

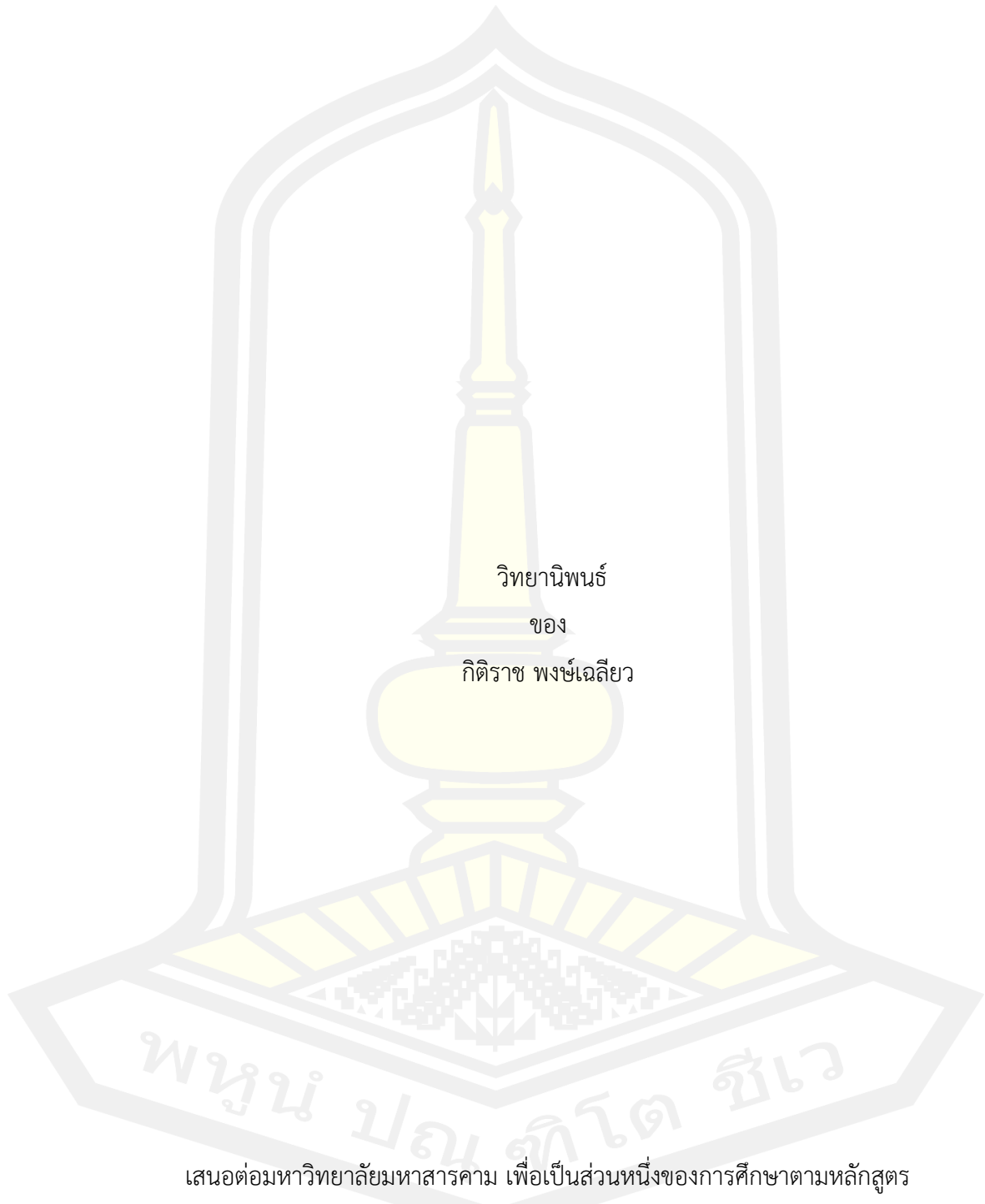
วรรณกรรมการเดินทาง : มโนทัศน์และการสืบสรรค์ในบริบทสังคมไทย

วิทยานิพนธ์
ของ
กิติราช พงษ์เฉลียว

เสนอต่อมหาวิทยาลัยมหาสารคาม เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย
สิงหาคม 2565

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาสารคาม

วรรณกรรมการเดินทาง : มโนทัศน์และการสืบสรรค์ในบริบทสังคมไทย

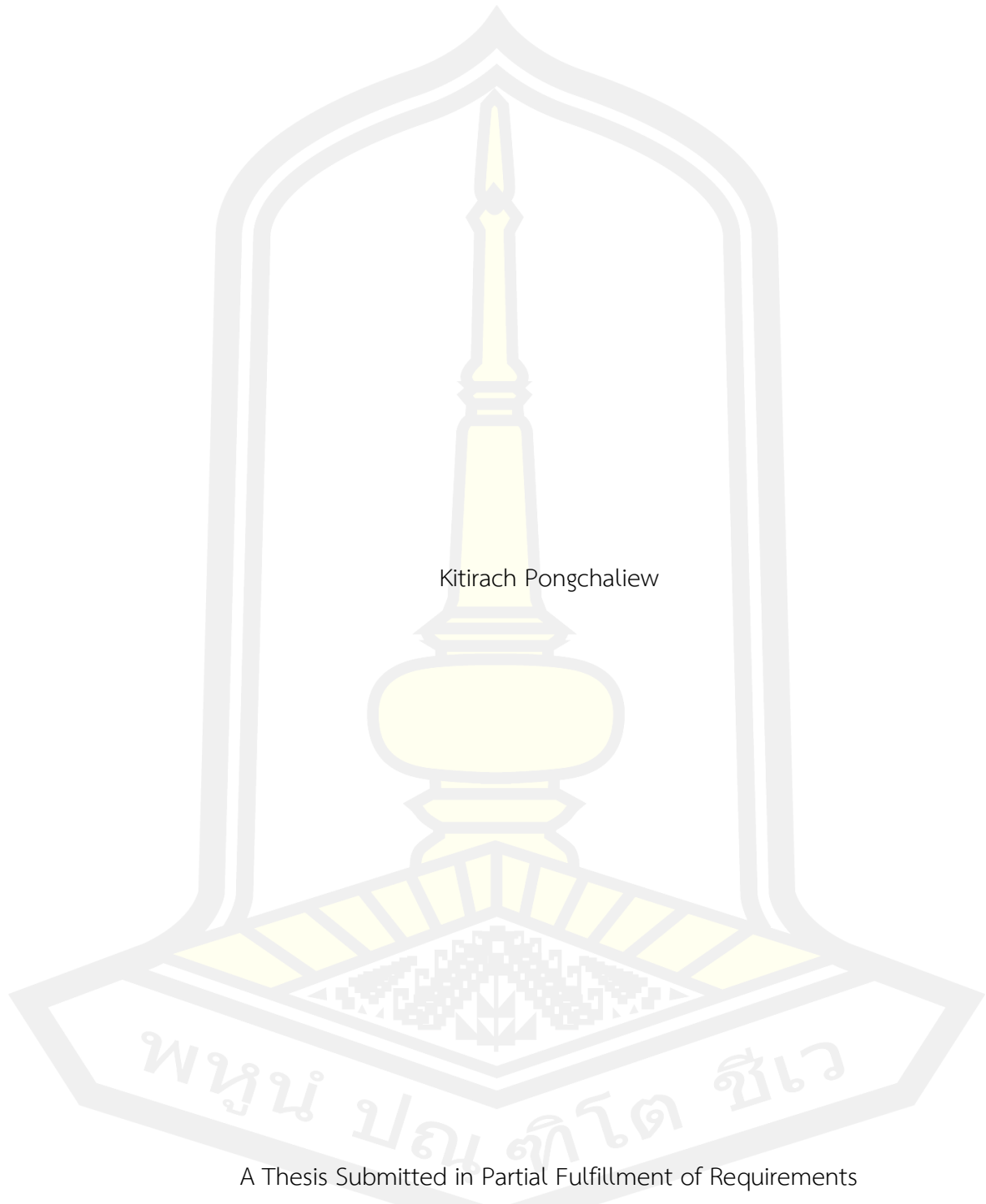
เสนอต่อมหาวิทยาลัยมหาสารคาม เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร

ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย

สิงหาคม 2565

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาสารคาม

Travel Literature: Concepts and Creative Perpetuation in Thai Social Contexts

Kitirach Pongchaliew

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of Requirements
for Doctor of Philosophy (Thai)

August 2022

Copyright of Mahasarakham University

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ ได้พิจารณาวิทยานิพนธ์ของนายกิติราช พงษ์เฉลียว
แล้วเห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชา
ภาษาไทย ของมหาวิทยาลัยมหาสารคาม

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

.....ประธานกรรมการ

(ศ. ดร. ปฐม หงษ์สุวรรณ)

.....อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก

(ผศ. ดร. กীরติ ณะไชย)

.....อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม

(อ. ดร. โสภี อุ๋นทะยา)

.....กรรมการ

(รศ. ดร. นิตยา วรรณกิติร์)

.....กรรมการผู้ทรงคุณวุฒิภายนอก

(รศ. ดร. ฉัญญา สังขพันธ์)

มหาวิทยาลัยอนุมัติให้รับวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญา ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ของมหาวิทยาลัยมหาสารคาม

.....
(รศ. ดร. นิตยา วรรณกิติร์)

คณบดีคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

.....
(รศ. ดร. กิริสน์ ชัยมูล)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

ชื่อเรื่อง	วรรณกรรมการเดินทาง : มโนทัศน์และการสืบสรรค์ในบริบทสังคมไทย		
ผู้วิจัย	กิติราช พงษ์เฉลียว		
อาจารย์ที่ปรึกษา	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. กิรติ ธนะไชย อาจารย์ ดร. โสภี อุ่นทะยา		
ปริญญา	ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต	สาขาวิชา	ภาษาไทย
มหาวิทยาลัย	มหาวิทยาลัยมหาสารคาม	ปีที่พิมพ์	2565

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์เล่มนี้เป็นการศึกษาวรรณกรรมการเดินทางไทย ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาถึงรัชกาลที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์ โดยมีวัตถุประสงค์ของการศึกษา คือ 1. เพื่อศึกษามโนทัศน์และลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทาง 2. เพื่อศึกษาการสืบสรรค์นิราศและจดหมายเหตุในฐานะวรรณกรรมการเดินทางของไทย และ 3. เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ของวรรณกรรมเดินทางกับบริบทสังคมและวัฒนธรรมไทย พบผลการศึกษาดังต่อไปนี้

ประเด็นมโนทัศน์และลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทาง พบว่า ผู้เขียนวรรณกรรมการเดินทางได้สะท้อนถึงมโนทัศน์ที่มีต่อการเดินทางทั้งหมด 7 มโนทัศน์ คือ *หนึ่ง* การเดินทางคือการแสวงหาความหลุดพ้น *สอง* การเดินทางคือการหาความหมาย *สาม* การเดินทางคือการเรียนรู้ *สี่* การเดินทางคือเยียวยาจิตใจ *ห้า* การเดินทางคือการหาความรื่นรมย์จากธรรมชาติ *หก* การเดินทางคือการพิสูจน์ตัวตน และ *เจ็ด* การเดินทางคือหน้าที่ที่ต้องรับผิดชอบ ส่วนลักษณะสำคัญของวรรณกรรมเดินทางไทยสามารถแบ่งตามลักษณะสำคัญอยู่ 2 ลักษณะ คือ *หนึ่ง* ลักษณะสำคัญด้านเนื้อหา พบว่าวรรณกรรมเดินทางไทยนั้นเป็นวรรณกรรมที่บันทึกจากประสบการณ์จริง , จุดมุ่งหมายของการเดินทางอาจมีหลายจุดประสงค์, การเดินทางเป็นรูปแบบหรือหนทางในการค้นหาบางสิ่งบางอย่าง, มีการให้รายละเอียดของการเดินทาง และมีการเชื่อมโยงกับประเด็นการล่าอาณานิคม ลัทธิชาตินิยม *สอง* ลักษณะสำคัญด้านรูปแบบ พบว่า การเขียนวรรณกรรมเดินทางไทยมีความเป็นอัตวิสัย, มีรูปแบบการเขียนที่หลากหลาย และมีการนำเสนอได้ทั้งในรูปเรื่องจริงและเรื่องแต่ง

ส่วนการสืบสรรค์นิราศและจดหมายเหตุในฐานะวรรณกรรมเดินทางของไทย จากการศึกษาพบว่าวรรณกรรมเดินทางไทยในยุคแรกเริ่มนั้นเป็นวรรณกรรมแห่งการพลัดพราก ผู้แต่งใช้ฉันทลักษณ์ประเภทโคลงในการแต่งนิราศ ซึ่งนิราศในสมัยนี้ให้สุนทรียรสของความเป็นวรรณกรรม

การพลัดพรากและสุนทรียรสทางวรรณศิลป์ ส่วนในช่วงต้นรัตนโกสินทร์เป็นต้นมาถึงรัชกาลที่ 5 วรรณกรรมนิราศมีการสืบทอดขนบมาจากสมัยกรุงศรีอยุธยา ในด้านรูปแบบเกิดวรรณกรรมประเภท กลอนนิราศ ด้านเนื้อหา นิราศมีความเป็นวรรณกรรมสังขนิยมมากขึ้นโดยเฉพาะกลอนนิราศ และด้าน สุนทรียรสของวรรณกรรมนิราศในยุคสมัยนี้ให้ทั้งสุนทรียรสทางวรรณศิลป์ สุนทรียรสของความเป็น วรรณกรรมสังขนิยมและรสของการผจญภัย นอกจากนี้ในช่วงรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 รัตนโกสินทร์ อิทธิพลวรรณกรรมตะวันตกส่งผลให้เกิดแนวคิดใหม่ด้านรูปแบบ คือ เกิดรูปแบบของจดหมาย เหตุการณ์เดินทาง ที่เนื้อหามีการให้รายละเอียดของการเดินทางอย่างละเอียด ให้สุนทรียรสที่เกิดจาก เนื้อหาสาระของเรื่องเล่าจากการเดินทาง การท่องเที่ยวผจญภัย และความเป็นวรรณกรรมสังขนิยมที่มี ความเป็นสารคดี

ส่วนความสัมพันธ์ของวรรณกรรมการเดินทางกับบริบทสังคมไทย จากการศึกษาพบว่า ในประเด็น *เกี่ยวกับบริบททางเพศ* พบว่า นิราศมีการอุปถัมภ์ธรรมชาติกับผู้หญิงอย่างแนบชิด และ การเดินทางยังเป็นเรื่องของผู้ชาย ส่วนผู้หญิงถูกจำกัดในพื้นที่เมืองและรับรู้เรื่องราวการเดินทางผ่าน เรื่องเล่าของผู้ชาย ส่วน *ค่านิยมการเดินทางของสังคมไทย* พบว่า ชนชั้นปกครองมีค่านิยมเดินทาง ออกนอกพระนครอยู่ 3 ค่านิยม คือ การเดินทางไปเพนียด การเดินทางไปสักการะสถานที่สำคัญทาง ศาสนา และการเดินทางเพื่อการศึกษาสงเคราะห์และการจัดการเมืองขึ้น ส่วนค่านิยมการเดินทางของ ประชาชนนั้น พบ 3 ค่านิยม คือ การเดินทางท่องเที่ยวแสวงบุญ การเดินทางเพื่อเยี่ยมญาติ และการ เดินทางเพื่อค้นหาของวิเศษใน *ประเด็นเกี่ยวกับชนชั้นและชาติพันธุ์* พบว่า ชนชั้นปกครองมีทัศนคติต่อ กลุ่มชาติพันธุ์ในราชอาณาจักรว่าเป็นผู้ที่มีวัฒนธรรมด้อยกว่าโดยนำมาเปรียบเทียบกับวัฒนธรรมวัง และเมืองหลวง ส่วนทัศนคติต่อชาติเจ้าอาณานิคมตะวันตก ชนชั้นปกครองสยามมองเจ้าอาณานิคม ตะวันตกในฐานะประเทศที่มีความศิวิไลซ์ ส่วน *ประเด็นเกี่ยวกับกับอุดมการณ์ของรัฐและการสร้าง ความชาติ* พบว่า ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 อุดมการณ์หลักของรัฐ คือการนำพาประเทศ ให้รอดพ้นจากการตกเป็นเมืองขึ้นของลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกและพัฒนาประเทศสู่ความเป็น ศิวิไลซ์ ซึ่งวรรณกรรมการเดินทางถือว่ามีส่วนในการสร้างชาติ คือ ทำให้ผู้มีส่วนในการบริหารแผ่นดิน เข้าใจสภาพการณ์ของประเทศผ่านวรรณกรรมการเดินทาง และ *ประเด็นเกี่ยวกับอิทธิพลทาง วัฒนธรรมของประเทศตะวันตก* พบว่า อิทธิพลทางวัฒนธรรมของประเทศตะวันตกส่งผลต่อการ ขยายตัวของวรรณกรรมการเดินทาง และการท่องเที่ยวพักผ่อนแบบตะวันตก

คำสำคัญ : วรรณกรรมการเดินทาง, มโนทัศน์, การสืบสรรค์, บริบทสังคมไทย

TITLE	Travel Literature: Concepts and Creative Perpetuation in Thai Social Contexts		
AUTHOR	Kitirach Pongchaliew		
ADVISORS	Assistant Professor keerati Dhanachai , Ph.D. Sopee Untaya , Ph.D.		
DEGREE	Doctor of Philosophy	MAJOR	Thai
UNIVERSITY	Maharakham University	YEAR	2022

ABSTRACT

Considering Thai travel literatures from the period of Ayuttaya to, King Rama 5, Rattanakosin, there are 3 purposes this study: 1) to explore concepts and features of travel literatures, 2) to examine creations of Nirats and archives as Thai travel literatures, and 3) to find out relationships between travel literatures and Thai socio-cultural contexts. The findings are as follows.

In view of concepts and features in travel literatures, there are 7 concepts of journeys reflected by the author of the literature on the meaning of travel; those are, 1) pursuing liberation, 2) searching for definitions, 3) learning, 4) healing one's mind, 5) seeking for pleasance of natures, 6) proving self-identification, and 7) being responsible for duties. There are 2 features in Thai travel literatures. In the first view of content features, Thai travel literatures are records of stories through recognized experiences. There are various purposes of the journeys. The journeys are perceptions or tracks of searching something. There are details of the journeys as well as the linkage issues of colonization or patriotism. The other view of forms shows the writing style in Thai travel literatures as subjective matters in various writing styles with either under the true stories or from the fictional notions.

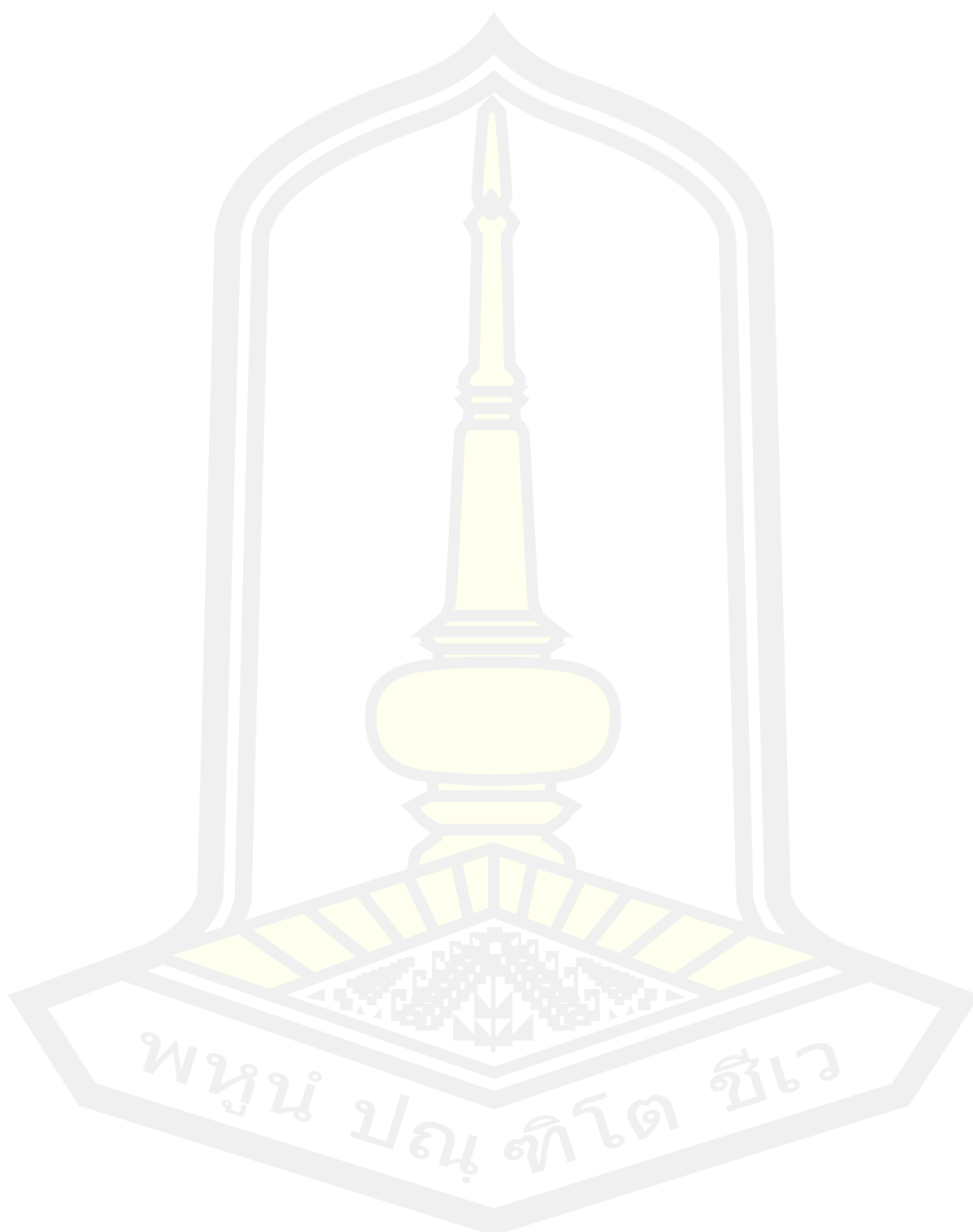
In the light of creations on Nirats and archives as a type of Thai travel literatures, the findings reveal as follows. In the early period, Thai travel literatures

were the literatures of separation which were written in poems as the prosody of Nirats. Nirats in this period showed their aesthetics of separative and literary works. Then, from the early period of Rattanakosin to King Rama 5, Nirats had been passed on towards the origin of Nirats poems in literatures from the period of Ayuttaya. The contents of Nirats became more realism literatures, particularly in forms of Nirat poems. The literature aesthetics during this period showed their literary art, realism, and adventurous sensations. Moreover, during the Rattanakosin period of King Rama 4 and 5, western literatures became influent on a novelty of Thai literatures. In other words, there were literatures on archives of travelling written about the journey in details. The literatures gave their aesthetics on contents of traveling stories, adventurous traveling, and realism literature toward the documentary work.

In view of relationships between travel literatures and Thai socio-cultural contexts, the findings showed as follows. In line with sexual contexts, Nirats intimately showed the nature of women metaphor. Taking a journey was for men while women were restricted in their areas and told stories by men. In view of traveling value, in Thai society, there were 3 values of travelling outside the capital in the ruling class: to a corral, to pay homage at a religious sanctuary, and to the battlefield or a colony. There were 3 values of traveling in people: to make merit, to visit relatives, and to seek for magic. Concerning the social class and ethnic, the ruling class viewed the ethnic groups in the kingdom as the inferior cultural groups comparing to those in royal and capital cultures. In view of western colonists, the ruling class of Siam viewed them as civilized countries. In line with state ideology and nation building, in the period of King Rama 4 and 5, the main state ideology meant saving the country from the colonization of the western imperialism and developed the country to civilization. The travel literatures, subsequently, took part in the nation building. In other words, they reflected the country situations towards the literary work of traveling to ones involved in the nation administration. Finally, the cultural influence of the western countries affected the expansion on travel literatures and leisure time in western styles.

Keyword : Travel Literature, Concepts, Creative Perpetuation, Thai Social contexts

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ สำเร็จลงได้ด้วยความกรุณาช่วยเหลือและความอนุเคราะห์เป็นอย่างดี จากผู้มีพระคุณหลายท่าน ผู้วิจัยรู้สึกซาบซึ้งเป็นอย่างยิ่ง จึงขอกราบขอบพระคุณทุก ๆ ท่านไว้ ณ โอกาสนี้

ขอกราบขอบพระคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.กิริติ ธนะไชย อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก และอาจารย์ ดร.โสภี อุ้นทะยา อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม ที่ได้กรุณาตรวจและให้คำแนะนำ เสนอแนะข้อบกพร่องต่างๆ ด้วยความ เอาใจใส่ จนสำเร็จลุล่วงด้วยดี ผู้วิจัยมีความรู้สึกซาบซึ้งในความเมตตากรุณาเป็นอย่างยิ่ง

ขอขอบพระคุณ รองศาสตราจารย์ ดร.ธัญญา สังขพันธานนท์ อาจารย์ที่แนะนำให้รู้จัก วรรณกรรมการเดินทาง จนนำไปสู่หัวข้อการวิจัย

ขอขอบพระคุณคณาจารย์หลักสูตรภาษาไทยทุกท่าน อันได้แก่ ศาสตราจารย์ ดร.ปฐม หงษ์สุวรรณ รองศาสตราจารย์ ดร.นิตยา วรรณกิติร์ รองศาสตราจารย์ ดร.จารุวรรณ ธรรมวัตรรองศาสตราจารย์ ดร.ธนาพันธ์ ตรงดี ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ราชันย์ นิลวรรณภา และคณาจารย์ท่านอื่น ๆ ที่ไม่ได้เอ่ยนามถึง ที่ประสิทธิ์ประสาทสรรพวิทยาการ รวมทั้งการให้ข้อเสนอแนะในการปรับปรุงแก้ไขวิทยานิพนธ์ให้สมบูรณ์ ด้วยความเมตตาตลอดมา

ขอขอบพระคุณเจ้าหน้าที่บัณฑิตวิทยาลัย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม ที่อนุเคราะห์อำนวยความสะดวกและให้คำแนะนำขั้นตอนต่าง ๆ ตลอดการศึกษา

ขอขอบพระคุณผู้บริหารมหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานี ที่อนุญาตทุนการศึกษาในระดับปริญญาเอก และทุนในการเขียนวิทยานิพนธ์รวมถึงการอำนวยความสะดวกในการศึกษาต่อในระดับปริญญาเอกที่มหาวิทยาลัยมหาสารคามด้วยดีเสมอมา

ขอขอบพระคุณรองศาสตราจารย์นพดล จันทร์เพ็ญ อาจารย์สุภัญญา จันทร์เพ็ญ ผู้ช่วยศาสตราจารย์สมพิศ จิตตรง ผู้ช่วยศาสตราจารย์ชิตหทัย นุตสถาปนา ผู้ช่วยศาสตราจารย์บุญธรรมทอง เรือง อาจารย์มลวิภา โภคาพันธ์ รองศาสตราจารย์สรียกานต์ ยี่เก็งเอี่ยม รองศาสตราจารย์ ดร.สุนทร วรรณาร รองศาสตราจารย์ ดร.นิตานาจ โสภภาพล อาจารย์กนกศักดิ์ ธาณี อาจารย์กัญญา ธาณี ผู้ช่วยศาสตราจารย์ภิญญาพร อยู่คล้าย ผู้ช่วยศาสตราจารย์ภัทรขวัญ ลาสงยาง และอาจารย์สาขาวิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานีท่านอื่น ๆ ที่ไม่ได้เอ่ยนาม

ขอขอบพระคุณ คุณแม่ คุณพ่อ พ่อตา แม่ยาย ภรรยา น้องสาวและบุตร ที่สนับสนุนช่วยเหลือให้กำลังใจแก่ผู้วิจัยจนสำเร็จ ซึ่งตลอดระยะเวลาของการศึกษาเล่าเรียนที่ผ่านมาข้าพเจ้ายอมรับว่ามีความบกพร่องต่อหน้าที่ที่ควรมีต่อครอบครัวหลายประการ และข้าพเจ้าขอสัญญาว่าจะปรับปรุงตัวให้ดีขึ้นหลังจากเสร็จสิ้นภาระ

ขอขอบคุณเพื่อนนักศึกษาปริญญาเอก สาขาภาษาไทยทุกคนที่คอยให้กำลังใจและให้ความช่วยเหลืออย่างดีเสมอมา และเมื่อสถานการณ์โรคระบาดหมดสิ้นไปเราคงได้มีโอกาสพบปะสังสรรค์กันอีกครั้ง และที่ขาดไม่ได้คือเพื่อนที่หวังดี รองศาสตราจารย์ชานนท์ ไชยทองดี และผู้ช่วยศาสตราจารย์ กอบชัย รัฐอุบล ที่ไปมาหาสู่ ตี๋มตำเรื่องเล่า ช่วยคลายความกังวลใจและคอยให้กำลังใจช่วยเหลือเสมอมา และขอบคุณเพื่อนกวาง โยธิน พันธุ์โกศล ที่ช่วยดูแลสุขภาพคอมพิวเตอร์ตลอดระยะเวลาการศึกษาในระดับปริญญา

คุณงามความดีและประโยชน์อันเกิดจากวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ขอมอบเป็นกตัญญูตาแต่คุณพ่อคุณแม่และญาติพี่น้อง ครูอาจารย์ทุกคนที่ให้ความห่วงใย ให้กำลังใจมาโดยตลอด

กิติราช พงษ์เฉลียว

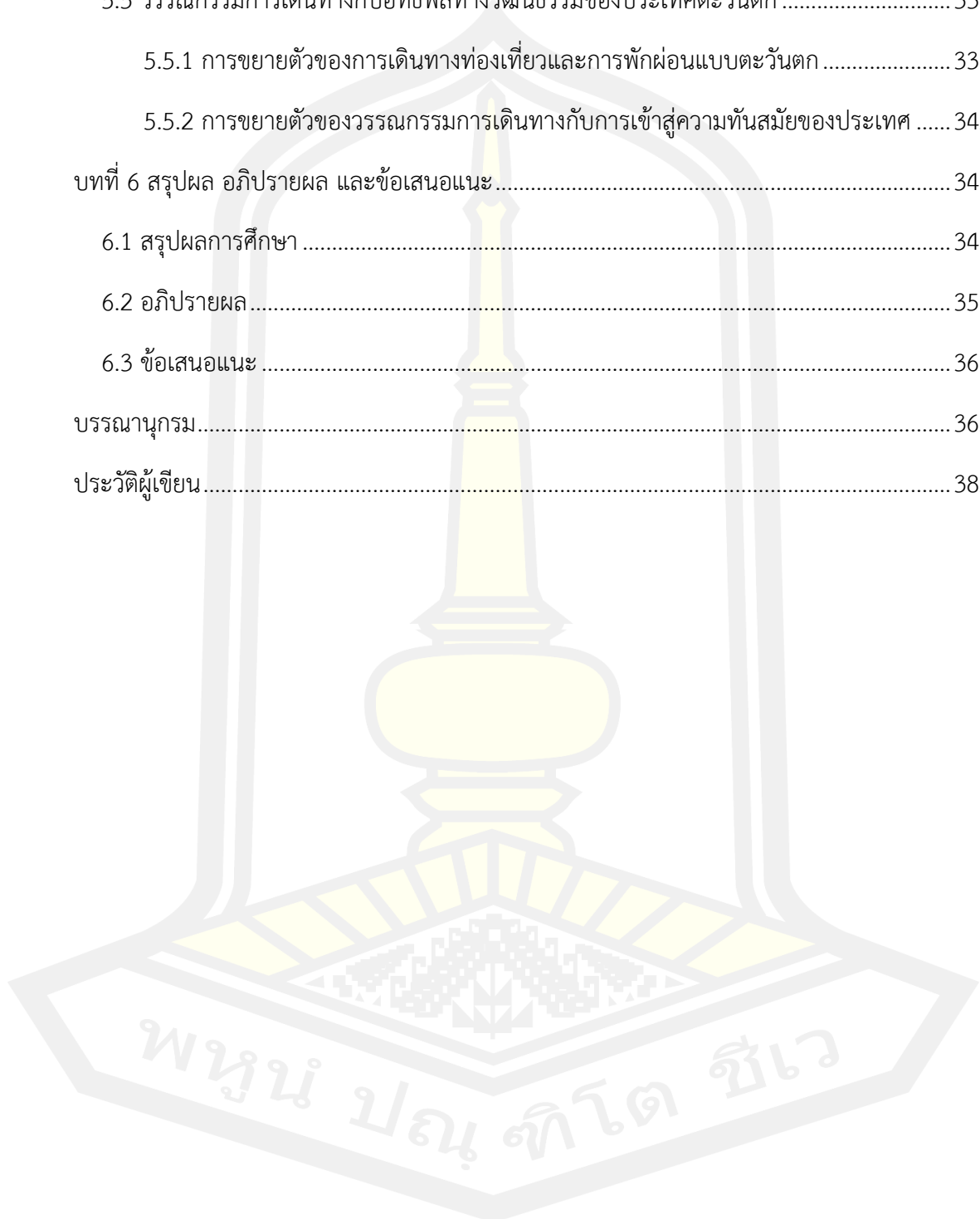
สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	ฉ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฌ
สารบัญ.....	ฎ
สารบัญภาพประกอบ.....	ฒ
บทที่ 1 บทนำ	1
1.1 ภูมิหลัง.....	1
1.2 ความมุ่งหมายของการวิจัย.....	7
1.3 คำถามหลักในการวิจัย	7
1.4 ความสำคัญของการวิจัย.....	7
1.5 ขอบเขตการวิจัย	8
1.6 วิธีดำเนินการวิจัย.....	12
1.7 นิยามศัพท์เฉพาะ	13
1.8 กรอบแนวคิดที่ใช้ในการศึกษา	13
1.8.1 กรอบแนวคิดเกี่ยวกับการจัดประเภทวรรณกรรม	14
1.8.2 กรอบแนวคิดเกี่ยวกับการศึกษามโนทัศน์ในวรรณกรรม.....	17
1.8.3 กรอบแนวคิดเกี่ยวกับวรรณกรรมการเดินทาง (Travel Writing).....	19
1.9 เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	23
1.9.1 เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาวรรณกรรมการเดินทาง	23
1.9.2 เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษามโนทัศน์ในวรรณกรรม.....	35
1.9.3 เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาวรรณกรรมนิราศ	38

1.9.4 เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาจดหมายเหตุ.....	57
บทที่ 2 วัฒนธรรมการเดินทางและวรรณกรรมการเดินทาง	62
2.1 ความหมายของการเดินทางและประวัติของการเดินทาง	62
2.1.1 ความหมายของการเดินทาง.....	62
2.1.2 ประวัติของการเดินทางของกลุ่มชนชาติต่าง ๆ	63
2.1.3 การเดินทางในบริบทวัฒนธรรมของกลุ่มชนชาติไทย	83
2.2 “การเดินทาง” ในบริบทการสร้างสรรคัวรรณกรรม	93
2.2.1 “การเดินทาง” ในบริบทการสร้างสรรคัวรรณกรรมต่างชาติ	93
2.2.2 “การเดินทาง” ในบริบทการสร้างสรรคัวรรณกรรมไทย.....	103
บทที่ 3 มโนทัศน์และลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทางของไทย	125
3.1 มโนทัศน์เรื่อง “การเดินทาง” ที่ปรากฏในวรรณกรรมไทย.....	125
3.1.1 การเดินทางคือการแสวงหาความหลุดพ้น	126
3.1.2 การเดินทางคือการค้นหาความหมายของชีวิต.....	131
3.1.3 การเดินทางคือการเรียนรู้.....	133
3.1.4 การเดินทางคือการเยียวยาจิตใจ.....	137
3.1.5 การเดินทางคือการหาความรื่นรมย์จากธรรมชาติ	140
3.1.6 การเดินทางคือการพิสูจน์ตัวตน	143
3.1.7 มโนทัศน์การเดินทางคือหน้าที่และความรับผิดชอบ.....	151
3.2 ลักษณะสำคัญของวรรณกรรมนิราศและจดหมายเหตุในฐานะวรรณกรรมการเดินทาง.....	153
3.2.1 ด้านเนื้อหา	155
3.2.2 ด้านรูปแบบ.....	191
บทที่ 4 การสืบสรรคันิราศและจดหมายเหตุในฐานะวรรณกรรมการเดินทางของไทย.....	206
4.1 ขนบวรรณกรรมการเดินทางในยุคแรกเริ่มของไทย : วรรณกรรมแห่งการพลัดพราก	207
4.1.1 ด้านรูปแบบ	207

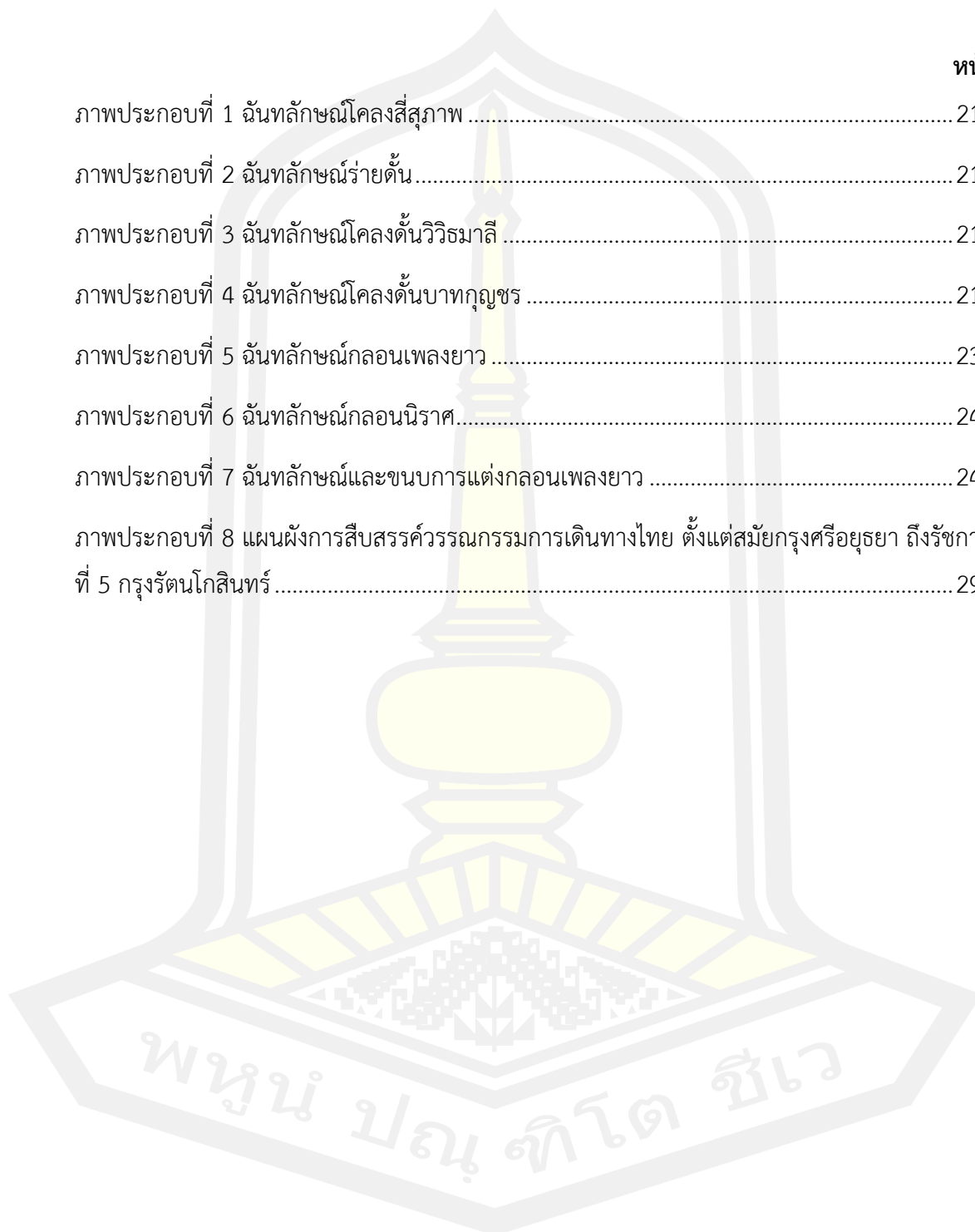
4.1.2 ด้านเนื้อหา	218
4.1.3 ด้านสุนทรียะของวรรณกรรม.....	221
4.2 ขนบและนวลักษณ์ของวรรณกรรมการเดินทางไทยในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ถึงรัชกาลที่ 5 : ความนิยมในวรรณกรรมสั้นนิยมกับวรรณกรรมนิราศ	223
4.2.1 ด้านรูปแบบ	224
4.2.2 ด้านเนื้อหา	247
4.2.3 ด้านสุนทรียะของวรรณกรรม.....	255
4.3 ขนบและนวลักษณ์ของวรรณกรรมการเดินทางในช่วงรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 รัตนโกสินทร์ : อิทธิพลวรรณกรรมตะวันตกกับการเขียนการเดินทางไทยรูปแบบจดหมายเหตุ	263
4.3.1 ด้านรูปแบบ	263
4.3.2 ด้านเนื้อหา	278
4.3.3 ด้านสุนทรียะของวรรณกรรม.....	282
บทที่ 5 ความสัมพันธ์ของวรรณกรรมการเดินทางกับบริบทสังคมและวัฒนธรรมไทย	293
5.1 วรรณกรรมการเดินทางกับเพศวิถี	293
5.1.1 ผู้หญิงกับธรรมชาติในวรรณกรรมนิราศ	294
5.1.2 วรรณกรรมการเดินทางของกวีชายและพื้นที่การรับรู้การเดินทางของผู้หญิง	297
5.2 วรรณกรรมการเดินทางกับค่านิยมการเดินทางของสังคมไทย.....	301
5.2.1 การเดินทางของชนชั้นปกครอง/ชนชั้นเจ้านาย	301
5.2.2 การเดินทางของสามัญชน	312
5.3 วรรณกรรมเดินทางกับชนชั้นและชาติพันธุ์	318
5.3.1 การเดินทางของชนชั้นปกครอง “การปฏิสัมพันธ์กับกลุ่มชาติพันธุ์ในสยาม”	318
5.3.2 การเดินทางของชนชั้นปกครอง “การปฏิสัมพันธ์กับประเทศเจ้าอาณานิคม”	321
5.4 วรรณกรรมเดินทางกับอุดมการณ์ของรัฐและการสร้างความเป็นชาติ.....	325
5.4.1 ลัทธิจักรวรรดินิยมกับอุดมการณ์ของรัฐ.....	326

5.4.2	วรรณกรรมการเดินทางกับการสร้างชาติตามแบบตะวันตก.....	330
5.5	วรรณกรรมเดินทางกับอิทธิพลทางวัฒนธรรมของประเทศตะวันตก	337
5.5.1	การขยายตัวของการเดินทางท่องเที่ยวและการพักผ่อนแบบตะวันตก	338
5.5.2	การขยายตัวของวรรณกรรมเดินทางกับการเข้าสู่ความทันสมัยของประเทศ	342
บทที่ 6	สรุปผล อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ	349
6.1	สรุปผลการศึกษา	349
6.2	อภิปรายผล	353
6.3	ข้อเสนอแนะ	364
บรรณานุกรม	.....	365
ประวัติผู้เขียน	.....	385

สารบัญภาพประกอบ

	หน้า
ภาพประกอบที่ 1 ฉันทลักษณ์โคลงสี่สุภาพ	210
ภาพประกอบที่ 2 ฉันทลักษณ์ร่ายดั้น	211
ภาพประกอบที่ 3 ฉันทลักษณ์โคลงต้นวิวิธมาลี	213
ภาพประกอบที่ 4 ฉันทลักษณ์โคลงต้นบาทกฤษณ	213
ภาพประกอบที่ 5 ฉันทลักษณ์กลอนเพลงยาว	234
ภาพประกอบที่ 6 ฉันทลักษณ์กลอนนิราศ	241
ภาพประกอบที่ 7 ฉันทลักษณ์และขนบการแต่งกลอนเพลงยาว	243
ภาพประกอบที่ 8 แผนผังการสืบสรรค์วรรณกรรมการเดินทางไทย ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ถึงรัชกาล ที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์	290

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ภูมิหลัง

วรรณกรรมการเดินทาง หรือ “Travel writing” หมายถึง งานที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการเดินทางสามารถนำเสนอด้วยรูปแบบที่หลากหลาย ดังที่ Carl Thompson (2011) ได้กล่าวถึง มุมมองของนักวรรณคดีตะวันตกที่กล่าวถึงประเภท และรูปแบบ เนื้อหาในงานในกลุ่มนี้ ซึ่งแสดงให้เห็นว่า Travel writing เป็นงานเขียนที่มีการผสมผสานรูปแบบและองค์ประกอบของงานเขียนหลายประเภทเข้าด้วยกัน สามารถนำเสนอในรูปแบบวรรณกรรมได้หลากหลายรูปแบบ เช่น สารคดี จดหมาย นวนิยาย บทกวีเกี่ยวกับการเดินทาง ฯลฯ ผู้เขียนมีอิสระในการนำเสนอได้อย่างอิสระ หากพิจารณาจากเนื้อหาในวรรณกรรมการเดินทางจะพบเนื้อหาที่มีลักษณะร่วมกัน คือ เป็นเรื่องเล่าจากการเดินทาง ผู้เล่าเรื่องออกจากบ้านหรือค้นหาเป้าหมายที่เฉพาะเจาะจงบางอย่างหรืออื่น ๆ โดยทั่วไปมักเป็นการแสวงหาบางสิ่งบางอย่าง เช่น การเดินทางแสวงบุญ การผจญภัย การเปิดประสบการณ์ใหม่ ๆ การท่องเที่ยว การสำรวจ และการตรวจเยี่ยมอาณานิคม ซึ่งอาจมีการให้รายละเอียดเส้นทางแผนที่ ผู้คน วัฒนธรรมประเพณี และมีการแทรกภาพ ตารางและสัญลักษณ์ เป็นต้น วรรณกรรมการเดินทางจึงเป็นอีกวรรณกรรมประเภทหนึ่งที่มีความน่าสนใจ

เมื่อศึกษาการแบ่งประเภทวรรณกรรมไทย วรรณกรรมไทยมีการแบ่งประเภท ดังเช่นที่ กุหลาบ มัลลิกะมาส (2525) กล่าวถึงการแบ่งประเภทวรรณกรรมว่า วรรณกรรมไทยสามารถแบ่งออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ ๆ โดยถือลักษณะการแต่งเป็นสำคัญ คือ “ประเภทที่แต่งเป็นร้อยแก้ว ความเรียง” คือ วรรณกรรมประเภทที่ไม่มีลักษณะบังคับตามฉันทลักษณ์การแต่ง เช่นจำนวนคำสัมผัส กำหนดเสียงเอกโท กำหนดเสียงหนักเบา เป็นต้น ตัวอย่างวรรณกรรมประเภทร้อยแก้ว เช่น พระราชนิพนธ์พงศาวดารฉบับต่าง ๆ นิทาน และเรื่องแปลอ่านเพื่อความบันเทิงใจ เป็นต้น “ประเภทที่แต่งเป็นร้อยกรอง” คือ วรรณกรรมประเภทที่มีลักษณะบังคับในการแต่ง หรือมีกำหนดคณะบทประพันธ์ประเภทร้อยกรองอาจแยกเป็นประเภทย่อยได้เป็นการแบ่งตามลักษณะการแต่ง แบ่งได้เป็น กาพย์ กลอน โคลง ฉันท์ ร่ายและกานท์ เป็นต้น การแบ่งตามวัตถุประสงค์ในการใช้ เช่น เพลงยาวใช้เป็นบทฝึกกรีก, เล่าเรื่อง เล่านิทาน เช่น บทเสภา นิทานคำกลอน บทสดุดีเฉลิมพระเกียรติ เป็นต้น, แสดงความรักความอาลัย หรือคร่ำครวญในยามจากคนรักไปไกล เช่น บทนิราศ, บทที่ใช้ในการแสดงและการละเล่น เช่น บทละครร่ำ บทพากย์โขน บทพากย์หนังใหญ่ และบทละครร้อง เป็นต้น, บทร้อง เช่น บทมโหรี เพลงต่าง ๆ , บทสวด เช่น สุภาชิตสอนหญิง โคลงราชสวัสดิ์,

บทแสดงความคิด และทัศนคติต่าง ๆ เช่น บทดอกสร้อยรำพึงในป่าช้า โคลงโลกนิติ, บทวิชาการ ตำรา การแต่งร้อยกรอง แบบเรียน เพื่อให้จำง่าย เช่น กภาพย์พระไชยสุริยา ไวพจน์พิจาณ เป็นต้น, และ บทที่ใช้ในพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น ฉันท์ดุชฎีสั่งเวยกล่อมช้าง โองการแข่งน้ำ และร่ายทำขวัญนาคน เป็นต้น การแบ่งร้อยกรองเชิงศิลป์ คือ การที่บทร้อยกรองที่แสดงอารมณ์และทัศนคติที่ลึกซึ้งด้วยภาษา และการแบ่งร้อยกรองที่เป็นเชิงคำสอน หรือวิชาการ เช่น โคลงโลกนิติ ฉันท์ กล่อมช้าง เป็นต้น

จากการแบ่งประเภทที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่ายังไม่มีการจัดประเภทวรรณกรรมประเภท วรรณกรรมการเดินทาง แต่จะเห็นได้ว่ามีปรากฏวรรณกรรมที่กล่าวถึงการเดินทาง เช่น วรรณกรรม นิราศ จดหมายเหตุการเดินทาง และสารคดี เป็นต้น วรรณกรรมการเดินทางถือได้ว่ามีความน่าสนใจ หลายประเด็น มีการถกเถียงถึงรูปแบบ เนื้อหาของวรรณกรรมการเดินทาง ความหลากหลายในแง่มุมของ การศึกษา ความเป็นสหวิทยาการในวรรณกรรม ทำให้วรรณกรรมการเดินทางกลายเป็นพื้นที่สำคัญใน การศึกษา ดังที่ Justin D. Edwards and Rune Graulund (2011) กล่าวว่า วรรณกรรมการเดินทาง เชื่อมโยงอย่างใกล้ชิดกับปัญหาของลัทธิจักรวรรดินิยม, พลัดถิ่น, ลัทธิชาตินิยม, อัตลักษณ์, เพศ, โลกาภิวัตน์ ลัทธิล่าอาณานิคมและลัทธิหลังอาณานิคมทำให้เกิดแนวคิดการผนวกรวมวัฒนธรรมที่ต่างกันและนำไปสู่แบบแผนทางวัฒนธรรมใหม่ (transculturation) ความคิดของศูนย์กลางและชายขอบ, การข้ามพรมแดน, ความผันผวนตำแหน่งและการเคลื่อนที่ การเดินทางกระตุ้น การเคลื่อนไหวจากสถานที่ที่คุ้นเคยไปยังสถานที่ที่ไม่คุ้นเคยหรือสถานที่ใหม่ ๆ ที่แตกต่างจากที่บ้าน ความแตกต่างนี้มักก่อให้เกิด ภัยคุกคามกับอัตลักษณ์ของตนและคนอื่น ๆ ดังนั้นถ้าพิจารณาวรรณกรรมที่กล่าวถึงการเดินทางให้ เป็นประเภทหนึ่งของวรรณกรรม คือ วรรณกรรมประเภทวรรณกรรมการเดินทาง จะทำให้ตัวบทประเภทนี้เปิดกว้างและสามารถวิเคราะห์ตีความวรรณกรรมได้หลากหลายมุมมองในการศึกษา วรรณกรรม

ในบริบทวรรณกรรมไทยถ้าพิจารณาความหมายกว้าง ๆ ดังที่กล่าวมานั้น งานประเภทนี้ ครอบคลุมตั้งแต่วรรณกรรมนิราศ จดหมายเหตุ สารคดี และบันทึกการเดินทางในรูปแบบต่าง ๆ และที่น่าสนใจอย่างยิ่งคือวรรณกรรมนิราศและจดหมายเหตุ เพราะเป็นงานในยุคแรกเริ่มของวรรณกรรม การเดินทางในบริบทวรรณกรรมไทย ที่ปราศจากระบบทุนนิยมและรูปแบบของการเดินทางสมัยใหม่หรือที่ เรียกว่า “Tourism” งานเขียนสองประเภทนี้อาจสามารถทำให้เห็นมโนทัศน์และพัฒนาการของ การเดินทางไทยได้เป็นอย่างดี ซึ่งถ้าพิจารณา “นิราศ” จะเห็นได้ว่ามีนักวิชาการที่พยายามเสนอ มุมมองว่า “นิราศ” มีลักษณะเป็นวรรณกรรมการเดินทางเพราะแสดงจุดประสงค์ของการเดินทาง อย่างชัดเจน ดังที่ รื่นฤทัย สัจจพันธุ์ (2516) กล่าวถึงวรรณกรรมนิราศว่า นิราศเป็นวรรณคดีประเภท ที่พรรณนาธรรมชาติเป็นส่วนประกอบสำคัญของเรื่อง นิราศ คือวรรณคดีที่แต่งขึ้นเมื่อผู้แต่งต้อง เดินทางจากบ้านจากคนรัก การเดินทางสมัยก่อนใช้เวลาเนิ่นนาน ผู้ที่แต่งหนังสือเป็นจึงคิดแต่ง คำประพันธ์เพื่อบรรเทาความคิดถึงผู้ที่จากมาและบันทึกการเดินทางอันยาวนานนั้น กวีจึงมักใช้

ธรรมชาติที่พบเห็นระหว่างการเดินทางเป็นกลอุบายเพื่อพรรณนาความรู้สึกนึกคิดของตนจนทำให้กลายเป็นขนบอย่างหนึ่งในการแต่งนิราศที่นิยมสืบกันมา

ส่วน จิตร ภูมิศักดิ์ (2518) กล่าวถึง “นิราศ” ว่า เมื่อกล่าวถึงนิราศเรามากจะถูกสอนให้มอง และมักจะพุ่งความสนใจไปให้แก่ความโลดโผน สองแง่สองง่ามของการพรรณนาเปรียบเทียบกับชื่อ หมู่บ้าน ตำบล ไปสู่ความนึกคิดทางกามารมณ์ของกวี ทำให้เราละเลยความหมายทางสังคมในวรรณกรรมนิราศ นอกจากเราจะเคลิบเคลิ้มไปกับการสั่งสอนให้มองดูนิราศในแง่สังวาส จนลืมเนื้อหาทางสังคมที่อยู่ภายในแล้ว เรายังมักจะถูกสอนให้ห่างจากความจริงที่ว่า ในด้านบทบาททางศิลปะของมัน “นิราศ คือ จดหมายเหตุระยะทางท่องเที่ยว” ที่ได้สะท้อนภาพความเป็นจริงในแง่มุมต่าง ๆ ทั้งธรรมชาติและทางสังคมของเมืองไทยไว้อย่างดีที่สุดใน

นอกจากนี้ รื่นฤทัย สัจจพันธุ์ (2516) กล่าวเพิ่มเติมว่า นิราศนอกจากจะแต่งเป็นร้อยกรองแล้ว ยังแต่งเป็นร้อยแก้ว ซึ่งมีเพียงไม่กี่เรื่อง เช่น นิราศนครวัด ของสมเด็จพระยาตากสินฯ และนิราศลอนดอน ของ แมลงหวี่ (หม่อมราชวงศ์ เสนีย์ ปราโมช) และนิราศดิบ ของรงค์ วงษ์สวรรค์ เป็นต้น การแต่งด้วยร้อยแก้วมีลักษณะต่างไปจากนิราศอื่น ๆ เพราะมีลักษณะเป็นจดหมายเหตุหรือบันทึกการเดินทางมากกว่า โดยเฉพาะนิราศนครวัด ผู้ทรงนิพนธ์บันทึกเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นประจำวัน ส่วนนิราศดิบเป็นนิราศสมัยใหม่เล่าเรื่องการเดินทางไปซานฟรานซิสโก การบรรยายมีลักษณะของสารคดีท่องเที่ยวมากกว่า และในปัจจุบันการเขียนสารคดีท่องเที่ยวไปยังสถานที่ต่าง ๆ ทั้งในและต่างประเทศเป็นที่นิยมอย่างมาก จนอาจกล่าวได้ว่าเป็นงานเขียนที่สืบเนื่องมาจากการแต่งนิราศในสมัยก่อน

ส่วนตัวบทประเภทจดหมายเหตุบันทึกการเดินทางนั้นได้รับความสนใจค่อนข้างน้อยในบริบทการศึกษาในกลุ่มสาขาวรรณกรรมวรรณคดีไทย ส่วนใหญ่เป็นการศึกษาเชิงประวัติศาสตร์ สังคมศาสตร์ของสาขาประวัติศาสตร์สังคมศาสตร์ ซึ่งจดหมายเหตุไทยดั้งเดิมจะมีลักษณะเป็นหนังสือบอกข่าวคราวความเป็นไป การรายงานหรือบันทึกเหตุการณ์ที่สำคัญที่เกิดขึ้นรายวัน เป็นเหตุการณ์ที่ผู้จัดบันทึกเห็นว่าสำคัญและเป็นประโยชน์ในอนาคตนอกจากนี้ยังมีจดหมายเหตุที่เขียนโดยบุคคล ซึ่งมักจะบันทึกเรื่องราวของตน เช่น จดหมายเหตุระยะทางพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประกอบด้วย จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสไทรโยค จุลศักราช 1293 (พ.ศ. 2420) จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433) และจดหมายเหตุรายวันระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน (พ.ศ. 2439) และจดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสชวาคั้งหลัง (พ.ศ. 2444) เป็นต้น จดหมายเหตุเหล่านี้ถือเป็นวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทจดหมายเหตุรายวัน เพราะเป็นจดหมายเหตุบันทึกภารกิจประจำวัน ครั้งเสด็จประพาสตามหัวเมืองต่าง ๆ เป็นบันทึกระยะทางเสด็จประพาสในจดหมายเหตุรายวันนี้เป็นบันทึกความทรงจำในเหตุการณ์ที่ทรงปฏิบัติในวันหนึ่ง ๆ จดหมายเหตุรายวันจึงมีความละเอียดสูง ซึ่งถ้าพิจารณาเนื้อหาจดหมายเหตุรายวันชุดนี้แล้วจะเห็นได้ว่ามีข้อมูล

เส้นทางที่ใช้เสด็จพระราชดำเนิน พระราชพาหนะที่ทรงใช้ สถาปนามิประเทศของสถานที่นั้น ๆ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น รวมถึงสภาพวิถีชีวิต ขนบธรรมเนียมประเพณีของประชาชนในแต่ละท้องถิ่น (สรตี ปราณีปัญญกุล, 2551) เนื้อหาต่าง ๆ เหล่านี้ถือได้ว่าเป็นบันทึกประสบการณ์หรือเรื่องราวของการเดินทางที่ได้พบเห็นหรืออาจกล่าวได้ว่าเป็น “จดหมายเหตุบันทึกการเดินทาง” ที่มีความน่าสนใจแง่มุมของวรรณกรรมการเดินทางอีกประเภทหนึ่ง

สำหรับการศึกษาจดหมายเหตุปรากฏการศึกษาจดหมายเหตุในฐานะหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ตัวอย่างการศึกษาในสาขาประวัติศาสตร์ไทย เช่นที่ พรชัย นาคสีทอง (2548) ได้ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติในฐานะที่เป็นเอกสารทางประวัติศาสตร์” ธงชัย วินิจจะกุล (2546) ได้ศึกษาเรื่อง “ภาวะอย่างไรหนอที่เรียกว่าศิวิไลซ์ เมื่อชนชั้นนำสยามสมัยรัชกาลที่ 5 แสวงหาสถานะของตนเอง ผ่านการเดินทางและพิพิธภัณฑทั้งในและนอกประเทศ” และ บุษหลง ศรีกนก (2546) ได้รายงานการวิจัยเรื่องประมวลจดหมายเหตุพระราชพิธีในรัชกาลปัจจุบัน : การศึกษาเชิงพัฒนาการและความเปลี่ยนแปลง เป็นต้น การศึกษาในสาขาจารึกภาษาไทย พบการศึกษาของ เบญจภรณ์ อ่อนประเสริฐ (2533) “คำยืมภาษาอังกฤษในจดหมายเหตุไทยสมัยรัชกาลที่ 3-5” เป็นต้น ส่วนการศึกษาในแวดวงวรรณกรรมวรรณคดีไทย สรตี ใจสะอาด (2542) ได้ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง จดหมายเหตุรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : ต้นเค้าการเขียนสารคดีท่องเที่ยวยุคแรกของไทย

ถ้าหากพิจารณา คำว่า “วรรณกรรมการเดินทาง” จะสามารถทำให้ตัวบทวรรณกรรมการเดินทางขยายสู่วรรณกรรมการเดินทางประเภทอื่น ๆ ครอบคลุมถึง วรรณกรรมนิราศ และจดหมายเหตุการเดินทางด้วย ซึ่งอาจทำให้เกิดมโนทัศน์และวิธีการศึกษาแบบใหม่ ๆ ดังที่ แพทริค ฮอลแลนด์ และเกรแฮม ฮักแกน (Pattick Hollan Pattick and Graham Huggan, 1998) พยายามตรวจสอบความหลากหลายของการบันทึกการเดินทางซึ่งได้มีการสำรวจงานเขียนเกี่ยวกับการเดินทางในช่วงปลายศตวรรษที่ 20 พบว่างานเขียนเหล่านี้สามารถบันทึกทุกอย่างไว้ด้วยกันทั้งการผจญภัยไปจนถึงตำราปรัชญา ความเห็นทางการเมือง นิเวศวิทยา คำอุปมาและภารกิจทางจิตวิญญาณในขณะเดียวกันก็สามารถยืมงานประวัติศาสตร์ภูมิศาสตร์มานุษยวิทยาและสังคมศาสตร์ได้อย่างอิสระ ผลที่ได้คือ งานประเภทที่เป็นลูกผสม “hybrid” ที่คาบเกี่ยวอยู่ในประเภทและสาขาวิชา ซึ่งเมื่อมองในกรอบของ Travel writing จะเห็นได้ว่าตัวบทการเดินทางนั้นหลากหลายและอุดมไปด้วยแง่มุมในการศึกษาที่มากขึ้นกว่าการมองในกรอบของวรรณคดีนิราศและวรรณกรรมประวัติศาสตร์ในรูปแบบของจดหมายเหตุ

เมื่อนำวรรณกรรมนิราศและจดหมายเหตุการเดินทางมาจัดกลุ่มเป็นประเภทเดียวกันคือ วรรณกรรมการเดินทาง ประเด็นสำคัญในการศึกษาเพื่อทำความเข้าใจความเป็นวรรณกรรมการเดินทางไทย คงต้องเริ่มทำความเข้าใจถึงลักษณะของวรรณกรรมการเดินทางไทย มโนทัศน์ของกวี

และนักเขียนที่มีต่อการเดินทาง การสืบสรรครูปแบบและเนื้อหาของวรรณกรรมการเดินทาง และความสัมพันธ์ของวรรณกรรมการเดินทางในบริบทสังคมไทย

การศึกษาลักษณะของวรรณกรรมการเดินทางถือเป็นการทำความเข้าใจถึงประเภทวรรณกรรม การเดินทางไทยว่ามีลักษณะเฉพาะอย่างไร ซึ่งสามารถนำข้ออภิปรายของ Carl Thompson (2011) ถึง ลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทาง พอสรุปลักษณะสำคัญได้ว่า วรรณกรรมการเดินทางต้องเป็น เรื่องราวการเดินทางที่เกิดจากประสบการณ์การเดินทางที่แท้จริง ผู้เดินทางมักค้นหาบางสิ่งบางอย่าง การเดินทางแต่ละครั้งอาจมีหลายจุดประสงค์ของการเดินทาง การเขียนการเดินทางเป็นอัตวิสัย วรรณกรรมการเดินทางมักเชื่อมโยงกับประเด็นการล่าอาณานิคม การพลัดถิ่น ลัทธิชาตินิยม ฯลฯ และวรรณกรรมการเดินทางนำเสนอทั้งในรูปแบบเรื่องจริงและเรื่องแต่ง เป็นต้น ซึ่งเมื่อนำลักษณะ สำคัญของวรรณกรรมการเดินทางดังกล่าวมาศึกษาวรรณกรรมนิราศและจดหมายเหตุการเดินทาง ของไทยจะเห็นถึงลักษณะร่วมและลักษณะเฉพาะของวรรณกรรมการเดินทางทั้งนิราศและจดหมายเหตุในฐานะวรรณกรรมการเดินทางไทยในยุคแรกและพัฒนาการต่อมา

การเขียนการเดินทางแต่ละยุคสมัยย่อมสะท้อนมโนทัศน์การเดินทางของกวีที่มีต่อการเดินทาง ซึ่งแตกต่างกันไปตาม คติความเชื่อ ค่านิยม ของบริบทในแต่ละยุคสมัย มโนทัศน์ (concept) ในพจนานุกรมศัพท์ปรัชญาอังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (ราชบัณฑิตยสถาน, 2532) อธิบาย ว่ามโนทัศน์หมายถึงภาพที่เกิดในใจซึ่งเป็นตัวแทนของสิ่งหลายสิ่งต่างกัน แต่มีลักษณะบางอย่าง คล้ายกัน เช่น แมว เป็นมโนทัศน์ทั่วไปสำหรับแมวทั้งหมด ถึงแม้แมวแต่ละตัวอาจจะไม่เหมือนกัน หรือ ดำ เป็นมโนทัศน์ของสีดำหรือความดำทั่วไป ไม่ว่าจะปรากฏเป็นคุณลักษณะของสิ่งใดในโอกาส ใด ส่วน พจนานุกรมศัพท์สังคมวิทยา อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (ราชบัณฑิตยสถาน, 2549) อธิบายว่าเพิ่มเติมจากศัพท์ปรัชญาว่า ในทางสังคมวิทยา มโนทัศน์เป็นความหมายของคำศัพท์ ที่นักสังคมวิทยาใช้วิเคราะห์ปรากฏการณ์ทางสังคม เพื่อจำแนกประเภทของสิ่งที่สังเกตได้และใช้ในการ อธิบายปรากฏการณ์เหล่านั้น รวมทั้งสร้างประพจน์ (proposition) และทฤษฎี (theory) ซึ่งอาจ กล่าวได้ว่าการศึกษามโนทัศน์เป็นการศึกษานามธรรมเกี่ยวข้องกับความคิด เป็นการทำความเข้าใจ แนวความคิดของมนุษย์ที่มีต่อผู้คน สังคม หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง โดยอาศัยการตีความ การกลั่นกรอง ความคิดและเชื่อมโยงสิ่งต่าง ๆ เข้าด้วยกันอย่างมีเหตุผล เพื่อที่จะได้มองเห็นมโนทัศน์ที่เกี่ยวข้องกับ เรื่องนั้น ๆ อย่างชัดเจน

การศึกษามโนทัศน์ในวรรณกรรมการเดินทางจึงเป็นการทำความเข้าใจเกี่ยวกับความคิด ของกวีและนักเขียนที่มีต่อการเดินทางว่านักเขียนมองการเดินทางเป็นเช่นไร เช่น กวีอาจมอง การเดินทางคือการเรียนรู้และหาประสบการณ์ การเดินทางคือการแสวงหาความหลุดพ้น การเดินทางคือการพิสูจน์ศักยภาพ การเดินทางคือการพิชิตอุปสรรค เป็นต้น มโนทัศน์ของ

การเดินทางเหล่านี้ส่วนหนึ่งสัมพันธ์กับเหตุผลในการเดินทางซึ่งแตกต่างกันไปตามบริบทที่ก่อให้เกิดการเดินทางในครั้ง ๆ

ด้วยวรรณกรรมการเดินทางมีพัฒนาการที่ต่อเนื่องมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตั้งนั้นวรรณกรรมย่อมมีการสืบทอดและสร้างสรรค์ตามบริบทของยุคสมัย ซึ่งการสืบทอดและสร้างสรรค์นี้เป็นการสืบทอดและสร้างสรรค์ทั้งทางด้านรูปแบบและเนื้อหาโดยสะท้อนถึงรสนิยมการแต่งและการเสพวรรณกรรมแต่ละยุคสมัย การสืบทอดและสร้างสรรค์มีความหมายในลักษณะเดียวกันกับคำว่า “สืบทอด” ซึ่ง นิติยา แก้วคัลณ (2551) กล่าวว่าคำว่า “การสืบทอด” ตรงกับคำในภาษาอังกฤษว่า “Creative Perpetuation” หมายถึง การทำให้เห็นผลวัตของการสืบทอด ซึ่งไม่ใช่เพียงการสืบทอดเท่านั้นแต่ได้นำมาสร้างใหม่ด้วย คำว่า “สืบ” ตัดคำมาจาก “สืบทอด” หมายถึง การรับมรดกมาจากอดีตหรือการรับช่วงต่อ ๆ กันมา ส่วนคำว่า “สรรค์” ตัดคำมาจาก “สร้างสรรค์” หมายถึงการสร้างสรรคในกระบวนการสืบทอดดังกล่าว จากนิยามดังกล่าวถ้ามีการศึกษาลักษณะของการสืบทอดความเป็นวรรณกรรมการเดินทางจะทำให้เห็นถึงผลวัตของการสืบทอดความเป็นวรรณกรรมการเดินทางอย่างน่าสนใจ อีกประการหนึ่งยังไม่ปรากฏการศึกษาในประเด็นนี้ที่ผ่านมาเพราะยังไม่มีมีการจำแนกประเภทวรรณกรรมการเดินทางอย่างชัดเจน ดังนั้นการศึกษาการสืบทอดวรรณกรรมการเดินทางจึงเป็นอีกประเด็นหนึ่งที่น่าสนใจในการศึกษา

นอกจากนี้แล้ววรรณกรรมการเดินทางยังมีความสัมพันธ์กับบริบทการเดินทางของยุคสมัยซึ่งเกี่ยวข้องกับค่านิยมของสังคมไทย เพศวิถี ชนชั้นและชาติพันธุ์ รวมทั้งการสร้างชาติและอุดมการณ์ของรัฐ ดังที่ Justin D. Edwards and Rune Graulund (2011) กล่าวว่าการศึกษาหนังสือท่องเที่ยวถือเป็นรูปแบบสหวิทยาการที่มีมาแต่ในสมัยก่อน กลายเป็นพื้นที่สำคัญในการศึกษา เชื่อมโยงอย่างใกล้ชิดกับปัญหาของลัทธิจักรวรรดินิยม, พลัดถิ่น, ลัทธิชาตินิยม, อัตลักษณ์, เพศ, โลกาภิวัตน์ ลัทธิล่าอาณานิคมและลัทธิหลังอาณานิคมทำให้เกิดแนวคิดการผนวกรวมวัฒนธรรมที่ต่างกันและนำไปสู่แบบแผนทางวัฒนธรรมใหม่ (transculturation) ความคิดของศูนย์กลางและชายขอบ, การข้ามพรมแดน, ความผันผวนตำแหน่งและการเคลื่อนที่ การเดินทางกระตุ้นการเคลื่อนไหวจากสถานที่ที่คุ้นเคยไปยังสถานที่ที่ไม่คุ้นเคยหรือสถานที่ใหม่ ๆ ที่แตกต่างจากที่บ้าน ซึ่งวรรณกรรมการเดินทางทั้งนิราศและจดหมายเหตุการณ์เดินทางล้วนสัมพันธ์กับประเด็นที่กล่าวมาหลายประเด็นตามบริบทของยุคสมัย

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่านิราศและจดหมายเหตุในฐานะวรรณกรรมการเดินทางไทยถือเป็นตัวบทที่มีความน่าสนใจในการศึกษาหลากหลายด้าน อีกทั้งยังไม่ปรากฏการจำแนกประเภทวรรณกรรมการเดินทาง ด้วยเหตุผลและกรอบคิดที่กล่าวมาข้างต้นผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษารูปแบบความเป็นวรรณกรรมการเดินทาง มโนทัศน์ของผู้เดินทางที่ปรากฏในวรรณกรรม การสืบทอดวรรณกรรมการเดินทาง และความสัมพันธ์ของวรรณกรรมเดินทางกับบริบทของสังคม โดยผู้วิจัย

สนใจศึกษาวรรณกรรมการเดินทางของไทยตั้งแต่อดีตจนถึงยุคสมัยของการปรับเปลี่ยนประเทศให้ทันสมัย (ถึงช่วงรัชกาลที่ 5) โดยจะศึกษาจากตัวบทวรรณกรรมนิราศและจดหมายเหตุ การเดินทางเป็นหลัก และอาจมีการนำตัวบทอื่น ๆ ที่ เข้าข่ายตามนิยามของวรรณกรรมการเดินทางมาร่วมอธิบาย โดยผู้วิจัยจะใช้กรอบแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับการจัดประเภทวรรณกรรม กรอบแนวคิดเกี่ยวกับการศึกษามโนทัศน์ในวรรณกรรมและประเภทวรรณกรรมการเดินทาง เป็นแนวคิดหลักในการศึกษา การศึกษาครั้งนี้อาจเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวรรณกรรมว่าด้วยประเภทวรรณกรรมการเดินทาง และอาจเป็นการเปิดมุมมองการศึกษาวรรณกรรมวรรณคดีในแง่ของการกำหนดประเภทของการศึกษาวรรณกรรมแนวใหม่

1.2 ความมุ่งหมายของการวิจัย

- 1.2.1 เพื่อศึกษามโนทัศน์และลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทาง
- 1.2.2 เพื่อศึกษาการสืบสรุคนิราศและจดหมายเหตุในฐานะวรรณกรรมการเดินทางของไทย
- 1.2.3 เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ของวรรณกรรมเดินทางกับบริบทสังคมและวัฒนธรรมไทย

1.3 คำถามหลักในการวิจัย

วรรณกรรมการเดินทางของไทยจากอดีตจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ปรากฏมโนทัศน์และลักษณะสำคัญของวรรณกรรมเดินทางอย่างไรบ้าง วรรณกรรมนิราศและจดหมายเหตุมีกลวิธีการ สืบต่อและสร้างสรรค์ในฐานะวรรณกรรมเดินทางของไทยอย่างไร วรรณกรรมเดินทางไทยมีความสัมพันธ์กับบริบทสังคมวัฒนธรรมไทยอย่างไรบ้าง

1.4 ความสำคัญของการวิจัย

- 1.4.1 ทำให้ทราบถึงมโนทัศน์และลักษณะสำคัญของวรรณกรรมเดินทาง
- 1.4.2 ทำให้ทราบถึงการสืบสรุคนิราศและจดหมายเหตุในฐานะวรรณกรรมเดินทางของไทย
- 1.4.3 ทำให้ทราบถึงความสัมพันธ์ของวรรณกรรมเดินทางกับบริบทสังคมและวัฒนธรรมไทย
- 1.4.4 เป็นแนวทางที่สามารถนำไปประยุกต์เพื่อศึกษาวรรณกรรมเดินทางไทยในบริบทสังคมวัฒนธรรมในยุคสมัยอื่น

1.5 ขอบเขตการวิจัย

วิทยานิพนธ์เล่มนี้จะศึกษาตัวบวรรถณคดีการเดินทางโดยพิจารณาจากลักษณะเนื้อหาว่าด้วยการเดินทางที่มีความน่าสนใจและมีลักษณะเด่นชัดในความเป็นวรรณกรรมการเดินทางที่เกิดจากประสบการณ์การเดินทางจริง **ประเภทของตัวบท** จะใช้ตัวบวรรถณกรรมนิราศและจดหมายเหตุบันทึกการเดินทางทั้งประเภทร้อยแก้วและร้อยกรองเป็นหลัก ซึ่งจะยึดความเป็นวรรณกรรมการเดินทางเพื่ออธิบายเกี่ยวกับมโนทัศน์ การสืบสรรค และความสัมพันธ์ของวรรณกรรมการเดินทางกับบริบทสังคมและวัฒนธรรมไทย **ขอบเขตด้านเวลาของตัวบท** จะศึกษาวรรณกรรมการเดินทางที่เริ่มปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษรในสมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัชการที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นช่วงของการปรับเปลี่ยนประเทศให้ทันสมัย และเกิดการเปลี่ยนแปลงของสังคม และมโนทัศน์การเดินทางแบบตะวันตกขึ้น ซึ่งตัวบวรรถณกรรมที่ใช้ศึกษาวิจัยมีดังนี้

วรรณกรรมการเดินทางสมัยอยุธยา

วรรณกรรมนิราศ(สมัยอยุธยา)

1) โคลงนิราศหริภุญชัย	สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2
2) โคลงกำสรวล	สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ
3) โคลงมังทราตีเชียงใหม่	สมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ
4) โคลงนิราศนครสวรรค์ (พระศรีมโหสถ)	สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช
5) โคลงนิราศดอยแก้ว	สมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 9
6) โคลงนิราศเจ้าฟ้าอภัย (เจ้าฟ้าอภัย)	สมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ
7) โคลงนิราศพระบาท (พระมหานาค วัดท่าทราย)	สมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ
8) กาพย์ห่อโคลงนิราศธารทองแดง (พระราชนิพนธ์ของเจ้าธรรมธิเบศ)	
9) กาพย์เห่เรือ (พระราชนิพนธ์ของเจ้าธรรมธิเบศ)	
10) กาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก (พระราชนิพนธ์ของเจ้าธรรมธิเบศ)	

ประเภทนิราศคำกาพย์

- 1) นิราศต้นทางฝรั่งเศส

ประเภทนิราศคำกลอน

- 2) นิราศเมืองเพชรบุรีของหม่อมพิมเสน

จดหมายเหตุบันทึกการเดินทาง

- 1) จดหมายเหตุเก่าเรื่องพระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาแต่งทูตไทย ไปมนัสการพระมาลัยเจดีย์เมืองหงสาวดี (รัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ในระหว่างช่วง พ.ศ. 1991-พ.ศ. 2031)

2) จดหมายเหตุเรื่องส่งทูตไทยไปกรุงโรมครั้งที่ 2 ในแผ่นดิน สมเด็จพระนารายณ์มหาราช (ราชบัณฑิตสภา)

วรรณกรรมการเดินทางสมัยกรุงธนบุรี

1) นิราศพระยามหานุภาพไปเมืองจีน (นิราศกวางตุ้ง) สมัยพระเจ้าตากสินมหาราช

วรรณกรรมการเดินทางสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ถึง รัชกาลที่ 5

ประเภทนิราศคำโคลง

1) นิราศตามเสด็จทัพลำนํ้าน้อย (พระยาตรัง)	รัชกาลที่ 1
2) นิราศพระยาตรัง (พระยาตรัง)	รัชกาลที่ 2
3) นิราศนรินทร์ (นายนรินทร์ธิเบศ)	รัชกาลที่ 2
4) นิราศพิพิธสาลี (พระพิพิธสาลี)	รัชกาลที่ 3
5) นิราศพระประธม (กรมหลวงวงศาธิราชสนิท)	รัชกาลที่ 3
6) โคลงนิราศสุพรรณ (สุนทรภู่)	รัชกาลที่ 3
7) นิราศเวียงจันทน์ (สมเด็จพระกรมพระยาเดชาดิศร)	รัชกาลที่ 3
8) นิราศฉะเชิงเทรา (กรมหลวงภูวนาถนรินทรฤทธิ)	รัชกาลที่ 3
9) นิราศเพนียด(กรมพระยาบวรราชปักษ์)	รัชกาลที่ 3
10) นิราศกรุงเก่า (หลวงจักรปราณี (ฤกษ์))	รัชกาลที่ 4
11) นิราศท้าวสุภักดีการภักดี (รัชกาลที่ 5)	รัชกาลที่ 5
12) นิราศวัดรวก (หลวงธรรมาภิมณฑ์ (ถึก))	รัชกาลที่ 5
13) นิราศรัตนชะ (รัชกาลที่ 5)	รัชกาลที่ 5

ประเภทนิราศคำกลอน

1) นิราศรบพม่าทำดินแดง(รัชกาลที่ 1)	รัชกาลที่ 1
2) นิราศกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท	รัชกาลที่ 1
3) นิราศเมืองแกลง (สุนทรภู่)	รัชกาลที่ 1
4) นิราศพระบาท (สุนทรภู่)	รัชกาลที่ 1
5) นิราศภูเขาทอง (สุนทรภู่)	รัชกาลที่ 3
6) นิราศวัดเจ้าฟ้า (สุนทรภู่)	รัชกาลที่ 3
7) นิราศพระประธม (สุนทรภู่)	รัชกาลที่ 3
8) นิราศเมืองเพชร (สุนทรภู่)	รัชกาลที่ 3
9) นิราศพระแท่นดงรัง (สามเณรกลั่น)	รัชกาลที่ 3
10) นิราศพระแท่นดงรัง (หมื่นพรหมสมพัตร(มี))	รัชกาลที่ 3
11) นิราศสุพรรณคำกลอน (หมื่นพรหมสมพัตร(มี))	รัชกาลที่ 3

12) นิราศกลาง (หมื่นพรหมสมพัตร(มี))	รัชกาลที่ 3
13) นิราศลอนดอน (หม่อมราโชทัย)	รัชกาลที่ 4
14) นิราศเกาะแก้วกาลกัตตา (พระราชสมบัติ)	รัชกาลที่ 4
15) นิราศพระปลิวี (หลวงจักรปราณี (ฤกษ์))	รัชกาลที่ 5
16) นิราศทวารวดี (หลวงจักรปราณี (ฤกษ์))	รัชกาลที่ 5
17) นิราศพระปฐม (หลวงจักรปราณี (ฤกษ์))	รัชกาลที่ 5
18) นิราศหนองคาย (หลวงพัฒนพงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์))	รัชกาลที่ 5
19) นิราศดงเกี้ยว (หลวงนเรนดิบัญญัติ (แหว))	รัชกาลที่ 5
20) นิราศจันทบุรี – กรุงเทพฯ(หลวงบุรุษประชาภิรมณ์ (ก๊ บุษย์ชู้ติ))	รัชกาลที่ 5
21) นิราศเมืองตราด (หลวงรามทิพรจน์ (เหี่ยม รมยานนท์))	รัชกาลที่ 5

จดหมายเหตุบันทึกการเดินทาง

- 1) จดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์ (พ.ศ. 2370)
- 2) จดหมายเหตุเรื่องทัพเชียงตุง (ปลายรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4)
- 3) หนังสือหม่อมราโชทัยกระต่ายได้รับพระราชทานจดหมายเหตุเรื่อง ตามระยะทางที่
พวกราชทูตกราบถวายบังคมทูล ออกจากกรุงเทพมหานครไปเจริญทางพระราชไมตรีเมื่อจุลศักราช
พันสองร้อยสิบเก้า (พ.ศ. 2400) (รัชกาลที่ 4)
- 4) ประชุมพงศาวดารภาคที่ 45 รวมจดหมายเหตุเรื่องทูตไทยไปประเทศอังกฤษ
เมื่อ พ.ศ. 2400 (รัชกาลที่ 4)
- 5) ประชุมพงศาวดารภาคที่ 30 จดหมายเหตุของพระณรงค์วิจิต (จอมน บุนนาค)
เรื่องราชทูตไทยไปประเทศฝรั่งเศสในรัชกาลที่ 4 เมื่อปีระกา พุทธศักราช 2404 (รัชกาลที่ 4)
- 6) โดยสารเรือเมล์ไปยุโรป (พ.ศ. 2435) (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ)
- 7) ไปลังกาทวีป (พ.ศ. 2435) (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ)
- 8) เที่ยวเมืองเตอร์กี (พ.ศ. 2435) (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ)
- 9) เที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์ (พ.ศ. 2447) (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ)
- 10) เที่ยวมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด (พ.ศ. 2461)
(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ)
- 11) จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศ ในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์ และ
เมืองเบตาเวียครั้งแกล แลเสด็จประพาส ประเทศอินเดีย (พ.ศ. 2413) (รัชกาลที่ 5)
- 12) จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสแหลม
มลายู คราว ร.ศ. 107 แล 108 (พ.ศ. 2431-2432) (รัชกาลที่ 5)

- 13) ระยะเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือ รอบแหลมมลายู
รัตนโกสินทรศก 109 (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)
- 14) ระยะเวลาเที่ยวชวากว่าสองเดือน (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อรัตนโกสินทรศก 115)
- 15) พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เมื่อเสด็จประพาสเกาะชวาทั้งครั้งหลัง (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)
- 16) ระยะเวลาเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา เมื่อปีชกาล พ.ศ. 2421 (พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)
- 17) พระราชหัตถเลขา คราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5 นับในหนังสือเรื่อง
เที่ยวที่ต่างๆ เป็นภาคที่ 5 (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)
- 18) จดหมายเหตุระยะทาง เสด็จประพาสในรัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสหัวเมืองใน
แหลมมลายู รัตนโกสินทรศก 117 118 119 รวม 3 คราว (พ.ศ. 2441, พ.ศ. 2442, พ.ศ. 2443)
(รัชกาลที่ 5)
- 19) พระราชหัตถเลขา ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องเสด็จ
ประพาสแหลมมลายู เมื่อ รัตนโกสินทรศก 108, 109, 117, 120 รวม 4 คราว (พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)
- 20) จดหมายเหตุเรื่องปราบฮ่อ (พ.ศ. 2418) (รัชกาลที่ 5)
- 21) จดหมายเหตุเรื่องเสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ 5 ครั้งแรกและครั้งที่ 2 (พ.ศ.
2447, พ.ศ.2449) (รัชกาลที่ 5)
- 22) จดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินประพาสทวีปยุโรป ครั้งที่ 2 ร.ศ. 125-126
เล่ม 1 (พ.ศ. 2449-2450) (รัชกาลที่ 5)
- 23) จดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินประพาสทวีปยุโรป ครั้งที่ 2 ร.ศ. 125-126
เล่ม 2 (พ.ศ. 2449-2450) (รัชกาลที่ 5)
- 25) พระราชนิพนธ์ ไกลบ้าน ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ตัวบทวรรณกรรมดังกล่าวมาจะใช้เป็นตัวบทหลักในการศึกษาอาจมีการนำตัวบทอื่นที่
เกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันมาช่วยอธิบายเพื่อให้เกิดความชัดเจนจากมุมมองที่หลายหลากครอบคลุม
ประเด็นที่ศึกษา

1.6 วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ผู้ศึกษาค้นคว้าใช้วิธีการวิจัยเอกสาร และนำเสนอผลการศึกษา โดยวิธีการพรรณนาวิเคราะห์ ซึ่งกำหนดขั้นตอนการศึกษาไว้ดังนี้

1.6.1 ชั้นรวบรวมข้อมูล

1.6.1.1 สํารวจวิทยานิพนธ์ เอกสารงานวิจัยและเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาวรรณกรรมการเดินทาง

1.6.1.2 รวบรวมแนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับวรรณกรรมการเดินทาง (Travel Writing)

1.6.1.3 รวบรวมและศึกษาเอกสารตัวบทวรรณกรรมที่เข้าข่ายประเภทวรรณกรรมการเดินทาง (Travel Writing) ตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงยุคสมัยของการปรับประเทศให้ทันสมัย (ถึงช่วงรัชกาลที่ 5) ของกรุงรัตนโกสินทร์

1.6.2 ชั้นวิเคราะห์ข้อมูล

จากการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ผู้วิจัยจะนำข้อมูลที่ได้จากการศึกษามาวิเคราะห์ตีความวรรณกรรมการเดินทางไทยเพื่อตอบโจทย์คำถามหลักของการวิจัย โดยใช้กรอบแนวคิด/ทฤษฎีและระเบียบวิธีการวิจัยทางวรรณกรรมศึกษาที่กล่าวไว้เบื้องต้นตามวัตถุประสงค์ในการวิจัยที่ตั้งไว้เป็นแนวทางในการวิจัยโดยการวิเคราะห์ตัวบทประเด็นการวิเคราะห์ดังต่อไปนี้

ด้านการศึกษามโนทัศน์และลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทางของไทย ซึ่งจะศึกษามโนทัศน์เรื่อง “การเดินทาง” ที่ปรากฏในวรรณกรรมไทย ลักษณะสำคัญของวรรณกรรมนิราศและจดหมายเหตุในฐานะวรรณกรรมไทยประเภทวรรณกรรมการเดินทาง

ด้านการศึกษาศิลปะการสืบทอดและสร้างสรรค์นิราศและจดหมายเหตุในฐานะวรรณกรรมการเดินทางของไทย ซึ่งจะศึกษาศิลปะการสืบทอดและการสร้างสรรค์นิราศในฐานะวรรณกรรมไทยประเภทวรรณกรรมการเดินทางรูปแบบร้อยกรอง และศึกษาศิลปะการสืบทอดและการสร้างสรรค์จดหมายเหตุในฐานะวรรณกรรมไทยประเภทวรรณกรรมการเดินทางรูปแบบร้อยแก้ว

ด้านการศึกษาความสัมพันธ์ของวรรณกรรมการเดินทางกับบริบทสังคมและวัฒนธรรมไทย ซึ่งจะศึกษาพลวัตและความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมการเดินทางของไทยกับบริบทสังคมและวัฒนธรรมในมิติเวลานั้น ๆ

1.6.3 ชั้นนำเสนอผลการศึกษาค้นคว้า

ผู้วิจัยจะนำเสนอข้อมูลแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis) สรุปผลการศึกษาค้นคว้า อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ

1.7 นิยามศัพท์เฉพาะ

วรรณกรรมการเดินทาง หมายถึง วรรณกรรมที่มีแก่นเรื่องเกี่ยวกับการเดินทาง เป็นเรื่องราวการเดินทางที่แท้จริงหรือเรื่องราวที่เกิดจากประสบการณ์ของการเดินทาง วรรณกรรมการเดินทางสามารถสร้างสรรค์ได้หลายรูปแบบทั้งวรรณกรรมประเภท nonfiction หรือวรรณกรรมการเดินทางในรูปแบบวรรณกรรมที่เป็นเรื่องจริงไม่ใช่เรื่องแต่ง และวรรณกรรมประเภท fiction หรือบันเทิงคดี ซึ่งในงานวิจัยเล่มนี้วรรณกรรมการเดินทาง ได้แก่ วรรณกรรมประเภทนิราศ วรรณกรรมจดหมายเหตุเกี่ยวกับการเดินทางและงานประเภทอื่นที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการเดินทาง

ลักษณะของวรรณกรรมการเดินทาง หมายถึง ลักษณะเฉพาะของวรรณกรรมการเดินทาง เช่น การเดินทางจากประสบการณ์จริงและการบันทึก การออกจากบ้านเพื่อค้นหา จุดประสงค์ในการเดินทาง อัตนัยของการเล่าเรื่องและการแทรกทัศนะของผู้เดินทาง การให้รายละเอียดต่าง ๆ ของการเดินทาง และความหลากหลายของลักษณะการบันทึกในวรรณกรรมการเดินทางไทย

มโนทัศน์การเดินทาง หมายถึง แนวคิดเกี่ยวกับการเดินทางของกวีและนักเขียนไทยเกี่ยวกับมุมมอง แนวคิดที่มีต่อการเดินทาง เช่น การเดินทาง คือการแสวงหาความหลุดพ้น การเดินทาง คือ การเรียนรู้ เป็นต้น

การสืบสรรค หมายถึง การสืบต่อและสร้างสรรค์วรรณกรรมการเดินทางไทยประเภทนิราศ และจดหมายเหตุการเดินทางในแต่ละช่วงยุคสมัย

นิราศ หมายถึง บทประพันธ์ที่แต่งขึ้นเพื่อบรรยายถึงสภาพการเดินทาง สมัยก่อนการเดินทางค่อนข้างลำบากและใช้เวลานาน นักเดินทางจึงแก้เหงาด้วยการประพันธ์บทกวี พรรณนาถึงการเดินทางและสภาพภูมิประเทศ โดยมากมักโยงเข้ากับความรัก

จดหมายเหตุ หมายถึง หนังสือบอกข่าวคราวที่เป็นไป รายงานหรือบันทึกเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น เอกสารที่ส่วนราชการ รัฐวิสาหกิจ หรือเอกชน ผลิตขึ้นเพื่อใช้เป็นหลักฐานและเครื่องมือในการปฏิบัติงาน ที่เกี่ยวข้องกับการเดินทาง

1.8 กรอบแนวคิดที่ใช้ในการศึกษา

การศึกษาวิทยานิพนธ์เรื่องวรรณกรรมการเดินทาง : มโนทัศน์และการสืบสรรคในบริบทสังคมไทย ผู้ศึกษาจะใช้กรอบแนวคิดในการศึกษา 3 กรอบแนวคิดหลัก คือ กรอบแนวคิดเกี่ยวกับการจัดประเภทวรรณกรรม กรอบแนวคิดเกี่ยวกับการศึกษามโนทัศน์ในวรรณกรรม และกรอบแนวคิดเกี่ยวกับวรรณกรรมการเดินทาง (Travel Writing) ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1.8.1 กรอบแนวคิดเกี่ยวกับการจัดประเภทวรรณกรรม

ราชบัณฑิตยสถาน (2556) ได้ให้ความหมายของคำว่า วรรณกรรม และวรรณคดี ดังนี้ วรรณกรรม หมายถึง งานหนังสือ งานประพันธ์ บทประพันธ์ทุกชนิดทั้งที่เป็นร้อยแก้วและร้อยกรอง เช่น วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ วรรณกรรมของเสถียรโกเศศ วรรณกรรมฝรั่งเศส วรรณกรรมประเภทสื่อมวลชน ส่วนคำว่า วรรณคดี หมายถึง วรรณกรรมที่ได้รับความนิยมยกย่องว่าแต่งดีมีคุณค่าทางวรรณศิลป์ถึงขนาด เช่น พระราชนิพนธ์สิบสองเดือนมัทนะพาธา สามก๊ก เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เป็นต้น

ในงานวิทยานิพนธ์เล่มนี้จะใช้คำว่าวรรณกรรมและวรรณคดีที่ตรงกับคำว่า "Literature" ในภาษาอังกฤษ โดยคำว่า Literature ในภาษาอังกฤษมาจากภาษาละติน แปลว่า การศึกษาระเบียบของภาษา ซึ่งในภาษาอังกฤษจะมีความหมายหลายอย่าง ดังนี้ อาชีพการประพันธ์งานเขียนในสมัยใดสมัยหนึ่ง งานประพันธ์ที่ได้รับการยกย่องจากนักวิจารณ์และผู้อ่านทั่วไป ซึ่งจากความหมายนี้จะมี ความหมายที่กว้างขึ้นหมายรวมถึงวรรณคดีโบราณและวรรณกรรมปัจจุบัน

การจัดประเภทหรือการกำหนดประเภทของวรรณกรรมเป็นการจัดกลุ่มวรรณกรรมที่หลากหลายรูปแบบให้เป็นหมวดหมู่เพื่ออำนวยความสะดวกต่อการเรียนรู้ และการศึกษาวรรณกรรม ซึ่งอาจจัดประเภทวรรณกรรมโดยพิจารณาตามวัตถุประสงค์และประโยชน์อาจสามารถจำแนกเป็น 2 ประเภทใหญ่ ๆ คือ เรื่องอ่านเล่น (fiction) และสารคดี (nonfiction) เรื่องอ่านเล่น (fiction) มักเขียนในรูปแบบนิยาย นวนิยาย เรื่องสั้น นิยายขนาดสั้น สามารถแบ่งได้เป็น เรื่องจินตนาการ (fantasy) นิทาน (fable) เทพนิยาย (fairy tale) ตำนานปรัมปรา (myth) เรื่องเล่าเกินจริง (tall tale) คือ เรื่องเล่าที่เกินความจริง นิทานพื้นบ้าน (folk tale) นวนิยายสมจริง (realistic fiction) นิยายอิงประวัติศาสตร์ (historical fiction) และตำนาน (legend) ส่วนสารคดี (nonfiction) เป็นงานเขียนที่ให้ข้อมูลหรือข้อเท็จจริงมักเขียนในรูปแบบเรียงความ บทความ และหนังสือ ด้านเนื้อหาของสารคดีอาจเป็นเรื่องราวชีวิตประวัติ, ข้อคิดเห็นหรือปรัชญา, ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับประวัติศาสตร์, วิทยาศาสตร์และการเมือง ฯลฯ

บุญเหลือ เทพยสุวรรณ (2518) กล่าวว่า วรรณกรรมไทยที่มีอยู่ในปัจจุบันมีหลายรูปแบบ ตามปกติประเทศไทยจะแบ่งวรรณกรรมออกเป็น 2 จำพวกใหญ่ก่อน คือ จำพวกร้อยกรองและร้อยแก้ว หรือจะแบ่งออกวิธีหนึ่ง คือ จำพวกบันเทิงคดี และจำพวกสารคดี ในทางตะวันตกแทนที่จะแบ่งออกเป็นสารคดีและบันเทิงคดี เขามักจะแบ่งออกเป็นเรื่องสมมติ (fiction) กับเรื่องไม่สมมติ (non-fiction) นักวิจารณ์วรรณคดีไทยโดยมากใช้วิธีการจัดหมวดหมู่วรรณกรรม คือ เรียกตามลักษณะร้อยกรองที่ใช้ เช่น ลิลิต, นิราศ, กาพย์ห่อโคลง ฯลฯ การจัดหมวดหมู่เช่นนี้ทำให้ยากแก่การที่จะพิจารณาวรรณกรรมอื่น ๆ ร่วมกันไปกับวรรณกรรมที่ได้รับการยกย่องเป็นวรรณคดีแล้ว การจัดหมวดหมู่วรรณกรรมประเภทร้อยกรองตามหลักของตะวันตกยังสามารถจัดจำแนกได้ดังนี้

1. Narrative คือ ประเภทบรรยาย มีเรื่องราว เหตุการณ์ พฤติกรรม อาจมีตัวละครจำนวนมากหรือจำนวนน้อย เนื้อเรื่องกล่าวถึงตำนานปรัมปราต่าง ๆ ตัวละครเป็นเทพเจ้า หรือกษัตริย์ เรียกว่า Epic

2. Descriptive หรือ Lyrical เป็นประเภทพรรณนาหรือรำพัน บทร้อยกรองประเภทนี้มักจะสั้นด้วยธรรมชาติ เพราะคนเรามักจะรำพันถึงสิ่งใดได้ไม่นานนัก

3. Dramatic เป็นประเภทบทละคร แต่วรรณกรรมประเภทนี้ที่ใช้แสดงไม่ได้ก็มี เพราะการดำเนินเรื่องและลำดับเหตุการณ์ขาดคุณภาพในการแสดง

นอกจากนี้เราอาจจัดหมวดหมู่วรรณกรรมออกเป็นบันเทิงคดีและสารคดี ดังนี้

1. บันเทิงคดี วัตถุประสงค์ของการเขียนคือทำให้ความเพลิดเพลิน แต่ทั้งนี้ไม่ใช่บันเทิงคดีจะเป็นวรรณกรรมที่ไร้สาระ ความเพลิดเพลินของนักอ่านบางคนขึ้นอยู่กับสาระของวรรณกรรม หนังสือในรูปแบบบันเทิงคดีอาจจะมีสาระในด้านปรัชญา ในด้านความเข้าใจการเมือง หรือประวัติศาสตร์ อย่างไรก็ตามบันเทิงคดีนั้นผู้เขียนมุ่งหมายให้ความบันเทิง อีกนัยหนึ่งคือต้องกระชับอารมณ์ผู้อ่าน

2. สารคดี คือ วรรณกรรมที่ให้ความรู้หรือความคิดเห็นที่เป็นประโยชน์ แต่สารคดีบางเรื่องผู้เขียนใช้สำนวนภาษาและกลวิธีการเสนอความรู้และความคิดเห็นมีมาตรฐานเยี่ยม จึงให้ความบันเทิงแก่ผู้อ่านอีกด้านหนึ่ง อย่างไรก็ตามหนังสือสารคดีเป็นวรรณกรรมที่ผู้แต่งเจตนาให้ผู้อ่านใช้สติปัญญาได้มุ่งให้ผู้อ่านใช้อารมณ์ ในสมัยก่อนสารคดีนิยมใช้ร้อยกรองชนิดต่าง ๆ เกือบ ๆ เท่าร้อยแก้ว แต่ในปัจจุบันมักใช้ร้อยแก้วมากกว่า สารคดีไทยคล้ายคลึงกับของตะวันตกมากขึ้นตามลำดับ สามารถแยกรูปแบบของสารคดีได้เป็น 1) บทความแสดงความคิดเห็นต่าง ๆ มักพบในหนังสือพิมพ์รายวัน นิตยสารหรือพิมพ์รวมเล่ม เช่น บทความที่บอกข้อความรู้ บทความที่แสดงความคิดเห็นของผู้เขียน บทความแสดงความรู้สึก 2) เอกสารวิชาการ อาจแยกออกเป็นเอกสารทางวิทยาศาสตร์หรือสังคมศาสตร์ รายงานการประชุมในงานสัมมนาต่าง ๆ หรือที่ เรียกว่า report 3) บทความ เอกสาร จดหมายเหตุ ที่มีมากที่สุดคือจดหมายเหตุการณ์เดินทาง หรือจดหมายเหตุรายวัน 4) หนังสือหรือเอกสารที่สอนศีลธรรมจรรยา 5) บทเรียนเพื่ออ่านออกเสียง

ส่วน กุหลาบ มัลลิกะมาส (2525) กล่าวว่า การแบ่งประเภทวรรณคดีก่อนที่จะได้รับอิทธิพลวรรณคดีตะวันตก สามารถแบ่งวรรณกรรมไทยออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ ๆ โดยถือลักษณะการแต่งเป็นสำคัญ คือ

1. ประเภทที่แต่งเป็นร้อยแก้ว ความเรียง คือ วรรณกรรมประเภทที่ไม่มีลักษณะบังคับตามฉันทลักษณ์การแต่ง เช่น จำนวนคำ สัมผัส กำหนดเสียงเอกโท กำหนดเสียงหนักเบา เป็นต้น ตัวอย่างวรรณกรรมประเภทร้อยแก้ว เช่น พระราชพงศาวดารฉบับต่าง ๆ นิทาน และเรื่องแปลอ่านเพื่อความบันเทิงใจ เป็นต้น

2. ประเภทที่แต่งเป็นร้อยกรอง คือ วรรณกรรมประเภทที่มีลักษณะบังคับในการแต่ง หรือมีกำหนดคณะ บทประพันธ์ประเภทร้อยกรองอาจแยกเป็นประเภทย่อย ได้ดังนี้

“การแบ่งตามลักษณะการแต่ง” แบ่งได้เป็น กาพย์ กลอน โคลง ฉันท์ ร่ายและกานท์ เป็นต้น

“การแบ่งตามวัตถุประสงค์ในการใช้” เช่น เพลงยาวใช้เป็นบทฝากรัก, เล่าเรื่อง เล่านิทาน เช่น บทเสภา นิทานคำกลอน บทสวดติเณลิมพระเกียรติ เป็นต้น, แสดงความรักความอาลัย หรือคร่ำครวญในยามจากคนรักไปไกล เช่น บทนิราศ, บทที่ใช้ในการแสดงและการละเล่น เช่น บทละครรำ บทพากย์โขน บทพากย์หนังใหญ่และบทละครร้อง เป็นต้น, บทร้อง เช่น บทมโหรี เพลงต่างๆ, บทสวด เช่น สุภาชิตสอนหญิง โคลงราชสวัสดิ์, บทแสดงความคิด และทัศนะต่าง ๆ เช่น บทดอกสร้อยรำพึงในป่าช้า โคลงโลกนิติ, บทวิชาการ ตำราการแต่งร้อยกรอง แบบเรียน เพื่อให้จำง่าย เช่น กาพย์พระไชยสุริยา ไฉพจน์พิจารณา เป็นต้น, และบทที่ใช้ในพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น ฉันท์ดุขฎฐิสังเวยกล่อมช้าง โองการแช่งน้ำ และร่ายทำขวัญนาค เป็นต้น

“การแบ่งร้อยกรองเชิงศิลป์” คือ การที่บทร้อยกรองที่แสดงอารมณ์และทัศนะที่ลึกซึ้งด้วยภาษา

“การแบ่งร้อยกรองที่เป็นเชิงคำสอน หรือวิชาการ” เช่น โคลงโลกนิติ ฉันท์ กล่อมช้าง เป็นต้น

ส่วน มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์ (2551) กล่าวถึงการแบ่งประเภทวรรณคดีว่าสามารถแบ่งประเภทได้ดังนี้ “การแบ่งตามลักษณะคำประพันธ์” จะแบ่งได้สองประเภทใหญ่ ๆ คือ ร้อยแก้วกับร้อยกรอง วรรณคดีร้อยกรองยังสามารถแบ่งชนิดย่อย ๆ ตามชนิดคำประพันธ์ที่ใช้แต่ง เช่น ร่าย โคลง ฉันท์ กาพย์ และกลอน นอกจากนี้คำประพันธ์เหล่านี้ยังสามารถแบ่งแยกย่อยออกได้อีก เช่น กลอนแบ่งย่อยเป็นกลอนบทละคร กลอนเสภา และกลอนเพลงยาว เป็นต้น แต่งบางครั้งก็จะนำคำประพันธ์หลายชนิดมาแต่งปนกัน เช่น แต่งโคลงปนร่าย เรียกว่าลิลิต และแต่งกาพย์ปนโคลง เรียกว่ากาพย์ห่อโคลง ส่วนวรรณคดีไทยที่เป็นร้อยแก้วมีหลายชนิดเช่นเดียวกัน เช่น แต่งเป็นความเรียงได้แก่ เรื่องไตรภูมิพระร่วง และพระราชพิธีสิบสองเดือน เป็นต้น แต่งเป็นนวนิยาย เรื่องสั้นบทละครพูด รวมถึงบทความต่าง ๆ และ “การแบ่งวรรณคดีตามประโยชน์หลักหรือวัตถุประสงค์หลักของเรื่อง” อาจแบ่งเป็นประเภทบันเทิงคดีและประเภทสารคดี วรรณคดีประเภทบันเทิงคดี คือหนังสือที่มุ่งให้ความเพลิดเพลินแก่ผู้อ่านเป็นหลัก เช่น บทละคร บทพากย์หนัง บทโขน ตลอดจนนิทาน นวนิยาย และเรื่องสั้น ส่วนวรรณคดีประเภทสารคดี คือเรื่องที่มีมุ่งให้ความรู้หรือความคิดเห็นที่เป็นประโยชน์สำคัญ เช่น วรรณคดีที่มีเนื้อหาสอนให้ผู้อ่านเลื่อมใสศาสนา เรื่องสวดติเณลิมพระเกียรติของพระมหากษัตริย์พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง วรรณคดีที่ผู้แต่งมุ่งให้เป็นเรื่องสอนใจ วรรณคดีที่ให้ความรู้เรื่องประเพณีและหลักต่าง ๆ เรื่องที่บันทึกเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ หนังสือประเภทชีวประวัติ

และอัตชีวประวัติ บทความในหนังสือพิมพ์ที่แสดงความคิดเห็นเรื่องต่าง ๆ ตลอดจนบทความแนะนำแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญ เป็นต้น

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าการแบ่งประเภทของวรรณกรรมสามารถแบ่งได้ตามวัตถุประสงค์และประโยชน์ แบ่งตามลักษณะการประพันธ์ เป็นต้น ซึ่งการแบ่งประเภทของวรรณกรรมไทยเองก็มีลักษณะเฉพาะเพื่อที่จะสามารถจัดจำแนกวรรณกรรมต่าง ๆ ให้เข้ากลุ่ม ด้วยเหตุนี้จึงเห็นได้ว่าความพยายามจัดประเภทวรรณกรรมดังกล่าวอาจจะยังไม่ชัดเจนหรืออาจสามารถจัดประเภทวรรณกรรมใหม่ขึ้นมาได้เพื่อต่อการเรียนและการศึกษาวรรณกรรมประเภทนั้น ๆ โดยเฉพาะ เช่น วรรณกรรมการเดินทาง (Travel Writing) อาจสามารถจำแนกให้เป็นอีกรวมประเภทหนึ่งโดยพิจารณาเนื้อหา และลักษณะสำคัญของวรรณกรรม และวัตถุประสงค์การแต่งเป็นหลักโดยจะไม่แบ่งตามลักษณะการประพันธ์ที่จำแนกเป็นร้อยแก้วและร้อยกรอง เพราะการแบ่งในลักษณะนี้จะทำให้เกิดข้อจำกัดในการศึกษาวรรณกรรม และการเชื่อมโยงองค์ความรู้หลักเกี่ยวกับวรรณกรรมการเดินทางไม่ครอบคลุมชัดเจน ดังนั้นในงานศึกษานี้ผู้วิจัยจะใช้แนวคิดเกี่ยวกับการจัดประเภทวรรณกรรมโดยพิจารณาเนื้อหา ลักษณะสำคัญของวรรณกรรม และวัตถุประสงค์การแต่งที่เกี่ยวข้องกับการเดินทางเป็นหลักในการจัดประเภทวรรณกรรม เพื่อศึกษาวรรณกรรมประเภทวรรณกรรมการเดินทาง (Travel Writing) ตามวัตถุประสงค์ของการวิจัยที่ตั้งไว้ต่อไป

1.8.2 กรอบแนวคิดเกี่ยวกับการศึกษามโนทัศน์ในวรรณกรรม

มโนทัศน์ หรือ Concept ในหนังสือ The New Webster's Dictionnary (The New Webster's Dictionnary, 1993 อ้างอิงมาจาก พรสวรรค์ สุวรรณธาดา, 2552) ให้ความหมายของมโนทัศน์ว่าหมายถึงแนวความคิด ความเห็น หรือความเชื่อ ความเข้าใจ หรือความคิดเห็นกว้าง ๆ ส่วนในพจนานุกรมศัพท์เฉพาะสาขาวิชาต่าง ๆ ของราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้ความหมายไว้ดังนี้

พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (ราชบัณฑิตยสถาน, 2552) อธิบายคำว่า มโนทัศน์ หรือ Concept ว่า มโนทัศน์ หรือความคิดรวบยอด หมายถึง ภาพที่เกิดในใจ ซึ่งเป็นตัวแทนของสิ่งหลายสิ่งต่าง ๆ แต่มีลักษณะคล้ายกัน เช่น แมว เป็นมโนทัศน์ทั่วไปสำหรับแมวทั้งหมด ถึงแม้แมวแต่ละตัวอาจจะไม่เหมือนกัน หรือ ดำ เป็นมโนทัศน์ของสีดำ หรือความดำทั่วไป ไม่ว่าจะเป็ยคุณลักษณะของสิ่งใดในโอกาสใด

พจนานุกรมศัพท์ปรัชญา อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (ราชบัณฑิตยสถาน, 2532) อธิบายว่า มโนทัศน์ (concept) หมายถึง ภาพที่เกิดในใจซึ่งเป็นตัวแทนของสิ่งหลายสิ่งต่าง ๆ แต่มีลักษณะบางอย่างคล้ายกัน เช่น แมว เป็นมโนทัศน์ทั่วไปสำหรับแมวทั้งหมด ถึงแม้แมวแต่ละตัวอาจจะไม่เหมือนกัน หรือ ดำ เป็นมโนทัศน์ของสีดำหรือความดำทั่วไป ไม่ว่าจะปรากฏเป็นคุณลักษณะของสิ่งใดในโอกาสใด ส่วน พจนานุกรมศัพท์สังคมวิทยา อังกฤษ-ไทย อธิบายว่าเพิ่มเติมจากศัพท์ปรัชญาว่า ในทางสังคมวิทยา มโนทัศน์เป็นความหมายของคำศัพท์ที่นักสังคมวิทยาใช้วิเคราะห์

ปรากฏการณ์ทางสังคม เพื่อจำแนกประเภทของสิ่งที่สังเกตได้และใช้ในการอธิบายปรากฏการณ์เหล่านั้น รวมทั้งสร้างประพจน์ (proposition) และทฤษฎี (theory)

ส่วน พจนานุกรมศัพท์สังคมวิทยา อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (ราชบัณฑิตยสถาน, 2549) อธิบายว่าเพิ่มเติมจากศัพท์ปรัชญาว่า ในทางสังคมวิทยา มโนทัศน์เป็นความหมายของคำศัพท์ที่นักสังคมวิทยาใช้วิเคราะห์ปรากฏการณ์ทางสังคม เพื่อจำแนกประเภทของสิ่งที่สังเกตได้และใช้ในการอธิบายปรากฏการณ์เหล่านั้น รวมทั้งสร้างประพจน์ (proposition) และทฤษฎี (theory) ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าการศึกษามโนทัศน์เป็นการศึกษานามธรรมเกี่ยวข้องกับความคิด เป็นการทำความเข้าใจแนวความคิดของมนุษย์ที่มีต่อผู้คน สังคม หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง โดยอาศัยการตีความ การถ่วงดุลความคิด และเชื่อมโยงสิ่งต่าง ๆ เข้าด้วยกันอย่างมีเหตุผล เพื่อที่จะได้มองเห็นมโนทัศน์ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนั้น ๆ อย่างชัดเจน

ส่วนพระยาอนุমানราชชน (พระยาอนุমানราชชน, ม.ป.ป. อ้างอิงมาจาก ญาดา อารัมภีร์, 2550) กล่าวถึงคำว่า conception แปลว่า “ความนึก” หมายถึง การนำเอาความคิดเห็นหลายลักษณะมาประกอบกันให้เกิดเป็นรูปในใจ เช่น เมื่อนึกถึงคนทั่ว ๆ ไปไม่เจาะจงคนใดเป็นเฉพาะก็นำเอาการคิดเห็นถึงคนนั้นคนนี้ที่เคยรู้มาประกอบกันขึ้นเป็นภาพในใจ หรือ เช่น นึกเห็นนางเงือกก็คือ คน และ ผู้หญิง ท่อนบนและท่อนล่างของปลา และทะเล ซึ่งแต่ลักษณะเคยหมายรู้อยู่ก่อนเอามาประกอบรวมกันเป็นภาพมโนภาพนางเงือก หรืออาจแปลคำว่า conception ที่หมายถึงการนึกเห็นเป็นมโนภาพ

ดังนั้นมโนทัศน์หรือความคิดเกิดขึ้นจากกระบวนการเรียนรู้ประสบการณ์รอบตัวของมนุษย์ ระบบความคิด (Conceptual system) ของมนุษย์ประกอบด้วยสิ่งที่มีมนุษย์รับรู้ ความเข้าใจต่อสิ่งต่าง ๆ บนโลก และความสัมพันธ์กับผู้อื่น ระบบความคิดของมนุษย์มีลักษณะที่เกี่ยวข้องกับการเปรียบเทียบ ไม่ว่าจะเป็นวิธีคิด ประสบการณ์ที่พบ การกระทำ ตลอดจนสิ่งต่าง ๆ ที่เราสื่อสารออกมาในชีวิตประจำวัน ล้วนแต่มีลักษณะของการเปรียบเทียบทั้งสิ้น โดยเมื่อมนุษย์พบเห็นสิ่งใหม่ก็จะนำสิ่งนั้นไปเปรียบเทียบกับสิ่งเก่าที่มีอยู่ในประสบการณ์ แล้วประมวลผลออกมาเป็นความคิด การกระทำ และคำพูด (LaKoff & Johnson, 2003 อ้างอิงมาจาก น้ำเพชร จินเลิศ และสุภาพร พลอยเหล็ก, 2553)

จากคำอธิบายที่กล่าวมา มโนทัศน์ คือ ความคิดรวบยอดเกี่ยวกับสิ่งหนึ่ง หรือเรื่องใดเรื่องหนึ่ง อาศัยความเข้าใจเกี่ยวกับลักษณะ คุณสมบัติ โครงสร้าง กระบวนการ ฯลฯ ทำให้สามารถจัดจำแนกสิ่งต่าง ๆ ออกจากกันได้ นอกจากนี้ มโนทัศน์ ยังมีลักษณะครอบคลุมแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างมโนทัศน์ของสิ่งต่าง ๆ มิใช่แสดงแค่มโนทัศน์ของสิ่งของเพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่หมายรวมถึงแนวคิด ความเชื่อต่าง ๆ หรือทฤษฎี เป็นต้น

การศึกษามโนทัศน์ หรือคำว่า concept จึงมีลักษณะเป็นนามธรรมเกี่ยวข้องกับความคิด เป็นเรื่องที่กว้างขวางลึกซึ้งครอบคลุมเรื่องต่าง ๆ ของมนุษย์ทุกด้าน การศึกษามโนทัศน์ทำให้ทราบถึง

แนวความคิดของมนุษย์ที่มีต่อผู้คน สังคม หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง โดยอาศัยการตีความ การกลั่นกรอง ความคิดและเชื่อมโยงสิ่งต่าง ๆ เข้าด้วยกันอย่างมีเหตุผล เพื่อจะได้มองเห็นทัศนที่ปรากฏเกี่ยวกับ เรื่องนั้น ๆ อย่างชัดเจน

ในการศึกษามโนทัศน์ของการเดินทางที่ปรากฏในวรรณกรรมการเดินทาง ผู้ศึกษาจะศึกษามโนทัศน์ในความหมายที่ หมายถึง แนวความคิดที่ส่งผลหรือมีความเกี่ยวข้องก่อให้เกิดการเดินทางหรือการเคลื่อนย้ายของผู้คนจากสถานที่หนึ่งไปยังสถานที่หนึ่ง เช่น การเดินทางเพื่อแสวงหา ความหลุดพ้น การเดินทางเพื่อการพิสูจน์ตัวตน การเดินทางเพื่อการสร้างความเป็นอาณาจักรและ ความเป็นชาติ รวมทั้งมุมมองต่อธรรมชาติที่เกี่ยวข้องกับการเดินทาง การศึกษามโนทัศน์จะช่วยให้ สามารถอธิบายได้ว่า ผู้คนเดินทางด้วยเหตุผลใด อะไรเป็นปัจจัยที่ก่อให้เกิดการเดินทางในบริบท สังคมไทยในช่วงที่ศึกษา

1.8.3 กรอบแนวคิดเกี่ยวกับวรรณกรรมการเดินทาง (Travel Writing)

วรรณกรรมการเดินทางตามมุมมองและการอภิปรายในหนังสือ “Travel Writing” ของ Carl Thompson (2011) และหนังสือเรื่อง “The Norton Book of Travel” ของ (Fussell Paul, 1987) และ “Tourists with Typewriters: Critical Reflection on Contemporary Travel Writing” ของ Pattick Hollan and Graham Huggan (1998) รวมทั้งความหมายของวรรณกรรม การเดินทางในทัศนะนักวิชาการต่างชาติและนักวิชาการไทย วรรณกรรมการเดินทาง หมายถึง งานที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการเดินทางสามารถนำเสนอด้วยรูปแบบที่หลากหลาย ดังที่ Carl Thompson (2011) ได้กล่าวถึง มุมมองของนักวรรณคดีตะวันตกที่กล่าวถึงประเภท และรูปแบบ เนื้อหาในกลุ่มนี้ ซึ่งแสดงให้เห็นว่า Travel writing เป็นงานเขียนที่มีการผสมผสานรูปแบบและองค์ประกอบ ของงานเขียนหลายประเภทเข้าด้วยกัน สามารถนำเสนอในรูปแบบวรรณกรรมได้หลากหลายรูปแบบ เช่น สารคดี จดหมาย นวนิยาย บทกวีเกี่ยวกับการเดินทาง ฯลฯ ผู้เขียนมีอิสระในการนำเสนองานได้ อย่างอิสระ หากพิจารณาด้านเนื้อหาในวรรณกรรมการเดินทางจะพบเนื้อหาที่มีลักษณะร่วมกัน คือ เป็นเรื่องเล่าจากการเดินทาง ผู้เล่าเรื่องออกจากบ้านหรือค้นหาเป้าหมายที่เฉพาะเจาะจงบางอย่าง หรืออื่น ๆ โดยทั่วไปมักเป็นการแสวงหาบางสิ่งบางอย่าง เช่น การเดินทางแสวงบุญ การผจญภัย การเปิดประสบการณ์ใหม่ ๆ การท่องเที่ยวโลกกว้าง การสำรวจ และการตรวจเยี่ยมอาณานิคม อาจมีการ ให้รายละเอียดเส้นทาง แผนที่ ผู้คน วัฒนธรรมประเพณี และมีการแทรกภาพ ตารางและสัญลักษณ์ เป็นต้น

ผู้ที่มีอิทธิพลต่อคำว่า “Travel Writing” คือนักวิจารณ์อย่าง Fussell Paul (1987) ซึ่ง ในงานของเขาเรื่อง *Abroad: British Literary Travelling Between the Wars* (1980) วรรณคดี การเดินทางอังกฤษระหว่างสงคราม ถือเป็นน้ำเชื้อของการศึกษาการเขียนการท่องเที่ยวที่พิจารณา ประเภทและรายละเอียดย่อของงาน ซึ่ง Fussell ยืนยันว่างานประเภทบันทึกการเดินทาง จะต้องโดดเด่น

เด่นในเรื่องของการเดินทาง อาจบรรยายด้วยร้อยแก้ว ถึงแม้จะมีภาพ แผนที่ ตาราง รายการสัญลักษณ์ ซึ่งส่วนเหล่านี้ถือเป็นส่วนสนับสนุนการเล่าเรื่อง นอกจากนี้การเล่าเรื่องที่น่าเสนอในหนังสือบันทึกการเดินทางมักจะเป็นเรื่องราวย้อนหลังของผู้เขียนเองเกี่ยวกับการเดินทาง สถานที่ที่ไม่คุ้นเคย สภาพผู้คน ยิ่งไปกว่านั้นลักษณะส่วนบุคคลหรืออัตนัยของการเล่าเรื่องนั้นมักจะเด่นชัด การเน้นเรื่องอัตชีวประวัติและประสบการณ์ส่วนตัวหรือสถานที่ต่าง ๆ ทำให้หนังสือบันทึกการเดินทางแตกต่างจากหนังสือแนะนำการท่องเที่ยวหรือนวนิยาย (Carl, Thompson, 2011)

ส่วน Borm (2004 อ้างอิงมาจาก นัทธนี ประสานนาม, 2556) เห็นต่างจาก Fussell เธอไม่ได้ใช้คำว่า “travel book” ในความหมายที่เท่ากับ “travel writing” อีกทั้งยังเสนอว่าวรรณกรรมการเดินทางเป็นคำศัพท์ที่ใช้ครอบคลุมงานเขียนที่น่าเสนอแก่นเรื่องเกี่ยวกับการเดินทาง ทั้งสารคดีและบันเทิงคดี ซึ่ง Thompson (2011) เห็นคล้ายตาม Borm แต่เขามีข้อสังเกตที่สำคัญยิ่งว่า แม้วรรณกรรมการเดินทางจะอ้างอิงอยู่กับประสบการณ์การเดินทางที่เป็นความจริง แต่ความจริงที่ปรากฏในงานเขียนกลุ่มนี้ย่อมถูกคัดสรร (selective) และปั้นแต่ง (fictive) ในระดับหนึ่ง ผู้อ่านวรรณกรรมการเดินทางต้องตระหนักว่าความจริงแท้ในวรรณกรรมการเดินทางเป็นผลจากศิลปะการประพันธ์ ข้อเตือนใจอีกประการหนึ่ง คือ วรรณกรรมการเดินทางถูกประกอบสร้างมาไม่ต่างกับตัวบทอื่น ๆ ผู้อ่านจึงไม่ควรอ่านอย่างไร้เดียงสา

คาร์ล ทมป์สัน (Carl, Thompson, 2011) กล่าวว่า ในสายสังคมศาสตร์ เช่น ภูมิศาสตร์ มานุษยวิทยาและสังคมวิทยาให้ความสนใจเกี่ยวกับการเขียนการเดินทาง ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งที่เป็นผลมาจากการถกเถียงทางทฤษฎีและวิธีการเกี่ยวกับรูปแบบของความรู้และวิถีวิทยาทั้งหมดทุกสาขาวิชา ซึ่งการเขียนการเดินทางถูกตั้งคำถามต่าง ๆ มากมายทั้งด้านรูปแบบและเนื้อหาความเป็นกลางของข้อมูลที่น่าเสนอ เช่น ความเป็นกลางทางภูมิศาสตร์ หรือเรื่องที่เกี่ยวข้องกับชาติพันธุ์ ซึ่ง Debbie Lisle ผู้เชี่ยวชาญด้านความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ ได้ตั้งคำถามในการศึกษาการเขียนการท่องเที่ยวอังกฤษและอเมริกันในปัจจุบันว่า “ทำไมต้องมีการเขียนหนังสือว่าด้วยการเดินทางในยุครู้แจ้ง” “เพราะเหตุใดการเขียนว่าด้วยการเดินทางจึงยังคงเป็นที่นิยมดังนั้น” “วรรณกรรมการเดินทางส่งผลต่อแนวโน้มนโยบายทางการเมืองที่เป็นประโยชน์ต่อการเมืองของรัฐบาลของตนหรือไม่” ส่วน Robyn Davidson เชื่อว่ากระแสความสนใจที่ได้รับความนิยมในงานประเภทนี้ล้วนเกิดขึ้นจากความคิดถึง อดีต ถิ่นฐานบ้านเกิด หรือการโหยหาอดีต (Nostalgia) ทั้งในและนอกประเทศ ซึ่งถูกถ่ายทอดไว้ในหนังสือประเภทนี้ วรรณกรรมการเดินทางจึงตอบสนองต่อสถานการณ์นี้โดยการเรียกคืนความรู้สึกของผู้อ่าน

การเขียนหนังสือท่องเที่ยวถือเป็นรูปแบบสหวิทยาการที่มีมาแต่ในสมัยก่อน กลายเป็นพื้นที่สำคัญในการศึกษา เชื่อมโยงอย่างใกล้ชิดกับปัญหาของลัทธิจักรวรรดินิยม, พลัดถิ่น, ลัทธิชาตินิยม, อัตลักษณ์, เพศ, โลกาภิวัตน์ ลัทธิล่าอาณานิคมและลัทธิหลังอาณานิคมนิยมทำให้เกิดแนวความคิดการผนวกรวมวัฒนธรรมที่ต่างกันและนำไปสู่แบบแผนทางวัฒนธรรมใหม่ (transculturation)

ความคิดของศูนย์กลางและชายขอบ, การข้ามพรมแดน, ความผันผวนตำแหน่งและการเคลื่อนที่ การเดินทางกระตุ้นการเคลื่อนไหวจากสถานที่ที่คุ้นเคยไปยังสถานที่ที่ไม่คุ้นเคยหรือสถานที่ใหม่ ๆ ที่แตกต่างจากที่บ้าน ความแตกต่างนี้มักก่อให้เกิดภัยคุกคามกับอัตลักษณ์ของตนและคนอื่น ๆ (Justin D. Edwards and Rune Graulund, 2011) ดังนั้นการเดินทางถึงจะเป็นการเปิดประสบการณ์ของผู้เดินทาง แต่ในขณะเดียวกันการเดินทางก็ส่งผลกระทบต่อทั้งผู้เดินทางและสถานที่ ผู้คน สังคมวัฒนธรรมที่เดินทางไปเยือน

จากที่กล่าวมาอาจสรุปลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทาง เพื่อเป็นกรอบคิดในการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ตามมุมมองและการอภิปรายในหนังสือ “Travel Writing” ของ Carl Thompson (2011) และหนังสือเรื่อง “The Norton Book of Travel” ของ Fussell Paul, 1987) และ “Tourists with Typewriters: Critical Reflection on Contemporary Travel Writing” ของ Pattick Hollan and Graham Huggan (1998) รวมทั้งความหมายของวรรณกรรมการเดินทาง ในทัศนะนักวิชาการต่างชาติและนักวิชาการไทย เป็นต้น ซึ่งสามารถสรุปลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทาง ได้ดังนี้

1. วรรณกรรมการเดินทางเป็นเรื่องราวที่เกิดจากการเดินทางหรือเรื่องราวที่เกิดจากประสบการณ์ของการเดินทางไม่ใช่เรื่องแต่งหรือจินตนาการขึ้นมาเองโดยขาดประสบการณ์ สิ่งที่ผู้เดินทางนำเสนอโดยทั่วไปมักเป็นแสวงหาบางสิ่งบางอย่าง

2. การเดินทางในแต่ละครั้งอาจไม่ได้มีจุดประสงค์หลักเพียงจุดประสงค์เดียว เช่น การเดินทางเพื่อกิจทางราชการ แต่ในขณะเดียวกันก็เป็นการเดินทางเพื่อการท่องเที่ยวและเปิดโลกกว้าง

3. วรรณกรรมการเดินทางเป็นงานที่มีการหยิบยืมรูปแบบที่หลากหลายหรืออาจกล่าวได้ว่าลักษณะของวรรณกรรมการเดินทางเรื่องหนึ่งอาจมีลักษณะร่วมกันหรือหยิบยืมรูปแบบต่าง ๆ มาใช้ในการเขียน เช่น ความเป็นสารคดีหรือบันทึกการเดินทาง (travelogue) บันทึกเหตุการณ์ (chronicle) บันทึกความทรงจำ (memoirs) และเรื่องเล่าจากการเดินทาง (Travel narrative) เป็นต้น ลักษณะเช่นนี้ทำให้ยากที่จะจำแนกประเภทออกจากกันได้อย่างชัดเจน

4. วรรณกรรมการเดินทางมีความเป็นอัตวิสัย อัตนัยของการเล่าเรื่องมักจะเด่นชัด ซึ่งเป็นเรื่องเล่าที่ถูกเสนอผ่านสายตาของผู้บันทึกเอง ปรากฏการให้รายละเอียดเส้นทาง พาหนะ การดำรงชีวิตขณะเดินทาง และแผนที่ ซึ่งอาจมีการแทรกภาพ ตารางและสัญลักษณ์ประกอบ มักมีปรากฏการบันทึกสภาพผู้คน วัฒนธรรม สังคม และประเพณีที่ได้พบเห็นจากการเดินทางผ่านสายตาของนักเดินทางเอง รวมถึงการแทรกอารมณ์ความรู้สึกความคิดเห็นของผู้เดินทางต่อตัวบุคคลต่อเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ได้พบเห็น

5. วรรณกรรมการเดินทางผู้ที่เดินหรือผู้เล่าเรื่องต้องออกจากบ้านหรือค้นหาเป้าหมายที่เฉพาะเจาะจงบางอย่าง โดยทั่วไปมักเป็นแสวงหาบางสิ่งบางอย่าง ดังที่ เจน บอร์ม (Jan Borm, 2004 อ้างอิงมาจาก จิรัฏฐ์ เฉลิมแสยยากร, 2559) วิเคราะห์แนวคิดเรื่อง (genre) ของวรรณกรรมการเดินทางโดยมองว่างานเขียนที่พูดถึงการเดินทางทั้งที่บันทึกการเดินทางในลักษณะเชิงสารคดี และวรรณกรรมการเดินทางในลักษณะของเรื่องแต่ง อนุภาคของการเดินทางล้วนแต่นำเสนอลักษณะร่วมกันประการหนึ่ง คือ การให้การเดินทางเป็นรูปแบบหรือหนทางในการค้นหาบางสิ่งบางอย่าง

6. วรรณกรรมการเดินทางมักมีการให้รายละเอียดของการเดินทาง เช่น การให้รายละเอียดเส้นทาง พาหนะในการเดินทาง การดำรงชีวิตขนาดเดินทาง การแทรกแผนที่ รูปภาพ ตารางและสัญลักษณ์

7. วรรณกรรมการเดินทางมักเชื่อมโยงอย่างใกล้ชิดกับปัญหาของลัทธิจักรวรรดินิยม, การพลัดถิ่น, ลัทธิชาตินิยม, อัตลักษณ์, เพศ, โลกาภิวัตน์ ลัทธิล่าอาณานิคมและลัทธิหลังอาณานิคมนิยม

8. วรรณกรรมการเดินทาง เป็นร่มใหญ่ครอบคลุมงานเขียนที่นำเสนอแก่นเรื่องเกี่ยวกับการเดินทางสามารถนำเสนอด้วยรูปแบบวรรณกรรมที่หลากหลายทั้งสารคดี (nonfiction) และบันเทิงคดี (fiction) งานที่อยู่ในกลุ่มของวรรณกรรมการเดินทาง

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าวรรณกรรมการเดินทาง (Travel writing) เป็นวรรณกรรมอีกประเภทหนึ่งที่มีความน่าสนใจ มีบริบทการเดินทางที่แตกต่างกันออกไปตามช่วงยุคสมัยของการเคลื่อนที่ของผู้คนโดยมีวัตถุประสงค์และมโนทัศน์การเดินทางที่แตกต่างกัน เช่น การเดินทางเพื่อประโยชน์ทางการเมือง เพื่อการอยู่ร่วมกันของรัฐและประเทศต่าง ๆ ทำให้มีการเดินทางของทูต สันถัมภ์ไปมาระหว่างประเทศ การเดินทางเพื่อประโยชน์ทางการค้า การเดินทางเพื่อประโยชน์ทางศาสนา การเดินทางเพื่อความสนุกสนานเพลิดเพลินและพักผ่อน การเดินทางเพื่อสุขภาพและอนามัย ส่วนในบริบทการสร้างสรรค์วรรณกรรมการเดินทางนั้น วรรณกรรมการเดินทางสามารถสร้างสรรค์ได้หลายรูปแบบทั้งวรรณกรรมประเภท nonfiction หรือวรรณกรรมการเดินทางในรูปแบบวรรณกรรมที่เป็นเรื่องจริงไม่ใช่เรื่องแต่ง และวรรณกรรมประเภท fiction หรือบันเทิงคดี ซึ่งวรรณกรรมประเภทนี้เป็นวรรณกรรมที่มีแก่นเรื่องเกี่ยวกับการเดินทาง ลักษณะของวรรณกรรมการเดินทางเรื่องหนึ่งอาจมีลักษณะร่วมกันหรือหยิบยืมรูปแบบต่าง ๆ มาใช้ในการเขียน เช่น มีความเป็นสารคดีหรือบันทึกการเดินทาง (travelogue) บันทึกเหตุการณ์ (chronicle) บันทึกความทรงจำ (memoirs) และเล่าจากการเดินทาง (Travel narrative) เป็นต้น ลักษณะเช่นนี้ทำให้ยากที่จะจำแนกประเภทออกจากกันได้อย่างชัดเจน แต่อย่างไรก็ตามลักษณะวรรณกรรมเหล่านี้ถือได้ว่าอยู่ภายใต้ร่มใหญ่ของวรรณกรรมการเดินทาง (Travel writing)

จากกรอบคิดดังกล่าวผู้วิจัยจะนำไปปรับใช้เพื่อศึกษาวรรณกรรมนิราศและจดหมายเหตุการเดินทางไทย ในแง่มุมการศึกษามโนทัศน์และลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทาง กลวิธีการสร้างสรรค์นิราศและจดหมายเหตุในฐานะวรรณกรรมการเดินทางของไทย การสืบสืบทอดวรรณกรรมการเดินทางและความสัมพันธ์กับบริบทสังคมและวัฒนธรรมไทย

1.9 เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยได้แบ่งออกเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่ เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาวรรณกรรมการเดินทาง เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวรรณกรรมนิราศ และเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาจดหมายเหตุ ดังนี้

1.9.1 เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาวรรณกรรมการเดินทาง

วรรณกรรมการเดินทางนั้นเป็นที่ถกเถียงกันอย่างมากในแวดวงวิชาการตะวันตก ซึ่งผู้ศึกษาได้สังเคราะห์ความหมายของวรรณกรรมการเดินทาง (Travel Writing) จากหนังสือ “Travel Writing” ของ Carl Thompson (2011) เป็นหลักในการสังเคราะห์ และอ้างอิงเสริมจากหนังสือเรื่อง “The Norton Book of Travel” ของ Fussell Paul (1987) และ “Tourists with Typewriters: Critical Reflection on Contemporary Travel Writing” ของ Pattick Hollan and Graham Huggan (1998) รวมทั้งความหมายของวรรณกรรมการเดินทางในทัศนะนักวิชาการต่างชาติและนักวิชาการไทย เป็นต้น ซึ่งจากข้อถกเถียงต่าง ๆ นั้น แสดงให้เห็นถึงความสับสนในรูปแบบของการบันทึกการเดินทาง ทำให้เกิดข้อถกเถียงเรื่องรูปแบบและเกิดข้อคำถามต่าง ๆ เช่น งานเขียนที่ออกมาในรูปแบบของนวนิยายที่มีการอ้างอิงจากรายงานวิชาการ เช่น งานเขียนเรื่อง “A Burnt-ort Case” ของ เกรแฮม กรีน (Graham Green) ซึ่งอิงตามการเข้ารับการตรวจเยี่ยมเยียนอาณานิคมคนโรคเรื้อน ของกรีน ในคองโก หรือแม้กระทั่งนวนิยายของ Henry James ที่ไม่เกี่ยวข้องกับการเดินทางแต่อย่างใด แต่เรื่องนี้ก็สะท้อนให้เห็นถึงการที่เจมส์ได้สัมผัสกับความแตกต่างทางวัฒนธรรมระหว่างอเมริกากับยุโรป (Carl, Thompson, 2011) หรือในนวนิยายเรื่องแรกของจอร์จ ออเวล เรื่อง Burmese Days หรือพม่ารำลึก ตีพิมพ์ครั้งแรกในเดือนตุลาคม 1934 ฉากในเรื่องคือประเทศพม่าช่วงทศวรรษ 1920 ในขณะที่พม่าเป็นอาณานิคมของอังกฤษ ระหว่างปี 1922–1927 ออร์เวลล์รับราชการเป็นตำรวจอาณานิคมอินเดียในพม่า และย้ายไปประจำอยู่หลายเมือง ทำให้เขามีโอกาสได้พบเห็นเรื่องราวต่าง ๆ เมื่อออกจากราชการแล้วออร์เวลล์ก็เริ่มร่างโครงเรื่องและเขียนเสร็จในปี 1933 ในครั้งแรกนี้ขายเรื่องนี้ถูกปฏิเสธจากหลายสำนักพิมพ์เนื่องจากมีเนื้อหาที่พาดพิงถึงสังคมในยุคนั้น แต่หลังจากการปรับปรุงเนื้อหาบางส่วน สำนักพิมพ์ฮาร์เปอร์ของสหรัฐอเมริกาถึงตีพิมพ์ในปี 1934 ปีต่อมาสำนักพิมพ์ของ วิคเตอร์ กอลแล็งซ์ (Victor Gollancz) ได้ตีพิมพ์ในสหราชอาณาจักร หลังจาก

ตรวจสอบแล้วว่าไม่ได้พาดพิงถึงบุคคลหรือเหตุการณ์จริง ซึ่งต่อมาหลังจากนั้น เอ็มมา ลาร์คิน ได้เขียนบันทึกการเดินทาง เรื่อง *Binding George Orwell in Burma* เป็นบันทึกการเดินทางของ เอ็มมา ลาร์คิน ในประเทศพม่าเป็นการตามรอยชีวิตของจอร์จ ออเวล ขณะที่ทำงานที่พม่ายังสถานที่ต่าง ๆ เช่น มันทาเลย์ สามเหลี่ยมแม่น้ำอิรวดี อย่างกุ่ม มะละแหม่ง และเมืองกะตา จากกล่าวมาจะเห็นได้ว่า รูปแบบการเขียนเกี่ยวกับการเดินทางมีความซับซ้อนในรูปแบบของการนำเสนอ จึงทำให้เกิดคำถามว่างานเขียนเหล่านี้ถือเป็นวรรณกรรมการเดินทางรูปแบบหนึ่งหรือไม่ หรือควรถูกมองว่าเป็นงานเขียนที่แตกต่างออกไปจากวรรณกรรมการเดินทาง

ลักษณะของการเดินทางที่ยังเป็นข้อถกเถียงกันอยู่ว่าถือเป็นการเดินทางหรือไม่ เช่น การเดินทางไปยังร้านค้าในท้องถิ่นถือว่าการเดินทางหรือไม่ และถ้าการเดินทางบางประเภทที่ไม่ถูกจัดว่าเป็นการเดินทางใช้เกณฑ์ใดมาตัดสิน เราจำเป็นต้องแยแยะประเภทของนักเดินทางหรือไม่ คุณค่าของการเดินทางแต่ละประเภทแตกต่างกันหรือไม่ การเดินทางของนักท่องเที่ยวแตกต่างจากการเดินทางของนักสำรวจหรือผู้ลี้ภัยหรือไม่อย่างไร เป็นต้น คำถามเหล่านี้ล้วนเป็นคำถามที่ต้องพิจารณาในตัวเองเกี่ยวกับวรรณกรรมเดินทาง ด้วยเหตุนี้จึงมีการพยายามตรวจสอบความหลากหลายของการบันทึกการเดินทางซึ่ง แพทริกฮอลแลนด์ และ เกรแฮม ฮักแกน ได้มีการสำรวจงานเขียนเกี่ยวกับการเดินทางในช่วงปลายศตวรรษที่ 20 พบว่างานเขียนเหล่านี้สามารถบันทึกรวมทุกอย่างไว้ด้วยกันทั้งการผจญภัยไปจนถึงตำราปรัชญา ความเห็นทางการเมือง นิเวศวิทยา คำอุปมาและภารกิจทางจิตวิญญาณในขณะเดียวกันก็สามารถยึดงานประวัติศาสตร์ภูมิศาสตร์มานุษยวิทยาและสังคมศาสตร์ได้อย่างอิสระ ผลที่ได้คือ งานประเภทที่เป็นลูกผสม “hybrid” ที่คร่อมอยู่ในประเภทและสาขาวิชา (Pattick Hollan and Graham Huggan, 1998)

Carl Thompson (2011) กล่าวว่า หนังสือในร้านหนังสือในส่วนที่เกี่ยวกับการท่องเที่ยว เราสามารถพบหนังสือหลากหลายประเภท เช่น แผนที่การเดินทาง หนังสือภาพการท่องเที่ยว วรรณกรรมการท่องเที่ยว เรื่องเล่าส่วนตัวของนักเดินทางทั้งที่มีชื่อเสียงและไม่มีชื่อเสียงเช่น Marco Polo และ Columbus จนไปถึงวรรณกรรมร่วมสมัย เช่น Bruce Chatwin, Dervla Murphy, Bill Bryson and Michael Palin เป็นต้น ซึ่งมีนักวิชาการบางคนจัดจำแนกงานเหล่านี้ภายใต้คำว่า “Travel Writing” ในความหมายที่รวมหมายถึงหนังสือที่กล่าวมาข้างต้น แต่ในขณะเดียวกันก็มีนักวิชาการอีกกลุ่มที่พยายามขยายขอบเขตของคำว่า “Travel Writing” ให้หมายรวมถึงเอกสารอื่น ๆ ที่เกี่ยวเนื่องหรือเกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยวหรือสิ่งประดิษฐ์ทางวัฒนธรรม

ส่วนผู้ที่มีอิทธิพลต่อคำว่า “Travel Writing” คือนักวิจารณ์อย่าง Paul Fussell (อ้างอิงมาจาก Carl, Thompson, 2011) ในงานของเขาเรื่อง *Abroad: British Literary Travelling Between the Wars* (1980) วรรณคดีการเดินทางอังกฤษระหว่างสงคราม ถือเป็นน้ำเชื้อของการศึกษาการเขียนการท่องเที่ยว ที่พิจารณาประเภทและรายละเอียดย่อยของงาน ซึ่ง Fussell ยืนยัน

ว่างานประเภทบันทึกการเดินทาง จะต้องโดดเด่นในเรื่องของการเดินทาง อาจบรรยายด้วยร้อยแก้ว ถึงแม้จะมีภาพ แผนที่ ตาราง รายการสัญลักษณ์ ซึ่งส่วนเหล่านี้ถือเป็นส่วนสนับสนุนการเล่าเรื่อง นอกจากนี้การเล่าเรื่องที่น่าเสนอในหนังสือบันทึกการเดินทางมักจะเป็นเรื่องราวย้อนหลังของผู้เขียนเองเกี่ยวกับการเดินทาง สถานที่ที่ไม่คุ้นเคย ผู้คน ยิ่งไปกว่านั้น คือ ลักษณะส่วนบุคคลหรืออัตนัยของการเล่าเรื่องนั้นมักจะเด่นชัด มีการเน้นเรื่องอัตชีวประวัติและประสบการณ์ส่วนตัวหรือสถานที่ต่าง ๆ ทำให้หนังสือบันทึกการเดินทางแตกต่างจากหนังสือแนะนำการท่องเที่ยวหรือนวนิยาย Fussell Paul (1987) อ้างว่าหนังสือบันทึกการเดินทางเป็นตัวแทนของการเดินทางและเหตุการณ์ในการเดินทางครั้งนั้นโดยแท้จริง ตามหลักเกณฑ์นี้ทำให้เกิดการพาดพิงถึงการเดินทางในนวนิยายบางเรื่อง เช่น เรื่อง Heart of Darkness ของ โจเซฟ คอนราด (1902) หรือ Journey Sentimental Sentence of Laurence Sterne (1768) หนังสือสองเล่มนี้ไม่ได้รับการจัดเป็นหนังสือการเดินทาง ถึงแม้พวกเขาจะลอกเลียนแบบหรือยืมรูปแบบการเขียนหนังสือบันทึกการเดินทางอย่างใกล้ชิด โดยทำให้เป็นการเล่าเรื่องการเดินทางของตัวละคร แม้ว่านวนิยายอาจอธิบายถึงเหตุการณ์ในชีวิตจริง แต่เหตุการณ์เหล่านี้อาจถูกตกแต่งหรือดัดแปลงหรือใช้อย่างมีแบบแผนและฉากอาจเป็นผลิตภัณฑ์จินตนาการของนักเขียนสร้างขึ้นมา เป็นต้น ดังนั้นอาจสรุปได้ว่าความหมายที่เป็นหัวใจสำคัญของหนังสือบันทึกการเดินทางหรือหนังสือท่องเที่ยว ในทัศนะของ Fussell Paul (1987) คือ “การเดินทาง” แต่ก็ทำให้เกิดความสับสนเมื่อกลับไปพิจารณาความหมายและความแตกต่างของ คำว่า “การท่องเที่ยว” และ “การเดินทาง” (Carl, Thompson, 2011)

เมื่อพิจารณาจากความแตกต่างระหว่างหนังสือท่องเที่ยวและหนังสือแนะนำการท่องเที่ยว ตัวอย่าง เช่น การเขียนการท่องเที่ยวที่เผยแพร่ก่อนปี ค.ศ. 1800 มีทั้งการเขียนที่เป็นคำแนะนำที่เป็นประโยชน์สำหรับนักเดินทาง การเล่าเรื่องการเดินทางส่วนบุคคลและวรรณกรรมรูปแบบอื่น ซึ่งการเดินทางก็แฝงด้วยวัตถุประสงค์อยู่ 2 ด้าน คือ เป็นการเดินทางตามวาระการทำงานและอีกด้านหนึ่งก็เป็นการบันทึกการเดินทางหรือการให้ข้อมูลที่มีประโยชน์มากกว่าหนังสือบันทึกการเดินทางสมัยใหม่ การกำหนดประเภทของงานเขียนทำให้เกิดคำถามกับการจัดประเภทหนังสือว่าด้วยการเดินทางหรือการท่องเที่ยว ซึ่งมีแนวคิดมากมายเกี่ยวกับหนังสือท่องเที่ยวหรือเกี่ยวกับการเดินทาง คำถาม คือ ถ้าการเดินทางไม่ได้มีความหมายที่หมายถึงเพียงแค่การเดินทางท่องเที่ยวแต่หมายรวมถึงงานประเภทอื่น ๆ เช่น การเดินทางของผู้ลี้ภัย ผู้ถูกเนรเทศและการเดินทางรูปแบบอื่น ๆ ของผู้พลัดถิ่น และแม้ว่าวรรณกรรมเหล่านี้จะไม่ใช้วรรณกรรมการเดินทางก็ตาม เราควรจัดวรรณกรรมเหล่านี้ให้เป็นวรรณกรรมการเดินทางหรือไม่ คำถามเหล่านี้ทำให้เกิดการอภิปรายในแวดวงวิชาการเป็นอย่างมาก ตามทัศนะของ Fussell เห็นว่า ผู้พิชิตและผู้ลี้ภัย ผู้ถูกเนรเทศและรูปแบบอื่น ๆ ของผู้พลัดถิ่นไม่ถือเป็นการเดินทาง เขายังชี้ให้เห็นอีกว่า นักท่องเที่ยวสมัยใหม่ไม่ถือว่าเป็นนักเดินทางที่แท้จริง และมีเพียงยุคประวัติศาสตร์สันประมาณศตวรรษที่ 19 และช่วงครึ่งแรกของศตวรรษที่ 20 ที่ทุกคน

เดินทางไปในความรู้สึกที่เหมาะสมเมื่อผู้คนเริ่มมีเวลาว่างในการเดินทางเพียงเพื่อประโยชน์ในการเดินทางแท้จริง ก่อนที่การเดินทางจะถูกแทนที่ด้วยการท่องเที่ยวมวลชนสมัยใหม่ การสร้างโครงสร้างต่าง ๆ ทำให้เกิดการจัดการและมีขั้นตอนของการเดินทางมากเกินไป ดังนั้นการเดินทางที่แท้จริงไม่สามารถทำได้อีกต่อไป สิ่งที่ดีที่สุดที่เราสามารถคาดหวังได้ คือ สิ่งที่เขาเรียกว่า "post tourism" (Fussell Paul, 1987)

นอกจากนี้ยังมีผู้ที่คิดเห็นต่างจาก Fussell เช่น Jan Borm (อ้างอิงมาจาก Carl, Thompson, 2011) เขาได้ตั้งคำถามในแง่ที่ว่าถ้านวนิยายเป็นไปในลักษณะเดียวกับหนังสือบันทึกการเดินทาง คือ เป็นเรื่องจริงที่ไม่ใช่เรื่องสมมุติซึ่งอาจนำเสนอเรื่องราวที่ให้ข้อมูลเชิงลึกที่เกิดจากประสบการณ์โดยตรงของผู้เขียนกับคนแปลกหน้า เช่น นวนิยายของ Henry James และบทกวีของ Turberville ซึ่งเป็นการสังเกตการณ์เกี่ยวกับคนรัสเซียและเป็นเรื่องเกี่ยวกับชาติพันธุ์วิทยาที่ยิ่งใหญ่ และมีคุณค่ามากกว่าความงามทางวรรณศิลป์ ซึ่งดูเหมือนว่าบทกวีประเภทนี้จะเหมาะกับการเขียนการเดินทางได้ง่าย หรือแม้แต่ “การแสวงบุญ” ของ Byron Childald Harald's บทกวีเช่นนี้ทำให้เราได้รับข้อมูลเกี่ยวกับการเดินทางที่เราถือว่ามีพื้นฐานในความเป็นจริงจากประสบการณ์ผู้เขียน ดังนั้นลักษณะงานเหล่านี้เราสามารถจำแนกเป็นประเภทย่อยวรรณกรรมการเดินทางได้หรือไม่ แต่อย่างไรก็ตาม ตามทัศนะของ Fussell และ Borm ก็แสดงให้เห็นถึงทัศนะหลักของวรรณกรรมการเดินทาง คือ หนังสือเกี่ยวกับการเดินทางต้องเป็น “การเล่าเรื่องการเดินทางจริงที่ไม่ใช่เรื่องสมมุติ” สิ่งที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือเมื่อพิจารณาเกี่ยวกับวรรณกรรมการเดินทางและบทความวิชาการที่เขียนถึงวรรณกรรมการเดินทางในวารสารของผู้เชี่ยวชาญต่าง ๆ งานเหล่านั้นมักปรากฏการกล่าวถึงซึ่งหมายถึงรวมถึงเอกสารที่เน้นการพรรณนาการเดินทางของผู้คนและสถานที่ต่าง ๆ และอาจรวมถึงภาพยนตร์ ศิลปะและสื่อภาพอื่น ๆ ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความจริงที่ว่าสื่อเหล่านี้มักจะทำงานในลักษณะที่คล้ายกันกับวรรณกรรมการเดินทาง

ส่วนนักวิชาการไทยที่มีการกล่าวถึงงานเขียนในกลุ่มวรรณกรรมการเดินทางเช่น ชีรยุทธ บุญมี (ม.ม.ป. อ้างอิงมาจาก ธนากร จันทิมา, 2554) กล่าวถึงงานประเภทบันทึกการเดินทางว่า การจัดประเภทบันทึกการเดินทางสามารถจำแนกได้ตามเจตนาของผู้เขียน ประเภทแรก คืองานสารคดี การเดินทางที่เป็นการบันทึกเหตุการณ์ที่ผู้เขียนได้ไปประสบมา อาจมีการแทรกอารมณ์ความรู้สึกของผู้เขียนต่อบุคคล เหตุการณ์ สถานที่ และบางครั้งบันทึกการเดินทางถือเป็นคลังความรู้ขนาดใหญ่ให้กับผู้อ่านได้ เช่น เมืองมายา ถกเขมร ของหม่อมราชวงศ์ คึกฤทธิ์ ปราโมช, สมุดขำหมอน บันทึกการเดินทางของสุลักษณ์ ศิวรักษ์ เป็นต้น ประเภทที่สอง คือบันทึกการเดินทางที่เป็นการจาริกแสวงบุญ หรือบันทึกการเดินทางโดยจิตใจของผู้เขียน งานประเภทนี้วัตถุประสงค์ เหตุการณ์ สถานที่ เป็นความหมายหรือสัญลักษณ์ที่สอดคล้องกับจิตใจและการเดินทางของผู้เขียน เช่น งานของบาโซ กวีไฮกุของญี่ปุ่น เขียนแผ่นดิน ของเนาวรัตน์ พงษ์ไพบูลย์ เป็นต้น ประเภทที่สาม งานเขียนบันทึก

การเดินทางที่สะท้อนแนวคิดอย่างเป็นระบบของผู้เขียนต่อสถานที่หนึ่ง ๆ อาจเป็นเมือง ประเทศ ภูเขา ป่า แม่น้ำลำธาร หรือตัวบุคคลที่ได้ปฏิสัมพันธ์ เช่น งานเขียนของจอห์น รัสกิน เรื่อง Stones of Venice หรือ The Journey to The East งานเขียนของเฮอรัมานน์ เฮสเส เรื่อง My Belief เป็นต้น ส่วน นันทนัย ประสานนาม (2556) ใช้คำว่า “Travel Writing” ที่หมายถึง “วรรณกรรม การเดินทาง” ซึ่งคำว่า “Travel Writing” หมายถึง วรรณกรรมเกี่ยวกับการเดินทาง มีการนำเสนอ เรื่องราวที่เกิดขึ้นจริง หรืองานเขียนที่มีแก่นเรื่องเกี่ยวกับการเดินทาง ส่วนข้อสังเกตที่สำคัญ คือแม้ วรรณกรรมการเดินทางจะอ้างอิงอยู่กับประสบการณ์การเดินทางที่เป็นความจริง แต่ความจริงที่ปรากฏในงานเขียนกลุ่มนี้ย่อมถูกคัดสรร (selective) และปั้นแต่ง (fictive) ในระดับหนึ่ง ผู้อ่าน วรรณกรรมการเดินทางพึงสังวรว่าความจริงแท้ในวรรณกรรมการเดินทางเป็นผลจากศิลปะการ ประพันธ์ ข้อเตือนใจอีกประการหนึ่ง คือ วรรณกรรมการเดินทางถูกประกอบสร้างมาไม่ต่างกับตัวบท อื่น ๆ ผู้อ่านจึงไม่ควรอ่านอย่างไร้เดียงสา

จากที่กล่าวมาของคำว่า “Travel writing” หรือ วรรณกรรมการเดินทาง ผู้วิจัยจะเข้าใจในความหมายที่หมายถึง งานที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการเดินทางสามารถนำเสนอด้วยรูปแบบที่หลากหลาย ดังที่ Carl Thompson (2011) ได้กล่าวถึง มุมมองของนักวรรณคดีตะวันตก ที่กล่าวถึงประเภท รูปแบบ และเนื้อหาของงานในกลุ่มนี้ เช่น แนวคิดของ (Fussell Paul, 1980 อ้างอิงมาจาก Carl Thompson, 2011) ที่เห็นว่าคำว่า “Travel writing” มีความหมายเหมือนกับ “Travel book” แต่แตกต่างกับวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับการเดินทาง (travel-related literature) งานเขียนประเภท “Travel writing” มีลักษณะเป็นเรื่องราวร้อยแก้วโดยเล่าเรื่องผ่านผู้เล่าเรื่องสรรพนามบุรุษที่หนึ่ง ใน เนื้อหาอาจมี ภาพ ตาราง และสัญลักษณ์ ประกอบการเล่าเรื่อง เป็นเรื่องราวการเดินทางการเดินทาง เกิดขึ้นจริง ด้วยเหตุนี้คำว่า “Travel writing” จึงแตกต่างจากนวนิยายการเดินทางและหนังสือนำเที่ยว (guide book) ส่วน Jane Borm (Jane Borm, 1980 อ้างอิงมาจาก Carl Thompson, 2011) และ Carl Thompson เห็นต่างจาก Fussall โดยมองว่าวรรณกรรมการเดินทาง “Travel writing” เป็นคำศัพท์ที่ใช้ครอบคลุมงานเขียนที่นำเสนอแก่นเรื่องเกี่ยวกับการเดินทางทั้งสารคดีและบันเทิงคดี นอกจากนี้ Carl Thompson ยังตั้งข้อสังเกตว่าวรรณกรรมการเดินทางแม้จะอิงกับประสบการณ์การเดินทางแต่ในแง่ของการสร้างสรรค์วรรณกรรม วรรณกรรมย่อมถูกคัดสรร (selective) และการปั้น แต่ง (fictive) โดยผู้แต่งวรรณกรรม หรืออาจกล่าวได้ว่าวรรณกรรมการเดินทางถูกประกอบสร้างมาไม่ ต่างจากตัวบทอื่น ๆ ซึ่งมโนทัศน์ของการเดินทางในวรรณกรรมการเดินทางล้วนมีพลวัตเปลี่ยนแปลง ไปตามสภาพของสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง วรรณกรรมการเดินทางจึงอุดมไปด้วยข้อมูลทาง สังคมและเชื่อมโยงอย่างใกล้ชิดกับปัญหาของลัทธิจักรวรรดินิยม, คนพลัดถิ่น, ลัทธิชาตินิยม, อัตลักษณ์, เพศ, โลกาภิวัตน์

ส่วนการศึกษางานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวรรณกรรมการเดินทางของต่างชาติและของไทย พบการศึกษาที่น่าสนใจในหลายประเด็น เช่น การศึกษาเชิงสำรวจวรรณกรรมการเดินทาง การศึกษา ประเภทและรูปแบบการนำเสนอ การศึกษาในกรอบอาณานิคมและหลังอาณานิคม การศึกษาภาพ แทนในวรรณกรรมและการศึกษาวรรณกรรมการเดินทางในฐานะวรรณกรรมประวัติศาสตร์และการสร้างผลงานสร้างสรรค์ ซึ่งพบงานศึกษาที่น่าสนใจดังนี้

การศึกษาเชิงสำรวจวรรณกรรมเกี่ยวกับวรรณกรรมการเดินทาง ดังเช่น Adriana Dana (2014) ได้เขียนบทความวิชาการ เรื่อง “ประเทศโรมาเนียในวรรณคดีท่องเที่ยวอังกฤษ จากฤดูหนาวในเมืองแห่งความสุขกับวิถีชีวิตของชาวเมือง” (Romania in English Travel Literature. From a winter in city of pleasure to the way of the crosses) ซึ่งเป็นการสำรวจวรรณกรรม การเดินทางเกี่ยวกับโรมาเนียที่ตีพิมพ์ในประเทศอังกฤษ ตั้งแต่ต้นศตวรรษที่ 19 จนถึงปัจจุบันและพยายามที่จะแยกแยะวิเคราะห์ภาพลักษณ์ของโรมาเนียในบริบททางประวัติศาสตร์และการเมืองที่ แตกต่างกันในแต่ละมิติเวลาผ่านสายตานักเดินทางชาวต่างชาติ การเลือกเอกสารที่นำมาวิเคราะห์ ผู้เขียนได้พิจารณาจากช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์และการเมืองที่แตกต่างกันไป โดยแบ่งเป็น 4 ช่วง โดยเริ่มจากปลายศตวรรษที่ 19, ช่วงระหว่างสงครามในช่วงครึ่งแรกของศตวรรษที่ 20, ช่วงของ คอมมิวนิสต์ และช่วงของประชาธิปไตยสมัยใหม่ของประเทศโรมาเนียหลังจากปี 1989 ซึ่งหนังสือว่า ด้วยการเดินทางที่สำรวจพบในช่วงปลายศตวรรษที่ 19 “A Winter in the City of Pleasure. Life on the Lower Danube published” ที่ตีพิมพ์โดย Florence K. Burger ในปี ค.ศ. 1877, “Three Years in Roumania” เขียนโดย J. W. Ozanne ในปี ค.ศ. 1882, “Roumania: Past and Present” เขียนขึ้นโดย James Samuelson ในปี 1882 และ “Untrodden Paths in Roumania” เขียนโดย Mary Adelaide Walker ในปี ค.ศ. 1888 ส่วนการเดินทางที่บันทึกไว้ในช่วงศตวรรษที่ 20 เช่น “Roumania Yesterday and To-day” ที่เผยแพร่โดย Will Gordon ในปี ค.ศ. 1921, “Twenty Years in Roumania” โดย Maude Parkinson ในปี ค.ศ. 1921, “Between the Woods and the Water: On Foot to Constantinople: From the Middle Danube to the Iron Gate” เขียนโดย Patrick Leigh Fermor ใน interwar และออกในปี 1986 ผลงานที่ตีพิมพ์ในยุค คอมมิวนิสต์ ได้แก่ เรื่อง “Dracula Country” “Travels and Folk Beliefs in Romania” เขียน โดย Andrew Mackenzie ในปี ค.ศ. 1977 และหลังการปฏิวัติ ได้แก่ “a Romanian Story” เขียน โดย William Blacker และสิ้นสุดด้วย “The Way of the Crosses” เผยแพร่โดย Peter Hurley ในปี 2013 ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับสภาพสังคม วิถีชีวิตผู้คนโรมาเนียในแต่ละ ช่วงมิติเวลาผ่านสายตาของนักเดินทางต่างชาติ

ส่วนการศึกษาในลักษณะของการเปรียบเทียบ ปรับเปลี่ยนรูปแบบ และขีดจำกัดในการนำเสนอวรรณกรรมการเดินทาง พบการศึกษาในบทความวิจัยของ Stefano Calzati (2015) ซึ่งได้เขียนบทความเรื่อง “Travel Writing on the Edge: An Intermedial Approach to Travel Books and Travel Blogs” บทความนี้เป็นการอภิปรายขีดจำกัด และศักยภาพของค่านิยมของการเขียนการเดินทางที่เสนอโดย Fussell Paul (1987), Pattick Hollan and Graham Huggan (1998) และ Jan Borm (2004) ซึ่งแสดงถึงลักษณะเฉพาะของวรรณกรรมการเดินทางทั้งวาทศิลป์ ความรู้ต่าง ๆ ที่เกิดจากการปฏิสัมพันธ์ระหว่างการเดินทางและการเขียน โดยเปรียบเทียบระหว่างวรรณกรรมการเดินทางในหนังสือท่องเที่ยวและบล็อกท่องเที่ยวของอิตาลีเกี่ยวกับการนำเสนอประเทศจีน ซึ่งเป็นการพิจารณาข้อความในวรรณกรรมการเดินทางถึง “การเปลี่ยนตำแหน่งกึ่งกลาง” เพื่อเข้าใจจุดกำเนิดการรับรู้ความหมายโดยการวิเคราะห์คำบรรยายเชิงวิพากษ์เพื่อวิเคราะห์วิธีการและรูปแบบเชิงวาทศิลป์ที่แตกต่างกันระหว่างหนังสือและบล็อกว่าด้วยการเขียนเดินทาง ขอบเขตและขีดจำกัดในการเขียนการเดินทางของหนังสือและบล็อกว่าด้วยการเดินทาง การข้ามวัฒนธรรมของการเขียนว่าด้วยการเดินทาง และผลกระทบของความรู้ที่เกิดจากการปรับเปลี่ยนรูปแบบ

นอกจากนี้ยังพบการศึกษาในลักษณะของการตีความหมายของข้อความการเดินทางเกี่ยวกับภูมิศาสตร์ที่ปรากฏในวรรณกรรมการเดินทาง เช่นในบทความเรื่อง “Interpreting texts: travel writing. The “Letter” of W.S. Maugham” ของ Carrabetta Anna (2018) การตีความหมายของตัวบท การเขียนการเดินทางใน "จดหมาย" ของ W.S. Maugham เป็นการศึกษาวิเคราะห์เกี่ยวกับความซับซ้อนเรื่องการเดินทางและความหมายในการตีความทางวิชาการ ซึ่งวาทกรรมเกี่ยวกับการเขียนหนังสือท่องเที่ยวและการท่องเที่ยวมักถูกระบุว่าเป็นงานในลักษณะสหวิทยาการและการศึกษาที่หลากหลายในสาขาต่าง ๆ แต่ในทางสาขาศาสตร์ยังไม่มีการเสนอแนะรูปแบบของการเขียนหนังสือและการตีความทางภูมิศาสตร์ของการท่องเที่ยวอย่างจริงจัง และการเสนอกรอบการตีความที่นักภูมิศาสตร์อาจใช้ในการเข้าใจข้อความและความรู้จากการเขียนการเดินทาง ซึ่งจากการศึกษางานเขียน การเขียนการเดินทางในรูปแบบจดหมาย ของ W.S. Maugham พบว่า Maugham มีการเขียนถึงประสบการณ์กับสถานที่ที่เขาเดินทางผ่าน อาศัยอยู่ ทำให้งานของเขาเป็นตัวอย่างที่น่าสนใจในการเขียนหนังสือท่องเที่ยวและได้รับการยอมรับว่าเป็นแหล่งที่มีคุณค่าอุดมไปด้วยความรู้ทางภูมิศาสตร์ แต่งานประเภทนี้ควรได้รับการทวนสอบและการวิเคราะห์ข้อความในบริบทของการเขียนและการรับสารของผู้เขียน ความสัมพันธ์ระหว่างผู้เขียนและสถานที่เพื่อตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลและความรู้ต่าง ๆ

การศึกษาวรรณกรรมการเดินทาง ในส่วนของการศึกษาในกรอบของอาณานิคมและหลังอาณานิคม เช่น ในงานของ Posti Piia K. (2014) ได้เขียนบทความวิจัย เรื่อง “Concurrences in Contemporary Travel Writing: Postcolonial Critique and Colonial Sentiments in Sven

Lindqvist's *Exterminate all the Brutes and Terra Nullius* บทความนี้เป็นศึกษา “ความเห็นพ้องในการเขียนวรรณกรรมการเดินทางร่วมสมัย : คำวิจารณ์เกี่ยวกับยุคอาณานิคมและความเชื่อมั่นของอาณานิคม” ซึ่งกล่าวถึงลักษณะของหนังสือท่องเที่ยวผ่านแนวคิดเรื่องการเห็นพ้องหรือความสามัคคี “Concurrence” แนวคิดนี้เป็นประโยชน์เพราะเป็นเครื่องมือในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับแนวความคิดใหม่ ๆ และแนวความคิดนี้สามารถนำมาใช้ในการวิเคราะห์การเขียนเชิงเดินทางที่มีส่วนร่วมในการวิจารณ์ลัทธิล่าอาณานิคมและมรดกในยุคโลกาภิวัตน์ในปัจจุบัน แนวคิด “Concurrence” ถูกนำมาใช้ในการวิเคราะห์เนื่องจากมีทั้งแนวคิดเรื่องความร่วมมือและการแข่งขัน ซึ่งมีข้อเสนอแนะว่า “ความเห็นพ้องและความสามัคคี” เป็นกรอบแนวคิดที่จะช่วยให้เราสามารถอธิบายข้อถกเถียงทางแยกและความไม่เสมอภาคได้โดยไม่ต้องจัดให้เป็นมุมมองที่ปรองดองกันและเป็นสากล ซึ่งในบทความนี้เป็นการวิเคราะห์เบื้องต้นเกี่ยวกับเรื่องเล่าเกี่ยวกับการท่องเที่ยวในสวีเดนของ สเวน ลินควิสต์ การวิเคราะห์มุ่งเน้นไปที่แนวความตึงเครียดระหว่างแนวความเป็นจริงกับความเป็นนวนิยาย การพังทลายของลัทธิล่าอาณานิคมและผลกระทบ และความเป็นไปได้ในการเขียนบทวิจารณ์หลังยุคอาณานิคม

การศึกษาวรรณกรรมการเดินทางในแง่มุมมองหลังอาณานิคมที่น่าสนใจอีกเรื่องเป็นศึกษาเกี่ยวกับมุมมองและทัศนะของงานเขียนสตรีที่มีต่อศาสนาอิสลาม ในบทความวิชาการของ Hodkinson James (2009) ซึ่งได้นำเสนอบทความเรื่อง “Orientalisms and Cosmopolitanisms: Perspectives on the Islamic World in German-Language Travel Writing by Women in the Long Nineteenth Century” บทความนี้เป็นการศึกษา “ตะวันออกนิยมและทั่วโลกนิยม: มุมมองเกี่ยวกับโลกอิสลามในการเขียนหนังสือท่องเที่ยวภาษาเยอรมันโดยนักเขียนหญิงในศตวรรษที่สิบเก้า” ซึ่งเป็นการตรวจสอบบริบทที่แตกต่างกันและรูปแบบของการเผชิญหน้ากับวัฒนธรรมอิสลามในการเขียนการเดินทางของผู้หญิงสองคน คือ Ida Hahn-Hahn นักเขียนหญิงชาวปรัสเซีย และ Maria Schuber นักเขียนหญิงชาวออสเตรีย ทั้งสองเขียนเกี่ยวกับการเดินทางในตะวันออกกลางช่วงยุค 1830 และ 1840 และ ตีพิมพ์ในรูปแบบรวมจดหมายการเดินทาง ซึ่งพบว่า การปฏิสัมพันธ์ของทั้งสองคนต่อชาวอิสลามแสดงออกถึงมุมมองเกี่ยวกับศาสนาประเด็นทางเพศ ชนชั้นทางสังคมและความรับผิดชอบในการอุปถัมภ์และความคาดหวังของผู้อ่านที่แตกต่างกัน ข้อเขียนของทั้งสองคนแสดงให้เห็นถึงทัศนะทางศาสนาด้วยวิธีการที่ต่างกันเกี่ยวกับความแตกต่างทางวัฒนธรรมระหว่างศาสนาอิสลามและศาสนาคริสต์ การนำเสนอในแง่มุมมองที่ต่างกันนั้นถือเป็นตัวแทนของศาสนาอิสลามและชาวมุสลิม ซึ่งในขณะเดียวกันก็เป็นการนำเสนอความคิดที่เป็นสากลและครอบคลุมความคิดของมนุษยชาติและศาสนาของมนุษย์ นักเขียนสตรีทั้งสองคนยังแสดงให้เห็นถึงแรงกระตุ้นของจักรวาลต่ออิสลาม โดยมีการผลักดันจากอำนาจและวิสัยทัศน์ยุโรปและคริสเตียนเป็นศูนย์กลาง ทำให้เห็นถึงความสัมพันธ์กันระหว่างวัฒนธรรมมากขึ้น

การศึกษาทัศนคติและมุมมองของผู้เขียนเกี่ยวกับการเดินทาง ด้านมุมมองทางเชื้อชาติของผู้บันทึกการเดินทาง เช่น ในงานวิทยานิพนธ์ของ ดาวิน เยอร์เกิน เมิลเลอร์ (2544) ได้ศึกษาศึกษาเกี่ยวกับบรรณกรรมการเดินทางร่วมสมัยในวิทยานิพนธ์เรื่อง “ทัศนคติของไทยเกี่ยวกับเวียดนามที่ปรากฏในงานเขียนเชิงท่องเที่ยวร่วมสมัย” โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาทัศนคติของคนไทยที่มีต่อประเทศและชาวเวียดนาม และเพื่อศึกษาว่าการท่องเที่ยวในประเทศเวียดนามของชาวไทยที่เพิ่มมากขึ้น มีคุณูปการอย่างไรต่อการส่งเสริมความสัมพันธ์ไทย-เวียดนามและทัศนคติเชิงบวกของคนไทยต่อประเทศเวียดนาม ซึ่งพบว่าผู้เขียนส่วนใหญ่ไม่ได้ไม่ได้เปลี่ยนทัศนคติต่อชาวเวียดนามมากนัก การพรรณนาเชิงลบเกี่ยวกับเวียดนามเป็นเครื่องบ่งชี้ถึงการมีอคติเชิงลบที่มากขึ้น สิ่งที่ดำรงอยู่ในทัศนคติของคนไทยต่อชาวเวียดนามได้แก่ การตระหนักว่าชาวเวียดนามมีประวัติศาสตร์ที่ยาวนาน สงครามเวียดนามและความสัมพันธ์ที่ไม่สู้ดีของประเทศไทยและประเทศเวียดนาม ผู้เขียนบางคนพยายามหลีกเลี่ยงทัศนคติเชิงลบที่เคยรับรู้ในประเทศไทย โดยการกล่าวถึงชาวเวียดนามว่าขยันทำงาน อย่างไรก็ตามผู้เขียนโดยทั่วไปไม่ได้ปฏิเสธสัมพันธ์เชิงลึกลับกับชาวเวียดนาม ซึ่งวิทยานิพนธ์นี้ตั้งข้อสังเกตว่าแม้ปัจจุบันการท่องเที่ยวประเทศเวียดนามจะเปิดโอกาสให้เกิดการสร้างทัศนคติที่ดีของคนไทยต่อชาวเวียดนามอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน แต่ก็มีปัญหาความเสี่ยงบางประการจากการท่องเที่ยวด้วยเช่นกันนอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นว่าการท่องเที่ยวไม่ได้มีผลต่อการเสริมสร้างทัศนคติที่ดีอย่างมีนัยสำคัญ

ส่วนการศึกษามุมมองเกี่ยวกับบรรณกรรมการเดินทางที่มีการศึกษาในลักษณะของภาพตัวแทน หลังอาณานิคม และเพศภาวะ เช่น ในวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาเอกของ Moffat Rachel Heidi (2009) ได้ศึกษา “มุมมองต่อแอฟริกาในบรรณกรรมการเดินทาง : ภาพตัวแทนของเอธิโอเปีย เคนยา สาธารณรัฐคองโกและแอฟริกาใต้ 1930-2000” (Perspectives on Africa in Travel Writing: Representations of Ethiopia, Kenya, Republic of Congo and South Africa, 1930–2000) เป็นการศึกษาเรื่องเล่าเกี่ยวกับการเดินทางในประเทศแอฟริกา โดยใช้แนวคิดภาพแทนในการศึกษาภาพตัวแทนของประเทศในทวีปแอฟริกาและการเปลี่ยนแปลงการเขียนการท่องเที่ยวในศตวรรษที่ยี่สิบระหว่างปี ค.ศ. 1930-2000 ซึ่งศึกษาจากเรื่องเล่าการเดินทางสี่ประเทศในทวีปแอฟริกา ได้แก่ เอธิโอเปีย เคนยา สาธารณรัฐคองโก และแอฟริกาใต้ จากเรื่องเล่าของชาวตะวันตก ในงานเขียนของ Evelyn Waugh, Wilfred Thesiger, Dervla Murphy และ Redmond O'Hanlon และเรื่องเล่าจากแอฟริกาใต้ในงานเขียนของ Laurens van der Post, Noni Jabavu และ Dan Jacobson ซึ่งทำให้เห็นข้อมูลเชิงลึกที่สำคัญเกี่ยวกับการสร้างตัวเองในแอฟริกาในการเขียนหนังสือการเดินทาง ซึ่งเป็นรูปแบบที่ยังไม่ได้พัฒนาในวรรณคดีแอฟริกัน ผลสำรวจพบว่า เรื่องเล่าเกี่ยวกับการเดินทางระหว่างปี ค.ศ. 1930-2000 แสดงให้เห็นถึงความหลากหลายของการตอบสนองต่อความไม่พอใจที่เพิ่มขึ้นจากทัศนคติในยุคอาณานิคม นักเขียนด้านการเดินทางต้องการนำเสนอจุดหมายใหม่เพื่อตรวจสอบและ

แก้ไขวาทกรรมที่มีอยู่ ข้อมูลการเดินทางเกี่ยวกับการสำรวจปรากฏน้อยลงเรื่อย ๆ แต่นักเขียนหลายคนเดินทางไปเพื่อแสวงหาแนวทางการเขียนใหม่ ๆ การพัฒนาความคิดของนักคิดสมัยใหม่มีอิทธิพลต่อตัวเองและการนำเสนอเรื่องราวต่าง ๆ ผู้หญิงในยุคศตวรรษที่ยี่สิบสร้างตัวเองขึ้นตามโครงสร้างทางสังคมใหม่ ผู้หญิงไม่ได้วางตัวตามลักษณะของผู้หญิงแบบดั้งเดิม แต่เป็นการพิสูจน์ให้เห็นถึงความสามารถและความอดทนของพวกเธอในฐานะนักเดินทางที่เทียบเท่ากับผู้ชาย นักเดินทางมักเป็นศูนย์กลางของการเล่าเรื่องและจะต้องสอบทานถึงการนำเสนอด้วยตัวของผู้เขียนเอง แนวโน้มในการเล่าเรื่องการเดินทางในศตวรรษที่ยี่สิบเผยให้เห็นถึงการวางแผนกระบวนการสร้างสรรค์ในการเล่าเรื่องเกี่ยวกับการเดินทางที่แสดงให้เห็นถึงการนำเสนอตนเองความเป็นตัวตนและลักษณะเฉพาะของผู้เขียน

อีกตัวอย่างงานศึกษาเกี่ยวกับภาพแทนในบทความวิชาการของ Djockoua, Manyaka Toko (2014) เรื่อง “V Travel Writing and Representation: Africa in William J. Hemminger’s African Son” หรือ “วรรณกรรมการเดินทางและภาพแทนแอฟริกาใน บุตรแอฟริกัน ของ William J. Hemminger” บทความนี้เป็นการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการเขียนการเดินทางและภาพตัวแทนภายใต้แนวคิดวาทกรรมหลังอาณานิคมในลักษณะแบบคู่ตรงกันข้าม (binary opposition) ที่ปรากฏในเรื่องบุตรแอฟริกัน และแอฟริกาการตรัสรู้ความอ่อนน้อมถ่อมตนและการค้นพบตัวเอง (associates Africa with enlightenment, humility and self-discovery) ซึ่งพบว่า ดินแดนแอฟริกาเป็นดินแดนที่ท้าทาย และไม่ใช่แค่ชาวตะวันตกที่มีอคติทางเชื้อชาติเท่านั้น ชนพื้นเมืองชาวแอฟริกันเองก็มีอคติต่ออาณานิคมเช่นกัน ใน “ลูกชายแอฟริกัน” ไม่เพียงแต่ดำเนินวิสัยทัศน์ใหม่ของแอฟริกา แต่ยังนำเสนอความจริงได้มากกว่าการเขียนของเจ้าอาณานิคมตะวันตกที่ผ่านมา ซึ่งแสดงให้เห็นว่าการเขียนการเดินทางล้วนได้รับอิทธิพลเดิมจากนักสำรวจชาวตะวันตกและจักรวรรดินิยมในปัจจุบันนี้ ชาวแอฟริกันอพยพกำลังเผชิญหน้ากับการเหยียดผิวในประเทศตะวันตกซึ่งในขณะเดียวกันผู้อพยพชาวตะวันตกบางคนถูกลักพาตัวไปและถูกสังหารโดยกลุ่มหัวรุนแรงในแอฟริกา หนังสือของ Hemminger มีลักษณะเป็นวาทกรรมต่อต้านอำนาจหรือการต่อต้านวาทกรรมหลัก (Counter discourse) และมีปฏิกิริยาตอบโต้ต่อการเหยียดสีผิวและความไม่เป็นระเบียบและด้วยเหตุนี้จึงเป็นการเตือนถึงการกลับมาของลัทธิชาตินิยมและเผด็จการเชื้อชาติ

นอกจากนี้ Brennan Rosamund Elaine (2006) ได้เสนอวิทยานิพนธ์เรื่อง “European Representations of the New World in Travel Narratives and Literature, Late-Fifteenth to Mid-Seventeenth Centuries” หรือ “ภาพตัวแทนของยุโรปในโลกใหม่ ในเรื่องเล่าเกี่ยวกับการเดินทางและวรรณคดีปลายศตวรรษที่ยี่สิบห้าถึงกลางศตวรรษที่ยี่สิบเจ็ด” แสดงให้เห็นว่าจุดเริ่มต้นของการเผชิญหน้าของชาวยุโรปกับโลกใหม่คือการก่อให้เกิดความสับสนในความจริงทางวัฒนธรรมของยุโรป ซึ่งวิทยานิพนธ์เล่มนี้มุ่งศึกษาเรื่องราวการเดินทางในยุโรปและในช่วงศตวรรษที่ยี่สิบห้าถึงสิบ

เจ็ต โดยใช้กรอบแนวคิดเชิงทฤษฎีการอ่านประวัติศาสตร์วัฒนธรรมของ แคทเธอริน เบลเซย์ (Catherine Belsey) เพื่อศึกษาเรื่องเล่าว่าด้วยการเดินทาง ซึ่งเริ่มจาก 1) การเดินทางสำรวจของโคลัมบัส, เวสปุซซี และ ฟิกาเฟสตา (Columbus, Vespucci and Pigafetta) ถือเป็นจุดเริ่มต้นของการสำรวจโลกใหม่ โดยศึกษาความปรารถนาทางจิตวิญญาณในการเดินทางและความแตกต่างทางวัฒนธรรมของชนพื้นเมือง 2) การศึกษาการทำแผนที่ทางวัฒนธรรมของอังกฤษ ในเรื่อง “แล่นเรือไปรอบ (โลก)” (circumnavigation) ของ ฟรานซิส เดรก (Francis Drake) ซึ่งเป็นที่ถกเถียงกันถึงการพัฒนารูปแบบวัฒนธรรมใหม่ ๆ รวมถึงรูปแบบการล่าอาณานิคมของอังกฤษ 3) การตรวจสอบโครงสร้างเดิมของความเป็นจริง ในเรื่องการจัดตั้งถิ่นฐานครั้งแรกของอังกฤษที่อาณานิคมโรอาโนก (Roanoke) และบัญชีเรื่องเล่าของ Jean de Léry ในอาณานิคมใหม่บนเกาะในอ่าว ริโอเดอจาเนโร ประเทศบราซิล 4) การเชื่อมโยงวรรณกรรมการเดินทางและวรรณคดีที่มีการกล่าวถึงยุโรปซึ่งแสดงให้เห็นถึงความเป็นวัฒนธรรมยุโรป จากตัวบทเรื่อง “เปอร์โตริโก” (Puerto Rico) ของเลย์ฟิลด์ (Layfield), “ความวุ่นวาย” (Tempest) ของเชกสเปียร์ (Shakespeare) และ “การเดินทางทางทะเล” (The Sea Voyage) ของโบมอนต์ และเฟลตเชอร์ (Beaumont and Fletcher)

ส่วนการศึกษาในสาขาด้านการสื่อสาร (ผ่านผลงานสร้างสรรค์) เป็นการศึกษาวรรณกรรมการเดินทางในฐานะวรรณกรรมประวัติศาสตร์และการสร้างผลงานสร้างสรรค์ โดยใช้แนวคิดวรรณกรรมการเดินทางและแนวคิดหลังหลังประวัติศาสตร์ใหม่ (Travel Writing and Post-Modern History) ซึ่งพบในงานวิทยานิพนธ์ในระดับปริญญาเอก ของ Stubbs Ben (2014) เรื่อง “Travel Writing and the pluralising of history. A case study from New Australia, Paraguay” หรือ “การเขียนการเดินทางและการพหุนามของประวัติศาสตร์ กรณีศึกษาจากออสเตรเลียใหม่และประเทศปารากวัย” พบว่า การเขียนทางด้านประวัติศาสตร์กำลังเกิดการทบทวนการศึกษาแบบใหม่ที่ได้รับอิทธิพลการศึกษาจากแนวคิดหลังโครงสร้างนิยม (post-structuralist) และหลังสมัยใหม่ (post post-modernist) ซึ่งเป็นวิธีการพิจารณาและทบทวนถึงการเขียนประวัติศาสตร์ ทบทวนแนวคิดเรื่องชาติพันธุ์วิทยาได้ปรับเปลี่ยนรูปแบบใหม่ในการศึกษาจากการเขียนว่าด้วยการเดินทางซึ่งใช้เทคนิคอัตนัย (subjective) และการดื่มด่ำ (immersive) และเทคนิคการเล่าเรื่อง (narrative-based techniques) ซึ่งวิทยานิพนธ์นี้เป็นการทดสอบสมมติฐานที่ว่า การเขียนการเดินทางสามารถนำไปสู่การเขียนประวัติศาสตร์ใหม่หรือปรับปรุงการเขียนประวัติศาสตร์ด้วยรูปแบบการเขียนการเดินทาง การเขียนการเดินทางและการเขียนประวัติศาสตร์อาจดูเหมือนไม่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กันแต่ในความเป็นจริงแล้วการเขียนการเดินทางมีคุณลักษณะมากมายในการบันทึกเรื่องราวในอดีตยิ่งไปกว่านั้นการเขียนการเดินทางเป็นรูปแบบของการเขียนที่แสดงมุมมองประวัติศาสตร์ที่เป็นเอกลักษณ์เสนอผ่านมุมมองแบบฝังตัวและแบบท้องถิ่นเพื่อเป็นทางเลือกให้แก่เรื่องเล่าหลัก (grand narratives) โดยในงานวิทยานิพนธ์นี้เป็นการศึกษาและเก็บตัวอย่างเรื่องเล่า

การเดินทางและการค้นหาสิ่งที่หลงเหลืออยู่ในอาณานิคมของออสเตรเลียใหม่ในปารากวัย ออสเตรเลียใหม่ก่อตั้งขึ้นเมื่อปี ค.ศ. 1893 โดยกลุ่มสังคมนิยมที่หนีภัยพิบัติจากแรงงานรอบ ๆ รัฐควีนส์แลนด์ ในช่วงสหพันธรัฐที่มีโครงสร้างเข้มงวด ทำให้หลายคนออกเดินทางไปยังพื้นที่ต่าง ๆ ในออสเตรเลียและปารากวัยซึ่งยังคงมีลูกหลานอาศัยอยู่ในปัจจุบัน ผู้เขียนได้ลงภาคสนามและมีส่วนในการผลิตหนังสือวรรณกรรมร่วมสมัย เรื่อง ตั๋วไปสวรรค์: การเดินทางไปหาชาวอาณานิคมออสเตรเลียในปารากวัยท่ามกลางพวกนาซี, ผู้นำถือนิกายโปรเตสแตนต์ที่มีชีวิตเรียบง่ายและผู้เลี้ยงผึ้งญี่ปุ่น “Ticket to Paradise: A Journey to Find the Australian Colony in Paraguay Among Nazis, Mennonites and Japanese Beekeepers” (ABC Books, 2012)

ส่วนงานที่ศึกษาเกี่ยวกับวรรณกรรมการเดินทางโดยนักวิชาการไทยเกี่ยวกับ (Travel Writing) โดยตรง ปรากฏการศึกษาค่อนข้างน้อย ดังตัวอย่างการศึกษาเรื่องเล่านักเดินทางต่างชาติในมุมสายตาคอนอกและการประกอบสร้างความเป็นไทยผ่านการท่องเที่ยวแบบหลังสมัยใหม่ ในงานศึกษาของ นัทธนี ประสานนาม (2556) ซึ่งได้เขียนบทความเรื่อง “เรื่องเล่าของนักเดินทาง ภาพแทน และดินแดนเอ็กโซติก : การประกอบสร้าง “ไทย” ในหนังสือ Lonely Planet” โดยใช้แนวคิดบูรพาคตินิยม (Orientalism) และ “การนำเสนอภาพแทน” ในการทำความเข้าใจโลกตะวันออก การประกอบสร้าง “ไทย” ในฐานะวาทกรรมชุดหนึ่งของชาวตะวันตก ในด้านความน่าพิศวงของไทย ภาวะไร้เสถียรภาพทางการเมือง ภาวะไร้เสรีภาพในการแสดงออก และปัญหาสังคม จริตที่เป็นอื่นของคนไทย และประเด็นการประกอบสร้างอัตลักษณ์/ภาวะอัตบุคคลของผู้อ่าน Lonely Planet การวิเคราะห์และวิพากษ์วาทกรรมในเรื่องเล่านักเดินทางนี้นำไปสู่ข้อสรุปที่ว่า หนังสือ Lonely Planet ได้ประกอบสร้างไทยขึ้นมาจากฐานที่ตะวันตกมองโลกตะวันออกตามแนวทางบูรพาคตินิยมที่ชาอิตได้เคยเสนอไว้ การศึกษาลักษณะที่ปรากฏในเชิงวาทกรรมทำให้เข้าใจว่ามุมมองตะวันตกที่มองตะวันออกยังคงเต็มไปด้วยอคติและความสัมพันธ์เชิงอำนาจแฝงอยู่ นอกจากนี้ภาษาที่ประกอบสร้าง “ไทย” ที่กระตุ้นเร้าประสาทสัมผัสต่าง ๆ ยังแสดงให้เห็นถึงแนวโน้มใหม่ในการบริโภคการเดินทางท่องเที่ยวที่เปลี่ยนจากการใช้ประโยชน์จริง ๆ ไปสู่การสลายเส้นแบ่งระหว่างการหย่อนใจ วัฒนธรรมการพาณิชย์ การศึกษา กีฬา และงานอดิเรก ซึ่งไทยที่ประกอบสร้างขึ้นมาจึงตอบโจทย์ทั้งหมด “ไทย” ทั้งทางกายภาพและทางวัฒนธรรมยังถูกประกอบสร้างผ่านแนวคิดหลัก (to be themad) ในที่นี้คือความพิศวงเอ็กโซติกความสวยงามที่เต็มไปด้วยภัยอันตรายแต่ยังอยู่ในวิสัยที่ผู้อ่านสามารถจะพิชิตได้ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการบริโภคการเดินทางแบบหลังสมัยใหม่ที่พื้นผิวของสถานที่นั้นเป็นจริงยิ่งกว่าสถานที่ต้นแบบ การท่องเที่ยวในประเทศไทยเองก็พยายามออกแบบในแง่สภาพแวดล้อมเพื่อตอบสนองต่อการบริโภคทางสายตา ดังจะเห็นได้จากการออกแบบสถานที่ท่องเที่ยวและสถานที่พักผ่อนต่าง ๆ การมาบรรจบกันทั้งเรื่องเล่าและของจริง ที่ถูกสร้างตามเรื่องเล่า นั้น อาจจัดได้ว่าเป็น

การเดินทางในภาวะจริงยิ่งกว่าจริง (travel in hyper-reality) ในปัจจุบัน และทำให้เรื่องเล่า นักเดินทางที่มีลักษณะแบบเดียวกันนี้ดำรงอยู่ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 19 จนถึงปัจจุบัน

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าวรรณกรรมการศึกษาวรรณกรรมการเดินทางของต่างชาติมีความหลากหลายด้านทฤษฎีและสาขาวิชา มีการศึกษารูปแบบและเนื้อหาของวรรณกรรมผ่านแนวคิดทฤษฎีใหม่ เช่น การศึกษาเชิงสำรวจและเชิงประวัติวรรณกรรมการเดินทาง สภาพสังคมที่ส่งผลต่อรูปแบบและเนื้อหา เช่น การศึกษาวรรณกรรมการเดินทางในประเทศโรมาเนียที่บันทึกผ่านสายตาและตีพิมพ์โดยนักเดินทางต่างชาติ การศึกษารูปแบบ ผลกระทบและพัฒนาการของวรรณกรรมการเดินทาง ความแตกต่างด้านรูปแบบและเนื้อหาของวรรณกรรมการเดินทางหรือบันทึกการเดินทาง โดยศึกษารูปแบบการเขียนที่แตกต่างกันในแต่ละประเภท เช่น ความแตกต่างของหนังสือท่องเที่ยวกับบล็อกการเดินทาง เป็นต้น การศึกษาภาพแทนหลังอาณานิคม ในประเด็นเรื่องเพศ สังคมวัฒนธรรม และประเพณี ในประเทศแถบแอฟริกาใต้ และการศึกษามุมมองและทัศนคติของงานเขียนสตรีที่มีต่อประเทศทางตะวันออกในโลกของมุสลิม นอกจากนี้ยังมีการศึกษาเกี่ยวกับมุมมองด้านเชื้อชาติของผู้บันทึกการเดินทาง เช่น การศึกษาทัศนคติของไทยเกี่ยวกับเวียดนามที่ปรากฏในงานเขียนเชิงท่องเที่ยวร่วมสมัย และการศึกษาในสาขาด้านการสื่อสารผ่านผลงานสร้างสรรค์ ซึ่งเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ผ่านเรื่องเล่าของนักเดินทางกรณีศึกษาจากออสเตรเลียใหม่และประเทศปารากวัย ซึ่งใช้แนวคิดหลังโครงสร้างนิยม (post-structuralist) และหลังสมัยใหม่นิยม (post post-modernist) ในการพิจารณาและทบทวนถึงการเขียนประวัติศาสตร์ใหม่เพื่อนำเสนอผ่านสื่อสร้างสรรค์ เป็นต้น ซึ่งความหลากหลายในการศึกษาวรรณกรรมการเดินทางของต่างชาตินี้ ผู้วิจัยจะนำไปปรับประยุกต์ใช้ในการศึกษาวิเคราะห์วรรณกรรมว่าโดยการเดินทางไทยทั้งแนวคิดทฤษฎีและระเบียบวิธีการศึกษาต่อไป

1.9.2 เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษามโนทัศน์ในวรรณกรรม

คำว่า มโนทัศน์ หรือ Concept ในหนังสือ The New Webster's Dictionnary (1993) (The New Webster's Dictionnary, 1993 อ้างอิงมาจาก พจนานุกรม สวรรณธาดา, 2552) ให้ความหมายของมโนทัศน์ว่าหมายถึงแนวความคิด ความเห็น หรือความเชื่อ ความเข้าใจ หรือความคิดเห็นกว้าง ๆ ส่วนพจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (ราชบัณฑิตยสถาน, 2552) อธิบายคำว่า มโนทัศน์ หรือ Concept ว่า มโนทัศน์ หรือความคิดรวบยอด หมายถึง ภาพที่เกิดขึ้นในใจซึ่งเป็นตัวแทนของสิ่งหลายสิ่งต่าง ๆ แต่มีลักษณะคล้ายกัน เช่น แมว เป็นมโนทัศน์ทั่วไปสำหรับแมวทั้งหมด ถึงแม้แมวแต่ละตัวอาจจะไม่เหมือนกัน หรือ ดำ เป็นมโนทัศน์ของสีดำ หรือความดำทั่วไป ไม่ว่าจะป็นคุณลักษณะของสิ่งใดในโอกาสใด

นอกจากนี้แล้วเลคอฟและจอห์นสัน (เลคอฟและจอห์นสัน, ม.ป.ป. อ้างอิงมาจาก มิรินด้า บุรรุ่งโรจน์, 2548) ได้กล่าวว่า ระบบมโนทัศน์ (conceptual system) ไว้อย่างน่าสนใจว่า ระบบมโนทัศน์ของมนุษย์ประกอบไปด้วยสิ่งที่รับรู้และเข้าใจความเป็นไปต่าง ๆ ในสังคม ทำให้เรามีความสัมพันธ์กับผู้อื่นในสังคม และจากกระบวนการคิดดังกล่าวทำให้เลคอฟและจอห์นสันมองว่า ระบบความคิดของเรานั้นเกี่ยวข้องกับการเปรียบเทียบ กล่าวคือ สิ่งที่เราคิด สิ่งที่เป็นประสบการณ์ สิ่งที่เรากระทำและสิ่งต่าง ๆ ที่เราสื่อออกมาในชีวิตล้วนเต็มไปด้วยการเปรียบเทียบ เมื่อพบเห็นสิ่งใหม่ก็จะนำไปเปรียบเทียบกับสิ่งที่เคยพบเห็นมาและประมวลผลออกมาเป็นความคิด คำพูดและการกระทำ แต่กระบวนการดังกล่าวเกิดขึ้นอย่างเป็นธรรมชาติจนไม่เห็นว่าการกระทำเหล่านั้นเกิดขึ้นในระบบความคิด

คำวามโนทัศน์นั้นถูกนำไปใช้ในการศึกษาในสายวิชาการทางมนุษยศาสตร์สังคมศาสตร์ เช่น ในสายการศึกษาปรัชญาศาสนา พระประชิด ธมมวโร (2548) ได้ศึกษา มโนทัศน์เรื่องญาณในคำสอนพระพุทธศาสนาเถรวาท : การศึกษาเชิงวิเคราะห์ ผลการศึกษาพบว่า มโนทัศน์เรื่องญาณเป็นคำสอนในพุทธศาสนาที่สามารถทำให้ผู้ปฏิบัติตามอย่างจริงจังดำเนินชีวิตไปในทางที่ถูก หลักธรรมทางพุทธศาสนาเป็นหลักของความจริงตามธรรมชาติ ผู้ที่มีความศรัทธา มีศีลบริสุทธิ์ มีวิริยะจะได้รับประโยชน์สูงสุดประสบความสำเร็จ ซึ่งญาณในคำสอนพุทธศาสนา มีหลักการ แนวทาง ขั้นตอนในการปฏิบัติอย่างชัดเจน ช่วยให้สรรพสิ่งทั้งหลายหลุดพ้นจากความทุกข์ รวมทั้งการหลุดพ้นจากวัฏฏะสงสารเข้าสู่นิพพาน และอีกตัวอย่างการศึกษาของ พระอารดินทร์ เขมธมโม (2549) ได้ศึกษามโนทัศน์เรื่องความตายในทัศนะของกฤษฎมูรติ โดยมีจุดประสงค์เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องความตายในส่วนของความหมายของความตาย ทำที่ต่อความตาย วิธีสู่การเข้าใจความตาย ตลอดจนคุณค่าของความตายที่มีต่อชีวิต และความสัมพันธ์ของความตายที่มีต่อปรากฏการณ์ทั้งระดับปัจเจกบุคคลและระดับสังคม โดยใช้แนวคิดเรื่องความจริง ญาณวิทยา และปรัชญาชีวิตมนุษย์ ในการวิเคราะห์ ซึ่งทำให้ทราบว่า แนวความคิดของกฤษฎมูรติเรื่องความตายมีทัศนะที่ไม่เห็นด้วยกับแนวคิดเรื่องความตายของปรัชญากระแสหลัก ซึ่งกฤษฎมูรติไม่เห็นด้วยกับความเชื่อทุกรูปแบบที่เกี่ยวกับความสืบเนื่องหลังความตาย เพราะเขาเห็นว่า เป็นเพียงรูปแบบของความคิดที่ปรารถนาความสืบเนื่องของตัวตนที่ความคิดสร้างขึ้น โดยแท้ที่จริงแล้วมนุษย์ไม่ได้กลัวความตาย แต่กลัวความสืบเนื่องที่ความคิดสร้างขึ้นจะยุติลง กฤษฎมูรติชี้ให้เห็นว่าความตายเป็นข้อเท็จจริงที่ไม่อาจอธิบาย ความตายจึงเป็น "สิ่งไม่รู้" ต่อการนิยามให้ความหมายที่ตายตัว เป็นต้น

การศึกษาในสายภาษาศาสตร์ เช่น มิรินด้า บุรรุ่งโรจน์ (2548) ได้ศึกษาอุปลักษณ์เชิงมโนทัศน์เกี่ยวกับผู้หญิงในบทเพลงลูกทุ่งไทย พบว่า อุปลักษณ์เกี่ยวกับผู้หญิงที่ปรากฏในเพลงลูกทุ่งไทยมีจำนวน 528 อุปลักษณ์ แบ่งเป็นเพลงที่ขับร้องโดยนักร้องชาย 360 อุปลักษณ์ และเพลงที่ขับร้องโดยนักร้องหญิง จำนวน 168 อุปลักษณ์ สามารถจัดประเภทตามความหมายของอุปลักษณ์เป็น

4 ประเภทใหญ่ ได้แก่ อุปลักษณะสิ่งที่มีชีวิต อุปลักษณะสิ่งไม่มีชีวิต อุปลักษณะธรรมชาติ และอุปลักษณะการเดินทาง ส่วนการศึกษามโนทัศน์พบว่า ผู้ใช้ภาษามโนทัศน์เกี่ยวกับผู้หญิงโดยมองว่าผู้หญิงเป็นสิ่งมีชีวิต ผู้หญิงเป็นสิ่งไม่มีชีวิต ผู้หญิงเป็นธรรมชาติ และผู้หญิงเป็นการเดินทาง

การศึกษาในสายคติชน เช่น จารุวรรณ ธรรมวัตร (2552) ได้ศึกษามโนทัศน์ในนิทานสำนวนอีสาน พบว่า มโนทัศน์ในนิทานสำนวนอีสานมี 2 ลักษณะ คือ มโนทัศน์แบบปรัมปราคติ และมโนทัศน์แบบทางเลือก ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ มนุษย์กับมนุษย์ และมนุษย์กับสังคม ความคิดที่นำเสนอมีความเป็นพหุลักษณะ มโนทัศน์จึงมีการปรับเปลี่ยนตามสภาพสังคม ตามเพศสภาพและกาลเทศะ โดยสรุปมโนทัศน์ในนิทานพื้นบ้านอีสานเป็นความเชื่อเรื่องอำนาจเหนือธรรมชาติ คือ ผู้สร้างโลก ผู้สร้างมนุษย์ ผู้สร้างสรรพสิ่ง ประกอบด้วยผีฟ้าผีดิน นาค ผีบรรพบุรุษ เมื่อนับถือพุทธศาสนาจึงมีคติเรื่องโพธิสัตว์ หลักจริยธรรมและกฎแห่งกรรม ซึ่งเป็นแม่บทในการกำหนดมโนทัศน์เรื่องผู้นำ เรื่องเพศวิถี และเรื่องการใช้ความรู้ความสามารถซึ่งสัมพันธ์กับสภาพสังคมแบบเกษตรกรรมพึ่งพาธรรมชาติ

ส่วนการศึกษาในสายวรรณกรรมวรรณคดี เช่น อุมารินทร์ ตูลารักษ์ (2548) ได้ศึกษาวรรณกรรมปฎิวัติลาว : มโนทัศน์และพัฒนาการ พบว่าวรรณกรรมปฎิวัติเป็นวรรณกรรมที่มีมาควบคู่กับพัฒนาการวรรณกรรมสมัยใหม่ของลาวในทุกยุคสมัย แม้ผ่านระยะเวลาของการปฏิวัติชาติเพื่อปลดปล่อยประเทศจากระบอบอาณานิคม แต่แก่นเรื่องของวรรณกรรมปฎิวัติยังคงได้รับการผลิตซ้ำและมีการแต่งขึ้นใหม่อย่างสม่ำเสมอในสังคมปัจจุบัน การนำเสนอ มโนทัศน์และบุคลิกลักษณะของตัวละครดำเนินไปภายใต้กระแสความคิดและความต้องการของรัฐในบริบทของการสร้างรัฐชาติ โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อแสดงให้เห็นความสำคัญของสิทธิเสรีภาพของประชาชน ความเสมอภาคระหว่างชายหญิง พันธะหน้าที่ของคนในชาติ บทบาทของการพัฒนาในระบอบสังคมนิยม อันเกี่ยวเนื่องกับบริบทการพัฒนาประเทศ

พรสวรรค์ สุวรรณธาดา (2552) ได้ศึกษามโนทัศน์สตรีนิยม : ความเสมอภาคหญิงชาย ในนวนิยายไทย จากนวนิยายของนักเขียนสตรีที่ชนะการประกวด พ.ศ. 2515 – 2547 ผลการศึกษาพบว่าผู้หญิงทั้งในสถานะสูงทางสังคมและระดับล่างต่างตกอยู่ในสภาพบ้ำเรอชาย ส่วนเสรีภาพทางเพศ ผู้หญิงมีทางเลือกในการแต่งงานด้วยความพึงพอใจของตน ส่วนประเด็นด้านครอบครัวนักเขียนหญิงชี้ให้เห็นว่าผู้หญิงในฐานะแม่และเมียมี 2 แบบ คือ สถานะแม่และเมียยุคเก่า ที่ผู้หญิงเป็นช่างทำหลัง แม่สอนให้ลูกสาวแต่งตัวสวย มีสามีร่ำรวย และสถานะแม่และเมียยุคใหม่ ในฐานะเมียผู้หญิงแสวงงกับสามารถเจ้าชู้เพื่อให้อยู่ร่วมกันให้ได้ ด้านการเมืองผู้หญิงยังมีบทบาทน้อยในการบริหารประเทศ ในภาพรวมผู้หญิงมีความหวังโยชาติบ้านเมืองไม่แพ้ชาย

พรรณทิภา ชื่นชาติ (2550) ได้ศึกษาวรรณกรรมของกวีหญิงสมัยรัตนโกสินทร์ : ศึกษา ด้านมโนทัศน์ กลวิธีการนำเสนอและอัตลักษณ์ ผลการศึกษาด้านมโนทัศน์พบว่าภาพรวมของกวีหญิง สมัยรัตนโกสินทร์เป็นไปลักษณะเดียวกับมโนทัศน์ของชนชั้นสูงในสมัยนั้น ทั้งมโนทัศน์ต่อมนุษย์ และมโนทัศน์ต่อสังคมและสิ่งแวดล้อม ส่วนอัตลักษณ์ที่เด่นชัดของกวีหญิงสมัยรัตนโกสินทร์ คือ กวีหญิงส่วนใหญ่เป็นชาววังมีชีวิตผูกพันกับราชสำนักฝ่ายใน พระมหากษัตริย์และเจ้านาย ถึงแม้คติ ความเชื่อทางพระพุทธศาสนาจะมีผลต่อการกำหนดบทบาทของเพศหญิง แต่กวีหญิงก็ได้ใช้ วรรณกรรมเป็นสื่อในการแสดงความคิดเห็นผ่านผลงานวรรณกรรมของตน

ส่วน สุปาณี พัดทอง (2552) ได้ศึกษา เรือในวรรณคดีนิราศ : มโนทัศน์กับการสร้าง วรรณศิลป์ พบว่า มโนทัศน์ที่ปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนผ่านการใช้ความเปรียบและสัญลักษณ์เกี่ยวกับ เรือในวรรณคดีนิราศ ได้แก่ มโนทัศน์เกี่ยวกับสถานภาพของบุคคลในสังคม ทั้งมโนทัศน์เกี่ยวกับ พระมหากษัตริย์ตลอดจนบุคคลทั่วไป มโนทัศน์เกี่ยวกับชีวิตและการดำเนินชีวิต รวมทั้งมโนทัศน์ เกี่ยวกับนิพพาน การดำรงอยู่ของเรือในการสืบสานและสร้างสรรค์วัฒนธรรมทางวรรณศิลป์ใน วรรณคดีนิราศ ย่อมเป็นประจักษ์พยานอันแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ ระหว่างมโนทัศน์กับ การสร้างสรรค์วรรณศิลป์ในวัฒนธรรมทางวรรณศิลป์ของไทย ได้อย่างชัดเจน

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าการนำคำว่า มโนทัศน์ ไปใช้ในการศึกษาด้วยบทหลากหลาย ประเภทเพื่อทำความเข้าใจถึงแนวความคิด ความเห็น หรือความเชื่อ ความเข้าใจเกี่ยวกับสิ่งต่าง ๆ ซึ่งผู้วิจัยจะนำนิยามเกี่ยวกับมโนทัศน์และแนวทางการศึกษามโนทัศน์ดังกล่าวมาเพื่อนำไป ปรับใช้ในการศึกษามโนทัศน์เกี่ยวกับการเดินทางที่ปรากฏในวรรณกรรมนิราศและจดหมายเหตุของ ไทยตามวัตถุประสงค์ของการศึกษาที่ตั้งไว้ต่อไป

1.9.3 เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาวรรณกรรมนิราศ

คำว่า “นิราศ” ตามพจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554 ได้ให้ความหมายไว้ว่า ก.ไปจาก, ระเหระหน, ปราศจาก. น. เรื่องราวที่พรรณนาถึงการจากกันหรือจากที่อยู่ไปในที่ต่าง ๆ เป็นต้น มักแต่งเป็นกลอนหรือโคลง เช่น นิราศนรินทร์ นิราศเมืองแกลง.

ธิดา โมสิกรัตน์ (2554) กล่าวเพิ่มเติมว่า คำว่า นิราศ ที่ใช้ในวรรณคดีเขียนต่าง ๆ กัน เช่น นิรา นิรา นิราศ นิราษ นิราส แต่ละคำมีความหมายว่า ไปจาก ปราศจาก ระเหระหน ปราศจากความหวัง ไม่มีความต้องการ หมดอยาก เฉยอยู่ “นิราศ” มีความหมายอย่างไรขึ้นอยู่กับบริบท เช่น “จำเริญนิราสมร เสมอชีพ” “นิรา” มีความหมายว่า ไปจาก หรือ “เยียมานิราษรอน ไปกาม” คำนี้หมายถึง ระเหระหน ปราศจากความหวัง เป็นต้น ต่อมา “นิราศ” นำมาใช้เป็นชื่อเรียก บทประพันธ์ชนิดหนึ่งหรือเรียกชื่อหนังสือ เช่น นิราศนรินทร์ นิราศประลองยุทธ์ เป็นต้น นิราศจึงมีความหมายเฉพาะที่ใช้ในวรรณคดี คือ หนังสือหรือผลงานเขียนที่แต่งขึ้นจากความสะเทือนใจของกวีที่

ต้องพลัดพรากจากนางอันเป็นที่รักมีเนื้อเรื่องพรรณนาความเศร้าโศกที่เกิดขึ้นในใจกวี และความทุกข์อันใหญ่หลวงที่ต้องจากนาง

“นิราศ” มีวิธีเรียกชื่อได้ 3 วิธี คือ รื่นฤทัย สัจพันธุ์ (2516) การตั้งชื่อตามผู้แต่ง เช่น นิราศนรินทร์ นิราศพระพิพิธสาลี นิราศนายโตะะ นิราศพระยาตรัง เป็นต้น ซึ่งมีความหมายว่าเป็นนิราศของผู้แต่งชื่อนั้น ๆ 2) การตั้งชื่อตามสถานที่ เช่น นิราศหริภุญชัย นิราศลอนดอน นิราศรอลโลก นิราศสุพรรณ นิราศธารโศก เป็นต้น หมายความว่า เป็นการพรรณนาการเดินทางจากที่ใดที่หนึ่งไปยังสถานที่ซึ่งระบุไว้ 3) นิราศสมมุติ หมายความว่ามิใช่ นิราศที่แต่งขึ้นเมื่อมีการเดินทางจริงหรือมีการจากนางจริง แต่ผู้แต่งสร้างเรื่องขึ้นเองโดยอาศัยเค้าโครงวรรณคดีบางเรื่อง โดยการกำหนดให้เป็นเรื่องราวของการเดินทางคร่ำครวญของตัวละครที่สำคัญตัวใดตัวหนึ่งให้อารมณ์ความรู้สึกราวกับเป็นเรื่องจริง นอกจากนี้มีนิราศบางเรื่องที่ตั้งชื่อตามฤดูกาล เช่น นิราศเดือน โคลงทวาทศมาส พรรณนาเหตุการณ์ประเพณีการเล่นและเรื่องอื่น ๆ ในแต่ละเดือนเป็นลำดับไปจนครบปี

ส่วนธรรมเนียมการแต่งนิราศ อรรถพร ศรีฟ้า (2521) กล่าวว่าลักษณะเด่นของนิราศอยู่ที่ การคร่ำครวญ อาลัยอาวรณ์ กวีจึงมีธรรมเนียมนิยมในการแต่งที่คล้ายคลึงกันเช่น

หนึ่ง ถ้าเป็นโคลงจะขึ้นต้นด้วยบทไหว้ครู ชมบ้าน ชมเมือง ยอพระเกียรติพระมหากษัตริย์หรือเรียกว่า บทประณามพจน์ แต่ถ้าเป็นกลอนนิราศมักจะกล่าวถึง

สอง บอกจุดหมายในการแต่งหรือจุดมุ่งหมายในการเดินทาง

สาม กล่าวชมธรรมชาติต่าง ๆ ที่ตนได้พบเห็นแล้วนำสิ่งเหล่านั้นมาเปรียบเทียบกับอารมณ์ความรู้สึกของกวีหรือเปรียบกับนางผู้เป็นที่รัก ซึ่งมักจะมีบทผากนาง ผากรักสิ่งนาง สั่งทูลอยู่ด้วย

สี่ นำความเศร้าโศกเสียใจของกวีที่ต้องจากนางเปรียบเทียบกับการพลัดพรากจากกันของ พระ-นาง ในวรรณคดี ตำนานหรือนิยายเก่า ๆ ที่มีมาก่อนและมักกล่าวอ้างว่าความทุกข์ของตนที่ต้องจากนางนั้นมากกว่าใคร ๆ

ห้า อาจแทรกความรู้เกี่ยวกับศาสนา ประเพณีและวัฒนธรรมหรือตำนานสถานที่ต่าง ๆ ไว้ด้วย

ด้วยเหตุนี้แม้ว่าวรรณคดีบางเรื่องไม่ได้ขึ้นต้นด้วยคำว่า “นิราศ” แต่มักจะถูกจัดประเภทเป็นวรรณคดีนิราศ ตามธรรมเนียมที่กล่าวมานั้น

จิตร ภูมิศักดิ์ (2518) กล่าวถึง นิราศ ว่า โคลงนิราศเป็นนิราศของชนชั้นสูงส่วนกลอนนิราศเป็นนิราศที่แต่งแบบกลอนเพลงยาวอันเป็นนิราศชั้นสามัญชน และเมื่อกล่าวถึงนิราศเรามักจะถูกสอนให้มอง และมักจะพุ่งความสนใจไปที่แก้ความโลดโผน สองแง่สองง่ามของการพรรณนาเปรียบเทียบกับชื่อหมู่บ้าน ตำบล ไปสู่ความนึกคิดทางกามารมณ์ของกวี ทำให้เราละเลยความหมายทางสังคมในวรรณกรรมนิราศ นอกจากเราจะเคลิบเคลิ้มไปกับการสั่งสอนให้มองดูนิราศในแง่สังวาสจนลืมเนื้อหาทางสังคมที่อยู่ภายในแล้ว เรายังมักจะถูกสอนให้ห่างจากความจริงที่ว่า ในด้านบทบาท

ทางศิลปะของมัน “นิราศ คือ จดหมายเหตุระยะทางท่องเที่ยว” ที่ได้สะท้อนภาพความเป็นจริงในแง่มุมต่าง ๆ ทั้งธรรมชาติและทางสังคมของเมืองไทยไว้อย่างดีที่สุด

ด้านวิวัฒนาการของการแต่งนิราศ จิตร ภูมิศักดิ์ (2518) ได้กล่าวไว้อย่างน่าสนใจว่า วิวัฒนาการของนิราศนั้น เริ่มจากการเป็นบทประพันธ์ที่สะท้อนความเพ้อฝัน แบบ “จินตนิยมอัตวิสัย” (Subjective Romanticism) มาสู่การสะท้อนภาพความจริงทางภววิสัยที่ปราศจากการวิจารณ์อันเป็นความจริงที่แข็งทื่อแบบ *ธรรมชาตินิยม* (Naturalism) และในที่สุดก็มาสู่การสะท้อนภาพความจริงทางภววิสัยที่ประกอบด้วย การวิจารณ์จากจุดยืนของกวีด้วยสำนึกทางสังคมต่าง ๆ กัน นั่นคือสะท้อนความเป็นจริงตามแบบ *อัตถนิยม* (Realism) ส่วน รื่นฤทัย สัจจพันธุ์ (2516) กล่าวว่า นิราศมีวิวัฒนาการในการแต่งทั้งเนื้อหาสาระและลักษณะการพรรณนาอยู่ตลอดเวลา แต่ยังคงลักษณะเฉพาะของนิราศ คือ การพรรณนาการเดินทางพร้อมกับสอดแทรกการรำพันถึงคู่รักเพื่อให้มีอรรถรสในคำประพันธ์ยิ่งขึ้น แม้นิราศรุ่นแรกจะมุ่งไปทางแสดงความรู้สึกของผู้แต่ง เกี่ยวเนื่องกับความรักเพียงอย่างเดียว แต่วิวัฒนาการทำให้เนื้อหาสาระของนิราศรุ่นหลังสมบูรณ์ขึ้น ทั้งในทางให้ความเพลิดเพลินทางอารมณ์และยังให้ความรู้และทัศนคติอื่น ๆ ด้วย ในแง่ผู้แต่ง บทนิราศถือเป็นอนุสรณ์แห่งการเดินทางที่ไพเราะสละสลวยกว่าบันทึกจดหมายเหตุธรรมดา

นอกจากนี้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2555) ได้กล่าวถึงพัฒนาการของนิราศได้อย่างน่าสนใจว่า “นิราศ” เริ่มเกิดหรือแพร่หลายในต้นรัตนโกสินทร์ ในสมัยอยุธยาวรรณกรรมที่ใช้ชื่อนิราศว่าเป็นชนิดหนึ่งของวรรณกรรมมีเพียงเรื่องเดียวคือ นิราศทริภุญไชย ซึ่งก็ไม่ใช่วรรณกรรมของภาคกลางในปลายอยุธยามีวรรณกรรมที่ถูกเรียกว่านิราศเรื่องหนึ่งคือ นิราศหม่อมพิมเสน แต่ต้นฉบับจริงหาเรียกนิราศไม่ แต่เรียกว่า เพลงยาวหม่อมพิมเสน วรรณกรรมว่าด้วยการพลัดพรากจากหญิงที่ตนรักมีผู้แต่งมานานแล้วตั้งแต่สมัยอยุธยา เช่น กำสรวล และทวาทศมาส ประเพณีการแต่งวรรณกรรมเช่นนี้นิยมแต่งกันมาตลอดสมัยอยุธยา เช่น นิราศนครสวรรค์ ของพระศรีมโหสถ (ใช้ชื่อนิราศเมื่อครั้งที่พิมพ์แต่เดิมไม่ปรากฏ) และกาพย์ห่อโคลงเสด็จประพาส ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อพรรณนาถึงความรักที่จากนาง ในปลายอยุธยาการแต่งเพลงยาวแพร่หลายมากขึ้น เพลงยาวได้พัฒนาจากการแต่งเพลงเพื่อฝากรักแบบประชาชน ไปสู่การใช้เพลงยาวเพื่อพรรณนาการเดินทาง เป็นจดหมายเหตุระยะทางที่กวีแต่งเอง และด้วยเหตุที่เนื้อหาเพลงยาวเป็นไปในลักษณะของการเล่าประสบการณ์จริง ลักษณะของเพลงยาวจึงแตกต่างจากวรรณกรรมการพลัดพรากที่กล่าวมานั้น ในปลายสมัยอยุธยาวรรณกรรมทั้งสองประเภทเริ่มกลืนเข้าหากัน กล่าวคือเอาเพลงยาวจดหมายเหตุไปพรรณนาถึงความคิดถึงของกวีที่มีต่อหญิงที่จากมา ในขณะที่เดียวกันประเพณีของการฝากรักก็ยังแฝงอยู่ แต่ก็มีกรบรยายประสบการณ์จริงในการเดินทางแบบเพลงยาวบ้าง

หากพิจารณาคุณสมบัติข้างต้นดังที่กล่าวมานั้น งานเขียนประเภทนิราศถือเป็นวรรณกรรมการเดินทาง (Travel Writing) คือ นิราศเป็นบันทึกการเดินทางที่สะท้อนประสบการณ์ต่าง ๆ ของผู้เขียน ดังที่ จิตร ภูมิศักดิ์ (2518) กล่าวว่า นิราศนอกจากจะถูกมองในเชิงวรรณกรรมเชิงสังวาสจนลืมนึกถึงเนื้อหาทางสังคม และอีกอย่างหนึ่งที่ละเอียด คือ ในด้านบทบาททางศิลปะของนิราศ “นิราศ” ถือเป็น “จดหมายเหตุระยะทางท่องเที่ยว” ที่ได้สะท้อนภาพความเป็นจริงในแง่มุมต่าง ๆ ทั้งธรรมชาติและทางสังคมของเมืองไทยไว้อย่างดีที่สุดใน ส่วน รื่นฤทัย สัจจพันธุ์ (2516) ก็แสดงทัศนะว่า วรรณกรรมนิราศว่า นิราศ คือวรรณคดีที่แต่งขึ้นเมื่อผู้แต่งต้องเดินทางจากบ้านจากคนรัก การเดินทางสมัยก่อนใช้เวลาเนิ่นนาน ผู้ที่แต่งหนังสือเป็นจึงคิดแต่งคำประพันธ์เพื่อบรรเทาความคิดถึงผู้ที่จากมาและบันทึกการเดินทางอันยาวนานนั้น กวีจึงมักใช้ธรรมชาติที่พบเห็นระหว่างการเดินทางเป็นกลอุบายเพื่อพรรณนาความรู้สึกนึกคิดของตนจนทำให้กลายเป็นขนบอย่างหนึ่งในการแต่งนิราศที่นิยมสืบกัน

กล่าวโดยสรุป วรรณกรรมนิราศที่กล่าวมานั้น “นิราศ” ตามความหมายและการเข้าใจแบบเดิม นิราศ คือ หนังสือหรือผลงานเขียนที่แต่งขึ้นจากความสะเทือนใจของกวีที่ต้องพลัดพรากจากนางอันเป็นที่รักมีเนื้อเรื่องพรรณนาความเศร้าโศกที่เกิดขึ้นในใจกวี และความทุกข์อันใหญ่หลวงที่ต้องจากนาง แต่เมื่อพิจารณาเนื้อหาที่ปรากฏนอกจากจะพบเนื้อหาเกี่ยวกับความเศร้าโศกที่ต้องจากนางแล้ว นิราศ ยังปรากฏเนื้อหาที่สะท้อนสังคมและถือได้ว่าเป็นวรรณกรรมการเดินทางประเภทหนึ่งที่อุดมไปด้วยประเด็นในการศึกษาเพราะตัวบทได้สะท้อนภาพสังคมและธรรมชาติผ่านสายตาของผู้เดินทาง อีกทั้งยังมีการแทรกเรื่องราวต่าง ๆ ที่น่าสนใจทั้งมิติทัศน์ในการเดินทาง เส้นทาง ผู้คน วัฒนธรรมประเพณีต่าง ๆ และที่สำคัญอีกประเด็นหนึ่ง คือ นิราศมีลักษณะคล้ายจดหมายเหตุระยะทางท่องเที่ยวๆ ถือเป็นตัวบทที่มีลักษณะร่วมกัน คือ เป็นเรื่องที่มีการนำเสนอเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับประสบการณ์จากการเดินทางที่แท้จริง ดังนั้นการศึกษาตัวบทนิราศที่มีการเดินทางจริงกับการศึกษาจดหมายเหตุเกี่ยวกับการเดินทางจึงเป็นตัวบทวรรณกรรมที่น่าสนใจในการศึกษาถึงในฐานะวรรณกรรมว่าด้วยการเดินทาง (Travel Writing) ซึ่งจะช่วยให้เห็นถึงลักษณะเฉพาะของการบันทึกการเดินทางทั้งนิราศและจดหมายเหตุ รวมทั้งมีมิติทัศน์ การสืบสรรค์วรรณกรรม และบริบทสังคมวัฒนธรรมที่ส่งผลต่อวรรณกรรมการเดินทางไทย

ส่วนการศึกษางานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวรรณกรรมนิราศในบริบทการศึกษาวรรณกรรมวรรณคดีไทยพบการศึกษาในประเด็นการศึกษาเชิงประวัติศาสตร์วรรณคดี การศึกษาเชิงวรรณกรรมกับสังคมและประวัติศาสตร์สังคม การศึกษาเชิงสุนทรียศาสตร์ ขนบและศิลปะการพันธ์ ซึ่งพบการศึกษาที่น่าสนใจดังต่อไปนี้

การศึกษาเชิงประวัติศาสตร์วรรณกรรมและการชำระ เช่น ในวิทยานิพนธ์เรื่องโคลงนิราศหรือกฤษณชยัน : วิจัยต้นฉบับ (ลมูล จันทน์หอม, 2532) งานวิจัยนี้เป็นการศึกษาตรวจสอบและชำระต้นฉบับโคลงนิราศหรือกฤษณชยัน โดยศึกษาจากใบลานและพับสา จำนวน 6 ฉบับ จารด้วยอักษรล้านนา

จำนวน 4 ฉบับ และจารด้วยอักษรไทยนิเทศจำนวน 2 ฉบับ ดำเนินการตามทฤษฎีการวินิจฉัยต้นฉบับ Textual Criticism ของ Paul Mass ปราชญ์ชาวเยอรมัน ผลการศึกษาทำให้เห็นว่าเอกสารต้นฉบับที่นำมาศึกษาทั้งหมดมีการสืบทอดต่อกันมาโดยแยกเป็น 2 อย่างชัดเจน ลักษณะการสืบทอดข้อนิพนธ์โคลงนิราศหรืออุโฆษจากต้นฉบับทั้ง 6 ฉบับดังกล่าว ผู้วิจัยเห็นว่าฉบับวัดเจติยหลวง ซึ่งจารึกด้วยอักษรไทยนิเทศมีการคัดลอกที่ประณีตและมีความแม่นยำในการสืบทอดข้อนิพนธ์ได้ดีกว่าฉบับอื่นๆ ส่วนฉบับวัดผายหิน มีการแก้ไขตัดแปลงข้อนิพนธ์มากกว่าฉบับอื่น ๆ และยังมีความละม้ายกับฉบับหอสมุดแห่งชาติอีกด้วย ส่วนในการบันทึกข้อนิพนธ์ที่ผ่านการชำระผู้วิจัยได้บันทึกด้วยอักษรล้านนา และอักษรวิธีล้านนาที่ได้ปรับปรุงขึ้นเพื่อให้ใกล้เคียงกับโคลงนิราศต้นฉบับเดิมที่สุดและมีการตรวจสอบถึงที่มาของคำให้ถูกต้องทั้งทางด้านสัทศาสตร์ นิรุกติศาสตร์และจารีตนิยมในการเขียนอักษรล้านนาจากนั้นจึงปริวรรตข้อนิพนธ์โคลงนิราศหรืออุโฆษฉบับสถาปนาเป็นอักษรไทยกลาง

การศึกษาเชิงประวัติศาสตร์วรรณกรรมของสุนทรภู่พบในงานวิทยานิพนธ์เรื่อง วิเคราะห์ท่วงทำนองการประพันธ์ของสุนทรภู่เพื่อสืบค้นผู้แต่งนิราศอิเหนาและสุภาวดีสอนหญิง (ลำยอง สำเร็จดี, 2529) วิทยานิพนธ์เรื่องนี้เป็นการศึกษาสืบค้นข้อเท็จจริงว่านิราศอิเหนาและสุภาวดีสอนหญิงเป็นผลงานของสุนทรภู่หรือไม่ โดยวิเคราะห์จากจากท่วงทำนองการประพันธ์ ในด้านลักษณะการแต่งกลอนสุภาพ การใช้คำและความ วรรณคดีของกวี กวีโวหาร และกลวิธีการประพันธ์ที่ปรากฏในวรรณกรรมของสุนทรภู่จำนวน 9 เรื่อง ซึ่งได้ผลสรุปว่านิราศอิเหนา มีท่วงทำนองการประพันธ์เหมือนสุนทรภู่ นิราศอิเหนามีกระบวนการพรรณนาที่เทียบกลอนและเทียบความกับวรรณกรรมเรื่องอื่นของสุนทรภู่จึงสรุปว่านิราศอิเหนาเป็นผลงานของสุนทรภู่ ส่วนสุภาวดีสอนหญิงปรากฏท่วงทำนองการประพันธ์ที่เหมือนกับงานของสุนทรภู่เป็นบางส่วน ประเด็นที่เหมือนกันนี้เหมือนกันเพราะลักษณะบังคับ ความนิยม หรือเป็นลักษณะร่วมที่เป็นค่านิยมของสังคม แต่ลักษณะที่ต่างกัน คือการใช้สัมผัสไม่คงที่ การแต่งผิดไปจากความนิยม การใช้คำในวงจำกัด วรรณคดีและอุปนิสัยของกวี ตลอดจนการใช้กวีโวหารและกลวิธีการประพันธ์ที่แตกต่างกันอย่างชัดเจนจึงสรุปได้ว่าสุภาวดีสอนหญิงไม่ใช่ผลงานของสุนทรภู่ และในวิทยานิพนธ์เรื่อง คุณค่าและหลักพุทธธรรมที่ปรากฏในวรรณกรรมของสุนทรภู่ : กรณีศึกษานิราศภูเขาทอง และนิราศเมืองเพชร (เครือวัลย์ ศรีรัตนลิม, 2535) ปรากฏการศึกษาประวัติความเป็นมาและความสำคัญของนิราศภูเขาทอง และ นิราศเมืองเพชร ซึ่งพบว่านิราศเป็นเรื่องราวของกวีที่พรรณนา ถึงการจากกันของคนรักเพื่อเดินทางไปในที่ต่าง ๆ เป็นต้นมักแต่งเป็นกลอนหรือโคลง เช่น นิราศนรินทร์ นิราศเมืองแกลง เป็นวรรณกรรมประเภทหนึ่งที่มีการแต่งมาตั้งแต่สมัยอยุธยา และยังคงได้รับความนิยมแพร่หลายอยู่เสมอแม้ในสมัยปัจจุบัน การแต่งนิราศโดยทั่วไป อาจใช้รูปแบบของร้อยแก้วหรือร้อยกรองก็ได้ เพราะความสำคัญไม่ได้อยู่ที่ลักษณะคำประพันธ์ แต่อยู่ที่เนื้อหาและกระบวนการพรรณนามากกว่า

นอกจากนี้ยังพบการศึกษาเชิงประวัติศาสตร์วรรณกรรม ในวิทยานิพนธ์เรื่อง ความเหมือนในความต่าง : “นิราศพระธาตุเมืองย่างกุ้ง” และ “นิราศต้นทางฝรั่งเศส (ประทีป ชุมพล, 2545) เป็นการศึกษาเชิงเปรียบเทียบวรรณกรรมนิราศเรื่องนิราศพระธาตุเมืองย่างกุ้ง ที่มีอายุประมาณ 100 ปี การแต่งลักษณะนี้ภาคไต้หวันนิยมเรียกกลอนสวด กับนิราศต้นทางฝรั่งเศส ซึ่งพบต้นฉบับที่หอสมุดแห่งชาติกรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส ซึ่งระบุในเนื้อหาว่าแต่งเมื่อ พ.ศ. 2229 สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ซึ่งมีอายุประมาณสามร้อยกว่าปี แต่เมื่อพิจารณาถึงรูปแบบเนื้อหา ภาษา วิธีการประพันธ์ จะเห็นว่าวรรณกรรมทั้งสองเล่มนี้มีลักษณะที่ใกล้เคียง คือ การใช้ภาษาค่อนข้างใหม่ใกล้เคียงกับภาษาในสมัยรัตนโกสินทร์ ขอบในการแต่งใช้ภาพในการแต่งตลอดทั้งเรื่อง โดยใช้ภาพย่นบ้าง 16 และภาพย่นสุรางคนางค์ 28 ส่วนในนิราศต้นทางฝรั่งเศสมีภาพย่น 11 เพิ่มเข้ามา ซึ่งลักษณะคำประพันธ์ดังกล่าวเป็นวรรณกรรมประเภทกลอนสวดที่นิยมกันในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 ซึ่งประเด็นนี้เป็นประเด็นที่ต้องตรวจสอบเรื่องความถูกต้องของการกำหนดอายุนิราศต้นทางฝรั่งเศสว่าควรอยู่ในสมัยใด

การศึกษาเชิงวรรณกรรมกับสังคม เป็นการศึกษาเชิงโลกทัศน์ ภาพสะท้อนทางสังคม ประวัติศาสตร์สังคม และแนวคิดทางสังคมภายใต้บริบทสังคมที่รวมสมัยกับตัวบทวรรณกรรมวรรณคดี พบการศึกษาที่น่าสนใจ เช่น บทความวิชาการเรื่อง ภาพชีวิตเศรษฐกิจไทยจากนิราศสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล และวิพุธ โสภางค์, 2537) เป็นบทความที่ศึกษาภาพชีวิตเศรษฐกิจไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจากวรรณกรรมนิราศและบันทึกทางประวัติศาสตร์ เช่น จดหมายเหตุ ซึ่งพบว่าในวรรณกรรมนิราศแสดงให้เห็นถึงลักษณะเศรษฐกิจในชุมชนท้องถิ่นที่ผสมผสานกันอยู่ระหว่าง “หาอยู่หากิน” กับ “เพื่อค้าขาย” นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นถึงความเป็นอยู่ของคนไทย รวมทั้งคนกลุ่มน้อยอื่น ๆ และพวกเขาจีนอพยพที่อาศัยอยู่ร่วมกัน เช่น บริเวณแหล่งน้ำจืดจะมีการจับปลาน้ำจืดเป็นอาหาร ถ้ามากพอก็มีการทำปลาเค็ม หรือนำไปแลกเปลี่ยนค้าขาย และเกือบทุกแห่งจะมีคนจีนเข้ามาค้าขายอยู่ด้วย นอกจากนี้ยังปรากฏการทำน้ำตาล การต่อเรือสำเภาแบบจีน การติดต่อค้าขายกับต่างประเทศ ภาพชาวจีนประกอบอาชีพต่าง ๆ ตั้งแต่แรงงานรับจ้างอาชีพด้านการเกษตร ค้าขาย และเป็นเจ้าภาษีนายอากร

ส่วนการศึกษานิราศของสุนทรภู่ พบการศึกษาที่น่าสนใจในวิทยานิพนธ์เรื่อง การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการใช้ภาษา โลกทัศน์ และบุคลิกภาพของผู้ประพันธ์ในวรรณกรรมนิราศสุนทรภู่ (พรรณีไฟ แจ่มจำรัส, 2544) พบว่ามีประเด็นการศึกษาโลกทัศน์และบุคลิกของผู้ประพันธ์ ซึ่งพบว่าโลกทัศน์ที่แสดงบุคลิกภาพของผู้ประพันธ์ พบโลกทัศน์เกี่ยวกับความรักที่แสดงถึงบุคลิกภาพของคนที่ให้ความสำคัญต่อความรัก โลกทัศน์ที่แสดงถึงบุคลิกภาพของผู้ที่ยกย่องสถาบันกษัตริย์ โลกทัศน์ของผู้มองโลกแบบสัจนิยมอัตถิภาวะนิยม โลกทัศน์ที่แสดงถึงบุคลิกภาพของผู้ที่รู้สึกคับแค้น ทุกข์ยากลำบาก ผิดหวัง โลกทัศน์ที่แสดงถึงบุคลิกภาพของคนรอบรู้สนใจประวัติศาสตร์ และพร้อม

ถ่ายทอดสู่ผู้อื่น โลกทัศน์ของคนที่พบหลักปฏิบัติที่ดีในชีวิตและพร้อมถ่ายทอดสู่ผู้อื่น โลกทัศน์ของผู้ศรัทธาสัจธรรมสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และเชื่อในปรากฏการณ์เหนือธรรมชาติ และโลกทัศน์ที่แสดงถึงบุคลิกภาพของคนชอบฝันและเก็บความฝันมาคิดวิเคราะห์

การศึกษาเกี่ยวกับภาพสะท้อนในงานของสุนทรภู่ เช่น การวิเคราะห์ภาพสะท้อนทางสังคมในวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่ (นิจจิรันตร์ แจ่มสมบูรณ์, 2546) เป็นงานที่มุ่งศึกษาภาพสะท้อนจากวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่ โดยศึกษาภาพสะท้อน 5 ด้าน คือ ภาพสะท้อนเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ ซึ่งพบว่าขุนนางประชาชนมีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ประดุจเจ้าชีวิต เพราะพระมหากษัตริย์มีอำนาจที่จะทำให้ผู้ใดเจริญด้วย ลาภ ยศ สุขหรือทำให้หมดลาภ ยศ สุขได้เช่นกัน ภาพสะท้อนเกี่ยวกับศาสนาและความเชื่อ พบว่า ศาสนาพุทธเป็นศาสนาที่ประชาชนให้ความเคารพเลื่อมใสศรัทธาประพฤติปฏิบัติตามหลักพุทธศาสนา สำหรับความเชื่อพบว่าสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ มีความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ความเชื่อเรื่องของกรรม ความเชื่อเรื่องพระศรีอารีย์ ความเชื่อเรื่องความเป็นอนิจจัง ความเชื่อเรื่องนรกสวรรค์ ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์ ความเชื่อเรื่องของผี นางไม้ เจ้าป่า เจ้าเขา ความเชื่อเรื่องโชคกลาง และความเชื่อเรื่องยาอายุวัฒนะ ภาพสะท้อนเกี่ยวกับศิลปกรรม สะท้อนเกี่ยวกับสิ่งก่อสร้างสมัยรัตนโกสินทร์ เช่น วัดวาอาราม โบสถ์ วิหาร รูปปั้น ทั้่งงานศิลปกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรม ภาพสะท้อนเกี่ยวกับการดำรงชีวิต สะท้อนให้เห็นถึงประเพณีวัฒนธรรมและการดำเนินชีวิต เช่น การสร้างถิ่นที่อยู่อาศัย การแต่งกาย อาหารการกิน การประกอบอาชีพ มหรสพการละเล่น เป็นต้น ภาพสะท้อนเกี่ยวกับธรรมชาติ สะท้อนให้เห็นถึงธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยสัตว์และพืชนานาชนิด

ส่วนในวิทยานิพนธ์เรื่อง “วิเคราะห์โคลงนิราศสุพรรณของสุนทรภู่” (รัตนา ศาลิกกร, 2554) ปรากฏการศึกษาด้านภาพสะท้อนทางสังคม พบว่าโคลงนิราศสุพรรณของสุนทรภู่ได้สะท้อนภาพสังคมในสมัยนั้นไว้ 4 ด้าน คือ 1. ภาวะศึทวิทยา กล่าวถึงสภาพธรรมชาติ พรรณไม้ ปลา นก และธรรมชาติของสัตว์ป่า 2. ด้านเศรษฐกิจและการประกอบอาชีพได้กล่าวถึงวิถีชีวิตผู้คนริมน้ำและการประกอบอาชีพ 3. ด้านสังคมกล่าวถึงระบอบการปกครอง ระบบราชการและระบบยุติธรรม ขนต่างชาติในสังคมไทย ส่วนด้านศาสนาและความเชื่อได้กล่าวถึงพุทธศาสนาและความเชื่อของคนในยุค นั้น นอกจากนี้แนวคิดที่ปรากฏโคลงนิราศสุพรรณของสุนทรภู่ ปรากฏแนวคิดเกี่ยวกับความรัก การปฏิบัติตัวของข้าราชการ ศาสนาและการปฏิบัติของพระสงฆ์ ความเป็นอยู่ของผู้คน เมตตากรุณาและไม่เบียดเบียนสัตว์และแนวคิดเกี่ยวกับความเชื่อ

งานศึกษาเกี่ยวกับการศึกษาคุณค่าและหลักธรรมในวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่ เช่น ในวิทยานิพนธ์เรื่อง “คุณค่าและหลักพุทธธรรมที่ปรากฏในวรรณกรรมของสุนทรภู่ : กรณีศึกษานิราศภูเขาทอง และ นิราศเมืองเพชร” (เครือวัลย์ ศรีรัตนลิม, 2535) พบการศึกษาเชิงคุณค่าและวิเคราะห์หลักพุทธธรรมที่ปรากฏในวรรณกรรมนิราศเรื่องภูเขาทอง และ นิราศเมืองเพชร ซึ่งพบว่า

หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่พบในนิราศภูเขาทองและนิราศเมืองเพชร เป็นหลักธรรมหมวด ไตรลักษณ์ หลักกรรม พรหมวิหารธรรม 4 อธิษฐานธรรม 4 สัมมาวาจา ธรรมทำให้งาม 2 (ขันติ และ โสรัจจะ) การไม่คบคนพาล ศีล 5 หรือ เบญจศีล โลกธรรม 8 และความกตัญญูทุกเวทิตี ซึ่งสามารถ นำมาประยุกต์ใช้กับสังคมไทยได้ 3 ด้าน คือ การประยุกต์ใช้กับบุคคล การประยุกต์ใช้กับครอบครัว การประยุกต์ใช้กับสังคม ซึ่งนิราศภูเขาทองและนิราศเมืองเพชรล้วนเกี่ยวข้องเนื่องกับการนับถือ พระพุทธศาสนาและผูกพันกับการดำเนินชีวิตของคนไทยสุนทรภู่จึงได้สอดแทรกหลักธรรมเหล่านี้ใน กวีนิพนธ์ของท่าน ซึ่งทำให้บทกวีนิพนธ์ทุกเรื่องของท่านมีคติได้อรุณรสทั้งทางคติโลกและคติธรรม

นอกจากนี้ยังพบงานศึกษาวรรณกรรมนิราศที่ศึกษาภาพสะท้อนเกี่ยวกับจังหวัดเพชรบุรี จากวรรณกรรมนิราศของ ทองใบ แต้มนมณี ในงานวิทยานิพนธ์เรื่อง วรรณกรรมนิราศเมืองเพชรบุรี : การศึกษาเชิงวิเคราะห์ (ณัฐภูมิ คล้ายสุวรรณ, 2557) พบว่า ในวรรณกรรมนิราศปรากฏภาพสะท้อนวิถี ชีวิตของชาวเพชรบุรีในเรื่องที่เกี่ยวกับ ประวัติศาสตร์ สังคม วัฒนธรรม ประเพณี ค่านิยม ความเชื่อ ซึ่งผลของการศึกษาในด้านวิถีชีวิตของชาวเพชรบุรี ทำให้ทราบว่าเมืองเพชรบุรีเป็นแหล่งอารยธรรมที่ ยาวนาน มีวัฒนธรรม และประเพณีที่ควรอนุรักษ์ไว้

ส่วนการศึกษาในเชิงสังคมและประวัติศาสตร์สังคม พบในงานวิทยานิพนธ์เรื่อง วิเคราะห์วรรณกรรมนิราศภาคเหนือ (รวีวงศ์ ศรีทองรุ่ง, 2528) พบว่ามีศึกษานิราศภาคเหนือ จากวรรณกรรมจำนวน 3 เรื่อง คือ โคลงนิราศหริภุญชัย แต่งเมื่อ พ.ศ. 2026 โคลงมั่งทรารบเชียงใหม่ แต่งระหว่าง พ.ศ. 2157 ถึง พ.ศ. 2158 และโคลงนิราศดอยเก็งแต่งใน พ.ศ. 2251 ซึ่งวรรณกรรม นิราศทั้งสามเรื่องได้สะท้อนให้เห็นค่านิยมของสังคมและประเพณีของล้านนา เช่น ความศรัทธาต่อคำ สอนในศาสนาพุทธ ความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรม ความเชื่อว่าการได้เดินทางไกลเพื่อไปนมัสการพระบรมสา ริกธาตุของพระพุทธเจ้าในที่ต่าง ๆ เป็นการจาริกเพื่อแสวงบุญอย่างหนึ่งของชาวพุทธศาสนิกชนดังที่ ปรากฏในโคลงนิราศหริภุญชัยและโคลงนิราศดอยเก็ง นอกจากนี้ยังกล่าวถึงวัฒนธรรมการแต่งกาย การเล่นดนตรี การฟ้อนรำ และการจุดดอกไม้ไฟในงานฉลองพระบรมธาตุเจ้าหริภุญชัย ในวรรณกรรม นิราศเรื่องโคลงมั่งทรารบเชียงใหม่ยังสะท้อนให้เห็นเรื่องราวในประวัติศาสตร์ล้านนาในปลาย ราชวงศ์มังรายไว้อย่างละเอียดยิ่ง ถือได้ว่าเป็นวรรณกรรมที่บันทึกสาระสำคัญทางประวัติศาสตร์ เช่น กล่าวถึงการสร้างบ้านเมืองในสมัยราชวงศ์มังราย การสืบราชสมบัติ ตลอดจนการสู้รบระหว่างล้านนา ไทยกับพม่า จนกระทั่งตกเป็นเมืองขึ้นและถูกกวาดต้อนไปยังหงสาวดีในฐานะเชลยศึก ซึ่งการลำดับ เหตุการณ์เป็นไปตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์ทั้งในหนังสือพงศาวดารและบันทึกทางประวัติศาสตร์ ของล้านนาไทย

นอกจากนี้ยังพบการศึกษาวรรณกรรมนิราศในประเด็นทางประวัติศาสตร์ในบทความ วิชาการเรื่อง นิราศหนองคายฉบับสมุดฝรั่ง: ประเด็นวิพากษ์บุคคลและเหตุการณ์ที่ไม่ปรากฏในฉบับ พิมพ์ (อรรณพร ดีที่สุด, 2559) ซึ่งเป็นการศึกษาในประเด็นทางประวัติศาสตร์ที่พบเพิ่มขึ้นจากฉบับ

พิมพ์ พบว่า กวีมีการนำเสนอข้อมูลบางประเด็นตรงตามเอกสารทางประวัติศาสตร์ นับเป็นข้อดีในแง่ที่ว่าวรรณกรรมช่วยสอบทานเอกสารทางประวัติศาสตร์ได้ ในนิราศหนองคายนั้นพบข้อมูลใหม่ที่โดดเด่นคือ ทศนะส่วนตัวของกวี ส่วนใหญ่ไม่ปรากฏหลักฐานอื่นมายืนยันอย่างชัดเจนจึงยังไม่อาจสรุปได้ว่าเป็นข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ ทศนะดังกล่าวมีจุดเด่นที่การวิพากษ์วิจารณ์บุคคลต่าง ๆ ทั้งเชื้อพระวงศ์และขุนนางในเชิงตลกขบขัน กวีมักกล่าวถึงเรื่องราวแง่ลบชวนขันของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงผู้เป็นเจ้านาย ซึ่งเป็นไปได้ว่าเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงท่านอาจใช้ให้กวีนำกลวิธีทางวรรณคดีในลักษณะนี้มาช่วยล้อเสียดสีบุคคลต่าง ๆ จึงได้มีบัญชาให้กวีแต่งนิราศหนองคาย แต่ก็ต้องมีการกล่าวเสียดสีตัวท่านเองและตัวกวีไว้ด้วยเพื่อไม่ให้แสดงลักษณะการหมิ่นประมาทเฉพาะผู้อื่นอย่างชัดเจนเกินไป แสดงให้เห็นว่าเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงและกวีเข้าใจลักษณะการแต่งเรื่องที่แสดงอารมณ์ขันตามลักษณะวรรณคดีแนวยั่วล้อเสียดสีซึ่งปรากฏเรื่อยมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 และนับว่าทั้งสองมีความชาญฉลาดในการใช้คุณสมบัติของวรรณกรรมอันเป็น “เรื่องแต่ง” มารบายความรู้สึกนึกคิดของตนอย่างมีชั้นเชิง นิราศหนองคายฉบับสมุดฝรั่งถูกแก้ไขตัดทอนส่วนที่กระทบผู้อื่นและส่วนที่ตลกขบขันออกไป ทำให้ผู้วิเคราะห์วิจารณ์นิราศหนองคายคนสำคัญ คือ สิทธิ ศรีสยาม (จิตร ภูมิศักดิ์) กล่าวถึงนิราศหนองคายฉบับแก้ไขตัดทอนในประเด็นสำคัญแตกต่างจากผู้วิจัยไปบ้างคือ กรณีที่ว่ากวีเป็นชนชั้นกลางผู้มีอุดมการณ์เสรีนิยม อาจหาญตำหนิและเปิดโปงความผิดของชนชั้นศักดินานั้น ไม่อาจสรุปแน่ชัดเช่นนี้ได้ เพราะการตำหนิและเปิดโปงดังกล่าว อาจเป็นส่วนหนึ่งของการใช้ทศนะของกวีมาช่วยล้อเสียดสีบุคคลในเชิงขบขันซึ่งเป็นลักษณะสำคัญของนิราศหนองคายก่อนแก้ไขตัดทอน อีกทั้งไม่มีหลักฐานยืนยันแน่ชัดด้วย แต่ประเด็นสำคัญที่วิเคราะห์ไว้ตรงกัน คือ กวีรับใช้เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงผู้เป็นนายด้วยความซื่อสัตย์และกตัญญู นอกจากนี้หากส่วนที่กวีระบุว่าตนเองกลัวเข้าศึกฮ่อและไม่ต้องออกไปทัพ เป็นความรู้สึกลงใจอันแท้จริงของกวีแล้ว ก็นับว่าผู้วิจัยกล่าวไว้ตรงกันกับสิทธิ ศรีสยาม ในประเด็นที่ว่ากวีเกลียดชังการสงคราม

ส่วนการศึกษาวรรณกรรมนิราศในต่างแดนพบการศึกษาในวิทยานิพนธ์เรื่องโลกทัศน์ของกวีที่ปรากฏในวรรณกรรมนิราศต่างแดนในช่วง พ.ศ. 2492-2535 (ยิ่งยง พิลาท, 2544) (วิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นการศึกษาโลกทัศน์ของกวีที่ปรากฏในวรรณกรรมนิราศต่างแดน ในด้านสังคม ด้านมนุษย์ ด้านธรรมชาติ และด้านศิลปวัฒนธรรม วรรณกรรมนิราศ ต่างแดน ที่นำมาใช้เป็นข้อมูลในการศึกษา มีจำนวน 15 เรื่อง โดยจัดแยกเป็นวรรณกรรมนิราศ ต่างแดน กลุ่มประเทศทวีปเอเชีย ทวีปยุโรป และทวีปอเมริกา ผลการวิจัยสรุปได้ดังนี้ โลกทัศน์ของกวีด้านสังคม กวีมองว่าคนในแต่ละประเทศมีลักษณะนิสัยและการ ดำเนินชีวิตที่แตกต่างกัน มีความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาการอย่างรวดเร็ว สภาพสังคมของประเทศทางทวีปยุโรปและทวีปอเมริกาเป็นสภาพสังคมอุตสาหกรรม ส่วนทวีปเอเชียเป็นสังคมเกษตรกรรม ในด้านการศึกษา กวีมองว่าการศึกษาที่มีความสำคัญมาก ประชาชนต้องได้รับการศึกษาอย่างทั่วถึง และควรมีการพัฒนาที่สามารถนำความรู้ไปใช้ประกอบ

อาชีพได้ ทางด้านเศรษฐกิจก็มีทัศนะว่า ประเทศแถบทวีปยุโรปและอเมริกามีความอุดมสมบูรณ์ทางทรัพยากรธรรมชาติ จึงทำให้ประเทศแถบนี้มีเศรษฐกิจดี ประชาชนมีความเป็นอยู่ดี การเมืองการปกครอง กวیمองว่าเป็นการปกครองแบบประชาธิปไตยที่ประชาชนมีสิทธิเสรีภาพเท่าเทียมกัน ทางด้านศาสนา ความเลื่อมใสในศาสนานั้นอยู่บนพื้นฐาน ความถูกต้องเหมาะสมโลกทัศน์ของกวีด้านมนุษย์ กวีให้ความสำคัญต่อระบบครอบครัว และเครือญาติให้อิสระในการเลือกคู่ครอง ทุกคนมีสิทธิเท่าเทียมกันและจะต้องรู้จักปฏิบัติหน้าที่ของตนเองต่อครอบครัวให้ได้อย่างสมบูรณ์โลกทัศน์ของกวีด้านธรรมชาติ กวิมองว่ามนุษย์ควรรู้จักการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ และการนำทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุดในด้านการท่องเที่ยว ในขณะที่เดียวกันก็ต้องมีการอนุรักษ์ให้คงสภาพความเป็นธรรมชาติไว้ให้มากที่สุด โลกทัศน์ของกวีด้านศิลปวัฒนธรรมได้แสดงทัศนะว่าศิลปะแขนงต่าง ๆ มีความงดงามที่ถือว่าเป็นเอกลักษณ์ของแต่ละชาติได้เป็นอย่างดี เช่น ละครโอเปร่า ระบำฮาวาย เป็นต้น โลกทัศน์เหล่านี้ทำให้เข้าใจถึงความคิด ทัศนะของกวีที่มีต่อสังคม มนุษย์ ธรรมชาติ และศิลปวัฒนธรรมของชาติต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดี

นอกจากนี้ยังพบการศึกษาวรรณกรรมร่วมสมัยที่ผู้ศึกษาศึกษาในมุมของการเป็นนิราศสมัยใหม่ เช่น ในงานวิทยานิพนธ์เรื่อง “นิราศสมัยใหม่ในกวีนิพนธ์ของอังคาร กัลยาณพงศ์และไพโรจน์ ฆางาม” (ณัฐกาญจน์ นาคนวล, 2547) เป็นการศึกษานิราศสมัยใหม่ในกวีนิพนธ์ของอังคาร กัลยาณพงศ์ และไพโรจน์ ฆางาม ผู้วิจัยใช้ตัวบททั้งหมด 7 เรื่อง ได้แก่ นิราศนครศรีธรรมราช (บางกอกแก้วกำศรวล) และลำนำภูกระดึง ของอังคาร กัลยาณพงศ์ ลำนาวเนจร คำใดจะเอ่ยได้ตั้งใจ ฤติกาล ม้าก้านกล้วย และกลอนกล่อมโลก ของไพโรจน์ ฆางาม พบว่า นิราศสมัยใหม่มีลักษณะเด่นในการสืบทอดขนบจากนิราศโบราณ และมีการสร้างสรรค์นวัตกรรม ในการขยายขอบเขตความคิดและเนื้อหาให้ปรากฏอย่างเด่นชัด ความคิดและเนื้อหากล่าวถึง พันธกิจของกวีที่จะสร้างสรรค์กวีนิพนธ์ เพื่อจรรโลงโลกและชี้แนะแนวทางในการแก้ปัญหาสังคม กวีจึงพรรณนาความงามและคุณค่าของธรรมชาติ เพื่อเน้นย้ำความสำคัญของธรรมชาติ ที่มีต่อมนุษย์ทั้งทางกายภาพและทางจิตวิญญาณ ทั้งยังแสดงให้เห็นความรุนแรงของปัญหาสังคม ได้แก่ ความเสื่อมโทรมของธรรมชาติ และสภาพแวดล้อม กับความตกต่ำของจิตวิญญาณมนุษย์ เพื่อเสนอแนวทางการแก้ปัญหาให้แก่เพื่อนมนุษย์ นอกจากนี้กวียังใช้พุทธธรรมเผยแพร่คำสอนเรื่องความศรัทธาในความดีกับความรักและความเมตตาในการแก้ไขปัญหา

ส่วนการศึกษาวรรณกรรมนิราศในแนวสุนทรียศาสตร์ ขนบและศิลปะการประพันธ์ พบว่ามีการศึกษาภายใต้กรอบของวรรณกรรมนิราศ ดังในงานวิทยานิพนธ์ของ รื่นฤทัย สัจจพันธุ์ (2516) ที่ศึกษาเรื่อง นิราศคำโคลง : การวิเคราะห์และเปรียบเทียบกับนิราศชนิดอื่น เป็นการศึกษา ลักษณะโครงสร้างของนิราศคำโคลงตลอดจนเนื้อหาการพรรณนาโดยละเอียดตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้นจนถึงปัจจุบัน จำนวน 28 เรื่อง เพื่อวิเคราะห์เนื้อหาการพรรณนา ความหมายของชื่อนิราศ

และส่วนประกอบต่าง ๆ เปรียบเทียบอิทธิพลที่มีต่อกันของนิราศคำโคลงสมัยอยุธยากับรัตนโกสินทร์ ลักษณะที่แตกต่างกันของนิราศชนิดอื่น ๆ เช่น กาพย์ห่อโคลง ฉันท และกลอน นอกจากนี้ยังศึกษา บทกล่านำภาษาสันสกฤตเรื่องเมฆุต และฤดูสังหาร ของกาลิทาสเพื่อเปรียบเทียบลักษณะร่วมบางประการอีกด้วย ซึ่งผลของการวิจัยแสดงให้เห็นความคล้ายคลึงกันของวรรณคดีชาติต่าง ๆ แสดง วิวัฒนาการคำประพันธ์นิราศที่ถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่น และสะท้อนธรรมชาติของมนุษย์ที่ใช้วรรณคดีเป็น เครื่องมือแสดงความรู้สึกรักใคร่อย่างประณีต

รวีวงศ์ ศรีทองรุ่ง (2528) ได้ “วิเคราะห์วรรณกรรมนิราศภาคเหนือ” ซึ่งเป็นการศึกษา ขนบในการแต่งนิราศภาคเหนือ จำนวน 3 เรื่อง คือ โคลงนิราศหริภุญชัย แต่งเมื่อ พ.ศ. 2026 โคลงมังทรารบเชียงใหม่แต่งระหว่าง พ.ศ. 2157 ถึง พ.ศ. 2158 และโคลงนิราศดอยเก็งแต่งใน พ.ศ. 2251 วรรณกรรมนิราศทั้งสามเรื่องแต่ด้วยโคลงสี่สุภาพทั้งสิ้น โคลงนิราศหริภุญชัยประกอบด้วย โคลงสี่สุภาพจำนวน 180 บท โคลงมังทรารบเชียงใหม่ประกอบด้วยโคลงสี่สุภาพจำนวน 300 บท และโคลงนิราศดอยเก็ง ประกอบด้วยโคลงสี่สุภาพ จำนวน 96 บท ซึ่งโคลงนิราศทั้ง 3 เรื่องปรากฏว่า มีประดิษฐกรรมตามแบบนิราศ เช่น การฝากข่าวถึงนางและการฝากนาง ภาษาที่ใช้ในวรรณกรรมนิราศ ภาคเหนือส่วนใหญ่เป็นภาษาถิ่นล้านนาไทย ในโคลงนิราศหริภุญชัยและโคลงมังทรารบเชียงใหม่มีความเคร่งครัดฉันทลักษณ์และมีการใช้สำนวนดีเด่นก่อให้เกิดอรรถรสทางวรรณคดีมากกว่าโคลงนิราศ ดอยเก็ง

ส่วน ภัทรา ลือชัย (2549) ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง “นิราศเมืองเพชรฉบับชำระใหม่ : วิเคราะห์ตามแนวสุนทรียภาพ” มีจุดมุ่งหมายเพื่อวิเคราะห์สุนทรียภาพในด้านรูปแบบ คำและความ จากนิราศเมืองเพชร ของสุนทรภู่ฉบับชำระใหม่ โดยล้อม เพ็งแก้ว ซึ่งจากการวิเคราะห์ทำให้ทราบว่า ในด้านสุนทรียภาพในด้านรูปแบบ พบว่า สุนทรภู่ใช้ฉันทลักษณ์ในการแต่งได้เหมาะสมตามเกณฑ์ การแต่งกลอนนิราศ ทั้งในเรื่องของคำ การสัมผัส และ การเลือกใช้เสียงวรรณยุกต์ ด้านท่วงทำนอง การแต่งนั้น ในบทเริ่มต้นสุนทรภู่ดำเนินกลอนโดยบอกจุดประสงค์ของการเดินทางการเดินทางดำเนินเรื่อง กวีบอกเล่าเรื่องราวตามปฏิทิน และจบเรื่องโดยบอกจุดประสงค์การแต่ง สุนทรียภาพในคำพบว่า นิราศเมืองเพชรฉบับชำระใหม่โดดเด่นในเรื่องการเล่นสัมผัสสระและสัมผัสอักษร ปรากฏการเล่นเสียง วรรณยุกต์น้อยมาก ส่วนการเล่นคำพบว่ามีการเล่นคำซ้ำมากกว่าการเล่นคำชนิดอื่น และด้าน สุนทรียภาพในความพบว่า สุนทรภู่ใช้ภาพพจน์แบบอุปมาโวหารมากที่สุด การใช้สัญลักษณ์ใช้ สัญลักษณ์เป็นสิ่งแทนของจริงโดยไม่ต้องอาศัยการตีความอีก ทำให้ง่ายต่อความเข้าใจสามารถสื่อ อารมณ์และสร้างจินตนาการแก่ผู้อ่านได้เป็นอย่างดี

การศึกษาในแง่วรรณศิลป์ การศึกษาธรรมเนียมและประติมากรรมในการแต่งพบ การศึกษาในวิทยานิพนธ์เรื่อง “วรรณกรรมนิราศเมืองเพชรบุรี : การศึกษาเชิงวิเคราะห์” (ณัฐวุฒิ คล้ายสุวรรณ, 2557) เป็นการศึกษาวิเคราะห์ 2 เรื่อง ผลงานของทองใบ แทนมณี ซึ่งพบว่ากวีใช้วรรณศิลป์

เพื่อให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์สะเทือนใจ ความนึกคิดและจินตนาการที่เหมือนจริงทำให้ผู้อ่านมีจินตนาการร่วมไปกับกวี ส่วนการแสดงออกกวีอาศัยการแสดงออกโดยตรง การแสดงออกในแบบนิพเพทนา การแสดงออกในแบบนิพนเพทนา เพื่อสื่อสารให้ผู้อ่านเข้าใจและเกิดอารมณ์ร่วม ด้านลีลาภาษามีการใช้ภาพพจน์เสริมให้วรรณกรรมนิราศเมืองเพชรบุรีมีความไพเราะและชวนติดตามมีการเลือกเสียงของคำ และการเล่นคำ ทำให้เกิดเสียงเสนาะและความหมายอันลึกซึ้งกินใจ ด้านธรรมเนียมนิยมในการแต่งนิราศเมืองเพชรบุรี กวีนิยมแต่งแบบเดียวกับการแต่งนิราศของกวีในราชสำนัก กล่าวคือ นิราศที่แต่งเป็นคำโคลงมักขึ้นต้นด้วยบทสวดียอพระเกียรติพระมหากษัตริย์ ส่วนนิราศที่แต่งเป็นคำกลอนมักขึ้นต้นโดยการบอกจุดประสงค์ในการแต่ง และบอกจุดหมายปลายทางซึ่งลักษณะร่วมของนิราศคำโคลงและนิราศคำกลอนที่เหมือนกัน คือ มีบทพรรณนาเช่น บทพรรณนาถึงคนรัก บทพรรณนาสถานที่ บทพรรณนาธรรมชาติ นอกจากนี้ก็วิยงสอดแทรกความรู้ต่าง ๆ และท้ายสุดจบลงด้วยการกล่าวถ่อมตัว หรือบอกความจริงในเรื่องการคร่ำครวญถึงนาง ส่วนผลการศึกษาด้านประติษฐการพบว่า มีวรรณกรรมนิราศเมืองเพชรบุรี 2 เรื่องที่กวีแสดงประติษฐการไว้ โดยปรากฏในนิราศถ้ำจันทร์ 2 แบบ คือ ประติษฐการนฤมิตรและประติษฐการเสริมแบบ และปรากฏประติษฐการเสริมแบบในนิราศบ้านโพธิ์

การศึกษาแนวสุนทรียศาสตร์ ขนบและศิลปะการประพันธ์เฉพาะบุคคลพบการศึกษาวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่ ในงานวิทยานิพนธ์เรื่อง “โวหารภาพพจน์ในนิราศสุนทรภู่” (ยูวดี ดำรงพันธ์, 2537) วิทยานิพนธ์เล่มนี้เป็นการศึกษาโวหารภาพพจน์จากวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่จำนวน 9 เรื่อง ซึ่งพบการใช้โวหารภาพพจน์ 11 ลักษณะ โวหารภาพพจน์ถือเป็นองค์ประกอบสำคัญของนิราศของสุนทรภู่ ซึ่งสุนทรภู่ใช้ในการถ่ายทอดความรู้สึกผู้อ่านทำให้เกิดความซาบซึ้งประทับใจ ทั้งยังสะท้อนความคิด ปรัชญาชีวิต ข้อคิดเตือนใจ และความรู้ต่าง ๆ ส่วนในงานวิทยานิพนธ์เรื่อง ลักษณะการเชื่อมโยงความในกลอนนิราศของสุนทรภู่ (อัจฉรากร กัลยาจิตรโกศล, 2543) พบการศึกษากลไกทางภาษาที่ใช้เชื่อมโยงความในกลอนนิราศ ของสุนทรภู่ 5 ประเภท คือ 1) การเชื่อมโยงโดยการอ้างถึง พบ 3 ประเภท คือ การอ้างถึงด้วยสรรพนาม เช่น คำเรียกญาติ ชื่อตำแหน่ง และชื่อเฉพาะบุคคล การอ้างถึงด้วยการชี้เฉพาะ คือการอ้างถึงด้วยการชี้เฉพาะด้วยคำสรรพนาม การอ้างถึงด้วยการชี้เฉพาะด้วยคำคุณศัพท์ และการอ้างถึงโดยการเปรียบเทียบ คือ ความเหมือน ความต่าง และปริมาณ 2) การเชื่อมโยงโดยการซ้ำ พบ 2 ประเภท คือ การซ้ำเสียงและการซ้ำคำ การซ้ำเสียงมีการซ้ำเสียงพยัญชนะต้นและพยัญชนะสะกด และการซ้ำคำเสียงสระพบทั้งสระเดี่ยวและสระประสมทั้ง 2 ส่วน และ 3 ส่วน การเชื่อมโยงความโดยการซ้ำคำพบการซ้ำคำเพื่อบอกพหูพจน์ การซ้ำคำเพื่อเน้นความ การซ้ำคำเพื่อแยกส่วน การซ้ำคำเพื่อเลียนเสียงธรรมชาติ การซ้ำคำเพื่อบอกความหมายเป็นเชิงเปรียบเทียบ 3) การเชื่อมโยงความโดยการละ พบการละหน่วยนาม มี 2 ประเภท คือ การละหน่วยนามในตำแหน่งประธานและการละหน่วยนามในตำแหน่งกรรม 4) การเชื่อมโยง

ความโดยการใช้คำเชื่อมพบ 7 ประเภท คือ คำเชื่อมที่แสดงความสัมพันธ์แบบคล้ายตาม คำเชื่อมที่แสดงความสัมพันธ์แบบขยายความ คำเชื่อมเพื่อแสดงความสัมพันธ์เป็นเหตุ คำเชื่อมเพื่อแสดงความสัมพันธ์เป็นผล คำเชื่อมเพื่อแสดงลำดับของเหตุการณ์ คำเชื่อมเพื่อแสดงความสัมพันธ์แบบเงื่อนไข คำเชื่อมเพื่อแสดงข้อมูลเพิ่มเติม และ 4) การเชื่อมโยงโดยการใช้คำศัพท์ พบ 3 ประเภท คือ การใช้คำพ้องความหมาย การใช้คำลูกกลุ่มของคำจากกลุ่มเดียวกันและการใช้คำตรงกันข้าม

ในวิทยานิพนธ์เรื่อง “วิเคราะห์โคลงนิราศสุพรรณของสุนทรภู่” (รัตนาศาลิก, 2554) ปรากฏการศึกษาทางด้านวรรณศิลป์ในโคลงนิราศสุพรรณของสุนทรภู่ เป็นการศึกษาเชิงเอกลักษณ์ทางวรรณศิลป์เฉพาะตัวของผู้แต่ง แสดงให้เห็นว่าสุนทรภู่รอบรู้ฉันทลักษณ์ของโคลงสี่สุภาพเป็นอย่างดี มีการใช้โคลงกลบทถึง 6 ประเภท ลักษณะการใช้ถ้อยคำเรียบง่ายแต่มีความหมายลึกซึ้งกินใจไม่นิยมใช้ศัพท์สูง นอกจากนี้ยังมีกล่าวถึงบันทึกเกี่ยวกับชีวิต มีการกล่าวถึงการศึกษาของตนและอาชีพที่เคยทำก่อนเข้ารับราชการในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กล่าวถึงหญิงคนรักในอดีตไว้ถึง 11 คน คือ แม่จัน แม่นิม แม่ม่วง แม่สร้อย แม่จิว แม่สุก แม่น้อย แม่สีทอง แม่แจ่ม และสตรีสูงศักดิ์ซึ่งสันนิษฐานว่า คือ กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ซึ่งเป็นชนบของวรรณกรรมนิราศที่มีการกล่าวถึงนางผู้เป็นที่รัก

การศึกษาการใช้ภาษาในวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่ พบในวิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการใช้ภาษา โลกทัศน์ และบุคลิกภาพของผู้ประพันธ์ในวรรณกรรมนิราศสุนทรภู่” (พรวิภา แจ่มจรัส, 2544) พบว่า การศึกษาการใช้ภาษาในวรรณกรรมนิราศสุนทรภู่ ประกอบด้วย การใช้คำแสดงอารมณ์ต่าง ๆ คำซ้ำ คำสัมผัส ภาพพจน์ ซึ่งผลการวิจัยพบการใช้ภาษาแบ่งเป็น ลักษณะที่ 1 การใช้ถ้อยคำที่แสดงอารมณ์ความรู้สึก ได้แก่ ถ้อยคำที่แสดงบุคลิกภาพด้านอารมณ์ที่มีความสุนทรีย์ มีความสุข ความสดชื่นเมื่อสัมผัสกับความงามของธรรมชาติ ถ้อยคำที่แสดงบุคลิกภาพด้านอารมณ์เสียตาย อาลัยอาวรณ์เมื่อพรากจากสิ่งที่รัก ถ้อยคำแสดงบุคลิกภาพด้านอารมณ์โศกเศร้า เสียใจ ถ้อยคำที่แสดงบุคลิกภาพด้านอารมณ์โกรธเกรี้ยว เคืองแค้น ถ้อยคำที่แสดงบุคลิกภาพด้านอารมณ์ขบขัน ล้อเลียน สนุกสนานถ้อยคำแสดงบุคลิกภาพด้านอารมณ์สงสารและเห็นใจผู้อื่น ลักษณะที่ 2 พบการใช้คำซ้ำ แสดงบุคลิกภาพของคนซึ่กแล้ว ว่าเหว ลักษณะที่ 3 การใช้คำเล่นเสียงสัมผัสแสดงบุคลิกภาพของคนช่างสังเกตชื่นชมธรรมชาติ ลักษณะที่ 4 การใช้ภาพพจน์ ได้แก่ ภาพพจน์ที่เกิดจากการเลียนเสียงธรรมชาติแสดงบุคลิกภาพของคนช่างสังเกตกิริยาอาการและเสียงร้องของสัตว์ และบุคลิกภาพของคนที่สุนทรีย์ชอบฟังเสียงเครื่องดนตรี การใช้อุปมา บุคลาธิษฐาน ที่แสดงให้เห็นบุคลิกภาพของคนช่างสังเกต เปรียบเทียบ

ส่วนการศึกษาศิลปะการประพันธ์เฉพาะบุคคล เช่นที่ สุกิจ มะลิผล (2545) ได้ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง “ศึกษานิราศของหลวงจักรปาณี (มหาฤกษ์)” ในด้านรูปแบบการประพันธ์ เนื้อหา และกวีโวหาร โดยแยกศึกษาตามลักษณะการประพันธ์คือ นิราศคำโคลงเรื่องกรุงเก่า และนิราศ

คำกลอนสามเรื่อง คือ นิราศทวาราวดี นิราศพระปฐม และนิราศพระปลิว ซึ่งพบว่า รูปแบบการประพันธ์ของนิราศคำโคลงเรื่องกรุงเก่า แต่งด้วยร้อยสุภาพ นำ 1 บท โคลงสี่สุภาพ 242 และโคลงสี่สุภาพ จักวาทัมที่ 1 บท ไม่ได้เคร่งเรื่องฉันทลักษณ์มากนัก เช่น จำนวนคำ และคำเอกคำโท แต่ยึดความหมายเป็นสำคัญ ส่วนฉันทลักษณ์ของนิราศคำกลอนผู้แต่งแต่งได้ถูกต้องตามแบบแผน ด้านการใช้คำ นิราศคำโคลง ผู้แต่งมีการเล่นเสียง เล่นคำได้เป็นอย่างดีซึ่งมักจะเล่นเสียงอักษรเป็นคู่ ๆ ส่วนในนิราศคำกลอนผู้แต่งใช้กลวิธีการเล่นเสียงเล่นคำผสมผสานกัน พบมากที่สุดคือการเล่นสัมผัสในด้วยเสียงสระในคำที่ 5 กับคำที่ 7 ของวรรค ตามลีลาของกลอนแปด ส่วนด้านเนื้อหาทิวทัศน์พรรณนาเกี่ยวกับสิ่งที่ได้พบเห็นระหว่างการเดินทางเปรียบกับคนรัก และยังให้ความรู้เกี่ยวกับสภาพภูมิประเทศ สภาพสังคม ประเพณีและวัฒนธรรม พร้อมสอดแทรกคำสอนทางพุทธศาสนาไว้ด้วย ด้านกวีโวหารนิราศคำโคลงจะให้อารมณ์ความรู้สึกได้ดีกว่านิราศคำกลอนเพราะมีการใช้โวหารเปรียบเทียบสิ่งที่ได้พบเห็นจำนวนมาก และผู้แต่งได้แสดงความคิดเห็นที่สร้างอารมณ์สะท้อนใจได้ดี นอกจากนี้ในนิราศคำโคลงยังปรากฏการใช้โวหารโลดโผน หรือคำสองแง่สองง่ามในเชิงสังวาสอยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่งเป็นเครื่องปรุงแต่งเนื้อเรื่องในนิราศได้ดี

นอกจากนี้ยังพบการศึกษาอัตลักษณ์ของผู้แต่งในงานวิทยานิพนธ์เรื่อง อัตลักษณ์ในวรรณกรรมนิราศของหมื่นพรหมสมพัตสร (นายมี) (สุกิจ มะลิผล, 2545) วิทยานิพนธ์นี้มีความมุ่งหมายเพื่อศึกษาอัตลักษณ์ในวรรณกรรมนิราศ ของหมื่นพรหมสมพัตสร (นายมี) ในด้านศิลปะการประพันธ์ และทัศนะของกวี โดยรวบรวมวรรณกรรมนิราศ ของนายมี 4 ฉบับ แล้วนำมาวิเคราะห์เสนอผลการศึกษาแบบพรรณนาวิเคราะห์ ผลการวิจัยปรากฏดังนี้ อัตลักษณ์ด้านศิลปะการประพันธ์ของนายมี มีการนำเสนอการดำเนินเรื่องโดยใช้เวลาเป็นแก่นในการดำเนินเรื่อง คือใช้ประเพณีในแต่ละเดือนมาพรรณนา และใช้ลำดับของสถานที่ในการดำเนินเรื่อง และในนิราศบางตอนแต่งเป็นกลบทมธุรสวาที ส่วนลีลามีสีลาที่กระฉับกระเฉง และลีลาที่อ่อนหวาน ขนบในการพรรณนา ได้พรรณนาถึงสิ่งที่พบเห็น ส่วนการใช้ความเปรียบมักเป็นบทเปรียบเทียบที่แปลก ด้านประดิษฐการประดิษฐการในการแต่งนิราศ โดยไม่คร่ำครวญถึงนางอันเป็นที่รัก แต่รำพันข้อคิดที่เป็นคติสอนใจ ซึ่งปรากฏในนิราศสุพรรณ และยังมีประดิษฐการเริ่มแรกในการพรรณนาเปรียบความทุกข์ของตนกับความทุกข์ของคู่พระคู่นางในวรรณคดีเรื่องอื่นไว้ในกลอนนิราศ ด้านทัศนะของกวี นายมีแสดงทัศนะไว้ 3 ลักษณะคือ ทัศนะต่อชีวิต ต่อโลก และต่อสังคม โดยแสดงทัศนะต่อชีวิตไว้มากที่สุด เน้นในเรื่องความรักและความไม่เที่ยงแท้ของสรรพสิ่ง ทัศนะของนายมีนั้นแสดงถึงการเป็นนักวิจารณ์ โดยกล่าววิจารณ์ทั้งสตรีและพระสงฆ์

ส่วนการศึกษาวรรณกรรมนิราศในกรอบของนิราศสมัยใหม่ พบการศึกษาขนบการแต่งในลักษณะเปรียบเทียบ เช่นในงาน นิราศสมัยรัตนโกสินทร์ การสืบทอดขนบวรรณศิลป์จากพระนิพนธ์เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศ (สุภาพร พลายเล็ก, 2541) เป็นการศึกษาเปรียบเทียบนิราศของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศ และ

วรรณคดีนิราศในสมัยรัตนโกสินทร์ใช้ตัวบทเป็นวรรณคดีนิราศ 58 เรื่อง เพื่อชี้ให้เห็นว่าวรรณคดีนิราศในสมัยรัตนโกสินทร์เป็นจำนวนมากสืบทอดขนบในการแต่งและพัฒนาเพิ่มเติมจากวรรณคดีนิราศของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศในหลายลักษณะ กล่าวคือ ด้านขนบในการแต่งนิราศ นิราศในสมัยรัตนโกสินทร์เกินครึ่งยังคงมีการคร่ำครวญถึงนางอันเป็นที่รัก และนิราศอีกหลายเรื่องกล่าวถึงเหตุการณ์หรือสิ่งที่พบเห็นโดยไม่เชื่อมโยงถึงความรู้สึกอาลัยรัก ด้านวัตถุประสงค์ นิราศในสมัยรัตนโกสินทร์เป็นงานที่เผยแพร่สู่ผู้อ่านอย่างกว้างขวาง โดยมุ่งเน้นการบันทึกสิ่งที่ประสบพบเห็นอย่างละเอียดลออมากขึ้น และแสดงอารมณ์ความรู้สึกที่หลากหลายมากกว่าเดิม ด้านรูปแบบคำประพันธ์ กาพย์เห่เรือซึ่งเป็นประดิษฐกรรมสำคัญของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศได้รับการสืบทอดใช้เป็นรูปแบบในสมัยรัตนโกสินทร์เรื่อยมา ด้านเนื้อหา นิราศในสมัยรัตนโกสินทร์ มี 2 กลุ่ม คือ นิราศที่ยังคงมุ่งเน้นการคร่ำครวญอาลัยรัก และนิราศที่มีเนื้อหามุ่งเน้นรายละเอียดเกี่ยวกับการเดินทางและสภาพสิ่งทีพบเห็นมีขอบเขตกว้างขวางกว่าเดิมรวมทั้งกวียังนิยมการระบุชื่อผู้แต่งไว้ในส่วนนำและส่วนท้ายเรื่องด้วย ส่วนวิธีการดำเนินเรื่อง กวีสมัยรัตนโกสินทร์ใช้วิธีการบรรยายในการแต่งนิราศมากขึ้นอย่างเห็นได้ชัด การพรรณนายังปรากฏอยู่บ้าง นอกจากนี้ นิราศรัตนโกสินทร์หลายเรื่องเลียนแบบการใช้สำนวนโวหารจากนิราศของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศ โดยเลียนแบบทั้งบท ทั้งวรรค หรือบางส่วนของวรรค หรือเลียนแบบเนื้อหาและลีลาโดยใช้ถ้อยคำภาษาของตนเอง มีการสร้างสรรค์สิ่งใหม่ๆ ขึ้นผสมผสาน ทำให้เกิดเป็นเอกลักษณ์ส่วนตัวที่ดำเนินควบคู่กันไปกับการสืบทอดขนบการแต่งแบบเดิม

ส่วนการศึกษากวีวิธีในการนำเสนอธรรมชาติ พบในงานวิทยานิพนธ์เรื่องกวีวิธีเสนอมุมมองเกี่ยวกับธรรมชาติของกวีในวรรณกรรมนิราศสมัยรัชกาลที่ 1 ถึง รัชกาลที่ 2 (กิตติศักดิ์ ทหารดี, 2542) เป็นการศึกษาวิธีนำเสนอธรรมชาติมาสร้างจินตนาการเพื่อแสดงทัศนะและอารมณ์ของกวี โดยศึกษาจากตัวบทวรรณกรรมนิราศ ช่วง รัชกาลที่ 1 ถึง รัชกาลที่ 2 ซึ่งพบว่า กวีวิธีการนำเสนอธรรมชาติมาแสดงอารมณ์ความรู้สึกนึกคิด มีการแสดงอารมณ์ความรัก ความเศร้า และความประทับใจ ซึ่งกวีเลือกใช้การนำเสนอผ่านพืชและผสมผสานกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ด้านการนำเสนอธรรมชาติมาแสดงทัศนะมีการแสดงทัศนะเกี่ยวกับความเชื่อ ค่านิยม คติชีวิต ซึ่งกวีเลือกใช้การนำเสนอผ่านพืช สัตว์และผสมผสานกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ด้านการนำเสนอธรรมชาติมาสร้างจินตนาการ พบว่า มีการสร้างจินตนาการแบบตายตัวและแบบกว้างขวางลึกซึ้ง ซึ่งกวีเลือกใช้การนำเสนอผ่านธรรมชาติด้านทรัพยากรและปรากฏการณ์ตามธรรมชาติ การแสดงทัศนะและการสร้างจินตนาการนั้นกวีใช้การแสดงอารมณ์ด้านความรักมากที่สุดและกวีที่นำเสนอเกี่ยวกับธรรมชาติมากที่สุดคือสุนทรภู่ ส่วนด้านศิลปะการใช้ภาษาในบทชมธรรมชาติ กวีมีการเล่นเสียง เล่นคำ ซ้ำคำ และหลากคำ นอกจากนี้ยังมีการใช้โวหารซึ่งการใช้โวหารส่วนใหญ่ใช้อุปมาโวหาร รองลงมาคืออุปลักษณ์ สัญลักษณ์ บุคลาธิษฐาน และอธิพจน์

การศึกษาวรรณกรรมวรรณคดีการเขียนการเดินทางแนวสุนทรียศาสตร์ ขนบและศิลปะ การประพันธ์ในนิราศสมัยใหม่ เช่น งานวิทยานิพนธ์เรื่อง นิราศสมัยใหม่ในกวีนิพนธ์ของอังคาร กัลยาณพงศ์และไพโรจน์ทร์ ขาวงาม (ณัฐกาญจน์ นาคนวล, 2547) เป็นการศึกษา นิราศสมัยใหม่ใน กวีนิพนธ์ของ อังคาร กัลยาณพงศ์ และไพโรจน์ทร์ ขาวงาม ผู้วิจัยใช้ตัวบททั้งหมด 7 เรื่อง ได้แก่ นิราศ นครศรีธรรมราช (บางกอกแก้วกำสรวล) และลำนำภูกระดึง ของอังคาร กัลยาณพงศ์ ลำนำนเนจร คำใดจะเอ่ยได้ตั้งใจ ฤตีกาล ม้าก้านกล้วย และกลอนกล่อมโลก ของไพโรจน์ทร์ ขาวงาม พบว่านิราศ สมัยใหม่มีลักษณะเด่นในการสืบทอดขนบจากนิราศโบราณ และมีการสร้างสรรค์นวลักษณ์ กวีปรับใช้ ขนบนิราศเพื่อนำเสนอความคิดและเนื้อหา โดยพัฒนาขนบการจากและการฝากนาง เป็นการจากและ การฝากสิ่งมีค่าที่เป็นนามธรรมไว้กับมวลมนุษย์ อาทิเช่น ความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ ความเรียบง่ายของชนบท และความดีงามของจิตวิญญาณมนุษย์ กวีคร่ำครวญถึงความสูญเสียสิ่งเหล่านี้ด้วยความ ทุกข์ ทั้งยังพัฒนาบทบาทของธรรมชาติและเวลา ที่เคยใช้เป็นสื่อเชื่อมโยงอารมณ์ความรู้สึกของ กวีให้กลายเป็นเนื้อหาสำคัญของเรื่อง

งานวิทยานิพนธ์ในระดับปริญญาเอกอีกเรื่องที่น่าสนใจคือ การอ้างถึงในนิราศสมัยใหม่ : กลวิธีการสื่อสารและการสร้างอารมณ์สะเทือนใจ (พรเทพ โตชยางกูร, 2553) วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ได้ ศึกษาการอ้างถึงในนิราศสมัยใหม่ จำนวน 7 เรื่อง คือ ลำนำภูกระดึงและบางกอกแก้วกำสรวล ของ อังคาร กัลยาณพงศ์ หมายเหตุร่วมสมัย ของไพบุลย์ วงษ์เทศ เขียนแผ่นดิน ของเนาวรัตน์ พงษ์ไพบูลย์ ม้าก้านกล้วยและกลอนกล่อมโลก ของไพโรจน์ทร์ ขาวงาม และโคลงนิราศแม่เมาะ ของก้องภพ รื่นศิริ ซึ่งพบว่า นิราศสมัยใหม่ปรากฏลักษณะการอ้างถึงที่หลากหลาย ได้แก่ การอ้างถึงวรรณกรรมอื่น ทั้ง นิทาน ตำนาน และเพลง การอ้างถึงบุคคล และการอ้างถึงเหตุการณ์ กวีใช้กลวิธีการอ้างถึงเพื่อการ สื่อสารและสร้างอารมณ์สะเทือนใจด้วยการเชื่อมโยงหรือถ่ายทอดความหมาย ขยายขอบเขตข้อมูล การแบ่งปันประสบการณ์อารมณ์ความรู้สึกจากเรื่องหนึ่งสู่อีกเรื่องหนึ่ง เพื่อความลึกซึ้งชัดเจนและมี พลังกระทบใจผู้อ่าน กวีใช้กลวิธีการอ้างถึงเพื่อสื่อสารและสร้างอารมณ์สะเทือนใจอย่างหลากหลาย ได้แก่ การคร่ำครวญถึงนาง โดยอ้างถึงความเปรียบและสำนวนโวหารเกี่ยวกับความทุกข์จาก วรรณกรรมโบราณเพื่อนำมาเพิ่มความโดดเด่นของตัวเอง นอกจากนี้กวีใช้การอ้างถึงเพื่อขยาย ขอบเขตข้อมูลและแบ่งปันความรู้สึกภาคภูมิใจในเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชาติที่สืบทอดมาอย่าง ยาวนานเพื่อปลูกเร้าให้ผู้อ่านตระหนักในคุณค่าและ หวงแหนอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมของชาติ และ ประการสุดท้ายที่กวีใช้การอ้างถึงเพื่อวิพากษ์วิจารณ์สังคม มีทั้งแบบอย่างที่ดีงามเพื่อแสดง ความ คารวะชื่นชม และเป็นแบบอย่างให้แก่สังคม และปัญหาสังคมเพื่อแสดงความไม่พึงปรารถนาใน ค่านิยมและพฤติกรรมนั้น ๆ ซึ่งกวีมีการใช้ภาษาเสียดสี และประชดประชัน อย่างรุนแรงมีผลใน การสร้างพลังกระทบใจให้ผู้อ่านตระหนักในปัญหาและใส่ใจหาทางแก้ไข

วิทยานิพนธ์เรื่อง “วรรณกรรมบันทึกการเดินทางของ เสกสรรค์ ประเสริฐกุล ในฐานะนิราศสมัยใหม่ : จากการคร่ำครวญสู่การใคร่ครวญและปัญญา” (ธนาคาร จันทิมา, 2554) เป็นการศึกษาลักษณะนิราศสมัยใหม่ที่ปรากฏในวรรณกรรมบันทึกการเดินทางของ เสกสรรค์ ประเสริฐกุล ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับประสบการณ์ความทุกข์และการเดินทางอันสัมพันธ์กับชีวประวัติของผู้เขียน โดยศึกษางานเขียนจำนวน 9 เล่ม ได้แก่ เดินป่าเสาะหาชีวิตจริง เพลงเอกภพ ทางทาก และสายน้ำเขียว เลียบเลาะชายคาโลก ฟองเวลา ห้วงยามแห่งความพ่ายแพ้ วิหารที่ว่างเปล่า ผ่านพบไม่ผูกพัน และบุตรธิดาแห่งดวงดาว จากการศึกษาปรากฏลักษณะนิราศ 3 ประการ ได้แก่ การคร่ำครวญ-ใคร่ครวญ เป็นกระบวนการพรรณนาความทุกข์อันนำไปสู่การใคร่ครวญและปัญญา ประการที่สอง การเคลื่อนที่เป็นการเคลื่อนของพื้นที่และการหมุนของเวลาซึ่งเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดการเดินทางและภาวะพลัดพราก และประการสุดท้าย การพรรณนาธรรมชาติ เป็นการใช้ธรรมชาติเป็นสื่อกลางในการเชื่อมโยงความทุกข์ไปสู่ปัญญา ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าลักษณะดังกล่าวเป็นองค์ประกอบที่สอดคล้องกันอย่างกลมกลืนในงานเขียนกลุ่มนี้เพื่อสะท้อนลักษณะการเดินทางจากความทุกข์ไปสู่ปัญญาของผู้เขียนได้เป็นอย่างดี ดังนั้นวรรณกรรมบันทึกการเดินทางของ เสกสรรค์ ประเสริฐกุล จึงเป็นวรรณกรรมนิราศร้อยแก้วที่มีลักษณะนิราศสมัยใหม่อย่างสมบูรณ์ตามทัศนะและผลการศึกษาของผู้วิจัย

ส่วนวิทยานิพนธ์ในระดับปริญญาเอกที่น่าสนใจอีกเรื่องคือ “เรื่องในวรรณคดีนิราศ: มโนทัศน์กับการสร้างวรรณศิลป์” (สุภาณี พัดทอง, 2552) เป็นศึกษาการใช้ความเปรียบและสัญลักษณ์ผ่านเรื่องและสิ่งที่เกี่ยวข้องกับเรื่องในวรรณคดีนิราศ เพื่อให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างมโนทัศน์กับการสร้างวรรณศิลป์ในวรรณคดีนิราศ ซึ่งศึกษาจากวรรณคดีนิราศตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้นจนถึงนิราศสมัยใหม่ (พ.ศ. 2550) จำนวน 120 เรื่อง งานชิ้นนี้พบว่าความเปรียบและสัญลักษณ์เกี่ยวกับเรื่องในวรรณคดีประเภทนิราศ ตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงปัจจุบัน สื่อความหมายลึกซึ้งและกว้างขวางหลากหลายระดับสะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างมโนทัศน์เรื่องเรื่องกับการสร้างวรรณศิลป์ในวรรณคดีนิราศ อันอยู่บนพื้นฐานของวิถีชีวิตวัฒนธรรมไทยและความคิดความเชื่อทางศาสนาซึ่งเรื่องถือเป็นพาหนะที่มีความสำคัญในวิถีชีวิต การเดินทางทางเรือเป็นแรงบันดาลใจในการแต่งนิราศ และเป็นวัสดุทางความคิดที่สำคัญในการสร้างวรรณศิลป์ นอกจากนี้เรื่องยังปรากฏความสัมพันธ์กับขนบในวรรณคดีนิราศ ได้แก่ การขอพระเกียรติ การเดินทาง การสะท้อนความเชื่อ การเล่าตำนาน การครวญ การบันทึกประเพณี การใช้เรือเป็นสื่อรัก การชมความงาม และการบรรยายบทอัศจรรย์ และในวรรณคดีนิราศกวีนิยมใช้ความเปรียบและสัญลักษณ์เกี่ยวกับเรื่องเพื่อแสดงความสัมพันธ์ระหว่างเรื่องกับคน ความรัก ชีวิต การเฉลิมพระเกียรติ และการสื่อพุทธธรรม ส่วนมโนทัศน์ที่ปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนผ่านการใช้ความเปรียบและสัญลักษณ์เกี่ยวกับเรื่องในวรรณคดีนิราศ ได้แก่ มโนทัศน์เกี่ยวกับสถานภาพของบุคคลในสังคม ทั้งมโนทัศน์เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ตลอดจนบุคคลทั่วไป มโนทัศน์เกี่ยวกับชีวิตและการดำเนินชีวิต รวมทั้งมโนทัศน์เกี่ยวกับนิพพาน การดำรงอยู่ของเรือในการสืบสาน

และสร้างสรรค์วัฒนธรรมทางวรรณศิลป์ในวรรณคดีนิราศ ย่อมเป็นประจักษ์พยานอันแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ ระหว่างมโนทัศน์กับการสร้างสรรค์วรรณศิลป์ในวัฒนธรรมทางวรรณศิลป์ของไทยได้อย่างชัดเจน

นอกจากนี้ยังพบการศึกษาในลักษณะวรรณคดีเปรียบเทียบ เช่น ในงานวิจัยเรื่องการศึกษเปรียบเทียบโคลงนิราศนรินทร์กับโคลงนิราศสุพรรณของสุนทรภู่ในด้านการใช้ศัพท์วรรณรส และสารัตถะ (จันทร์ศิริ แทนมณี, 2544) ซึ่งพบว่าทั้งนายนรินทร์และสุนทรภู่ ใช้ศัพท์ยากมีการสร้างศัพท์ขึ้นมาใหม่และให้ความหมายใหม่ มีการทำเสียงให้สั้นหรือยาวแตกต่างจากคำที่ใช้โดยปกติ ปรากฏการแผลงคำ การใช้ยัติภังค์ การใช้เอกโทษ โทโทษ การกำหนดเสียงให้อ่านแตกต่างจากปกติ เพื่อให้ถูกตามข้อบังคับหรือสัมผัส ด้านข้อที่ต่างกันคือนายนรินทร์นิยมใช้ ศ. เข้าลิลิต และใช้สัมผัสในเท่าที่จำเป็น แต่สุนทรภู่ใช้สัมผัสในของกลอนสุภาพมาใช้ในโคลงจำนวนมากจึงทำให้ลีลาโคลงของสุนทรภู่แตกต่างไปจากกวีอื่น ด้านวรรณรสโคลงนิราศนรินทร์เน้นโคลงพิศวาส คร่ำครวญถึงคนรักเป็นสำคัญประกอบด้วยรสศฤงคารรส(รสรัก) เป็นส่วนมาก มีอัมภฤตรส (รสแปลกประหลาด) และศาสนตรรส (รสสงบระงับ) อยู่เพียงเล็กน้อย ส่วนโคลงนิราศของสุนทรภู่มีรสวรรณคดีครบทั้ง 9 รส ส่วนสารัตถะ ในจุดประสงค์ของการเดินทางนายนรินทร์เดินทางไปราชการสงครามแต่ไม่ได้พรรณาส່ส่วนนี้ ส่วนสุนทรภู่เดินทางไปหาเหล็กไหล แร่ปรอทและยาอายุวัฒนะซึ่งได้พรรณนาการเดินทางและการผจญภัยอย่างพิสดาร ซึ่งกล่าวได้ว่าโคลงนิราศนรินทร์มีสารัตถะเด่นยอดเยี่ยมอยู่ประการเดียวคือ เป็นโคลงพิศวาสคร่ำครวญอย่างไพเราะและงดงามส่วนสังคม บุคคล สถานที่ ประวัติตำนานมีการกล่าวถึงเพียงเล็กน้อย แต่โคลงนิราศสุพรรณมีสารัตถะที่หลากหลายทั้งการพรรณนาการเดินทางเล่าประวัติตนเอง แสดงสถานที่ที่เกี่ยวข้อง และสะท้อนภาพของสังคม ให้ข้อคิดในลักษณะสมจริง

ส่วนในการศึกษาวรรณคดีแนวใหม่ที่มีการปรับประยุกต์ใช้แนวคิดทฤษฎีวาทกรรมและแนวคิดหลังอาณานิคมมาใช้ในการศึกษา เช่น ในบทความเรื่อง วาทกรรมอาณานิคมของสยามในลิลิตพายัพ ชีรพัฒน์ พูลทอง (2558) เป็นบทความที่มุ่งวิเคราะห์ ลิลิตพายัพ พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยใช้แนวคิดหลังอาณานิคม และแนวคิดบูรพาคตินิยม (Orientalism) ซึ่งเป็นแนวคิดเชิงวิพากษ์ของซาอิด (Edward Said) เป็นศึกษาการสร้างอาณานิคมภายใน (internal colonization) พบว่าเรื่องนี้มีลักษณะเด่น คือ เป็นงานเขียนเชิงชาติพันธุ์วรรณาทำให้เห็นถึงวิเทโศบาย ทางการเมืองของชนชั้นนำสยามที่เดินทางไปยังมณฑลพายัพ ใน พ.ศ. 2448 ซึ่งบรรยายสภาพที่ต่างกันอย่างเห็นแก่ตัวระหว่างเมืองหลวงกับชนบท นอกจากนั้นยังสร้างตัวตนทางภูมิศาสตร์ผ่านการบรรยายดินแดนที่ไปสำรวจ วิถีชีวิตผู้คน ภูมิศาสตร์ และทรัพยากร ส่วนในมุมมองแบบหลังอาณานิคม ลิลิตพายัพเป็นการผลิตซ้ำวาทกรรมอาณานิคมเพื่อหลอมรวมล้านนาให้กลายเป็นมณฑลภายใต้การปกครองของรัฐสยามตามกระบวนการอาณานิคมภายใน ซึ่งบทความนี้เป็นการใช้แนวคิดหลังอาณานิคม โดยวิเคราะห์หน่วยของอาณานิคมภายในระหว่างเจ้าอาณานิคมสยามกับมณฑล

พ่ายเพื่ออธิบายชุดวาทกรรมอาณานิคมที่รัฐสยามมองความแตกต่างทั้ง ความเป็นเมืองและชนบท วิถีชีวิตผู้คน ภูมิศาสตร์และทรัพยากร และผลิตซ้ำวาทกรรมความเป็นอาณานิคมของล้าหน้าเพื่อรวมความเป็นรัฐชาติ งานชิ้นนี้จึงเป็นงานที่น่าสนใจในการวิเคราะห์วรรณกรรมในลักษณะของหน่วยการวิเคราะห์อาณานิคมภายในซึ่งเหมาะกับวรรณกรรมวรรณคดีไทย เพราะไม่สามารถวิเคราะห์ความเป็นอาณานิคมได้โดยตรงเหมือนอย่างเช่นวรรณกรรมลาว เวียดนาม ที่เคยตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสมาก่อน

อีกตัวอย่างบทความวิชาการที่น่าสนใจเรื่อง “นิราศลอนดอน : การสร้างวาทกรรมอัสตงคตนิยมยุคสยามใหม่” (งรบ รื่นบันเทิง, 2560) เป็นการศึกษาการสร้างวาทกรรม “อัสตงคตนิยม” ใน นิราศลอนดอน ของหม่อมราโชทัย ในบริบทสยามใหม่ พบว่าตัวบทแสดงให้เห็นการสร้างอัสตงคตนิยมที่ซับซ้อนผ่านการวิพากษ์อังกฤษ โดยกล่าวถึงแนวคิดบูรพานิยมและอัสตงคตนิยมซึ่งเป็นวาทกรรมในการสร้างภาพของตะวันตกที่เป็นอื่น การประกอบสร้างแนวคิดดังกล่าว ใน นิราศลอนดอน หม่อมราโชทัยสร้างภาพอัสตงคตว่าทันสมัย มีอารยะ มีความก้าวหน้าทางวิชาการโดยนำเสนอผ่าน 1) การใช้ภาษาเปรียบเทียบเกินจริง การใช้ภาษาในการอ้างถึงพระเจ้าในการอธิบายเพื่อเป็นการแสดงให้เห็นถึงความสูงส่งของเทคโนโลยีและอารยธรรมอันรุ่งเรืองของตะวันตก 2) การละเว้นที่จะกล่าวถึงความเสื่อมทรามหรือมุมมองแง่ลบที่มีต่อลอนดอน 3) การชื่นชมการแสดงละครซึ่งแฝงนัยเรื่องความเจริญของตะวันตกที่มากกว่าตะวันออก 4) การนำเสนอธรรมเนียมปฏิบัติในการเข้าเฝ้าสมเด็จพระราชินีอังกฤษ และ 5) การใช้ภาษาดูหมิ่นเหยียดหยามชาติตะวันออกจากการศึกษาพอสรุปได้ว่า การสร้างวาทกรรมอัสตงคตนิยมใน นิราศลอนดอน ของหม่อมราโชทัยเป็นแนวคิดสำคัญที่มีอิทธิพลต่อความเข้าใจในการเมืองวัฒนธรรมและการสร้างวาทกรรมอัสตงคตนิยมในยุคต่อมา

การศึกษาวรรณกรรมวรรณคดีนิราศที่ผ่านมาประเด็นในการศึกษามักจะเป็นการศึกษาในเชิงประวัติศาสตร์วรรณคดี วรรณกรรมกับสังคมและประวัติศาสตร์สังคม การศึกษาเชิงสุนทรียศาสตร์และการศึกษาวรรณกรรมสมัยใหม่ในกรอบและขอบของนิราศ ผลของการศึกษาที่ผ่านมามักได้ผลการศึกษาที่สอดคล้องกับการศึกษาที่ผ่านมาในอดีตก่อนหน้าที่จะศึกษา ต่างเพียงแค่การเปลี่ยนแปลงตัวบทวรรณกรรมนิราศ และมิติเวลาของวรรณกรรมในการศึกษา ซึ่งระเบียบวิธีการศึกษายังอยู่ในกรอบของการศึกษาประวัติศาสตร์ ความงามและศิลปะการประพันธ์ สุนทรียศาสตร์ที่และภาพสะท้อนสังคม ผลที่ได้ออกมาจึงเป็นไปในลักษณะภาพสะท้อนและค่านิยมของวรรณกรรมนิราศในระยะหลังการศึกษาวรรณกรรมนิราศเริ่มถูกมองในกรอบของการเดินทางมากขึ้น มีการศึกษาโดยการใช้กรอบแนวคิดทฤษฎีภายใต้มนทัศน์ใหม่ ๆ บ้าง แต่ยังไม่พบมากนัก เช่น การนำแนวคิดทฤษฎีในกลุ่ม โครงสร้างนิยม (Structuralism) หลังโครงสร้างนิยม (Post Structuralism) และหลังอาณานิคม (Postcolonialism) มาวิเคราะห์ในแง่มนทัศน์การเดินทาง เช่น บทความเรื่อง “นิราศลอนดอน : การสร้างวาทกรรมอัสตงคตนิยมยุคสยามใหม่” (งรบ รื่นบันเทิง, 2560) เป็นการศึกษาการสร้างวาทกรรม “อัสตงคต

นิยม” ใน นิราลอนดอน ของหม่อมราโชทัย ในบริบทสยามใหม่ การปรับประยุกต์ใช้แนวคิดทฤษฎีวาทกรรมและแนวคิดหลังอาณานิคมมาใช้ในการศึกษา เช่น ในบทความเรื่อง วาทกรรมอาณานิคมของสยามในลิลิตพาลัย (ธีรพัฒน์ พูลทอง, 2558) เป็นต้น ตัวอย่างการศึกษาที่ยกมาถือได้ว่าเป็นการศึกษาโดยใช้กรอบทฤษฎีใหม่ ๆ ได้อย่างน่าสนใจ แต่ก็มีข้อจำกัดในการศึกษาคือเป็นการศึกษาตัวบทเพียงแค่หนึ่งตัวบท ข้อมูลที่ได้จึงยังไม่ครอบคลุมวรรณกรรมการเดินทางของไทยตั้งแต่อดีตที่ผ่านมา ดังนั้นผู้วิจัยจึงจะได้ศึกษาวรรณกรรมการเดินทางของไทยอย่างจริงจังภายใต้กรอบแนวคิดวรรณกรรมการเดินทางเพื่อให้ครอบคลุมและเห็นรายละเอียดของวรรณกรรมการเดินทางชัดเจนยิ่งขึ้น

1.9.4 เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาจดหมายเหตุ

คำว่า “จดหมายเหตุ” โดยทั่วไปหมายถึงการจดบันทึกเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในแต่ละวัน เพื่อบันทึกไว้สำหรับใช้อ้างอิงในอนาคต คำว่า จดหมายเหตุ ยังไม่ปรากฏหลักฐานที่แน่ชัดว่ามีมาตั้งแต่สมัยใด แต่ในความหมายเดิมของไทยหมายถึง หนังสือบอกข่าวคราวที่เป็นไป รายงานหรือบันทึกเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น คำว่า “จดหมายเหตุ” ในพจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน ฉบับ พ.ศ. 2554 ได้ให้ความหมายไว้ว่า จดหมายเหตุ หมายถึง หนังสือบอกข่าวคราวที่เป็นไป, รายงานหรือบันทึกเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น, เอกสารส่วนราชการ รัฐวิสาหกิจหรือเอกชน ผลิตขึ้นเพื่อเป็นเอกสารและเครื่องมือในการปฏิบัติงาน

สมเด็จพระพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงอธิบายไว้ในสาส์นสมเด็จพระเจ้า “เป็นการจดเรื่องราวที่มีขึ้น อาจเป็นเรื่องอะไรก็ได้ แต่เพราะเหตุที่เกิดขึ้นนั้นต้องจดอ้างไว้ว่าเกิดเมื่อไร แผ่นดินไหน” ส่วนสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงประทานคำอธิบายเพิ่มเติมในลักษณะเดียวกันไว้ว่า เป็นจดหมายเรื่องราวที่มีขึ้น อาจเป็นเรื่องอะไรก็ได้แต่เพราะเหตุที่เกิดขึ้นนั้นต้องจดอ้างว่าเกิดเมื่อไร กล่าวโดยสรุปแล้ว จดหมายเหตุ คือบันทึกเรื่องราวต่าง ๆ ที่จดอ้าง ลำดับ วัน เดือน ปี (ประสิทธิ์ กาพย์กลอน, ม.ป.ป.)

จดหมายเหตุในความหมายเดิมจึงหมายถึง การบันทึกเหตุการณ์เรื่องหนึ่งๆ ที่เกิดขึ้นในวัน เดือน ปี นั้น ๆ โดยเฉพาะเป็นเหตุการณ์ที่ผู้จดเห็นว่าสำคัญสมควรจะจดจำไว้ ซึ่งธรรมเนียมการจดบันทึกเหตุการณ์เช่นนี้มีมาแต่สมัยโบราณ เกิดจากราชสำนักโดยพระมหากษัตริย์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อำลักษณ์จดบันทึกเหตุการณ์ต่าง ๆ ของบ้านเมืองไว้ โดยเป็นหน้าที่ของนายเสน่ห์และนายสุจินดาหุ้มแพร มหาตมเล็กที่ต้องจดเหตุการณ์ต่าง ๆ เก็บไว้ในหอศาสตราคมหรือหอหนังสือ นอกจากราชสำนักแล้วยังมีการบันทึกเหตุการณ์โดยบุคคลทั่วไปอีกด้วยเช่น มิชชันนารี หรือ โหระ จดหมายเหตุตามความหมายเดิมของไทยจึงเป็นเอกสารโบราณประเภทหนึ่ง เช่นเดียวกับพงศาวดาร ปุม คำให้การ ฯลฯ ซึ่งต่อมาได้มีการรวบรวม ชำระ และตีพิมพ์ เป็นข้อมูลทางประวัติศาสตร์ ตัวอย่างของจดหมายเหตุโบราณได้แก่ จดหมายเหตุโหระ จดหมายเหตุหอศาสตราคม จดหมายเหตุของหมอบรัดเลย์ เป็นต้น (วรนุช วิณะสนธิ, 2557)

จดหมายเหตุ ในภาษาอังกฤษตรงกับคำว่า “archives” ซึ่งมาจากภาษากรีกว่า “archeion” และภาษาละตินว่า “archivum” คำนิยามของทั้งสองคำ หมายถึง หน่วยงานของรัฐ และเอกสารที่เก็บรักษาไว้ ในระยะแรกนั้นยังจำกัดความหมายอยู่ที่เอกสารของหน่วยงานหรือองค์การของรัฐ แต่ต่อมาความหมายนั้นรวมไปถึงเอกสารที่เก็บรักษาและรวบรวมโดยสถาบันเอกชนหรือครอบครัวด้วย ต่อมาภายหลังชาวฝรั่งเศสได้พัฒนาคำภาษาละตินมาเป็นคำว่า “l’archive” และใช้คำเรียกรวมว่า “les archives” แต่คำว่า “archives” ยังไม่เป็นที่นิยมใช้กันโดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเทศอังกฤษซึ่งมีคำว่า “records” และ “historical records” ที่ใช้กันอยู่ในกฎหมายโบราณ ในต้นศตวรรษที่ 19 ผู้รู้ต่าง ๆ ที่ใช้ภาษาอังกฤษเป็นสื่อกลางได้ให้ความหมายของ “archives” ว่าเป็นเอกสารโบราณ ส่วนชาวอเมริกันได้นำคำว่า “archives” ที่เป็นรูปพหูพจน์มาใช้หมายถึง เอกสารจดหมายเหตุ, สถานที่เก็บรักษาเอกสาร และสถาบันหรือองค์กรที่เป็นเจ้าของเอกสารที่ใช้ปฏิบัติงาน และความหมายดังกล่าวก็ได้รับความนิยมมากขึ้น (วรนุช วิณะสนธิ, 2557)

จดหมายเหตุไทยดั้งเดิมจะมีลักษณะเป็นหนังสือบอกข่าวคราวความเป็นไป การรายงานหรือบันทึกเหตุการณ์ที่สำคัญที่เกิดขึ้นรายวัน เป็นเหตุการณ์ที่ผู้จดบันทึกเห็นว่าสำคัญและเป็นประโยชน์ในอนาคตนอกจากนี้ยังมีจดหมายเหตุที่เขียนโดยบุคคลซึ่งมักจะบันทึกเรื่องราวของตน เช่น จดหมายเหตุรายวันพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประกอบด้วยจดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสไทรโยค จุลศักราช 1293 (พ.ศ. 2420) จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433) จดหมายเหตุรายวันระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน (พ.ศ. 2439) และจดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสชวาคั้งหลัง (พ.ศ. 2444) เป็นต้น จดหมายเหตุเหล่านี้ถือเป็นวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทจดหมายเหตุรายวัน เพราะเป็นจดหมายเหตุบันทึกภารกิจประจำวัน ครั้งเสด็จประพาสตามหัวเมืองต่าง ๆ เป็นบันทึกระยะทางเสด็จประพาส ในจดหมายเหตุรายวันนี้เป็นบันทึกความทรงจำในเหตุการณ์ที่ทรงปฏิบัติในวันหนึ่ง ๆ จดหมายเหตุรายวันนี้จึงมีความละเอียดสูง ซึ่งถ้าพิจารณาเนื้อหาจดหมายเหตุรายวันชุดนี้แล้วจะเห็นได้ว่ามีข้อมูลเส้นทางที่ใช้เสด็จพระราชดำเนินพระราชพาหนะที่ทรงใช้ สภาพภูมิประเทศของสถานที่นั้น ๆ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น รวมถึงสภาพวิถีชีวิตขนบธรรมเนียมประเพณีของประชาชนในแต่ละท้องที่ (สรตรี ปรีชาปัญญากุล, 2551) เนื้อหาต่าง ๆ เหล่านี้ถือได้ว่าเป็นบันทึกประสบการณ์หรือเรื่องราวของการเดินทางที่ได้พบเห็นหรืออาจกล่าวได้ว่าเป็น “จดหมายเหตุบันทึกการเดินทาง” ที่มีความน่าสนใจแง่มุมของวรรณกรรมการเดินทางอีกประเภทหนึ่ง

กล่าวโดยสรุป จดหมายเหตุ คือ รายงานหรือบันทึกเหตุการณ์ที่สำคัญที่เกิดขึ้นรายวัน เป็นเหตุการณ์ที่ผู้จดบันทึกเห็นว่าสำคัญ การศึกษาจดหมายเหตุในฐานะวรรณกรรมการเดินทาง (Travel Writing) ซึ่งถ้านำจดหมายเหตุบันทึกการเดินทางมาศึกษาร่วมกับวรรณกรรมนิราศอาจทำให้

เห็นความแตกต่างของลักษณะของรูปแบบ เนื้อหาการนำเสนอเรื่องราวการเดินทางและทำให้เห็นมโนทัศน์ของการเดินทาง การสืบสรรค และความสัมพันธ์กับบริบทสังคมวัฒนธรรมไทยได้เป็นอย่างดี

ส่วนการศึกษาจดหมายเหตุในบริบทนักวิชาการไทยพบการศึกษาค้นคว้าค้นคว้าส่วนมากจะศึกษาเชิงหลักฐานทางประวัติศาสตร์เสียส่วนใหญ่ การศึกษาจดหมายเหตุด้านอื่น ๆ พบค่อนข้างน้อย เช่น สรตี ใจสะอาด (2542) ได้ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง จดหมายเหตุรายวัน พระราชานิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : ต้นเค้าการเขียนสารคดีท่องเที่ยวยุคแรกของไทย เป็นการศึกษาลักษณะการเขียนจดหมายเหตุ พระราชานิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พบว่า จดหมายเหตุรายวันมีการใช้สำนวน โวหาร ภาพพจน์ คำทับศัพท์ การเรียบเรียงข้อความที่มีเสียงสัมผัสในการเสนอข้อมูลที่สะท้อนให้เห็นถึงวัฒนธรรมของยุคสมัย นอกจากนี้ยังพบการใช้ข้อมูลที่แท้จริง การให้ความรู้ด้านภูมิประเทศ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น วิถีชีวิต ขนบธรรมเนียม ประเพณี มีการแทรกนิทาน ตำนาน เกี่ยวกับสถานที่ต่าง ๆ ที่เสด็จประพาส โดยทรงใช้ภาษาง่าย ๆ ชัดเจน มีการแทรกอารมณ์ขัน และแทรกคำประพันธ์เพื่อให้เข้าใจสะดวกและเป็นการสร้างความเพลิดเพลิน ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าลักษณะดังกล่าวสอดคล้องกับหลักเกณฑ์การเขียนสารคดีท่องเที่ยวในปัจจุบัน จึงถือได้ว่าพระราชานิพนธ์จดหมายเหตุรายวันชุดนี้เป็นต้นเค้าการเขียนสารคดีท่องเที่ยวในสมัยต่อมา

การศึกษาในสาขาจารึกภาษาไทย พบการศึกษา “คำยืมภาษาอังกฤษในจดหมายเหตุไทยสมัยรัชกาลที่ 3-5” (เบญจภรณ์ อ่อนประเสริฐ, 2533) ผลการศึกษาพบว่า มีการยืมคำมาใช้แบ่งตามหมวดหมู่ที่ได้สามารถจำแนกได้ 11 หมวด คือ หมวดสังคม หมวดภูมิศาสตร์ หมวดธุรกิจการค้า หมวดการวัดและเงินตรา หมวดการศึกษา หมวดวิทยาศาสตร์ หมวดก่อสร้างและงานช่าง หมวดการสื่อสาร หมวดการแพทย์ หมวดอาหาร และหมวดเบ็ดเตล็ด ส่วนการแบ่งตามวิธีการรับศัพท์วิธีการเกี่ยวกับเสียงในการรับศัพท์ภาษาอังกฤษมาใช้ในภาษาไทยมี 2 วิธี คือ ใช้วิธีการทับศัพท์ และวิธีการลากเข้าความ วิธีเกี่ยวกับหน้าที่ไวยากรณ์ของคำยืมภาษาอังกฤษในภาษาไทย พบคำไวยากรณ์ 5 ชนิด คือ คำนาม คำกริยา คำวิเศษณ์ คำสันธาน และคำบุพบท ส่วนการถ่ายเสียงพยัญชนะในคำยืมภาษาอังกฤษมีลักษณะใกล้เคียงกับคำเดิมในภาษาอังกฤษ และเปลี่ยนให้เหมาะสมกับหน่วยเสียงในภาษาไทย

การศึกษาทางด้านพัฒนาการของจดหมายเหตุเช่นในงานศึกษาของ บุหล่ง ศรีกนก (2546) ได้รายงานการวิจัยเรื่องประมวลจดหมายเหตุพระราชพิธีในรัชกาลปัจจุบัน : การศึกษาเชิงพัฒนาการและความเปลี่ยนแปลง เป็นการศึกษาพัฒนาการและความเปลี่ยนแปลงพระราชพิธีทั้ง 12 เดือน จนถึงสมัยรัชกาลที่ 9 พระราชพิธีต่าง ๆ ได้รับการจัดระเบียบแบบแผนธรรมเนียมให้ต้องตามสภาพความเจริญก้าวหน้าของชาติโดยลำดับมา นับตั้งแต่เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ ใน พ.ศ. 2498

มีการนำพิธีดั้งเดิมนำกลับมาจัดทำขึ้นใหม่ เช่น พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา และการเสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค เป็นต้น

ส่วนการศึกษาเกี่ยวกับการเดินทางจากเอกสารประวัติ ทั้งพงศาวดาร จดหมายเหตุ ในสายสังคมศาสตร์ที่น่าสนใจที่อาจสามารถนำมาประยุกต์ใช้ในการศึกษาวรรณกรรมวรรณคดีการเขียนการเดินทาง เช่น แนวคิดของคนชั้นนำสยามที่มีต่อภาคอีสาน ในสมัยรัชการที่ 5 ซึ่ง ธงชัย วินิจจะกุล (2546) กล่าวถึง “อีสาน” อย่างน่าสนใจในงาน “ภาวะอย่างไรหนอที่เรียกว่าศิวิไลซ์ เมื่อชนชั้นนำสยามสมัยรัชการที่ 5 แสวงหาสถานะของตนเอง ผ่านการเดินทางและพิพิธภัณฑที่ทั้งในและนอกประเทศ” ซึ่งพบว่าชนชั้นนำสยามนิยามความเป็นคนอื่นในรัฐชาติสยาม โดยธงชัย เรียกว่า “ภูมิอารยธรรม” (siwilai space) กล่าวคือ แทนที่จะใช้ลักษณะทางชาติพันธุ์ เชื้อชาติ หรือศาสนาเป็นตัวกำหนด อัตลักษณ์ ชนชั้นนำสยามกลับใช้มโนคติเรื่องพื้นภูมิและระดับชั้นของความศิวิไลซ์เป็นตัวกำหนดเพื่อสร้างอัตลักษณ์ให้กับคนในพื้นที่นั้น ๆ โดยมีกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลาง ภูมิอารยธรรมตามมโนทัศน์ของชนชั้นนำสยามจึงถือเอาว่า กรุงหรือเมืองคือพื้นภูมิของผู้เจริญแล้ว มีการศึกษา ทนสมัย ชนบทและหัวเมืองท้องถิ่นคือพื้นภูมิของ “คนบ้านนอก” ที่ล่าหลัง ด้วยความเจริญ และจงรักภักดีต่อเจ้านายชาวกรุง และพื้นที่ป่าเขาตลอดจนบริเวณชายแดนรัฐสยามคือพื้นภูมิของ “คนป่า” ที่ไม่สามารถจะพัฒนาให้เป็นผู้เจริญได้ ทั้งนี้ธงชัยได้ตั้งข้อสังเกตว่า ชาวลาวในอีสานนั้นมีอัตลักษณ์ที่ค่อนข้างกำกวม คือมีการการพูดถึงพวกเขาในลักษณะเดียวกับการพูดถึง “คนบ้านนอก” ที่อยู่ในชนบทที่อื่นแต่ขณะเดียวกันก็มีงานเขียนเกี่ยวกับพวกเขาในลักษณะมานุษยวิทยา ภายภาคคล้ายกับที่ใช้บันทึก “คนป่า” ในแง่มโนคติของคนกรุงเทพฯ ที่มีต่อคนลาวหรือที่เรียกเหมารวมกันว่าคนอีสาน จึงปนเปกันอยู่ระหว่างความเป็น “คนเขื่อง” และ “คนเถื่อน”

นอกจากนี้ อุศนา นาศรีเคน (2548) ได้ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง “อีสานในการรับรู้และทัศนะของผู้ปกครองกรุงเทพฯ ตั้งแต่หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 ถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475” พบว่า การรับรู้และทัศนะของผู้ปกครองกรุงเทพฯ มีต่ออีสาน เป็นช่วงเวลาที่ยุ้ปกครองกรุงเทพฯ ให้ความสำคัญกับบริเวณอีสานมากขึ้นอย่างต่อเนื่อง สิ่งที่ผู้ปกครองกรุงเทพฯ รับรู้นั้น จะมีส่วนในการกำหนดนโยบายการปกครองและเปลี่ยนแปลงอีสานในแต่ละช่วงเวลา จนก่อให้เกิด ‘ภาพอีสาน’ ที่เป็นผลจากมุมมองของกรุงเทพฯ โดยสิ่งนี้จะกลายเป็นภาพลักษณ์ของอีสาน ที่เป็นพื้นฐานการรับรู้ของคนทั่วไปต่ออีสานสืบจนถึงปัจจุบันการศึกษาพบว่า การเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์ ใน พ.ศ. 2369 ส่งผลให้ผู้ปกครองตระหนักถึงความจำเป็นในการควบคุมอีสาน ซึ่งรวมฝั่งลาวมากขึ้น มีความพยายามในการสำรวจข้อมูลโดยตรงด้านทรัพยากรและกำลังคน ต่างจากเดิมที่สนใจในเชิงทรัพยากรเป็นหลักจึงพยายามส่งข้าราชการเข้ามาจัดการกับบริเวณนี้มากขึ้น แต่ในลักษณะที่ประนีประนอม เพราะดินแดนบริเวณนี้มีกลุ่มผู้ปกครองของตนเองอยู่แล้ว กรุงเทพฯ จึงจัดการปกครองเมืองต่าง ๆ ในอีสานผ่านกลุ่มผู้ปกครองเหล่านี้อีกชั้นหนึ่ง โดยมีเงื่อนไขอยู่ที่การแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ซึ่งกัน

และกัน กล่าวคือกรุงเทพฯ ต้องการความจงรักภักดี พันธะด้านกำลังคนทั้งยามสงบและยามสงคราม และผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจทั้งส่วยและแหล่งสินค้า ส่วนเมืองต่าง ๆ ในอีสาน ต้องการการยอมรับให้เป็นผู้ปกครองโดยชอบธรรมเหนือพื้นที่ และความคุ้มครองในด้านต่าง ๆ ตามผลประโยชน์และความจำเป็นของแต่ละเมือง โดยระยะแรกกรุงเทพฯ ยังมีทัศนคติต่ออีสาน และคนอีสานว่าเป็นผู้อยู่ใต้ปกครอง และมีสถานะต่ำกว่าตน

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่ายังไม่มีการศึกษาจดหมายเหตุประเภทบันทึกการเดินทางในฐานะวรรณกรรมการเดินทางอย่างจริงจัง ซึ่งถ้านำจดหมายเหตุบันทึกการเดินทางมาศึกษาร่วมกับวรรณกรรมนิราศอาจทำให้เห็นความแตกต่างของลักษณะรูปแบบ เนื้อหาการนำเสนอเรื่องราวการเดินทางและทำให้เห็นมโนทัศน์ของการเดินทางได้ชัดเจนและกว้างขึ้น

กล่าวโดยสรุปจากการสำรวจเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องทั้ง 4 กลุ่มดังกล่าวข้างต้น แสดงให้เห็นถึงแนวคิดและวิธีวิทยาในการศึกษาที่หลากหลาย ผู้วิจัยเห็นว่ามีความคิดหลายอย่างที่สามารถจะนำไปประยุกต์ใช้เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์วรรณกรรม การเดินทางไทยตามวัตถุประสงค์ที่ได้ตั้งไว้ และเพื่อตอบคำถามในการวิจัยในครั้งนี้ เอกสารและงานวิจัยดังกล่าวมาข้างต้น มีทั้งการศึกษาวรรณกรรมการเดินทางในบริบทของต่างชาติ และในบริบทของการศึกษาวรรณกรรมไทย ในบริบทของต่างชาติพบการศึกษาที่หลากหลายทั้งแนวคิดทฤษฎีและวิธีวิทยา เช่น การศึกษาความแตกต่างด้านรูปแบบและเนื้อหาของวรรณกรรมการเดินทางหรือบันทึกการเดินทางโดยศึกษารูปแบบการเขียนและการนำเสนอในวรรณกรรมแต่ละประเภท การศึกษาภาพแทนหลังอาณานิคม ในประเด็นเรื่องเพศ สังคมวัฒนธรรมและประเพณี เป็นต้น ส่วนศึกษาวรรณกรรมการเดินทางในบริบทของการศึกษาวรรณกรรมไทย ส่วนใหญ่จะศึกษาวรรณกรรมวรรณคดีประเภทนิราศ ซึ่งมีการศึกษาทั้งในเชิงประวัติศาสตร์ วรรณกรรมกับสังคม รูปแบบศิลปะการประพันธ์และสุนทรียศาสตร์ในวรรณกรรม ส่วนการศึกษาจดหมายเหตุยังมีการศึกษาในวงแคบ ส่วนมากเป็นการศึกษาในฐานะหลักฐานทางประวัติศาสตร์ในลักษณะของข้อมูลการอ้างอิง แต่ก็มีปรากฏการศึกษาวรรณกรรมการเดินทางที่น่าสนใจบ้างมีใช้ทฤษฎีภายใต้มโนทัศน์ใหม่ ๆ ในการศึกษา เช่น แนวคิดเรื่องภาพแทน แนวคิดวาทกรรม แนวคิดบูรพาคตินิยม เป็นต้น การศึกษาทั้งหมดที่กล่าวมานี้เป็นประโยชน์อย่างมากที่ผู้วิจัยจะได้นำไปเป็นแนวทางในการศึกษามโนทัศน์และลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทาง การสืบสืบทอดวรรณกรรมการเดินทางและความสัมพันธ์กับบริบทสังคมไทย ซึ่งจะใช้บางส่วนเป็นข้อมูลในการอภิปรายผลการศึกษาในครั้งนี้ด้วย

บทที่ 2

วัฒนธรรมการเดินทางและวรรณกรรมการเดินทาง

การศึกษาวิจัยเรื่อง ”วรรณกรรมการเดินทาง : มโนทัศน์และการสืบสรรค์ในบริบทสังคมไทย” เป็นการศึกษาวรรณกรรมประเภทวรรณกรรมการเดินทาง หรือ “Travel writing” ในบริบทวรรณกรรมไทยซึ่งยังไม่มี การจัดประเภทวรรณกรรมในกลุ่มนี้ อย่างชัดเจน ในบทนี้ผู้วิจัยได้ศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้องและสังเคราะห์แนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับวรรณกรรมการเดินทางเพื่อใช้เป็นฐานคิดในการศึกษาวรรณกรรมการเดินทางไทย ดังหัวข้อต่อไปนี้

2.1 ความหมายของการเดินทางและประวัติของการเดินทาง

2.2 “การเดินทาง” ในบริบทการสร้างสรรค้วรรณกรรม

2.1 ความหมายของการเดินทางและประวัติของการเดินทาง

ความหมายของการเดินทางและประวัติของการเดินทางจากการศึกษาจะกล่าวถึงเนื้อหาโดยสังเขป ดังต่อไปนี้

2.1.1 ความหมายของการเดินทาง

การเดินทาง หรือ เดินทาง ราชบัณฑิตยสถาน (2554) ได้ให้ความหมายไว้ว่า การไปสู่ที่ใดที่หนึ่งที่ไกลออกไป เช่น เขาใช้เวลาจากบ้านไปทำงานประมาณ 2 ชั่วโมง ซึ่งคำว่า “เดินทาง” ในพจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน ฉบับพ.ศ. 2554 เดินทาง เป็นลูกคำของ คำว่า “เดิน” ที่มีความหมายที่หมายถึง การก้าวไปข้างหน้าหรือข้างหลังโดยการสลับเท้าอย่างต่อเนื่องเพื่อให้ร่างกายเคลื่อนที่ออกไป; เคลื่อนไปด้วยกำลังต่าง ๆ ; เป็นต้น ลูกคำของคำว่าเดิน เช่น เดินขบวน เดินตลาด เดินทัพ เดินทาง เดินทุ่ง เดินนา เดินรถ เดินเรือ เดินอากาศ เป็นต้น ดังนั้นคำว่าเดินทางนอกจากจะมีความหมายที่หมายถึงออกจากที่หนึ่งไปยังที่หนึ่งแล้วยังขึ้นอยู่กับคำที่มาประกอบหรือบริบทของคำ นอกจากนี้ คำศัพท์ที่หมายถึงการเดินทางคือ คำว่า “การเสด็จประพาส” เป็นคำราชาศัพท์ที่มีปรากฏขึ้นในสมัยอยุธยา หมายถึง การเดินทางของพระเจ้าแผ่นดินทั้งในระยะใกล้และระยะไกลที่ต้องทรงประทับแรมหรือหมายถึง การเสด็จเที่ยวเล่นเพื่อทรงพักผ่อนพระอิริยาบถ

การเดินทางหรือ “Travel” เป็นคำที่มาจากภาษาฝรั่งเศส คำว่า “Travail” มีความหมายที่หมายถึงการทำงานหนัก เพราะในอดีตนั้นการเดินทางของมนุษย์นั้นต้องใช้ทำเป็นสำคัญ ต่อมามนุษย์เริ่มรู้จักใช้สัตว์เป็นพาหนะในการเดินทาง พัฒนาไปสู่การเดินทางทางน้ำ ทางทะเล ตามลำดับ ซึ่งการเดินทางอาจมีวัตถุประสงค์ที่แตกต่างกันออกไปในแต่ละครั้งของการเดินทาง เช่น การท่องเที่ยว ดังที่ รัฐชญา มณีเนตร (2552) กล่าวว่า การท่องเที่ยว หมายถึง การเดินทางของมนุษย์

จากสถานที่ใดสถานที่หนึ่งไปยังอีกสถานที่หนึ่ง หรือการเดินทางจากถิ่นพำนักที่อาศัยไปยังสถานที่อื่น เป็นการชั่วคราวด้วยความสมัครใจไปและเป็นการเดินทางด้วยเหตุผลของการท่องเที่ยวมิใช่เพื่อประกอบอาชีพหรือหารายได้ เช่น การเดินทางเพื่อการพักผ่อน การเดินทางเพื่อไปชมการแข่งขันกีฬา การเดินทางเพื่อการศึกษ การเดินทางเพื่อการประชุมสัมมนา การเดินทางเพื่อเยี่ยมญาติพี่น้องหรือเพื่อน การเดินทางเพื่อแลกเปลี่ยนวัฒนธรรม เป็นต้น

ส่วน Coltman (1989) กล่าวถึง การเดินทางในยุคโบราณว่า การเดินทางในยุคโบราณอาจมีวัตถุประสงค์การเดินทางที่แตกต่างกัน สามารถจำแนกได้ต่อไปนี้ คือ 1) การเดินทางเพื่อประโยชน์ทางการเมือง เพื่อการอยู่ร่วมกันของรัฐและประเทศต่าง ๆ ทำให้มีการเดินทางของทูตสันถวไมตรีไปมาระหว่างประเทศ 2) การเดินทางเพื่อประโยชน์ทางการค้า 3) การเดินทางเพื่อประโยชน์ทางศาสนา 4) การเดินทางเพื่อความสนุกสนานเพลิดเพลินและพักผ่อน 5) การเดินทางเพื่อสุขภาพและอนามัย

จากที่กล่าวมาสรุปได้ว่า การเดินทางหรือ “Travel” หมายถึง การเคลื่อนที่หรือการเดินทางออกจากที่ใดที่หนึ่งที่ไกลออกไป อาจเดินทางด้วยเท้าหรือใช้พาหนะในการเดินทาง ซึ่งการเดินทางอาจมีวัตถุประสงค์และมโนทัศน์ที่ต่างกันไป เช่น การเดินทางเพื่อประโยชน์ทางการเมือง เพื่อการอยู่ร่วมกันของรัฐและประเทศต่าง ๆ ทำให้มีการเดินทางของทูตสันถวไมตรีไปมาระหว่างประเทศ การเดินทางเพื่อประโยชน์ทางการค้า การเดินทางเพื่อประโยชน์ทางศาสนา การเดินทางเพื่อความสนุกสนานเพลิดเพลินและพักผ่อน และการเดินทางเพื่อสุขภาพและอนามัย

2.1.2 ประวัติของการเดินทางของกลุ่มชนชาติต่าง ๆ

ในยุคดึกดำบรรพ์ที่มนุษย์ไม่ได้มีถิ่นอาศัยถาวร มนุษย์จะเดินทางเร่ร่อนไปยังสถานที่ต่าง ๆ ที่มีน้ำ อาหารอุดมสมบูรณ์ และมีความปลอดภัย เมื่อมนุษย์รู้จักตั้งถิ่นฐานและรวมกันเป็นกลุ่มเมืองจึงมีการเดินทางเพื่อค้าขายและแลกเปลี่ยนสินค้า นอกจากนี้แล้วสัญชาตญาณของการเดินทางที่มีมาแต่ยุคดึกดำบรรพ์และความอยากรู้อยากเห็นต้องการประสบการณ์ใหม่ ๆ อยู่เสมอ มนุษย์จึงเดินทางเพื่อค้นหาประสบการณ์ใหม่ ๆ ความแปลกใหม่ของสถานที่ การพิสูจน์ความกล้าของธรรมชาติ รวมถึงการเดินทางตามความเชื่อความศรัทธา ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าการเดินทางของมนุษย์นั้นค่อย ๆ พัฒนาจากความอยากรู้อยากเห็นต่อประสบการณ์ใหม่ ๆ ไปสู่การเดินทางที่มีมโนทัศน์และวัตถุประสงค์ที่หลากหลายตามแต่ละยุคสมัย ควบคู่กับความเจริญทางศิลปวิทยาการและสภาพสังคมที่แตกต่างกัน ซึ่งหัวข้อนี้ผู้เขียนได้เรียบเรียงมาจากหนังสือประวัติศาสตร์เดิร์กจากชนเผ่าเร่ร่อนถึงมหาจักรวรรดิออตโตมัน (ปัญญา วิวัฒนานันท์, 2558 ก), ประวัติศาสตร์ยิวชาติพันธุ์แห่งการอพยพที่ทรงปัญญา (ปัญญา วิวัฒนานันท์, 2558 ข) , เหตุการณ์สำคัญเปลี่ยนแปลงของโลก (ปัญญา วิวัฒนานันท์, 2558ค) ของปัญญา วิวัฒนานันท์ จากหนังสือครูเสดมหาสงครามแผ่นดินศักดิ์สิทธิ์ : The Crusades (ภาสพันธ์ ปานสีดา, 2563) ของภาสพันธ์ ปานสีดา จากหนังสือตามรอยอารยธรรม ตอน ยุคล่าอาณา

นิคมกับโจรสลัด (อนันตชัย จินดาวัฒน์, 2553) ประวัติศาสตร์ยุโรป (อนันตชัย จินดาวัฒน์, 2556) ประวัติศาสตร์โลก (ฉบับสมบูรณ์) (อนันตชัย จินดาวัฒน์, 2555) ของอนันตชัย จินดาวัฒน์, จากหนังสือประวัติศาสตร์จีนยุคก่อนประวัติศาสตร์ (สายฝน รุ่งประเสริฐ วรรณสินธพ และสุรภาพร รังสีอุทัย, 2553 ก) ประวัติศาสตร์จีนยุคราชวงศ์ (สายฝน รุ่งประเสริฐ วรรณสินธพ และสุรภาพร รังสีอุทัย, 2553 ข) ของสายฝน รุ่งประเสริฐ วรรณสินธพ และสุรภาพร รังสีอุทัย และจากหนังสือ *Travel Writing* (Carl, Thompson, 2011) เป็นหลักในการเรียบเรียง และนักวิชาการอื่น ๆ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

การเดินทางในบริบทวัฒนธรรมของกลุ่มชนชาติตะวันตก วัฒนธรรมการเดินทางในบริบทการเดินทางของกลุ่มชนชาติต่าง ๆ ในโลกต้องเริ่มต้นกล่าวถึงการเดินทางในยุคคลาสสิกหรือยุคโบราณ (The Ancient World) เริ่มต้นประมาณ 10,000 ปีก่อนคริสตกาล ถือเป็นยุคก่อนประวัติศาสตร์ (Prehistoric Period) มนุษย์ยุคนี้เปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีพแบบเร่ร่อนมาพำนักอาศัยแบบถาวรมีการสร้างสังคมเกิดขึ้น ผู้คนมีเวลาในการสร้างและพัฒนาสิ่งอื่น ๆ ในสิ่งแวดล้อมที่นอกเหนือไปจากเรื่องของอาหารและการป้องกันภัย มีการประดิษฐ์วัสดุตามธรรมชาติเพื่อประโยชน์ต่อคนมากขึ้น ในปลายยุคหิน (Late Stone Age) ศิลปะต่าง ๆ เริ่มเกิดขึ้นในยุคนี้ มีการสร้างหมู่บ้าน มีการค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้า มีการทำสงครามระหว่างชนเผ่าด้านศิลปะวิทยาการเริ่มมีการขีดและฝนหินให้เรียบและคมขึ้น ต่อมาในยุคหินกลางมีการคิดทำอุปกรณ์ไถดินอย่างหยาบ ๆ และเริ่มมีการทำเครื่องปั้นดินเผาในยุคนี้ ถือได้ว่าเป็นยุคเริ่มของอารยธรรม (Civilization) ยุคนี้ยังไม่มี การสร้างสัญลักษณ์ในการสื่อสารมีปรากฏเพียงภาพวาดตามผนังถ้ำ ภาพเหล่านี้เรียกว่าอักษรภาพ (Pictograms) มนุษย์ยุคหินถือว่าเป็นนักเดินทางที่ยิ่งใหญ่มีการอพยพเคลื่อนย้ายถิ่นฐานข้ามผืนแผ่นดินต่าง ๆ ทำให้มนุษย์มีการนำความรู้และประสบการณ์ต่าง ๆ ของตนมาปรับใช้ในการดำรงชีวิตขณะเดินทางและเกิดการถ่ายทอดอารยธรรมของมนุษยชาติ (Carl, Thompson, 2011)

ดินแดนเมโสโปเตเมีย (Mesopotamia) หรือดินแดนแม่น้ำสองสาย ถือเป็นแหล่งอารยธรรมโบราณ อยู่ระหว่างแม่น้ำไทกริส (Tigris) และยูเฟรติส (Euphrates) ปัจจุบันอยู่ในประเทศอิรัก อารยธรรมเมโสโปเตเมียเริ่มต้นประมาณ 6 พันปีถึง 7 พันปีก่อนคริสตกาล ถือเป็นแหล่งอารยธรรมที่เก่าแก่แห่งหนึ่งของโลก บริเวณดังกล่าวเกิดสังคมเมืองเป็นครั้งแรก นครรัฐซูเมอร์ (Sumer) คือแหล่งกำเนิดอารยธรรมแห่งแรกในเมโสโปเตเมีย ในช่วงประมาณ 4,000 ปีก่อนคริสตกาล ชาวซูเมอร์ (Sumerian) ถือเป็นกลุ่มแรกที่อพยพจากที่ราบสูงอิหร่านมาตั้งถิ่นฐาน ชาวซูเมอร์สร้างที่อยู่อาศัยด้วยต้นกกต่อมาได้มีการเรียนรู้วิธีการทำอิฐที่ผสมด้วยโคลนและฟาง มีการนำดินเหนียวมาปั้นเป็นหม้อรูปแบบต่าง ๆ กระทั่งประมาณ 3500 ปีก่อนคริสตกาล จึงมีการประดิษฐ์วงล้อแป้นหมุนสำหรับใช้ปั่นหม้อขึ้น ต่อมาชาวซูเมอร์ได้มีการสร้างวงล้อติดเข้ากับเกวียนหรือรถม้าใช้สำหรับเดินทางไปยังที่ต่าง ๆ (ซี. วอร์เรน โฮลลิสเตอร์, 2518) ชาวซูเมอร์นั้นน่ามีความสามารถ

ในการกลีกรรรม สามารถเพาะปลูกพืชได้เป็นจำนวนมาก ชาวสุเมเรียนบางคนมีเวลาเรียนรู้ทักษะพิเศษต่าง ๆ เช่น การปั้นถ้วยชามและการทอผ้า เป็นต้น ทำให้ดินแดนแห่งนี้กลายเป็นเมืองใหญ่ที่มีกำแพงล้อมรอบ มีผู้ปกครอง และมีเทวสถานที่เป็นที่กำเนิดอักษรซึ่งกระทำโดยอาลักษณ์ประจำเทวสถาน เริ่มจากการทำบัญชีเกี่ยวกับทรัพยากรทางเศรษฐกิจจำนวนมากที่เทวสถานควบคุมอยู่ถือว่าเป็นจุดเริ่มต้นการเรียนรู้หนังสือของมนุษย์ ตัวอักษรดังกล่าวเรียกว่า คิวนิฟอร์ม มาจากคำละติน คิวนีอุส ซึ่งหมายความว่า “ลิ่ม” เมื่อเริ่มแรกอักษรคิวนิฟอร์มใช้ภาพเป็นสัญลักษณ์ต่อมาภาพจึงเปลี่ยนเป็นการใช้เครื่องหมายต่าง ๆ แทน แต่ในซูเมอร์ไม่มีโลหะ หิน หรือไม้เนื้อแข็ง จึงต้องมีการนำเข้าจากดินแดนอื่นโดยการแลกเปลี่ยนสินค้า การเดินทางค้าขายพ่อค้าชาวสุเมเรียนแล่นเรือไปตามลำคลองและแม่น้ำจนถึงอ่าวเปอร์เซีย นอกจากนี้ยังมีหลักฐานว่าชาวสุเมเรียนทำการค้ากับพ่อค้าแดนไกลที่มาจากชายฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียนซึ่งอยู่ทางตะวันตกและบริเวณลุ่มแม่น้ำสินธุซึ่งอยู่ทางตะวันออก (ซี. วอร์เรน โฮลลิสเตอร์, 2518)

หลังจากสุเมเรียนหมดอำนาจ พวกอัสซีเรียน (Assyrian) อักคาเดียน (Akkadian) คาลเดียน (Chaldaeian) อมอไรต์ (Amorite) โฟนิเซียน (Phoenician) จึงได้เข้ามาปกครองเนื่องจากความอุดมสมบูรณ์ในบริเวณลุ่มแม่น้ำ แต่ถูกรายล้อมด้วยอาณาบริเวณที่แห้งแล้งกันดารอันกว้างใหญ่ จึงเป็นจุดดึงดูดให้ชนเผ่าต่าง ๆ ที่อยู่โดยรอบหมุนเวียนกันเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณที่อุดมสมบูรณ์ดังกล่าว มีการแผ่อิทธิพลทางการเมืองพร้อมกับการถ่ายทอดทางวัฒนธรรมจากกลุ่มหนึ่งไปยังอีกกลุ่มหนึ่ง จากแคว้นหนึ่งไปยังอีกแคว้นหนึ่งที่หมุนเวียนกันเข้ามามีอำนาจในเมโสโปเตเมีย แม้ว่าอารยธรรมเมโสโปเตเมียมีช่วงแห่งความเจริญอยู่หลายพันปีจนถึงสมัยก่อนคริสตกาลเล็กน้อย แต่ก็ไม่ได้มีความต่อเนื่องอย่างแท้จริง เพราะขาดการสืบทอดอำนาจทางการเมืองการปกครองติดต่อกัน ผู้ที่สร้างความเจริญก่อนมักถูกผู้รุกรานปราบปรามจนพ่ายแพ้และเมื่อผู้ชนะสถาปนาอำนาจปกครองอยู่สักระยะหนึ่งก็ต้องถูกรุกราน แบบเดียวกัน (ปัญญา วิวัฒนานันท์, 2558 ค)

กล่าวโดยสรุปการเดินทางในยุคคลาสสิกหรือยุคโบราณส่วนใหญ่เป็นการเดินทางเพื่อดำรงชีพ เพื่อการล่าสัตว์และรวบรวมอาหาร (Hunting and Gathering Societies) เป็นสังคมมนุษย์ในยุคโบราณที่อาศัยในถ้ำ เิงผา เร่ร่อนไปในที่ต่าง ๆ ที่มีอาหารอุดมสมบูรณ์ แรงจูงใจในการเดินทางเพื่อตอบสนองความต้องการพื้นฐานทางกาย ต่อมามนุษย์เริ่มเดินทางเพื่อค้นหาแหล่งอาหารที่อุดมสมบูรณ์ เมื่อพบพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ มนุษย์ได้เริ่มพัฒนาเป็นสังคมเกษตรกรรมในบริเวณลุ่มน้ำไทกริสและยูเฟรติสดินแดนนี้เป็นแหล่งกำเนิดอารยธรรมของมนุษย์ มีการคิดค้นนวัตกรรมเพื่อตอบสนองความเป็นอยู่ให้สะดวกขึ้น เกิดการอยู่เป็นสังคม มีการทำเกษตรกรรม ประดิษฐ์เครื่องอำนวยความสะดวกขึ้นใช้ เช่น เกวียน ประดิษฐ์ตัวอักษร เงินตรา และถนน เป็นต้น แรงจูงใจของการเดินทางเพื่อการท่องเที่ยวเริ่มมีรูปแบบขึ้น อาทิเช่น กลุ่มคนที่มีความมั่งคั่งต้องการหลีกเลี่ยงความ

แออัดของเมือง เดินทางไปซานเมืองเพื่อพักผ่อนเมื่อมีโอกาส ประชาชนเริ่มมีการเดินทางไปยังชุมชนอื่นเพื่อแลกเปลี่ยนและขายสินค้าระหว่างกัน

ในช่วง 1500 -1200 ปีก่อนคริสตกาล เป็นช่วงที่เกิดการเดินทางของชนชาติยิว ซึ่งคาบเกี่ยวกับช่วงที่อียิปต์เจริญรุ่งเรือง ชาวยิวถือได้ว่าเป็นนักเดินทางตามความศรัทธาที่มีต่อพระเจ้าเพื่อค้นหาดินแดนที่พระเจ้าประทานให้แก่ลูกหลานชาวยิว หรือที่เรียกว่า “ดินแดนแห่งพันธสัญญา” ซึ่ง (ปัญญา วิวัฒนานันท์, 2558 ข) ได้กล่าวถึงประวัติชาวยิว ดังนี้

ชนชาติยิวหรือที่เรียกกันว่า ฮีบรู (Hebrew) ชาวยิวนับถือศาสนายูดาห์ เป็นศาสนาที่เก่าแก่ที่สุดในบรรดาศาสนาเอกเทวนิยม ในสมัยโบราณคำว่า ยูดาห์ มาจากคำว่า จูดา และคำว่า ยิว มาจากคำว่า จูเดีย ซึ่งเป็นชื่อที่ชาวเปอร์เซียหรืออิหร่านเรียกชนชาวฮีบรู คำว่า ฮีบรู ก็เช่นกันเป็นคำที่ชาวคานาอัน ตั้งให้กับชนกลุ่มหนึ่งที่อพยพมาตั้งถิ่นฐานในดินแดนของตนช่วงหนึ่งของประวัติศาสตร์ซึ่งคำ ๆ นี้มีความหมายว่า พวกต่างถิ่น พวกเร่ร่อนหรือพวกมาจากปากโน้น ชนชาติยิวแท้จริงคือชนชาวเซเมติกกลุ่มหนึ่ง ชาวยิวถูกเรียกว่า พวกฮีบรู เพราะชาวยิวเป็นชนชาติที่เลี้ยงสัตว์จึงต้องต้อนฝูงสัตว์ไปหากินในถิ่นต่าง ๆ ไม่มีที่อยู่เป็นหลักแหล่งเร่ร่อนอพยพไปเรื่อย ๆ ถึงถิ่นไหนถิ่นนั้นก็รังเกียจขับไล่ไม่ยอมให้อยู่ ชาวยิวเกิดความน้อยใจที่ไม่มีประเทศอยู่อีกทั้งจำนวนประชากรเพิ่มมากขึ้นทุกทีจึงต้องหาทางเพื่อความอยู่รอด

ในสมัยที่ชาวยิวมีอับราฮัมเป็นหัวหน้าหมู่ (ช่วงประมาณ 2,000 ปีก่อนคริสตกาล) อยู่มาวันหนึ่งอับราฮัมได้แจ้งแก่ชาวยิวว่าพระเจ้ามาหาตนและพระองค์ได้ตรัสว่าพระองค์เป็นพระเจ้าองค์เดียวและทรงเป็นเทพเจ้าของชาวยิวพระองค์ทรงเลือกชาวยิวเป็นประชากรของพระองค์ อับราฮัมพาชาวยิวเดินทางมาเรื่อยจนถึงแผ่นดินของชาวคานาอัน พระเจ้าจึงมาปรากฏแก่อับราฮัมอีกครั้งหนึ่งแล้วตรัสว่า “ดินแดนนี้เราจะยกให้พงศ์พันธุ์ของเจ้า” ชาวยิวลงหลักปักฐานที่คานาอันระยะเวลาหนึ่งต่อมาเกิดทุกภิกขภัยส่งผลให้ชาวยิวอยู่อดอยากลำบากมาก อับราฮัมในฐานะหัวหน้าหมู่จึงพา ยิวออกเดินทางต่อไปจนถึงประเทศอียิปต์ ในการเดินทางครั้งนี้อับราฮัมได้พาซาราห์ซึ่งเป็นภรรยาของตนไปด้วยแต่เนื่องจากซาราห์เป็นคนสวยมากหากอับราฮัม บอกแก่ชาวยิวว่าเป็นภรรยาของตนเกรงว่าจะมีอันตรายจึงบอกว่าเป็นน้องสาว เมื่อฟาโรห์หรือกษัตริย์ของอียิปต์ทอดพระเนตรเห็นซาราห์ ก็ทรงพอพระทัยรับไว้เป็นชายาแต่พอพระองค์รู้ความจริง จึงออกคำสั่งให้อับราฮัมและซาราห์พร้อมด้วยชาว ยิวออกจากอียิปต์ทำให้อับราฮัมต้องพาชาวยิวกลับมาอยู่ที่คานาอันอีกวาระหนึ่ง

เมื่ออับราฮัมอายุได้ 99 ปี พระเจ้าก็ได้มาปรากฏแก่อับราฮัมอีกครั้งหนึ่งและตรัสว่าเราจะให้ดินแดนที่เจ้าอาศัยอยู่นี้ (แผ่นดินคานาอัน) ทั้งสิ้นแก่เจ้าและแก่เชื้อสายของเจ้าที่จะสืบมาให้เป็นกรรมสิทธิ์นิรันดรและเราจะเป็นพระเจ้าของเจ้า ชาวยิวจะต้องจงรักภักดีต่อพระองค์และจะต้องทำพิธีกรรมเพื่อเป็นสัญลักษณ์ว่าเป็นผู้มั่นคงต่อพระเจ้านั้นคือ ทำพิธีสัณฑ์ ผู้ชายทุกคนต้องทำพิธีสัณฑ์ใครไม่ทำแสดงว่าไม่ได้นับถือพระองค์ ต่อมาลูกหลานของอับราฮัมคนหนึ่งชื่อโยเซฟหนีภัยจากการทำ

ร้ายของพี่น้องร่วมสายเลือดที่ต้องการเป็นหัวหน้าผู้นำชาวอียิปต์ โยเซฟถูกจับขังให้เป็นทาสที่อียิปต์ ด้วยความสามารถทางด้านกรรพการณทำให้โยเซฟเป็นที่โปรดปรานของฟาโรห์ทำให้ชาวอียิปต์พากันอพยพมาอยู่ที่อียิปต์อย่างมากมาย แต่เมื่อสิ้นโยเซฟชาวอียิปต์ต้องทุกข์ยากลำบากเนื่องจากฟาโรห์พระองค์ใหม่เห็นประชากรอียิปต์เพิ่มจำนวนมากเกรงจะเป็นภัยอันตรายจึงสั่งให้ประชากรอียิปต์เป็นทาสและสั่งให้ฆ่าเด็กชายที่เกิดใหม่

การเดินทางของชาวอียิปต์เกิดขึ้นอีกครั้งหนึ่งในสมัย “โมเสส” ศาสดาผู้ยิ่งใหญ่ของชาวอียิปต์ โมเสสเป็นบุตรที่เกิดใหม่คนหนึ่งของพ่อแม่ชาวอียิปต์ (ยิว) ที่ตกเป็นทาสรับใช้ชาวอียิปต์ ในช่วงที่พระเจ้ากรุงอียิปต์ออกคำสั่งประหารชีวิตเด็กชาวอียิปต์เพราะต้องการลดประชากรชาวอียิปต์ที่มีจำนวนมาก (ประมาณ 957 – 657 ปีก่อนคริสตกาล) แม่ของโมเสสนำโมเสสไปลอยที่แม่น้ำไนล์ กระจาดที่ใส่โมเสสลอยไปถึงท่าน้ำหลวง พระธิดาของฟาโรห์ทอดพระเนตรเห็นจึงนำมาชุบเลี้ยงและตั้งชื่อให้ว่าโมเสส แปลว่า ผู้รอดตายจากสายน้ำ โตขึ้นโมเสสได้กระทำความผิดฆ่าผู้คุมทาสชาวอียิปต์ จึงได้หลบหนีและกลับมาอียิปต์อีกครั้งเพื่อหาทางช่วยชาวอียิปต์ ฟาโรห์องค์ใหม่ทรงยกโทษให้เพราะเสียดายในความรู้และโมเสสต้องเป็นทาสเหมือนชาวอียิปต์คนอื่น ๆ โมเสสทูลขอฟาโรห์พาชาวอียิปต์ออกจากเมืองเมื่อโมเสสได้รับอนุญาตแต่ก่อนออกเดินทางโมเสสได้ออกบัญญัติให้ชาวอียิปต์นับถือพระเจ้าพระองค์เดียว ขณะนั้นโมเสสอายุ 80 ปี เขาให้สัญญาแก่ชาวอียิปต์ว่าพระเจ้าดลใจให้เขาพาชาวอียิปต์เดินทางไปสู่ดินแดนอุดมสมบูรณ์ที่พระเจ้ามอบให้แก่ชาวอียิปต์หรือที่เรียกว่า “ดินแดนแห่งพันธสัญญา” การเดินทางของชาวอียิปต์ต้องยากลำบากผ่านความทรมานจนกระทั่งถึงภูเขาซีนาย (Sinai) ความยากลำบากทำให้ชาวอียิปต์หมดความศรัทธาเกิดแตกความสามัคคีกัน โมเสสจึงวิงวอนต่อพระเจ้าที่เขาซีนายผ่านไป 40 วัน โมเสสนำแผ่นจารึกบัญญัติ 10 ประการ 2 แผ่นลงมาด้วย แล้วแจ้งว่าพระเจ้าได้แสดงแก่นบนภูเขา ทรงบอกว่าสาเหตุที่ชาวอียิปต์ต้องทุกข์ยากลำบากเพราะมีผู้ประพฤติชั่วมาก และทรงประทานบัญญัติ 10 ประการ ให้ชาวอียิปต์ปฏิบัติตาม ผู้ที่ไม่ปฏิบัติตามจะถูกพระเจ้าลงโทษ โมเสสพาพี่น้องชาวอียิปต์เดินทางเร่ร่อนต่อไปจนถึงแม่น้ำจอร์แดนอันเป็นถิ่นที่อุดมสมบูรณ์และได้ต่อสู้กับชาวคานาอันของถิ่น เมื่อโมเสสสิ้นชีวิตลงโยชูว้เป็นผู้นำคนต่อมาและในที่สุดชาวอียิปต์ก็สามารถยึดดินแดนแถบนี้ได้ จึงมีอาชีพเป็นหลักแหล่งไม่ต้องเร่ร่อนเหมือนแต่ก่อนอาชีพที่ทำคือการกสิกรรมและปศุสัตว์

ในช่วง 800-500 ก่อนคริสตกาล เกิดอาณาจักรกรีก กรีกโบราณมีรูปแบบการเมืองเป็นนครรัฐไม่ได้รับรวมเป็นอาณาจักร นครรัฐกรีกเป็นหน่วยทางการเมืองที่มีอธิปไตยอย่างสมบูรณ์แต่ละหน่วยคือรัฐอิสระที่ดำเนินนโยบายเป็นของตนเอง ชาวกรีกมีความเชื่อในเทพเจ้าหลายองค์ ศิลปะของกรีกเริ่มต้นจากรูปแบบและเรื่องราวเกี่ยวกับเทพเจ้า เหมือนอารยธรรมโบราณทั้งหลาย แต่ความเชื่อในเทพเจ้าของกรีกแตกต่างจากเมโสโปเตเมีย อียิปต์ เชื่อเทพเจ้าอยู่ในรูปแบบนามธรรม แต่เทพ

เจ้าของกรีกมีรูปแบบเป็นธรรมชาติ เจริญรูปธรรมมากกว่า ศิลปกรรมของกรีกได้รับอิทธิพลทางด้านความคิดมาจากมหากาพย์ของโฮเมอร์ (Homer) ซึ่งให้ภาพเทพเจ้าในลักษณะเป็นแบบมนุษย์ ดังนั้นจะเห็นได้จากประติมากรรมในยุคแรกๆ ของกรีก ที่สร้างรูปเทพเจ้าให้มีรูปร่างเช่นเดียวกับมนุษย์ที่มีการเคลื่อนไหวมีชีวิตชีวา (ปัญญา วิวัฒนาการ, 2558 ค)

นอกเหนือจากมหากาพย์ของโฮเมอร์ (Homer) การเดินทางของอเล็กซานเดอร์มหาราช ถือเป็นอีกเรื่องเล่าการเดินทางเพื่อการศึกษาสงครามที่ยิ่งใหญ่ของชาวกรีก (303-231 ก่อนคริสตกาล) อเล็กซานเดอร์มหาราชเป็นกษัตริย์ที่ได้รับการยอมรับเป็นประหนึ่งเทพ แนวคิดนี้ภายหลังจักรพรรดิโรมันนำไปสู่ยุโรป กษัตริย์ได้รับการยอมรับว่าเป็นเทพ เพราะทำให้เกิดเอกภาพในจักรวรรดิซึ่งภายหลังเทียบได้กับการที่พระเจ้าทำให้เกิดเอกภาพขึ้นบนโลก กษัตริย์มิใช่เพียงผู้นำของรัฐ แต่คือรัฐและกฎหมาย กฎหมายของกษัตริย์ถือเป็นกฎหมายของทุกท้องถิ่น (คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2535) ในยุคที่เรียกว่า ยุคอารยธรรมเฮลเลนิสติก ของกรีก เป็นช่วงสมัยที่นครรัฐต่าง ๆ ของกรีกเสื่อมลงเนื่องจากปลดสงครามภายนอก ในปี พ.ศ. 431-404 ก่อนคริสตกาล ชาวกรีกหันมาทำสงครามกันเอง เรียกว่า “สงครามเพออปอนเนเซียน” เริ่มจากสปาร์ต่านานครอื่นล้มล้างเอเธนส์ และต่อมาโครินธ์ก็ล้มสปาร์ตา เป็นเหตุการณ์ต่อเนื่องทำให้นครรัฐกรีกอ่อนแอลง ในช่วงนี้เองเป็นโอกาสให้กษัตริย์ฟิลิปแห่งมาซิโดเนียซึ่งเป็นแคว้นทางเหนือทรงใช้กองกำลังทหารพาลังก์แบบกรีกรวมกับกองทหารม้าของขุนนางเข้ายึดครองนครรัฐกรีกไว้ได้ทั้งหมดประมาณ 338 ปีก่อนคริสตกาล (ปัญญา วิวัฒนาการ, 2558 ค)

เมื่อสิ้นสมัยกษัตริย์ฟิลิปก็ถึงสมัยพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ซึ่งเป็นพระโอรสได้ทำสงครามขยายอาณาเขตออกไปอย่างกว้างขวาง นอกเหนือจากบ้านเมืองในแถบทะเลอีเจียนแล้ว พระองค์ยังขยายออกไปทางแอฟริกาตอนเหนือรุกรานอียิปต์จนสำเร็จและที่น่าสนใจคือ พระองค์ทรงปรารถนาจะครอบครองโลกโดยการรุกไปทางตะวันออกหวังจะครอบครองแผ่นดินทั้งหมดใต้ฟ้าให้อยู่ในอำนาจของพระองค์ให้ได้ (ปัญญา วิวัฒนาการ, 2558 ค)

ในการรุกรานโลกตะวันออกเกิดเมื่อเดือนตุลาคม 331 ปีก่อนคริสตกาล พระองค์ยกทัพสู่อานาจักรเปอร์เซียเพื่อทำรบกับกษัตริย์ดาไรอัสที่ 3 แห่งเปอร์เซีย ที่เชื่อว่าเป็นคนที่จ้างวานสังหารพระเจ้าฟิลิปที่ 2 พระบิดาของพระองค์ กองทัพเผชิญหน้ากันที่กัวกาเมลา กองทัพอเล็กซานเดอร์มีเพียง 20,000 คน ส่วนกองทัพเปอร์เซียมีทหารนับแสน การรบครั้งนี้เป็นการรบที่สร้างชื่อเสียงให้แก่อเล็กซานเดอร์มหาราชเนื่องจากพระองค์ทรงควมบ้า “บุชาเฟลัส” (ม้าคู่ชีพอเล็กซานเดอร์) บุกรเดียวฝ่ากองทัพของทหารเปอร์เซียขวางหอกใส่กษัตริย์ดาไรอัสทำให้กษัตริย์ดาไรอัสตกพระทัยและหลบหนี การรบครั้งนี้ทำให้อเล็กซานเดอร์มหาราชได้เข้าสู่นครเปอร์ซิโปลิส (Persepolis) ศูนย์กลางอาณาจักรเปอร์เซีย และได้เป็นพระราชแห่งเอเชีย ต่อมาได้ขยายอำนาจไปทางตะวันออกโดยไม่มีวันแว่วจะหยุด การรบครั้งสุดท้ายของอเล็กซานเดอร์มหาราชอย่างจริงจัง คือ เมื่อครั้งที่

พระองค์ยกกองทัพเข้ามาทางภาคเหนือของอินเดียในปี 321 ก่อนคริสตกาล โดยเข้าสู่บริเวณแม่น้ำสินธุ ตีกรุงตักสิลาในแคว้นคันธาระแตก แล้วบุกทะลุลงมาสู่เมืองนิเกีย (Nicaea) แคว้นปัญจาบรบกับพระเจ้าโปรสหรือพระเจ้าพอรุส (Porus) การรบครั้งนั้นสิ้นสุดด้วยการอย่าศึก พระเจ้าโปรสถูกอาวุธและถูกจับเป็นเชลยศึกทำให้อเล็กซานเดอร์มหาราชยังทรงชนะอยู่ (อนันตชัย จินดาวัฒน์, 2555) เมื่อเสร็จศึกในครั้งนั้นอเล็กซานเดอร์มหาราชได้สถาปนาในความอุดมสมบูรณ์ของแคว้นมคธ และได้เตรียมยาตราทัพมาตี แต่ทหารของพระองค์ที่ร่วมศึกกับพระองค์มาถึง 15 ปี เกิดความเบื่อหน่ายในสงคราม เห็นว่าถ้าได้แคว้นมคธก็คงต้องตีต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด อเล็กซานเดอร์จึงต้องจำใจยกทัพกลับต่อมาในปี 324 ก่อนคริสตกาล เฮฟีสเทียน (Hephaestion) ซึ่งเป็นอัศวินเสนาบดี และนายทหารพระสหายสนิทที่ใกล้ชิดพระองค์ที่สุดตายที่เมืองเอคบาตানা (Ecbatana) อเล็กซานเดอร์มหาราชเศร้าโศกเป็นอย่างมากทรงจัดพิธีศพที่กรุงบาบิโลน มีการสร้างสุสานขนาดใหญ่สวยงาม ด้วยความเสียพระทัยพระองค์เสวยน้ำจันทน์ท่ามกลางอากาศร้อนระอุเป็นเหตุให้พระองค์ประชวรแล้วเสด็จสู่สวรรคาลัยในวันที่ 10 มิถุนายน ปี 323 ก่อนคริสตกาล โดยมีพระชนมายุ 33 พระชันษา (ปัญญาวิวัฒน์นันท์, 2558 ข)

ความคิดของความเป็นจักรพรรดิราช ราชายุ่งใหญ่ หรือความต้องการเป็นชายที่ยิ่งใหญ่เหนือชายใดไม่ใช่มีเพียงแต่จักรพรรดิราชหรือชนชั้นปกครอง แม้แต่โจรสลัดก็มีลักษณะแนวคิดเช่นนี้ในสมัยของอเล็กซานเดอร์มหาราช พระองค์เคยปราบโจรสลัดและได้ทรงถามโจรสลัดที่จับมาว่าเหตุใดถึงเที่ยวปล้นชาวบ้าน ซึ่งโจรสลัดตอบพระองค์ว่า ก็ด้วยเหตุผลเดียวกับที่องค์จักรพรรดิทรงบุกทุกประเทศเพื่อนบ้าน เพราะข้าพเจ้าใช้เรือเล็ก ๆ เพียง 1 ลำ ชาวบ้านจึงเรียกข้าพเจ้าว่าโจรสลัด แต่พระองค์ทรงใช้กองทัพ ผู้คนจึงขนานนามพระองค์ว่าจักรพรรดิ (อนันตชัย จินดาวัฒน์, 2555)

สมัยอาณาจักรกรีกถือได้ว่าเป็นความเจริญรุ่งเรืองทางศิลปวิทยาการต่าง ๆ มีนักคิดนักปรัชญา นักปราชญ์ เช่น อริสโตเติล (Aristotle), โซคราติส (Socrates), พลาโต (Plato) เป็นต้นกรีกจึงถือเป็นต้นกำเนิดของอารยธรรมของโลกใหม่ มีกิจกรรมหลากหลายที่ทำให้มีการเดินทางและกิจกรรมต่าง ๆ ซึ่งนอกเหนือจากการเมือง การทหาร การเขียนกฎหมาย และการกีฬาแล้ว ยังมีการเดินทางเพื่อศาสนกิจ การพักผ่อนหย่อนใจและการศึกษาด้วย (คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2535) ปัจจัยที่ส่งเสริมการเดินทางของประชาชน เช่น การพัฒนาเส้นทางคมนาคมและเส้นทางการเดินเรือรอบประเทศ กรุงเอเธนส์เป็นศูนย์กลางของการเดินทางโพ้นทะเล มีการจัดที่พักของนักเดินทางขนาดเล็กเรียกว่า “อินน์” (Inn) สำหรับเป็นที่พักแรมของนักเดินเรือที่แวะผ่านมานอกจากนี้ยังมีที่พักอีกประเภทหนึ่งมีชื่อว่า “แทเวิร์น” (Tavern) มีลักษณะเป็นร้านเหล้าและให้บริการที่พักแก่นักเดินทาง นิยมใช้เป็นเส้นทางชุมนุมพบปะเลี้ยงฉลอง ร้องรำทำเพลง และมีอาหารจัดบริการ แทเวิร์น โดยมากตั้งอยู่ไม่ไกลจากศาสนสถานหรือวิหารที่ชาวกรีกเดินทางมาบูชาเทพเจ้าในการทำพิธีบวงสรวงเทพเจ้าชาวกรีกจะใช้สัตว์เป็นเครื่องสังเวยบูชา และเมื่อเสร็จสิ้นพิธีกรรมแล้วก็

จะนำสัตว์ที่ถูกฆ่าสังเวชนั้นมาเลี้ยงที่ฟักเพื่อการเลี้ยงฉลอง และมีการบรรเลงดนตรีขับกล่อม นอกจากนี้ยังมีนักเดินทางจำนวนมากซึ่งเป็นนักบวชเดินทางมาจาริกแสวงบุญตามสถานที่ศักดิ์สิทธิ์และหาที่พักบริเวณใกล้เคียง ด้วย (คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2535)

อาณาจักรโรมัน ในเวลาใกล้เคียงกับที่อารยธรรมกรีกเจริญรุ่งเรืองได้เกิดอารยธรรมโรมันขึ้นในคาบสมุทรอิตาลีจากทัศนคติของโลกตะวันตก โรมันคือแบบอย่างในการพัฒนาการขั้นสูงสุดของอารยธรรมโบราณ เพราะได้มีการรวมดินแดนทั้งแดนในเขตทะเลเมดิเตอร์เรเนียนเข้าเป็นหน่วยทางการเมืองเดียวกัน เป็นจักรวรรดิโรมัน ได้รับสมญานามว่าเป็น “เจ้าแห่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียน” เป็นรัฐที่มีอำนาจยิ่งใหญ่ที่สุดในโลกขณะนั้น อารยธรรมของจักรวรรดิที่ยิ่งใหญ่แห่งนี้ได้รับอิทธิพลหลายสิ่งหลายอย่างจากความเจริญของกรีก โดยกรุงโรมได้กวาดต้อนเชลยศึกชาวกรีกผู้มีความรู้ในวิชาการสาขาต่าง ๆ ศิลปินนักเขียน ปรัชญา ฯลฯ เข้ามาไว้ในโรม เพื่อสั่งสอนความรู้ให้กับชาวโรมัน กล่าวได้ว่าโรมเป็นทายาททางวัฒนธรรมของกรีก และได้อาศัยอารยธรรมดังกล่าวเป็นรากฐานเพื่อสร้างอารยธรรมของตนเอง ซึ่งมีความยั่งยืนต่อมาอีกหลายศตวรรษ พื้นฐานความเจริญที่ยิ่งใหญ่ที่โรมันที่มอบให้โลกตะวันตกในเวลาต่อมาคือ ภาษาตัวอักษร กฎหมาย การเมือง ศาสนา และศิลปะ เช่น ปฏิทินตะวันตก ที่มีการแบ่งออกเป็น 12 เดือน โดยที่แต่ละเดือนมีช่วงเวลาที่มาเท่ากัน มีที่มาจากปฏิทินที่ประดิษฐ์โดยจูเลียสซีซาร์ ด้วย (คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2535)

ความเจริญรุ่งเรืองทางการเมือง สังคม เศรษฐกิจถือเป็นปัจจัยที่เอื้ออำนวยให้เกิดการเดินทาง อาณาจักรโรมันมีการพัฒนาระบบการคมนาคมการสร้างถนนใช้หลักวิศวกรรมโยธา มีการปรับให้เรียบและใช้วัสดุแข็งทำเป็นผิวทาง ถนนทุกสายมุ่งตรงสู่กรุงโรม ชาวโรมันได้รับแนวคิดการแข่งขันกีฬาโอลิมปิกที่ชาวกรีกได้ริเริ่มขึ้นและนำมาส่งเสริมและพัฒนาให้มีการแข่งขันกีฬาอย่างกว้างขวางทั่วอาณาจักร เช่น กีฬาคนต่อสู้อูปลิงโต เป็นกีฬาที่นิยมกันในสมัยนั้น กีฬาเป็นปัจจัยหนึ่งที่จูงใจการเดินทาง กรุงโรมกลายเป็นศูนย์กลางการท่องเที่ยวในวันหยุด และได้มีการสร้างสนามกีฬาซึ่งเรียกว่า โคลอสเซียม (Colosseum) ในกรุงโรมและเมืองอื่นๆ เช่น เมืองเวโรนา (Verona) ในภาคเหนือของอิตาลี เป็นต้น (ศรัญญา วรากุลวิทย์, 2546) ความอยากรู้อยากเห็น ในอาณาจักรโรมันกระตุ้นให้ชาวโรมันมีความกระตือรือร้นในการศึกษาหาความรู้อย่างแพร่หลาย มีการเดินทางเพื่อเที่ยวชมสถานที่ต่าง ๆ และนมัสการสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ตนนับถือในอาณาจักรโรมันอันกว้างใหญ่ โดยเฉพาะการท่องเที่ยวไปยังกรีก ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรโรมันในยุคนั้น อียิปต์เป็นอีกแหล่งท่องเที่ยวที่เป็นสัญลักษณ์อีกแห่งของชาวโรมันที่นิยมเดินทางไปศึกษาและเที่ยวชม เพราะมีโบราณสถานมากมาย เช่น สฟิงซ์และปิรามิด ในแถบตะวันออกกลาง นอกจากนี้ยังมีการเดินทางเพื่อสุขภาพ นักเดินทางนิยมเดินทางไปอาบน้ำแร่เพื่อสุขภาพในเมืองต่าง ๆ ทั่วอาณาจักร เช่น ที่เมืองบาส (Bath) ภาคใต้ของสหราชอาณาจักรในปัจจุบัน ในยุคอาณาจักรโรมันตอนปลายมีการสถาปนาคริสต์

ศาสนาย่างมั่นคง และนำไปสู่การเดินทางเพื่อจาริกแสวงบุญยังดินแดนศักดิ์สิทธิ์ที่เมืองเยรูซาเลม และเมืองเบธเลเฮม (Jerusalem and Bethlehem) เพิ่มขึ้นอย่างมาก (ศรัญญา วรากุลวิทย์, 2546)

การเดินทางในบริบทวัฒนธรรมของกลุ่มชนชาติตะวันออก อินเดียทางซีกโลกตะวันออก ออก 303 ถึง 231 ปีก่อนคริสตกาล หลังจากทีอเล็กซานเดอร์ มหาราชยกทัพกรีกออกจากอินเดียได้ไม่นานพระเจ้าจันทรคุปต์แห่งราชวงศ์โมริยะทรงขับพวกกรีกที่เหลืออกจากปัญหาและคันธาระ พระองค์สามารถยึดอินเดียได้เกือบทั้งทวีปและได้ดินแดนเปอร์เซียมาบางส่วน การที่ราชวงศ์โมริยะจะสถาปนาราชวงศ์ขึ้นมาไม่ใช่เรื่องง่ายเพราะอินเดียแบ่งการปกครองออกเป็นรัฐเล็ก ๆ จำนวนมาก บางอาณาจักรปกครองแบบราชาธิปไตยและหลายอาณาจักรปกครองแบบสาธารณรัฐ มีการแย่งชิงความเป็นใหญ่กันระหว่างราชาธิปไตยและสาธารณรัฐซึ่งส่วนใหญ่สงครามจะจบลงด้วยการสร้างความสัมพันธ์ด้วยการแต่งงาน รัฐเหล่านี้ส่วนใหญ่จะมีกษัตริย์ปกครองแต่หากกษัตริย์พระองค์ใดไม่มีความเป็นธรรมก็จะถูกโค่นล้มโดยมีกษัตริย์ที่เป็นพราหมณ์มาเปลี่ยนแปลงการปกครองแทน การปกครองในอินเดียเป็นในลักษณะแบบราชาธิปไตยมีกษัตริย์ปกครองและสืบเชื้อสายโดยสายตระกูลมีการแต่งตั้งรัชทายาทสืบทอดอำนาจ (พระมหาสิงขร ปรียติเมธี, 2559)

ราชวงศ์โมริยะกลายเป็นจักรวรรดิซึ่งมีเนื้อที่กว้างใหญ่และมีอิทธิพลมากที่สุดจักรวรรดิหนึ่งในอินเดีย อินเดียถูกปกครองโดยราชวงศ์โมริยะตั้งแต่ 321 ถึง 185 ปีก่อนคริสตกาล จักรวรรดิโมริยะเจริญรุ่งเรืองสูงสุดในรัชสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชกษัตริย์องค์ที่ 3 ก่อนที่อาณาจักรที่ปกครองโดยราชวงศ์โมริยะจะล่มสลายลงใน 185 ปีก่อนคริสตกาล พระเจ้าอโศกมหาราชถือเป็นกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่มีบทบาทและอิทธิพลต่ออินเดียและพุทธศาสนาเป็นอย่างมากอีกทั้งพระองค์ได้กลายเป็นมหาราชและมหาธรรมราชาแห่งอินเดีย เดิมทีพระเจ้าอโศกมหาราชได้ชื่อว่าเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่โหดร้าย ชอบทำสงครามกับแว่นแคว้นต่าง ๆ จนได้รับสมญานามว่าจันทรโศกหรือพระเจ้าอโศกผู้โหดเหี้ยม แต่หลังจากที่พระองค์หันมานับถือพุทธศาสนา พระองค์ทรงกลายเป็นองค์เอกอัครพุทธศาสนูปถัมภ์ บำรุงศาสนาให้มีความเจริญรุ่งเรืองและแผ่ขยายมากที่สุด ในประวัติศาสตร์ พระพุทธศาสนา พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญด้วยทศพิธราชธรรมอย่างแท้จริงทำให้ภายหลังทรงได้รับการขนานนามพระราชสมัญญานามว่า ธรรมมาโศกหรือพระเจ้าอโศกผู้ทรงธรรม (ปัญญา วิวัฒนานันท์, 2558 ค)

พระเจ้าอโศกมหาราชเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าพินธุสสารเมื่อพระเจ้าพินธุสสารเสด็จสวรรคตพระเจ้าอโศกมีพระชนมายุ 30 พรรษา และได้เสด็จกลับพระนครปาฏลีบุตร ทำสงครามชิงราชสมบัติได้สำเร็จเสด็จเสวยราชสมบัติและราชาภิเษกพร้อมกับทรงสถาปนาพระนางอสนิมิตตาเป็นพระอัครมเหสี กล่าวกันว่าพระองค์เกิดความสลดสังเวชในบาปกรรมเมื่อครั้งที่รบที่แคว้นกาลิงคะ มีผู้บาดเจ็บล้มตายจำนวนมาก พระองค์ตั้งใจแสวงหาสัจธรรมและพบนิโครธสามเณรจึงทรงนิมนต์โปรดแสดงธรรมพระองค์เกิดความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาได้ประกาศพระองค์เป็นพุทธมามกะและ

ทรงพระราชทานทรัพย์จำนวนมากและเมื่อทรงทราบจากพระโมคคัลลีสบุตรติสสะเถระว่าเคยมีพระสถูปในพระพุทธศาสนาถึง 84,000 แห่งจึงโปรดให้สร้างวัดเท่าจำนวนนั้นโดยโปรดให้สร้างวัดโอศไกรามที่เมืองปาฏลีบุตรด้วย (พระมหาสังขร ปริยตติเมธี, 2559)

ในสมัยของพระองค์ได้จัดทำตติยาสังคายนสำเร็จในปีที่ 17 แห่งรัชกาล นอกจากนี้ในสมัยของพระองค์ยังมีการส่งสมณทูตเดินทางไปเผยแผ่ศาสนาโดยแบ่งเป็น 9 สาย คือ พระมัชฌันติกะเดินทางไปประกาศศาสนาที่กัษมีระและคันธาระ พระโยนธรรมรักชิต (เชื้อสายกรีก)เดินทางไปประกาศศาสนาที่อปรันตะ พระมัชฌิมะเดินทางไปประกาศศาสนาที่หิมาวันตะประเทศ (แถบภูเขาคาหิมาลัย). พระมหารักชิตะเดินทางไปประกาศศาสนาที่แคว้นโยนยะ (เข้าใจว่าเป็นอาณาจักรแบกเตรียในเปอร์เซีย) พระมหาธรรมรักชิตะเดินทางไปประกาศศาสนาที่แคว้นมหาราษฎร์ พระรักชิตะเดินทางไปประกาศศาสนาที่แคว้นนวนวาสิ(กรรณาภูเหนือ) พระมหานามะเดินทางไปประกาศศาสนาที่มहिสมณมณฑล (ไมเซอร์) พระโสณะและพระอุตตระเดินทางไปประกาศศาสนาที่สุวรรณภูมิ และพระมหินท์พร้อมด้วยศิษย์พระโมคคัลลีสบุตรติสสะอีก 4 รูป คือ พระอัญญิยะ พระอุตติยะ พระสมพละและพระภัทรสาละเดินทางไปประกาศศาสนาในลังกา ต่อมาทรงโปรดเกล้าให้สร้างบ่อน้ำ ที่พักคนเดินทาง โรงพยาบาลและปลูกต้นไม้เพื่อจัดสาธารณูปโภคและสาธารณะตามหลักพุทธธรรม พระองค์เสด็จไปพบสังเวชนียสถาน 4 แห่งเป็นผู้แรกและทรงสถาปนาให้เป็นสถานที่สักการะบูชาของพุทธศาสนิกชนในเวลาต่อมา พระองค์นับว่าเป็นอัครศาสนปลัมภ์พระพุทธศาสนาอย่างแท้จริงและต่อมาพระองค์ได้สมญานามว่า ธรรมาอโศกหรืออโศกผู้ทรงธรรมทรงครองราชย์ได้ 41 ปี (พระมหาสังขร ปริยตติเมธี, 2559)

ชีวิตความเป็นอยู่ของคนอินเดียในสมัยนี้เป็นช่วงที่รุ่งเรือง การแบ่งชนชั้นวรรณะมีกฎเกณฑ์ผ่อนปรนลง มีการแต่งงานกับคนต่างชาติต่างเผ่าพันธุ์และคัมภีร์วรรคศาสตร์อนุญาตให้มีการหย่าร้างได้และหญิงม่ายแต่งงานใหม่ได้ ศาสนาทุกศาสนาได้รับการสนับสนุนจากพ่อค้าและช่างฝีมือ ศาสนาส่วนใหญ่สอนเรื่องอาหิงสา เรียกร้องให้คนทานแต่ผัก (มังสวิริติ) ส่วนในกองทัพยังใช้เทคนิคเช่นเดิมอยู่ คือ มีช้าง ม้า รถรบและพลเดินเท้า ผู้ที่จะมาบริหารการเมืองเศรษฐกิจต้องได้รับการฝึกฝนมาอย่างดี การคมนาคมติดต่อเพิ่มมากขึ้นและสามารถติดต่อกันได้กับเมืองหลวงคือปาฏลีบุตร ใช้แรงงานคนกลางป่าเพื่อทำประโยชน์จากที่ดิน มีการขุดเกลือ ทำเหมืองเหล็กและแร่ธาตุอื่น ๆ พวกวรรณะศูทรทำงานกับพ่อค้าในโรงงานนับว่าอสิระขึ้น พระเจ้าอโศกทรงใช้ธรรมะมาปกครองบ้านเมืองไม่ให้ความรุนแรงเกิดขึ้น ทรงสร้างโรงพยาบาลสำหรับคนและสัตว์ทรงปลูกไม้ผลไว้ตามทางเพื่อให้คนเดินทางได้รับประทานและได้อาศัยร่มเงาพักเหนื่อยทรงสร้างบ้านพักคนเดินทางไว้ทั่วไปด้วย (ปัญญา วิวัฒนานันท์, 2558 ค)

จินโบราณ ในแถบดินแดนจินโบราณเป็นดินแดนที่กว้างใหญ่ไพศาลมีผู้คนอาศัยในดินแดนแห่งนี้มายาวนานผู้คนมีการเดินทางเคลื่อนย้ายถิ่นที่อยู่ พวกเขาได้มีการเลี้ยงสัตว์เร่ร่อน และมักมีการรุกรานซึ่งกันและกันระหว่างชนเผ่าต่าง ๆ การเดินทางส่วนหนึ่งจึงเกิดจากแรงผลักดันทางการเมือง ในยุคชุนชิว (770-476 ปีก่อนคริสตกาล) เป็นยุคที่ปรากฏชื่อนักปราชญ์หลายคน เช่น ขงจื้อ ผู้ตั้งลัทธิหลู เหลาจื้อผู้ตั้งลัทธิเต๋า เป็นต้น ขงจื้อถือเป็นนักเดินทางเพื่อแสวงหาปรัชญาทางการเมืองคนสำคัญ ช่วงอายุ 51 ปี ขงจื้อได้รับราชการตำแหน่งเสนาบดีทำให้บ้านเมืองเจริญรุ่งเรืองอย่างมาก แต่ต้องถูกใส่ร้าย ทำให้ในช่วง 497 ปีก่อนคริสตกาล ขงจื้อและศิษย์ได้ออกเดินทางจากแคว้นหลู่เพื่อไปเรียนรู้เรื่องการปกครองและวัฒนธรรมในแต่ละท้องถิ่นอื่น ๆ ของแต่ละแคว้น ในขณะที่ขงจื้อออกเดินทางไปอยู่ในแคว้นใดก็มักจะทำให้คำปรึกษาและสอนหนังสือ แต่บ่อยครั้งที่คำสอนของขงจื้อก่อให้เกิดความขัดแย้งจนทำให้ขงจื้อไม่สามารถอยู่ในแคว้นเหล่านั้นได้นาน ๆ ด้วยเหตุนี้เองจึงทำให้ขงจื้อต้องออกเดินทางไปเรื่อย ๆ จนวันหนึ่งขงจื้อได้พบกับมหาปราชญ์แห่งลัทธิเต๋านั้นก็คือท่านเล่าจื้อ ทั้งคู่ได้เสวนากันและท่านเล่าจื้อได้ให้แง่คิดกับขงจื้อในการปฏิบัติตนในสอดคล้องกับธรรมชาติ เปรียบดั่งน้ำที่ไม่มีอะไรที่อ่อนกว่าน้ำแต่ก็ไม่มีอะไรเข้มแข็งพอที่จะทำลายน้ำได้ ด้วยคำสอนนี้เองที่ขงจื้อได้นำมาปรับใช้กับตัวเองเพื่อให้มีความประนีประนอมมากขึ้น เมื่อขงจื้ออายุได้ 68 ปีท่านก็ได้กลับมาสู่แคว้นหลู่อีกครั้ง และได้เปิดโรงเรียนขึ้นอีกครั้งโดยมีลูกศิษย์ที่ท่านได้อบรมสั่งสอนประสิทธิ์ประสาทวิชาให้รวมทั้งหมดกว่า 3,000 คน (ปัญญา วิวัฒนานันท์, 2558 ค)

ต่อมาในช่วง 247 – 221 ปีก่อนคริสตกาลในประเทศจีน จักรพรรดิฉินที่ 1 “ฉินฉื่อหวงตี้” หรือ “ฉินซีฮ่องเต้” ก่อตั้งราชวงศ์ฉิน ในประเทศจีนสมัยนั้นยังมีแคว้นต่าง ๆ มากมายและมีเจ้าผู้ปกครองแคว้นของตนเอง ต่อมาฉินฮ่องเต้ทรงรวบรวมแคว้นต่าง ๆ เข้าเป็นปึกแผ่นเป็นจักรวรรดิฉินและทรงดำรงตำแหน่งจักรพรรดิหรือฮ่องเต้องค์แรกของจีน การปฏิรูประบบราชการทำให้พระองค์สามารถพิชิตรัฐใหญ่ทั้งหกได้อย่างง่ายดายประกอบด้วย หาน จ้าว เว่ย ฉู่ เยียน และฉี ทำให้ฉินสามารถผนึกรัฐต่าง ๆ เป็นแผ่นดินใหญ่ ภายใต้การปกครองแบบอำนาจที่ศูนย์กลาง มีการแบ่งเขตการปกครอง 36 แห่ง แบ่งย่อยออกเป็นอำเภอ ตำบล หมู่บ้าน รัฐอนุญาตให้ประชาชนมีสิทธิ์เป็นเจ้าของที่ดินมีระบบทะเบียนสำมะโนประชากรที่เป็นเอกภาพเหนียวแน่นมีการสร้างมาตรฐานและระบบภาษาเขียน ระบบเงินตรา มาตราชั่ง ตวง วัด เป็นศูนย์กลางรวบรวมเอกภาพของแผ่นดินจีนตลอดประวัติศาสตร์กว่า 2000 ปี มีการสร้างถนนหนทาง ลำคลองขนาดมหึมา คนรวยถูกย้ายให้มาอยู่อาศัยในเมืองหลวง คือ เสียนหยาง เพื่อสร้างความแข็งแกร่งทางเศรษฐกิจของใจกลางประเทศ ประชาชนทั่วไปถูกส่งไปเขตกันดารเพื่อทำไร่ทำนา นักโทษอาชญากรถูกอับเปหิไปต่อสู้อุปถัมภ์ประเทศตามแนวชายแดน ฉินซีฮ่องเต้ทรงดำริที่จะสร้างกำแพงเมืองของแคว้นต่าง ๆ ให้เชื่อมกันเป็นกำแพงเมืองมหัศจรรย์ที่ยาวที่สุดในโลกเพื่อสกัดกั้นชนเผ่าซ่งหนู (ปัญญา วิวัฒนานันท์, 2558 ค)

จินซีฮ่องเต้ใช้อำนาจเหล็กอย่างหลุโหด อาทิ การสังหารนักคิดนักปราชญ์จำนวนมาก เฒ่าหนังสือคัมภีร์ที่แตกแถว เกณฑ์แรงงานทาสให้สร้างกำแพงเมือง พระราชวัง สวนและสุสาน กระทั่งประชาชนล้มตายกันเป็นจำนวนมาก มีการรื้อนาทาเร้นส่วยภาษีประชาชน ขณะที่จินซีฮ่องเต้ใช้ชีวิตสุดหรู ใช้เงินทองเพื่อการท่องเที่ยวสำราญทั่วประเทศ มีการสร้างสุสานกองทัพทหารดินเผา ขึ้น เพื่อใช้เป็นสถานที่เก็บพระบรมศพของพระองค์เอง แสดงให้เห็นถึงวิวัฒนาการและสถาปัตยกรรมโบราณของจีนและศักยภาพอันยิ่งใหญ่ขององค์ (สายฝน รุ่งประเสริฐ วรธนสินธพ และสุรภาพร รังสีอุทัย, 2553 ก) ซึ่งจักรพรรดิจินทุกพระองค์ในประวัติศาสตร์จะมีความใฝ่ฝันสูงสุดอยู่สองประการ คือ หนึ่ง ยาอายุวัฒนะถ้าหากพระองค์ยังเสาะแสวงหาไม่ได้สิ่งที่พระองค์จะต้องทำคือ สอง การสร้างสุสานขนาดใหญ่โตมโหฬารเพื่อเป็นที่ประทับชั่วคราวนาน จินซีฮ่องเต้บัญชาให้นักพรตสี่ผู้นำตัวเด็กหญิงและเด็กชายพรหมจรรย์นับ 1,000 คน ลงเรือเดินทะเลเดินทางไปทางตะวันออกเพื่อแสวงหาเกาะผิงไหล เกาะฟางเจ้า และเกาะอิงโจว เพราะทรงเชื่อว่าเป็นดินแดนหวงห้ามของมนุษย์ และเป็นที่พักของเซียนที่จะมอบยาอายุวัฒนะให้พระองค์มีชีวิตเป็นอมตะ แต่พระองค์ไม่เคยได้รับข่าวคราวชะตากรรมของคณะเดินทางในภารกิจเสี่ยงตายนั้นเลย จินซีฮ่องเต้สิ้นพระชนในปี 210 ก่อนคริสตกาล แต่สุสานยังสร้างไม่แล้วเสร็จสร้างต่ออีก 2 ปี สุสานจึงแล้วเสร็จ รวมระยะเวลาก่อสร้างสุสาน 38 ปี ในสุสานมีทหารดินเผา ม้าศึก และรถม้าขนาดเท่าขนาดจริง เพราะให้ทั้งหมดนี้ติดตามไปรับใช้พระองค์ในปรโลก (ปัญญา วิวัฒนานันท์, 2558 ค)

ต่อมาหลังจากราชวงศ์ฉินเสื่อมอำนาจลง หลิวปังได้สถาปนาราชวงศ์ฮั่นขึ้น เป็นพระเจ้าฮั่นเกาจู่ปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์ฮั่น กษัตริย์ทุกพระองค์ใช้นโยบายที่ผ่อนภาระประชาชนทำให้ฮั่นตะวันตกมีความเจริญรุ่งเรือง ต่อมาในสมัยของพระเจ้าฮั่นอู่ตี้ มีการส่งจางเชียงไปเป็นทูตสันถวไมตรียังดินแดนตะวันตกเพื่อเปิดเส้นทางการค้าออกไปยังดินแดนเอเชียกลางหรือที่รู้จักกันในนามเส้นทางสายไหม ต่อมาศูนย์กลางการปกครองเปลี่ยนไปอยู่ที่ฮั่นตะวันออก เมื่อ “หวังหมั่ง” ถอดถอน “หยู จื่ออิง” ยุวกษัตริย์องค์สุดท้ายในราชวงศ์ฮั่นตะวันตกเพื่อตั้งตนเป็นใหญ่โดยจัดระเบียบการปกครองใหม่และก่อตั้งราชวงศ์ซินขึ้น แต่ความล้มเหลวของระเบียบใหม่ทำให้เกิดกระแสต่อต้านจากประชาชน ในปีค.ศ. 25 หลิวซิว ได้ตั้งตัวเป็นฮ่องเต้ เป็นพระเจ้าฮั่นกวงตี้และสามารถรวมแผ่นดินจีนให้เป็นปึกแผ่นอีกครั้งหนึ่ง ต่อมาในรัชสมัยหมิงตี้ ยกเลิกการผูกขาดการค้าเกลือและเหล็กกล้า อีกทั้งธุรกิจ อื่น ๆ เช่น ธุรกิจหลอมทองแดง ธุรกิจผ้าไหม เป็นต้น ทำให้ในยุคฮั่นตะวันออกเจริญรุ่งเรืองขึ้น เมืองล้วนยังกลายเป็นศูนย์กลางการค้าของประเทศ (ปัญญา วิวัฒนานันท์, 2558 ค)

รัชสมัยจางตี้และเหอตี้มีการเดินทางออกไปติดต่อเชื่อมสัมพันธ์ไมตรียังดินแดนฝั่งตะวันตกเพื่อสานต่อแนวการค้าบนเส้นทางสายไหม ช่วงกลางของฮั่นตะวันออกขึ้นที่ครองอำนาจในแผ่นดินและครอบงำจักรพรรดิสร้างความเดือดร้อนให้ประชาชนบ้านเมืองปั่นป่วน ในช่วงปลายของฮั่นตะวันออก เกิดกระแสวิพากษ์วิจารณ์การเมือง ชั้นที่สามารถสยบกลุ่มต่อต้านได้ กระตุ้นให้

ประชาชนลุกขึ้นต่อต้านผู้ปกครองกลายเป็นกบฏประชาชน ขุนนางที่มีกำลังทหารของตนเองฉวยโอกาสสร้างอำนาจและกำลังคนของตนเองกลายเป็นขุนศึก “ตั้งโต๊ะ” ถือเป็นขุนศึกรุ่นแรกที่มีบทบาทโดดเด่นของยุคนี้ เมื่อสิ้นสมัยแห่งตั้เหล่าขุนนางก็ยิ่งฮึกเหิมในอำนาจ อำนาจบ้านเมืองล่มสลาย สังคมเต็มไปด้วยคนจรไร้อินฐาน เมื่อถึงรัชสมัยหลิวตี้เกิดกบฏโพกผ้าเหลืองทางภาคเหนือ เกิดการต่อสู้แย่งชิงอำนาจขึ้นท้ายสุดเหลือเพียง 3 กลุ่มอำนาจใหญ่ คือ วุย จ๊ก และง่อ หรือที่รู้จักกันในนามของสามก๊ก

การเริ่มต้นของศาสนาคริสต์และการเดินทางเผยแผ่ศาสนา ศักราชทางศาสนาคริสต์เริ่มนับศตวรรษที่ 1 นับจากปีที่พระเยซูประสูติ คริสตศักราชเกิดภายหลังศาสนาพุทธ 543 ปี ศาสนาคริสต์มีวิวัฒนาการมาจากศาสนายิว พระเยซู หรือ จีซัส เป็นบุตรของมารตามาเรีย และบิดาโยเซฟ ในพระคัมภีร์ไบเบิลเล่าว่า มาเรียตั้งครรภ์ด้วยเดชพระวิญญาณบริสุทธิ์ ก่อนจะอยู่กินกับโยเซฟ โยเซฟเป็นคนดีซื่อสัตย์ ซึ่งมีทูตองค์หนึ่งของพระเจ้ามาปรากฏแก่โยเซฟในความฝันว่า โยเซฟบุตรดาวิดอย่าวิตกในการที่จะรับมาเรียมาเป็นภรรยาของเจ้าเลยเพราะว่าผู้ซึ่งปฏิสนธิในครรภ์ของนางนั้นเป็นโดยเดชพระวิญญาณบริสุทธิ์ นางนั้นจะประสูติบุตรชายแล้วเจ้าจงเรียกนามท่านว่า “เยซู” ขณะที่มาเรียตั้งครรภ์โยเซฟต้องพานางเดินทางออกจากเมืองนาซาเร็ธเพื่อไปจดทะเบียนสำมะโนครัวที่เมืองเบธเลเฮมในแคว้นยูเดีย มาเรียประสูติพระเยซูที่นั่น ต่อมาทูตองค์หนึ่งปรากฏแก่โยเซฟในความฝันบอกให้พากุมารและมารดาหนีไปประเทศอียิปต์และขออยู่ที่นั่นจนกว่าจะมีคำสั่งใหม่เพราะว่าเฮโรดจะแสวงหากุมารเพื่อจะประหารชีวิตเสีย เนื่องจากกษัตริย์เฮโรดทราบจากมหาปุโรหิตและพวกธรรมาจารย์ว่าจะมีพระกุมารที่บังเกิดมาเพื่อเป็นกษัตริย์ของชาวยิว เมื่อกษัตริย์เฮโรดสิ้นพระชนม์แล้วทูตพระเจ้าจึงปรากฏแก่โยเซฟบอกให้พากุมารและมารดากลับมาอยู่เมืองนาซาเร็ธ แผ่นดินอิสราเอลอีกครั้ง (ปัญญาวิวัฒน์นันท์, 2558 ค)

ตอนวัยเด็กพระเยซูสนใจในการศึกษาศาสนา และได้ฝากตนเป็นศิษย์นักบุญยอห์น บัปติสต์ เมื่ออายุ 30 ปี ก็ทรงรับพิธีบัพติศมาในน้ำจากนักบุญยอห์น ที่แม่น้ำจอร์แดน หลังจากนั้นพระเยซูจึงเริ่มทำการสอนแก่ศิษย์ และเริ่มมีผู้คนนับถือมากขึ้น แต่คำสอนของพระเยซูบางคำสอนขัดต่อหลักศาสนายิวทำให้เกิดความขัดแย้งกับนักการศาสนาชาวยิวดั้งเดิมจนทำให้พระเยซูถูกจับตั้งไม้กางเขน ศาสนาคริสต์ในสมัยที่พระเยซูยังมีชีวิตอยู่ เจริญเติบโตแพร่หลายไปได้น้อยมากเพราะมีผู้ที่คอยขัดขวางทำลาย พระเยซูก็มีเวลาเป็นศาสดาเพียงสามปีเท่านั้นศาสนาคริสต์เพิ่งมาเจริญเติบโตหลังจากที่พระเยซูสิ้นชีพแล้วโดยการเผยแผ่ศาสนาอย่างจริงจังของเหล่าสาวกและศาสนิกชน นักบุญคนสำคัญ ได้แก่ นักบุญเปโตร ถือเป็นประมุขคนแรกของคริสต์ศาสนามีฐานะเป็นเสมือนสมเด็จพระสันตะปาปาไปเพื่อแผ่ธรรมที่กรุงโรม แต่กรุงโรมในระยะแรกต่อต้านศาสนาคริสต์ ทำให้นักบุญเปโตร ถูกประหารชีวิต สอง คือ นักบุญเปาโล ได้ออกเดินทางไปเผยแผ่ศาสนาในดินแดนต่าง ๆ ทั่วโลก ช่วงเวลาประมาณ 15 ปีหลังจากพระเยซูสิ้นพระชนม์แล้วนักบุญเปาโลได้ประสบความสำเร็จสามารถสร้างโบสถ์แห่งแรกเพื่อใช้สอนธรรมะของพระเยซูที่เมืองอันติโอโคสในกรีก ประกาศศาสนาเมสสิ

อาห์แยกตัวออกจากศาสนายิว การตั้งหลักอย่างมั่นคงของศาสนาคริสต์ได้เริ่มขึ้นตอนต้นคริสต์ศตวรรษที่ 4 เมื่อพระเจ้าจักรพรรดิคอนสแตนตินมหาราช (ค.ศ. 306-337) ได้ทรงครองราชย์สมบัติ และได้ประกาศให้เสรีภาพในการนับถือศาสนาคริสต์ในปี ค.ศ. 313 ครั้งเวลาต่อมาพระเจ้าจักรพรรดิเทโอโดซิอุส ประการให้คริสต์ศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติของอาณาจักรโรมันในปี ค.ศ. 391 ดังนั้นคริสต์ศาสนาจึงตั้งหลักมั่นคงและแผ่อิทธิพลไปทั่วยุโรป ทวีปเอเชีย แอฟริกา และอเมริกา คริสต์ศาสนาได้แผ่เข้ามายังประเทศไทยในสมัยกรุงศรีอยุธยา โดยพวกสอนศาสนาชาวโปรตุเกส สเปน และฝรั่งเศสซึ่งได้เข้ามาพร้อมกับพวกพ่อค้าแต่คริสต์ศาสนาในประเทศไทยไม่ได้แพร่หลายเหมือนในประเทศอื่น ๆ (ปัญญาวิวัฒน์นันท์, 2558 ข)

การเดินทางในยุคกลางหรือมัธยมสมัย (Middle Age) การเดินทางในยุคกลางมีความคล้ายคลึงกับอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวมากขึ้น ซึ่งเกิดขึ้นกับนักแสวงบุญที่มาเยี่ยมเยียนกรุงโรมและดินแดนศักดิ์สิทธิ์ มีการเดินทางไปตามสถานที่สำคัญทางศาสนาหลายแห่ง นอกจากนี้การเดินทางในยุคนี้จะมีเพียงแต่การแสวงบุญแต่ยังมีการเดินทางเพื่อวัตถุประสงค์อย่างอื่น เช่น การเดินทางเพื่อติดต่อระหว่างคริสตจักร การเดินทางของพ่อค้า นักการทูต ทหารและนักวิชาการ มีการส่งมิชชันนารีและสถานทูตไปยังสถานที่ต่าง ๆ เช่น จีน อินเดีย และแอฟริกา (Carl, Thompson, 2011)

ในช่วง ค.ศ. 1071 ถือได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นของมหากาพย์การเดินทางเพื่อแสวงบุญและต่อสู้เพื่อศรัทธาทางศาสนาระหว่างศาสนาคริสต์และศาสนาอิสลาม หรือที่รู้จักกันในนาม “สงครามครูเสด” (Crusades) หรือ “สงครามไม้กางเขน” เป็นสงครามรบนอกประเทศทางศาสนาที่ถูกทำให้ศักดิ์สิทธิ์โดยสมเด็จพระสันตะปาปาเออร์บันที่ 2 และศาสนจักรคาทอลิก มีเป้าหมายเพื่อฟื้นฟูการเข้าถึงสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ในเยรูซาเล็มของคริสเตียน เยรูซาเล็มถือเป็นนครศักดิ์สิทธิ์และสัญลักษณ์ของศาสนาเอบราฮัมทั้งสามศาสนา อันได้แก่ ศาสนายูดาห์ ศาสนาคริสต์และศาสนาอิสลาม สงครามครูเสดเกิดขึ้นเมื่อเซลจุกเคิร์กมีชัยชนะอย่างเด็ดขาดเหนือกองทัพไบแซนไทน์เมื่อ ค.ศ. 1071 และตัดการเข้าถึงเยรูซาเล็มของคริสเตียน (ภาสพันธ์ ปานสีดา, 2563) จักรพรรดิไบแซนไทน์ อเล็กซิสที่ 1 ทรงเกรงว่าเอเชียไมเนอร์ทั้งหมดจะถูกบุกรุก พระองค์จึงทรงเรียกร้องผู้นำคริสเตียนตะวันตกและสันตะปาปาให้มาช่วยเหลือโดยไปจาริกแสวงบุญ หรือทำสงครามศาสนาเพื่อปลดปล่อยเยรูซาเล็มจากการปกครองของมุสลิม อีกสาเหตุหนึ่งเป็นเพราะการทำลายล้างสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของคริสเตียนเป็นจำนวนมากและการเบียดเบียนคริสตชนภายใต้อัล-ฮาคิม กาลิฟปราชวงค์ฟาติมียะห์ (สงครามครูเสดถือเป็นสงครามระหว่างศาสนาคริสต์และอิสลามที่กินระยะเวลายาวนานกว่า 200 ปี คร่าชีวิตผู้คนไปกว่า 7,000,000 คน) การที่พระสันตะปาปาเออร์บันที่ 2 ผลักดันให้เกิดสงครามครูเสดครั้งที่ 1 ในปี 1095 แทนการบุกรุกของชาวมุสลิมที่เป็นมาหลายร้อยปี ส่งผลให้ชาวคริสต์รุกเข้าไปในดินแดนภายใต้การยึดครองของศาสนาอิสลามได้บ้าง ผลที่เกิดขึ้นขณะนั้นคือสามารถยึดกรุงเยรูซาเล็มคืนพร้อมกับได้เปิดเส้นทางการติดต่อการค้ากับเอเชียใต้สำเร็จตั้งตั้งใจไว้แต่ต้น นับเป็นการสร้างสัมพันธ

กับโลกภายนอกของชาวยุโรปเป็นครั้งแรกหลังจากถูกปิดกั้นร่วมระยะเวลากว่า 500 ปี (ภาสพันธ์ ปานสีดา, 2563)

ส่วนของการเดินทางค้าขายบนเส้นทางสายไหมที่มีชื่อเสียงมากที่สุด คือ การเดินทางของมาร์โค โปโล มาร์โค โปโล เป็นนักเดินทางค้าขายและนักสำรวจชาวเวนิส ประเทศอิตาลี มาร์โค โปโลเป็นชาวตะวันตกคนแรกที่ได้เดินทางตามเส้นทางสายไหมร่วมกับบิดาและลุงไปยังประเทศจีน หรือที่เรียกว่า คาเธ่ย์ เมื่อปี ค.ศ. 1271 และได้เข้าเฝ้าจักรพรรดิคุบไลข่านแห่งราชวงศ์หยวน ผู้เป็นหลานปู่ของเจงกีส ข่าน มาร์โค โปโลได้ใช้ชีวิตอยู่ที่เมืองหางโจวช่วยงานราชสำนักถึง 17 ปี ก่อนเดินทางกลับบ้านเกิด บ้านเกิดของมาร์โค โปโล แสดงภาพให้เห็นว่าเมืองต่าง ๆ ในเอเชียเหล่านี้เปี่ยมเสมือนกับสรวงสวรรค์ที่มีความอุดมสมบูรณ์พร้อม ผิดจากทางยุโรปที่มีทรัพยากรน้อยกว่าและมักเกิดสงครามเพื่อแย่งชิงทรัพยากร (อนันตชัย จินดาวัฒน์, 2555)

ต่อมาในปี ค.ศ. 1453 หลังจากที่กรุงคอนสแตนติโนเปิลแตกโดยพวกออตโตมันเติร์ก (Ottoman Turks) ถือเป็นการฟื้นฟูอำนาจมุสลิมขึ้นมาอีกครั้งหนึ่งในใจกลางแผ่นดินอนาโตเลีย ทำให้การค้าระหว่างตะวันตกและตะวันออกหยุดชะงักลงด้วยความไม่ปลอดภัยในการเดินทาง เมืองเวนิสได้สัมปทานทางการค้าจากอาณาจักรออตโตมัน ทำให้ยุโรปต้องยอมรับสินค้าราคาแพง ชาวยุโรปตื่นตัวทำการค้าตั้งแต่หลังสงครามครูเสด สินค้าประเภทเครื่องเทศ และสินค้าใหม่ ๆ ที่เป็นที่ต้องการของตลาดอยู่ที่เอเชีย เป็นเหตุผลและแรงผลักดันให้ชาวยุโรป และกษัตริย์สนับสนุนการเดินทางเรือสำรวจเส้นทางมายังเอเชีย (อนันตชัย จินดาวัฒน์, 2553) นอกจากนี้เหตุผลทางการค้าแล้วอีกเหตุผลหนึ่งคือการเผยแพร่งานศาสนาคริสต์ ด้วยเหตุผลนี้จึงทำให้พ่อค้าและหมอสอนศาสนาจึงมักเดินทางมายังดินแดนตะวันออก อีกความเชื่อหนึ่งที่ผลักดันให้เกิดการเดินทางคือ การแสวงหาดินแดนแห่งตำนานเพรสเตอร์ จอห์น ซึ่งเป็นมุขปาฐะที่เล่ากันว่าหลังแนววงล้อมของพวกมุสลิมที่ล้อมยุโรปไว้นั้นมีกษัตริย์ชาวคริสเตียนพระองค์หนึ่งทรงพระนามว่า เพรสเตอร์ จอห์น พระองค์มีข้าราชการบริพารและทหารนั้นแสนอีกทั้งมีเงินทองมากมาย หากชาวยุโรปสามารถอ้อมไปถึงอาณาจักรของพระองค์ได้สำเร็จแล้วขอความช่วยเหลือพระองค์จะช่วยยกทัพมาช่วยชาวคริสเตียนล้อมกรอบมุสลิมอีกครั้งหนึ่ง (อนันตชัย จินดาวัฒน์, 2555) ด้วยเหตุนี้ประเทศต่าง ๆ จึงตื่นตัวจัดส่งนักสำรวจออกไปยังดินแดนต่าง ๆ ของโลก ประเทศที่มีบทบาทสำคัญคือโปรตุเกส สเปน อังกฤษ ฝรั่งเศสและฮอลแลนด์

ส่วนการเดินทางในยุคใหม่ (Early Modern) การสำรวจโลกในศตวรรษที่ 15 โปรตุเกสถือเป็นผู้ที่เปิดศักราชของการล่าอาณานิคมโดยการเข้ายึดครองแผ่นดินนอกทวีปยุโรปและบรรดาบ้านเมืองที่ไม่นับถือศาสนาคริสต์ กระทั่งนำมาสู่การยึดครองและก่อตั้งอาณาจักรลอยน้ำไปทั่วในหัวเมืองสำคัญ ๆ ในแถบเอเชียเพื่อครอบครองการค้าเครื่องเทศ สเปนค้นพบทวีปอเมริกา และอเมริกาใต้ เข้าครอบครองและทำลายอารยธรรมของชนพื้นเมืองอย่างย่อยยับตลอดสมัยศตวรรษที่ 15 -16 แต่หลังสงครามยุทธนาวีระหว่างอังกฤษกับสเปน อังกฤษสามารถเอาชนะสเปนได้อังกฤษ

จึงเริ่มประกาศศักราชภาพของตนเองไปรอบโลกสามารถครอบครองและจัดตั้งเมืองขึ้นอย่างต่อเนื่อง ภายหลังปี ค.ศ. 1500 โลกกลายเป็นชุมชนทรัพยากรสำหรับชาวยุโรปแม้ว่าประชากรชาวยุโรปเป็นประชากรเพียงส่วนน้อยของโลก แต่สามารถก้าวขึ้นมายึดครอง บังคับและแสวงหาผลประโยชน์จากดินแดนอันกว้างขวางของโลก (Carl, Thompson, 2011)

การเดินทางในช่วงต้นยุคใหม่ที่สำคัญ คือ การเดินทางทั้ง 4 ครั้งของคริสโตเฟอร์ โคลัมบัสซึ่งเชื่อกันว่าน่าจะเป็นชาวสาธารณรัฐเจนัว การเดินทางดำเนินไปในระหว่างปี ค.ศ. 1492 ถึงปี ค.ศ. 1504 ถือเป็นสันปันน้ำในประวัติศาสตร์การท่องเที่ยวและการเดินทางในยุโรปและเป็นจุดสำคัญในการเปลี่ยนสู่ยุคใหม่และทัศนคติสมัยใหม่ โคลัมบัสได้เดินเรือข้ามมหาสมุทรแอตแลนติกทำให้ชาวยุโรปรู้จักทวีปอเมริกา การเดินทางทั้งสี่ครั้งและความพยายามที่จะตั้งถิ่นฐานบนเกาะฮิสปันโยลาของโคลัมบัสถือเป็นจุดเริ่มต้นของการล่าอาณานิคมของสเปนและชาติมหาอำนาจอื่น ๆ ในทวีปยุโรปบน "โลกใหม่" อีกด้วย (Carl, Thompson, 2011)

ในช่วงที่ลัทธิจักรวรรดินิยมและการแข่งขันทางเศรษฐกิจระหว่างอาณาจักรต่าง ๆ ในยุโรป ผ่านทางการควบคุมเส้นทางการค้าและการล่าอาณานิคมกำลังเริ่มขึ้นนั้น โคลัมบัสได้วางแผนการเดินทางไปยังอินเดียตะวันออกโดยเดินเรือมุ่งไปทางตะวันตก โคลัมบัสมีความเชื่อที่ขัดแย้งกับแนวความเชื่อในยุคนั้นว่าโลกนั้นมีรูปร่างแบน เขาเชื่อว่าโลกนั้นมีรูปร่างเป็นทรงกลมและสามารถเดินทางไปอินเดียได้โดยการเดินเรือไปทางทิศตะวันตก โคลัมบัสวางแผนการเดินทางใหม่ขึ้นมาซึ่งต่างจากนักสำรวจคนอื่นอย่างสิ้นเชิงโดยศึกษาการเดินทางเรือจากแหล่งความรู้ต่าง ๆ เช่น จากคัมภีร์ไบเบิล วรรณกรรมโบราณ และหนังสือวิทยาศาสตร์ หรือแม้กระทั่งบันทึกการเดินทางของมาร์โคโพลโล พ่อค้าชาวเวนิสผู้เดินทางไปถึงทวีปเอเชียได้สำเร็จซึ่งได้เล่าถึงเส้นทางสายไหม แต่ปัญหาสำคัญที่มีการอภิปรายอย่างกว้างขวาง คือ ความเป็นไปได้ของการเดินทางรอบโลก อุปสรรคเรื่องของอาหารและข้อจำกัดทางเทคโนโลยีการเดินทางในสมัยนั้น เช่น การเดินเรือไปติดในบริเวณที่ไม่มีลมพัด เป็นต้น (Carl, Thompson, 2011)

โคลัมบัสนำโครงการเดินเรือดังกล่าวไปเสนอต่อราชสำนักโปรตุเกสเพื่อขอทุนทรัพย์ในการแต่งกองเรือออกไปค้นหาความมั่งคั่งยังดินแดนไกลโพ้น แต่ถูกปฏิเสธ เขาจึงไปขอรับการอุปถัมภ์จากพระเจ้าเฟอร์ดินานด์ที่ 5 และสมเด็จพระราชินีนาถอิซาเบลลาที่ 1 แห่งอาณาจักรกัสติล และได้รับการอนุมัติให้ออกเดินทางเป็นครั้งแรกในปี ค.ศ. 1492 แต่แทนที่โคลัมบัสจะไปถึงหมู่เกาะญี่ปุ่นอย่างที่ใฝ่ฝันไว้ เขากลับไปพบหมู่เกาะบาฮามาสและซันฟิงบนเกาะแห่งหนึ่งที่เขาตั้งชื่อว่า "ซานซัลบาดอร์" ส่วนการเดินทางอีกสามครั้งถัดมา เขาได้ค้นพบหมู่เกาะเกรตเตอร์แอนทิลลีส เลสเซอร์แอนทิลลีส รวมทั้งชายฝั่งทะเลแคริบเบียนของเวเนซุเอลาและอเมริกากลาง และประกาศให้ดินแดนเหล่านั้นเป็นกรรมสิทธิ์ของจักรวรรดิสเปน (Carl, Thompson, 2011)

แม้ว่าโคลัมบัสนั้นไม่ได้เป็นบุคคลแรกที่เดินทางมาถึงทวีปอเมริกา (เนื่องจากเลฟ เอริกสัน และกองเรือชาวนอร์สได้มาถึงทวีปนี้ก่อนแล้ว) แต่การเดินทางของโคลัมบัสก็ทำให้เกิดการติดต่ออย่างถาวรและต่อเนื่องระหว่างโลกใหม่ (ฝั่งตะวันตกของมหาสมุทรแอตแลนติก) กับโลกเก่า (ฝั่งตะวันออกของมหาสมุทรแอตแลนติก) นำไปสู่ช่วงเวลาของการสำรวจและการล่าอาณานิคมในดินแดนภายนอกทวีปยุโรปที่ดำเนินผ่านเวลาหลายศตวรรษและส่งผลอย่างใหญ่หลวงต่อพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของโลกตะวันตกสมัยใหม่ (Carl, Thompson, 2011)

ในปี ค.ศ. 1705 ถือได้ว่าเป็นยุคการกำเนิดใหม่ของพาหนะการเดินทางในยุคใหม่ นอกจากการเดินทางด้วยรถม้าแล้ว โทมัส นิวโคเมน ยังได้คิดค้นประดิษฐ์เครื่องจักรไอน้ำ ต่อมา เจมส์ วัตต์ ได้พัฒนาเครื่องจักรไอน้ำขึ้น ซึ่งหลังจากนั้นได้มีการนำเอาชื่อของเจม วัตต์ มาตั้งเป็นหน่วยของกำลังไฟฟ้า เช่น กำลังไฟฟ้า 400 วัตต์ เป็นต้น เครื่องจักรไอน้ำเป็นเครื่องจักรแรกๆ ที่มนุษย์สร้างขึ้น เช่น รถจักรไอน้ำ เรือกลไฟ ฯลฯ ทำให้การเดินทางสะดวกสบายรวดเร็วยิ่งขึ้น (Carl, Thompson, 2011)

การเดินทางในศตวรรษที่ 18 มีสองวัตถุประสงค์หลัก คือ การสำรวจและการท่องเที่ยว แต่อย่างไรก็ตามในช่วงเวลาดังกล่าวรูปแบบของการเดินทางและการท่องเที่ยวไม่แตกต่างกันมากนัก นักเดินทางเกือบทั้งหมดจะออกเดินทางเพื่อค้นหาความรู้ที่เป็นประโยชน์ไม่ว่าพวกเขาจะเดินทางไปพักผ่อนหย่อนใจหรือเดินทางในฐานะนักสำรวจ มีการเดินทางไปทั้งในอังกฤษและยุโรปหรือเดินทางไกลไปยังสถานที่ที่ยังไม่ได้มีการสำรวจ การเดินทางสำรวจช่วงนั้นถือได้ว่าเป็นแขนงของวิทยาศาสตร์ในการให้ข้อมูลต่าง ๆ ในช่วงปลายศตวรรษที่ 17 ได้มีการก่อตั้งสมาคม The Royal Society ในกรุงลอนดอน เพื่อส่งเสริมและประสานงานกิจกรรมการท่องเที่ยวในเครือสหราชอาณาจักร อิทธิพลของ Royal Society ที่เห็นได้ชัดเจนมากที่สุดในยุคนั้น คือ การเล่นเรือของ William Dampier วิลเลียมได้แล่นเรือไปในทะเลแคริบเบียนและแปซิฟิก ระหว่างการผจญภัย เขาได้จดบันทึกเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ธรรมชาติของภูมิภาคและประเพณีของชาวเมืองที่เขาไปเยือน การบันทึกการเดินทางเป็นการสังสรรค์ความรู้ที่ครอบคลุมถึงโลกของธรรมชาติ ซึ่งต่อมาในปี ค.ศ. 1735 Linnaeus นักธรรมชาติวิทยาสวีเดนทำอนุกรมวิธานธรรมชาติของโลกซึ่งหนังสือประเภทอนุกรมวิธานนี้ได้รับการตอบรับอย่างรวดเร็วในครั้งหลังของศตวรรษที่สิบแปด (Fussell Paul, 1987)

สภาพสังคมยุโรปในช่วงระหว่างปี ค.ศ. 1750 ถึง 1850 หลังจากในยุโรปได้มีการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่เกิดขึ้นที่เรียกว่า “การปฏิวัติอุตสาหกรรม” (The Industrial Revolution) ในทวีปยุโรป ได้ส่งผลกระทบต่อการเดินทางและได้กลายเป็นรากฐานของการเดินทางท่องเที่ยวของผู้คนจำนวนมากในปัจจุบันนี้ การเปลี่ยนแปลงนี้ทำให้สังคมเกิดการเปลี่ยนแปลง การปฏิวัติอุตสาหกรรมได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอย่างใหญ่หลวงทั้ง ทางด้านเศรษฐกิจและสังคม ทั้งยังได้เปลี่ยนแปลงสถานที่ทำงานของคนงานจากภาคเกษตรกรรมไปสู่ภาคอุตสาหกรรม

ในโรงงานผลิตสินค้า รวมทั้งรูปแบบใหม่ของชีวิตภายในเมืองใหญ่ก็เริ่มปรากฏชัดเจนมากยิ่งขึ้น (อนันตชัย จินดาวัฒน์, 2553)

ในช่วง ค.ศ. 1768-1980 ปรากฏการเดินทางที่น่าสนใจ คือ การเดินทางครั้งที่สามของ กัปตันเจมส์ คุก ไปยังมหาสมุทรแปซิฟิกได้เปิดฉากยุคการสำรวจทางวิทยาศาสตร์อย่างเปิดเผย เจมส์ คุกถือเป็นนักผจญภัยที่ยิ่งใหญ่คนหนึ่งของอังกฤษ เพราะเป็นนักทำแผนที่ เป็นผู้พบเกาะฮาวาย อีกทั้งเป็นผู้ที่ได้สำรวจและยึดครองออสเตรเลียกับนิวซีแลนด์มาเป็นอาณานิคมของอังกฤษ การค้นพบแผ่นดินหมู่เกาะและทวีปถือเป็นการเติมเต็มแผนที่โลกให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น การเดินทางและการสำรวจครั้งที่สำคัญของเจมส์ คุก เกิดขึ้นในเดือนสิงหาคม ปี ค.ศ. 1768 เมื่อเรือเอนเดฟเวอร์ เดินทางออกจากอังกฤษ บนเรือมีนักพฤกษศาสตร์ ชื่อ โจเซฟ แบงก์ เดินทางไปด้วย เรือแล่นอ้อมแหลมกู๊ดโฮปลงไปถึงเส้นละติจูดที่ 40 แล้วแล่นไปทางทิศตะวันออกจนเห็นเกาะนิวซีแลนด์ เมื่อวันที่ 7 ตุลาคม 1769 เจมส์ คุกใช้เวลา 6 เดือนในการสำรวจชายฝั่งที่ยาวถึง 3,800 กิโลเมตร จึงพิสูจน์ได้ว่านิวซีแลนด์ไม่ใช่ทวีปแต่เป็นเกาะและเขาสามารถทำแผนที่นิวซีแลนด์ได้สำเร็จ กระแสลมทำให้เรือถูกพัดขึ้นไปทางเหนือเรื่อย ๆ มาพักที่อ่าวแห่งหนึ่ง เขาและลูกเรือได้เดินทางเหยียบแผ่นดินใหญ่ของออสเตรเลียเป็นครั้งแรก นักพฤกษศาสตร์ได้เก็บตัวอย่างพืช นก และสัตว์ใหม่ ๆ เป็นจำนวนมากรวมทั้งได้พบเห็นจิงโจ้สัตว์ประหลาดที่มีถุงเลี้ยงลูกอยู่ที่ท้องในการเดินทางครั้งนี้ด้วย เจมส์ คุก ทอดสมอและลงเรือที่เกาะโพเซชัน ชักธงอังกฤษขึ้นที่นี่ และอ้างสิทธิ์ในแถบตะวันออกของทวีปทั้งหมดนี้ให้อยู่ภายใต้ชื่อ “นิวเซาท์เวลส์” (อนันตชัย จินดาวัฒน์, 2553) การเปิดฉากยุคการสำรวจทางวิทยาศาสตร์อย่างเปิดเผยของเจมส์ คุก นี้ทำให้เกิดนักเดินทางทั้งชาวยุโรปและชาวอเมริกัน นักเดินทางสำรวจที่มีชื่อเสียง เช่น ในแอฟริกา ได้แก่ James Bruce, Mungo Park และ Francois Le Vaillant ในแปซิฟิกใต้ ได้แก่ Louis Antoine de Bougainville ในออสเตรเลีย ได้แก่ Matthew Flinders ในอเมริกาใต้ ได้แก่ Alexander von Humboldt และในทวีปอเมริกาเหนือ ได้แก่ Alexander MacKenzie ต่อมาในปี ค.ศ. 1803 สหรัฐอเมริกาได้เดินทางสำรวจเป็นครั้งแรกโดย Meriwether Lewis และ William Clark ได้เดินทางข้ามมหาสมุทรแอตแลนติกไปยังชายฝั่งมหาสมุทรแปซิฟิก (Carl, Thompson, 2011)

ในช่วงศตวรรษที่ 17 มีการพัฒนาที่พักตากอากาศ (Resort) เนื่องจากผู้คนนิยมเดินทางไปอาบน้ำแร่เพื่อการบำบัดโรค และเพื่อสุขภาพร่างกายสถานที่อาบน้ำแร่จึงกลายเป็นสถานที่ตากอากาศที่ได้รับความนิยม มีผู้คนลี้ภัยเป็นจำนวนมาก และจากการเดินทางไปยังสถานที่ที่อบอุ่นหรืออบอุ่น ทำให้เกิดที่พัก (Inn) จำนวนหนึ่งตามเส้นทางที่ผ่าน ต่อมาในช่วงปลายศตวรรษที่ 17 การท่องเที่ยวที่เรียกว่า "Grand Tour" กำลังเป็นที่นิยมของนักบวช นักการทูต ขายนุ่ม และนักศึกษากว่าคือ เป็นการเดินทางท่องเที่ยวเป็นเวลานาน ๆ ไม่น้อยกว่าสองปีโดยส่วนใหญ่จะนิยมเดินทางเยี่ยมชมยุโรปโดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเทศฝรั่งเศสและอิตาลี โดยมีคู่มือแนะนำการท่องเที่ยวเพื่อ

เข้าถึงและประจักษ์ในจิตวิญญาณ และความรู้ทางวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ รวมทั้งการเยี่ยมชมโบราณสถาน และเสพความคลาสสิก แกรนด์ทัวร์นี้จึงเป็นเรื่องของการเดินทางเพื่อแสวงหาประสบการณ์ทางการศึกษา แต่ต่อมาก็กลายสภาพไปบ้าง คือ หันไปในทางแสวงหาความเพลิดเพลินเสียเป็นส่วนใหญ่ และเมื่อถึงปี ค.ศ. 1770 การเดินทางภายในประเทศอังกฤษไปยังส่วนภูมิภาคกลายเป็นเรื่องของแพชั่นและเป็นส่วนหนึ่งของสังคมอังกฤษ ทำให้เกิดความหลากหลายในการเดินทางนักเดินทางบางคนยึดติดกับความคลาสสิกของ Grand Tour แบบดั้งเดิม นักเดินทางท่องเที่ยวบางกลุ่มถูกดึงดูดจากบทกวี “Ossian” ที่โด่งดังของ James McPherson หลีกหนีความทันสมัยเดินทางไปที่ท่องเที่ยวไปยังสกอตแลนด์มากขึ้น อิทธิพลของบทกวี Ossian กระตุ้นให้เกิดความงามเกิดรสชาติใหม่ ๆ ทำให้เกิดการชื่นชมในสุนทรียภาพของภูมิทัศน์มากยิ่งขึ้น (Carl, Thompson, 2011)

การเดินทางแสวงบุญของนักเดินทางทางศาสนากลายเป็นเรื่องธรรมดาในตอนท้ายของยุคการฟื้นคืนพระชนม์ของพระเยซูคริสต์ในช่วงปลายศตวรรษที่ 18 และต้นศตวรรษที่ 19 ส่งผลนำไปสู่การจัดตั้งสังคมมิชชันนารีขึ้นหลายแห่งและเกิดการรณรงค์การเลิกทาส ศตวรรษที่ 19 นักท่องเที่ยวได้กลายเป็นสัญลักษณ์ของความทันสมัย สังคมเชิงพาณิชย์และผู้บริโภคนิยมมากขึ้นเรื่อย ๆ โดยการปฏิวัติอุตสาหกรรมขณะที่จำนวนนักท่องเที่ยวส่วนใหญ่เริ่มเดินทางท่องเที่ยวในเชิงนันทนาการ เกิดการปรับโครงสร้างพื้นฐานเพื่อรองรับการท่องเที่ยว อย่างกว้างขวาง ซึ่งมีลักษณะเริ่มคล้ายกับการอุตสาหกรรม ต่อมาในสมัยวิกตอเรียและเอ็ดเวิร์ด 1837-1941 ในศตวรรษที่ 19 จักรวรรดิมหาอำนาจในยุโรปขยายตัวอย่างมากจนถึงศตวรรษที่ 20 อเมริกาเริ่มขยายดินแดนเพิ่มอลาสกาและฮาวายเข้าไปในสหภาพในช่วงปี ค.ศ. 1867 และ 1898 ตามลำดับ ช่วงนี้เกิดการเดินทางที่น่าสนใจไม่ว่าจะเป็นสำรวจทางการทหารของทหารเรือ นักสำรวจและนักเผยแผ่ศาสนานักการค้า นักวิทยาศาสตร์ ผู้บริหารอาณานิคม นักการทูต นักข่าว ศิลปินและคนอื่น ๆ อีกมากมาย ยุโรปและสหรัฐอเมริกาเกิดการขยายตัวอย่างมากในยุคนี้ ตัวอย่าง เช่น การวิวัฒนาการของวิทยาศาสตร์และการแข่งขันกันระหว่างยุโรปและอเมริกาได้สร้างความรู้สึที่เด่นชัดขึ้นในหมู่ชาวยุโรปและอเมริกัน (ชาวอเมริกัน) ซึ่งถือว่าตนเองคือชนชาติที่มีอารยธรรมและการตรัสรู้ มีความเหนือกว่าทางวัฒนธรรมและเชื้อชาติ การเดินทางสำรวจเปรียบเสมือนสัญลักษณ์รูปแบบของความเป็นชายความยิ่งใหญ่ของจักรพรรดิ ตัวตนของอุดมการณ์สูงสุดของวิทยาศาสตร์ (Carl, Thompson, 2011)

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าการเดินทางของกลุ่มชนชาติต่าง ๆ มีมาตั้งแต่บรรพกาลกว่า 10,000 ปีก่อนคริสตกาล จะเห็นได้ว่าส่วนสำคัญที่ผลักดันให้เกิดการเดินทางในช่วงแรกคือการเดินทางเพื่ออาหารและหาสถานที่ที่ปลอดภัยในการดำเนินชีวิต หลังจากที่มีมนุษย์รู้จักตั้งถิ่นฐานมีการอยู่รวมกันเป็นหมู่ มีการสร้างสังคมขึ้น มนุษย์มีเวลาที่จะพัฒนาวิทยาต่าง ๆ รวมทั้งการพัฒนาโครงสร้างของสังคมที่มีความซับซ้อนมากขึ้น เกิดการประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้ สร้างพาหนะในการเดินทาง เกิดการค้าขายแลกเปลี่ยน จากชุมชนขนาดเล็กกลายเป็นอาณาจักรต่าง ๆ มีการเดินทาง

ไปมาหาสู่กันด้วยหลายเหตุผลทั้งการศึกษาสงครามแย่งชิงทรัพยากร การค้าขาย การเดินทางเพื่อศาสนา และการทูต เป็นต้น ในโลกตะวันตกจะเห็นได้ว่าผู้คนเคลื่อนย้าย สู้รบแย่งชิงพื้นที่อุดมสมบูรณ์เพื่อแย่งชิงทรัพยากรที่มีจำนวนจำกัด ซึ่งอาจแตกต่างจากชุมชนของซีกโลกตะวันออกที่มีความอุดมสมบูรณ์ เช่น แหล่งอารยธรรมแม่น้ำสินธุ ถึงแม้จะมีการสู้รบกันระหว่างเมืองแต่เหตุผลด้านการแย่งชิงทรัพยากรไม่ใช่ประเด็นสำคัญ การสู้รบระหว่างเมืองส่วนใหญ่เป็นการสู้รบเพื่อแสดงให้เห็นถึงพระราชอำนาจ และความเป็นจักรพรรดิราช หรือเป็นการปราบปรามกษัตริย์ที่ไม่ตั้งอยู่ในธรรม

การค้นหาแนวคิดทางปรัชญา ศาสนาและการเผยแพร่หลักธรรมคำสอน ส่งผลให้เกิดการเดินทางขึ้น เช่น การเดินทางเผยแพร่พุทธศาสนาในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช การเดินทางของขงจื้อ การเดินทางเผยแพร่คริสต์ศาสนาไปยังดินแดนต่าง ๆ นอกจากนี้ความเชื่อต่าง ๆ ถือเป็นเหตุผลดึงดูดให้เกิดการเดินทางได้ง่าย เช่น ความเชื่อเรื่องยาอายุวัฒนะส่งผลให้ในแผ่นดินจีน สมัยของ จินซีฮ่งเต้ มีการบัญชาให้เจ้าเมืองต่าง ๆ ค้นหาอายุวัฒนะ และมีบัญชาให้นักพรตสี่ผู้นำตัวเด็กหญิงและเด็กชายพรหมจรรย์นับ 1,000 คน ลงเรือเดินทะเลเดินทางไปทางตะวันออกเพื่อแสวงหากี้เกาะเผิงไหล เกาะฟางเจ้า และเกาะอิงโจว เพราะทรงเชื่อว่าเป็นดินแดนหวงห้ามของมนุษย์ และเป็นที่พักพิงของเซียนที่จะมอบยาอายุวัฒนะให้พระองค์มีชีวิตเป็นอมตะ และตัวอย่างอีกความเชื่อหนึ่งที่ผลักดันให้เกิดการเดินทางของชาวยุโรป คือ การแสวงหาดินแดนแห่งตำนานเพรสเตอร์ จอห์น ซึ่งเป็นมุขปาฐะที่เล่ากันว่าหลังแนววงล้อมของพวกมุสลิมที่ล้อมยุโรปไว้นั้นมีกษัตริย์ชาวคริสเตียนพระองค์หนึ่งทรงพระนามว่า เพรสเตอร์ จอห์น พระองค์มีข้าราชการบริพารและทหารนั้นแสนอีกทั้งมีเงินทองมากมาย หากชาวยุโรปสามารถอ้อมไปถึงอาณาจักรของพระองค์ได้สำเร็จแล้วขอความช่วยเหลือพระองค์จะช่วยยกทัพมาช่วยชาวยุโรปล้อมกรอบมุสลิมอีกครั้งหนึ่ง

ความเชื่อทางศาสนาที่แตกต่างกันนั้นก่อความขัดแย้งทางศาสนาก่อให้เกิดการเดินทางเพื่อศรัทธา เกิดสงครามระหว่างศาสนาขึ้น เช่น สงครามศาสนาที่ยิ่งใหญ่ที่สุดคร่าชีวิตผู้คนจำนวนมากคือ สงครามครูเสดเป็นสงครามระหว่างศาสนาคริสต์และอิสลามคำว่า "ครูเสด" ยังใช้อธิบายการทัพที่มีเหตุจูงใจทางศาสนาที่ดำเนินระหว่าง ค.ศ. 1100 และ 1600 ในดินแดนนอกเหนือไปจากเลแวนต์ที่เป็นพื้นที่ของชาวมุสลิมพื้นที่หลักแล้ว โดยยังเป็นการทำสงครามกับพวกนอกศาสนา พวกนอกกรีตและประชาชนภายใต้การห้ามขับพาศนียกรรม (excommunication) ด้วยเหตุผลด้านศาสนา เศรษฐกิจและการเมืองผสมกัน การแข่งขันกันระหว่างคริสเตียนและมุสลิมยังนำไปสู่พันธมิตรระหว่างกลุ่มแยกศาสนาต่อคู่แข่งของตน เช่น คริสเตียนเป็นพันธมิตรกับรัฐสุลต่านรุมที่นับถืออิสลามระหว่างสงครามครูเสดครั้งที่ห้า

ต่อมาเมื่อเทคโนโลยีของเดินทางพัฒนามากขึ้นผู้คนเริ่มเดินทางมากขึ้นด้วยเหตุผลต่าง ๆ การพัฒนาเทคโนโลยีการเดินทางเรือ และการทำแผนที่ทางทะเล ทำให้เกิดกิจกรรมเดินทางเพื่อสำรวจโลกขึ้น นักเดินเรือในยุโรปสามารถค้นพบแผ่นดินใหม่ เกิดการล่าอาณานิคมมากขึ้น มีการ

ติดต่อค้าขายกับดินแดนตะวันออก และจัดตั้งเมืองอาณานิคมเพื่อแสวงหาผลประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ของซีกโลกตะวันออก การเดินทางทำให้เกิดการสำรวจ และพัฒนาเทคโนโลยีการเดินทางเคลื่อนย้ายของนักสำรวจและนักเผยแพร่ศาสนา นักการค้า นักวิทยาศาสตร์ ผู้บริหารอาณานิคม นักการทูต นักข่าว ศิลปินและคนอื่น ๆ อีกมากมายทั่วโลก ทำให้การเดินทางมีจุดประสงค์และมโนทัศน์ที่หลากหลายมากขึ้นตามสภาพสังคมและวัฒนธรรมช่วงยุคสมัยที่แตกต่างกันจนถึงปัจจุบัน

2.1.3 การเดินทางในบริบทวัฒนธรรมของกลุ่มชนชาติไทย

การเดินทางในบริบทวัฒนธรรมไทยนั้นปรากฏการเดินทางตั้งแต่ยุคของอาณาจักรต่าง ๆ ที่มีพื้นที่ภายใต้อาณาบริเวณที่ติดต่อสัมพันธ์กันในแถบภูมิภาคนี้ ความเชื่อและความศรัทธาถือได้ว่าเป็นเหตุผลหนึ่งซึ่งส่งผลให้เกิดการเดินทางเพื่อจารีตแสวงบุญขึ้น เช่น การเดินทางจารีตแสวงบุญของชาวล้านนา ชาร์ลส์ คายส์ (Charles Keyes) (อ้างจาก ธงชัย วินิจจะกุล, 2556) กล่าวว่า ผู้คนมีการเดินทางเพื่อไปจาริกแสวงบุญที่พระธาตุศักดิ์สิทธิ์ของล้านนาทั้ง 12 แห่ง ชาวล้านนาเชื่อกันว่าแต่ละพระธาตุมีอำนาจเหนือปีเกิดในรอบ 12 นักษัตร นั้นหมายความว่าดวงชะตาของคน ๆ หนึ่งอยู่ภายใต้อำนาจของพระธาตุประจำปีเกิดของตน ฉะนั้นจึงเป็นหน้าที่ของแต่ละคนที่ต้องเดินทางเพื่อสักการบูชาพระธาตุของตน วงจร 12 นักษัตร คือ ระเบียบของจักรวาลก่อนยุคมหากาฬระตะที่มีมาแต่โบราณในภูมิภาคนี้ก่อนจะเปลี่ยนเป็นระเบียบจักรวาลแบบพุทธในเวลาต่อมา สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ทั้ง 12 แห่งนี้รวมกันเป็นภูมิภาคของจักรวาล ครอบคลุมพื้นที่บางส่วนของพม่า ลาว และภาคเหนือของไทย ที่ผู้คนที่ต้องเดินทางไปสักการะให้ครบ พื้นที่เหล่านี้ถูกเชื่อมโยงเข้ากับต้นกำเนิดในอินเดีย หนึ่งในพระธาตุกลุ่มนี้อยู่บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ จึงต้องกำหนดวัดแห่งหนึ่งบนพื้นโลกเป็นสิ่งแทนเพื่อให้คนมาสักการบูชาได้ด้วย

ในแถบดินแดนล้านช้างฝั่งขวาของแม่น้ำโขงพระธาตุพนมถือเป็นศูนย์รวมความศรัทธาของผู้คนในภูมิภาคนี้ทำให้เกิดการเดินทางเพื่อมาสักการบูชาพระธาตุที่บรรจุนครธาตุ (กระดูกส่วนหน้าอก) ของพระพุทธเจ้า ตามตำนานพระธาตุพนม ในอรรถนิทาน (กรมศิลปากร, 2483) กล่าวว่า สมัยหนึ่งในปัจฉิมโพธิกาล พระพุทธเจ้าพร้อมทั้งพระอานนท์ ได้เสด็จมาทางทิศตะวันออกโดยทางอากาศ ได้มาลงที่ดอนกอนเนา แล้วเสด็จไปหนองคันแทเสื่อน้ำ (เวียงจันทน์) พระองค์ได้พยากรณ์ไว้ว่าในอนาคตจะเกิดบ้านเมืองใหญ่เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป และทรงประทับรอยพระพุทธบาทไว้ที่ โพนฉั่น (พระบาทโพนฉั่น) อยู่ตรงข้ามอำเภอโพนพิสัย จังหวัดหนองคาย แล้วเสด็จมาที่พระบาทเวินปลา ซึ่งอยู่เหนือเมืองนครพนมปัจจุบัน อีกทั้งได้ทรงพยากรณ์ที่ตั้งเมืองมรุกขนคร (นครพนม) พระองค์ประทับที่ภูกำพร้าวหนึ่งคืน วันรุ่งขึ้นเสด็จข้ามแม่น้ำโขง ไปบิณฑบาตที่เมืองศรีโคตรบูร พักอยู่ที่ร่มต้นรังต้นหนึ่ง ปัจจุบันคือบริเวณพระธาตุอิงฮังเมืองสุวรรณเขต แล้วกลับมาทำภัตกิจ (ฉันอาหาร) ที่ภูกำพร้าวโดยทางอากาศ ต่อมาพญาอินทรีได้เสด็จมาเฝ้าและทูลถามพระพุทธ

องค์ ถึงเหตุที่มาประทับที่ภูเก้าพร้าว พระพุทธองค์ได้ตรัสว่า เป็นประเพณีของพระพุทธเจ้าทั้ง 3 พระองค์ ในภัททกัลป์ที่นิพพานไปแล้ว บรรดาสาวกจะนำพระบรมสารีริกธาตุมาบรรจุไว้ที่ภูเก้าพร้าว เมื่อพระพุทธองค์ปรินิพพานแล้ว พระมหากัสสปะ ผู้เป็นสาวก ก็จะนำเอาพระบรมสารีริกธาตุมาบรรจุไว้ ณ ที่นี้ เช่นกัน จากนั้นพระพุทธองค์ก็ได้ทรงปรารภถึงเมืองศรีโคตรบูร และมรุกขนคร แล้วเสด็จไปหนองหารหลวง ได้ทรงเทศนาโปรดพญาสุวรรณพิงคาระ และพระเทวี ประทานรอยพระพุทธบาทไว้ ณ ที่นั้น แล้วเสด็จกลับพระเชตวัน หลังจากนั้นก็เสด็จปรินิพพานที่เมืองกุสินารา

ในตำนานพระธาตุพนม กล่าวไว้ว่า องค์พระธาตุพนมได้ถูกสร้างในช่วงระหว่างพุทธศตวรรษที่ 8 ถึงพุทธศตวรรษที่ 12 เพื่อบรรจุพระอัฐิธาตุ (กระดูกส่วนหน้าอก) ของพระพุทธเจ้า โดยเจ้าผู้ครองนครศรีโคตรบูรและเจ้าเมืองต่าง ๆ รวม 5 เมืองร่วมกันก่อสร้างขึ้น เมื่อพระเจ้าปรินิพพานพระมหากัสสปะพร้อมด้วยพระอรหันต์ 500 องค์ ก็ได้อัญเชิญพระอัฐิธาตุ มาทางอากาศ แล้วมาลงที่ดอยแท่น (ภูเพ็กในปัจจุบัน) จากนั้นได้ไปบิณฑบาตที่เมืองหนองหารหลวง เพื่อบอกกล่าวแก่พญาสุวรรณพิงคาระ ตำนานตอนนี้ตรงกับตำนานพระธาตุเชิงชุม และพระธาตุนารายณ์เจงเวง พญาทั้ง 5 พระองค์ ได้แก่ พญานันทเสน แห่งเมืองศรีโคตรบูร พญาจุลณีพรหมทัตแห่งแคว้นจุลฉวี พญาอินทปัตถนครแห่งเมืองอินทปัตถนคร พญาคำแดงแห่งเมืองหนองหาน้อย และพญาสุวรรณพิงคาระแห่งเมืองหนองหารหลวง ได้พากันปั้นดินดิบก่อแล้วเผาไฟ สร้างพระธาตุตามคำแนะนำของพระมหากัสสปะ เมื่อสร้างเสร็จแล้วพระมหากัสสปะ ก็ได้อัญเชิญพระอัฐิธาตุ เข้าบรรจุภายในที่อันสมควร (อนุวัตร ธรรมการึก, 2554)

ความเชื่อความศรัทธาในตำนานอัฐิธาตุดังกล่าวทำให้ผู้คนเดินทางเพื่อไปสักการะอัฐิธาตุ รวมถึงการเดินทางตามเส้นทางที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปยังสถานที่ต่าง ๆ ซึ่งสถานที่เหล่านั้นกลายเป็นพุทธศาสนสถานที่สำคัญในการเดินทางเพื่อจารีตแสวงบุญ ซึ่งนอกจากความเชื่อเรื่องพระธาตุศักดิ์สิทธิ์ ความเชื่อเรื่องการเดินทางของพระพุทธเจ้าไปยังสถานที่ต่าง ๆ เพื่อโปรดสัตว์ และพระองค์ได้ทรงประทับรอยพระพุทธบาทไว้ตามสถานที่นั้น ๆ เพื่อเป็นสัญลักษณ์ของการมาถึงของศาสนาพุทธ และเพื่อเป็นที่เคารพบูชาของพุทธศาสนิกชนทั้งหลายได้แพร่หลายในดินแดนสองฝั่งแม่น้ำโขงคติความเชื่อเรื่องการบูชาพระพุทธบาทมีหลักฐานมาตั้งแต่สมัยทวารวดี ต่อเนื่องมาถึงสมัยสุโขทัย อยุธยา และรัตนโกสินทร์ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงกล่าวถึงคติความเชื่อเรื่องการบูชารอยพระพุทธบาทไว้ใน “อธิบายเรื่องพระบาท” ว่าชาวลังกามีความเชื่อว่าพระพุทธเจ้าทรงประทับรอยพระพุทธบาทไว้ให้ประชาชนสักการะบูชา 5 แห่ง คือ รอยพระพุทธบาทบนเขาสุมนภูฏ รอยพระพุทธบาทบนเขาสุวรรณมาลิก รอยพระพุทธบาทบนเขาสุวรรณบรรพต รอยพระพุทธบาทที่เมืองโยนก และรอยพระพุทธบาทบนหาดริมแม่น้ำมณฑา โดยเฉพาะรอยพระพุทธบาทบนยอดเขาสุมนภูฏในลังกา ทวีปถือเป็นแห่งสำคัญที่ผู้นับถือพระพุทธศาสนาตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่นั้นมาทั้งชาวไทย พม่า และมอญ ต่างพยายามหาโอกาสไปสักการะบูชาให้ได้ (กรมศิลปากร, 2511)

ในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมแห่งกรุงศรีอยุธยา (พ.ศ. 2163-2171) เคยมีคณะสงฆ์ไทยกลุ่มหนึ่งเดินทางไปยังเกาะลังกาเพื่อบูชารอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนัญญา ส่วนพื้นที่กรุงศรีอยุธยาก็มีรอยพระพุทธรูปที่เขาสุวรรณบรรพต พระภิกษุเหล่านั้นจึงนำความมาทูลพระเจ้าทรงธรรม จึงโปรดให้มีตราสั่งหัวเมืองต่าง ๆ ให้ตรวจค้นหาตามภูเขาคือ ต่อมากกรุงศรีอยุธยาได้รับแจ้งจากเมืองสระบุรีว่า มีนายพรานพบรอยพระพุทธรูปบาทบนยอดเขาแห่งหนึ่งทางทิศเหนือกรุงศรีอยุธยา พระองค์เสด็จไปทอดพระเนตรรอยพระพุทธรูปบาทด้วยพระองค์เอง และทรงเชื่อว่าเป็นรอยพระพุทธรูปบาทที่เขาสุวรรณบรรพตตามที่พระสงฆ์ลังกาบอกจริง จึงมีรับสั่งให้สถาปนารอยพระพุทธรูปบาทดังกล่าว การสถาปนาวัดพระพุทธรูปบาทสระบุรีทำให้พระพุทธรูปบาทสระบุรีกลายเป็นมหาเจดีย์สถานที่ได้รับความนับถือศรัทธาจนเกิดประเพณีที่ราชสำนักและราษฎรทั่วไปเดินทางมานมัสการพระพุทธรูปบาทกลางเดือน 3 เป็นประจำทุกปี หรือเรียกย่อว่า “ไปพระบาท” ซึ่งมีความเชื่อว่ามีผู้ใดที่เดินทางมาสักการะรอยพระพุทธรูปบาท 3 ครั้ง 7 ครั้ง จะไม่ตกรอก การเสด็จพระราชดำเนินไปพระบาท ถือเป็นการเดินทางครั้งสำคัญที่เป็นราชประเพณี และอาจเป็นพระราชนิยมของพระมหากษัตริย์บางพระองค์ ที่มีหลักฐานปรากฏการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธรูปบาทมากกว่าหนึ่งครั้ง เช่น สมเด็จพระนารายณ์มหาราช สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เป็นต้น ซึ่งการเสด็จออกนอกพระนครของพระมหากษัตริย์ไทยส่วนใหญ่จะมีสาเหตุ 3 คือ การเสด็จไปสงคราม การเสด็จไปวังข้าง และการเสด็จไปนมัสการพระพุทธรูปบาทและที่อื่น ๆ อย่างใดอย่างหนึ่ง (วรรณวิวัฒน์ รัตนลัมภ์, 2556)

การเดินทางไปสักการะพระพุทธรูปบาทถือได้ว่าเกิดจากความศรัทธาและต้องการจะหลุดพ้นทุกข์ หลีกหนีภัยการตกรอก นอกจากนี้ความศรัทธายังส่งผลให้เกิดการเคลื่อนย้ายผู้คนไปยังสถานที่ต่าง ๆ ตามพระพุทธรูปสำคัญ ๆ ที่ผู้คนนับถือ การเคลื่อนย้ายพระพุทธรูปส่วนหนึ่งเกิดจากแนวคิดเรื่องเทวราช สมมติราช รวมไปถึงพระราชผู้ทรงธรรม แนวคิดเหล่านี้ล้วนมีความเกี่ยวข้องกับศาสนา การทำนุบำรุงศาสนานั้นย่อมแสดงให้เห็นถึงการเป็นพระราชผู้ทรงธรรม ซึ่งมีส่วนที่สามารถควบคุมกลไกการปกครอง กลไกของรัฐและประชาชน ให้ดำเนินไปอย่างปกติสุข ดังจะเห็นได้จากในสมัยพระยาไทย (พระมหาธรรมราชาที่ 1 ครองราชย์ พ.ศ. 1890-1919) กับโลกทัศน์แบบไตรภูมิ พระร่วง สมเด็จพระนารายณ์ (พ.ศ. 2199-2231) กับการเป็นการเป็นกษัตริย์ที่ทรงทำนุบำรุงพระพุทธรูปศาสนา พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ. 2275-2301) ที่ให้การอุปถัมภ์การสืบศาสนาในลังกา ต่อมาในสมัยของพระเจ้ากรุงธนบุรี (พ.ศ. 2310-2325) พระองค์มีบทบาทของมหากษัตริย์ในฐานะผู้กอบกู้ รวบรวม และการอุปถัมภ์ศาสนา รวมถึงการย้ายพระพุทธรูปสำคัญคือพระแก้วมรกตจากเวียงจันทน์ด้วย (พ.ศ. 2322) หรือล่วงมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ราชสำนักรัชกาลที่ 1 ใช้วัตถุทางศาสนาเป็นเครื่องมือในการแสดงตัวตนของพระมหากษัตริย์ในอุดมคติ และทำให้เมืองหลวงที่สถาปนาขึ้นใหม่มีความศักดิ์สิทธิ์ในฐานะเป็นศูนย์กลางของศาสนาพุทธ ควบคู่ไปกับอำนาจทางการเมือง นัยยะ

ของกลไกทางการเมืองกับศาสนา เป็นสิ่งคู่กันที่แยกไม่ออก รัฐกับศาสนา มีส่วนเกี่ยวพันซับซ้อนเคลื่อนในกันและกัน รวมถึงกับประชาชนพลรัฐผู้อยู่ใต้ปกครองด้วย โดยมีกลไกทางศาสนาเป็นเครื่องขับเคลื่อนและขับเคลื่อนให้เกิดผลและกลไกในการปฏิบัติ “กษัตริย์ผู้ทรงธรรม” สมควรที่จะครอบครองพระพุทธรูปที่ศักดิ์สิทธิ์

ในสมัยรัชกาลที่ 1 ที่มีการรวบรวมพระพุทธรูปจากหัวเมือง สุโขทัย พิษณุโลก อโยธยา ลพบุรี มาประดิษฐานไว้ ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) ทั้งสิ้นจำนวน 1,248 องค์ จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ชี้ให้เห็นว่าราชสำนักได้มีการจัดทำบัญชีพระพุทธรูปเอาไว้อย่างละเอียด เพื่อเป็นการกำหนดเอาไว้ล่วงหน้า ต่อการออกแบบระเบียบพระอุโบสถ ระเบียบพระมหาเจดีย์ และพระวิหารทิศต่าง ๆ เพื่อเก็บรวบรวมพระพุทธรูปจากหัวเมืองดังกล่าวมาประดิษฐานที่พระระเบียงในวัดโพธิ์ เหตุการณ์ดังกล่าวเป็นเหตุการณ์สำคัญเพราะเป็นส่วนหนึ่งของวิธีการที่ในการสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งเห็นได้ชัดว่าระบบการจัดการดังกล่าว มีส่วนสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับแนวคิดในการบริหารราชการของรัฐบาลในยุคสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ (วิราวรรณ นฤปิติ, 2560) การเคลื่อนย้ายพระพุทธรูปเป็นการกำหนดให้เห็นถึงรัฐในอุดมคติที่สัมพันธ์กับอำนาจของสถาบันกษัตริย์เพื่อหลอมความเชื่อของรัฐประเทศราชต่อความเป็นเจ้าผู้ปกครอง รวมไปถึงบทบาทของการเป็นศูนย์กลางในเรื่องบุญญาธิการ หรือบารมีของผู้ปกครองในเชิงของจักรวาลวิทยา หรือศูนย์กลางของอำนาจในระบอบรัฐ อีกทั้งยังเป็นศูนย์กลางของการรวบรวมจิตศรัทธาของผู้คนส่งผลให้เกิดการเดินทางของผู้คนเพื่อมาสักการะพระพุทธรูปที่ตนนับถือด้วย

การเคลื่อนย้ายพระพุทธรูปเพื่อเป็นขวัญกำลังใจของผู้คนที่อพยพเคลื่อนย้ายถิ่นฐานจากภัยสงคราม และเป็นเครื่องมือเพื่อให้ผู้คนหลงหลักปักฐาน ณ สถานที่ใหม่อย่างถาวร ดังตัวอย่างการอันเชิญพระศรีสรรเพชญ์จากกรุงเก่าขึ้น สันนิษฐานว่าเป็นพระราชดำริรวบรวมพระพุทธรูปสำคัญครั้งแผ่นดินกรุงศรีอยุธยา มาประดิษฐานไว้ในกรุงเทพมหานคร มีความคิดเนื่องมาจากพระราชศรัทธาเคารพในองค์พระพุทธรูป เมื่อปราสาทราชมนเฑียรถูกทำลายเสียหายไปมากจึงสมควรอันเชิญพระพุทธรูปสำคัญของราชสำนักอยุธยา มาประดิษฐานยังพระนครแห่งใหม่นี้ด้วย เพื่อเป็นขวัญและกำลังใจแก่ผู้คนในราชสำนักอยุธยาที่อพยพหนีภัยสงครามมาอยู่ที่กรุงเทพ ฯ แม้ว่าอาจจะไม่ได้รับการปฏิสังขรณ์องค์พระพุทธรูปให้ตึ๊งเดิมแต่ก็ได้รับการบรรจุไว้ในพระเจดีย์ที่ซึ่งประดิษฐานไว้ในใจกลางพระนคร (วิราวรรณ นฤปิติ, 2560) เมื่อพระพุทธรูปที่ชาวอยุธยา นับถือถูกเคลื่อนย้ายมาประดิษฐานไว้ใจกลางพระนครย่อมเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้ชาวอยุธยาหลงหลักปักฐานที่พระนครอย่างถาวร นอกจากนี้แล้วความเป็นศูนย์กลางจิตใจและความศักดิ์ของพระพุทธรูปตามความเชื่อของผู้คนยังส่งผลให้เกิดการเดินทางเพื่อมาสักการะพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ในพระนคร

ในระบบการครองของกษัตริย์ไทยนอกจากแนวคิดเรื่องเทวราช สมมติราช รวมไปถึงพระราชผู้ทรงธรรมแล้ว ความเชื่อเรื่องมหาบุรุษและจักรพรรดิราช เป็นอีกแนวคิดหนึ่งที่ทำให้พระมหากษัตริย์ต้องเดินทางออกนอกพระนครเพื่อการศึกษาสงครามและการขยายอาณาเขต แนวคิดเรื่องจักรพรรดิราชของไทยได้รับอิทธิพลมาจากแนวคิดเรื่องมหาบุรุษในพุทธศาสนาและแนวคิดเทวราชาของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู การสถาปนาการปกครองแบบเทวราชในสมัยอยุธยาทำให้กษัตริย์มีอำนาจสูงสุดเท่าเทพเจ้า ตามแนวคิดเทวภาพ (Divinity) ของฮินดู แนวคิดเรื่องเทวภาพเป็นพื้นฐานสำคัญแห่งอำนาจทางการเมืองและการปกครองของลัทธิเทวราช ในขณะที่แนวคิดแบบธรรมราชาแบบสุโขทัยเห็นว่าพระมหากษัตริย์ที่บรรลุธรรมตามศาสนาพุทธจะบรรลุถึงพุทธภาพและเป็นธรรมราชา และถึงแม้ว่าอยุธยาจะรับเอาแนวคิดเทวราชมาจากฮินดูก็ตาม แต่สังคมไทยมีความใกล้ชิดพุทธศาสนาจึงได้รับอิทธิพลของศาสนาพุทธมากกว่าศาสนาพราหมณ์ (ธัญญา สังขพันธานนท์, 2556)

แนวคิดเรื่องมหาบุรุษ หมายถึง การเกิดขึ้นของผู้มีบุญบารมีอันได้แก่พระโพธิสัตว์ หรือพระบรมศาสดา ซึ่งเป็นผู้ที่นำทางจิตวิญญาณของสัตว์โลกทั้งหลายในโลกแห่งโลกียะ ชี้นำแนวทางและนำพาสัตว์เหล่านั้นไปสู่ปลายทางโลกแห่งโลกุตระ และพระมหาจักรพรรดิราชผู้นำที่ยิ่งใหญ่ในโลกแห่งโลกียะ การกำเนิดของมหาบุรุษไม่ว่าจะเป็นพระโพธิสัตว์หรือพระมหาจักรพรรดิราช นั้นหมายถึงการเริ่มต้นช่วงเวลาแห่งความอุดมสมบูรณ์ของแผ่นดินและธัญญาหาร (ธัญญา สังขพันธานนท์, 2556) จะเห็นได้ว่าแนวคิดเรื่องจักรพรรดิราช ทั้งทางโลกตะวันตก เช่น อารยะธรรมอียิปต์ กรีกโรมัน และทางตะวันออกอารยะธรรมแม่น้ำสินธุ อารยะธรรมของชนชาติจีน เป็นต้น ผู้ที่เป็นจักรพรรดิราชมักจะถูกเชื่อมโยงกับเทพเจ้า หรือพระผู้มีบุญบารมีมากกว่าบุรุษทั้งปวง แนวคิดนี้ส่งผลให้ผู้ที่เป็นกษัตริย์มีความต้องการขยายอาณาเขต สร้างความอุดมสมบูรณ์ ความเจริญรุ่งเรืองให้แก่เมืองและอาณาจักรของพระองค์

ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. 1991-2031) พระองค์เป็นกษัตริย์ที่ให้ความสำคัญกับแนวคิดธรรมราชาอย่างมาก มหาชาติคำหลวงในสมัยนี้ถือเป็นวรรณคดีเรื่องหนึ่งที่ผลิตซ้ำเรื่องราวของมหาบุรุษในฐานะผู้ที่ดำรงธรรมที่ยิ่งใหญ่ วรรณคดีเรื่องนี้นำเรื่องราวของพระโพธิสัตว์เมื่อเสวยชาติเป็นพระเวสสันดรมาแล้วในรูปแบบวรรณคดีพุทธศาสนา ด้วยเหตุที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสืบเชื้อสายมาจากราชวงศ์สุโขทัยจึงได้รับอิทธิพลแนวคิดดั้งเดิมมาจากสุโขทัยค่อนข้างมาก (สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทวณิช, 2523) ดังจะเห็นได้จากการที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถตั้งพระทัยจะสละบาปและต้องการแสวงบุญ พระองค์จึงโปรดให้พระราชโอรสพระองค์หนึ่งไปยังลังกาทวิปเพื่อนิมนต์พระสงฆ์ผู้ปราศจากกิเลสมายังกรุงศรีอยุธยา แนวความคิดเรื่องพระมหาจักรพรรดิราชทำให้ในสมัยของพระองค์เกิดการเดินทางเพื่อการศึกษาสงครามและเพื่อการปกป้องบ้านเมืองค่อนข้างมาก ดังจะเห็นได้จากวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบรมไตรโลกนาถ เรื่อง “ลิลิตยวนพ่าย” ปรากฏการกล่าวถึงเรื่องราวการเดินทางยกทัพไปตีเมืองต่าง ๆ ทั้งเมืองฝ่ายเหนือ

และเมืองฝายเขมร ในเรื่องแสดงให้เห็นถึงพระบารมีของพระองค์ที่ส่งผลให้อาณาจักรเกิดความเจริญรุ่งเรือง ผ่านการเปรียบเทียบความเจริญของเมืองอื่นกับกรุงศรีอยุธยาว่าไม่เจริญเท่ากรุงศรีอยุธยา เช่น ตอนยกทัพไปตีเขมร ตีเอาเมืองนครธมแล้วกวาดต้อนชาวเมืองเขมรมายังอยุธยาเมืองฟ้าเมืองสวรรค์ เป็นต้น การเดินทางเพื่อการสงครามของพระมหากษัตริย์และความเป็นศูนย์กลางอาณาจักรส่งผลให้เกิดการเดินทาง การเคลื่อนย้ายผู้คนในฐานะเชลยศึก และการเดินทางเพื่อการค้าขายระหว่างเมือง

การเดินทางเพื่อออกป่าล่าสัตว์และการคล้องช้างเป็นอีกเหตุผลหนึ่งที่ทำให้พระมหากษัตริย์เดินทางออกนอกพระนคร การคล้องช้างและการจับช้างเกิดขึ้นในวัฒนธรรมไทยมาช้านาน หลักฐานเก่าแก่ที่สุดน่าจะปรากฏในศิลาจารึกหลักที่ 1 ของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ที่กล่าวถึงการจับช้างว่า “กูไปตีหนังวังช้างได้ กูเอามาแก่พ่อกู” และในจารึกนครชุม พ.ศ. 1900 ในด้านที่ 2 มีการกล่าวถึงพระยาเสือไทยหรือพระธรรมราชาที่ 1 ว่ามีความสามารถจับช้างได้เป็นอย่างดี กษัตริย์ทุกพระองค์ต้องเรียนรู้ตำราคชศาสตร์ ดังเช่น สมเด็จพระนารายณ์มหาราชพระองค์ทรงสนพระทัย และโปรดปรานคชกีฬาเป็นพิเศษ ทรงเสด็จประพาสป่าเพื่อจับช้างด้วยพระองค์เองเป็นประจำ (ธัญญา สังขพันธานนท์, 2556) กิจกรรมการเดินทางป่าล่าสัตว์และการคล้องช้างของกษัตริย์สะท้อนวิถีชีวิตต่อธรรมชาติและทรัพยากรอย่างเด่นชัด ทรัพยากรในประเทศทั้งหมดเป็นของพระองค์ เพราะพระองค์คือเจ้าของอาณาจักรและเป็นเจ้าชีวิตของสรรพสัตว์ทั้งหมด แนวคิดเรื่องช้างเผือกช้างคู่บารมีของกษัตริย์เป็นสัญลักษณ์แสดงถึงอำนาจและบุญบารมีของกษัตริย์และเป็นเครื่องหมายแสดงสถานะของพระมหากษัตริย์ การเดินทางป่าล่าสัตว์และการคล้องช้างเป็นอีกเหตุผลหนึ่งที่ทำให้พระมหากษัตริย์ ขนชั้นปกครอง และขุนนางเดินทางออกนอกพระนคร

การเดินทางค้าขายถือเป็นอีกกิจกรรมหนึ่งที่ส่งผลให้เกิดการเดินทาง การค้าขายแลกเปลี่ยนมีมาตั้งแต่โบราณถือเป็นการสร้างความมั่งคั่งให้แก่อาณาจักร ในศิลาจารึกหลักที่ 1 ของพ่อขุนรามคำแหงมหาราชตอนหนึ่งกล่าวว่า “เมื่อชั่วพ่อขุนรามคำแหงเมืองสุโขทัยนี้ดี ในน้ำมีปลาในนามีข้าว เจ้าเมืองบ่เอาจกอบในไพร่ลู่ทาง เพื่อนจูงวัวไปค้า ขี่ม้าไปขาย ใครจักใคร่ค้าช้างค้า ใครจักใคร่ค้าม้าค้า ใครจักใคร่ค้าเงินค้าทองค้า ไพร่ฟ้าหน้าใส” คำว่า จกอบหรือจกอบ หรือจกอบ เป็นภาษาเขมร แปลว่าภาษีชนิดหนึ่งที่เก็บจากผู้ค้าสัตว์และสิ่งของที่มาจำหน่าย การนำระบบเงินตรามาใช้มีส่วนช่วยระบบเศรษฐกิจให้ดีขึ้น เป็นการจูงใจให้ประชาชนประกอบอาชีพเพื่อจะได้มีทรัพย์สินเป็นของตนเอง ด้วยเหตุที่สุโขทัยมีแร่ธาตุหลายชนิด เช่น เงิน ทอง ดีบุก เหล็ก จึงมีการนำแร่เงินมาใช้ในการทำเงินตราที่เรียกว่า เงินพดด้วง เป็นการพัฒนาระบบเศรษฐกิจเพื่ออำนวยความสะดวกในการแลกเปลี่ยนให้คล่องขึ้น เงินพดด้วง แบ่งออกเป็น สลึง บาท และตำลึง (เงินตราที่มีค่าน้อยที่สุด คือ เบี้ย ทำจากหอยเรียกว่า เบี้ยหอย)

นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2555) กล่าวถึงการค้าขายในสมัยอยุธยาจนถึงต้นรัตนโกสินทร์ว่า ในสมัยอยุธยาตอนต้นเงินถือได้ว่าเป็นตลาดสำคัญของการค้าของไทยเช่นกัน มิใช่แต่เพียงในฐานะตลาดรับซื้อสินค้าเท่านั้น หากแต่เป็นผู้ป้อนผลิตภัณฑ์บางอย่างซึ่งขายดีในตลาดโลกให้แก่อยุธยาด้วย เนื่องจากการค้าต่างประเทศอยุธยาอิงอาศัยการค้าแบบส่งผ่านเป็นหลัก อยุธยาเป็นศูนย์กลางสินค้าของป่าที่ส่งมาจากล้านนา กัมพูชา เวียดนาม พม่า ฯลฯ จึงก่อให้เกิดการเดินทางจากเมืองและอาณาจักรต่าง ๆ เพื่อขนส่งสินค้ามายังศูนย์กลางแลกเปลี่ยนที่อยุธยา ในขณะเดียวกันก็เป็นศูนย์กลางที่สำคัญของสินค้าจากจีน ญี่ปุ่น ราวีกิวทางด้านตะวันออก สินค้าจากมหาสมุทรอินเดียนับตั้งแต่ตะวันออกกลางมาจนถึงคาบสมุทรปลายก็ถูกถ่ายเทมาที่อยุธยา สินค้าเครื่องเทศจากหมู่เกาะอินโดนีเซียก็ถูกส่งผ่านหลายชั้นตอนจนถึงอยุธยา อาจกล่าวได้ว่าอยุธยาเป็นศูนย์กลางการค้านานาชาติที่ใหญ่เทียบเท่ามะละกา การค้าสำเภากลางก็เปิดโอกาสให้กษัตริย์ค้ำกำไรจากของสวยซึ่งได้มาไม่ต้องลงทุน การส่งผ่านสินค้าต่าง ๆ จึงสามารถทำกำไรให้แก่ราชสำนักมากกว่าสินค้าที่ผลิตขึ้นในประเทศ

ชาวตะวันตกเข้ามาติดต่อสัมพันธ์ค้าขายตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น นับแต่ที่โปรตุเกสเข้ามาติดต่อสร้างสัมพันธ์ไมตรีและแลกเปลี่ยนวิทยาการมาตั้งแต่สมัยรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ซึ่งได้มีการก่อตั้งค่ายชุมชนบ้านโปรตุเกสขึ้นมาตั้งแต่ในรัชสมัยสมเด็จพระไชยราชา ตามมาด้วยการเข้ามาของชาวสเปน ฮอลันดา (เนเธอร์แลนด์) ในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร อังกฤษเข้ามาในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ในสมัยพระนารายณ์มหาราชมีขุนนางชาวต่างชาติมารับราชการในราชสำนักอยุธยาจำนวนมาก ขุนนางอยุธยาอาจสามารถแบ่งออกเป็น ขุนนางไทย-จีน กับขุนนางนานาชาติ เช่น ญี่ปุ่น เปอร์เซีย มัวร์ ยุโรป ซึ่งเรียกว่า “ขุนนางชำนาญการ” (ชำนาญการ) เพราะเป็นกลุ่มขุนนางที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญเฉพาะด้าน เช่น เป็นช่างฝีมือ เป็นพ่อค้า ทหารรับจ้าง แพทย์ ฯลฯ ไม่เหมือนขุนนางไทยเชื้อสายจีน ที่มุ่งเน้นความสามารถบุคคลในลักษณะพหุสูต (รู้ทุกเรื่องเก่งทุกอย่าง/จึงไม่ได้เรื่องจริง ๆ สักอย่าง) ความโปรดปรานของพระเจ้าแผ่นดินที่มีต่อขุนนางนานาชาติส่วนหนึ่งเป็นความโปรดปรานที่สืบเนื่องมาจากประเด็นเรื่องความรู้ความเชี่ยวชาญเฉพาะด้านที่กลุ่มขุนนางดังกล่าวมี (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2549) คอนสแตนติน ฟอลคอน หรือ “ออกญาวิไชยเยนทร์” นักแสงโชคชาวกรีกที่เคยทำงานให้กับบริษัทการค้าของอังกฤษ ฟอลคอนได้แสดงให้เห็นว่าเขาเป็นผู้มีความรู้ความสามารถเหมาะสมกับตำแหน่งจนเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยของสมเด็จพระนารายณ์ ถือเป็นอัครมหาเสนาบดีเป็นชาวชาติตะวันตกที่เป็นประโยชน์แก่รัฐบาลสมเด็จพระนารายณ์เป็นอย่างมาก ทำให้การค้าและการติดต่อกับฝั่งตะวันตกเจริญรุ่งเรืองถึงขีดสุด

ความสัมพันธ์ทางการค้ากับชาวตะวันตกส่งผลให้เกิดการเดินทางของทูตสันถวไมตรีไปยังตะวันตกขึ้นเป็นครั้งแรกในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระองค์ส่งราชทูตไปเจริญพระราชไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 กรุงฝรั่งเศสถึง 4 ครั้ง ครั้งสำคัญ คือ ครั้งที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราช

จึงทรงแต่งตั้งพระวิสูตรสุนทร คือโกษาปาน เป็นราชทูตเชิญพระราชสาส์นแลเครื่องราชบรรณาการไปเจริญทางพระราชไมตรีตอบแทนพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 การเดินทางของโกษาปานไปครั้งนี้นับเป็นทูตไทยไปครั้งที่ 3 และได้เข้าเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 ที่พระราชวังเวอซาย เมื่อวันที่ 1 กันยายน พ.ศ. 2229 โกษาปานอยู่ในเมืองฝรั่งเศส 7 เดือน เดินทางกลับเมื่อเดือนมีนาคม ความสัมพันธ์ส่วนตัวของพระนารายณ์กับชาวตะวันตกถือว่ามีความเจริญแน่นแฟ้นอย่างมากตลอดรัชสมัยของพระองค์ แต่การเมืองภายในเกิดความขัดแย้งทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างขุนนางชาวอยุธยาและขุนนางชาวตะวันตกไม่สู้ดีนัก พอสิ้นรัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์ หลังจากที่พระเพทราชาปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์ พระองค์ทำการขับไล่ขุนนางชาวตะวันตกออกจากแผ่นดินอยุธยาทั้งหมด ทำให้ความสัมพันธ์ที่มีต่อชาวตะวันตกหยุดชะงักลง

สมัยอยุธยาตอนกลางสภาพการค้าเปลี่ยนไปจากเดิมเนื่องจากการเข้ามาของกำปั่นตะวันตกแย่งเอาการขนส่งสินค้าของเอเชียไปส่วนหนึ่ง บริษัทอินเดียตะวันออกของวิลันดาทำการค้าจำนวนมากในระหว่างประเทศเอเชียด้วยกัน มีการเพิ่มพูนขึ้นของสำเภากินซึ่งเดินทางเยี่ยมเยือนเมืองท่า ต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง การอพยพและการค้าญี่ปุ่นทั้งหมดส่งผลให้การค้าแบบส่งผ่านของอยุธยาต่ำลง จนปลายอยุธยาโอกาสของการค้าข้าวจึงเกิดขึ้นเพราะนโยบายของรัฐบาลจีนราชวงศ์ชิง หันไปสู่การนำเข้าข้าวเข้าประเทศเพื่อเลี้ยงแหล่งที่ผลิตได้ไม่พอแทนการขนส่งทางบกภายในประเทศซึ่งมีราคาแพงกว่า (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2555)

ในช่วงสมัยกรุงธนบุรีเป็นช่วงของการฟื้นฟูประเทศจากภัยสงคราม หลังจากที่เสียกรุงศรีอยุธยาให้แก่พม่าเป็นครั้งที่ 2 การเสียกรุงครั้งนี้บ้านเมืองถูกทำลายย่อยยับ ยากที่จะบูรณะกรุงศรีอยุธยาให้กลับคืนสู่สภาพเดิม พระเจ้าตากสินสามารถรวบรวมกำลังขับไล่พม่า และได้อพยพผู้คนย้ายลงมาตั้งราชธานีใหม่ที่เมืองธนบุรี และขนานนามราชธานีใหม่ว่า “ กรุงธนบุรีศรีมหาสมุทร ” การเดินทางในสมัยนี้ส่วนใหญ่เป็นการเดินทางเพื่อการศึกษาสงคราม การปราบชุมนุมก๊กเหล่าต่าง ๆ เพื่อรวมอาณาจักรให้เป็นปึกแผ่นอีกครั้งถือเป็นภารกิจสำคัญอย่างยิ่งในสมัยนี้ ก๊กเหล่าใหญ่ ๆ ได้แก่ ชุมนุมเจ้าเมืองพิษณุโลก ชุมนุมเจ้าเมืองพิมาย ชุมนุมเจ้านครศรีธรรมราช และชุมนุมพระเจ้าฝาง เมื่อพระเจ้าตากสินสามารถปราบชุมนุมต่าง ๆ และสามารถเกลี้ยกล่อมให้ผู้คนกลับมาตั้งถิ่นฐานเดิม มีผู้คนจำนวนมากเดินทางอพยพมาตั้งถิ่นฐานใหม่ที่กรุงธนบุรีมากขึ้นเพราะพระองค์ทรงแจกจ่ายข้าวปลาอาหาร การค้าถือว่ามีความจำเป็นอย่างยิ่งในยุคข้าวยากหมากแพงและจำเป็นสำหรับการพัฒนาและฟื้นฟูประเทศ

ในสมัยกรุงธนบุรี ก๊กของพระเจ้ากรุงธนบุรีหรือแท้จริงแล้วคือกลุ่มของขุนนางส่วนกลางที่พึ่งได้ประโยชน์ที่สุดจากการฟื้นฟูรัฐแบบอยุธยาขึ้นมาใหม่ แม้กระนั้นเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จขึ้นครองราชสมบัติแล้วพระองค์ก็หาได้เป็นศูนย์กลางของกลุ่มขุนนางส่วนกลางของอยุธยาไม่ สายสัมพันธ์ของขุนนางส่วนกลางกลับมีศูนย์กลางอยู่ที่เจ้าพระยาจักรี ซึ่งกษัตริย์ในราชวงศ์จักรีให้

ความสำคัญแก่การค้าต่างประเทศมาตั้งแต่ต้น สะท้อนประสบการณ์การค้าขายอันกว้างขวางที่ราชวงศ์จักรีและขุนนางชั้นผู้ใหญ่รู้จักมาอย่างดีตั้งแต่สมัยอยุธยา การค้าสำเภาหลวงได้รับการส่งเสริมอย่างคึกคัก ชนชั้นสูงในต้นรัตนโกสินทร์ซึ่งจัดเจนในด้านการค้ามาหลายชั่วอายุคนถือโอกาสเข้าไปมีส่วนร่วมในการค้าต่างประเทศอย่างคึกคัก ทั้งกษัตริย์ ขุนนาง ซึ่งชาวจีนได้ลงทุนต่อเรือเพื่อทำการค้ากับต่างประเทศเอง และผลักดันให้เพิ่มชนิดของสินค้าที่สามารถนำไปขายต่างประเทศได้ ความสำเร็จในการเพิ่มชนิดของสินค้าเกิดจากการอพยพของคนจีนมายังประเทศไทยจำนวนมาก และก่อให้เกิดการประกอบการเพื่อผลิตสินค้าขึ้นหลายชนิดที่เป็นที่ต้องการของตลาดการค้าต่างประเทศ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2555)

ความสนใจความเป็นสังขนิมและการนิมเสาวรณกรรมสังขนิมส่งผลให้ประชาชนทั่วไปออกเดินทางเพื่อผจญภัยไปยังสถานที่แปลกใหม่ เรื่องราวการผจญภัยและความเป็นสังขนิมในวรรณกรรมการเดินทางเริ่มปรากฏให้เห็นตั้งแต่ในสมัยกรุงธนบุรี การเดินทางของพระยามหาอนุภาพไปเมืองจีนในวรรณกรรมนิราศ เปลี่ยนจากขนบเดิมที่เน้นพรรณนาสถานที่เชื่อมโยงคร่ำครวญถึงคนรัก เปลี่ยนเป็นการให้รายละเอียดของการเดินทาง สถานที่แปลกใหม่น่าตื่นตา พิธีกรรมของชาวเดินเรือทางทะเล อุปสรรคที่พบเจอระหว่างทาง กลายเป็นเรื่องผจญภัยที่น่าตื่นเต้นสร้างความน่าสนใจต่อประสบการณ์การเดินทางและสถานที่ใหม่ ๆ ต่อผู้ที่ได้อ่านวรรณกรรม ดังเรื่องราวการเดินทางในนิราศ ของสุนทรภู่ เช่น นิราศเมืองแกลง นิราศวัดเจ้าฟ้า โคลงนิราศสุพรรณ เป็นต้น เรื่องราวการเดินทางเหล่านี้ล้วนแสดงให้เห็นถึงการผจญภัยและการเปิดมุมมองต่อสถานที่ใหม่ ๆ ในฐานะประชาชนทั่วไป ในช่วงรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 ถือได้ว่าเป็นช่วงที่ทุกคนมีศักยภาพและความพร้อมในการเดินทาง ส่วนหนึ่งเป็นเพราะภัยสงครามที่ลดน้อยลงการเดินทางไม่สู้อันตรายมากนัก การคมนาคมสะดวกสบายขึ้นการค้ากับต่างประเทศได้เป็นแรงผลักดันให้มีการปรับปรุงเส้นทางคมนาคมการปรับปรุงเส้นทางคมนาคมเริ่มมีมาตั้งแต่ปลายอยุธยาแล้ว โดยเฉพาะในเขตสามเหลี่ยมปากแม่น้ำเจ้าพระยาใต้อยุธยาลงมา การขุดคลองลัดเพื่อย่นระยะทางของแม่น้ำเจ้าพระยาจนถึงปากน้ำทำกันมาก มีการขุดคลองในช่วงสามเหลี่ยมปากแม่น้ำนี้กว่า 10 คลองในสมัยอยุธยา คลองที่เชื่อมกับแม่น้ำอื่นใกล้เคียงในเขตตอนล่างของภาคกลางก็ได้ขุดขึ้นมาตั้งแต่ครั้งอยุธยา คือ คลองสามโรงเชื่อมแม่น้ำบางปะกง และคลองมหาไชยเชื่อมแม่น้ำปราจีน ในสมัยรัชกาลที่ 3 การขุดและปฏิสังขรณ์คลองในภาคกลางนี้ทำกันมาก การขุดคลองนี้มีใช้เป็นทางคมนาคมระหว่างเมืองหลวงกับปากแม่น้ำเท่านั้น แต่กระจายจากแม่น้ำเจ้าพระยาออกไปในภาคกลางตอนใต้กว้างขวางชอกซอนขึ้น แม้ว่าอาจไม่ตั้งใจจะใช้ประโยชน์ในด้านการค้าภายในโดยตรง แต่คลองและเส้นทางคมนาคมทางน้ำภายในเหล่านี้ก็มีพ่อค้าใช้มากขึ้น

ในช่วงรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์ เกิดการล่าอาณานิคมอย่างเข้มข้น ในภูมิภาคนี้เกิดขึ้น ถือว่าเป็นแรงผลักดันหนึ่งที่ทำให้เกิดการเดินทางของผู้คนในราชสำนักสยามทั้งใน และนอกอาณาจักร ในช่วงรัชกาลที่ 4 อิทธิพลของจักรวรรดินิยมอังกฤษส่งผลให้ไทยต้องยอมทำ หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีระหว่างอังกฤษแลประเทศสยาม ซึ่งเป็นสนธิสัญญาที่ไม่เป็นธรรมต่อ ประเทศสยาม หรือที่รู้จักกันในนาม “สนธิสัญญาเบาว์ริง” ต่อมาประเทศฝรั่งเศสส่งทูตมาชวนสยาม ทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีระหว่างฝรั่งเศสแลประเทศสยามเช่นกัน ช่วงนี้ต่างเป็นช่วงที่ ประเทศในโลกตะวันออกต่างตกเป็นอาณานิคมของชาวตะวันตก เช่น อินเดีย พม่า มาเลเซีย สิงคโปร์ ตกเป็นเมืองอาณานิคมของอังกฤษ เวียดนาม ลาว เขมร ตกเป็นเมืองอาณานิคมของฝรั่งเศส อินโดนีเซีย ตกเป็นเมืองอาณานิคมของฝรั่งเศส เป็นต้น การปกป้องประเทศให้รอดพ้นจากการตกเป็น เมืองในอาณานิคมของชาวตะวันตกจึงเป็นสิ่งที่สำคัญยิ่ง ราชสำนักสยามมีการส่งคณะราชทูตเพื่อไป เจริญสัมพันธ์กับชาติตะวันตก ในสมัยรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ พระองค์ทรง เดินทางไปศึกษาดูงานยังประเทศอาณานิคมของอังกฤษตั้งแต่ยังเป็นยุวกษัตริย์ อังกฤษได้รับนามว่า “จักรวรรดินิยมการค้าเสรี” imperialism of free trade ที่มาพร้อม ๆ กับการ “ปฏิวัติขนส่งทาง เรือ” shipping revolution และการสร้างรางและรถไฟ railway development การเดินทางเพื่อ เยี่ยมชมอาณานิคมและเจ้าอาณานิคมตะวันตกจึงเป็นการเดินทางเพื่อศึกษาวิทยาการและความเป็น เจ้าอาณานิคม ซึ่งส่งผลต่อการกำหนดนโยบายของประเทศทำให้ไทยรอดพ้นการตกเป็นเมืองขึ้นของ ลัทธิอาณานิคมล่าเมืองขึ้นในขณะนั้น ถึงแม้ไทยจะสูญเสียอิธิปไตยทางเศรษฐกิจก็ตาม

ในสมัยรัชกาลที่ 6 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงสนพระทัยต่อ การสร้างภาพลักษณ์ขอสยามประเทศ ทรงพัฒนากิจการรถไฟต่อจากสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งเป็นปัจจัยใน การส่งเสริมให้ผู้คนเดินทางท่องเที่ยวมากขึ้น และในปี พ.ศ. 2467 พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรม พระกำแพงเพชรอัครโยธิน ครั้นทรงตำแหน่งผู้บัญชาการรถไฟ ได้มีการส่งเรื่องราวเกี่ยวกับเมืองไทยไป เผยแพร่ในสหรัฐอเมริกา และได้มีการจัดตั้งแผนกโฆษณาของการรถไฟขึ้น การพัฒนาการคมนาคม ภายในประเทศโดยเฉพาะการรถไฟ ส่งผลต่อมนทัศน์การเดินทางของผู้คน การเดินทางท่องเที่ยวเริ่ม เข้าสู่ระบบทุนนิยม ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 7 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงเสด็จเยือน ภาคเหนือ และเสด็จเยือนต่างประเทศในระหว่างปี พ.ศ. 2472 ถึง 2474 เช่น เสด็จไปเยือนสิงคโปร์ ซวา บาห์ลี อินโดจีน ฝรั่งเศส ญี่ปุ่น แคนาดา และสหรัฐอเมริกา ซึ่งในช่วงเดียวกันชาวต่างชาติก็ เดินทางมาเยี่ยมเยือนกรุงเทพฯ เป็นจำนวนมาก ในระยะนั้นการท่องเที่ยวของโลก ก็กำลังเข้าสู่ยุคของ การท่องเที่ยวในรูปแบบของธุรกิจท่องเที่ยวรอบโลกชนิดแบบเหมารวม (packaged) มีการจัดนำเที่ยว ทางเรือเดินสมุทรขนาดใหญ่ และพักโรงแรมชั้นดี ซึ่งนักท่องเที่ยวเหล่านั้นได้เดินทางมาเยือน กรุงเทพฯ ในรูปแบบการท่องเที่ยวสมัยใหม่ การท่องเที่ยวสมัยใหม่พัฒนามากขึ้นส่งผลต่อรูปแบบ การเดินทางและมนทัศน์การเดินทางได้เปลี่ยนไปสู่ความเป็นสมัยใหม่ (ธนภฤต สังขเฉย, 2550)

หลังจากรัชกาลที่ 7 นักท่องเที่ยวเดินทางเข้ามายังสยามประเทศจำนวนมากเป็นเพราะนโยบายเปิดประเทศของสยามเอง ที่ยอมรับอิทธิพลของยุโรปในภูมิภาค การส่งเสริมการท่องเที่ยวได้เริ่มขึ้นอย่างชัดเจนใน พ.ศ. 2479 เมื่อกระทรวงเศรษฐกิจเสนอโครงการบำรุงอุตสาหกรรม การท่องเที่ยวในประเทศสยามต่อคณะรัฐมนตรี โดยเสนอแผนและวัตถุประสงค์ของการบำรุงอุตสาหกรรมท่องเที่ยว 3 ประการ คือ 1) งานโฆษณาชักชวนนักท่องเที่ยว 2) งานรับรองนักท่องเที่ยว 3) งานบำรุงสถานที่และที่พัก (ชนกฤต สังขฉาย, 2550)

การสนับสนุนการท่องเที่ยวของรัฐบาลสยามส่งผลต่อการเดินทางในเชิงความหมายทางภาษา ซึ่งการเดินทางแตกต่างกับการท่องเที่ยวในยุคสมัยนี้โดยสิ้นเชิง การท่องเที่ยวในยุคนี้เป็นกิจกรรมที่เกิดขึ้นหลังพ้นยุคการล่าอาณานิคม วิทยาศาสตร์ และเทคโนโลยีที่ทันสมัย เป็นยุคที่โลกใบนี้แคลงด้วยความสะดวกสบายในการเดินทางและการสื่อสาร เกิดการเดินทางในรูปแบบใหม่ที่เรียกว่า “การท่องเที่ยว” เป็นการเดินทางที่ไม่มีความเกี่ยวข้องใด ๆ กับการเดินทางเพื่อการสงคราม การแสวงบุญทางศาสนา หรือการผจญภัย การสำรวจ อีกต่อไป การท่องเที่ยวกลายเป็นกิจกรรมของการพักผ่อนและการแสวงหาความบันเทิงจากประสบการณ์แปลกใหม่ ดังที่ ธเนศ วงศ์ยานนาวา (2553) กล่าวว่า การเป็นนักเดินทางจะมีลักษณะที่แตกต่างไปจากนักท่องเที่ยวในยุคของการท่องเที่ยว (tourism) ที่เน้นความรวดเร็ว สั้น สะดวกสบาย ไปกันเป็นกลุ่ม มีความปลอดภัยสูง ซึ่งการท่องเที่ยวทำให้การเดินทางที่แท้จริงหายไป แม้จะมีคนพยายามเป็นนักเดินทาง แต่การขนส่งที่ทันสมัย ความสะดวกสบาย ก็ทำให้มนต์เสน่ห์ของการเดินทางเปลี่ยนไปไม่เหมือนเดิมเช่นในอดีต

2.2 “การเดินทาง” ในบริบทการสร้างสรรคัวรรณกรรม

การเดินทางในบริบทการสร้างสรรคัวรรณกรรมนี้ จะกล่าวถึงการเดินทางในบริบทการสร้างสรรคัวรรณกรรมต่างชาติ และการเดินทางในบริบทการสร้างสรรคัวรรณกรรมไทย เพื่อเป็นความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับการสร้างสรรคัวรรณกรรมการเดินทางของชาวต่างชาติและชาวไทย ดังรายละเอียดต่อไปนี้

2.2.1 “การเดินทาง” ในบริบทการสร้างสรรคัวรรณกรรมต่างชาติ

การเขียนเกี่ยวกับการเดินทางมีประวัติศาสตร์อันยาวนานถ้าย้อนกลับไปสู่สมัยโบราณ และขยายแนวความคิดให้รวมถึงเรื่องราวของการเดินทางในรูปแบบมุขปาฐะ แน่แน่นอนว่าจะขยายขอบเขตไปสู่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ซึ่งมนุษย์มักจะเล่าเรื่องราวเกี่ยวกับการเดินทางของตนเองหรือเรื่องราวการเดินทางของบรรพบุรุษ เช่น ในกลุ่ม Songlines ของชาวอะบอริจินในออสเตรเลีย เรื่องราวเหล่านี้มักกล่าวถึงกิจกรรมทางศาสนาหรือจิตวิญญาณมีการให้ละเอียดต่าง ๆ รวมถึงการให้รายละเอียดเส้นทาง และสถานที่ในการเดินทาง โดยทั่วไปเราอาจมองว่าเรื่องเล่าเหล่านี้สร้างความ

บันเทิง แต่ข้อสำคัญอีกอย่างหนึ่งคือเป็นการสร้างความทรงจำร่วมกันภายในกลุ่มชนเผ่า ซึ่ง Carl Thompson (2011)T (ในหนังสือ Travel Writing. 2011) และนักวิชาการคนอื่น ๆ ได้กล่าวถึงพัฒนาการการเดินทางและการบันทึกเรื่องราวการเดินทาง ได้ดังนี้

การเดินทางในยุคคลาสสิกหรือยุคโบราณ (The Ancient World) เป็นรูปแบบการเดินทางที่เก่าแก่ที่สุดของเรื่องเล่าการเดินทาง เช่น มหาकाพย์แห่ง Gilgamesh (1000 ปีก่อนคริสต์ศักราช), Homer's Odyssey (850 ปีก่อนคริสต์ศักราช) เหล่านี้ คือ ปฐมกาลและการอพยพ ถึงแม้ว่าจะเป็นเรื่องราวของนักเดินทางที่เป็นตำนาน แต่ The Odyssey ก็ถือได้ว่าเป็นการเปิดตัวประเพณีในเรื่องการเขียนการเดินทางของชาวตะวันตก ซึ่งเป็นหนึ่งในเรื่องราวที่เป็นลายลักษณ์อักษรที่เก่าแก่ที่สุดของการเดินทางและเป็นข้อความแรกที่มีอิทธิพลอย่างมากต่อวรรณคดีการท่องเที่ยวในสมัยต่อมา ซึ่งการเดินทางของผู้คนในสมัยโบราณอาจเกิดจากหลายกรณี เช่น การทำสงคราม การค้าขาย การจาริกแสวงบุญหรือการเยี่ยมชมวิหาร ตลอดจนการเดินทางเพื่อการบริหารจัดการและรักษาอำนาจของอาณาจักรต่าง ๆ ของโลกโบราณ เริ่มตั้งแต่ชาวอียิปต์ไปจนถึงชาวโรมัน เป็นต้น

การเดินทางทางทะเลยังเป็นสิ่งลึกลับและท้าทายต่อการออกสำรวจของผู้คนในอาณาจักรต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่รอบ ๆ ทะเลเมดิเตอร์เรเนียน โดยเฉพาะชนชาติกรีกโบราณ ผู้เขียนเรื่องเกี่ยวกับการเดินทางในลักษณะของการท่องเที่ยวคนแรก ๆ ที่มีชื่อเสียงเป็นนักปราชญ์ชาวกรีก ชื่อโฮเมอร์ (Homer) มีชีวิตอยู่เมื่อประมาณ 850 ปีก่อนคริสต์ศักราช กวีโฮเมอร์เขียนเรื่องทำนองมหากาพย์ (Epic) มีชื่อว่าโอดิสซีย์ (Odysse) หรือ ยูลิสซีส (ภาษาอังกฤษใช้ชื่อว่า Ulysses) เป็นเรื่องราวเล่าถึงการเดินทางท่องเที่ยวไปในทะเลของโอดิสซีย์หลังการทำสงครามที่เมืองทรอย เป็นการเดินทางระหว่างเมืองทรอย (ประเทศตุรกีปัจจุบัน) และเมืองอิธะกะ ในเนื้อเรื่องเล่าถึงสิ่งประหลาดพิสดารต่าง ๆ ซึ่งบางส่วนอาจจะเป็นการจินตนาการขึ้น (โฮเมอร์น่าจะเดินทางจริงระหว่างเมืองทรอยกับอิธะกะมากกว่า) มหากาพย์โอดิสซีย์ (Odysse) ของโฮเมอร์ น่าจะเป็นเอกสารฉบับแรกที่แสดงถึงความปรารถนาในการอยากเดินทางท่องเที่ยวของผู้คน และอาจเป็นเอกสารที่ส่งเสริมให้มีการเดินทางขึ้นในสมัยนั้น และยังส่งเสริมบทประพันธ์บันทึกการเดินทาง หรือ “คู่มือการท่องเที่ยว” (Travelogue) ขึ้น เพราะโฮเมอร์ได้บรรยายการผจญภัยในการเดินทางของโอดิสซีย์ได้อย่างสนุกสนานตื่นเต้นอย่างยิ่ง 800 ปีต่อมา นักปราชญ์โรมันชื่อเวอร์จิล (Virgil) ได้ประพันธ์บทกวีมหากาพย์เลียนแบบเรื่องโอดิสซีย์ของโฮเมอร์ และในตอนหนึ่งของมหากาพย์ได้กล่าวถึงการผจญภัยในการเดินทางจากเมืองทรอยไปยังเมืองซิซิลีและเมืองคาร์เทจ จนถึงแม่น้ำไทเบอร์ในประเทศอิตาลี

ทั้งนี้จากข้อเท็จจริงในประวัติศาสตร์โบราณ ช่วงกว่าพันปีก่อนคริสต์ศักราชจนถึงประมาณ ค.ศ. 500 ข้างต้น มีเหตุการณ์อื่น ๆ ที่เกี่ยวกับการเดินทางด้วยเหตุฉุกเฉินนานาประการเพื่อประโยชน์ต่าง ๆ อันอาจแบ่งได้เป็นประเภทใหญ่ ๆ ได้ 5 ประเภท (Coltman, 1989) คือ 1) การเดินทางเพื่อประโยชน์ทางการเมือง เพื่อการอยู่ร่วมกันของรัฐและประเทศต่าง ๆ ทำให้มีการเดินทาง

ของทูตสันถวไมตรีไปมาระหว่างประเทศ เช่น ได้ปรากฏว่ามีทูตของอาณาจักรโรมันเดินทางไปประเทศจีน 2) การเดินทางเพื่อประโยชน์ทางการค้า เช่น ชาวฟินิเซียน (Phoenicians) ทำเส้นทางเชื่อมทะเลกับทางบก ในบริเวณฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียน เป็นครั้งแรกเพื่อขนส่งสินค้าราคาแพง เช่น เพชรพลอย เครื่องเทศ น้ำหอม และสินค้าหัตถกรรมต่าง ๆ ส่วนพวกอาหรับก็เคยไปถึงเมืองจีนและนำสินค้าแปลก ๆ มาจากเมืองจีนเพื่อนำไปขายให้แก่ชาวยุโรป 3) การเดินทางเพื่อประโยชน์ทางศาสนา เช่น เรื่องราวการเดินทางของชาวกรีกและชาวโรมันไปที่โบสถ์เดลฟลาย (The Oracles) เพื่อฟังพยากรณ์เหตุการณ์ภายภาคหน้าจากร่างทรง หรือเรื่องราวการเดินทางเพื่ออันเชิญพระไตรปิฎกของพระถังซัมจั๋งจากประเทศจีนผ่านประเทศอินเดียไปยังประเทศศรีลังกา หรือเรื่องราวการเดินทางเพื่อจาริกแสวงบุญไปยังดินแดนศักดิ์สิทธิ์ที่เมืองเยรูซาเลมและเมืองเบทเลเฮม (Jerusalem and Bethlehem) ในยุคอาณาจักรโรมันโบราณตอนปลายคริสต์ศาสนา 4) การเดินทางเพื่อความสนุกสนานเพลิดเพลินและพักผ่อน เช่น ประเทศกรีก จัดการแข่งขันกีฬาโอลิมปิก ซึ่งมีการแข่งขันทุก ๆ สี่ปีที่เมืองโอลิมเปีย (Olympia) โดยถือเป็นส่วนหนึ่งของการเฉลิมฉลองเทพเจ้าซีอุส (Zeus) ในกรุงเอเธนส์ โดยชาวโรมันและชาวประเทศใกล้เคียงเดินทางกันมาชมการแข่งขันมากมาย นอกจากนี้ ชาวโรมันโบราณนิยมเดินทางข้ามทะเลเมดิเตอร์เรเนียนจากอิตาลีโดยการแล่นเรือเข้าสู่แม่น้ำไนล์เพื่อชมอียิปต์ระยะทางประมาณ 100 ไมล์ เพื่อชมโบราณสถาน สิ่งมหัศจรรย์ต่าง ๆ เช่น พีระมิดและสฟิงก์ ฯลฯ หรือที่อ่าวเนเปิลเมื่อสองร้อยปีก่อนคริสต์ศักราชได้มีการก่อสร้างสถานที่พักหรือบ้านพักตากอากาศ (Villas) นักท่องเที่ยวได้เดินทางมาเพื่อพักผ่อนและมีการใช้จ่ายเงินอย่างสนุกสนานในรูปของสิ่งของที่ระลึกต่าง ๆ อาหารและเครื่องดื่ม กิจกรรมการดึงดูดใจ นักท่องเที่ยวจึงเริ่มขยายกว้างมากขึ้น และ 5) การเดินทางเพื่อสุขภาพและอนาถา เช่น ชาวกรีกและชาวโรมันเชื่อกันว่ามีบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์อยู่หลายแห่งต่างพากันเดินทางแสวงหาเพื่อเพิ่มอายุขัยและรักษาสุขภาพอนาถา

การเขียนการเดินทางในยุคคลาสสิกเริ่มจะมีรูปแบบที่ซับซ้อนความทันสมัยมากขึ้น ซึ่ง Herodotus ผู้ที่ได้รับการขนานนามว่าเป็นบิดาแห่งประวัติศาสตร์ 'Father of History' แต่อีกด้านหนึ่งเขาถือได้ว่าเป็นนักเขียนการเดินทางตั้งแต่สงครามกรีกเปอร์เซียในประวัติศาสตร์ (431-425 ก่อนคริสต์ศักราช) นำมาซึ่งการท่องเที่ยวของเขาในทะเลเมดิเตอร์เรเนียนและทะเลดำและรวมถึงการถกเถียงกันอย่างกว้างขวางเกี่ยวกับวัฒนธรรมที่เขาพบเห็น ในทำนองเดียวกันกับ “ภูมิศาสตร์ของสตราบอ” (ค.ศ.7-24) ที่รวมข้อมูลที่ได้จากการเดินทางของผู้เขียนเองรวมทั้งรายงานจากนักเดินทางคนอื่น ๆ และ Pausanias หรือ คำอธิบายของกรีก (ค. ศ. 15-80) ซึ่งมีลักษณะใกล้เคียงกับหนังสือแนะนำเรื่องราวเกี่ยวกับโบราณวัตถุและพิธีกรรมของกรีก (Carl, Thompson, 2011)

การเดินทางในยุคกลางหรือมัธยสมัย (Middle Age) การเดินทางในยุคกลางมีความคล้ายคลึงกับอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวมากขึ้น ซึ่งเกิดขึ้นกับนักแสวงบุญที่มาเยี่ยมเยียนกรุงโรมและดินแดนศักดิ์สิทธิ์ มีการเดินทางไปตามสถานที่สำคัญทางศาสนาหลายแห่ง เช่น ในเรื่อง Canterbury

Tales ของ Geoffrey Chau-Cer มีการแสดงภาพประกอบบทกวีของการแสวงบุญในยุคกลาง สำหรับผู้แสวงบุญจะมีคู่มือแนะนำในการปฏิบัติตัวและการสักการบูชาเช่นเดียวกับการแสวงบุญใน ศตวรรษที่ 4 ของประเทศเอธิโอเปีย อย่างไรก็ตามในบันทึกการเดินทางมักมีความกังวลและมีความ เคร่งครัดด้านรูปแบบการเดินทางและการปฏิบัติตัว ส่วนมากเป็นการบันทึกเกี่ยวกับการปฏิบัติตัว และศาสนพิธี ส่วนการบันทึกเรื่องราวที่เกิดขึ้นระหว่างการเดินทางหรือความคิดเชิงอัตนัยของ นักเดินทางมีการกล่าวถึงค่อนข้างน้อย นอกจากนี้ในการบันทึกการเดินทางในยุคนี้ใช้จะมีเพียง แต่การแสวงบุญแต่ยังมีการเดินทางเพื่อวัตถุประสงค์อย่างอื่น เช่น การเดินทางเพื่อติดต่อระหว่าง คริสตจักร การเดินทางของพ่อค้า นักการทูต ทหารและนักวิชาการ มีการส่งมิชชันนารีและสถาน ชูตไปยังสถานที่ต่าง ๆ เช่น จีน อินเดีย และแอฟริกา (Carl, Thompson, 2011)

การเดินทางที่มีชื่อเสียงมากที่สุดของช่วงเวลานั้นคือ Travel of Marco Polo (การเดินทางของมาร์โค โปโล) ภายใต้ชื่อต่าง ๆ มาร์โค โปโล เป็นนักเดินทางค้าขายและนักสำรวจชาว เวนิส ประเทศอิตาลี มาร์โค โปโลเป็นชาวตะวันตกคนแรกที่ได้เดินทางตามเส้นทางสายไหมร่วมกับ บิดาและลุงไปยังประเทศจีน หรือที่เรียกว่า คาเธ่ย์ เมื่อปี ค.ศ. 1271 และได้เข้าเฝ้าจักรพรรดิคุบไล ข่านแห่งราชวงศ์หยวน ผู้เป็นหลานปู่ของเจงกิส ข่าน มาร์โค โปโลได้ใช้ชีวิตอยู่ที่เมืองหางโจวช่วยงาน ราชสำนักถึง 17 ปี ก่อนเดินทางกลับบ้านเกิด การเดินทางของเขาถูกบันทึกไว้ในหนังสือชื่อ อิลมิลีโอนเน (Il Milione) หรืออีกชื่อหนึ่งคือ บันทึกการเดินทางของมาร์โก โปโล การตีพิมพ์สิ่งพิมพ์ และหนังสือที่เกี่ยวกับการเดินทางท่องเที่ยว ถือได้ว่ามีอิทธิพลทำให้เกิดการประดิษฐ์แท่นพิมพ์ และมี ส่วนช่วยกระตุ้นให้ผู้ที่รักการอ่าน มีความรู้สึกรักอยากเดินทางท่องเที่ยวไปยังดินแดนที่ห่างไกลออกไป ซึ่งมีอยู่หลายเรื่องที่ได้รับการแปลออกพิมพ์เผยแพร่หลายภาษา ได้แก่หนังสือชื่อ “การเดินทางของ เซอร์จอห์นแมนเดวิลล์” (Sir John Mandvilles: Travel) ซึ่งตีพิมพ์ในปี ค.ศ.1357 เป็นหนังสือที่ บรรยายถึงการเดินทางท่องเที่ยวไปยังดินแดนอันไกลแสนไกลถึงเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ถือเป็นเรื่อง เล่าการเดินทางของปลายยุคกลางที่มีอิทธิพลมากที่สุดและครอบคลุมไปทั่ว “Travel of Sir John Mandeville” (การเดินทางของเซอร์จอห์นแมนเดอวิลล์) เป็นคำแนะนำสำหรับผู้แสวงบุญไปยัง ดินแดนศักดิ์สิทธิ์ซึ่งมีการขยายขอบเขตและการกล่าวถึงไปไกลกว่าตะวันออกกลางถึงประเทศจีน อินเดียและพื้นที่ใกล้เคียงกัน แม้ว่าผู้บรรยายจะอ้างประสบการณ์โดยตรงจากสถานที่เหล่านี้ แต่รายละเอียดและเกร็ดเล็กเกร็ดน้อยต่าง ๆ ล้วนเป็นข้อมูลจากแหล่งข้อมูลก่อนหน้านี้ที่ได้มาจากยุค คลาสสิกและยุคกลางอย่างชัดเจน (Carl, Thompson, 2011)

การแสวงบุญเป็นกระบวนทัศน์ที่พบมากที่สุดในการเดินทางท่องเที่ยว การเดินทางใน ยุคกลางสิ่งที่มีความเกี่ยวข้องกันอย่างใกล้ชิดกับบรรทัดฐานการเดินทางในยุคนี้คือ การแสวงหาความ กล้าหาญ เช่น อัศวินของอาร์เธอร์และชาร์ลมาญ บรรทัดฐานการเดินทางนี้เป็นที่นิยมในยุโรปตั้งแต่ ศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมาเป็นวรรณกรรมการเดินทางที่สร้างขึ้นจากเรื่องเล่าและต่อมาเรื่องเล่าของนัก

เดินทางที่แท้จริงถูกนำเสนอต่อในหลายรูปแบบด้วยกัน นอกจากนี้การเขียนการเดินทางยังมีอยู่ในวัฒนธรรมอื่น ๆ เช่น ในช่วงนี้ในวรรณคดีจีนประเภทการเดินทางที่เรียกว่า yu - chi หรือการเดินทางของบทกวี และ jih-chi หรือไดอารี่การเดินทาง เริ่มมีรูปร่างในช่วงต้นของศตวรรษที่ 8 และเริ่มเจริญขึ้นตั้งแต่ศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมา และในโลกอิสลามก็เกิดหนังสือการเดินทางอย่าง rihla หรือหนังสือการเดินทางที่เด่นสุดจะเป็น Moroccan qadi หรือผู้พิพากษา (เดินทางใน ค.ศ. 1355) ซึ่งเป็นมหากาพย์การเดินทางระยะทาง 75,000 ไมล์รอบ ๆ แอฟริกาเหนืออินเดียจีนและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (Euben Roxanne, 2008)

ส่วนการเดินทางในยุคใหม่ (Early Modern) การเดินทางครั้งแรกในช่วงต้นยุคใหม่ที่สำคัญคือการเดินทางทั้ง 4 ครั้งของคริสโตเฟอร์ โคลัมบัสซึ่งเชื่อกันว่าน่าจะเป็นชาวสาธารณรัฐเจนัว การเดินทางดำเนินไปในระหว่างปี ค.ศ. 1492 ถึงปี ค.ศ. 1504 ถือเป็นสันปันน้ำในประวัติศาสตร์การท่องเที่ยวและการเดินทางในยุโรปและเป็นจุดสำคัญในการเปลี่ยนสู่ยุคใหม่และทัศนคติสมัยใหม่ โคลัมบัสได้เดินเรือข้ามมหาสมุทรแอตแลนติกทำให้ชาวยุโรปรู้จักทวีปอเมริกา การเดินทางทั้งสี่ครั้งและความพยายามที่จะตั้งถิ่นฐานบนเกาะฮิสปันโยลาของโคลัมบัสถือเป็นจุดเริ่มต้นของการล่าอาณานิคมของสเปนและชาติมหาอำนาจอื่น ๆ ในทวีปยุโรปบน "โลกใหม่" อีกด้วย (Carl, Thompson, 2011)

ในช่วงที่ลัทธิจักรวรรดินิยมและการแข่งขันทางเศรษฐกิจระหว่างอาณาจักรต่าง ๆ ในยุโรป ผ่านทางการควบคุมเส้นทางการค้าและการล่าอาณานิคมกำลังเริ่มขึ้นนั้น โคลัมบัสได้วางแผนการเดินทางไปยังอินเดียตะวันออกโดยเดินเรือมุ่งไปทางตะวันตก โคลัมบัสมีความเชื่อที่ขัดแย้งกับแนวความเชื่อในยุคนั้นว่าโลกนั้นมีรูปร่างแบน เขาเชื่อว่าโลกนั้นมีรูปร่างเป็นทรงกลมและสามารถเดินทางไปอินเดียได้โดยการเดินเรือไปทางทิศตะวันตก โคลัมบัสวางแผนการเดินทางใหม่ขึ้นมาซึ่งต่างจากนักสำรวจคนอื่นอย่างสิ้นเชิงโดยศึกษาการเดินทางเรือจากแหล่งความรู้ต่าง ๆ เช่น จากคัมภีร์ไบเบิล วรรณกรรมโบราณ และหนังสือวิทยาศาสตร์ หรือแม้กระทั่งบันทึกการเดินทางของมาร์โคโพลโล พ่อค้าชาวเวนิสผู้เดินทางไปถึงทวีปเอเชียได้สำเร็จซึ่งได้เล่าถึงเส้นทางสายไหม แต่ปัญหาสำคัญที่มีการอภิปรายอย่างกว้างขวาง คือ ความเป็นไปได้ของการเดินทางรอบโลก อุปสรรคเรื่องของอาหารและข้อจำกัดทางเทคโนโลยีการเดินทางในสมัยนั้น เช่น การเดินเรือไปติดในบริเวณที่ไม่มีลมพัด เป็นต้น (Carl, Thompson, 2011)

โคลัมบัสนำโครงการเดินเรือดังกล่าวไปเสนอต่อราชสำนักโปรตุเกสเพื่อขอทุนทรัพย์ในการแต่งกองเรือออกไปค้นหาความมั่งคั่งยังดินแดนไกลโพ้น แต่ถูกปฏิเสธ เขาจึงไปขอรับการอุปถัมภ์จากพระเจ้าเฟร์ดินานด์ที่ 5 และสมเด็จพระราชินีนาถอิซาเบลลาที่ 1 แห่งอาณาจักรกัสติล และได้รับการอนุมัติให้ออกเดินทางเป็นครั้งแรกในปี ค.ศ. 1492 แต่แทนที่โคลัมบัสจะไปถึงหมู่เกาะญี่ปุ่นอย่างที่ตั้งใจไว้ เขากลับไปพบหมู่เกาะบาฮามาสและซันฟิงบนเกาะแห่งหนึ่งที่เขาตั้งชื่อว่า "ซานซัล

บาดอร์" ส่วนการเดินทางอีกสามครั้งถัดมา เขาได้ค้นพบหมู่เกาะเกรตเตอร์แอนทิลลีส เลสเซอร์แอนทิลลีส รวมทั้งชายฝั่งทะเลแคริบเบียนของเวเนซุเอลาและอเมริกากลาง และประกาศให้ดินแดนเหล่านั้นเป็นกรรมสิทธิ์ของจักรวรรดิสเปน (Carl, Thompson, 2011)

แม้ว่าโคลัมบัสนั้นไม่ได้เป็นบุคคลแรกที่เดินทางมาถึงทวีปอเมริกา (เนื่องจากเลฟ เอริกสัน และกองเรือชาวนอร์สได้มาถึงทวีปนี้ก่อนแล้ว) แต่การเดินทางของโคลัมบัสก็ทำให้เกิดการติดต่ออย่างถาวรและต่อเนื่องระหว่างโลกใหม่ (ฝั่งตะวันตกของมหาสมุทรแอตแลนติก) กับโลกเก่า (ฝั่งตะวันออกของมหาสมุทรแอตแลนติก) นำไปสู่ช่วงเวลาของการสำรวจและการล่าอาณานิคมในดินแดนภายนอกทวีปยุโรปที่ดำเนินผ่านเวลาหลายศตวรรษและส่งผลอย่างใหญ่หลวงต่อพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของโลกตะวันตกสมัยใหม่

การเดินทางสำรวจไปยังสถานที่ใหม่เหล่านี้กระตุ้นให้เกิดหนังสือเดินทางและเอกสารเกี่ยวกับการท่องเที่ยว ได้รับความช่วยเหลือจากการแพร่กระจายของสำนักพิมพ์ แผนที่การสำรวจ และรายงานเกี่ยวกับการพิชิตและการค้นพบใหม่แพร่หลายอย่างรวดเร็วในยุโรป การเดินทางในรูปแบบต่าง ๆ ทั้งทางการเมืองและการค้าเริ่มได้รับความนิยมมากขึ้นในยุโรป บรรณาธิการและสำนักพิมพ์ได้เริ่มออกหนังสือว่าด้วยการเดินทางและเอกสารการท่องเที่ยวที่มีเครือข่ายขนาดใหญ่ เช่น Giovanni Batista Ramusio กับการออกหนังสือ การนำทางและการท่องเที่ยว (Navigationi et Viaggi) (Voyages and Tratels, 1550) และ Richard Hakluyt ในหนังสือ การนำทางหลัก การเดินทาง การค้าและการค้นพบของประเทศอังกฤษ (Principall Navigations, Voyages, Traffics and Discoveries of the English) ซึ่งเป็นรูปแบบที่เน้นการรายงานหรือความสัมพันธ์ของคนที่เดินทางด้วยตนเองจริง ๆ (Carl, Thompson, 2011)

การเดินทางจากเกาะอังกฤษไปยังทวีปยุโรปและไกลออกไปกลายเป็นเรื่องยากมากขึ้น หลังจากการปฏิรูปการเมืองและศาสนาในภูมิภาคนี้ ซึ่งสร้างความแตกแยกระหว่างชาวโปรเตสแตนต์กับคาทอลิกและยังทำให้หลาย ๆ รูปแบบของการแสวงบุญในภูมิภาคโปรเตสแตนต์สิ้นสุดลง ซึ่งในยุคนี้เป็ยุคที่ให้ความสนใจเป็นอย่างมากกับผลการค้นพบของนักเดินทาง ข้อมูลที่พวกเขาได้รับจากคำแนะนำและประสบการณ์การเดินทางสามารถถ่ายทอดกลับสู่ผู้อ่าน ซึ่งเป็นแนวทางเพื่อประโยชน์สูงสุดในการเดินทาง ตัวอย่างเช่น การเดินทางของเซอร์ฟรานซิส เบคอน ซึ่งกระตุ้นให้นักเดินทางเก็บข้อมูลและพยายามที่จะเรียนรู้ภาษาของประเทศที่พวกเขาไปเยือน การค้นพบที่สำคัญยิ่งของยุคสมัยใหม่ในยุคต้น ๆ ย่อมสะท้อนให้เห็นถึงความคิดเห็นของนักเขียนในยุโรปที่มีต่อชนพื้นเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเผชิญหน้ากันระหว่างชนพื้นเมืองอเมริกันกับชาวยุโรปทำให้เกิดการถกเถียงทางปรัชญาและจริยธรรมอย่างมากถึงการทำลายล้างชนพื้นเมือง เช่นงานของ Bartolomé delas Casas ในเรื่อง Brief Account of the Destruction of the Indies หรือ บทสรุปของการทำลายล้างของอินเดีย (Carl, Thompson, 2011)

ในช่วงศตวรรษที่ 18 คนชั้นสูงนิยมส่งลูกหลานไปเรียนที่ยุโรป เช่น ในฝรั่งเศสและอิตาลี การเดินทางไปต่างประเทศทำให้ชายหนุ่มที่ใจอ่อนได้เดินทางไปสู่การสลายตัวทางศีลธรรมส่งผล กระทบศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิกเป็นอย่างมาก ส่วนรูปแบบและงานสร้างสรรค์ในยุคนั้น เช่น Thomas More ได้เลียนแบบเรื่องราวการเดินทางใหม่ ๆ สร้างผลงานเสียดสีที่ยิ่งใหญ่ไว้ใน Utopia (ปี ค.ศ. 1516 และได้รับการตีพิมพ์เป็นฉบับแรกในภาษาลาติน) ซึ่งสร้างจินตนาการขึ้นมาใหม่ที่ สามารถทำหน้าที่เป็นกระจกเงาให้กับสังคมยุโรปได้ สำหรับนักเดินทางและหนังสือท่องเที่ยวบางเล่ม สะท้อนให้เห็นถึงการปลดปล่อยพันธะของระบบศักดินาและล้าสมัยแรงบันดาลใจในอุดมการณ์ของการผจญภัย การเผชิญหน้ากับการผจญภัยและการผจญภัยที่ผิดพลาด เช่น ในวรรณกรรมสเปนที่ ประสบความสำเร็จมากที่สุด คือ การจำลองการผจญภัยในมหากาพย์เรื่อง “ดอนกิโฆเต้” (1605) ของ มิเกล เด เซร์บันเตส (Miguel de Cervantes) วรรณกรรมเรื่องนี้กลับแพร่กระจายไปทั่วยุโรปได้อย่างรวดเร็ว ส่วนตัวอย่างในภาษาอังกฤษในยุคแรก เช่นงานของโทมัสแนช ในเรื่อง the Unfortunate Traveller หรือนักท่องเที่ยวที่โชคร้าย และในเรื่อง The Travels of Three English Brothers หรือการเดินทางของสามพี่น้องอังกฤษ (1607) โดย John Day, William Rowley และ George Wilkins ประสบความสำเร็จและได้รับความนิยมในต่างประเทศเช่นกัน และในขณะที่งานของเชกสเปียร์ ในเรื่อง The Tempest หรือความวุ่นวาย (1611) ก็ได้สะท้อนให้เห็นถึงความละเอียดอ่อนเกี่ยวกับลัทธิล่าอาณานิคม (Carl, Thompson, 2011) เป็นต้น

การเดินทางในช่วงศตวรรษ 1660-1837 การเขียนหนังสือที่เกี่ยวข้องกับการเดินทาง และการเดินทางในศตวรรษที่ 18 มีสองวัตถุประสงค์หลัก คือการสำรวจและการท่องเที่ยวแต่อย่างไรก็ตามในช่วงเวลาดังกล่าวรูปแบบของการเดินทางและการท่องเที่ยวไม่แตกต่างกันมากนัก นักเดินทางเกือบทั้งหมดจะออกเดินทางเพื่อค้นหาความรู้ที่เป็นประโยชน์ไม่ว่าพวกเขาจะเดินทางไปพักผ่อนหย่อนใจหรือเดินทางในฐานะนักสำรวจ มีการเดินทางไปทั้งในอังกฤษและยุโรปหรือเดินทางไกลไปยังสถานที่ที่ยังไม่ได้มีการสำรวจ การเดินทางสำรวจช่วงนั้นถือได้ว่าเป็นแขนขาของวิทยาศาสตร์ในการให้ข้อมูลต่าง ๆ ในช่วงปลายศตวรรษที่ 17 ได้มีการก่อตั้งสมาคม The Royal Society ในกรุงลอนดอน เพื่อส่งเสริมและประสานงานกิจกรรมการท่องเที่ยวในเครือสหราชอาณาจักร อิทธิพลของ Royal Society ที่เห็นได้ชัดเจนมากที่สุดในยุคนั้น คือ การเล่นเรือของ William Dampier ใน New Voyage Round The World (1697) วิลเลียมได้แล่นเรือไปในทะเลแคริบเบียนและแปซิฟิก ระหว่างการผจญภัยของเขา เขาได้จดบันทึกเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ธรรมชาติของภูมิภาคและประเพณีของชาวเมืองที่เขาไปเยือน การบันทึกของเขาได้รับความสนใจและกระตุ้นให้เกิดสิ่งพิมพ์และมาตรฐานใหม่ในการบันทึกการเดินทางที่ส่งสมองค์ความรู้ที่ครอบคลุมถึงโลกของธรรมชาติ ซึ่งต่อมาในปี ค.ศ. 1735 Linnaeus นักธรรมชาติวิทยาสวีเดนทำอนุกรมวิธานธรรมชาติของโลกซึ่งหนังสือประเภทอนุกรมวิธานนี้ได้รับการตอบรับอย่างรวดเร็วในครึ่งหลังของศตวรรษที่สิบแปด (Fussell Paul, 1987)

ต่อมาในช่วง ค.ศ. 1768-1980 การเดินทางครั้งที่สามของกัปตันเจมส์ คุก ไปยังมหาสมุทรแปซิฟิกได้เปิดฉากยุคการสำรวจทางวิทยาศาสตร์อย่างเปิดเผยโดยนักเดินทางทั้งชาวยุโรปและชาวอเมริกัน นักเดินทางสำรวจที่มีชื่อเสียง เช่น ในแอฟริกา ได้แก่ James Bruce, Mungo Park และ Francois Le Vaillant ในแปซิฟิกใต้ ได้แก่ Louis Antoine de Bougainville ในออสเตรเลีย ได้แก่ Matthew Flinders ในอเมริกาใต้ ได้แก่ Alexander von Humboldt และในทวีปอเมริกาเหนือ ได้แก่ Alexander MacKenzie ต่อมาในปี ค.ศ. 1803 สหรัฐอเมริกาได้เดินทางสำรวจเป็นครั้งแรกโดย Meriweather Lewis และ William Clark ได้เดินทางข้ามมหาสมุทรแอตแลนติกไปยังชายฝั่งมหาสมุทรแปซิฟิก (Carl, Thompson, 2011)

ในช่วงปลายศตวรรษที่ 17 การท่องเที่ยวที่เรียกว่า "Grand Tour" กำลังเป็นที่นิยมของนักบวชชายหนุ่ม กล่าวคือ เป็นการเดินทางท่องเที่ยวเป็นเวลานาน ๆ ไม่น้อยกว่าสองปีโดยส่วนใหญ่จะนิยมเดินทางเยี่ยมชมยุโรปโดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเทศฝรั่งเศสและอิตาลี โดยมีคู่มือแนะนำการท่องเที่ยวเพื่อเข้าถึงและประจักษ์ในจิตวิญญาณ และความรู้ทางวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ รวมทั้งการเยี่ยมชมโบราณสถาน และเสพความคลาสสิก และเมื่อถึงปี ค.ศ. 1770 การเดินทางภายในประเทศอังกฤษไปยังส่วนภูมิภาคกลายเป็นเรื่องของแฟชั่นและเป็นส่วนหนึ่งของสังคมอังกฤษทำให้เกิดความหลากหลายในการเดินทางนักเดินทางบางคนยึดติดกับความคลาสสิกของ Grand Tour แบบดั้งเดิม นักเดินทางท่องเที่ยวบางกลุ่มถูกดึงดูดจากบทกวี "Ossian" ที่โด่งดังของ James McPherson หลีกหนีความทันสมัยเดินทางไปที่ท่องเที่ยวไปยังสกอตแลนด์มากขึ้น อิทธิพลของบทกวี Ossian กระตุ้นให้เกิดความมั่งคั่งมารสชาติใหม่ ๆ ทำให้เกิดการชื่นชมในสุนทรียภาพของภูมิทัศน์มากยิ่งขึ้น (Carl, Thompson, 2011)

ในช่วงก่อนปี ค.ศ. 1763 เริ่มปรากฏเรื่องราวการเดินทางของผู้หญิงขึ้น ซึ่งเป็นการเดินทางของผู้พิพากษาเอลิซาเบธ ไปยังรัสเซียในรูปแบบของบันทึกและจดหมาย ต่อมาระหว่างปี ค.ศ. 1763 ถึงปี ค.ศ. 1800 ในอังกฤษและในอเมริกาเกิดนักเดินทางหญิงจำนวนกว่า 20 คน เช่น Wortley Montagu, Ann Radcliffe และ Mary Wollstonecraft และคนอื่น ๆ เป็นต้น (Turner, 2001: 127) หลังจากปี ค.ศ. 1800 จำนวนนักเขียนหญิงที่ได้รับการตีพิมพ์ผลงานได้เพิ่มมากขึ้นเป็นอย่างมาก เช่น Anna Jameson, Maria Graham และ Frances Trollope เป็นต้น ต่อมาในปี ค.ศ. 1776 หลังจากการสร้างประเทศสหรัฐอเมริกา ได้เกิดวัฒนธรรมการเดินทางของนักเดินทางที่เรียกว่าชาวอเมริกาขึ้น นักเดินทางเริ่มสำรวจทั้งประเทศและโลกกว้าง ซึ่งการเดินทางของพวกเขา มีบทบาทสำคัญในการสร้างความรู้สึกของการเป็นประเทศชาติ การเดินทางและการสร้างอัตลักษณ์อเมริกัน มีการเชื่อมโยงกันอย่างแน่นแฟ้น (Carl, Thompson, 2011)

การเดินทางแสวงบุญของนักเดินทางทางศาสนากลายเป็นเรื่องธรรมดาในตอนท้ายของ ยุคการฟื้นคืนพระชนม์ของพระเยซูคริสต์ในช่วงปลายศตวรรษที่ 18 และต้นศตวรรษที่ 19 ส่งผล ไปสู่การจัดตั้งสังคมมิชชันนารีขึ้นหลายแห่งและเกิดการรณรงค์การเลิกทาส ซึ่งหลังจากการเลิก ทาสทำให้ผลงานหลายชิ้นได้รับการตีพิมพ์ เป็นผลงานเกี่ยวกับเรื่องราวบันทึกความทรงจำของอดีต ทาส เช่น Olaudah Equiano และ Mary Prince (Carl, Thompson, 2011) และต่อมาในช่วงต้น ศตวรรษที่ 19 นักท่องเที่ยวได้กลายเป็นสัญลักษณ์ของความทันสมัย สังคมเชิงพาณิชย์และผู้บริโภค นิยมมากขึ้นเรื่อย ๆ โดยการปฏิวัติอุตสาหกรรมขณะที่จำนวนนักท่องเที่ยวส่วนใหญ่เริ่มเดินทาง ท่องเที่ยวในเชิงนันทนาการ เกิดการปรับโครงสร้างพื้นฐานเพื่อรองรับการท่องเที่ยว อย่างกว้างขวาง ซึ่งมีลักษณะเริ่มคล้ายกับการอุตสาหกรรม สำหรับสำนักพิมพ์ของ Baedeker ในประเทศเยอรมนีและ สำนักพิมพ์ John Murray ในสหราชอาณาจักร ได้เริ่มจัดทำคู่มือการท่องเที่ยว (guidebook) สำหรับ แนะนำการท่องเที่ยว (Carl, Thompson, 2011)

ต่อมาในสมัยวิกตอเรียและเอ็ดเวิร์ด 1837-1941 ในศตวรรษที่ 19 จักรวรรดิมหาอำนาจ ในยุโรปขยายตัวอย่างมากจนถึงศตวรรษที่ 20 อเมริกาเริ่มขยายดินแดนเพิ่มอลาสกาและฮาวายเข้าไป ในสหภาพในช่วงปี ค.ศ. 1867 และ 1898 ตามลำดับ ช่วงนี้เกิดงานเขียนเกี่ยวกับการเดินทางที่ น่าสนใจไม่ว่าจะเป็นการสำรวจทางการทหารของทหารเรือ นักสำรวจและนักเผยแพร่ศาสนา นักการค้า นักวิทยาศาสตร์ ผู้บริหารอาณานิคม นักการทูต นักข่าว ศิลปินและคนอื่น ๆ อีกมากมาย ซึ่ง ถ่ายทอดออกมาในรูปแบบของวรรณกรรม สารคดีการท่องเที่ยว หนังสือพิมพ์ รายงานการทำงาน หรือแม้กระทั่งเอกสารการทำงานของนักวิทยาศาสตร์ นักเศรษฐศาสตร์และผู้กำหนดนโยบาย (Carl, Thompson, 2011)

ยุโรปและสหรัฐอเมริกาเกิดการขยายตัวอย่างมากในยุคนี้ ตัวอย่าง เช่น การวิวัฒนาการ ของวิทยาศาสตร์และการแข่งขันกันระหว่างยุโรปและอเมริกาได้สร้างความรู้สึที่เด่นชัดขึ้นในหมู่ชาว ยุโรปและอเมริกัน (ชาวอเมริกัน) ซึ่งถือว่าตนเองคือชนชาติที่มีอารยธรรมและการตรัสรู้ มีความ เหนือกว่าทางวัฒนธรรมและเชื้อชาติ งานเขียนเกี่ยวกับลัทธิจักรวรรดินิยมเป็นไปในลักษณะการเล่า เรื่องเกี่ยวกับการสำรวจ เช่น การเดินทางของ Charles Darwin ในเรื่อง “Voyage of the Beagle ถึงการเดินทางของ Alfred Russel Wallace ในลุ่มน้ำแอมซอนและหมู่เกาะมาเลย์ (1853 และ 1869 ตามลำดับ) เป็นต้น ซึ่งรายงานของนักสำรวจยุโรปและอเมริกาให้ข้อมูลทางภูมิศาสตร์ประวัติศาสตร์ และชาติพันธุ์ที่มีประโยชน์อย่างมากเกี่ยวกับภูมิภาคทุกแห่งทั่วโลก การเดินทางสำรวจใน เปรียบเสมือนสัญลักษณ์รูปแบบของความเป็นชายความยิ่งใหญ่ของจักรพรรดิ ตัวตนของอุดมการณ์ สูงสุดของวิทยาศาสตร์ (Carl, Thompson, 2011)

ในช่วงนี้การท่องเที่ยวมีความเจริญรุ่งเรืองอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน โครงสร้างพื้นฐานด้านการท่องเที่ยวถูกพัฒนา มีการประกันความปลอดภัยและความสะดวกสบายให้นักท่องเที่ยว โครงสร้างพื้นฐานด้านการท่องเที่ยวขยายไปถึงทั้งในยุโรปและสหรัฐอเมริกา ในช่วงหลังของศตวรรษที่ผ่านมาสามารถเดินทางโดยรถไฟได้ทุกเส้นทางจากปารีสไปยังอิสตันบูลในตุรกี นักเดินทางหลายรายได้รับโอกาสในการเดินทางใหม่ ๆ การเดินทางเหล่านี้ได้สร้างแรงบันดาลใจในการเขียนเรื่องราวเกี่ยวกับประสบการณ์ของพวกเขา การเขียนหนังสือท่องเที่ยวพยายามที่จะสะท้อนให้เห็นถึงจุดหมายของการเยี่ยมชมมากขึ้น ไม่ว่าจะเป็นระดับของความสำเร็จทางปัญญาหรือทางศิลปะ นักท่องเที่ยวจำนวนมากแสดงความปรารถนาที่จะเปิดประสบการณ์ใหม่ เช่น ความปรารถนาอันโรแมนติกในการเยี่ยมชมสถานที่ที่มีความงามของธรรมชาติและวัฒนธรรมที่ยังมิได้ถูกแตะต้อง ความปรารถนาที่จะหลบหนีเรื่องราวที่จริงจังของชีวิตอันน่าสยดสยองของยุควิกตอเรียเป็นปัจจัยสำคัญสำหรับนักท่องเที่ยวบางคน ชาวอเมริกันและชาวยุโรปจำนวนมากเลือกที่จะเดินทางท่องเที่ยวเพื่อแสวงหาความจริง ความถูกต้องและตอบสนองราคาของการเดินทางท่องเที่ยวไปในดินแดนที่มีสภาพอากาศที่มีแดด เช่น อิตาลีและตะวันออกกลาง ตัวอย่าง เช่นงานเรื่อง “Eothen” (1844) ของ A.W. Kinglake ได้รับความนิยมนอย่างสูง เป็นการนำเสนอภาพตะวันออกกลางว่าเป็นสถานที่ที่ชายหนุ่มเป็นอิสระจากความประหม่าของชีวิต ดังนั้นในสาขาหนึ่งของประเภทการเขียนการเดินทาง จึงเป็นสไตล์การเขียนเชิงการสร้างสุนทรียศาสตร์มากกว่าข้อมูลข้อเท็จจริง (Carl, Thompson, 2011)

กล่าวโดยสรุปตามที่ คาร์ล ทอมสัน ได้นำเสนอไว้ในหนังสือ Travel Writing (1988) และนักวิชาการคนอื่น ๆ ที่ได้อภิปรายเกี่ยวกับพัฒนาการการเดินทางและการเขียนว่าด้วยการเดินทางดังที่กล่าวมาข้างต้นนั้นจะเห็นได้ว่า มโนทัศน์การเดินทางได้มีการปรับเปลี่ยนตามยุคสมัยและบริบททางสังคม เช่นการเดินทางในยุคคลาสสิกหรือยุคโบราณ (The Ancient World) การเดินทางของผู้คนในสมัยโบราณอาจเกิดจากหลายกรณี เช่น การทำสงคราม การค้าขาย การจาริกแสวงบุญ หรือการเยี่ยมชมวิหาร ตลอดจนการเดินทางเพื่อการบริหารจัดการและรักษาอำนาจของอาณาจักรต่าง ๆ ของโลกโบราณเริ่มตั้งแต่ชาวอียิปต์ไปจนถึงชาวโรมัน รูปแบบการเดินทางที่เก่าแก่ที่สุดของเรื่องเล่าการเดินทาง เช่น มหาเทพแห่ง Gilgamesh (1000 ปี ก่อนคริสต์ศักราช) ของกวีโฮเมอร์

การเดินทางในยุคกลางหรือมีธัยสมัย (Middle Age) การเดินทางในยุคกลางมีความคล้ายคลึงกับอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวมากขึ้น ซึ่งเกิดขึ้นกับนักแสวงบุญที่มาเยี่ยมชมเยรูซาเลม ดินแดนศักดิ์สิทธิ์และเดินทางไปตามสถานที่สำคัญทางศาสนาหลายแห่ง การแสวงบุญเป็นกระบวนทัศน์ที่พบมากที่สุดในการเดินทางท่องเที่ยวและการเดินทางในยุคกลางที่มีความเกี่ยวข้องกันอย่างใกล้ชิดกับบรรทัดฐานการเดินทางในยุคนี้คือ การแสวงหาความกล้าหาญ เช่น อัศวินของอาร์เธอร์และชาร์ลมาญ ซึ่งเป็นที่นิยมในยุโรปตั้งแต่ศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมา

การเดินทางในยุคใหม่ (Early Modern) มักเกี่ยวข้องกับลัทธิจักรวรรดินิยมและการแข่งขันทางเศรษฐกิจระหว่างอาณาจักรต่าง ๆ ในยุโรป ผ่านทางการควบคุมเส้นทางการค้าและการล่าอาณานิคม การเดินทางในช่วงศตวรรษ 1660-1837 การเดินทางมีวัตถุประสงค์หลักคือการสำรวจและการท่องเที่ยวแต่อย่างไรก็ตามในช่วงเวลาดังกล่าวรูปแบบของการเดินทางและการท่องเที่ยวไม่แตกต่างกันมากนัก นักเดินทางเกือบทั้งหมดจะออกเดินทางเพื่อค้นหาความรู้ที่เป็นประโยชน์ไม่ว่าพวกเขาจะเดินทางไปพักผ่อนหย่อนใจหรือเดินทางในฐานะนักสำรวจ ส่วนยุคสมัยวิกตอเรียและเอ็ดเวิร์ด 1837-1941 การเดินทางมีความหลากหลายทั้งการสำรวจทางการทหารของทหารเรือ นักสำรวจและนักเผยแผ่ศาสนา นักการค้า นักวิทยาศาสตร์ ผู้บริหารอาณานิคม นักการทูต นักข่าว ศิลปินและคนอื่น ๆ เป็นต้น นอกจากมนต์เสน่ห์ของการเดินทางที่เปลี่ยนไปตามยุคสมัยแล้ว ด้านรูปแบบของการเขียนบันทึกการเดินทางยังได้พัฒนารูปแบบที่หลากหลายมากขึ้นทั้งบันทึกการเดินทางในรูปแบบจดหมาย หนังสือบันทึกการเดินทาง หนังสือท่องเที่ยว สารคดี รวมทั้งเอกสารการสำรวจต่าง ๆ ของนักสำรวจ ซึ่งรูปแบบการบันทึกขึ้นอยู่กับความนิยมของผู้อ่านในช่วงเวลานั้น ๆ

2.2.2 “การเดินทาง” ในบริบทการสร้างสรรคัวรรณกรรมไทย

“การเดินทาง” ในบริบทการสร้างสรรคัวรรณกรรมไทย คงต้องเริ่มกล่าวตั้งแต่ยุคแรกเริ่มของประวัติศาสตร์ในสมัยสุโขทัย สังคมไทยสมัยสุโขทัยอยู่ในยุคบุกเบิกความเป็นชาติไทย พระมหากษัตริย์จึงทรงเผชิญกับปัญหาการสร้างความมั่นคงปกป้องแผ่นดินของชาติ และทรงประสบความสำเร็จในสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช อาณาจักรสุโขทัยมีความมั่นคงและแผ่อำนาจมีประเทศราชอยู่ในพม่าและลาว พ่อขุนรามคำแหงมหาราชเริ่มสร้างสรรคัปูพื้นฐานอารยธรรมไทย เช่น ทรงประดิษฐ์อักษรไทยและจารึกข้อความบนหลักศิลาจารึกหลักที่ 1 อาจกล่าวได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นของประวัติศาสตร์สุโขทัย ในสมัยสุโขทัยนิยมสร้างศิลาจารึกโดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อบันทึกเหตุการณ์สำคัญ ๆ เช่น การรบบการสร้างศาสนสถานอันเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของไทย นอกจากนี้สังคมไทยในระยะนั้นยังต้องจัดระเบียบการดำเนินชีวิต จึงต้องการแนวคิดและแนวทางนำสังคมไปสู่ความเรียบร้อยจึงเกิดวรรณกรรมที่มีเนื้อหาเป็นหลักปรัชญา คำสอน คำเทศน์ เช่นวรรณคดีคำสอนเรื่องสุภาสิตพระร่วง วรรณคดีคำเทศน์เรื่องไตรภูมิพระร่วง และลักษณะสำคัญประการสุดท้ายของวรรณคดีสมัยสุโขทัยคือ วรรณกรรมสัตยาธิษฐาน ซึ่งมีจุดมุ่งหมายเพื่อผูกใจข้าราชการและเจ้าเมืองอื่น ๆ ไว้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ส่วนภาษาในวรรณคดีสมัยสุโขทัยเป็นลีลาการเขียนที่ใช้ประโยคและคำสั้น ๆ กะทัดรัด สละสลวย แม้จะเป็นร้อยแก้วก็สามารถสร้างมโนภาพและจินตนาการได้อย่างดี (สิทธา พินิจภูวดล และปรียา หิรัญประดิษฐ์, 2554)

เหตุด้วยในสมัยสุโขทัยอยู่ในยุคบุกเบิกความเป็นชาติไทยวรรณกรรมจึงถูกสร้างเพื่อจัดระเบียบสังคมเสียส่วนมาก วรรณกรรมการเดินทางจึงยังไม่ปรากฏให้เห็นชัดเจนในยุคสมัยนี้ ปรากฏเพียงเรื่องราวของการเดินทางค้าขาย การติดต่อระหว่างเมือง และเพื่อการศึกษาสงครามบ้าง แต่ไม่ได้ให้รายละเอียดของการเดินทางเป็นเพียงการยกพระเกียรติกษัตริย์เท่านั้น วรรณกรรมที่มีลักษณะการเดินทางเริ่มปรากฏชัดเจนขึ้นในสมัยอยุธยา ดังจะกล่าวต่อไปนี้

การเดินทางในสมัยอยุธยา สมัยอยุธยาตอนต้นนั้นเนื่องจากเป็นช่วงเริ่มตั้งอาณาจักรซึ่งอาณาจักรสุโขทัยและอาณาจักรล้านนามีความเจริญรุ่งเรืองอยู่ พระมหากษัตริย์อยุธยาในยุคต้นจึงต้องคำนึงถึงความเป็นปึกแผ่นมั่นคงและทรงมุ่งมั่นที่จะแผ่ขยายอาณาเขตออกไปให้กว้าง ทางตะวันออกคืออาณาจักรเขมร ทางเหนือคืออาณาจักรสุโขทัย ดังนั้นจึงเกิดสงครามกับอาณาจักรสุโขทัยหลายครั้ง ในที่สุดกรุงสุโขทัยก็ตกเป็นเมืองประเทศราชของอยุธยาใน ปี พ.ศ. 1921 ทางล้านนาอันมีเชียงใหม่เป็นศูนย์กลาง ก็มีการทำสงครามขับเคี่ยวกับอยุธยาโดยตลอดพระเจ้าล้านนาต้องการขยายอำนาจมายังอาณาจักรสุโขทัย ตั้งแต่สมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 เป็นต้นมา อาจกล่าวได้ว่าช่วงใดล้านนามีเหตุการณ์วุ่นวายภายในกรุงศรีอยุธยา ก็จะแผ่ขยายอาณาเขตไปยังล้านนา จนกระทั่งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ กษัตริย์ล้านนาคือพระเจ้าติโลกราชยกทัพมาตีหัวเมืองทางเหนือแต่ตีไม่ได้ ทำให้พระบรมไตรโลกนาถทรงเป็นห่วงทางเหนือจึงเสด็จไปประทับที่เมืองพิษณุโลกเพื่อดูแลอย่างใกล้ชิด ในบางครั้งต่างฝ่ายก็ต่างอยู่จนล้านนาตกเป็นเมืองขึ้นของพม่าในปี พ.ศ. 2101 ส่วนทางด้านเขมร อยุธยาก็แผ่อำนาจออกไปตั้งแต่ในสมัยพระเจ้าอู่ทองโดยสามารถกวาดต้อนผู้คนมาได้จำนวนมาก เขมรถกเป็นเมืองขึ้นของอยุธยาครั้งแรกในสมัยพระรามาธิบดี และมีการทำสงครามกันเรื่อยมา (สิทธา พินิจภูวดล และปรีชา หิรัญประดิษฐ์, 2554) จากที่กล่าวมาแสดงให้เห็นว่าอาณาจักรอยุธยามีการแผ่ขยายอำนาจและอาณาเขต มีการป้องกันเมืองประเทศราชอย่างสม่ำเสมอ เป็นผลให้พระมหากษัตริย์ต้องสนพระทัยในการปกป้องดูแลบ้านเมืองให้มั่นคง

สังคมในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นมีวัฒนธรรมฮินดูเข้ามามีอิทธิพลอยู่มากตั้งแต่รัชสมัยพระเจ้าอู่ทองซึ่งเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกของอาณาจักร และยังเข้มข้นเมื่อไทยตีเมืองนครธมของอาณาจักรขอมได้ เพราะมีการนำพราหมณ์และขุนนางขอมเข้ามารับใช้ในราชสำนัก รวมทั้งนำระบบการปกครองของขอมเข้ามาใช้กับการปกครองของอาณาจักรอยุธยาด้วย นอกจากนี้วัฒนธรรมพุทธศาสนาแบบเถรวาท ซึ่งเข้ากันได้ดีกับลัทธิเทวราชาตามคติฮินดู กษัตริย์จึงนิยมทำบุญโดยเฉพาะอย่างยิ่งการสร้างและการบูรณะปฏิสังขรณ์วัด ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถพระองค์ทรงรับวัฒนธรรมทางเหนือไว้มากด้วยมีพระราชมารดาเป็นเจ้าหญิงสุโขทัย และได้เสด็จไปประทับที่พิษณุโลก ซึ่งต่อมาได้ตั้งให้เป็นราชธานีแทนที่อยุธยาซึ่งเป็นเมืองหลวงเดิม สมัยนี้เป็นสมัยที่อาณาจักรกรุงศรีอยุธยาสามารถรวมอาณาจักรสุโขทัยเข้าเป็นดินแดนส่วนหนึ่งของอาณาจักร (ชลดา เรื่องรักษ์ลิขิต, 2547)

วรรณกรรมการเดินทางในสมัยนี้และน่าจะเป็นเรื่องแรกที่ปรากฏหลักฐาน คือ “จดหมายเหตุเก่า เรื่องพระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาแต่งทูตไปนมัสการพระมาโลยเจดีย์เมืองหงสาวดี” พระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาซึ่งโปรดฯ ให้ทูตไปบูชาพระมาโลยเจดีย์ (กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงวินิจฉัยว่าน่าจะเป็นพระเกศาตุเมืองร่างกุ้ง) ซึ่ง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2496) ได้ทรงวินิจฉัยว่า เมื่อพิเคราะห์ดูในเรื่องพงศาวดารจะเห็นได้ว่าน่าจะเป็นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ซึ่งเสวยราชย์ในระหว่าง พ.ศ. 1991 จนถึง พ.ศ. 2031 ด้วยปรากฏในหนังสือลิลิตยวนพ่ายและหนังสือพงศาวดารประกอบว่ามีสัมพันธ์ไมตรีกับพระเจ้ารามธิบดีปิฎกธรเมืองหงสาวดี เมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จออกผนวช พระเจ้าหงสาวดีได้แต่งทูตให้เชิญเครื่องบริวารเข้ามาถวายพระองค์เช่นกัน

วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบรมไตรโลกนาถ เรื่อง “ลิลิตยวนพ่าย” ปรากฏการกล่าวถึงเรื่องราวการเดินทางถึงแม้จะไม่ใช่วรรณคดีที่บรรยายถึงการเดินทางโดยตรงแต่ก็ปรากฏการกล่าวถึงการเดินทางยกทัพไปตีเมืองต่าง ๆ การแสดงทัศนคติต่อเมืองขึ้น การเปรียบเทียบความเจริญของเมืองอื่นกับกรุงศรีอยุธยาว่าไม่เจริญเท่ากรุงศรีอยุธยา เช่น ตอนยกทัพไปตีเขมร ตีเอาเมืองนครธมแล้วกวาดต้อนชาวเมืองเขมรมายังอยุธยาเมืองฟ้าเมืองสวรรค์ เป็นต้น และจะเห็นได้ว่าในเนื้อเรื่องแสดงให้เห็นถึงการเดินทางเพื่อการสงครามและการเคลื่อนย้ายผู้คนในฐานะเชลยศึก นอกจากนี้ยังกล่าวถึงที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถตั้งพระทัยจะสละบาปและต้องการแสวงบุญ พระองค์จึงโปรดให้พระราชโอรสพระองค์หนึ่งไปยังลังกาทวีปเพื่อนิมนต์พระสงฆ์ผู้ปราศจากกิเลสมายังกรุงศรีอยุธยา ซึ่งลิลิตยวนพ่ายนั้นแสดงให้เห็นถึงจุดหมายของการเดินทางในสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี คือ การเดินทางเพื่อการศึกสงคราม การเคลื่อนย้ายประชากรเชลยศึก การเดินทางเพื่อแสวงบุญ

วรรณกรรมการเดินทางที่แต่งในรูปแบบของวรรณกรรมนิราศ และอาจกล่าวได้ว่าเป็นนิราศเรื่องแรกคือ โคลงนิราศหริภุญชัย เดิมแต่งเป็นภาษาล้านนาต่อมามีผู้นำมาแปลเป็นโคลงภาษาไทยกลางในราวสมัยพระเจ้าปราสาททอง หรืออาจในราวสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช สมัยที่แต่งไม่ทราบแน่ชัด โคลงบทแรกบอกเพียงว่า แต่งปีฉลู นพศก สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่า คงจะแต่งในสมัยพระเจ้าปราสาททองราว ๆ ก่อน พ.ศ. 2080 แต่ ประเสริฐ ภู นครสันนิษฐานว่าน่าจะแต่ง ปีฉลู ศักราช 879 (พุทธศักราช 2060) ทั้งนี้เพราะในโคลงนิราศเรื่องนี้ได้อ้างถึงพระแก้วมรกตอยู่เชียงใหม่ ซึ่งระยะนั้นมีปีฉลู เมิงเป่าอยู่ครั้งเดียวคือ พ.ศ. 2060 เท่านั้น ซึ่งตรงกับ วิจิตร ยอดสุวรรณ ก็ให้ข้อคิดเห็นว่าจะแต่งในปี จุลศักราช 879 พุทธศักราช 2060 อยู่ในสมัยพระเจ้าเมืองแก้ว (พระเจ้าติลกปนัดดาธิราช) เจ้าผู้ครองเมืองเชียงใหม่ ราชวงศ์เม็งรายองค์ที่ 10 เป็นระยะเวลาที่มีความเจริญทางด้านศิลปะ วัฒนธรรมและวรรณคดี (อรวรรณ ศรีฟ้า, 2521) นิราศหริภุญไชยเป็นเรื่องราวการเดินทางไปนมัสการพระธาตุหริภุญไชยที่ลำพูน ในขณะที่เดินทางก็มีการรำพันถึงนางผู้เป็นที่รัก กล่าวถึงธรรมชาติที่ได้พบเห็นระหว่างทาง ตลอดจนสถานที่ต่าง ๆ จนถึงเมืองลำพูน กล่าว

ชมพระธาตุหริภุญไชยไหว้พระธาตุ ชมงานแสดงต่าง ๆ ในงานสมโภช เดินทางไปไหว้พระยืน ก่อนเดินทางกลับเชียงใหม่

โคลงกำสรวลเป็นวรรณกรรมการเดินทางอีกเรื่องหนึ่ง ซึ่งนักวิชาการสันนิษฐานไว้ตรงกันว่าน่าจะแต่งในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ โดยพิจารณาจากถ้อยคำสำนวนว่าคล้ายคลึงกันที่มีใช้อยู่ในเรื่องยวนพ่าย เรื่องมหาชาติ และลิลิตพระลอ รวมทั้งพิจารณาจากการไว้ผมยาวและเกล้าผมเป็นมวยของผู้ชายไทยในเรื่องซึ่งเป็นช่วงก่อนสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช รวมทั้งการอ้างถึงคำหลวงเล่มหนึ่ง ซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นมหาชาติคำหลวง แต่งขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ส่วนปีที่แต่ง ม.ร.ว. สุนนชาติ สวัสดิ์กุล สันนิษฐานไว้กว้างว่าน่าจะแต่งระหว่างปี พ.ศ. 1991-2031 พ.ณ ประมวญมารค กล่าวว่าจะแต่ง พ.ศ. 2031 ในคราวที่สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3 เสด็จไปตีเมืองทวายตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ กวีทรงคร่ำครวญถึงศรีจุฬาลักษณ์ผู้เป็นพระราชชายา ส่วนสุนีย์ ศรณรงค์ ว่าแต่งในปี พ.ศ. 2026 ในคราวที่สมเด็จพระบรมราชาธิราชเสด็จไปวังข้าง ณ ตำบลไทรย้อย ไม่น่าจะแต่งในคราวยกทัพไปตีทวาย เพราะจากถ้อยคำบรรยายของกวีไม่น่าจะเป็นการเดินทางไปทำสงครามเพราะมีการดื่มเหล้าเฮฮา (ชลดา เรื่องรักชลิขิต, 2547) ส่วนเนื้อเรื่องการเดินทาง เป็นการเดินทางทางเรือ เริ่มออกเดินทางตามลำน้ำเจ้าพระยาผ่านตำบลต่าง ๆ จนถึงปากอ่าวไทย เล่นเลียบริมฝั่งทะเลตะวันออก ผ่านเขาสามมุก เกาะสีชัง เกาะไผ่ เกาะคราม จนถึงกันขาววา ซึ่งฉันทิชย์ กระแสสินธุ์ ว่าอยู่แถวเขาสามร้อยยอด ประจวบคีรีขันธ์ ต่อมาเรือผ่านท้องทะเลมาจนถึงตำบลบางนายญี่ อยู่ที่อำเภอหลังสวน จังหวัดชุมพร ในตอนท้ายพรรณนาถึงตำบลบางสบู บางคล และบางขนบ (อรวรรณ ศรีฟ้า, 2521) อาจกล่าวได้ว่าโคลงกำสรวลเป็นการเดินทางทางเรือจากแม่น้ำออกสู่ทะเลเรื่องแรกในวรรณกรรมการเดินทางของไทย

ในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ ปรากฏวรรณกรรมภาคเหนือที่น่าสนใจ เนื้อหามีการกล่าวถึงการเดินทางการสงคราม การกวาดต้อนเชลยศึก แต่งในรูปแบบของนิราศ คือ โคลงมังทรชาติ เชียงใหม่ หรือโคลงมังทรารบเชียงใหม่ ผู้แต่งไม่ทราบแน่นอนว่าใครเป็นคนแต่ง แต่ระบุชื่อผู้คัดลอกคือสุรินทร์ ต้นฉบับเป็นตัวหนังสือฝักขาม เนื้อหากล่าวถึงเหตุการณ์พม่ายกกองทัพเข้าตีเมืองเชียงใหม่ ระหว่าง พ.ศ. 2150 – 2151 ตรงกับสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ (ปริยา หิริญประดิษฐ์, 2554) โคลงมังทรารบเชียงใหม่นอกจากจะมีลักษณะเป็นโคลงนิราศแล้ว ยังเป็นวรรณกรรมที่บันทึกสาระที่มีคุณค่าทางด้านประวัติศาสตร์ไว้ด้วย เช่นกล่าวถึงการสร้างบ้านเมืองในราชวงศ์มังราย การสืบราชสมบัติตลอดจนการสู้รบระหว่างล้านนาไทยกับพม่า จนกระทั่งล้านนาตกเป็นเมืองขึ้นของพม่า และถูกกวาดต้อนไปยังหงสาวดีในฐานะเชลยศึก การลำดับเหตุการณ์บ้านเมืองเป็นไปอย่างถูกต้องตามหลักฐานที่ปรากฏในพงศาวดาร ตำนาน และบันทึกประวัติศาสตร์ทั่วไปของล้านนา (รวินค์ ศรีทองรุ่ง, 2528) นับว่าโคลงมังทรารบเชียงใหม่เป็นวรรณคดีที่ให้คุณค่าประวัติศาสตร์อย่างยิ่ง

ส่วนการเดินทางไปยังต่างแดนในประเทศแถบยุโรปครั้งแรกด้วยวัตถุประสงค์การทูต สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (ราชบัณฑิตยสภา, 2476) ทรงอธิบายว่า ในสมัยเมื่อกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เคยมีราชทูตไทยไปถึงยุโรปหลายคราว ตามที่มีจดหมายเหตุ ปรากฏนั้น ราชทูตไทยไปถึงยุโรปครั้งแรกในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ โปรดให้ทูตานุทูตเชิญพระราชสาส์นออกไปยังประเทศฮอลแลนด์เจริญทางพระราชไมตรีกับเจ้ามอริสในราชวงศ์ออเรนจ์ เมื่อปีมะแมจุลศักราช 969 พ.ศ. 2150 ต่อจากนั้นยังมีราชทูตไทยได้ออกไปยุโรปในรัชกาลอื่น ๆ อีก แต่ในเรื่องราชทูตที่ไปมากับประเทศสยามนั้นไม่เลื่องลือรู้แพร่หลายเท่าเมื่อสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชมีทางพระราชไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 กรุงฝรั่งเศส เพราะพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 มีรับสั่งให้สร้างสิ่งทีระลึกไว้เฉลิมพระเกียรติยศหลายอย่าง เป็นต้นแต่ให้ตีเหรียญแลเขียนรูปภาพราชทูตไทยเข้าเฝ้าที่พระราชวังเวอซาย แลให้แต่งหนังสือทั้งเรื่องราชทูตฝรั่งเศสเข้ามากรุงสยาม และเรื่องราชทูตสยามคราวโกษาปานออกไปเมืองฝรั่งเศสพิมพ์ไว้ หนังสือเหล่านั้นแพร่หลายทั้งในภาษาฝรั่งเศส และได้แปลเป็นภาษาอื่นยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

เรื่องราชทูตไทยไปเมืองฝรั่งเศสครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (ราชบัณฑิตยสภา, 2476) ตามหนังสือจดหมายเหตุของฝรั่ง ปรากฏการเดินทางในครั้งนั้นว่าไปถึง 4 ครั้ง ครั้งแรกไปเมื่อ ค.ศ. 1681 ตรงกับ (ปีระกา จุลศักราช, 1043) พ.ศ. 2224 ราชทูตเชิญพระราชสาส์นไปถวายพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 แลไปป ฌ กรุงโรม ไปในเรือกำปั่นฝรั่งเศส แต่เรือลำนั้นไปแตกที่เกาะ มตะคัคคา คนที่ไปหายสูญไปหมด ต่อมาอีก 2 ปี ถึงพ.ศ. 2226 ทูตไทยเดินทางไปเป็นครั้งที่ 2 ทูตที่สยามส่งไปในครั้งนี้เป็นขุนนางผู้น้อยในกรมท่า 1 คน ในกรมอาสาจาม 1 คน โดยสารเรือกำปั่นฝรั่งเศสไปเพื่อสืบข่าวทูตไทยที่หายไปในครั้งแรก ทูตไทย 2 คนนี้ได้ไปถึงกรุงปารีส เข้าใจว่าเห็นจะถือศุภอักษรเสนาบดีกรุงศรีอยุธยาไปด้วยจึงปรากฏว่ารัฐบาลฝรั่งเศสต้อนรับ แต่ไม่ได้เชิญพระราชสาส์นไปจึงมิได้เข้าเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 ในฐานะทูต แต่ครั้งนั้นเมื่อพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 ได้ทรงทราบข่าว สมเด็จพระนารายณ์มหาราชจะใคร่มีทางพระราชไมตรีก็ทรงยินดีโดยเป็นโอกาสที่จะแผ่พระเกียรติยศแลเดชานุภาพ ให้มาปรากฏทางประเทศทิศตะวันออก จึงแต่งให้เซเวเลียมเดอโซมองเป็นราชทูตเชิญพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการมาเจริญทางพระราชไมตรียังสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทูตฝรั่งเศสเดินทางมาด้วยเรือรบรับทูตไทยทั้ง 2 คนกลับมาส่งด้วย มาถึงปากน้ำเจ้าพระยาเมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. 2228 ครั้นถึงเดือนธันวาคม ทูตฝรั่งเศสจะเดินทางกลับ สมเด็จพระนารายณ์มหาราชจึงทรงแต่งให้พระวิสุตรสุนทรคือโกษาปาน เป็นราชทูตเชิญพระราชสาส์นแลเครื่องราชบรรณาการไปเจริญทางพระราชไมตรีตอบแทนพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 การเดินทางของโกษาปานไปครั้งนี้นับเป็นทูตไทยไปครั้งที่ 3 และได้เข้าเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 ที่พระราชวังเวอซาย เมื่อวันที่ 1 กันยายน พ.ศ. 2229 โกษาปานอยู่ในเมืองฝรั่งเศส 7 เดือน เดินทางกลับเมื่อเดือนมีนาคม เมื่อโกษาปานจะกลับจากเมืองฝรั่งเศส พระเจ้าหลุยส์ที่ 14 ทรงแต่งให้ มงสิเออร์เดอลาลูแบร์ เป็นราชทูตเชิญพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการเข้ามา

ถวายสมเด็จพระนารายณ์มหาราชอีกครั้ง 1 เดินทางด้วยเรือรบและรับโกษาปานกลับมาส่งด้วยมาถึงปากน้ำเจ้าพระยาเมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. 2230 ถึงเดือนธันวาคมเมื่อราชทูตฝรั่งเศสจะกลับไป สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงแต่งตั้งราชทูตเชิญพระราชสาส์นแลเครื่องราชบรรณาการไปถวายพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 แลไป ณ กรุงโรมอีกครั้ง 1 นับเป็นครั้งที่ 4 (ไม่ทราบใครเป็นราชทูต) พาเด็กนักเรียน 5 คนออกไปเล่าเรียนวิชาในประเทศฝรั่งเศสด้วย มองซิเออร์ลาลูแบร์เป็นคนรับราชทูตไทยเดินทางไปราชทูตไทยไปถึงเมืองฝรั่งเศสเมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2231 ส่วนทางสยามสมเด็จพระนารายณ์มหาราชสวรรคต พระเพทราชาได้ราชสมบัติ และเกิดรบพุ่งกับทหารฝรั่งเศสที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทย และได้ขับไล่ทหารฝรั่งเศสไปหมด แต่ข้าวยังไม่ทราบออกไปถึงยุโรป เมื่อทูตไทยไปถึงเมืองฝรั่งเศส พระเจ้าหลุยส์ที่ 14 ไม่เสด็จอยู่ในพระนคร รัฐบาลฝรั่งเศสจึงจัดให้ทูตไปเฝ้าไปป์อินโนเซนต์ที่ 11 ที่กรุงโรมก่อน ทูตได้เข้าเฝ้าไปป์เมื่อวันที่ 23 ธันวาคม พ.ศ. 2231 แล้วจึงกลับมาเมืองฝรั่งเศส ได้เข้าเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 แล้วพักอยู่ในเมืองฝรั่งเศสเกือบ 1 ปี จนปลายปีมะเส็ง พ.ศ. 2232 ฝรั่งเศสจึงได้จัดส่งทูตไทยมาขึ้นท่าเรือที่เมืองมะริดซึ่งเป็นเมืองท่าของกรุงสยามเป็นอันสิ้นสุดการเดินทางการทูตในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

ส่วนการเดินทางภายในอาณาจักรในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ปรากฏในวรรณกรรมว่าการเดินทางประเภทวรรณคดีนิราศ เรื่องโคลงนิราศนครสวรรค์ แต่งในสมัยพระนารายณ์ โดยพระศรีมหาสถ เมื่อครั้งตามเสด็จพระนารายณ์ไปรับช้างเผือกที่นครสวรรค์ เมื่อ พ.ศ. 2201 ซึ่งเนื้อหา มีการกล่าวชมเมือง ชมช้างศึก ม้าศึก ชมกระบวนเรือ บรรยายการเดินทางจากอยุธยาถึงนครสวรรค์ โดยเน้นพรรณนาถึงสถานที่มากกว่าพรรณนาความรัก

ในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 9 (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ) ปรากฏวรรณกรรมการเดินทางของทางภาคเหนือ ประเภทวรรณกรรมนิราศเรื่อง โคลงนิราศดอยเก็ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่งแต่งเมื่อจุลศักราช 1070 (พ.ศ. 2251) คำว่า ดอยเก็ง เข้าใจว่าเป็นคำที่ระบุถึงสถานที่ที่ทิวจะเดินทางไป เช่นเดียวกับชื่อโคลงอื่น ๆ เช่น โคลงนิราศทริภุญชัย นิราศกวางดั่ง นิราศลอนดอน เป็นต้น ดอยเก็งเป็นชื่อภูเขาในเขตอำเภอฮอด จังหวัดเชียงใหม่ เป็นที่ตั้งของวัดที่ประดิษฐานบรรจุพระบรมธาตุที่ศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งมีตำนานว่าเมื่อครั้งพระพุทธเจ้าเสด็จไปไหว้พระธาตุต่าง ๆ ในล้านนา ครั้นมาถึงเชิงดอยจู่จู่ปัดตาพระองค์ได้หยุดพัก บ่าวของพญาขุนแสนทองเห็นดังนั้นจึงนำความไปทูลแต่ขุนแสนทอง ขุนแสนทองทราบเรื่องมีความยินดียิ่งนักจึงได้เอาเก็งคำ (ฉัตรทอง) ไปกั้ง (บัง) ให้พระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าได้ทรงมอบเกศาธาตุและทรงทำนายว่าในกาลต่อไปดอยลูกนี้จะชื่อว่า ดอยเก็ง เหตุด้วยขุนแสนคำได้เอาเก็งคำมาบังบังให้พระองค์ยังดอยลูกนี้ แล้วพระองค์ก็เสด็จกลับไปยังเขตวันมหาวิหาร ในเรื่องโคลงนิราศดอยเก็งกล่าวถึงการเดินทางจากวัดสบแคร์ ตำบลบ้านเป้า อำเภอเมืองจังหวัดลำปาง เดินทางไปยังพระธาตุดอยเก็ง ที่ตำบลบ้านซ่ง อำเภอดอยเต่า จังหวัดเชียงใหม่ เป็นการเดินทางทางบกเป็นเวลา 14 วัน เลียบฝั่งแม่น้ำปิงถึงห้วยแม่แพนน้อย บ้านโคก บ้าน

แสง ห้วยแสง และได้บรรยายถึงธรรมชาติป่าเขา สัตว์ต่าง ๆ ที่ได้พบเห็นควบคู่กับการรำพันถึงนางผู้เป็นที่รัก

ต่อมาในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ปราภฏนิราศที่มีการเดินทางที่น่าสนใจ 3 เรื่อง คือ โคลงนิราศเจ้าฟ้าอภัย โคลงนิราศพระบาท และกาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง โคลงนิราศเจ้าฟ้าอภัยเป็นการเดินทางของเจ้าฟ้าอภัย พระราชโอรสของพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ แต่งในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ กล่าวถึงการเดินทางจากอยุธยาไปลพบุรี ทุ่งสมอคอน วังวารี โดยมีการพรรณนาถึงความรัก ความอาลัยที่มีต่อนาง ส่วนโคลงนิราศพระบาท แต่งโดยพระมหานาค วัดท่าทราย กล่าวถึงการเดินทางจากอยุธยาไปยังท่าพิบูลที่พระพุทธรบาท ผ่านตำบลหัวรอ ขอพรพระที่วัดตองปุ แล้วผ่านทางเพี้ยด ตำบลชนบท บ้านกระทู้ม หนองคนที บางผา บางโฆมด แม่ลา ท่าพิบูล โดยมี การแทรกบทควาถึงนางตามขนบการแต่งนิราศ และกาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง แต่งโดย เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร โอรสพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เพื่อพรรณนาถึงสิ่งต่าง ๆ ที่ได้พบเห็นในการเสด็จทางสถลมารค กล่าวถึงกระบวนเสด็จทางสถลมารค ชมธรรมชาติ สัตว์และพันธุ์ไม้ต่าง ๆ จากท่าสนุกถึงธารทองแดง กาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดงเป็นนิราศที่ไม่แทรกบทควาสุภาพตามขนบนิราศโดยทั่วไป แต่ก็มีรสไพเราะในทางกวี ใช้ภาษาง่าย ๆ ให้ความรู้ทางธรรมชาติวิทยาได้เป็นอย่างดี

วรรณกรรมการเดินทางในสมัยอยุธยาจะเห็นได้ว่าในช่วงต้นของอยุธยาการเดินทางเป็นการเดินทางเพื่อการศึกษาสงครามและการแสวงบุญเสียส่วนใหญ่ เนื่องจากเป็นช่วงของการสร้างความ เป็นปึกแผ่นและขยายอาณาเขตของอยุธยาและอาณาจักรรอบข้างทั้งล้านนาและพม่า และการเดินทางเพื่อแสวงบุญการแสวงบุญของชนชั้นปกครองและขุนนาง ซึ่งอาจเป็นการเดินทางแสวง บุญด้วยความสำนึกบาป หรือการแสวงบุญเพื่อเพิ่มกุศลผลบุญ หรืออาจเป็นการแสวงบุญเพื่อนำ ศาสนาพุทธเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างระบอบการปกครอง ส่วนในช่วงตอนกลางรัชสมัยของ สมเด็จพระนารายณ์บ้านเมืองมีความเป็นปึกแผ่นมีการติดต่อเพื่อสร้างสัมพันธไมตรีที่ดีกับประเทศ ฝรั่งเศสทำให้เกิดการเดินทางและวรรณกรรมการเดินทางไปยังต่างแดนในแถบประเทศตะวันตกเป็น ครั้งแรกปรากฏหลักฐานในรูปแบบของจดหมายเหตุ (จดหมายเหตุเรื่องส่งทูตไทยไปกรุงโรมครั้งที่ 2 ในแผ่นดิน สมเด็จพระนารายณ์มหาราช) หลังแผ่นดินสมัยสมเด็จพระนารายณ์ปรากฏวรรณกรรม การเดินทางบ้างแต่ไม่มากนัก ในรูปแบบของนิราศในราชสำนักอยุธยาและล้านนา เช่น ในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 9 (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ) ปราภฏวรรณกรรมการเดินทางของทางภาคเหนือ ประเทวรรณกรรมนิราศเรื่อง โคลงนิราศดอยเก็ง ต่อมาในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ปราภฏนิราศ การเดินทาง 3 เรื่อง คือ โคลงนิราศเจ้าฟ้าอภัย โคลงนิราศพระบาท และกาพย์ห่อโคลงประพาสธาร ทองแดง เป็นต้น การเดินทางในสมัยอยุธยายังเป็นเรื่องราวของชนชั้นผู้ปกครอง ขุนนางข้าราชการ เป็นการเดินทางเพื่อกิจทางราชการต่าง ๆ เช่นการสงคราม การทูต การศาสนา เป็นต้น การเดินทาง และการบันทึกเรื่องราวระหว่างเดินทางยังเป็นเรื่องที่ห่างไกลชาวบ้านทั่วไป อาจเป็นเพราะความ

ทुरกันดาร ความไม่สะดวกในการเดินทาง พาหนะ และความปลอดภัย ชาวบ้านจึงไม่นิยมเดินทางท่องเที่ยวเป็นระยะทางไกล ๆ หรืออาจมีการเดินทางท่องเที่ยวแต่ไม่มีการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร เพราะวัฒนธรรมลายลักษณ์ไม่ใช่ลักษณะความนิยมของชาวบ้าน วัฒนธรรมลายลักษณ์เป็นวัฒนธรรมของผู้รู้หนังสือซึ่งส่วนมากเป็นชนชั้นปกครอง ส่วนชาวบ้านนิยมสร้างวรรณกรรมในรูปแบบเรื่องเล่ามุขปาฐะมากกว่า ดังที่ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2555) กล่าวว่า วรรณกรรมไทยประเภทลายลักษณ์เป็นสมบัติของชนชั้นนำ ในขณะที่วรรณกรรมประชาชนซึ่งถ่ายทอดด้วยปากได้สูญหายไปหมดสิ้น การศึกษาวรรณกรรมลายลักษณ์จึงเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ของชนชั้นนำเป็นศูนย์กลางภายในตัว ด้วยเหตุนี้จึงไม่ปรากฏหลักฐานและเรื่องราวการเดินทางของผู้คนประชาชนทั่วไปมากนัก ปรากฏเพียงเรื่องราวการเดินทางของชนชั้นปกครอง ขุนนางผู้รู้หนังสือในสมัยอยุธยาเพียงเท่านั้น

การเดินทางในสมัยกรุงธนบุรี หลังจากเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่สอง พม่าเผาเมืองหลวงยากแก่การฟื้นฟู พระเจ้าตากสินได้รวบรวมไพร่พล และขับไล่พม่าออกจากกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าตากจึงได้หาชัยภูมิเพื่อตั้งเมืองใหม่และได้ตัดสินใจเลือกกรุงธนบุรีเป็นราชธานี เพราะได้วินิจฉัยอย่างรอบด้านแล้วว่าเหมาะสมทุกประการแก่สถานการณ์บ้านเมืองในขณะนั้นและได้สถาปนาตนขึ้นเป็นกษัตริย์แห่งกรุงธนบุรี เมื่อตั้งเมืองหลวงเสร็จแล้วสิ่งที่สำคัญยิ่งคือการสร้างความเป็นปึกแผ่นมั่นคงของประเทศและความสามัคคีให้เกิดขึ้น พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงใช้เวลาถึง 3 ปี จึงสามารถปราบก๊กใหญ่ทั้ง 4 ก๊กได้ราบคาบ ส่วนสภาพเศรษฐกิจในยุคนั้นถือได้ว่าเป็นยุคข้าวยากหมากแพง โจรผู้ร้ายชุกชุม ผู้คนอดอยาก เพราะบ้านเมืองอยู่ในระยะแรกรั้ง พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงแจกจ่ายเงินตราและซื้ออาหารพระราชทานแก่ประชาชน อีกทั้งเกลี้ยกล่อมผู้คนที่แตกฉานเช่นให้กลับมาอยู่ภูมิลำเนาเดิม บรรดาชุมนุม คุ่ม ต่าง ๆ ที่เคยรบแย่งชิงอาหารก็เข้ามาถวายตัวรับใช้ สภาพบ้านเมืองจึงเริ่มเข้าสู่ภาวะปกติ ประชาชนเริ่มตั้งหน้าตั้งตาทำมาหากิน พ่อค้าจากเมืองต่าง ๆ เข้ามาค้าขาย พระเจ้ากรุงธนบุรีสนับสนุนการค้าขายกับต่างประเทศเพราะช่วยให้เศรษฐกิจของประเทศดีขึ้น ด้วยเหตุนี้จึงส่งเสริมการค้าขายกับต่างประเทศเป็นพิเศษ ประเทศที่ติดต่อค้าขายมีหลายประเทศ เช่น จีน ฮอลันดา อังกฤษ โปรตุเกส เป็นต้น โดยเฉพาะประเทศจีนในสมัยกรุงธนบุรีนี้ได้ส่งคณะทูตไปเมืองจีนถึงสองครั้ง ปรากฏการบันทึกเรื่องราวการเดินทางในวรรณคดีนิราศเรื่อง “นิราศพระยามหานุภาพไปเมืองจีน (นิราศกวางตุ้ง)”

การเดินทางของพระยามหานุภาพ ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี เป็นการเดินทางเมื่อคราวไปเจริญพระราชไมตรีกับพระเจ้าเคียนหลง ณ กรุงปักกิ่ง เมื่อ พ.ศ. 2324 พระยามหานุภาพได้บันทึกเรื่องราวที่ได้พบเห็นในรูปแบบของวรรณคดีนิราศ “นิราศพระยามหานุภาพไปเมืองจีน (นิราศกวางตุ้ง)” เพื่อบันทึกเหตุการณ์นับแต่เริ่มแรกเริ่มที่คณะทูตออกเดินทางจนกระทั่งสำเร็จภารกิจ มีการกล่าวถึงการเตรียมพระราชสาสน์และเครื่องบรรณาการที่จะนำไปถวาย ต่อมากล่าวถึงการออกเดินทางโดยขบวนเรือจำนวน 11 ลำ บางช่วงของการเดินทางต้องพบกับคลื่นมรสุม แต่ด้วยบารมีและ

อานิสงส์แห่งการทรงศีลของพระเจ้ากรุงธนบุรีทำให้สามารถผ่านอุปสรรคไปได้ด้วยดี ในระหว่างการเดินทางมีการเช่นสรวงบูชา ไหว้ภูตผีปีศาจ เทวาอารักษ์ เฝารูปไหว้เจ้า เมื่อถึงสถานที่ใดก็จะมีการบันทึกลง มีการเล่าถึงตำนานนิทานประจำสถานที่ต่าง ๆ ใช้เวลาเดินทาง 13 วัน จึงถึงประตูเสื่อเข้าเขตเมืองจีน ขุนนางจีนจึงสอบถามเรื่องราวและให้เจ้าพนักงานพาคณะทูตเดินทางต่อไปจนถึงท่าเรือเมืองกวางตุ้ง กวีมีการบรรยายถึงสถานที่สภาพบ้านเมืองและวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนชาวจีนที่ได้พบเห็น ครั้นไปถึงสถานทูต ณ ตำบลกวงเก๋ว คณะทูตพักที่นั่น ขุนนางจีนนำเรื่องไปแจ้งแก่เมืองหลวงทางเมืองหลวงจึงแจ้งเวลาเข้าเฝ้าและถวายพระราชสาสน์และเครื่องบรรณาการ ณ กรุงปักกิ่ง ซึ่งคณะทูตต้องเดินทางต่ออีก 3 เดือน

ในแง่มุมมองของวรรณกรรมนิราศนิราศกวางตุ้งถือเป็นจดหมายเหตุที่เหลืออยู่เพียงฉบับเดียวที่กล่าวถึงทูตไทยไปเมืองจีน นิราศเรื่องนี้มีลักษณะพิเศษแตกต่างจากนิราศที่แต่งกันมาก่อนหน้านี้ทั้งรูปแบบและเนื้อหา เน้นการให้ข้อเท็จจริงของการเดินทางมากกว่าจินตนาการไม่มีการครวญถึงนางดังเช่นนิราศที่ผ่านมา แสดงให้เห็นถึงวิวัฒนาการของการแต่งนิราศและได้มีกวีอื่นได้ยึดถือเป็นแบบอย่าง เช่น หม่อมราโชทัย แต่งนิราศลอนดอน เป็นต้น (ยุพร แสงทักษิณ, 2554) นอกจากนี้ยังถือได้ว่าเป็นนิราศเรื่องแรกที่เป็นการเดินทางไปต่างประเทศ ใช้ฉากต่างประเทศ และเป็นนิราศเรื่องแรกที่ใช้คำประพันธ์ประเภทกลอน

ส่วนในแง่มุมมองของวรรณกรรมการเดินทาง นิราศกวางตุ้งถือเป็นวรรณกรรมที่ให้รายละเอียดต่าง ๆ ทั้งประวัติศาสตร์สังคมในสมัยนั้น ความเชื่อ พิธีกรรมในการเดินทาง วัฒนธรรมประเพณี วิถีชีวิตของผู้คนที่ได้พบเห็นระหว่างเดินทาง ตำนานนิทานประจำถิ่น ตลอดจนเส้นทาง การเดินทางของการเดินทางจากไทยไปเมืองจีนในอดีต ผู้เขียนได้ถ่ายทอดให้เห็นถึงอุปสรรคการเดินทาง การเปิดมุมมองและการท่องเที่ยวโลกกว้าง จากการพบเห็นวิถีชีวิตของผู้คนระหว่างการเดินทางวัฒนธรรมประเพณีใหม่ ๆ ระหว่างที่เดินทางไปปฏิบัติกิจทางราชการ นิราศกวางตุ้ง จึงถือได้ว่าเป็นวรรณกรรมการเดินทางที่น่าสนใจยิ่งในสมัยกรุงธนบุรี

การเดินทางในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 5 ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ หลังจากการปราบดาภิเษกขึ้นเป็นกษัตริย์ ในปี พ.ศ. 2325 ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระองค์ทรงย้ายเมืองหลวงมาตั้งทางฝั่งตะวันออกและโปรดเกล้าให้สร้างกรุงรัตนโกสินทร์อย่างเร่งด่วนเพื่อเป็นราชธานี พระองค์ได้ประดิษฐานราชวงศ์จักรีและสถาปนาพระราชวงศานุวงศ์ตามโบราณประเพณี การปกครองยังสืบทอดมาจากกรุงศรีอยุธยาและกรุงธนบุรี แต่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงเริ่มตำแหน่งใหม่คือ ผู้กำกับราชการ มีลักษณะคล้ายกับตำแหน่งที่ปรึกษาราชการแผ่นดินในหน้าที่ต่าง ๆ กัน อยู่เหนือเสนาบดีทั้งสี่ เช่น โปรดให้พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นศักดิ์ดิพลเสพ ทรงกำกับราชการกลาโหม พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์(ต่อมาคือรัชกาลที่ 3) ทรงกำกับราชการกรมพระคลัง เป็นต้น ส่วนกฎหมาย

รัชกาลที่ 1 โปรดให้มีการชำระใหม่ ใน พ.ศ. 2347 จัดเป็นหมวดเป็นเหล่าเพื่อให้เป็นหลักปฏิบัติราชการของกษัตริย์พระองค์ต่อไป กฎหมายที่ได้รับการชำระเป็นที่รู้จักในนาม “กฎหมายสามดวง” ต่อมาในรัชกาลที่ 2 มีพระราชกำหนดกฎหมายเกิดขึ้นอีก เช่น พระราชกำหนดสีกเลข พระราชกำหนดห้ามมิให้สูบและซื้อฝิ่น (ยุพร แสงทักษิณ, 2554) เป็นต้น

ในช่วงรัชกาลที่ 1 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช บ้านเมืองมีสงครามติดพันมาโดยตลอด ทั้งสงครามระหว่างไทยกับพม่าและประเทศราชต่าง ๆ เช่น กัมพูชา มลายู ญวน เป็นต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งสงครามกับพม่านั้นมีรวมกันถึง 7 ครั้งด้วยกัน ด้วยเหตุนี้ในช่วงนี้จึงปรากฏมีวรรณกรรมการเดินทางเกิดขึ้นระหว่างเดินทางเพื่อการศึกษาสงคราม เช่น “นิราศรบพม่าที่ท่าดินแดง” พระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า เมื่อครั้งยกทัพไปรบกับพม่าที่ท่าดินแดง ที่เมืองกาญจนบุรี พ.ศ. 2329 พระเจ้าปะดุงยกกองทัพใหญ่มาทางด้านเจดีย์สามองค์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชและกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท พระอนุชาเสด็จไปทรงบัญชาการทัพด้วยพระองค์เอง นิราศรบพม่าที่ท่าดินแดง เป็นการบันทึกเหตุการณ์ต่าง ๆ ขณะเดินทางผ่านรูปแบบวรรณกรรมนิราศ มีการกล่าวถึงความอาลัยที่ต้องจากนาง มีบทชมนภชมธรรมชาติ พรรณนาถึงตำบลต่าง ๆ ที่ผ่านไปทางเรือ จากคลองด่านไปมหาชัย สมุทรสาคร ราชบุรี ไทรโยค แล้วเสด็จทางบก จัดทัพที่ด่านท่าขนุน เพื่อตีข้าศึกที่ท่าดินแดง สามสบ บรรยายจนชนะศึกจนเสด็จกรีธาทัพกลับพระนคร นอกจากนี้ยังปรากฏการเดินทางเพื่อการศึกษาสงคราม ใน นิราศตามเสด็จทัพลำนํ้าน้อย ผู้แต่งคือพระยาตรัง แต่งเมื่อตามเสด็จรัชกาลที่ 1 ไปตีเมืองทวายเมื่อ พ.ศ. 2330 กล่าวถึงการยาตราทัพ รำพึงความโศกที่ต้องจากนางตามชนบของนิราศ แล้วบรรยายถึงสถานที่ต่าง ๆ ที่ผ่านไปพร้อมกับคร่ำครวญถึงนางไปตลอด

การเดินทางของสุนทรภู่กวีเอกในสมัยรัตนโกสินทร์เริ่มปรากฏการเดินทางและบันทึกการเดินทางในรูปแบบกลอนนิราศ คือ “นิราศเมืองแกลง” นักวิชาการต่างสันนิษฐานว่าเป็นนิราศเรื่องแรกของสุนทรภู่ และน่าจะแต่งในรัชกาลที่ 1 เมื่อต้น พ.ศ. 2350 ครั้งเดินทางไปเยี่ยมบิดาที่เมืองแกลง เนื้อเรื่องกล่าวถึงศิษย์ที่ร่วมเดินทางด้วย 2 คน คือนายน้อยกับนายพุ่ม มีผู้นำทางคือนายแสง แล้วบรรยายการเดินทางจากกรุงเทพฯ ฯ โดยทางเรือ ขึ้นที่บางปลาสร้อยแล้วเดินทางโดยทางบกไปถึงบ้านกร่ำ อำเภอแกลง พบบิดา ญาติ สุนทรภู่พักอยู่กับบิดาได้ประมาณเดือนเศษก็ป่วยเป็นไข้ป่า เมื่อรักษาหายจึงเดินทางกลับ ส่วนลักษณะของการแต่ง สุนทรภู่ใช้กลอนตลาด ใช้คำง่าย ซึ่ง นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2555) ได้ให้ข้อคิดเห็นว่า ต้นรัตนโกสินทร์ได้ผลิตรวมกรรมที่มีลักษณะเพื่อการอ่านอย่างมาก จะเห็นได้ว่าวรรณกรรมในต้นรัตนโกสินทร์เป็นวรรณกรรมที่ง่ายต่อการอ่านของคนทั่วไปที่มีความรู้หนังสือไม่มาก มีความง่ายทั้งคำศัพท์ที่ใช้และรูปแบบคำประพันธ์ นิราศกึ่งเพลงยาวจำนวนมากซึ่งแต่งในยุคนี้เล่าเรื่องการเดินทางที่ง่ายแก่การเข้าใจ มีเกร็ดของการเดินทางและมุขตลกต่าง ๆ ให้แก่ผู้อ่านได้สนุกสนาน วรรณกรรมของการเดินทางของสุนทรภู่ จึงได้รับความนิยมใน

การอ่านเพื่อเปิดประสบการณ์ในการเดินทางของผู้คนที่ต้องการเดินทางและผู้คนที่ไม่สามารถเดินทาง ให้รับรู้เรื่องราวและประสบการณ์การเดินทางมากขึ้น ซึ่งนิราศสมัยใหม่สนใจประสบการณ์ที่เป็นจริง ไม่น้อยกว่าการแสดงกวีโวหารรำพันความรัก ในขณะที่นิราศแบบเก่าเกือบไม่ให้ความสำคัญกับ ประสบการณ์จริงเช่นนี้เลย นอกจากนี้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2555) กล่าวถึงลักษณะของนิราศใหม่ที่ว่า ความสนใจต่อประสบการณ์ที่เป็นจริงในนิราศใหม่ได้รับความนิยมนำมาวางขึ้นโดยเฉพาะจากการ แพร่หลายของงานสุนทรภู่ นับเป็นส่วนหนึ่งของความสนใจต่อสังคมนิยมที่ครอบงำวรรณกรรมต้น รัตนโกสินทร์เพิ่มขึ้น ในขณะที่เดียวกันก็เกิดเนื่องจากการขยายตัวของขอบข่ายของชีวิตกรรมพีซึ่งทำให้รู้ว่า มีสถานที่ซึ่งมีจริงอยู่อีกมากมายที่ตนเคยได้ยินหรือได้ไปมา เกิดความอยากรู้อยากเห็นเกี่ยวกับ สถานที่เหล่านั้นในเชิงเป็นจริง ไม่ใช่บรรยายถึงเป็นเชิงเปรียบด้วยวรรณศิลป์อย่างที่เคยทำในนิราศ แบบเก่า

ต่อมา*ในช่วงรัชกาลที่ 2* ปรากฏการเดินทางของสุนทรภู่อีกครั้ง ในวรรณกรรมนิราศ เรื่อง “นิราศพระบาท” แต่งเมื่อปลาย พ.ศ. 2350 คราวเสด็จพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ พระโอรสของกรม พระราชวังหลังไปนมัสการพระพุทธบาท เป็นการเดินทางในกิจราชการในฐานะมหาดเล็ก ต้องพาย เรือเอง บันทึกการเดินทางทางเรือตั้งแต่ตอนย่ำรุ่งจนไปขึ้นบก แล้วเดินทางทางบกไปถึงพระพุทธบาท อยู่พระพุทธบาท 4 วันก็กลับกรุงเทพฯ นอกจากนี้ยังปรากฏวรรณกรรมการเดินทางเพื่อการสงคราม เนื่องจากบ้านเมืองยังมีสงครามบ้างประปราย วรรณกรรมการเดินทางที่บันทึกขณะการเดินทางเพื่อ การศึกสงครามที่ปรากฏ คือเรื่อง “โคลงนิราศพระยาตรัง” ผู้แต่งคือพระยาตรัง แต่งเมื่อคราวไปทัพ รบกับพม่าที่เมืองชุมพรและถลาง พ.ศ. 2352 เริ่มต้นด้วยการชมเมือง ยอพระเกียรติพระมหากษัตริย์ การแสดงความอาลัยที่ต้องจากนางเริ่มตั้งแต่เรือล่องตามลำน้ำเจ้าพระยา จนถึงแหลมทรายย้อย แล้ว ชมนกชมไม้ พรรณนาเทียบความในใจรำพันสวาท

ในช่วงรัชกาลที่ 3 ปรากฏวรรณกรรมว่า การเดินทางมากขึ้นอาจเป็นเพราะการเดินทาง ท่องเที่ยวยังเป็นการผจญภัยที่ไม่สู้อันตรายมากนัก และในช่วงนี้การเดินทางมีความสะดวกสบายมาก ขึ้น ดังที่ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2555) กล่าวว่า ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ทั้งการคมนาคมและเส้นทาง คมนาคมได้รับการพัฒนาขึ้นไม่น้อย ในด้านเส้นทางคมนาคมการเดินทางด้วยเรือยังเป็นหลักของการ คมนาคมภายในอยู่ การค้ากับต่างประเทศได้เป็นแรงผลักดันให้มีการปรับปรุงเส้นทางคมนาคมมา ตั้งแต่ปลายอยุธยาแล้ว โดยเฉพาะในเขตสามเหลี่ยมปากแม่น้ำเจ้าพระยาใต้อยุธยาลงมา การขุดคลอง ลัดเพื่อย่นระยะทางของแม่น้ำเจ้าพระยาจนถึงปากน้ำทำกันมาก มีการขุดคลองในช่วงสามเหลี่ยมปาก แม่น้ำนี้กว่า 10 คลองในสมัยอยุธยา คลองที่เชื่อมกับแม่น้ำอื่นใกล้เคียงในเขตตอนล่างของภาคกลางก็ ได้ขุดขึ้นมาตั้งแต่ครั้งอยุธยา คือ คลองสามโรงเชื่อมแม่น้ำบางปะกง และคลองมหาไชยเชื่อมแม่น้ำ ปราจีน การขุดและปฏิสังขรณ์คลองในภาคกลางนี้ทำกันมากในสมัยรัชกาลที่ 3 การขุดคลองนี้มีใช้ เป็นทางคมนาคมระหว่างเมืองหลวงกับปากแม่น้ำเท่านั้น แต่กระจายจากแม่น้ำเจ้าพระยาออกไปใน

ภาคกลางตอนใต้กว้างขวางชอกซอนขึ้น แม้ว่าอาจไม่ตั้งใจจะใช้ประโยชน์ในด้านการค้าภายในโดยตรง แต่คลองและเส้นทางคมนาคมทางน้ำภายในเหล่านี้ก็มีพ่อค้าใช้มากขึ้น

วรรณกรรมการเดินทางในช่วงนี้ปรากฏอยู่ 2 รูปแบบ คือ วรรณกรรมนิราศและจดหมายเหตุบันทึกการเดินทาง วรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่ถือได้เป็นนิราศแบบใหม่ทั้งรูปแบบการประพันธ์ขนบในการแต่ง การใช้คำง่ายมุ่งเน้นเพื่อการอ่าน และให้ความสำคัญต่อประสบการณ์ของการเดินทาง ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ 3 สุนทรภู่เดินทางและบอกเล่าประสบการณ์ผ่านวรรณคดีนิราศหลายเรื่อง เป็นสมัยที่สุนทรภู่แต่งวรรณกรรมนิราศว่าด้วยการเดินทางมากที่สุด ถึง 5 เรื่อง คือ “นิราศภูเขาทอง นิราศวัดเจ้าฟ้า นิราศเมืองสุพรรณ นิราศพระประธม นิราศเมืองเพชร” นิราศของสุนทรภู่มีลักษณะที่แปลกไปจากนิราศอื่น ๆ คือ มีการแทรกชีวประวัติและความเป็นมาของชีวิตอยู่เป็นระยะ มีการแสดงความคิดเห็นในการวิพากษ์วิจารณ์สังคม ให้ความรู้เกี่ยวกับสถานที่และสภาพความเป็นอยู่ของผู้คนที่พบเห็นระหว่างการเดินทางผ่านสายตาและทัศนะของกวี นอกจากนี้นิราศของสุนทรภู่แล้วยังพบวรรณกรรมนิราศว่าด้วยการเดินทางที่น่าสนใจ เช่น “โคลงนิราศเสด็จไปทัพเวียงจันทน์” ของกรมพระยาเดชาดิศร “โคลงนิราศพระประธม” ของกรมหลวงวงศาธิราชสนิท และนิราศของนายมี เรื่อง “นิราศสุพรรณ” ส่วนวรรณกรรมการเดินทางประเภทจดหมายเหตุที่น่าสนใจได้แก่ “จดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์” (พ.ศ. 2370 ปลายรัชกาลที่ 3) และ “จดหมายเหตุเรื่องทัพเชียงตุง” (ปลายรัชกาลที่ 3) เป็นต้น

การเดินทางที่ปรากฏในสมัยนี้พบการเดินทางใน 3 ลักษณะคือ การเดินทางจาริกแสวงบุญ การเดินทางเพื่อการสำรวจและการค้นหาและการเดินทางเพื่อการศึกษาสงคราม ในส่วนการเดินทางเพื่อจาริกแสวงบุญ เช่น วรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่ เรื่อง นิราศภูเขาทอง ที่แต่งในช่วงประมาณ พ.ศ. 2370-2371 ขณะนั้นบวชเป็นพระเดินทางไปนมัสการเจดีย์ภูเขาทอง โดยการเดินทางทางเรือไปกับหนูพัด ขึ้นไปตามลำน้ำเจ้าพระยาถึงกรุงเก่าจอดพักที่วัดพระเมรุ แล้วไปนมัสการเจดีย์ภูเขาทอง หลังจากนั้นก็ล่องเรือกลับกรุงเทพฯ พักที่วัดอรุณราชวราราม และใน นิราศพระประธม แต่งเมื่อคราวเดินทางไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ โดยเดินทางทางเรือไปตามลำน้ำเจ้าพระยา ถึงเพนียดแล้วขึ้นบกออกเดินทางป่าไปถึงวัดพระประธม (ปฐมเจดีย์) นมัสการพระประธมแล้วเดินทางกลับ นอกจากนี้สุนทรภู่แล้วที่เดินทางไปนมัสการพระประธมและแต่งเรื่องราวการเดินทางในรูปแบบของนิราศ ยังมีกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ที่แต่ง โคลงนิราศพระประธม เพื่อบันทึกเรื่องราวที่เสด็จไปนมัสการพระปฐมเจดีย์เช่นเดียวกัน

การเดินทางเพื่อการสำรวจและการค้นที่น่าสนใจ คือ การเดินทางค้นหาอายุวัฒนะของสุนทรภู่ ซึ่งในสังคมโบราณมีความเชื่อเรื่องอายุวัฒนะกันมานานว่าจะช่วยทำให้อายุยืนไม่เจ็บป่วย จึงมีการเสาะแสวงหาอายุวัฒนะและของขลังที่จะนำมาปรุงยากันมานาน นอกจากนี้ยังมีความเชื่อเรื่อง การเล่นแร่แปรธาตุ เปลี่ยนโลหะให้เป็นทอง การเดินทางสำรวจและค้นหา

อายุวัฒนะของสุนทรภู่ ปรากฏใน เรื่อง โคลงนิราศสุพรรณ ซึ่งได้แต่ง เมื่อ พ.ศ. 2374 ขณะไปจำพรรษาที่วัดสระเกษ แล้วออกเดินทางไปยังเมืองสุพรรณเพื่อค้นหาอายุวัฒนะ การเดินทางของสุนทรภู่ครั้งนี้หนักหนาแทบเอาชีวิตไม่รอด และใน นิราศวัดเจ้าฟ้า เป็นนิราศคากลอนที่มีคนรู้จักกันดี เรื่องหนึ่งเนื้อเรื่องกล่าวว่า เณรหนูพัด (บุตรคนโตของสุนทรภู่) เป็นผู้แต่ง แต่นักวิชาการเชื่อกันว่าที่จริงแต่งโดยสุนทรภู่ เนื่องจากขณะนั้นสุนทรภู่อยู่ในสมณเพศ จึงต้องระมัดระวังตัวมาก การแต่งในนามของเณรหนูพัดทำให้สามารถออกกระบวนกลอนและแสดงความคิดเห็นได้รสชาติมากกว่า วัดเจ้าฟ้า ในบทกลอนมีชื่อเต็มว่า วัดเจ้าฟ้าอากาศนาถนรินทร์ ไม่สามารถตรวจสอบได้ว่าเป็นวัดใดในจังหวัดพระนครศรีอยุธยาในปัจจุบัน เส้นทางเดินทางตามบทนิราศเมื่อไปถึงอยุธยา สุนทรภู่และคณะแวนมัสการหลวงพ่อดโต วัดพนัญเชิง แล้วเลยไปวัดใหญ่ชัยมงคลเพื่อค้นหาพระปรอท ก่อนจะออกเดินเท้าไปยังวัดเจ้าฟ้าอากาศนาถนรินทร์

ส่วนการเดินทางเพื่อการศึกษาสงครามที่น่าสนใจในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 คือ โคลงนิราศเสด็จไปทัพเวียงจันทน์ ของกรมพระยาเดชาดิศร คราวเป็นผู้ช่วยกรมพระราชวังบวรมหาดคีติพลเสด็จไปปราบกบฏเวียงจันทน์ ซึ่งมีการบรรยายสิ่งที่ได้พบเห็นระหว่างเดินทาง นอกจากนี้ยังมีจดหมายเหตุเกี่ยวกับการเดินทางเพื่อการศึกษาสงครามที่น่าสนใจยิ่งในจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์ (ปลายรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2370) เป็นจดหมายเหตุเกี่ยวกับเหตุการณ์การปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ที่ยกทัพมายึดได้ถึงเมืองนครราชสีมา จดหมายเหตุนี้เป็นการบันทึกเรื่องราวในมุมมองของราชสำนักไทย ซึ่งในขณะเดียวกันทางภาคอีสานและลาว ก็เกิดวรรณกรรมเชิงประวัติศาสตร์เรื่องพื้นเวียงที่เล่าถึงเหตุการณ์ในครั้งเดียวกันในอีกแง่มุมหนึ่ง แสดงให้เห็นถึงความสำนึกในเนื้อหาที่ขัดแย้งกัน คือเป็นการมองเหตุการณ์เดียวกันแต่เป็นการมองคนละมุมระหว่างทางฝ่ายกรุงเทพและมุมมองของชาวบ้านทางภาคอีสาน ซึ่งทางราชสำนักกรุงเทพมีการบันทึกเรื่องราวเชิงหลักฐานทางประวัติศาสตร์ แต่ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งเป็นคู่อริทางอ้อมได้ก็ถ่ายทอดผ่านวรรณกรรมพื้นบ้านในลักษณะของคำประพันธ์ประเภทกลอนลำเป็นการบอกเล่าเหตุการณ์ในครั้งนั้น

นอกจากนี้ จดหมายเหตุเรื่องทัพเชียงตุง (ปลายรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4) เป็นจดหมายเหตุการณ์สงคราม การเดินทางยกทัพ การจัดทัพ ฯลฯ เรื่องราวเกิดเมื่อครั้งปลายรัชกาลที่ 3 ได้เกิดเหตุจลาจลในเมืองลี อาณาเขตสิบสองปันนา พวกเจ้านายผู้ใหญ่เมืองเชียงรุ่งเข้ามาสวามิภักดิ์ต่อกรุงสยาม แต่แคว้นสิบสองปันนาอยู่ใกล้กับพม่า พม่ามีกำลังเมืองเชียงตุงช่วยดูแลสิบสองปันนา ซึ่งถ้าต้องการให้สิบสองปันนาเป็นเมืองขึ้นของสยามจำเป็นต้องตัดกำลังที่เมืองเชียงตุงก่อน จึงโปรดให้เกณฑ์ทัพเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูน ให้พระยาอุปราชมพิสาร เมืองเชียงใหม่เป็นแม่ทัพ ยกขึ้นไปตีเมืองเชียงตุง ตีเข้าถึงชานเมืองแต่เสบียงและกระสุนดินดำหมดเสียก่อน ประจวบกับสิ้นรัชกาลที่ 3 จึงต้องถอยทัพเสียก่อน ต่อมาในรัชกาลที่ 4 ได้แต่งทัพจากกรุงเทพฯ ขึ้นไปกำกับโปรดให้เจ้าพระยามรราชเป็นแม่ทัพหน้า ให้กรมหลวงวงษาธิราชสนิทเป็นแม่ทัพหลวง เข้าตี

เซียงตุงถึงสองครั้งแต่พม่าช่วยเหลืออย่างเข้มแข็ง อีกทั้งชาติเสเปียงจึงต้องยกทัพกลับมา เหตุการณ์การเดินทางยกทัพครั้งนี้เป็นการขยายอาณาเขตของกรุงสยาม การเดินทางจึงเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับการศึกสงคราม การให้รายละเอียดของการศึกสงคราม การจัดทัพ เสเปียงอาหาร และอาวุธยุทธโปกรณ์ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงมโนทัศน์ของการล่าเมืองขึ้นของสยามได้เป็นอย่างดี

วรรณกรรมการเดินทางในสมัยรัชกาลที่ 3 จะเห็นได้ว่ามีความหลากหลายมากขึ้นทั้งรูปแบบการบันทึกการเดินทางและเนื้อหาการเดินทาง การเดินทางไม่ใช่เป็นเพียงแต่เรื่องราวของราชสำนักและชนชั้นปกครองเท่านั้น แต่การเดินทางเริ่มขยายเข้าสู่ประชาชน ประชาชนเริ่มมีการเดินทางท่องเที่ยวผจญภัยในรูปแบบต่าง ๆ การเดินทางเพื่อแสวงบุญ การเดินทางเพื่อสำรวจและค้นหา ดังจะเห็นได้จากในวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่หลาย ๆ เรื่อง วรรณกรรมการเดินทางเริ่มได้รับความนิยมจากประชาชนผู้รู้หนังสือ ในการรับรู้โลกกว้างผ่านการอ่านวรรณกรรม ซึ่งสุนทรภู่ถือได้ว่าเป็นผู้เขียนวรรณกรรมการเดินทางเพื่อการอ่านให้แพร่หลายในหมู่ประชาชนทั่วไป

ในช่วงรัชกาลที่ 4 วรรณคดีไทยถือเป็นระยะหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างวรรณคดีรูปแบบเก่าและวรรณคดีรูปแบบใหม่ซึ่งรับอิทธิพลจากวรรณคดีตะวันตก การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวแม้จะมองเห็นไม่ชัดเจนมากนัก แต่ก็พอจะสังเกตได้จากรูปแบบของคำประพันธ์ ธรรมเนียมนิยมในการแต่งและเนื้อหาที่มีลักษณะเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ด้านรูปแบบคำประพันธ์วรรณคดีขนบนิยม นิยมใช้ร้อยแก้วสำหรับสารคดีและร้อยกรองสำหรับบันเทิงคดีกวีแต่งร้อยกรองมากกว่าร้อยแก้ว ส่วนวรรณคดีรูปแบบใหม่กวีนิยมแต่งเป็นร้อยแก้วมากขึ้น การแต่งร้อยกรองไม่เคร่งครัดเรื่องรูปแบบคำประพันธ์เหมือนเดิม ด้านธรรมเนียมในการแต่ง วรรณคดีขนบมีแบบแผนด้านโครงสร้างการบรรยายพรรณนา จุดมุ่งหมายในการแต่งเน้นด้านความบันเทิงมากกว่าเพื่อสติปัญญา แนวคิดของเรื่องมาจากศาสนา ส่วนกวีสมัยใหม่ไม่เคร่งครัดในเรื่องดังกล่าวมากนัก ด้านเนื้อเรื่องวรรณคดีขนบนิยมประเภทบันเทิงคดีจะมีเนื้อหาเกี่ยวกับจินตนาการเรื่องไกลตัวส่วนสารคดีจะเป็นเรื่องตำราความรู้ต่าง ๆ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 วรรณคดีมุ่งให้ความรู้และแนวคิดด้วย (ธิดา โมสิกรัตน์, 2554)

ส่วนวรรณกรรมว่าด้วยการเดินทางยังเป็นที่นิยมเรื่อยมาต่อจากรัชกาลที่ผ่านมา วรรณกรรมการเดินทางในยุคนี้ เช่น วรรณกรรมการเดินทางประเภทนิราศของหลวงจักรปราณี หรือนิราศมหาฤกษ์ ได้แก่เรื่อง นิราศพระปฐม นิราศทวาราวดี นิราศกรุงเก่า นิราศปลิว เป็นการเดินทางภายในประเทศในกิจที่แตกต่างกัน ส่วนวรรณกรรมการเดินทางไปยังต่างประเทศ พบในงานเขียนของหม่อมราชวงศ์ทยั เช่น นิราศลอนดอน และจดหมายเหตุราชทูตไทยไปอังกฤษ นอกจากนี้ยังมีจดหมายเหตุของพระณรงค์วิจิตร (จอน บุนนาค) เรื่องราชทูตไทยไปประเทศฝรั่งเศสในรัชกาลที่ 4 เมื่อปีระกา พุทธศักราช 2404 (รัชกาลที่ 4) เป็นต้น

การเดินทางของหม่อมราชวงศ์ท้าวเมื่อครั้งไปเจริญสัมพันธไมตรีที่ประเทศอังกฤษ หม่อมราชวงศ์ท้าวได้บันทึกการเดินทาง 2 รูปแบบคือ รูปแบบวรรณคดีนิราศและรูปแบบจดหมายเหตุบันทึกการเดินทาง จุดมุ่งหมายในการแต่ง นิราศลอนดอน แต่เพื่อบันทึกการเดินทางในครั้งนั้นเป็นบันทึกการเดินทางอย่างไม่เป็นทางการเพื่อบันทึกความทรงจำจากการเดินทางผ่านทัศนะของผู้บันทึก ดังที่ ธารบ รีนันเทิง (2560) กล่าวว่า ใน นิราศลอนดอน หม่อมราชวงศ์ท้าว ได้สร้างภาพอภิปรัชญาที่ทันสมัย มีอารยะ มีความก้าวหน้าทางวิชาการ ซึ่งละเอียดการบันทึกสภาพบ้านเมืองของอังกฤษในทางลบ เป็นการบันทึกผ่านสายตาของการชื่นชมและนิยมตะวันตก ส่วนจดหมายเหตุราชทูตไทยไปอังกฤษ แต่งขึ้นเพื่อถวายรายงานพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับการไปราชการในประเทศอังกฤษ ซึ่งเป็นการบันทึกในรูปแบบทางการเพื่อรายงานผลการปฏิบัติราชการ

นิราศลอนดอน และจดหมายเหตุราชทูตไทยไปอังกฤษมีส่วนที่แตกต่างกันอย่างชัดเจนคือลักษณะคำประพันธ์ คือ นิราศลอนดอนแต่งด้วยกลอนนิราศ 2414 คำกลอน จบด้วยโคลงสี่สุภาพ 5 บท ส่วนจดหมายเหตุราชทูตไทยไปอังกฤษ แบ่งเป็นตอน ๆ มี 14 ตอน ซึ่งเนื้อหาคล้ายคลึงกับนิราศลอนดอน เนื้อหาเป็นการบันทึกเหตุการณ์ การพรรณนาสภาพบ้านเมือง การแสดงความคิดเห็นแทรกในเรื่อง ซึ่งถือได้ว่าเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ชิ้นสำคัญ ซึ่งจะเห็นได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 4 วรรณกรรมประเภทจดหมายเหตุบันทึกการเดินทางเริ่มได้รับความนิยมมากขึ้นอาจเป็นเพราะอิทธิพลของวรรณกรรมตะวันตก และความต้องการเขียนรายงานกิจการราชการ รวมถึงการบันทึกเพื่อเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ดังนั้นบันทึกการเดินทางประเภทนิราศและจดหมายเหตุ จึงแสดงให้เห็นความเป็นทางการและไม่เป็นทางการของรูปแบบการบันทึกการเดินทางที่ผู้บันทึกเลือกใช้ในการบันทึกการเดินทางในแต่ละครั้ง นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นว่าแม้จะเป็นการเดินทางเพื่อกิจการราชการเป็นหลักแต่การเดินทางยังแสดงให้เห็นอีกวัตถุประสงค์หนึ่งของการเดินทาง คือ การเดินทางเพื่อเปิดประสบการณ์และการท่องเที่ยวโลกกว้าง

ในช่วงรัชกาลที่ 5 วรรณคดีไทยได้รับอิทธิพลจากตะวันตกอย่างมาก ที่เห็นได้ชัดเจนคือ ด้านรูปแบบ ทั้งนี้จากสภาวะภายใต้การกดดันจากการแสวงหาอาณานิคมยังไม่คลี่คลายลง จึงจำเป็นต้องปรับปรุงประเทศในหลายด้าน นอกจากนี้มีการรับเอาวัฒนธรรมและวิทยาการตะวันตกจากการติดต่อกับต่างประเทศ การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อที่ต่างประเทศ ปัจจัยที่สำคัญที่สุดคือการส่งเสริมสนับสนุนจากพระมหากษัตริย์ และ ความเจริญด้านการพิมพ์ การเปลี่ยนแปลงด้านรูปแบบเนื้อหา และแนวความคิดของวรรณคดีไทยตอนปลายรัชกาลที่ 5 ทำให้วรรณคดีร้อยแก้วเพิ่มจำนวนมากขึ้นทั้งสารคดี บันทึกคดี และวรรณกรรมแปล เกิดวรรณคดีรูปแบบใหม่ขึ้น คือ เรื่องสั้น และนวนิยาย เป็นต้น

ในรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์มีเรือกลไฟเป็นพระราชพาหนะแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเสด็จไปประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ถึง 2 ครั้ง เสด็จไปถึงเมืองสงขลา พ.ศ. 2401 (ร.ศ. 77) และ พ.ศ. 2406 (ร.ศ. 82) จนถึงเมืองปัตตานี ในสมัยรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสแหลมมลายูในต่างเส้นทาง และต่างวาระ รวมทั้งสิ้น 7 ครั้งด้วยกัน และเสด็จโดยเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศ เรือพระที่นั่งรองเวสาตรี และเรือพระที่นั่งมหาจักรี ตามลำดับ ดังนี้

ครั้งที่ 1 เสด็จประพาสคราว ร.ศ. 107 (พ.ศ. 2431) เสด็จโดยเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศ เป็นเรือพระที่นั่ง เรือเวสาตรีเป็นเรือพระที่นั่งรองโดยเสด็จจาก กรุงเทพฯ - เกาะสีซัง - ปราณบุรี - ชุมพร - หลังสวน - เกาะพะงัน - ปากน้ำเมืองสงขลา - กลับตัน - ตรังกานู - เทียวกลับจาก ตานี - นครศรีธรรมราช - หลังสวน - สามร้อยยอด - พระสมุทรเจดีย์ - ทาราชวรดิฐ

ครั้งที่ 2 เสด็จประพาสคราว ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432) เสด็จโดยเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศ เป็นเรือพระที่นั่ง เรือเวสาตรีเป็นเรือพระที่นั่งรองโดยเสด็จจาก ทาราชวรดิฐ - สมุทรปราการ - เกาะหลัก - เกาะง่าม - อ่าวหาดรี - เกาะกุลา - เกาะงัว - เกาะพะงัน - เกาะสมุย - แหลมตะลุมพุก - สงขลา - พัทลุง - เทียวกลับจาก สงขลา - ตานี - เมืองเทพา - ไซยา - หลังสวน - กาญจนดิฐ - ชุมพร - ท่ายาง - สามร้อยยอด - ปราณบุรี - ปากน้ำเจ้าพระยา - ป้อมผีเสื้อสมุทร - ทาราชวรดิฐ

ครั้งที่ 3 เสด็จประพาสคราว ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433) เสด็จโดยเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศ เป็นเรือพระที่นั่ง โดยเสด็จจากสมุทรปราการ - ชุมพร - กระบุรี - มลิวัน - ระนอง - ภูเก็ต - พังงา - เกาะตะรุเตา(แขวงเมืองไทรบุรี) - ลังกาวิ - เกาะป็นัง - มะละกา - สิงคโปร์ - ปาหัง - ตรังกานู - กลับตัน - สงขลา - หมูเกาะช่องอ่างทอง - เกาะสมุย - เกาะพะงัน - ชุมพร - สามร้อยยอด - ปากน้ำ

ครั้งที่ 4 เสด็จประพาสคราว ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) เสด็จโดยเรือพระที่นั่งมหาจักรีเป็นเรือพระที่นั่ง โดยเสด็จจากทาราชวรดิฐ - สมุทรปราการ - เกาะพะงัน - กาญจนดิฐ - สงขลา - กลับตัน - ตรังกานู เทียวกลับ สายบุรี - นครศรีธรรมราช - เกาะพะงัน - เกาะลังกาจิว - ชุมพร - หลังสวน - ชุมพร - บางสะพาน - เกาะหลัก - ประจวบคีรีขันธ์ - เกาะสีซัง - พระสมุทรเจดีย์ - ทาราชวรดิฐ

ครั้งที่ 5 เสด็จประพาสคราว ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) เสด็จโดยเรือพระที่นั่งมหาจักรีเป็นเรือพระที่นั่ง โดยเสด็จจากวัดราชาธิวาส - สมุทรปราการ - ป้อมผีเสื้อสมุทร - เกาะสีซัง - ศรีมหาธาตุ - เกาะสีซัง - เกาะคราม เมืองกำเนิดนพคุณ - ปากน้ำเมืองชุมพร - เกาะพะงัน - เกาะเต่า - เกาะลังกาจิว - เทียวกลับจาก สามร้อยยอด - เกาะสีซัง - ปากน้ำ - ทาราชวรดิฐ

ครั้งที่ 6 เสด็จประพาสคราว ร.ศ. 119 (พ.ศ. 2443) เสด็จโดยเรือพระที่นั่งมหาจักรีเป็นเรือพระที่นั่ง โดยเสด็จจากนครเขื่อนขันธ์ - เกาะสีซัง - ศรีมหาธาตุ - สามร้อยยอด - เกาะเต่า - เกาะพะงัน - นครศรีธรรมราช - กลับตัน - เทียวกลับจากสายบุรี - ตานี - จะนะ - สงขลา - เกาะยอ - เกาะพะงัน - เกาะสมุย - ศรีมหาธาตุ - เกาะสีซัง

ครั้งที่ 7 เสด็จประพาสคราว ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444) ขึ้นรถไฟปากน้ำมาลงสมุทรปราการ แล้วเสด็จโดย เรือพระที่นั่งสุริยมณฑลเป็นเรือพระที่นั่งแล้วต่อเรือพระที่นั่งมหาจักรีโดยเสด็จจากสมุทรปราการ - ไปสิงคโปร์ กลับมาประจันตคีรี

การติดต่อกับต่างประเทศมีวัตถุประสงค์เพื่อดำเนินอาณานิคม โดยใช้วิธีการเดินทางเพื่อเจริญสัมพันธไมตรี โดยเริ่มมีตั้งแต่ช่วงสมัยรัชกาลที่ 4 ที่ทรงส่งทูตไทยไปเจริญสัมพันธไมตรีกับ อังกฤษและฝรั่งเศส ในสมัยรัชกาลที่ 5 ทรงเจริญสัมพันธไมตรีโดยการเสด็จเยือนต่างประเทศด้วยพระองค์เองทั้งประเทศทางตะวันออกและประเทศตะวันตก ประเทศตะวันออกที่เสด็จไปเยือนคือ ประเทศที่เป็นอาณานิคมของอังกฤษ และฮอลันดา ได้แก่ สิงคโปร์ ไซปรัส อินเดีย และพม่า ส่วนประเทศทางตะวันตกทรงเสด็จไปเยือนยุโรปถึง 2 ครั้ง ในปี พ.ศ. 2440 และ พ.ศ. 2449 การเสด็จเยือนของพระองค์นอกจากเพื่อเจริญสัมพันธไมตรีแล้วยังเป็นการศึกษาแนวทางในการปรับปรุงเมืองด้านเทคโนโลยีต่าง ๆ เช่น การไฟฟ้า ประปา และการคมนาคม นอกจากนี้ยังทรงพระราชนิพนธ์เรื่องความเจริญก้าวหน้าของประเทศยุโรปเป็นพระราชหัตถเลขาถึงพระราชธิดา เจ้าฟ้าหญิงนิภาดล ในเรื่องไกลบ้าน (ธิดา โมสิกรัตน์, 2554) พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 5 เรื่องไกลบ้าน เป็นการประพันธ์ในรูปแบบพระราชหัตถเลขาถึงพระราชธิดา พระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้านิภาดล เมื่อคราวเสด็จประพาสยุโรปในปี 2449 ทรงพระราชหัตถเลขา 43 ฉบับ เนื้อหาเป็นการบรรยายการเดินทางเมื่อคราวเสด็จประพาสยุโรปครั้งหลัง กล่าวถึงสภาพการเดินทาง ภูมิประเทศ วัฒนธรรมประเพณีของบ้านเมืองที่เสด็จผ่านโดยมีพระราชวินิจฉัยประกอบ พระราชนิพนธ์ “เรื่องไกลบ้าน” เรื่องไกลบ้านจึงถือได้ว่าเป็นวรรณกรรมการเดินทางที่น่าสนใจยิ่งในสมัยนี้ เพราะเป็นบันทึกการเดินทางผ่านมุมมองของกษัตริย์ ทำให้เห็นถึงมโนทัศน์ของชนชั้นปกครองต่อประเทศและวัฒนธรรมใหม่ ๆ ที่ได้พบเห็น ซึ่งส่งผลต่อการพัฒนาประเทศในระยะเวลาดังกล่าว

ในสมัยนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้เสด็จประพาส ณ สถานที่ต่าง ๆ ทั้งในและนอกประเทศเกือบตลอดรัชกาล การเสด็จประพาสภายในประเทศ เช่น ทรงเสด็จประพาสหัวเมืองในแหลมมลายูรวม 7 ครั้ง (พ.ศ. 2431-พ.ศ. 2444) เป็นต้น ด้านการเสด็จประพาสต่างประเทศเสด็จเมืองสิงคโปร์ และเมืองเบตาเวียครั้งแรก และเสด็จประพาสประเทศอินเดีย (พ.ศ. 2413) และทรงเสด็จไปเยือนยุโรปถึง 2 ครั้ง ในปี พ.ศ. 2440 และ พ.ศ. 2449 เป็นต้น การเสด็จของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถูกบันทึกการเดินทางในรูปแบบจดหมายเหตุ ซึ่งในระยะเวลาดังกล่าวมีการชำระและรวบรวมพิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพบุคคลสำคัญ และในวาระสำคัญต่าง ๆ

รัชกาลที่ 5 ปรากฏวรรณกรรมการเดินทางหลายเรื่องเช่น รัชกาลที่ 5 ทรงพระราชนิพนธ์เรื่อง พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป ไกลบ้าน จดหมายพระราชกิจรายวัน เป็นต้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงนิพนธ์เรื่อง

จดหมายเหตุระยะทางไปพิชณโลก เป็นต้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระราชนิพนธ์เรื่อง เทียวเมืองพม่า จดหมายเหตุเรื่องประพาสต้น เป็นต้น และยังทรงเป็นผู้เรียบเรียงจดหมายเหตุ ทั้งที่เกี่ยวข้องกับการเดินทางในฐานะสถานายกหอพระสมุดวชิรญาณ เพื่อพิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพบุคคลสำคัญ เช่น จดหมายเหตุเรื่องปราบฮ่อ จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศ ในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์ และเมืองเบตาเวียครั้งแรก แลเสด็จประพาส ประเทศอินเดีย (พ.ศ. 2413) (รัชกาลที่ 5) เป็นต้น

ส่วนวรรณกรรมการเดินทางประเภทนิราศในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่น่าสนใจ ได้แก่ นิราศหนองคายและนิราศดงเกี้ยว ในนิราศหนองคาย เป็นผลงานของนายทิม สุขยางค์ (หลวงพัฒนพงศ์ภักดี) กล่าวถึงการเดินทางไปกับกองทัพเพื่อไปปราบกบฏฮ่อ ที่หนองคายในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยออกจากกรุงเทพฯ ๖ เดือน 10 พ.ศ. 2418 กลับ พ.ศ. 2419 ใช้เวลา 8 เดือน นิราศเรื่องนี้ไม่มีการพรรณนาถึงความรักแต่เป็นบันทึกเหตุการณ์และสอดแทรกข้อคิดเห็นของกวีไว้ เมื่อมีการตีพิมพ์นิราศออกมาในปี 2421 จำหน่ายได้ไม่นานหนังสือก็ถูกสั่งเก็บเผา กวีถูกโบย 50 ที และถูกพิพากษาจำคุก นายทิมถือเป็นนักโทษการเมืองคนแรกที่ถูกจำคุกเพราะหนังสือ เรื่องการเดินทางเพื่อปราบกบฏฮ่อยังปรากฏในจดหมายเหตุเรื่องปราบฮ่อ กรมพระยาดำรงทรงเรียบเรียงขึ้นเพื่อแจกในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าพระยาบดินทรเดชาอนุชิต ซึ่งเป็นการรวบรวมเรียบเรียงจดหมายเหตุเกี่ยวกับการปราบฮ่อ 3 ครั้ง ในจดหมายเหตุกล่าวถึงกองทัพ การยกทัพของทัพต่าง ๆ การพักทัพในช่วงฤดูฝน เป็นต้น นิราศหนองคายมีผู้ศึกษาและที่แสดงทัศนะไว้อย่างหลากหลาย เช่น เมื่อ พ.ศ. 2504 สิทธิ ศรีสยาม (จิตรภูมิศักดิ์) นำนิราศหนองคายฉบับพิมพ์ พ.ศ. 2498 มาวิพากษ์ในประเด็น “นิราศหนองคายวรรณคดีที่ถูกเผา” ทำให้นิราศหนองคายได้รับความสนใจและได้รับเลือกเป็น 100 หนังสือดีที่คนไทยต้องอ่านจากการคัดเลือกของ สกว. นอกจากนี้ อรรถพร ดีที่สุด (2559) ได้ศึกษานิราศหนองคายฉบับสมุดฝรั่ง: ประเด็นวิพากษ์บุคคลและเหตุการณ์ที่ไม่ปรากฏในฉบับพิมพ์ ซึ่งเป็นการศึกษาในประเด็นทางประวัติศาสตร์ที่พบเพิ่มขึ้นจากฉบับพิมพ์ พบว่า กวีมีการนำเสนอข้อมูลบางประเด็นตรงตามเอกสารทางประวัติศาสตร์ นับเป็นข้อดีในแง่ที่ว่าวรรณกรรมช่วยสอบทานเอกสารทางประวัติศาสตร์ได้ ในนิราศหนองคายนั้นพบข้อมูลใหม่ที่โดดเด่นคือ ทัศนะส่วนตัวของกวี ส่วนใหญ่ไม่ปรากฏหลักฐานอื่นมายืนยันอย่างชัดเจนจึงยังไม่อาจสรุปได้ว่าเป็นข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ ทัศนะดังกล่าวมีจุดเด่นที่การวิพากษ์วิจารณ์บุคคลต่าง ๆ ทั้งเชื้อพระวงศ์และขุนนางในเชิงตลกขบขัน เป็นต้น วรรณกรรมการเดินทางเรื่องนิราศหนองคายจึงเป็นมากกว่าการบันทึกการเดินทางแต่เป็นวรรณกรรมที่นำเรื่องราวของการเดินทางมาเขียนและนำเสนอซึ่งอาจมีวัตถุประสงค์ทางการเมืองที่แฝงเร้นในงานวรรณกรรมชิ้นนี้

ส่วนในนิราศดั่งเกี้ยว เป็นบันทึกการเดินทางของ นายแวว (บุตรขุนสารประเสริฐ ต่อมา รัชศกเป็นหลวงนเรนดิบัญญัติ) ครั้งไปปราบกบฏฮ่อ ในปี พ.ศ. 2430 เนื้อหากล่าวถึงการเดินทาง จากพระนครโดยทางเรือ มีการกล่าวถึงเส้นทางการเดินเรือไปยังเมืองต่าง ๆ ผ่านเกาะสามมือ เกาะขาม เกาะล้าน เกาะรีน เกาะไผ่ เกาะคราม เกาะยอ เกาะพระ เกาะนมสาว เกาะกูด แล้วไปแวะที่ เมืองกำปอด รุ่งขึ้นเดินทางต่อไปไซ่ง่อน แล้วบรรยายเหตุการณ์ต่าง ๆ ขณะอยู่ที่ประเทศญวน จนกระทั่งเดินทางกลับ ในเนื้อเรื่องมีการเล่าตำนานสถานที่ต่าง ๆ แทรกคืด และให้ความรู้หลายด้าน

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่ารูปแบบการบันทึกการเดินทางได้รับอิทธิพลจากวรรณกรรม ตะวันตกอย่างมาก การบันทึกการเดินทางมีความเป็นทางการมากขึ้นมีลักษณะเป็นรายงาน การเดินทางที่ให้รายละเอียดและข้อมูลเชิงข้อเท็จจริงผ่านสายตาของผู้เดินทาง การบันทึกการเดินทาง ประเภทจดหมายเหตุได้รับความนิยมอย่างมากในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งบันทึกและจดหมายเหตุเป็นการบันทึกจากประสบการณ์ของผู้เขียนและสามารถนำมาอ้างอิงเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ได้ วรรณกรรมการเดินทางประเภทนิราศมีการให้รายละเอียดการเดินทางมากกว่านิราศชนบเดิมที่มุ่งพรรณนาคร่ำครวญถึงนาง

การเดินทางหลังสมัยรัชกาลที่ 5 ในสมัยรัชกาลที่ 6 เกิดการจัดตั้งวรรณคดีสโมสร จัดตั้งขึ้นโดยพระราชาคณะกษัตริย์กาตั้งวรรณคดีสโมสร พ.ศ. 2457 ตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีวัตถุประสงค์เพื่อส่งเสริมการแต่งหนังสือให้ถูกต้องตามหลักภาษาไทย ได้สาระประโยชน์ โดยคัดเลือกหนังสือดีที่เป็นตัวอย่างชั้นเลิศในการประพันธ์ประเภทต่าง ๆ ซึ่งต้องเป็นหนังสือดีและแต่งดี วรรณคดีสโมสรจึงจะรับไว้พิจารณา หนังสือที่พิจารณาจัดไว้ทั้งสิ้น 5 ประเภท กวีนิพนธ์ คือ 1) งานประพันธ์โคลง กลอน กาพย์ ฉันท์ 2) ละครไทย คือ เนื้อเรื่องที่ประพันธ์เป็นกลอนแปด 3) นิทาน คือ เนื้อเรื่องที่ประพันธ์เป็นร้อยแก้ว 4) ละครพูด คือ เนื้อเรื่องที่เขียนขึ้นสำหรับแสดงบนเวทีใช้หลักการนำเสียง ความชัดเจน 5) ความอธิบาย คือ การแสดงศิลปะด้วยวิธีใดวิธีหนึ่ง ที่ไม่ใช่แบบเรียน ตำรา หนังสือโบราณคดี หรือพงศาวดาร วรรณคดีสโมสรยุติบทบาทลงในปี พ.ศ. 2468 แต่หลังจากนั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงก่อตั้ง "สมาคมวรรณคดี" ขึ้นเมื่อเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2474 และยังใช้มาตรฐานเดิมในการพิจารณาวินิจฉัยหนังสือต่าง ๆ

วรรณกรรมการเดินทางหลังสมัยรัชกาลที่ 5 ได้รับอิทธิพลวรรณกรรมจากตะวันตกอย่างมาก ดังจะเห็นได้จากบทพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เช่น นิราศนครวัดเป็นบันทึกการท่องเที่ยวที่ให้ความรู้รายละเอียด มีการกล่าวถึงตำนานสถานที่ต่าง ๆ เช่น ตำนานเมืองพนมเปญ ตำนานนครวัด นครธม, การเดินทางไปลังกาทวีป, เทียวเมืองเตอร์กี, เทียวมณฑลเพชรบูรณ์, เทียวมณฑลนครราชสีมา, มณฑลอุดรและมณฑลร้อยเอ็ด, อธิบายระยะทางล่องลำน้ำพิงค์ตั้งแต่เมืองเชียงใหม่ถึงปากน้ำโพธิ์, เล่าเรื่องไปสุมาตรา,และเล่าเรื่องไปชวาครั้งที่ 3 และเที่ยวเมืองพม่า พระราชนิพนธ์ทั้ง 9 เรื่องมีรูปแบบบันทึกรายวันที่ทรงบันทึกการเดินทางเป็นประจำทุกวัน

ตั้งแต่เริ่มเดินทางจนจบการเดินทางในแต่ละครั้งของการบันทึกจะมีการระบุวันที่ตามปฏิทินหลัก หรือ บางครั้งจะทรงระบุวันที่อย่างละเอียดโดยระบุทั้งวัน วันที่ เดือน ปีพุทธศักราชหรือปีรัตนโกสินทร์ศก และระบุเวลาในการเดินทางด้วย เป็นต้น

สมัยรัชกาลที่ 6 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงสนพระทัยต่อการสร้างภาพลักษณ์ของสยามประเทศ ทรงพัฒนากิจการรถไฟต่อเนื่องมาจากสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งเป็นปัจจัยในการส่งเสริมให้ผู้คนเดินทางท่องเที่ยวมากขึ้น และในปี พ.ศ. 2467 พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน ครั้นทรงตำแหน่งผู้บัญชาการรถไฟ ได้มีการส่งเรื่องราวเกี่ยวกับเมืองไทยไปเผยแพร่ในสหรัฐอเมริกา และได้มีการจัดตั้งแผนกโฆษณาของการรถไฟขึ้น ทำหน้าที่รับรองและให้ความสะดวกแก่นักท่องเที่ยวที่จะเดินทางมาประเทศไทย รวมทั้งการโฆษณาเผยแพร่ประเทศไทยให้เป็นที่รู้จักของชาวต่างประเทศ มีสำนักงานตั้งอยู่ที่กรมรถไฟ เชียงสะพานนพวงศ์ ต่อมา ย้ายมาตั้งที่สถานีรถไฟหัวลำโพง เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน ทรงย้ายไปดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพาณิชย์และคมนาคมด้วย แต่ยังคงทำงานร่วมกับกรมรถไฟ โดยมีสำนักงานตั้งที่ถนน เจริญกรุง หน้าไปรษณีย์กลาง

การพัฒนาการคมนาคมภายในประเทศโดยเฉพาะการรถไฟ ส่งผลต่อมโนทัศน์ว่าด้วยการเดินทาง การเดินทางท่องเที่ยวเริ่มเข้าสู่ระบบทุนนิยม สมัยรัชกาลที่ 7 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงเสด็จเยือนภาคเหนือ และเสด็จเยือนต่างประเทศในระหว่างปี พ.ศ. 2472 ถึง 2474 เช่น เสด็จไปเยือนสิงคโปร์ ชวา บาห์ลี อินโดจีน ฝรั่งเศส ญี่ปุ่น แคนาดา และสหรัฐอเมริกา ซึ่งในช่วงเดียวกันชาวต่างชาติก็เดินทางมาเยี่ยมเยือนกรุงเทพฯ เป็นจำนวนมาก ในระยะนั้นการท่องเที่ยวของโลก ก็กำลังเข้าสู่ยุคของการท่องเที่ยวในรูปแบบของธุรกิจท่องเที่ยวระดับโลกชนิดแบบเหมารวม (packaged) มีการจัดนำเที่ยวทางเรือเดินสมุทรขนาดใหญ่ และพักโรงแรมชั้นดี และนักท่องเที่ยวเหล่านั้นเดินทางมาเยือนกรุงเทพฯ ด้วย (ชนกฤต สังขเฉย, 2550)

นอกจากนี้ เหตุผลสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้นักท่องเที่ยวเดินทางเข้ามายังสยามประเทศ เป็นเพราะนโยบายเปิดประเทศของสยามเอง ที่ยอมรับอิทธิพลของยุโรปในภูมิภาค ดังจะเห็นได้จากช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 ฝรั่งเศสและอังกฤษมีอิทธิพลมากในภูมิภาคนี้ ทั้งทางการเมืองและเศรษฐกิจ นักธุรกิจและนักท่องเที่ยวที่เดินทางเพื่อความเพลิดเพลินต่างก็เดินทางผ่านสยามในเวลานั้นเพื่อไปยังพม่า ลาว มาเลเซีย และกัมพูชา การส่งเสริมการท่องเที่ยวได้เริ่มขึ้นอย่างชัดเจนใน พ.ศ. 2479 เมื่อกระทรวงเศรษฐกิจเสนอโครงการบำรุงอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวในประเทศไทยต่อคณะรัฐมนตรี โดยเสนอแผนและวัตถุประสงค์ของการบำรุงอุตสาหกรรมท่องเที่ยว 3 ประการ คือ 1) งานโฆษณาชักชวนนักท่องเที่ยว 2) งานรับรองนักท่องเที่ยว 3) งานบำรุงสถานที่และที่พัก การเสนอโครงการครั้งนี้ กระทรวงเศรษฐกิจ ได้เสนอให้จัดเป็นรูปของสมาคมการท่องเที่ยว คณะรัฐมนตรีประชุมศึกษา เมื่อวันที่ 4 พฤศจิกายน 2479 มีมติรับหลักการของ

การบำรุงอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว แต่ไม่รับหลักการในการจัดตั้งให้เป็นรูปสมาคม ได้มีมติแต่งตั้ง คณะกรรมการขึ้นคณะหนึ่ง ดำเนินงานโดยให้กระทรวงเศรษฐกิจ เป็นเจ้าของเรื่อง กระทรวง เศรษฐ การ ได้มอบงานนี้ให้กรมพาณิชย์เป็นผู้จัดทำ เพราะกรมพาณิชย์มีแผนกส่งเสริมพาณิชย์และท่องเที่ยว กระทรวงเศรษฐกิจได้ดำเนินการเรื่องนี้ต่อมาจนเมื่อสงครามโลกครั้งที่ 2 เกิดขึ้นและสำนักงานถูกระเบิดจึงเลิกกิจการไปชั่วคราว (ชนกฤต สังขเฉย, 2550)

การเดินทางในเชิงความหมายทางภาษานั้นแตกต่างกับการท่องเที่ยวในยุคสมัยนี้ โดยสิ้นเชิง การท่องเที่ยวเป็นกิจกรรมที่เกิดขึ้นหลังพ้นยุคการล่าอาณานิคม วิทยาศาสตร์ และเทคโนโลยีที่ทันสมัย เป็นยุคที่โลกใบนี้แคบลงด้วยความสะดวกสบายในการเดินทางและการสื่อสาร เกิดการเดินทางในรูปแบบใหม่ที่เรียกว่า “การท่องเที่ยว” เป็นการเดินทางที่ไม่มีความเกี่ยวข้องใด ๆ กับการเดินทางเพื่อการสงคราม การแสวงบุญทางศาสนา หรือการผจญภัย การสำรวจ อีกต่อไป การท่องเที่ยวกลายเป็นกิจกรรมของการพักผ่อนและการแสวงหาความบันเทิงจากประสบการณ์แปลกใหม่ ดังที่ ธเนศ วงศ์ยานนาวา (2553) กล่าวว่า การเป็นนักเดินทางจะมีลักษณะที่แตกต่างไปจากนักท่องเที่ยวในยุคของการท่องเที่ยว (tourism) ที่เน้นความรวดเร็ว สั้น สะดวกสบาย ไปกันเป็นกลุ่ม มีความปลอดภัยสูง ซึ่งการท่องเที่ยวทำให้การเดินทางที่แท้จริงหายไป แม้จะมีคนพยายามเป็นนักเดินทาง แต่การขนส่งที่ทันสมัย ความสะดวกสบาย ก็ทำให้มนต์เสน่ห์ของการเดินทางเปลี่ยนไปไม่เหมือนเดิมเช่นในอดีต

อาจกล่าวได้ว่ามนต์เสน่ห์ของการเดินทางไทยเริ่มแปลงเปลี่ยนไปในช่วงที่การเดินทางมีความสะดวกสบายมากขึ้น กิจกรรมการรถไฟเจริญก้าวหน้ามากขึ้นซึ่งเป็นผลของการพัฒนาที่ต่อเนื่องมาจากรัชกาลที่ 5 ชาวต่างชาติเริ่มมีการท่องเที่ยวแบบคณะทัวร์ในสมัยรัชกาลที่ 6 การเดินทางเริ่มอยู่ภายใต้รูปแบบทุนนิยมด้านการท่องเที่ยว ดังนั้นในวิทยานิพนธ์เล่มนี้จึงจะศึกษาวรรณกรรมการเดินทางก่อนที่มนต์เสน่ห์ว่าด้วยการเดินทางจะเริ่มเปลี่ยนแปลงภายใต้ระบบทุนนิยม ซึ่งจะศึกษาวรรณกรรมการเดินทางที่ปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษรในสมัยอยุธยาจนถึงในสมัยรัชกาลที่ 5 และอาจจะอธิบายวรรณกรรมการเดินทางก่อนสมัยอยุธยาและการเดินทางในรัชกาลที่ 6 ในส่วนที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กันเพื่อให้เห็นถึงมนต์เสน่ห์ของการเดินทางและภาพแทนการเดินทางดั้งเดิมที่ปราศจากระบบทุนนิยมและการท่องเที่ยวสมัยใหม่ในรูปแบบ (Tourism) ที่ถูกนำเสนอในวรรณกรรม การเดินทางไทย

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าวัฒนธรรมการเดินทางและวรรณกรรมการเดินทางมีประวัติศาสตร์ที่ยาวนานและน่าสนใจ มนุษย์มีการเดินทางเคลื่อนที่ตั้งแต่ยุคบรรพกาล การเดินทางในยุคแรกเป็นการเดินทางเพื่อหาอาหารหาที่อยู่อาศัยที่ปลอดภัยในการดำรงชีพเป็นหลัก พอมนุษย์รู้จักตั้งชุมชน เกิดเป็นสังคมเมืองมีการพัฒนารูปแบบและโครงสร้างและกิจการทางสังคมที่ซับซ้อนขึ้นตามลำดับ เรื่องเล่าการเดินทางในยุคแรกอยู่ในรูปแบบมุขปาฐะ เมื่อมีตัวอักษรใช้มนุษย์เริ่มบันทึก

เรื่องราวการเดินทางเพื่อใช้ประโยชน์และพัฒนาองค์ความรู้ต่าง ๆ ที่ได้พบเห็น การเดินทางทำให้เกิดการพัฒนาวิทยาการต่าง ๆ ทั้งพาหนะในการเดินทางรวมทั้งการทำแผนที่ในการเดินทาง การเดินทางในวัฒนธรรมโลกตะวันตกและโลกตะวันออกมีความแตกต่างกันบ้าง ส่วนหนึ่งเป็นเพราะสภาพพื้นที่และทรัพยากรที่ส่งผลต่อวัฒนธรรมการเดินทาง โลกตะวันตกพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์มีไม่มากเท่าทางโลกตะวันออก ทำให้เกิดการอพยพเดินทางไปยังพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ เกิดการแย่งชิงทรัพยากร ส่งผลให้เกิดความขัดแย้งระหว่างอาณาจักรและเกิดความขัดแย้งระหว่างผู้คนต่างศาสนา ถึงขั้นนำไปสู่การทำสงครามศาสนา เช่น สงครามครูเสด ที่ถึงแม้ผู้คนจะเดินทางตามความศรัทธาทางศาสนาในการทำศึกสงครามแต่เหตุผลสำคัญมากกว่านั้นคือความต้องการทรัพยากรหรือแย่งชิงพื้นที่เส้นทางการค้ากับโลกตะวันออก ความจำกัดของทรัพยากรทำให้ชาติตะวันตกเกิดแรงขับให้เกิดการเดินทางเพื่อค้นหาทรัพยากร และค้นหาทวีปใหม่บนโลกใบนี้ เป็นเหตุให้เกิดการล่าอาณานิคมเพื่อครอบครองทรัพยากรในพื้นที่อาณานิคม ส่วนการเดินทางในโลกตะวันออกการแย่งชิงพื้นที่และแย่งชิงทรัพยากรดูเหมือนจะไม่เข้มข้นเท่าทางโลกตะวันตก มีเพียงบางพื้นที่เช่นบริเวณทะเลทรายที่มีการสู้รบแย่งชิงแหล่งอาหารระหว่างชนเผ่าต่าง ๆ หรือชนกลุ่มน้อยอาจถูกขับไล่ออกจากพื้นที่อุดมสมบูรณ์โดยชนชาติที่มีอารยธรรมมากกว่า ผู้คนอาศัยและสร้างบ้านเมืองตามพื้นที่อุดมสมบูรณ์กระจายไปทั่วภูมิภาค การศึกสงครามระหว่างเมืองเพื่อเป็นการแสดงถึงความเป็นจักรพรรดิราชเหนืออาณาจักรและกษัตริย์อื่น ความเชื่อทางศาสนาถือว่าเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ผู้คนเดินทางในภูมิภาคนี้ ทั้งโลกตะวันตกและโลกตะวันออกส่วนหนึ่งที่ทำให้ผู้คนเดินทางคือความเชื่อความศรัทธาต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่ง การเดินทางเพื่อแสวงหาความหวังและเพื่อการหลุดพ้นจากความทุกข์ การเดินทางเพื่อสร้างความสำเร็จยิ่งใหญ่และพิสูจน์ศักยภาพของมนุษย์และปัจเจกบุคคล เป็นปัจจัยส่งผลให้เกิดการเดินทางดังที่ปรากฏบันทึกในวรรณกรรมการเดินทางแต่ละยุคสมัย การบันทึกการเดินทาง สิ่งที่ได้พบเห็น เส้นทางสถานที่ วัฒนธรรมใหม่ ส่งผลให้เกิดการพัฒนาแลกเปลี่ยนวิทยาการไปทั่วโลกทำให้โลกเกิดการเปลี่ยนแปลงและเจริญก้าวหน้าดังเช่นในปัจจุบัน

จากการอภิปรายเกี่ยวกับวัฒนธรรมการเดินทางและวรรณกรรมการเดินทางในบทที่ 2 นี้ ที่มีการอภิปรายถึง ความหมายของการเดินทาง ประวัติการเดินทาง การเดินทางในบริบทการสร้างสรรค์วรรณกรรม ทำให้เห็นถึงความหมาย ประวัติการเดินทางรวมถึงการสร้างสรรค์วรรณกรรมการเดินทางทั้งในบริบทต่างชาติและของไทย ซึ่งผู้วิจัยจะใช้ข้อมูลดังกล่าวเพื่อทำความเข้าใจในการศึกษาวิจัยวิทยานิพนธ์เรื่อง วรรณกรรมการเดินทาง : มโนทัศน์และการสืบสรรค์ในบริบทสังคมไทย ในบทต่อไป

บทที่ 3

มโนทัศน์และลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทางของไทย

วรรณกรรมการเดินทาง (Travel Writing) หมายถึง วรรณกรรมที่เกิดขึ้นจากประสบการณ์การเดินทาง มีวัตถุประสงค์ของการเดินทางที่หลากหลายไม่ใช่แค่การเดินทางเพื่อการท่องเที่ยว วรรณกรรมการเดินทาง หรือ travel Writing ถือเป็นร่มใหญ่ที่ครอบคลุมรูปแบบงานเขียนหลายประเภททั้งที่เป็นเรื่องแต่ง (fiction) และสารคดี (non fiction) ที่ผ่านมากในแวดวงวรรณกรรมไทยยังไม่มีการจัดประเภทวรรณกรรมประเภทนี้อย่างชัดเจน วรรณกรรมการเดินทาง สามารถจำแนกให้เป็นวรรณกรรมประเภทหนึ่งโดยพิจารณาเนื้อหา มโนทัศน์ของการเดินทางและลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทางเป็นลักษณะสำคัญ โดยจะไม่แบ่งตามลักษณะการประพันธ์ที่จำแนกเป็นร้อยแก้วและร้อยกรอง การจัดประเภทเช่นนี้ทำให้การศึกษาวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับการเดินทางหรือเรื่องราวที่เกิดจากการเดินทาง นั้นมีความหลากหลายในประเด็นการศึกษาและมีความเป็นเอกภาพภายใต้กรอบของความ เป็นวรรณกรรมที่เกิดจากการเดินทาง ซึ่งในบทนี้เป็นการศึกษาเกี่ยวกับมโนทัศน์และลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทางของไทย โดยจะศึกษาจากตัวบทวรรณกรรม การเดินทางที่เริ่มปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษรในสมัยสุโขทัยจนถึงในสมัยรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์เพราะรูปแบบพัฒนาการการเดินทางและมโนทัศน์ของการเดินทางยังมีลักษณะดั้งเดิมที่ปราศจากการท่องเที่ยวสมัยใหม่ในรูปแบบ (Tourism) ส่วนตัวบทวรรณกรรมที่ใช้ในการศึกษาจะพิจารณาจากเนื้อหา มโนทัศน์ของการเดินทางและลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทางเป็นลักษณะสำคัญ ซึ่งครอบคลุม ตัวบทสองประเภทหลัก คือ วรรณกรรมนิราศและจดหมายเหตุที่เกี่ยวข้องกับการเดินทาง ดังข้อศึกษาดังต่อไปนี้

3.1 มโนทัศน์เรื่อง “การเดินทาง” ที่ปรากฏในวรรณกรรมไทย

มโนทัศน์ เป็นศัพท์บัญญัติของคำว่า concept ในพจนานุกรมศัพท์สังคมวิทยา อังกฤษ-ไทย พ.ศ. 2549 ราชบัณฑิตสถาน อธิบายเพิ่มเติมจากศัพท์ปรัชญาว่า ในทางสังคมวิทยา มโนทัศน์เป็นความหมายของคำศัพท์ที่นักสังคมวิทยาใช้วิเคราะห์ปรากฏการณ์ทางสังคม เพื่อจำแนกประเภทของสิ่งที่สังเกตได้และใช้ในการอธิบายปรากฏการณ์เหล่านั้น รวมทั้งสร้างประพจน์ (proposition) และทฤษฎี (theory) จากความหมายดังกล่าวผู้วิจัยได้ใช้ศึกษาตัวบทวรรณกรรมการเดินทางไทยทั้งนิราศและจดหมายเหตุเกี่ยวกับการเดินทางตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงในสมัยรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เพื่อจำแนกให้เห็นความแตกต่างของมโนทัศน์การเดินทาง และปรากฏการณ์การเดินทางในบริบทวรรณกรรมการเดินทางไทย ซึ่งพบว่ามโนทัศน์เรื่อง “การเดินทาง” ที่ปรากฏในวรรณกรรมไทย

ปรากฏมโนทัศน์ที่ผู้เดินทางมีต่อการเดินทางอยู่ 7 มโนทัศน์ คือ การเดินทางคือการแสวงหาความหลุดพ้น การเดินทางคือการหาความหมาย การเดินทางคือการเรียนรู้ การเดินทางคือเยียวยาจิตใจ การเดินทางคือการหาความรื่นรมย์จากธรรมชาติ การเดินทางคือการพิสูจน์ตัวตน และการเดินทางคือหน้าที่ที่ต้องรับผิดชอบ ดังรายละเอียดดังต่อไปนี้

3.1.1 การเดินทางคือการแสวงหาความหลุดพ้น

การเดินทางในวรรณกรรมไทยส่วนหนึ่งที่มีหลักต้นให้เกิดการเดินทางของบุคคล คือ การแสวงหาการหลุดพ้นจากความทุกข์ และปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชีวิต ส่งผลให้เกิดทางเดินทางเพื่อหลีกเลี่ยงปัญหา หรือเป็นการเดินทางเพื่อการพักจากปัญหา หรือเพื่อหาทางออกให้แก่ปัญหานั้น นอกจากความต้องการที่จะหลุดพ้นจากปัญหาต่าง ๆ ในชีวิต ความต้องการที่จะหลุดพ้นจากวิภวสังสาร การเวียนว่ายตายเกิด ก็เป็นอีกคติความเชื่อหนึ่งซึ่งส่งผลให้เกิดการเดินทางเพื่อให้เกิดการหลุดพ้นทุกข์ในโลกหน้า มโนทัศน์การเดินทางเหล่านี้ปรากฏในวรรณกรรมการเดินทางของไทย

นอกเหนือจากหนทางดับทุกข์ตามคำสอนทางศาสนา การเดินทางถือเป็นอีกวิธีการหนึ่งที่ทำให้พ้นทุกข์หรือช่วยบรรเทาความทุกข์นั้นลงได้ หลายคนเลือกที่จะเดินทางเพื่อหนีปัญหา หรือออกให้ห่างพื้นที่ที่ทำให้เกิดทุกข์ถึงแม้จะไม่ใช่วิธีการที่ถูกต้องตามหลักพุทธศาสนา แต่การเดินทางทำให้พบเจอสิ่งใหม่ ๆ อาจรวมถึงปรัชญาและสัจธรรมของชีวิต ความยากลำบากในการเดินทางช่วยให้เกิดการพิจารณาความทุกข์ได้อย่างถ่องแท้ ในวรรณกรรมการเดินทางมโนทัศน์การเดินทางเพื่อหลุดพ้นจากความทุกข์เห็นได้ชัดเจนในวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่ ในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ซึ่งเป็นช่วงที่สุนทรภู่หวาดหวั่นเกรงพระราชอาญา เนื่องจากในวัยเด็กจนถึงวัยหนุ่ม สุนทรภู่เป็นข้าวังหลัง เมื่อกรมพระราชวังหลังทิวงคตแล้วสุนทรภู่ได้ไปอยู่เมืองเพชรบุรี จนถึงปี พ.ศ. 2354 จึงเดินทางเข้ากรุงเทพฯ เข้ารับราชการเป็นอาลักษณ์ในวังหลวงในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 ได้รับบรรดาศักดิ์เป็นขุนและหลวงสุนทรโวหารตามลำดับ ในแผ่นดินของสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นที่ทราบกันทั่วไปว่ารัชทายาทที่จะสืบราชสมบัติต่อ คือ เจ้าฟ้ามงกุฎสมมติเทววงศ์ ส่วนอีกพระองค์หนึ่งที่ถูกคาดการณ์ว่าจะได้เป็นกษัตริย์ คือ เจ้าฟ้าอาภรณ์ พระโอรสเกิดจากเจ้าฟ้ากุณฑล ซึ่งวันที่เจ้าฟ้าอาภรณ์ ประสูติได้จตุรงคโศกไชยชนะเสร็จสิ้นจากเหตุการณ์ปราบจลาจลนักโทษพม่า สุนทรภู่นั้นมีใจฝักใฝ่อยู่กับเจ้าฟ้ามงกุฎฯ และเจ้าฟ้าอาภรณ์ซึ่งเป็นศูนย์ของอำนาจ ทำให้สุนทรภู่สามารถกล้าแกกกลอนเสมือนเป็นการทักหน้ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ที่ต่อมาได้ขึ้นครองราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) ด้วยเหตุนี้เมื่อรัชกาลที่ 3 ขึ้นครองราชย์ ในขณะเดียวกันที่เจ้าฟ้ามงกุฎฯ ก็ทรงผนวชอยู่ ด้วยเหตุที่สุนทรภู่ขาดที่พึ่ง และเกรงกลัวพระราชอาญา เพราะเมื่อมีการผลัดเปลี่ยนแผ่นดินจะมีการกวาดล้างฝั่งตรงข้ามจำนวนมาก ด้วยเหตุนี้จึงส่งผลให้สุนทรภู่ ออกบวชในบวช (พ.ศ. 2367) อันเป็นปีเดียวกับที่พระ

เจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 สวรรคต ดังบทกลอนในรำพันพิลาปที่ว่า “แต่ปี่วอกออกขาดราชกิจ บรรพชิต พิศواسพระศาสนา เหมือนลอยล่องท่องทะเลอยู่เอย เห็นแต่ฟ้าฟ้าก็เปลี่ยวสุดเหี่ยวแล ”

ด้วยเหตุนี้ในสมัยรัชกาลที่ 3 จึงเป็นยุคสมัยที่สุนทรภู่ตกต่ำในชีวิต จึงส่งผลให้สุนทรภู่เกิดการเดินทางเพื่อให้หลุดพ้นจากความทุกข์และความตกต่ำของชีวิต ดังตัวอย่างในนิราศภูเขาทองที่สุนทรภู่เล่าเรื่องราวความรุ่งเรืองของชีวิตตัวเองเมื่อครั้งอดีตไว้ว่า

“ถึงหน้าแพแลเห็นเรือที่นั้ง	คิดถึงครั้งก่อนมาน้ำตาไหล
เคยหมอบรับกับพระจมีนไวย	แล้วลงในเรือที่นั้งบัลลังก์ทอง
เคยทรงแต่งแปลงบทพจนารถ	เคยรับราชโองการอ่านฉลอง
จนกฐินสิ้นแม่น้ำในลำคลอง	มิได้ข้อมเคืองขัดหทัยา
เคยหมอบใกล้ได้กลิ่นสุคนธ์ตลบ	ละอองอบรสรื่นชื่นนาสา
สิ้นแผ่นดินสิ้นรสสุคนธา	วาสนาเราก็สิ้นเหมือนกลิ่นสุคนธ์”

(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

ในนิราศวัดเจ้าฟ้า สุนทรภู่ก็ได้มีการกล่าวรำพันถึงพระกรุณาธิคุณของเจ้าครอกข้างใน พระอัครชายาในกรมพระราชวังหลัง ดังข้อความที่ว่า

“ถึงวัดระฆังบังคมบรมธาตุ	แทบพระบาทบุษบงองค์อัปสร
มีทันลับกับกำลับปุกุธรันดร	พระควนจรสูสุวรรณครครไล
ละสมบัติขัดตียาทังข้าบาท	โอรานานึกน่าน้ำตาไหล
เป็นสูลูลับนับปีแต่ขึ้นไป	เหลืออาลัยแล้วที่พระมีคุณ
ถึงจนยากบากมาเป็นข้าบาท	ไม่ขัดขาดข้าวเกลือช่วยเกื้อหนุน
ทรงศรัทธากล้าหาญในการบุญ	โ้อพระคุณขาดยศทั้งดงาม
แม้ตยากพรากพลัดไปขัดข้อง	พัดกับน้องหนูตาบจะหาบหาม
นี่จนใจไปป่าช้าพนาราม	สุดจะตามตายได้ตั้งใจปอง
ขอยู่บวชกรวดน้ำสุรามฤต	อวยอุทิศผลผลอาานิสงส์
สนองคุณพูนสวัสดิ์ขัดตียังค์	เป็นรททรงสู่สถานวิมานแมน

.....

พระคุณเอ๋ยเคยทำนุอุปถัมภ์	ได้อืมน้ำคำเข้าไม่เศร้าหมอง
แม้ันทุลลามาอย่างนี้ทั้งพี่น้อง	ไไหนจะต้องตยากกล้าบากกาย
นี่สิ้นบุญทุลลาระหม่อมจิงตรอมอก	ต้องระหกระเหินไปน่าใจหาย
เห็นที่ปลงทรงสุณยังมุลทราบ	แสนเสียดายดังจะคืนสิ้นชีวัน”

(สุนทรโวหาร (ภู่), 2517)

ความทุกข์และความตกต่ำของชีวิตสุนทรภู่ ในช่วงรัชกาลที่ 3 ทำให้สุนทรภู่ต้องออกเดิน และเกิดวรรณกรรมการเดินทางประเภทนิราศถึง 5 เรื่อง คือ นิราศภูเขาทอง (พ.ศ. 2371) นิราศเมืองเพชร (พ.ศ. 2374) นิราศวัดเจ้าฟ้า (พ.ศ. 2375) โคลงนิราศสุพรรณ (พ.ศ. 2382) และนิราศพระปฐม (พ.ศ. 2384) ส่วนนิราศที่มีการเดินทางจริงของสุนทรภู่อีกสองเรื่องแต่งครั้งสมัยรัชกาลที่ 1 คือ นิราศเมืองแกลง และนิราศพระบาท ซึ่งจะเห็นได้ว่าการเดินทาง และนิราศการเดินทางของสุนทรภู่ แต่งในยุคสมัยที่สุนทรภู่ไม่ได้รุ่งเรืองเพื่อฟูในอาชีพราชการในราชสำนัก การเดินทางของสุนทรภู่และการแต่งนิราศจากการเดินทางจริงจึงเกิดขึ้นในรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 3 เท่านั้น ซึ่งจะเห็นได้ว่ามโนทัศน์หนึ่งที่ส่งผลให้เกิดการเดินทางของบุคคล คือ การเดินทางเพื่อหลุดพ้นจากความทุกข์และปัญหาในชีวิต หรืออาจกล่าวได้ว่า ความทุกข์และปัญหาในชีวิตส่งผลให้เกิดการเดินทางของผู้คน

นอกจากนี้แล้วความเชื่อเรื่องวิญญูสงสารหรือการเวียนว่ายตายเกิดเป็นสิ่งที่มนุษย์ต้องเผชิญตามความเชื่อทางศาสนา การที่จะหลุดพ้นวิญญูสงสาร คือ การทำทาน การสร้างบุญ การบำเพ็ญภาวนา เพื่อที่จะหลุดพ้นความทุกข์ทางโลกและเข้าสู่การนิพพานในชาติต่อไป ซึ่งจากความเชื่อนี้ส่งผลให้ผู้คนเกิดการเดินทางเพื่อแสวงบุญ เพราะคนสังคมไทยที่นับถือศาสนาพุทธต่างมีความเชื่อว่าการเดินทางเพื่อสักการะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ช่วยให้ผู้เดินทางเกิดกุศลผลบุญส่งผลให้ชีวิตหลุดพ้นจากปัญหาชีวิตและความทุกข์ที่กำลังเผชิญอยู่ในโลกนี้ และผลของการกระทำนี้อาจส่งผลให้หลุดพ้นจากวิญญูสงสารคือการหลุดพ้นสูงสุดคือหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวงหยุดการเวียนว่ายตายเกิดเข้าสู่ความเป็นนิพพาน จากความเชื่อนี้ส่งผลให้ผู้คนเกิดการเดินทางมาตั้งแต่โบราณ การเดินทางเพื่อหลุดพ้นจากวิญญูสงสารปรากฏในวรรณกรรมตั้งแต่ในสมัยอยุธยาตอนต้น สังคมในสมัยอยุธยาตอนต้นมีวัฒนธรรมฮินดูเข้ามาเมื่ออิทธิพลอยู่มากตั้งแต่รัชสมัยพระเจ้าอู่ทองซึ่งเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกของอาณาจักร และยังเข้มข้นเมื่อไทยตีเมืองนครธรรมของอาณาจักรขอมได้ เพราะมีการนำพราหมณ์และขุนนางขอมเข้ามารับใช้ในราชสำนัก รวมทั้งนำระบบการปกครองของขอมเข้ามาใช้กับการปกครองของอาณาจักรอยุธยาด้วย ในสมัยอยุธยาวัฒนธรรมพุทธศาสนาแบบเถรวาทนั้นสามารถเข้ากันได้ดีกับลัทธิเทวราชาตามคติฮินดู

ในสมัยอยุธยาปรากฏเรื่องราวการเดินทางแสวงบุญเพื่อให้หลุดพ้นจากวิญญูสงสาร เช่น การไปนมัสการพระมาลัยเจดีย์เมืองหงสาวดีใน “จดหมายเหตุเก่า เรื่องพระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาแต่งทูตไปนมัสการพระมาลัยเจดีย์เมืองหงสาวดี” ส่วนในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบรมไตรโลกนาถเรื่อง “ลิลิตยวนพ่าย” ปรากฏการกล่าวถึงเรื่องราวการเดินทางถึงแม้จะไม่ใช่วรรณคดีที่บรรยายถึงการเดินทางโดยตรงแต่ก็ปรากฏการกล่าวถึงการเดินทางที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถตั้งพระทัยจะสละบาปและต้องการแสวงบุญ พระองค์จึงโปรดให้พระราชโอรสพระองค์หนึ่งไปยังลังกาทวีปเพื่อนิมนต์พระสงฆ์ผู้ปราศจากกิเลสมายังกรุงศรีอยุธยาและในนิราศภาคเหนือของไทยปรากฏเรื่องราว

ถวายเป็นอภิมงคลกุญชรยุค
เสด็จถึงซึ่งบุรีนिरพาน

ทรงเสด็จคชงามทั้งสามสาร
เคยโปรดปรานเปรียบเปี่ยมได้เทียมคน”
(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

จากข้อความที่ยกมาจะเห็นได้ว่าทั้งกรมหลวงวงษาธิราชและสุนทรภู่ล้วนกล่าวถึง
อานิสงส์ ของการได้นมัสการพระปฐมเจดีย์ การล้างบาป อานิสงส์ผลบุญที่อาจช่วยดับนาคให้ชีวิต
ประสบความสำเร็จหลุดพ้นจากทุกข์ หรือผลบุญที่ได้สามารถอุทิศส่งผลถึงผู้ที่เป็นที่รักและเคารพ เช่น
บิดามารดา ครู อาจารย์ ความคาดหวังจากการทำบุญคือการได้ขึ้นสวรรค์ หรือมากกว่านั้นคือ
การนิพพาน และอีกตัวอย่างในโคลงนิราศสุพรรณ ของสุนทรภู่ ดังข้อความที่ว่า

“ขึ้นโขดโบสถ์เก่ากัม	กราบยุคล
พระป่าเลไลยก	อย่างยิ้ม
ยอกรหย่อนบาทบน	บงกช แก้วเอย
ปลั่งเปล่งเพ่งพิศพริ้ม	พระหนึ่งดั่งองค์
เทียนรูปบุปชาติบ้าง	บูชา
นิกพระเสด็จมา	ยับยั้ง
ลึงเผือกเลือกสมอพวา	ถวายเป็น ไกล่แฮ
ช่างเผือกเลือกผิ้งทั้ง	กึ่งไม้ไหวถวายเป็น
ขอเดชะพระพุทธเจ้า	จงเห็น
อุตสาหมาเข้าเย็น	ยากไร้
ปรารถนาว่าจะเป็น	ปัจเจกพุทธ ภูมิเอย
บุญช่วยด้วยให้ได้	ดุจข้าอาวรณ์
ยังไปไม่พ้นภพ	สงสาร
ขอปะพระศรีอารีย์	อีกเหล่า
ตราบถึงซึ่งนิพพาน	ภายภาค หน้าเอย
ขอสุขทุกขโศกเศร้า	สิ่งร้ายหายสูญ”

(สุนทรโวหาร (ภู่), 2508)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าสุนทรภู่มีความปรารถนาที่จะเป็นปัจเจกพระพุทธเจ้าเพื่อหลุดพ้น
จากวัฏสงสารเข้าสู่นิพพาน แนวคิดนี้แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของพุทธศาสนาที่ทำให้ผู้คนเกิดศรัทธา
ทำให้เกิดการเดินทางอันเป็นทั้งบุญจากการเดินทางและบุญจากการกราบไหว้สักการะเพื่ออานิสงส์
ผลบุญในการบรรลุอุดมคติของชีวิตคือได้ขึ้นสวรรค์ หรืออาจถึงขั้นนิพพานหลุดพ้นจากวัฏสงสาร

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าการเดินทางในวรรณกรรมไทยส่วนหนึ่งที่ผลักดันให้เกิดการเดินทางของบุคคล คือ การแสวงการหลุดพ้นจากความทุกข์ และปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชีวิต ส่งผลให้ผู้เดินทางเดินทางเพื่อหลีกเลี่ยงปัญหา หรือเป็นการเดินทางเพื่อการพักจากปัญหา หรือเพื่อหาทางออกให้แก่ปัญหานั้น นอกจากความต้องการที่จะหลุดพ้นจากปัญหาต่าง ๆ ในชีวิต ความต้องการที่จะหลุดพ้นจากวิภวสังสาร การเวียนว่ายตายเกิด ก็เป็นอีกคติความเชื่อหนึ่งที่ส่งผลให้เกิดการเดินทาง เพราะสังคมไทยที่นับถือศาสนาพุทธต่างมีความเชื่อว่าการเดินทางเพื่อสักการะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ช่วยให้ผู้เดินทางเกิดกุศลผลบุญส่งผลช่วยให้ชีวิตหลุดพ้นจากปัญหาชีวิตและความทุกข์ที่กำลังเผชิญอยู่ในโลกนี้ ผลของการเดินทางแสวงบุญนี้อาจส่งผลให้หลุดพ้นจากวิภวสังสารเป็นการหลุดพ้นสูงสุด คือ หลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวงหยุดการเวียนว่ายตายเกิดเข้าสู่ความเป็นนิพพาน

3.1.2 การเดินทางคือการค้นหาความหมายของชีวิต

การเดินทางคือการค้นหาความหมายของชีวิตเป็นอีกมโนทัศน์หนึ่งซึ่งผู้เดินทางได้สะท้อนความคิดออกมาผ่านการเดินทาง ดังตัวอย่างในวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่หลายเรื่องได้สะท้อนให้เห็นว่าการเดินทางทำให้สุนทรภู่ได้เข้าใจความหมายของชีวิตมากขึ้น ช่วงชีวิตที่ตกต่ำของสุนทรภู่ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 สมัยนี้ถือเป็นสมัยที่สุนทรภู่ออกเดินทางมากที่สุดดังจะเห็นได้จากในวรรณกรรมนิราศที่สุนทรภู่แต่งขึ้นในสมัยนี้ ซึ่งปรากฏนิราศหลายเรื่อง คือ นิราศภูเขาทอง นิราศวัดเจ้าฟ้า นิราศพระปฐม นิราศเมืองเพชร และนิราศสุพรรณ ความตกต่ำในชีวิตทำให้สุนทรภู่เริ่มทบทวนความหมายของชีวิต เริ่มตั้งคำถามค้นหาและทำความเข้าใจถึงสัจธรรมของชีวิตซึ่งสิ่งที่พบเห็นในขณะที่เดินทางกระตุ้นให้เกิดการหาคำตอบ ดังตัวอย่างในนิราศภูเขาทอง ดังข้อความต่อไปนี้

“ถึงหน้าแพแลเห็นเรือที่นั้ง	คิดถึงครั้งก่อนมาน้ำตาไหล
เคยหมอบรับกับพระจมีนไวย	แล้วลงในเรือที่นั้งบัลลังก์ทอง
เคยทรงแต่งแปลงบทพจนารถ	เคยรับราชโองการอ่านฉลอง
จนกฐินสิ้นแม่น้ำแลล้าคลอง	มิได้ซื้องเคื่องขัดหัตถยา
เคยหมอบไกล่ได้กลิ่นสุคนธ์ตลบ	ละอองอบรศรีนขึ้นนาสา
สิ้นแผ่นดินสิ้นกลิ่นรสสุคนธา	วาสนาเราก็สิ้นเหมือนกลิ่นสุคนธ์”

(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าสุนทรภู่กล่าวถึงชีวิตที่เคยรุ่งเรืองและตกต่ำของชีวิตโดยสิ่งที่พบเห็นขณะเดินทางเป็นส่วนกระตุ้นให้เกิดการคิดทบทวนถึงชีวิตที่ผ่านมา และตัวอย่างที่สถานที่ต่าง ๆ ที่พบเห็นกระตุ้นให้เกิดการทบทวนชีวิตผ่านหลักศีลธรรม เช่นบางสถานที่ในนิราศภูเขาทอง ดังข้อความที่ว่า

“ถึงโรงเหล้าเตากลั่นควันโขมง	มีคันโพงผูกสายไว้ปลายเสา
โอบ้าปกรมณน้ำนรกเจียวอกเรา	ให้มัวเมาเหมือนหนึ่งบ้าเป็นน่าอาย
ทำบุญบวชรวดน้ำขอสำเร็จ	สรรเพ็ชญ์โพธิญาณประมาณหมาย
ถึงสุราพารอดไม่รอดวาย	ไม่ไกล่กรายแกล้งเมินก็เกินไป
ไม่เมาเหล้าแล้วแต่เรายังเมารัก	สุดจะหักห้ามจิตระคิดไฉน
ถึงเมาเหล้าเข้าสายก็หายไป	แต่เมาใจนี้ประจำทุกคำคืบ”

(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าเมื่อสุนทรภู่เดินทางถึงโรงเหล้าก็กล่าวถึงเหล้าที่ทำให้ขาดสติ และความรักที่ทำให้มัวเมาชีวิต สองสิ่งนี้เป็นสิ่งที่ผู้ต้องการถึงโพธิญาณต้องละกิเลสและรักษาศีล นอกจากนี้แล้วในสมัยรัชกาลที่ 3 ในนิราศของสุนทรภู่อยังปรากฏเรื่องราวการค้นหาอายุวัฒนะและแร่หายาก เช่นในนิราศวัดเจ้าฟ้า และนิราศสุพรรณ การเดินทางค้นหาสองสิ่งนี้ทำให้สุนทรภู่ต้องเดินทางฝ่าความยากลำบากนานาประการ ซึ่งท้ายที่สุดของการเดินทางสุนทรภู่เข้าใจถึงสัจธรรมของชีวิตว่าอายุวัฒนะไม่มีอยู่จริง ดังตัวอย่างในนิราศสุพรรณ ดังข้อความต่อไปนี้

“ไซ่ยาอายุร้อย	แสนปี
ทั่วล่าหาห่อนมี	แมนแล้ว
ปรอดพอดร์ศมี	เสมอเม้ง เพชเอย
ไซ่พระปรอดแพรว	พระไหวไซ่การ ฯ
.....	.....
ห้ามอย่าหาปรอดแหร์	แซเชื่อน
สืบทรงทางบุญเปือน	แบ่งบ้าง
ยายินหมื่นปีเพื่อน	ฝ่ายว่า บ้าแฮ
อย่าอยู่จู่หนีข้าง	ช่วยให้ไปดี ฯ”

(สุนทรโวหาร (ภู่), 2510)

จากตัวอย่างเป็นตอนที่สุนทรภู่กลับฝันหลังจากเหนื่อยจากการหนีภัยข้างป่าและการพยายามเปิดเจดีย์เพื่อหาแร่หายากและยาอายุวัฒนะ ซึ่งสุนทรภู่ฟังเห็นกษัตริย์ พระนางและราชบุตร กษัตริย์ทรงกล่าวเตือนสติสุนทรภู่ว่าอายุวัฒนะไม่มีอยู่จริง ขออย่าให้ท่านสุนทรภู่หลงใฝ่หาเลย เรื่องแร่ปรอดก็เป็นเรื่องบ้าเหลวไหลให้เลิกคิดแสวงหาเสีย กลับไปมุ่งแสวงกุศลผลบุญจากสมณเพศดีกว่า และขอให้แบ่งบุญกุศลให้พระองค์บ้าง ซึ่งจากที่กล่าวมาเกี่ยวกับการเดินทางของสุนทรภู่จะเห็นได้ว่าการเดินทางนั้นถือเป็นการค้นหาความหมายของชีวิต ซึ่งสุนทรภู่ทำความเข้าใจความหมายของ

ชีวิตผ่านหลักธรรมทางศาสนา ทำให้เห็นว่าชีวิตไม่เที่ยงมีรุ่งเรืองมีตกอับ ชีวิตมีเกิดดับไม่มี ยาวอายุวัฒนะในโลก หลักธรรมคำสอนทางศาสนาคือหนทางของการดับทุกข์ทั้งปวง

การเดินทางคือการค้นหาความหมายของชีวิตในวาระกรรมการเดินทางในช่วงที่ศึกษาอาจ ไม่ใช่มนต์เสน่ห์ที่ผู้แต่งแสดงออกมาอย่างเด่นชัดแต่ก็ปรากฏให้เห็นว่าความยากลำบากในการเดินทาง การได้พบเห็นสิ่งต่าง ๆ ระหว่างเดินทางทำให้ผู้เดินทางเข้าใจความหมายและสัจธรรมของชีวิตมากขึ้น ซึ่งความหมายของชีวิตที่ค้นพบส่วนใหญ่จะเชื่อมโยงกับคติความเชื่อและค่านิยมในสังคมของผู้ที่เดินทาง

3.1.3 การเดินทางคือการเรียนรู้

การเดินทางคือการเรียนรู้เป็นอีกมโนทัศน์หนึ่งของผู้เดินทางสะท้อนผ่านการเดินทาง เพราะการเดินทางนั้นถือว่าการเปิดประสบการณ์ใหม่ การได้พบเห็นสิ่งที่แปลกใหม่เป็นการเพิ่มพูนความรู้และทักษะต่อสิ่งต่าง ๆ ให้ชัดเจนและกว้างขึ้น ดังตัวอย่างการเดินทางคือการเรียนรู้ที่เห็นได้ชัดเจนคือเมื่อวิทยาการตะวันตกและประเทศเจ้าอาณานิคมเริ่มเข้ามาติดต่อกับสัมพันธ์กับชาวสยามในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 เช่น การเดินทางของหม่อมราชวงศ์ไปกับคณะทูตไทยไปอังกฤษในสมัยรัชกาลที่ 4 การเดินทางในครั้งนั้นหม่อมราชวงศ์ได้เปิดประสบการณ์การเดินทางต่างแดน ได้พบเห็นและเรียนรู้ถึงวัฒนธรรมและค่านิยมของชาวตะวันตก รวมทั้งการได้ศึกษาดูงานวิทยาการสมัยของชาวตะวันตกในขณะนั้น ดังตัวอย่างดังนี้

“...วันอังคารเดือนสิบสองแรมสองค่ำ พวกเราชุกตไปดูเรือกลไฟต่อด้วยเหล็กฟั้งจะแล้ว เรือลำนี้ใหญ่โตนัก ยาวหกร้อยเก้าสิบเอ็ดฟิต คือห้าเส้นหกวาคืบ สามนิ้วกับสามกเบียด กว้างร้อยสิบแปดฟิต คือสิบแปดวาคืบกับสองกเบียด มีท่อไฟห้าท่อ เสากระโดงหกเสา มีทั้งจักรท้ายจักรข้าง ในลำนี้กันเป็นห้องเล็กห้องใหญ่ มีอุโมงค์เดินไปแต่ท้ายตลอด ดาดฟ้าสี่ชั้นทำด้วยเหล็ก แล้วเอาไม้ทาบข้างบน เจ้าของเรือบอกว่า จะบรรทุกคนได้สักหมื่นหนึ่ง พร้อมทั้งเสบียงอาหารด้วย แต่กำปั่นลำนี้มีไซ่กำปั่นรบ ต่อไว้รับจ้างคนที่จะไปธุระแลเที่ยวเล่นต่างบ้านต่างเมือง เปนกำปั่นกุมปณี

ราชทูตดูกำปั่นแล้ว มีศเตอเฟลส์ก็นำไปดูอุโมงค์ใต้น้ำ ในอุโมงค์นั้นยาวสองพันฟิต คือสิบห้าเส้นเจ็ดวาสองกกับสี่นิ้ว กว้างสี่สิบฟิต คือหกวากับสิบสี่นิ้ว ฤกแต่ปากอุโมงค์จนถึงพื้นล่างเจ็ดสิบหกฟิต คือสี่เอ็ดวาสองศอกกับห้านิ้ว ทำเปนสองทาง ๆ หนึ่งเปนทางรถ อีกทางหนึ่งเปนทางคนเดิน ตามริมทางซ้ายของเล่นของกนต่าง ๆ ดูสนุกนี้สว่างแจ่มด้วยแสงไฟแคศ คนเดินไปมิได้ขาด อนึ่งเรือกลไฟที่ขึ้น

ล่องอยู่ในลำแม่น้ำ ถ้ามาถึงตรงนั้น คนที่อยู่ในอุโมงค์ก็รู้ ด้วยจักรพัดน้ำดังด้นยถนัต
พวกกราชทูตเที่ยวซื้อของเล่นอยู่ในอุโมงค์จนเย็น แล้วกลับมาสำนักนี้....”

(ราชโศภิต (กระต่าย อิศรางกูร) หม่อมราชวงศ์, 2409)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าหม่อมราชโศภิตได้มีโอกาสไปเที่ยวชมคูวิทยาการสมัยใหม่ใน
ประเทศอังกฤษ ได้ดูเรือกลไฟขนาดใหญ่ที่ต่อด้วยเหล็กและอุโมงค์ใต้น้ำ เป็นต้น นอกจากนี้แล้วตลอด
การเดินทางที่ผ่านสถานที่ต่าง ๆ นั้น หม่อมราชโศภิตยังได้เรียนรู้และเปิดประสบการณ์ต่าง ๆ เช่น ได้
ดูการเล่นต่าง ๆ ที่เมืองลอนดอน ได้เข้าเฝ้าควีนและร่วมงานเลี้ยง ดูการช้อมทหาร และดูมิวเซียม
 เป็นต้น

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 ชนชั้นนำสยามมีการเดินทางไปยังสถานที่ต่าง ๆ ทั้งในประเทศ
ด้วยจุดประสงค์ต่าง ๆ หนึ่งในนั้นคือการเดินทางเพื่อเรียนรู้และเข้าใจถึงบริบทภายในประเทศและ
ต่างประเทศ ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงอธิบายเรื่องการไปเที่ยวไว้ในหนังสือเรื่อง
เที่ยวที่ต่าง ๆ ภาค ๑ ความว่า

“การเที่ยวเตร่นี่ประโยชน์ว่ารวบยอดก็มี ๒ ประการ คือได้ความสุขสำราญประการ
๑ ได้ความรู้ประการ ๑”

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2561)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นได้ว่าแสดงให้เห็นถึงมโนทัศน์ในการเดินทางที่แสดงให้เห็นว่า
การเดินทางไม่ใช่แค่การท่องเที่ยวแต่การเดินทางเป็นการเรียนและก่อให้เกิดความรู้อีกประการหนึ่ง
นอกจากนี้แล้วสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้แสดงทรรศนะต่อความรู้ที่น่าสนใจไว้ใน
หนังสือเรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาค ๑ ความว่า

“ในข้อที่ว่าได้ความรู้นั้น เปนข้อสำคัญควรจะอธิบายให้ชัดเจนแต่จะต้องขอยก
ความข้อต้นให้เปนอันเข้าใจกันเสียว่า “มีความรู้ย่อมเปนทางที่จะได้ความดี” ดังนี้
อย่าให้ต้องอธิบายเปลืองกระดาษ จะตั้งต้นแต่ว่า การอย่างใด ๆ ที่คนเราจะรู้
อาไศรยเหตุ ๓ อย่าง รู้ได้โดยรู้สึกเอง กล่าวคือที่ได้เห็นได้ยินได้ถูกต้องแลชิมรส
เปนต้นอย่าง ๑ รู้ได้โดยความรู้สึกของผู้อื่นกล่าวคือ ได้ฟังคำพูดได้อ่านหนังสือที่ผู้อื่น
ได้รู้สึกมาแล้ว มาพรรณนาให้เข้าใจอย่าง ๑ แลคิดตรองตามด้วยสติปัญญาของ
ตนอีกอย่าง ๑ ที่ว่าตรองตามด้วยสติปัญญานั้น เพราะความคิดย่อมต้องอาไศรย
ความรู้สึกอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งได้ว่ามาก่อนนั้นเปนเหตุ การสิ่งใดถ้าคิดด้วย
ความรู้สึกของผู้อื่น ยากที่จะถูกต้องตามจริงได้ จะยกตัวอย่างที่เข้าใจได้ง่าย ๆ
เหมือนหนึ่งพระพุทธรูปที่เขาสักปั้นขึ้นเอง เมื่อแรกเรายังไม่ได้เคยไป ได้ยินแต่

สัปรุชเขามาเล่าให้ฟัง ต้องนึกเดาคาตรูปร่างภูเขาแลลานพระพุทธรูปแลภูมิลำเนา เขาตกท้ายพิศุกลงไปตามคำของเขาว่า รูปร่างภูมิลำเนาจะเป็นอย่างนั้น ๆ ครั้นได้ไป พระบาทไปแลเห็นเข้าด้วยในตาของเราเองไปคนละอย่าง ผิดกับที่เดาไว้ด้วยความคิดแท้ ๆ มิใช่ฤา เอนี้เป็นตัวอย่างเทียบตลอดไปได้ ถึงการทั้งปวงก็อย่างเดียวกัน ถึงจะฟังเขาเล่า จะอ่านหนังสือ ถ้าจะดูรูปที่เขาวาดเขียนถ่ายมาสักเท่าใด ๆ ที่จะให้เข้าใจถูกต้องตามที่จริง เท่าได้แลเห็นด้วยตาของตนเองนั้นเป็นอันไม่มี เมื่อว่าโดยย่อ การที่จะแสวงหาความรู้ในกิจการใด ๆ ถ้ารู้ด้วยตัวเองดีกว่าที่จะรู้ได้ แต่ด้วยคำบอกเล่าเป็นอันมาก”

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2561)

จากทัศนะดังกล่าว ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ (2565) กล่าวไว้อย่างน่าสนใจว่าในบรรดาความรู้ 3 แบบนี้ ความรู้ที่ถูกต้องที่สุดคือตามที่จริง “เท่าได้แลเห็น ด้วยตาของตนเองนั้นเป็นอันไม่มี” แสดงว่าการได้มาซึ่งความรู้ที่ถูกต้องนั้นย่อมจะต้องมาจากการแสวงหา และปฏิบัติด้วยตัวเองมากกว่า มาจากการบอกเล่าหรือจากความรู้สึกรับรู้ของผู้อื่น ถ้าจะพูดภาษาวิชาการสมัยใหม่ก็คงพูดได้ว่า ทฤษฎีความรู้ของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงฯ นั้น จัดอยู่ในสำนักความรู้เชิงประจักษ์ได้ (Empiricism)

นอกจากนี้แล้วความรู้ที่เกิดจากการเดินทางท่องเที่ยวไปยังสถานที่ยังเป็นประโยชน์ต่อชนชั้นนำสยามข้าราชการในราชสำนัก ในการเรียนรู้และทำความเข้าใจถึงบริบทต่าง ๆ ภายในประเทศ ดังที่ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้แสดงทรรศนะในหนังสือเรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาค ๑ ความว่า

“ การต่าง ๆ ในภูมิประเทศบ้านเมือง อันเป็นเครื่องบังเกิดแลประกอบความดีแก่ผู้รู้ เห็นมีเป็นอันมากมิใช่น้อย นับตั้งแต่คนประกอบการค้าขายขึ้นไป ถ้าได้เที่ยวเตร่รู้ ภูมิลำเนาทำเลที่เพาะปลูกแลท่าทางสินค้าขึ้นล่องมากมายหลายตำบล ก็อาจจะรู้ เลือกราชการอันควรจะลงทุนให้เกิดผลยิ่งขึ้นได้โดยลำดับ ถ้าเป็นคนรับราชการ บ้านเมือง การเที่ยวเตร่ก็ยิ่งเป็นประโยชน์สำคัญขึ้น เพราะราชการเป็นที่รวบยอด ของสรรพการทั้งปวงอันจะพึงมีในประเทศ ถ้าผู้ทำราชการได้เที่ยวเตร่ ได้รู้ได้เห็น ภูมิลำเนาบ้านเมือง แลความสุขทุกข์ของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน ก็เหมือนหนึ่งมีทุน ในทางที่จะดำริห์ตรองราชการอันควรแก่หน้าที่ของตน แท้จริงธุระในหน้าที่คนทำ ราชการผิดกับธุระของคนค้าขายที่ไม่อาจกำหนดว่า จะมีแต่อย่างนั้นดอก อย่างนี้ ดอกได้ ตกอยู่ในเหมือนกับเป็นทาสอยู่กลางเรือน แล้วแต่จะมีอันใดก็จำเอนจะต้อง ทำ จะคาดคเนถาจะเลือกที่รักมักที่ชังมิได้เพราะฉะนั้น ยิ่งมีความรู้เห็นสำราญไว้เป็น ทุนของตัวมากเท่าใดก็เสมอมีกำลังความสามารถยิ่งขึ้น ที่ว่านี้หน้อยผู้ที่เป

ข้าราชการผู้น้อยเช่นชั้นเสมียนแลมหาดเล็ก จะเข้าใจว่าว่าเฉพาะการซึ่งควรแต่แก่ ข้าราชการผู้ใหญ่ ถึงผู้น้อยก็เหมือนกัน ขอให้เข้าใจว่าข้าราชการผู้นั้น แต่แรก ก็เป็นผู้ใหญ่มาก่อนทั้งนั้น ผู้น้อยในเวลานี้ก็ย่อมมีช่องทางที่จะได้เป็นผู้ใหญ่ไปภาย น่า แสวงหาทุรอนในความรู้อำนาจรับตัวไว้เสียแต่ยังเป็นผู้น้อย ที่มีเวลาแลกำลัง ร่างกายมาก ตีกว่าจะไปแสวงหาต่อเมื่อต้องรับผิดคราดครึ่งเสียเต็มตัว ถึงผู้ที่มีหน้าที่ ราชการอยู่แล้ว ถ้าได้เที่ยวดูการบ้านเมืองมากขึ้นก็ย่อมจะเป็นประโยชน์ทั้ง จะเป็นเครื่องป้องกันความพลาดพลั้งได้ด้วยอีกส่วนหนึ่ง เพราะทางที่ผู้ต้อง รับผิดชอบในราชการ จะพึงพลาดพลั้งด้วยอย่างใด จะมีมากกว่าเพราะที่ไม่รู้ความ จริงนี้เป็นไม่มี เพราะเหตุฉะนั้น จึงว่าการที่ได้เที่ยวเตร่ตรวจตราให้รู้เห็นภูมิประเทศ แลกิจการทุกข์สุขของผู้คนพลเมืองชำนาญมากขึ้น ก็เหมือนมีเครื่องป้องกันที่จะ พลาดพลั้งให้น้อยลงด้วย เหล่านี้เป็นคุณสมบัติของการเที่ยว แต่อย่าเข้าใจว่าไป เที่ยวละคงจะได้คุณสมบัติเหล่านี้ คนอยู่ปากข้างโน้นข้ามเรือจ้างมาทำงานปากข้าง นี้ทุกที่ทุกวันมีถมไป ลองไปถามดูเถิดว่าน้ำน้ำกับน้ำแล้ง ฤน้ำขึ้นกับน้ำลง คนแจว เรือจ้างเขาแจวเลียปลัดตัดตีสายน้ำ ผิดกันอย่างไร น้อยคนดอกจะชี้แจงให้ถูกต้องได้ เพราะคนโดยसानลงเรือแล้วก็ตั้งหน้าแต่จะถึงปาก น้อยคนที่จะสังเกต คนข้ามเรือ จ้างเหล่านี้ฉันทใด คนที่ไปเที่ยวเตร่ก็ทำนองเดียวกัน มีธุระก็มักตั้งหน้าหมายแต่จะไป ให้ถึงที่ธุระซึ่งอยู่สุดหนทาง ที่จะเอาใจใส่สอดส่ายพิจารณาดูการงานภูมิประเทศ ไปตามทางนั้นมีน้อย เพราะเหตุนั้นการเที่ยวที่จะได้ประโยชน์จำต้องตั้งใจแสวงหา ความรู้ด้วย จึงจะได้ประโยชน์เต็มตามควร นี้และเป็นความสำคัญอีกข้อหนึ่ง”

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2561)

จากข้อความดังกล่าวที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้แสดงทรรศนะต่อการเดินทาง ท่องเที่ยวและทรรศนะต่อความรู้ที่แสดงให้เห็นว่าการเดินทางนั้นเป็นประโยชน์อย่างมากต่อการทำ ความเข้าใจบริบทต่าง ๆ ของประเทศ โดยเฉพาะผู้ที่เดินทางเป็นขุนนางที่มีส่วนในการบริหารประเทศ การที่ได้พบเห็นสภาพจริงต่าง ๆ ของบ้านเมืองจะเป็นประโยชน์ต่อการกำหนดนโยบายต่าง ๆ ที่สอดคล้องกับบริบทนั้นได้อย่างถูกต้อง นอกจากนี้แล้วในตัวอย่างที่ยกมาความรู้ที่เกิดจากการเดินทาง ยังเป็นประโยชน์สำหรับผู้เดินทาง เช่น ผู้ที่สนใจในการค้าขาย และราชการชั้นผู้น้อย ซึ่งความรู้ต่าง ๆ ย่อมเป็นประโยชน์สำหรับชีวิตมากกว่าผู้ที่ไม่มีความรู้และประสบการณ์ การเดินทางท่องเที่ยวผู้ที่ เดินทางจำเป็นต้องแสวงหาความรู้ด้วยถึงจะเป็นประโยชน์ต่อชีวิต

ในสมัยรัชกาลที่ 5 ชนชั้นนำสยามเดินทางไปยังสถานที่ต่าง ๆ ภายในราชอาณาจักรและ นอกราชอาณาจักรส่วนหนึ่งเป็นการเดินทางเพื่อเรียนรู้ถึงสภาพบ้านเมืองซึ่งเป็นประโยชน์สำหรับการ

กำหนดนโยบายต่าง ๆ ของประเทศ เพื่อให้รอดพ้นจากการตกเป็นเมืองขึ้น ซึ่งจะเห็นได้จากการเดินทางของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช และที่สำคัญยิ่งคือการเสด็จพระราชดำเนินของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปยังสถานที่ต่าง ๆ ทั้งในและนอกประเทศ เป็นต้น

3.1.4 การเดินทางคือการเยียวยาจิตใจ

การเดินทางคือการเยียวยาจิตใจเป็นอีกมโนทัศน์หนึ่งของผู้เดินทางสะท้อนผ่านวรรณกรรม การเดินทาง นอกจากการเดินทางจะเป็นความต้องการที่จะหลีกเลี่ยงความทุกข์ที่เกิดขึ้นในชีวิตแล้วนั้น การเดินทางยังเป็นการเยียวยาจิตใจจากความทุกข์ การได้เดินทางท่องเที่ยวพักผ่อนหย่อนใจ การได้สัมผัสธรรมชาติที่สวยงาม การได้พบเห็นผู้คนวัฒนธรรมใหม่ทำให้ผู้ที่เดินทางหลีกเลี่ยงความซ้ำซากของชีวิต

การเดินทางของสุนทรภู่ถือเป็นตัวอย่างที่ชัดเจนที่แสดงถึงมโนทัศน์ของผู้เดินทางมอง การเดินทางคือการเยียวยาจิตใจ ในช่วงรัชกาลที่ 3 ถือเป็นช่วงที่สุนทรภู่ชีวิตตกอับ ต้องบวชเพื่อหลีกเลี่ยงภัย ในสมัยนี้สุนทรภู่ได้แต่งนิราศหลายเรื่อง คือ นิราศภูเขาทอง นิราศวัดเจ้าฟ้า นิราศพระปฐม นิราศเมืองเพชร และนิราศสุพรรณ เรื่องราวการเดินทางของสุนทรภู่ในนิราศเหล่านี้นอกจากจะทำให้สุนทรภู่เข้าใจสัจธรรมของชีวิตแล้ว การเดินทางยังเป็นการเยียวยาจิตใจให้สุนทรภู่มีโอกาสผ่อนคลายความทุกข์ในชีวิต ดังตัวอย่างในนิราศภูเขาทอง ซึ่งในนิราศเรื่องนี้สุนทรภู่ได้เขียนไว้อย่างชัดเจนถึงความตกอับในชีวิต และการเดินทางช่วยบรรเทาจิตใจ ดังข้อความต่อไปนี้

“โอ้ปางหลังครั้งสมเด็จพระบรมโกษฐ์	มาผูกโบสถ์ก็ได้มาบูชาขึ้น
ชมพระพิมพ์ริมผนังยังยั้งยืน	ทั้งแปดหมื่นสี่พันได้วันทา
โอ้ครั้งนี้มีได้เห็นเล่นฉลอง	เพราะตัวต้องตกประดาชาวดานา
เปนบุญน้อยพลอยนิกโมทนา	พอนาวาติดชลเข้าวนเวียน”

(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

จากตัวอย่างข้างต้นจะเห็นได้ว่าสุนทรภู่กล่าวถึงชีวิตที่ตกอับวาสนา ซึ่งสถานที่ที่สุนทรภู่เดินทางผ่านนั้นช่วยกระตุ้นให้คิดถึงอดีตที่เคยรุ่งเรือง และอีกตัวอย่างในนิราศภูเขาทองที่กล่าวถึงการไร้ที่อยู่ที่พักพิง ดังตัวอย่าง

“มาถึงบางธรณีทวิโสภ	ยามวิโยคยากใจให้สอื้น
โอ้สุธาหนาแน่นเปนแผ่นพื้น	ถึงสี่หมื่นสองแสนทั้งแดนไตร
เมื่อเคราะห์ร้ายกายเราก้เท่านี้	ไม่มีที่พสุธาจะอาไศรย
ล้วนนามหนักเจ็บแสบคับแคบใจ	เหมือนนกไร้รังเร่อยู่เอยกา”

(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

จากตัวอย่างข้างต้นจะเห็นได้ว่าสุนทรภู่กล่าวถึงแผ่นดินที่กว้างใหญ่ไพศาล แต่สุนทรภู่กลับไม่มี พสุธาจะอาศัยเหมือนนกไรรังเร่อยู่เอนก ซึ่งพสุธาและรังนี้น่าจะหมายถึงการขาดเจ้านายอุปถัมภ์ และที่พึงของชีวิตของสุนทรภู่ ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ 2 สุนทรภู่ถือเป็นที่โปรดปรานของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และได้รับการอุปถัมภ์จากพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งสุนทรภู่ได้กล่าวถึงพระปิ่นเกล้าฯ และการขาดเจ้านายอุปถัมภ์ ในนิราศภูเขาทอง ดังข้อความที่ว่า

“ถึงสามโคกโคกถวิลถึงปิ่นเกล้า	พระพุทธเจ้าหลวงบำรุงซึ่งกรุงศรี
ประทานนามสามโคกเปนเมืองตรี	ชื่อประทุมธานีเพราะมีบัว
ไอ้พระคุณสูญลับไม่กลับหลัง	แต่ชื่อตั้งก็ยังอยู่เขารู้อั่ว
ไอ้เรานี้ที่สุนทรประทานตัว	ไม่รอดชั่วเช่นสามโคกยิ่งโศกใจ
สิ้นแผ่นดินสิ้นนามตามเสด็จ	ต้องเที่ยวเตร็ดเตร่หาที่อาไศรย
มั่นกำเนิดเกิดชาติใดใด	ขอให้ได้เปนข้าฝ่าธุลี
สิ้นแผ่นดินขอให้สิ้นชีวิตบ้าง	อย่ารู้ร้างบงกชบทศรี
เหลืออาลัยใจตรมระทมทวี่	ทุกวันนี้ก็ซึ่งตายทรงกายมา”
	(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

จากตัวอย่างข้างต้นจะเห็นได้ว่าสุนทรภู่กล่าวถึงพระปิ่นเกล้าฯ ซึ่งเป็นเจ้านายอุปถัมภ์ของสุนทรภู่ และเมื่อสิ้นพระปิ่นเกล้าฯ สุนทรภู่ก็ขาดที่พึ่งพึ่งต้องตกอับในชีวิต ต้องตรมใจและฝันใช้ชีวิตอยู่ดังข้อความที่ว่า “เหลืออาลัยใจตรมระทมทวี่ ทุกวันนี้ก็ซึ่งตายทรงกายมา” ซึ่งจากที่ยกตัวอย่างมาในนิราศภูเขาทองนั้นจะเห็นได้ว่าสุนทรภู่กล่าวถึงช่วงชีวิตตกอับ ไร้ที่พึ่งขาดเจ้านายอุปถัมภ์ถึงกลับต้องตรมใจฝันดำเนินชีวิตต่อ และการได้ออกเดินทางในครั้งนี้ถึงแม้จะผ่านสถานที่เก่าที่เคยมีเรื่องราวชีวิตตอนช่วงชีวิตที่รุ่งเรืองมากระตุ้นให้อาลัยอาวรณ์หา รวมทั้งชื่อแห่งหนตำบลที่เดินทางผ่านกระตุ้นให้เกิดการเปรียบเทียบกับชีวิตที่เคยรุ่งเรืองและตกอับ แต่เส้นทางธรรมชาติที่สวຍงามและเพื่อนร่วมเดินทางที่ดีก็มีส่วนช่วยเยียวยาจิตใจของสุนทรภู่ได้บ้าง ดังตัวอย่างต่อไปนี้

“แสนวิตกกอกเอ๋ยมาอ้างว้าง	ในทุ่งกว้างเห็นแต่แซมแซมสลอน
จันตีดาวพราวพรางกลางอัมพร	กะเรียนร่อนร้องก้องเมื่อสองยาม
ทั้งกบเขียดกรียดกริดจิ้งหรีดเรื่อย	พระพายเฉื่อยฉิวฉิวระหวือหวาม
วังเวงจิตครคิดคณิ่งรำพึงความ	ถึงเมื่อยามยังอดมโสมนัส
สำรวจกับเพื่อนรักสพรักพร้อม	อยู่แหวดล้อมหลายคนปรนนิบัติ
ไอ้ยามเข็ญเห็นอยู่แต่หนูพุด	ช่วยนั่งปัดยุ้งให้ไม้ไกลกาย

จนเดือนเด่นเห็นนกกระจับจอก
เห็นร่องน้ำลำคลองทั้งสองฝ่าย
จนแจ่มแจ้งแสงตะวันเห็นพรรณผัก
เหล่าบัวเฟื่อนแลสล้างริมทางจร
สายดิ่งแกมแชมสลับต้นต๋ำเต่า
กระจับจอกดอกบัวบานผกา
โอ้เช่นนี้สีกาได้มาเห็น
ที่มีเรือน้อยน้อยจะลอยพาย
ถึงตัวเราเล่าถ้ายังมีโยมหญิง
คงจะใช้ให้ศิษย์ที่ติดมา
นี่จนใจไม่มีเท่าชี้เล็บ
พอรอนรอนอ่อนแสงพระสุริยน

รตะดอกบัวเฟื่อนเมื่อเดือนหงาย
ข้างน้ำท้ายถ่อมาในสาคร
ดูน่ารักบรรจงส่งเกสร
ก้ามกุ้งซ่อนเสียดสาหร่ายได้คงคา
เปนเหล่าเหล่าแลรายทั้งซ้ายขวา
ดาษดาตูขาวดั่งดาวพราย
จะลงเล่นกลางทุ่งเหมือนมุ้งหมาย
เที่ยวถอนสายบัวผันสันตวา
ไไหนจะนั่งดูตายอายุบุผา
อุส่าห์หาเอาไปฝากตามยากจน
ชี้เกียดเก็บเลยทางมากกลางหน
ถึงตำบलगูแก่ยิ่งเศร้าใจ”

(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

จากตัวอย่างข้างต้นจะเห็นได้ว่าสุนทรภู่กล่าวถึงธรรมชาติยามกลางคืนที่พบเห็นแล้วทำให้นึกถึงชีวิตอดีตที่เคยรุ่งเรืองกับเพื่อนรัก แต่ตอนนี้ตกอับก็มีเพียงหนูพัดบุตรชายที่คอยปรนนิบัติพัดวีไม่ทิ้งห่างไปไหน ทำให้สุนทรภู่เข้าใจสัจธรรมของชีวิตมากขึ้น และสุนทรภู่ยังได้บรรยายถึงธรรมชาติที่สวยงามระหว่างทางกล่าวถึงพรรณผัก กระจับ จอก ดอกบัวบานที่ออกดอกดาษดาตูขาวดั่งดาวพราย ความงามจากธรรมชาติเหล่านี้ถือได้ว่ามีส่วนช่วยบรรเทาจิตใจให้พ้นจากความทุกข์ได้

ส่วนในเนื้อหาในตอนท้ายของนิราศภูเขาทองสุนทรภู่ได้กล่าวถึงการเดินทางไปนิราศภูเขาทองเพื่อไปเคารพพระพุทธรูปและสฤปบรมธาตุที่ภูเขาทองเพื่อคลายความทุกข์ใจ ดังตัวข้อความต่อไปนี้

“ประทับทำนอรุณอารามหลวง
นิราศเรื่องเมืองเก่าของเรา
ด้วยได้ไปเคารพพระพุทธรูป
เปนนิไสยไว้เหมือนเดือนศรัทธา
ไซ้จะมีที่รักสมัคมาด
ซึ่งครวญคร่ำทำที่พิริ้วไโร

ค่อยสร้างทรงทรงศีลพระชินศรี
ไว้เปนที่โสมนัสทัศนาศนา
ทั้งสฤปบรมธาตุพระศาสนา
ตามภาษาไม่สบายพอกคลายใจ
แรมนิราศร้างมิตรพิศมัย
ตามนิไสยกายพักลอนแต่ก่อนมา”

(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

จากตัวอย่างข้างต้นจะเห็นได้ว่าสุนทรภู่กล่าวไว้อย่างชัดเจนถึงการเดินทางไปเคารพพระพุทธรูปและสถาปัตยกรรมที่ภูเขาทอง และการแต่งนิราศก็เพื่อคลายความทุกข์ใจ ไม่ได้มีเรื่องรักใคร่อย่างไร ซึ่งถึงแม้อาจปรากฏการกล่าวถึงนางผู้เป็นที่รักบ้างแต่เป็นเพียงการแต่งตามธรรมเนียมนิราศและชั้นเชิงการแต่งกลอนของสุนทรภู่นั้น

จากที่กล่าวมาเกี่ยวกับมโนทัศน์การเดินทางคือการเยียวยาจิตใจนั้นจะเห็นได้ว่าเมื่อบุคคลประสบปัญหาในชีวิตการเดินทางเป็นสิ่งที่ผู้เดินทางเห็นว่าเป็นสิ่งที่ช่วยเยียวยาจิตใจจากความทุกข์ใจได้ การเดินทางไปสถานที่ศักดิ์สิทธิ์เป็นที่เคารพและศรัทธาของบุคคลประกอบกับความเชื่อเรื่องผลบุญช่วยให้ผู้ที่เดินทางมีกำลังใจดำเนินชีวิตต่อ ความงามของธรรมชาติที่พบเห็นระหว่างทางช่วยผ่อนคลายความเศร้าให้แก่ผู้เดินทาง การเดินทางออกจากพื้นที่ของปัญหาทำให้ผู้เดินทางมีโอกาสพบทิวทัศน์ซึ่งมีธรรมชาติและสิ่งที่พบเห็นระหว่างทางเป็นสิ่งเร้าให้เกิดการคิดถึงชีวิตที่ผ่านมาและในบางครั้งทำให้ผู้ที่เดินทางเข้าใจชีวิตและสัจธรรมของชีวิตมากขึ้น

3.1.5 การเดินทางคือการหาความรื่นรมย์จากธรรมชาติ

การเดินทางคือการหาความรื่นรมย์จากธรรมชาติเป็นอีกมโนทัศน์หนึ่งของผู้เดินทาง สะท้อนผ่านวรรณกรรมการเดินทาง ธรรมชาติที่สวยงามมีส่วนกระตุ้นให้เกิดการเดินทางของผู้คนเพื่อชื่นชมธรรมชาติ ถึงแม้การเดินทางในครั้งนั้น ๆ จะมีจุดมุ่งหมายที่แตกต่างกันไปในแต่ละครั้งของการเดินทางก็ตาม แต่การเดินทางผ่านเส้นทางธรรมชาติที่สวยงาม ก็ยอมทำให้ผู้ที่เดินทางแสวงหาความรื่นรมย์จากธรรมชาติในระหว่างเส้นทางที่เดินทางผ่าน ดังตัวอย่างใน “นิราศรบพม่าที่ท่าดินแดง” บทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ 1 ถึงแม้การเสด็จพระราชดำเนินในครั้งนี้เป็นการเสด็จพระราชดำเนินเพื่อการศึกษาสงครามแต่เมื่อพระองค์เสด็จผ่านธรรมชาติที่สวยงามพระองค์ก็ชื่นชมพรรณานาความงามของธรรมชาติที่พบเห็น ดังข้อความว่า

“เป็นช่องซันเชิงผลศิลาลาด	รุกขชาติรื่นรอยสวยสม
ไพโรจิตรพิศพรณอยู่น่าชม	ลมพัดพากลั่นสุมาสยม
มีที่ธารน้ำพุุดต้น	ตลอดลั่นไหลลงแต่ยอดผา
เป็นโปลงปล่องช่องซันบรรพตา	เช่นช่าดั่งสายสุหร่ายริน
บ้างเป็นท้อแถวทางหว่างบรรพต	เลี้ยวลดไหลมาไม่รู้สิ้น
น้ำใสไหลชอกศิขรินทร์	แสนถวิลถึงสวาทไม้คลาดคลา
เกษมสุขแสนสนานสำราญเริง	บันเทิงจิตพิศวงพรรษา
ชะลอได้ก็จะใคร่ชะลอมมา	ให้เป็นผาสุกทุกนางใน”

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, 2464)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพระองค์พระรณนา ความงามของธรรมชาติทั้งรุกขชาติ กลิ่นสุมาสนย์ ธารน้ำตกที่สวยงาม ซึ่งธรรมชาติที่สวยงามเหล่านี้ สร้าง สร้างความรื่นรมย์ให้แก่ผู้ที่พบเห็น และอีกตัวอย่างของการเดินทางของสุนทรภู่ในวรรณกรรม นิราศก็ปรากฏให้เห็นถึงการแสวงหาความรื่นรมย์จากธรรมชาติเช่นเดียวกัน ดังตัวอย่างในนิราศ พระประธม ดังข้อความต่อไปนี้

“พอรุ่งรางวางเวงเสียงแครงครื้น	ปีกาตื้นต่างเรียกกันเพรียกเสียง
โกกิลากาแกแ่งสำเนียง	สนั่นเพียงพิณพาทย์ระนาดประโคม
กระหิมหึ่งผิงบินกินเกสร	ทรวงภรมเหมือนพีเคยได้ไชโยม
น้ำค้างชะประเปรยเซยเซโลม	พื่นโพลมแยมสว่างกระจ่างตา
เสพย์อาหารหวานควาแต่เข้าชื่น	ยังรวรรื่นรินรินกลิ่นบุปผา
กับพวกห้องสองบุตรสุดศรัทธา	ขึ้นเดิรป่าไปตามทางเสียงวางเวง
กระเหว่าหวานขานเสียงสำเนียงเสนาะ	ค้อนทองเคาะค้อนทองเสียงปองเป้ง
เห็นรอยเสื่อเนื้อตื้นอยู่ครื้นแครง	ให้กริ่งเกรงโห่ฉาวเสียงกราวกรียว
ต้นกรวยไทรไทรสะแกแคแกรกร่าง	น้ำค้างพร่างพร่างชุ่มชุ่มเขียว
หนทางอ้อมค้อมคดต้องลดเลี้ยว	พากันเที่ยวชมเนื้อดูเสื่อดาว
พอแสงแดดแผดร้อนอ่อนอ่อนอุ่น	กระต่ายตุ่นต่างต่างบ้างต่างขา
สุกรป่าข้ามดเหมือนแมวคราว	เวลาเข้าซึกฝูงออกทุ่งนา
เด็กเด็กโดดโลดไล่กระต่ายหลบ	จับประจบหล้มสมน้ำหน้า
สนุกในไพรพนศรัถยา	ทั้งบรรดาเด็กน้อยก็พลอยเพลิน”

(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าสุนทรภู่กับผู้ติดตามเที่ยวชมความงามของธรรมชาติระหว่าง เส้นทางชมต้นไม้ ฟังเสียงนก เสียงธรรมชาติ เที่ยวชมสัตว์ป่าต่าง ๆ ระหว่างเส้นทาง ซึ่งสร้างความ รื่นรมย์ให้แก่คณะเดินทาง และอีกตัวอย่างในนิราศเมืองเพชร ของสุนทรภู่ ดังข้อความ

“ขึ้นลานวัดทัศนาคูอาวาส	ศิลาลาดเลียบเดินเนินสิ่งขร
พฤษาออกดอกช่ออรชร	หอมขจรจำปาสารภี
ต้นโพไทรไม้้งอกตามชอกหิน	อินทนิลนางแยมสอดแซมศรี
เหล่าลั่นทมร่มรอบขอบคีรี	สุมาลีหล่นกลาดดาษดิน
ได้ชมเพลินเดินมาถึงน้ำโบสถ์	สมาโทษถือเทียนเวียนทักษิณ
เคารพสามตามกำหนดหมดมลทิน	กับหนูนิลหนูพัดเข้ามัสการ”

(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

จากตัวอย่างในนิราศเมืองเพชรของสุนทรภู่ สุนทรภู่ได้กล่าวถึงความงามของดอกไม้ นานาพรรณที่ออกดอกสวยงาม สร้างความรื่นรมย์ให้แก่ผู้ที่พบเห็น ซึ่งในนิราศของสุนทรภู่ก็มีการกล่าวถึงความสวยงามของธรรมชาติระหว่างเดินทางที่สร้างความรื่นรมย์และให้ความเพลิดเพลินระหว่างเดินทางช่วยให้ลืมความเหนื่อยล้าจากการเดินทางได้ นอกจากนี้แล้วในวรรณกรรมการเดินทางประเภทจดหมายเหตุก็มีปรากฏให้เห็นถึงการหาความรื่นรมย์จากธรรมชาติเช่นเดียวกัน ดังตัวอย่างใน ๒ ใน “จดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินประพาศทวีปยุโรปครั้งที่ ๒ เล่ม ๒ รัตนโกสินทรศก ๑๒๕-๑๒๖” นายพันเอก หม่อมมนเรนทราชา เรียบเรียง ดังตัวอย่างใน “ตอนที่ ๒๗ ดยู่ปวัส” ดังข้อความต่อไปนี้

“...ข้างหนึ่งแลขึ้นไปเป็นเขาสูง มีน้ำพุน้ำตก กระโจนลงมาเป่นละอองเสียง อ้ออึง อีกข้างหนึ่งแลลงไปชั้นเป่นเหว มีผาแลลำธารไหลลงไปสู่ลวแกเขาข้างล่าง ตามทางมีกระท่อมคนทำถนนตั้งอยู่เป่นระยะห่าง ๆ กัน เป่นโรงไม้ขนาดเล็ก หลังคาไม้ทั้งต้นปะด้วยดิน หญ้าขึ้นเต็มตามทางยิ่งสูงขึ้นไปยังหนาวจัดตามลำดับ พอสูงประมาณ ๘๐๐ เมตร ถึงสโนแลน้ำแข็ง (เกลเซีย) บางแห่งทางเดินในซอก น้ำแข็งเป่นกำแพงอยู่ ๒ ข้าง สูงตั้งแต่ ๓-๔ ศอก บนยอดเขามีน้ำแข็งหุ้มขาวดาดไป ทั้งสิ้น แลลงไปข้างล่างเห็นทางเป่นริ้ว ๆ ทบกันไปมาเหมือนงูเลื้อย พันกันกับ สายน้ำต่าง ๆ ตลอดลงไปจนถึงพืด แต่พืดนั้นแลเห็นไม่ได้ทั่ว เพราะมีภูเขาบัง ในแถบนี้ไม่มีใครมีน้ำตกจากหน้าผาอันสูงใหญ่ แต่ไหลเป่นลำธารมาตามใต้เกลเซีย หลายทาง แหงนขึ้นไปข้างบนยังเป่นสูง ยอดหายไปในหมอก บางแห่งยอดเป่นลาด ขาวดาดไปด้วยสโนติดกับท้องฟ้า พิจารณาไปทำให้รู้สึกไปว่าขึ้นสวรรค์ทั้งเป่น เห็น สายน้ำตกแลลำธารอันใสบริสุทธิ์เป่นสพานแก้วเห็นสโนที่ติดค้ำตามทีลาดลุ่มเป่น ทางเงิน เห็นยอดเขาซึ่งคาคด้วยสโนแลน้ำแข็งไปจนติดท้องฟ้าเป่นขาลาหรือ สนามเงิน เห็นยอดเขาซึ่งอยู่ในหมอก มีม่านผ้าโปร่ง อย่างบางคลุมวิมานเทพารักษ์ ยังมีหน้าซำเมื่อขึ้นไปเกือบจะถึงยอดเขา มีลูกเห็บแลสโนตกลงมาขาวเป่นเข้าดอก ดอกไม้ เต็มไปทั้งอากาศ เสียแต่ข้าวตอกนี้ละลายเป่นน้ำไปเท่านั้น แต่ว่าของทิพย์ ของสวรรค์เช่นนี้ก็ไม่น่าจะคงอยู่ น่าจะหายไปเหมือนกัน ....”

(นเรนทราชา (หม่อม), 2450)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าหม่อมมนเรนทราชาได้กล่าวถึงธรรมชาติที่สวยงามของเส้นทาง และความงามบนภูเขาหิมะซึ่งหม่อมมนเรนทราชาเปรียบความงามว่าเป็นวิมานเทพารักษ์ น้ำแข็งปกคลุมสวยงาม หิมะตกลงมาเหมือนข้าวตอกดอกไม้เหมือนของทิพย์ในสวรรค์ ความงามที่ได้พบเห็นนั้นย่อม

สร้างความตื่นตาตื่นใจเป็นอย่างมากให้แก่คณะเดินทางจากสยาม ซึ่งเป็นผู้คนในประเทศเขตร้อนที่ไม่มีสภาพอากาศ ปรากฏการณ์ธรรมชาติและทิวทัศน์เช่นที่พบเห็น

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าการแสวงหาความรื่นรมย์จากธรรมชาติเป็นส่วนหนึ่งของการเดินทางโดยเฉพาะการเดินทางที่ต้องผ่านเส้นทางธรรมชาติที่สวยงาม ผู้เดินทางย่อมหาความรื่นรมย์จากธรรมชาติที่พบเห็น ความรื่นรมย์ของธรรมชาติดังกล่าวจึงมีส่วนกระตุ้นให้เกิดการเดินทางเพื่อเที่ยวชมธรรมชาติที่สวยงาม ซึ่งการแสวงหาความรื่นรมย์จากธรรมชาตินั้นปรากฏให้เห็นทั้งในวรรณกรรมการเดินทางประเภทนิราศและจดหมายเหตุการเดินทาง

3.1.6 การเดินทางคือการพิสูจน์ตัวตน

การเดินทางเพื่อพิสูจน์ตัวตนเป็นอีกมโนทัศน์หนึ่งที่ส่งผลให้เกิดการเดินทาง การพิสูจน์ตัวตนนั้นเป็นความต้องการพิสูจน์ความเป็นชาย และความต้องการพิสูจน์ศักยภาพ หรือความต้องการเป็นผู้พิชิต ซึ่งในวรรณกรรมการเดินทางทั้งนิราศและจดหมายเหตุตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงรัตนโกสินทร์แทบทั้งหมดเป็นเรื่องราวการเดินทางของเพศชายแทบทั้งสิ้น การประสบความสำเร็จ ยากลำบาก การผจญภัยอันตรายในการเดินทางถือเป็นการค้นหาและเพื่อพิสูจน์ความเป็นชาย ซึ่ง ทอดด์ ดับบลิว รีเซอร์ (Todd w. Reeser) (อ้างใน จิรัฏฐ์ เฉลิมแสนยากร, 2559) มองว่าความเป็นชายคืออุดมการณ์อย่างหนึ่งประกอบขึ้นจาก 4 องค์ประกอบหลักที่มีความเกี่ยวข้องและสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกัน ได้แก่ ภาพลักษณ์ (image) คือภาพภายนอกหรือลักษณะที่เห็นได้ชัดในระดับที่สิ้นสุด แสดงให้เห็นถึงลักษณะทางกายภาพของผู้ชายทั้งเรือนร่างและการแต่งกาย เป็นต้น สอง ตำนานหรือเรื่องเล่า (myth) ที่มาสนับสนุนภาพลักษณ์ซึ่งถูกสร้างขึ้นจนทำให้ความเป็นชายมีลักษณะสากล เรื่องเล่าอาจหมายถึงตำนาน เช่น ตำนานปรัมภะของกรีกโบราณที่แสดงให้เห็นถึงลักษณะความเป็นชายในฐานะนักรบ หรืออาจเป็นเรื่องเล่าในเชิงข้อพิสูจน์ทางวิทยาศาสตร์ที่สร้างความน่าเชื่อถือในการรับรองความเป็นชายที่ผูกติดกับเพศชาย เช่น การอ้างถึงฮอว์โมน กลไกร่างกาย อวัยวะภายในและกล้ามเนื้อ เพื่อตอกย้ำว่าเพศชายกับความเป็นชายคือสิ่งเดียวกัน ทั้งภาพลักษณ์และเรื่องเล่าได้ผสมผสานกันจนกลายเป็นองค์ประกอบที่ สาม คือ วาทกรรม (discourse) ที่ผลิตซ้ำจากทั้งสถาบันในสังคมและในระดับปัจเจกบุคคล ทั้งภาษาพูดและภาษาเขียน ดังเช่น วาทกรรมความเป็นชายที่ถูกผลิตสร้างจากรัฐผ่านแบบเรียนที่วางรูปแบบวิถีทางของเพศชายที่จะต้องมีความเข้มแข็งเพื่อเป็นกำลังหลักของครอบครัวหรือของชาติ วาทกรรมดังกล่าวจะเกิดผลสัมฤทธิ์ได้ต้องเกิดจากองค์ประกอบที่ สี่ คือ การนำไปใช้หรือนำไปปฏิบัติ (perform/act) เพราะผู้ชายที่ต้องการความเป็นชายต้องแสดงออกตามภาพลักษณ์หรือวาทกรรมที่ถูกสร้างขึ้นมา

ในวรรณกรรมนิราศและจดหมายเหตุการเดินทางปรากฏเรื่องราวการเดินทางซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับการค้นหาตัวตนและการพิสูจน์ความเป็นชาย การพิสูจน์ความเป็นชายส่วนหนึ่งแสดงออกในรูปแบบของการเดินทางเพื่อพิสูจน์ตนเอง ซึ่งความเป็นชายตามค่านิยมของสังคมสมัยนั้น ในวรรณกรรมการเดินทางพบลักษณะความเป็นชาย ดังนี้

หนึ่ง ความเป็นชายในฐานะนักรบ ในวรรณกรรมนิราศและจดหมายเหตุปรากฏเรื่องราวการเดินทางที่เกี่ยวข้องกับการศึกสงครามซึ่งแสดงให้เห็นถึงความเป็นนักรบหรือชายชาติทหารที่ต้องคอยปกป้องบ้านเมือง ช่วยรักษาความสงบเรียบร้อย และเพื่อการขยายอาณาจักรที่แสดงให้เห็นถึงความเป็นชายเหนือชายเหนือราชอาณาจักรต่าง ๆ ความเป็นชายในฐานะนักรบสร้างความเป็นวีรบุรุษของชายซึ่งมีมาแต่สมัยสุโขทัยเห็นได้จากการชนช้างของพ่อขุนรามคำแหงกับขุนสามชนในศิลาจารึกหลักที่ 1 พระปรีชาสามารถในการศึกสงครามของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถในลิลิตยวนพ่าย ความปรีชาสามารถในการศึกสงครามของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า เช่นที่ปรากฏในวรรณกรรมนิราศรบพม่าที่ท่าดินแดง ที่ทรงพระนิพนธ์เมื่อยกทัพไปรบกับพม่าที่ท่าดินแดง เมืองกาญจนบุรีเมื่อ พ.ศ. 2329 นอกจากพระมหากษัตริย์แล้วการศึกสงครามถือเป็นหน้าที่ของชายทุกคนภายในชาติ เช่น การเดินทางของพระยาตรังเมื่อครั้งเสด็จตามรัชกาลที่ 1 ไปตีเมืองทวายเมื่อ พ.ศ. 2330 ในนิราศตามเสด็จทัพลำน้ำน้อย และในโคลงนิราศพระยาตรัง แต่งสมัยรัชกาลที่ 2 เมื่อคราวไปทัพรบกับพม่าที่เมืองชุมพรและกลางในปี พ.ศ. 2325 การเดินทางของนายนรินทรธิเบศ (อิน) ในนิราศนรินทร แต่งเมื่อคราวเดินทางตามสมเด็จพระราชวังบวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์ คราวเสด็จยกทัพหลวงไปปราบพม่าซึ่งยกมาตีเมืองกลางและชุมพรเมื่อ พ.ศ. 2325 เป็นต้น ความเป็นชายในฐานะนักรบถูกนำเสนอผ่านเรื่องการเดินทาง ดังที่กล่าวมานอกจากความเป็นชายในฐานะนักรบสิ่งที่คู่กันในสมัยนั้นคือความเป็นชายในฐานะนักรัก

สอง ความเป็นชายในฐานะนักรัก ปรากฏเห็นเด่นชัดในวรรณกรรมนิราศเพราะว่าการเดินทางถึงสถานที่แห่งหนตำบลใดกวีมีกรำพึงรำพรรณถึงนางผู้เป็นที่รักเสมอซึ่งส่วนมากจะพรรณนาถึงนาง พรรณนาความรัก พรรณนาอารมณ์กวี และพรรณนาเชิงสังวาส ไม่ว่าการเดินทางครั้งนั้นจะมีจุดประสงค์ใดก็ตามกวีมีก็จะกล่าวถึงนางผู้เป็นที่รักเสมอ เช่น บทฝากนางในโคลงนิราศนรินทรคราวจะต้องเดินทางตามสมเด็จพระราชวังบวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์ คราวเสด็จยกทัพหลวงไปปราบพม่าซึ่งยกมาตีเมืองกลางและชุมพร กวีมีการรำพึงรำพรรณถึงนางผู้เป็นที่รักก่อนเดินทางในบทฝากนาง ดังข้อความ

“โฉมควรจักฝากฟ้า	ฤาดิน ดีฤา
เกรงเทพไทรณินทร์	ลอบกล้า
ฝากลมเลื่อนโฉมบิน	บนเล่า ฦแม่
ลมจะชายชักซ้ำ	ชอกเนื้อเรียมสงวน

ฝากอุมาสมรแม่แล้ว   ลักษณะมี เล่านา
 ทราบสวยมภูวจักรี   เกลือกไกล้
 เรียมคิดจบจนตรี   โลกล่วง แล้วแม่
 โฉมฝากใจแม่ได้   ยิ่งด้วยใครครอง”
 (นรินทร์ ธิเบศร์ (ทองอิน), ม.ป.ป.)

ความเป็นนักรักและนักรบเป็นค่านิยมหนึ่ง que แสดงถึงความเป็นชาย สตรีนอกจากจะมีฐานะเป็นหญิงคนรักแล้ว อีกนัยหนึ่งสตรียังมีฐานะเป็นสมบัติสำคัญเปรียบดังเกียรติของความเป็นชาย ที่ผู้ชายจำต้องรักษาไม่ให้ใครมาแตะต้องได้ เพราะนั่นถือเป็นการหมิ่นเกียรติยศของความเป็นชาย

สาม ความเป็นชายในฐานะผู้ที่มีศีลธรรม นอกจากนักรักและนักรบแล้วความเป็นชาย จะต้องสมบูรณ์พร้อมด้วยศีลธรรม ถ้าในฐานะพระมหากษัตริย์ก็จำเป็นต้องเป็นองค์อุปถัมภ์พุทธศาสนา ซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย เช่น พ่อขุนรามคำแหงทรงสร้างพระแท่นมนังคศิลาเพื่อให้พระสงฆ์แสดงธรรมเทศนาในวันพระ ในสมัยอยุธยาตอนต้นสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถตั้งพระทัยจะสละบาปและต้องการแสวงบุญ พระองค์จึงโปรดให้พระราชโอรสพระองค์หนึ่งไปยังลังกาทวีปเพื่อนิมนต์พระสงฆ์ผู้ปราศจากกิเลสมายังกรุงศรีอยุธยา เป็นต้น ซึ่งการทำนุบำรุงศาสนาเป็นกิจสำคัญของพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ที่ต้องทรงเป็นองค์อุปถัมภ์ศาสนาเพราะส่วนหนึ่งช่วยในการรักษาพระราชอำนาจของชนชั้นกษัตริย์และชนชั้นปกครองในการรักษาบ้านเมืองให้สงบสุข เรื่องศีลธรรมมักจะถูกสอดแทรกไว้ในวรรณคดีโบราณเสมอ ตัวอย่างในวรรณกรรมนิราศ เช่น

“จวันรกลีบหกงคลีแหลม   ดั่งขวกแฉมเสียมแทรกแตกไสว
 ใครทำซู้คู่ท่านครั้นบรรลีย์   ก็ต้องไปปิ่นต้นนำชนพอง”
 (สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

“จะเกิดชาติใดใดในมนุษย์   ให้บริสุทธิ์สมจิตที่คิดหมาย
 ทั้งทุกขโศกโรครภัยอย่าไถลักราย   แสนสบายบริบูรณ์ประยูรวงศ์
 ทั้งโลโกโทโสแลโมหะ   ให้ชนะใจได้อย่าไหลหลง
 ของฟุ้งเฟื่องเรื่องวิชาปัญญา   ทั้งให้ทรงศีลขันธในสันดาน
 อีกสองสิ่งหญิงร้ายและชายชั่ว   อย่าเมามัวหมายรักสมัครสมาน
 ขอสมหวังตั้งประโยชน์โพธิญาณ   ตราบนิพานภาคหน้าให้ถาวร”
 (สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

การรักษาศิลปะปฏิบัติเป็นสิ่งหนึ่งที่สนับสนุนความเป็นชายให้สมบูรณ์แบบ การเข้าถึง ซึ่งโพธิญาณเกี่ยวเนื่องกับความเชื่อเรื่องมหาบุรุษและการบำเพ็ญตนเพื่อการเกิดในโลกหน้าที่สมบูรณ์ แบบกว่าเดิม

สี่ ความเป็นชายในฐานะนักผจญภัย การเดินทางผจญภัยเป็นเรื่องราวที่ทำหายความ กล้าของความเป็นชาย การเดินทางผ่านพบเจออุปสรรค การฝ่าฟันสู่ความสำเร็จหรือเป้าหมายต่าง ๆ ถือเป็น การพิสูจน์ความเป็นชายหรือผ่านบททดสอบความเป็นชายที่สมบูรณ์ ในวรรณกรรม การ เดินทางปรากฏการผจญภัยต่าง ๆ ตลอดเส้นทาง เช่น ความยากลำบากของเส้นทางทั้งทางบกและ ทางเรือ การผจญสัตว์ป่า การผจญกับสิ่งลึกลับต่าง ๆ ดังตัวอย่างในนิราศสุพรรณของสุนทรภู่ ดังข้อความต่อไปนี้

“ข้างบ้างใหญ่เพ็ญ	เปลือยเปล่า
ทลวงทลึงถึงแทงเสา	สวบง้าง
งากระเด็นแผ่นท้าวเทา	แทงอีก ฉลิกเอย
บ้ำเลือดเดือดคุดนข้าง	อื่นร้องซ้องเสียง ฯ
	(สุนทรโวหาร (ภู่), 2510)
ท้าวชอบตอบเหล่าเรื่อง	เบื่องบุราณ
ปราสาทราชวังสถาน	ท่านสั่ง
เขารอบขอบปรากาล	เกิดท่า มาแฮ
เปนเถื่อนเกลื่อนโหลงข้าง	ช่วยเฝ้าเข้าของ ฯ”
	(สุนทรโวหาร (ภู่), 2510)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าสุนทรภู่และคณะเดินทางต้องเผชิญภัยจากฝูงช้างป่าซึ่งเป็นภูตเฝ้า รักษาสมบัติโบราณ อุปสรรคที่คณะเดินทางได้เผชิญทำให้ผู้ที่ผ่านการเดินทางย่อมถือว่าผ่านบท ทดสอบความเป็นชายก่อให้เกิดการยอมรับและความนิยมชมชอบในสังคม ยิ่งถ้าการเดินทางครั้งนั้น ๆ ถูกบันทึกในรูปแบบวรรณกรรมยอดนิมร่วมสมัยนั้น เช่น ในนิราศของสุนทรภู่ ช่วงต้นรัตนโกสินทร์ที่ ผู้คนสนใจการเดินทางและการผจญภัยไปยังสถานที่แปลกใหม่ที่มีอยู่จริง ผู้คนนิยมเสพวรรณกรรม เชิงสัจนิยมมากขึ้น การเดินทางผจญภัยจึงถือได้ว่าเป็นรูปแบบหนึ่งของการค้นหาและการพิสูจน์ความ เป็นชายอีกรูปแบบหนึ่ง

นอกจากนี้แล้วความต้องการพิสูจน์ศักยภาพและการเป็นผู้พิชิตมีส่วนผลักดันให้เกิดการเดินทาง ซึ่งการเดินทางของบุคคลส่วนหนึ่งย่อมต้องการพิสูจน์ศักยภาพพิสูจน์ความอดทนต่อความยากลำบากในการเดินทางและความสามารถของตนเองในการเป็นผู้พิชิตความยากลำบากหรือเป็นผู้ที่สามารถฝ่าฟันอุปสรรคของการเดินทางจนถึงจุดหมายปลายทางได้สำเร็จ ซึ่งจะเห็นได้ว่าในวรรณกรรมการเดินทางไทยหลายเรื่องแสดงให้เห็นถึงอุปสรรคในการเดินทาง เช่น ในนิราศของสุนทรภู่ที่เดินทางไปยังสถานที่ต่าง ๆ การเดินทางไกลในมหาสมุทรของพระยามหานุภาพไปเมืองจีน และการเดินทางเพื่อการศึกษาสงครามต่าง ๆ เป็นต้น การเดินทางเหล่านี้แสดงถึงการผจญภัย การฝ่าฟันอุปสรรคและการเอาตัวรอด เรื่องราวเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงศักยภาพและความสามารถของผู้เดินทางได้เป็นอย่างดี

ในวรรณกรรมการเดินทางของสุนทรภู่ เช่น ในวรรณกรรมนิราศเรื่องนิราศเมืองแกลง โคลงนิราศสุพรรณ นิราศเมืองเพชร และนิราศภูเขาทอง ในนิราศเหล่านี้ล้วนเป็นการเดินทางที่ค่อนข้างยากลำบาก ผู้เดินทางต้องมีความอดทน ถือได้ว่าเป็นการแสดงให้เห็นถึงศักยภาพของบุคคลและความต้องการจะพิชิตจุดหมายปลายทางที่ตั้งไว้ให้ประสบความสำเร็จ ดังตัวอย่างในนิราศเมืองแกลงที่ผู้เดินทางต้องประสบความสำเร็จในการเดินทาง ดังข้อความที่ว่า

“ต่างโหยหิวหน้าสองขาแข็ง กลืนกระตือกกลืนกลืนน้ำลาย น้ำก็หนองอยู่ในท้องชลาสินธุ์ เหมือนไร้คู่อู่ข้างกำแพงวัง ทั้งนี้เพราะเคราะห์กรรมกระทำไว้ แล้วปลอบน้องสองราปรีชาชาย เห็นบ่น้ำรำตี้มเอาโดยอยาก ค่อยมีแรงแข็งใจไปทางเวียน	ในคอแห้งหอบร่นกระหนกระหาย เจียนจะตายเสียด้วยร้อนอ่อนกำลัง จะกอบกินเค็มขมไม่สมหวัง จะเกี้ยวมั่งก็จะเขียนเอาเจียนตาย นี่กะไรจึงไม่สมอารมณ์หมาย มาถึงท้ายทิวปานาจอมเทียน พออ้าปากเหม็นหินให้คลื่นเหียน ไม่แฉะเวียนเดาเดินดำเนินไป” (สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)
--	--

แต่ในบางครั้งของการเดินทางผู้เดินทางอาจมีการท้อถอย หหมดแรง หหมดกำลังใจ และอาจมีผู้ร่วมเดินทางบางคนไปไม่ถึงจุดหมาย เช่น ในนิราศเมืองแกลง นายแสงผู้นำทางของสุนทรภู่ได้หนีหายระหว่างการเดินทาง ดังตัวอย่าง

“นายแสงหลบหนีไม่พบเห็น น้อยหรือเพื่อนเหมือนจะร่วมชีवालัย จึงกรวดน้ำรำว่าต่ออาวาส มาลงกันปลิ้นปลอกหลอกทั้งเป็น	ไอ้แสนเข็ญคิดน่าน้ำตาไหล มาสุญใจจำจากเมื่ออยากเย็น อันชายชาตินี้หนอไม่ขอเห็น จะชี้เช่นชั่วช้าให้สาใจ
--	---

เดชะสัต์ยอธิษฐานประจันแจ้ง	ให้เรียกแสงเทวทัตจนต์ดชัย
เหมือนชื่อตั้งหลังพิหารเขียนถ่านไฟ	ด้วยน้ำใจเหมือนมินหม้อทรชน
แล้วชวนสองน้องรักร่วมชีวิต	ให้เปลี่ยวจิตไม่รู้แจ้งรู้แห่งหน
จากระยงย่องตามกันสามคน	เลียบถนนคันทนาป่ารำไร”

(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

การเดินทางในมหาสมุทรเป็นสิ่งที่อันตรายและต้องต่อสู้กับอุปสรรคเพื่อการเป็นผู้พิชิตเส้นทางที่แสนยากลำบากและอันตราย การเดินทางในมหาสมุทรปรากฏในวรรณกรรมตั้งแต่ในสมัยอยุธยาในจดหมายเหตุเรื่องส่งทูตไทยไปกรุงโรมครั้งที่ 2 ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช และในนิราศต้นทางฝรั่งเศส เรื่องราชทูตไทยไปเมืองฝรั่งเศสครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (ตำราพระราชานุญาต, 2470) ตามหนังสือจดหมายเหตุของฝรั่งเศส ปรากฏการเดินทางในครั้งนั้นว่าไปถึง 4 ครั้ง ครั้งแรกไปเมื่อ ค.ศ. 1681 ตรงกับ (ปีระกา จุลศักราช 1043) พ.ศ. 2224 ราชทูตเชิญพระราชสาส์นไปถวายพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 แลเป็ป ณ กรุงโรม ไปในเรือกำปั่นฝรั่งเศส แต่เรือลำนั้นไปแตกที่เกาะมดะคัสคา คนที่ไปหายสูญไปหมด ต่อมาอีก 2 ปี ถึงพ.ศ. 2226 ทูตไทยเดินทางไปเป็นครั้งที่ 2 ทูตที่สยามส่งไปในครั้งนี้เป็นขุนนางผู้น้อยในกรมท่า 1 คน ในกรมอาสาจาม 1 คน โดยสารเรือกำปั่นฝรั่งเศสไปเพื่อสืบข่าวทูตไทยที่หายไปในครั้งแรก ซึ่งจะเห็นได้ว่าการเดินทางในมหาสมุทรนั้นเสี่ยงต่ออันตราย พายุ คลื่นลม มรสุมที่ไม่สามารถคาดเดาได้ การสูญหายของเรือเดินสมุทรจึงเป็นเรื่องที่สามารถเกิดขึ้นได้บ่อยครั้ง

ต่อมาเรื่องราวการเดินทางในมหาสมุทรที่น่าสนใจปรากฏในวรรณกรรมเรื่อง นิราศเมืองกวางตุ้ง หรือนิราศพระยามหานุภาพไปเมืองจีนเป็นการเดินทางของคณะทูตไทยเพื่อสถาปนาความสัมพันธ์ระหว่างกรุงธนบุรีกับจีน เมื่อ พ.ศ. 2324 ซึ่งพระยามหานุภาพได้บันทึกเรื่องราวระหว่างการเดินทางที่คณะเดินทางต้องผ่านพันอุปสรรค คลื่นลม พายุ กว่าจะเดินทางถึงจุดหมาย ดังตัวอย่างในนิราศกวางตุ้ง ดังข้อความต่อไปนี้

“ก็บ่ายข้ามตามบูรพาภาค	แสนวิบากคลื่นใหญ่ก็ใจหวน
แต่หาเวเทียนป่วนเปียนสกันร่กวน	ด้วยเมฆวนราก็ระทมทน
แล้วบังเกิดพายุใหญ่จนโบกกลับ	ทั้งคลื่นทับเทฟองทั้งนองฝน
เป็นพยุพยับทั่วม้วนมน	กำลังฝนแลบพรายกระจายไป
เสียงคลื่นประหนึ่งพื้นสุธาวาศ	จะวินาศไปด้วยชลไม่ทนได้
ตลิ่งนึ่งเห็นเขาวิ่งวุ่นวายไป	บ้างร้องไห้รักตนอยู่ลนลาน
บ้างก็ยึดมัดไม้ใบเก่า	บ้างก็เฝ้าถ้ำน้ำแลสำปาน
เห็นการผิดแล้วก็คิดนมัสการ	สละพาลถาวนารักษาตน

จะแล้งที่หยุดที่สุดเนตร
แต่นั่งแลดูตากันห้าคน

จะสังเกตพึงพัสก็ขัดสน
เห็นจะจนเสียในท้องทะเลลาน”
(พระยามหาอนุภาพ (อัน), 2553)

จากตัวอย่างนั้นเป็นอุปสรรคที่ต้องเผชิญระหว่างเส้นทาง ซึ่งแสดงให้เห็นถึงศักยภาพ การเป็นผู้พิชิตเส้นทางที่แสนอันตราย และท้ายที่สุดก็สามารถทำภารกิจได้ประสบผลสำเร็จในการ เดินทางครั้งนั้นถือเป็นการเริ่มต้นความสัมพันธ์ครั้งใหม่กับจีน ซึ่ง ชาญวิทย์ เกษตรศิริ (2559) กล่าว ว่า ความสำเร็จในการสถาปนาความสัมพันธ์ทางการทูต หรือที่เรียกว่า “บรรณการจิมก้อง” แม้จะสิ้น รัชกาลไปแล้วแต่อานิสงส์นั้นก็ตกเป็นผลประโยชน์ทั้งการทูตและการค้าให้กับต้นรัตนโกสินทร์ของ ราชวงศ์จักรี นับเป็นเวลานานต่อมาถึง 72 ปี คือตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4 ระหว่าง พ.ศ. 2325 ถึง พ.ศ. 2397 รวมมีคณะทูตไทยไปจีนถึง 35 ครั้ง

นอกจากนี้การเดินทางในวรรณกรรมไทยที่เกี่ยวข้องกับการเดินทางเพื่อการศึกษา สงครามก็เป็นอีกเหตุผลหนึ่งที่ต้องการพิสูจน์ศักยภาพและการเป็นผู้พิชิตเหนือเมืองอื่น ๆ หรือชายอื่น ในแผ่นดิน การแสดงให้เห็นถึงศักยภาพและการเป็นผู้พิชิตของกษัตริย์และทหารนักรบเป็นส่วนหนึ่ง ในการสร้างอำนาจ การสยบยอม และการยอมรับ ซึ่งเชื่อมโยงกับมโนทัศน์เรื่อง “มหาบุรุษ” ข้อสังเกตหนึ่งที่สำคัญ คือ ความต้องการพิสูจน์ศักยภาพและการเป็นผู้พิชิตรวมทั้งเรื่องราวของ การเดินทางในวรรณกรรมไทยเป็นเรื่องราวการเดินทางของเพศชายหรือในพื้นที่ของความเป็นชาย เท่านั้น

ตั้งแต่ในสมัยสุโขทัย อยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ เรื่องราวการศึกษาสงคราม การปกป้องอาณาจักรเป็นส่วนหนึ่งของหน้าที่ที่ชายในชาติต้องปฏิบัติ ดังจะเห็นได้จากวรรณกรรม หลายเรื่องปรากฏเรื่องราวการเดินทางเพื่อการศึกษาสงครามตั้งแต่เรื่องราวการชนช้างของพ่อขุน รามคำแหงมหาราชกับขุนสามชนด้วยพระปรีชาสามารถทำให้พระองค์ได้ขึ้นเป็นกษัตริย์ในศิลาจารึก พ่อขุนรามคำแหง เรื่องราวพระปรีชาสามารถในการศึกษาสงครามของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถใน ลิลิตยวนพ่าย ตลอดจนในวรรณกรรมการเดินทางไทยหลาย ๆ เรื่อง เช่น นิราศรบพม่าที่ท่าดินแดง นิราศตามเสด็จทัพลำน้ำน้อย และนิราศเวียงจันทน์ เป็นต้น วรรณกรรมการเดินทางเหล่านี้ล้วนแสดง ถึงการเป็นผู้พิชิตในศึกสงคราม ดังตัวอย่างในนิราศรบพม่าที่ท่าดินแดง บทพระราชนิพนธ์ของ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ดังข้อความที่ว่า

“อันค่ายคูประตูหอรบ	ตบแต่งสาระพัดเปนนที่มั่น
ทั้งขวางหนามเขื่อนคูป้องกัน	เปนซ้ซ้ชั้นอันดับมากมาย
ใช้ทหารเข้าหักโหมโรมรัน	สามวันพวกพม่าก็พังพ่าย
แตกยับกระจัดพลัดพราย	ทั้งค่ายคอยน้อยใหญ่ไม่ต่อตี

ให้ติดตามไปจนแม่กษัตริย์ เหล่าพม่ารีบรัดลัดหนี
บ้างก็ตายกำยกองในป่าทึบ ด้วยเดชบารมีที่ทำมา”

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, 2464)

จากตัวอย่างแสดงให้เห็นถึงการเป็นการเป็นพระมหากษัตริย์ผู้พิชิตข้าศึก ซึ่งส่วนหนึ่งของชัยชนะเป็นเพราะบุญบารมีของพระมหากษัตริย์ที่พระองค์ได้ทำมา ซึ่งแสดงให้เห็นถึงแนวความคิดแบบพระยาจักรพรรดิราช ที่ได้สั่งสมบุญญาบารมีไม่แตกต่างจากพระพุทธเจ้า ซึ่งในวรรณกรรมการเดินทางเรื่อง นิราศรบพม่าที่ท่าดินแดง เป็นเรื่องราวการยกทัพของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าในครั้งยกทัพไปรบกับพม่าที่ท่าดินแดง เมื่อ พ.ศ. 2329 โดยการศึกษาสงครามต่อเนื่องมาจากปี พ.ศ. 2328 ในครั้งนั้นพม่ายกทัพใหญ่มาทั่วทุกทิศทุกทางจำนวนรู้พลพม่ามากกว่าไทยราว 3 ต่อ 5 แต่ไทยสามารถเอาชนะได้โดยยุทธวิธี คือ การซัดดาทัพหนองไฉ่ในส่วนที่เป็นทัพไม่สำคัญ และรวมไพร่พลระดมตีทัพหลวงของพม่าซึ่งมีพระเจ้าปะดุงยกทัพมาเองทางด้านเจดีย์สามองค์ ครั้นทัพหลวงพ่ายแพ้กองทัพอื่น ๆ ก็ถอยหนีหรือถูกกองทัพไทยตีแตกยับไปหมดทุกทัพทำให้พระเจ้าปะดุงเกิดความอับยศอดสู้อย่างยิ่ง ต่อมาในปี พ.ศ. 2329 พระเจ้าปะดุงจึงให้กะเกณฑ์เสบียงอาหารขนมารวบรวมไว้ที่เมืองเมาะตะมะแต่ในฤดูฝนเมื่อปีมะเมีย พ.ศ. 2329 พอถึงฤดูแล้งก็ให้ประชุมทัพที่เมืองเมาะตะมะ ให้ราชบุตรผู้เป็นพระมหาอุปราชาลงมาเป็นนายทัพที่ 1 มีจำนวนพลห้าหมื่นคน ยกเข้ามาตั้งแถวที่ข้ามเขาบรรทัด ตั้งขุ้งฉางวางเสบียงอาหารรายทาง และต่อเรือสำหรับกองทัพที่จะยกเข้ามาตีกรุงเทพฯ เมื่อเตรียมการพร้อมแล้วพระเจ้าปะดุงจึงจะยกกองทัพหลวงตามเข้ามาสมทบ พระมหาอุปราชาจัดกองทัพที่ยกเข้ามาเป็น 3 กอง กองที่ 1 ให้เมียน หุ่นคุมพลหมื่นห้าพันคนมาตั้งที่ตำบลท่าดินแดง กองที่ 2 ให้เมียนเมหวนคุมพลหมื่นห้าพันคนมาตั้งที่ตำบลสามสบ กองที่ 3 พระมหาอุปราชาคูมาเองจำนวนพลสองหมื่นคนมาตั้งอยู่ที่ริมลำน้ำแม่กษัตริย์ใกล้กับด่านพระเจดีย์สามองค์ เพราะกองทัพพระมหาอุปราชายกเข้ามาจะต้องทำการอยู่ในแดนข้าศึกนานวัน เกรงว่าไทยจะยกไปตี จึงตั้งค่ายอย่างมั่นคงหลายค่าย แล้วสร้างสะพานข้ามห้วยและทำทางที่จะไปมาถึงกันได้โดยสะดวกทุก ๆ ค่าย

ทางฝ่ายสยามทราบจึงคิดจะชิงตีพม่าให้แตกก่อน สยามจึงยกทัพในครั้งนั้นจำนวนพลสี่หมื่นคนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกับกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จโดยกระบวนเรือจากกรุงเทพฯ ไปจนถึงเมืองไทรโยค แล้วยกเป็นกองทัพบุกต่อไป พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จไปตีค่ายพม่าที่ท่าดินแดง กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จไปตีค่ายพม่าที่ตำบลสามสบ เข้าตีค่ายพม่าพร้อมกันทั้ง 2 ทัพ เมื่อวันพุธ เดือน 4 ขึ้น 5 ค่ำ ปีมะเมีย พ.ศ. 2329 รบกันอยู่ 3 วัน ถึงวันขึ้น 7 ค่ำ เวลาบ่ายสยามแตกค่ายพม่าเข้าไปได้ พม่าต่อสู้อยู่จนพลบค่ำก็พากันทิ้งค่ายแตกหนี กองทัพสยามไล่ติดตามไปถึงค่ายพระมหาอุปราชที่ตำบลแม่กษัตริย์ พระมหาอุป

ราชาธิราชว่ากองทัพน่าจะแตกแล้วก็รีบหนีมิได้รอดต่อสู้ ในพงศาวดารพม่าว่าครั้งนี้กองทัพพม่าแตกยับเยิน ไทยฆ่าฟันพม่าล้มตายมากจำนวนมาก ที่จับเป็นได้ก็มาก เสียทั้งช้างม้าพาหนะเสบียงอาหารแลเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์เป็นอันมาก

ในวรรณกรรมนิราศรบพม่าที่ทำดินแดงและเรื่องราวในพงศาวดารแสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถของพระมหากษัตริย์และแม่ทัพนายกอง การพิชิตศึกทำให้แสดงถึงศักยภาพและความสามารถเหนือชายอื่นในแผ่นดินตามแนวคิดเรื่อง “มหाराช” และ “จักรพรรดิราช” มโนทัศน์การพิสูจน์ศักยภาพและการเป็นผู้พิชิตจึงเป็นมโนทัศน์หนึ่งที่เกิดขึ้นให้เกิดการเดินทางเพื่อพิสูจน์ตัวตนความเป็นชายตามความเชื่อและค่านิยมความเป็นชายในสังคมที่ได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ ฮินดู ภายใต้มโนทัศน์ชายเป็นใหญ่

การเดินทางเพื่อพิสูจน์ศักยภาพและการเป็นผู้พิชิตจึงเป็นอีกมโนทัศน์หนึ่งที่ทำให้เกิดการเดินทางของผู้คน เพื่อต้องการพิสูจน์ศักยภาพ พิสูจน์ความอดทนต่อความยากลำบากในการเดินทางและความสามารถของตนเองในการเป็นผู้พิชิตความยากลำบากหรือเป็นผู้ที่สามารถฝ่าฟันอุปสรรคของการเดินทางจนถึงจุดหมายปลายทางได้สำเร็จ ซึ่งหมายถึงความสามารถและการยอมรับในฐานะความเป็นชายที่สมบูรณ์แบบตามคตินิยมความเป็นชายของสังคมไทย ในส่วนการเป็นผู้พิชิตของพระมหากษัตริย์ในการศึกสงครามก็เพื่อขยายอาณาเขตและพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์เพื่อแสดงถึงพระบรมเดชานุภาพ ความเป็นมหाराชเหนือเมืองอื่น ๆ ทั้งปวง

3.1.7 มโนทัศน์การเดินทางคือหน้าที่และความรับผิดชอบ

มโนทัศน์การเดินทางคือหน้าที่และความรับผิดชอบเป็นมโนทัศน์หนึ่งที่ผู้แต่งวรรณกรรมการเดินทางสะท้อนผ่านการเดินทาง ซึ่งในบางครั้งของการเดินทางผู้เดินทางต้องเดินทางด้วยหน้าที่และความรับผิดชอบ ถึงแม้ว่าผู้เดินทางไม่ได้มีเจตนาที่ต้องการเดินทาง ซึ่งจะเห็นได้จากในวรรณกรรมนิราศโดยเฉพาะนิราศที่เป็นการเดินทางในหน้าที่การงานผู้เดินทางมักจะบรรยายในทำนองที่ว่าต้องเดินทางจากคนรักด้วยความจำใจเพราะหน้าที่ ดังตัวอย่างในนิราศพระบาทของสุนทรภู่ ดังข้อความต่อไปนี้

ตั้งครสัปกักขำระกำทรวง

เจ้าคุมแค้นแสนโกรธพิโรจพิ

จนหน้อยสุริย์วงศ์ทรงพระนาม

ด้วยเรียมรองมุลิกาเป็นข้าบาท

ตามเสด็จเสด็จโดยแดนแสนกันดาร

“โอ้อาลัยใจหายไม่วายห่วง

เสียดายดวงจันทร์พาพะงาม

แต่เดือนยี่จนย่างเข้าเดือนสาม

จากอารามแรมร้างทางกันดาร

จำนิราศร้างนงสุดสงสาร

นมัสการรอยพระบาทพระศาสดา ฯ”

(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

ตัวอย่างอีกบทกลอนในนิราศพระบาทของสุนทรภู่

“ถึงบางหลวงทรวงร้อนดังศรปัก	พี่ร้างรักมาด้วยราชกาลหลวง
เมื่อคิดไปใจหายเสียดายดวง	จนเรือล่องมาถึงย่านบ้านกระแซง”
	(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

ตัวอย่างอีกบทกลอนในนิราศพระบาทของสุนทรภู่

“ถึงเกาะเกิดเกิดเกาะขึ้นกลางน้ำ	เหมือนเกิดกรรมเกิดราชการหลวง
จึงเกิดโศกขัดขวางขึ้นกลางทรวง	จะตัดดวงไว้ก็เด็บกว่าเกาะดิน”
	(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

จากตัวอย่างในนิราศพระบาทของสุนทรภู่จะเห็นว่าสุนทรภู่กล่าวถึงการเดินทางไกลที่ต้องเดินทางโดยหน้าที่หลายครั้งในนิราศซึ่งสะท้อนให้เห็นว่ากรมการเมืองเดินทางคือหน้าที่ไม่สามารถปฏิเสธได้ถึงแม้ว่าเส้นทางและการเดินทางนั้นจะยากลำบากหรือมีความอันตรายแค่ไหนก็ตาม และอีกตัวอย่างในนิราศหนองคาย ของ หลวงพัฒน์พงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์) ซึ่งเป็นการเดินทางร่วมทัพเพื่อไปปราบฮ่อที่หนองคาย ดังตัวอย่างต่อไปนี้

“เกณฑ์ขุนหมื่นขึ้นใหม่ในเปี้ยหวัด	ขุนหมื่นตัดเกณฑ์ตามสามเอาสอง
ท่านนายเวรเกณฑ์กวตเต็มหมวดกอง	เอาข้าวของเงินตราปัญญาดี
เหล่าพวกขุนหมื่นไพร่ต้องไปทัพ	ที่มีทรัพย์พอจะจ่ายไม่หน่ายหนี
สู้จ้างคนแทนตัวกลัวไพร่	ที่เงินมีเขาไม่อยากจะจากจร
ฉันทจำใจร้างห่างมิตรชนิษฐ์นาฏ	ทวนสวาดิด้วยจะร้างห่างสมร
แสนถวิลจินดาด้วยอวารณ์	สะท้อนถอนฤทัยอาลัยครวญ
กางกรประคองกอดแม่ยอดรัก	พิศพัศตร์สาวน้อยละห้อยทวน
นิกก็น้ำใจหายเสียดายนวล	ด้วยจำด่วนจากนางไปห่างเรือน
แสนสงสารแต่พธูจะอยู่เดียว	นิกเฉลียววาลัยใครจะเหมือน
พึงอยู่กินด้วยพี่สีกสีเดือน	จะจากเพื่อนพิศवासแทบขาดใจ
ครั้นเห็นน้องนองเนตรสังเวชจิต	นิกทวนคิดว่าจะเป็อนเชื่อนไกล
จะบอกป่วยเสียให้มากไม่ยอมไป	กลัวจะไม่เป็นธรรมกตัญญู
นายมีกิจควรฤคิตเอาตัวรอด	คนจะย่อนซ้อนขอตได้อดสู
ต้องจำใจจำร้างห่างพธู	จงเชิญอยู่ให้เป็นสุขสนุกนี้ดี
อย่าร้องไห้จะเป็นกลางจงสร้างโศก	อย่าวิโยคนก้องจะหมองศรี

แม่นยำใจไว้ทำไมราคะ

นั่นแลมีความชอบฉันชอบใจ”

(หลวงพัฒนาพงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์), 2515)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าหลวงพัฒนาพงศ์ภักดีกล่าวถึงหน้าที่ที่ต้องร่วมเดินทางไปกับกองทัพอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ซึ่งเป็นหน้าที่ของความเป็นชาย ดังข้อความที่ว่า “นายมีกิจควรฤคิเอาตัวรอดคนจะยื้อนซ้อนขอดได้อดสู” นอกจากนี้แล้วหลวงพัฒนาพงศ์ภักดียังกล่าวถึงพวกขุน หมื่น ไพร่ ที่ไม่ต้องการถูกเกณฑ์ไปทัพก็ใช้ทรัพย์สินจ่ายเพื่อหลีกเลี่ยงการไปทัพในครั้งนี้

จากที่กล่าวมาเกี่ยวกับมโนทัศน์การเดินทางคือหน้าที่และความรับผิดชอบนั้น จะเห็นได้ว่าผู้เดินทางสะท้อนให้เห็นว่าการเดินทางคือหน้าที่และความรับผิดชอบที่ไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ซึ่งเป็นหน้าที่ของความเป็นชาย การเดินทางจึงเป็นเรื่องของโลกความเป็นชาย ส่วนหน้าที่ของผู้หญิงคือการรักษานวลสงวนตัวเพื่อรอชายคนรักกลับมาจากการเดินทาง

กล่าวโดยสรุปเกี่ยวมโนทัศน์เรื่อง “การเดินทาง” ที่ปรากฏในวรรณกรรมไทยนั้น ผู้เดินทางได้สะท้อนถึงมโนทัศน์ต่าง ๆ ที่มีต่อการเดินทางอยู่ 7 มโนทัศน์ คือ การเดินทางคือการแสวงหาความหลุดพ้น การเดินทางคือการหาความหมาย การเดินทางคือการเรียนรู้ การเดินทางคือเยียวยาจิตใจ การเดินทางคือการหาความรื่นรมย์จากธรรมชาติ การเดินทางคือการพิสูจน์ตัวตนและการเดินทางคือหน้าที่ที่ต้องรับผิดชอบ มโนทัศน์ที่สะท้อนผ่านตัวบทวรรณกรรมการเดินทางนี้ทำให้เห็นถึงความคิดคติความเชื่อต่าง ๆ ในโลกของความเป็นชายต่อการมองการเดินทางในแต่ละครั้งที่แตกต่างกันไปตามกิจของการเดินทางในครั้งนั้น ส่วนสตรีนั้นไม่ได้รับอนุญาตให้ร่วมเดินทาง และมีหน้าที่เฝ้าบ้านเรือนหรืออยู่ในพื้นที่เมืองมีหน้าที่รักษานวลสงวนตัวรอชายผู้เป็นที่รักเดินทางกลับมา

3.2 ลักษณะสำคัญของวรรณกรรมนิราศและจดหมายเหตุในฐานะวรรณกรรมการเดินทาง

ลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทาง (Travel writing) ในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ผู้เขียนจะพิจารณาลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทาง ตามมุมมองและการอธิบายของ คาร์ล ทอมป์สัน (Carl Thompson) ที่อธิบายไว้ในหนังสือ “Travel Writing” ของ Carl Thompson (2011) และหนังสือเรื่อง “The Norton Book of Travel” ของ Fussell Paul (1987), และ “Tourists with Typewriters: Critical Reflection on Contemporary Travel Writing” ของ Pattick Hollan and Graham Huggan (1998) รวมทั้งความหมายของวรรณกรรมการเดินทางในทัศนะนักวิชาการต่างชาติและนักวิชาการไทย เป็นต้น ซึ่งสามารถสรุปลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทาง ได้ดังนี้

หนึ่ง วรรณกรรมการเดินทางเป็นเรื่องราวที่เกิดจากการเดินทางหรือเรื่องราวที่เกิดจากประสบการณ์ของการเดินทางไม่ใช่เรื่องแต่งหรือจินตนาการขึ้นมาเองโดยขาดประสบการณ์

สอง การเดินทางในแต่ละครั้งอาจไม่ได้มีจุดประสงค์หลักเพียงจุดประสงค์เดียว เช่น การเดินทางเพื่อกิจทางราชการ แต่ในขณะเดียวกันก็เป็นการเดินทางเพื่อการท่องเที่ยวและเปิดโลกกว้าง

สาม วรรณกรรมการเดินทางเป็นงานที่มีการหิบบัวยุโรปแบบที่หลากหลายหรืออาจกล่าวได้ว่าลักษณะของวรรณกรรมการเดินทางเรื่องหนึ่งอาจมีลักษณะร่วมกันหรือหิบบัวยุโรปแบบต่าง ๆ มาใช้ในการเขียน เช่น ความเป็นสารคดีหรือบันทึกการเดินทาง (travelogue) บันทึกเหตุการณ์ (chronicle) บันทึกความทรงจำ (memoirs) และเรื่องเล่าจากการเดินทาง (Travel narrative) เป็นต้น ลักษณะเช่นนี้ทำให้ยากที่จะจำแนกประเภทออกจากกันได้อย่างชัดเจน

สี่ วรรณกรรมการเดินทางมีความเป็นอัตวิสัย อัตนัยของการเล่าเรื่องมักจะเด่นชัดซึ่งเป็นเรื่องเล่าที่ถูกเสนอผ่านสายตาของผู้บันทึกเอง ปรากฏการให้รายละเอียดเส้นทาง พาหนะ การดำรงชีวิตขณะเดินทาง และแผนที่ ซึ่งอาจมีการแทรกภาพ ตารางและสัญลักษณ์ประกอบ มักมีปรากฏการบันทึกสภาพผู้คน วัฒนธรรม สังคม และประเพณีที่ได้พบเห็นจากการเดินทางผ่านสายตาของนักเดินทางเอง รวมถึงการแทรกอารมณ์ความรู้สึกความคิดเห็นของผู้เดินทางต่อตัวบุคคล ต่อเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ได้พบเห็น

ห้า วรรณกรรมการเดินทางผู้ที่เดินหรือผู้เล่าเรื่องต้องออกจากบ้านหรือค้นหาเป้าหมายที่เฉพาะเจาะจงบางอย่าง โดยทั่วไปมักเป็นการแสวงหาบางสิ่งบางอย่าง ดังที่ แจน บอร์ม (Jan Borm) (อ้างใน จิรัฎฐ์ เฉลิมแสบยากร, 2559) วิเคราะห์แนวคิดเรื่อง (genre) ของวรรณกรรมการเดินทางโดยมองว่างานเขียนที่พูดถึงการเดินทางทั้งที่บันทึกการเดินทางในลักษณะเชิงสารคดี และวรรณกรรมการเดินทางในลักษณะของเรื่องแต่ง อนุภาคของการเดินทางล้วนแต่นำเสนอลักษณะร่วมกันประการหนึ่ง คือ การให้การเดินทางเป็นรูปแบบหรือหนทางในการค้นหาบางสิ่งบางอย่าง

หก วรรณกรรมการเดินทางมักมีการให้รายละเอียดของการเดินทาง เช่น การให้รายละเอียดเส้นทาง พาหนะในการเดินทาง การดำรงชีวิตขนาดเดินทาง การแทรกแผนที่ รูปภาพ ตารางและสัญลักษณ์

เจ็ด วรรณกรรมการเดินทางมักเชื่อมโยงอย่างใกล้ชิดกับปัญหาของลัทธิจักรวรรดินิยม, การปลัดถิ่น, ลัทธิชาตินิยม, อัตลักษณ์, เพศ, โลกาภิวัตน์ ลัทธิล่าอาณานิคมและลัทธิหลังอาณานิคมนิยม

แปด วรรณกรรมการเดินทาง เป็นร่วมใหญ่ครอบคลุมงานเขียนที่นำเสนอแก่นเรื่องเกี่ยวกับการเดินทางสามารถนำเสนอด้วยรูปแบบวรรณกรรมที่หลากหลายทั้งสารคดี(nonfiction) และบันเทิงคดี (fiction) งานที่อยู่ในกลุ่มของวรรณกรรมการเดินทาง

จากลักษณะดังกล่าวสามารถพิจารณาแบ่งตามลักษณะสำคัญอยู่ 2 ลักษณะ คือ หนึ่ง ลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทางด้านเนื้อหาหนึ่ง วรรณกรรมการเดินทางเป็นบันทึกจากประสบการณ์จริง, จุดมุ่งหมายของการเดินทางอาจมีหลายจุดประสงค์, วรรณกรรมการเดินทาง เป็น

รูปแบบหรือหนทางในการค้นหาบางสิ่งบางอย่าง, วรรณกรรมการเดินทางมักมีการให้รายละเอียดของการเดินทาง และวรรณกรรมการเดินทางมักเชื่อมโยงกับประเด็นการล่าอาณานิคม การพลัดถิ่น ลัทธิชาตินิยม ฯลฯ ซึ่งมีลักษณะสำคัญ คือ สอง ด้านรูปแบบซึ่งมีลักษณะสำคัญ คือ การเขียนวรรณกรรมการเดินทางเป็นอัตวิสัย, วรรณกรรมการเดินทางมีรูปแบบการเขียนที่หลากหลาย, วรรณกรรมการเดินทางนำเสนอทั้งในรูปเรื่องจริงและเรื่องแต่ง จากลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทางดังกล่าวผู้วิจัยจะนำมาใช้ศึกษาลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทาง ดังรายละเอียดต่อไปนี้

3.2.1 ด้านเนื้อหา

จากกรอบแนวคิดเกี่ยวกับวรรณกรรมการเดินทางที่กล่าวมาสามารถพิจารณาถึงลักษณะสำคัญด้านเนื้อหาของวรรณกรรมการเดินทางไทย ประเภทนิราศและจดหมายเหตุการเดินทางได้ดังนี้คือ

3.2.1.1 วรรณกรรมการเดินทางเป็นบันทึกจากประสบการณ์จริง การเดินทางในวรรณกรรมการเดินทางเป็นการบันทึกการเดินทางที่เกิดจากประสบการณ์การเดินทางจริงในชีวิตของผู้บันทึกไม่ใช่เรื่องแต่งหรือจินตนาการขึ้นมาเองโดยขาดประสบการณ์จากการเดินทาง ในวรรณกรรมนิราศและจดหมายเหตุที่นำมาศึกษาตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นเรื่องราวการเดินทางของผู้เขียนวรรณกรรมการเดินทาง ซึ่งมีวัตถุประสงค์การเดินทางแตกต่างกันไปในแต่ละครั้งการเดินทาง การบันทึกเรื่องราวการเดินทางใช้รูปแบบวรรณกรรมสองรูปแบบหลัก คือ นิราศและจดหมายเหตุ ซึ่งการเดินทางที่ปรากฏในวรรณกรรมนิราศและจดหมายเหตุตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้นส่วนใหญ่เป็นเรื่องราวการเดินทางของผู้คนในราชสำนักทั้งพระมหากษัตริย์และขุนนางในราชสำนัก ดังที่ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2555) กล่าวว่าวรรณกรรมไทยประเภทลายลักษณ์เป็นสมบัติของชนชั้นนำ ในขณะที่วรรณกรรมประชาชนซึ่งถ่ายทอดด้วยปากได้สูญหายไปหมดสิ้น ดังนั้นการเดินทางส่วนใหญ่ที่ปรากฏในนิราศและจดหมายเหตุการเดินทาง จึงเป็นการเดินทางตามกิจของราชการเสียส่วนใหญ่ เช่น การเสด็จของพระเจ้าแผ่นดินและพระบรมวงศานุวงศ์ หรืออาจเป็นการเดินทางตามเสด็จพระเจ้าแผ่นดิน หรือพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ต่าง ๆ การเดินทางเพื่อกิจทางศาสนา การเดินทางเพื่อกิจทางการทูต และการเดินทางเพื่อกิจทางการสงคราม เป็นต้น

การเดินทางของบุคคลในราชสำนัก ตัวอย่างเช่น การเดินทางของพระศรีมโหสถในนิราศนครสวรรค์เมื่อครั้งตามเสด็จพระนารายณ์ไปรับช้างเผือก การเดินทางของเจ้าฟ้าอภัยพระราชโอรสของพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระเมื่อครั้งเดินทางจากอยุธยาไปลพบุรี พุ่งสมอคอน วั้ววารี การเสด็จทางสถลมารคจากท่าเจ้าสนุกถึงธารทองแดง ในกาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดงของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์โอรสพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ การเดินทางของพระยามหาอนุภาพในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีเมื่อคราวเดินทางไปกับทูตเพื่อไปเจริญพระราชาไมตรีกับฮังต๋องเต้เขียนหลง ณ กรุงปักกิ่ง เมื่อพ.ศ. 2324 การเดินทางเพื่อการศึกสงครามของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าในนิราศรบพม่าที่ท่าดินแดงพระองค์ทรงพระราช

นิพนธ์เมื่อครั้งยกทัพไปรบกับพม่าที่ท่าดินแดง เมืองกาญจนบุรีเมื่อ พ.ศ. 2329 การเดินทางของพระยาตรัง ในนิราศตามเสด็จทัพล้านน่าน้อย แต่งในโอกาสตามเสด็จรัชกาลที่ 1 ไปตีเมืองทวายเมื่อ พ.ศ. 2330 และในโคลงนิราศพระยาตรัง แต่งในสมัยรัชกาลที่ 2 เมื่อคราวไปทัพรบกับพม่าที่เมืองชุมพรและถลาง พ.ศ. 2352 การเดินทางของนายนรินทร์ธิเบศ (อิน) ในสมัยรัชกาลที่ 2 เมื่อคราวตามเสด็จสมเด็จพระราชวังบวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์ คราวเสด็จยกทัพหลวงไปปราบพม่าซึ่งยกมาตีเมืองถลางและชุมพร เมื่อ พ.ศ. 2352 การเดินทางของหม่อมราโชทัยในจดหมายเหตุทูตไทยไปอังกฤษ และในนิราศลอนดอนคราวเดินทางไปพร้อมกับคณะราชทูตไทยที่เชิญพระราชสาส์นและเครื่องมงคลราชบรรณาการเดินทางไปถวายสมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรียในฐานะเป็นล่ามหลวง และการเดินทางของสุนทรภู่ในนิราศพระบาทคราวตามเสด็จพระองค์เจ้าปฐมวงศ์พระโอรสของกรมพระราชวังหลังไปนมัสการพระพุทธบาท ในสมัยรัชกาลที่ 2 พ.ศ. 2350 เป็นต้น

การเดินทางที่ไม่ผูกพันกับกิจราชสำนักที่เป็นลายลักษณ์ก็ปรากฏอยู่บ้าง แต่ผู้ที่บันทึกก็ยังเป็นขุนนางข้าราชการผู้รู้หนังสือหรือไม่ก็เป็นพระภิกษุสงฆ์ผู้มีความรู้ เช่น การเดินทางของหนานเจ้าในโคลงนิราศหริภุญชัย (จุลศักราช 879 พุทธศักราช 2060 อยู่ในสมัยพระเจ้าเมืองแก้ว (พระเจ้าดิลกปัตตดาธิราช) เจ้าผู้ครองเมืองเชียงใหม่ ราชวงศ์เม็งรายองค์ที่ 10) เป็นเรื่องราวการเดินทางไปนมัสการพระธาตุหริภุญไชยที่ลำพูนในขณะที่เดินทางก็มีการรำพันถึงนางผู้เป็นที่รัก กล่าวถึงธรรมชาติที่ได้พบเห็นระหว่างทาง ตลอดจนสถานที่ต่าง ๆ จนถึงเมืองลำพูน กล่าวชมพระธาตุหริภุญไชยให้พระธาตุ ชมงานแสดงต่าง ๆ ในงานสมโภช เดินทางไปไหว้พระยืน ก่อนเดินทางกลับเชียงใหม่ ในโคลงนิราศดอยเก็ง (ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง แต่งเมื่อจุลศักราช 1070 (พ.ศ. 2251)) เป็นการเดินทางจากวัด สบแคร์ ตำบลบ้านเป้า อำเภอเมืองจังหวัดลำปาง เดินทางไปยังพระธาตุดอยเก็ง ที่ตำบลบ้านซ่ง อำเภอดอยเต่า จังหวัดเชียงใหม่ เป็นการเดินทางทางบกเป็นเวลา 14 วัน เลียบฝั่งแม่น้ำปิง ถึงห้วยแม่แพนน้อย บ้านโศก บ้านแวง ห้วยแสง และได้บรรยายถึงธรรมชาติป่าเขา สัตว์ต่าง ๆ ที่ได้พบเห็น ควบคู่กับการรำพันถึงนางผู้เป็นที่รัก การเดินทางของสุนทรภู่ในนิราศเมืองแกลงที่เป็นการเดินทางเพื่อไปเยี่ยมบิดา การเดินทางไปนมัสการเจดีย์ภูเขาทองในนิราศภูเขาทอง การเดินทางในนิราศวัดเจ้าฟ้า และในโคลงนิราศสุพรรณซึ่งเป็นการเดินเพื่อกิจส่วนตัวคือการไปคั่นทายอายุวัฒนะและแร่ เพื่อที่จะนำมาเล่นแร่แปรธาตุให้เป็นทอง และการเดินทางไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ทั้งในนิราศพระประธมของสุนทรภู่ และในนิราศพระปฐม ของหลวงจักรปราณี เป็นต้น เหล่านี้ถือเป็นการเดินทางเพื่อกิจส่วนตัวที่ไม่ผูกพันกับราชสำนักซึ่งจะเห็นได้ว่าส่วนใหญ่เป็นการเดินทางเพื่อแสวงบุญและการท่องเที่ยวชมสมโภชพระธาตุในโอกาสต่าง ๆ ในคราวเดียวกัน

ส่วนการแต่งหรือบันทึกวรรณกรรมการเดินทางทั้งนิราศและจดหมายเหตุการณ์การเดินทาง ปรากฏลักษณะของการบันทึกการเดินทางอยู่สองลักษณะคือ การบันทึกแบบรายวันและการบันทึกหลังจากเสร็จสิ้นการเดินทาง ในลักษณะ *การบันทึกแบบรายวัน* เห็นเด่นชัดในวรรณกรรมการเดินทาง

ประเภทจดหมายเหตุระยะทางต่าง ๆ เช่น ใน “หนังสือหม่อมราโชทัย (กระต่าย) ได้รับพระราชทานจดหมายรายงานเรื่อง ตามระยะทางที่พวกทูตกราบถวายบังคมออกจากกรุงเทพมหานครไปเจริญทางพระราชไมตรีเมื่อจุลศักราชพันสองร้อยสิบเก้า ปีมเสง นพศก นั้นทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย” (พ.ศ. 2400) ในสมัยรัชกาลที่ 4 ครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้หม่อมราโชทัยเป็นล่ามหลวงไปกับคณะราชทูตไทยที่เชิญพระราชสาส์นและเครื่องมงคลราชบรรณาการ เดินทางไปถวายสมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรีย หลังจากนั้น 2 ปี จากการเดินทางไปในครั้งนั้น จึงเกิดหนังสือนิราศเมืองลอนดอนขึ้น ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หม่อมราโชทัยขึ้นเป็นอธิบดีพิพากษาศาลต่างประเทศเป็นคนแรกของไทย การบันทึกรายงานของหม่อมราโชทัยใน “หนังสือหม่อมราโชทัย (กระต่าย) ได้รับพระราชทานจดหมายรายงานเรื่อง ตามระยะทางที่พวกทูตกราบถวายบังคมออกจากกรุงเทพมหานครไปเจริญทางพระราชไมตรีเมื่อจุลศักราชพันสองร้อยสิบเก้า ปีมเสง นพศก นั้นทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย หรือจดหมายเหตุเรื่องทูตไทยไปประเทศอังกฤษ” การบันทึกของหม่อมราโชทัยในครั้งนั้นแบ่งเป็นตอนทั้งหมด 13 ตอน ดังนี้

“บท 1 ว่าด้วยระยะทางเมืองสิงคโปร์” (ราชทูตออกจากกรุงเทพฯ จนถึงเมืองสิงคโปร์)

“บท 2 ว่าด้วยราชทูตออกจากเมืองสิงคโปร์” แล่นไปเมืองไคโร (ราชทูตออกจากเมืองสิงคโปร์ไปถึงเมืองไคโรแคว้นแคว้นอายุซุบโต)

“บท 3 ว่าด้วยราชทูตออกจากเมืองไคโรไปถึงเกาะมอลตา แลเมืองยิบรอลเตอ และเมืองไวโค แลเมืองปอร์ตสมัท” (ราชทูตออกจากไคโร ไปถึงเกาะมอลตา แลเมืองยิบรอลเตอ เมืองไวโค แลและปอร์ตสมัท)

“บท 4 ว่าด้วยราชทูตไปจากเมืองปอร์ตสมัท” (ราชทูตไปจากเมืองปอร์ตสมัท ถึงเมืองลอนดอน แลดูการเล่นต่าง ๆ)

“บท 5 ว่าด้วยราชทูตนำพระราชสาส์นขึ้นไปเฝ้ากวีนิ”

“บท 6 ว่าด้วยพระนางเจ้าเชิญราชทูตไปเลี้ยงโต๊ะ”

“บท 7 ว่าด้วยที่ว่าราชการชื่อปาลิเมนต์ แลเมืองเบอริงฮัม เมืองแมนเชสเตอร์ เมืองลิเวอพูล แลเมืองชิฟลิว”

“บท 8 ว่าด้วยเฝ้ากวีนิที่วังช็อบกิงฮัม ดูกวีนิรำท้าวแลการซ้อมทหาร แลการอาวาทเจ้าลูกเธอหญิงใหญ่”

“บท 9 ว่าด้วยกวีนิให้เจ้าหญิงลูกเธอปรีนเสสรอยัลกับปรีนสเฟรดริกวิลเลียม ลาไปเมืองปรัสเซีย แลราชทูตไปดูคุกแลคลัง แลแม่น้ำเทมส์”

“บท 10 ว่าด้วยกวีนิตั้งขุนนาง แลราชทูตเข้าเฝ้ากวีนิทูลลา แลที่ซังคนบ้ำ แลบริตอิชมิวเซียม”

“บท 11 ว่าด้วยราชทูตออกจากเมืองลอนดอน ไปถึงท่าโตเวอ แลความกลับว่าด้วย ประเทศเครตบริดิน”

“บท 12 ว่าด้วยผู้รับใช้ปรนิตราชทูตที่ไฮเตล แลราชทูตออกจากเมืองลอนดอนจะ กลับมาเมืองไทย แลได้แวะที่เมืองฝรั่งเศส”

“บท 13 ว่าด้วยพวกราชทูตอยู่เมืองสุเอศ แขวงเมืองอายซุบโตแล้วก็ไปเมืองมักกะ แลเมืองคาลี แลเมืองสิงคโปร์” (จนถึงกรุงเทพฯ)

การบันทึกในแต่ละตอนเป็นการบันทึกประจำวัน ที่เป็นวันที่เดินทางไปถึงสถานที่สำคัญ และมีภารกิจสำคัญที่น่าสนใจในวันนั้น มีการบอกวันที่ชัดเจน ดังตัวอย่าง

“วันพฤหัสบดี เดือนอ้าย ขึ้นสามค่ำ เวลาห้าโมงเศษ มีศตอเฟาล์ กัปตัน เกลเวลริงสองนาย มาเชิญทูตทั้งสาม หม่อมราโชทัย จมื่นราชามาตย นาย พิจารณสรพรพกิจ ขุนจรเจนทเล ขุนปรีชาชาญสมุท แปะคนพร้อมกัน ราชทูต ก็เชิญพระราชสาสน์ขึ้นรถเทียมม้าสามรถไปจากไฮเตลทางไมล์หนึ่ง คือสี่สิบห้าเส้นถึงที่รถไฟเอนเนอรัลคัตต์เปนนายทหารใหญ่รักษาพระองค์กับขุนนาง ฝ่ายทหารอีกสองคนมาคอยรับอยู่ที่นั่นด้วย จึงเชิญพวกราชทูตเข้าอยู่พัก อยู่ในตึกเป็นที่ประทับของกวีนส์ครู่หนึ่ง แลแล้วเชิญพระราชสาสน์ขึ้นรถเทียมม้า มีทหารขัตกระบี่ขี่ม้านำนำคู่หนึ่งคนขี่ม้าจักรถๆละสองคน เทียมม้าสี่ม้า ทุกรถ ไปประมาณห้านาที่ถึงวังวินด์เซอ เปนวังสำหรับกรีนเสด็จอยู่ในระตูหนาว”

(ราโชทัย (กระต่าย อิศรางกูร) หม่อมราชวงศ์, 2409)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าการบอกวันที่ที่นำพระราชสาสน์ขึ้นถวายสมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรีย คือ วันพฤหัสบดี เดือนอ้าย ขึ้นสามค่ำ เวลาห้าโมงเศษ มีการให้รายละเอียดของการเดินทางและผู้มารับเข้าเฝ้าอย่างละเอียด ลักษณะของการบันทึกที่มีการให้รายละเอียดอย่างชัดเจนเช่นนี้จำเป็นต้องบันทึกเมื่อเสร็จสิ้นภารกิจเป็นรายวันไป

ในจดหมายเหตุระยะทางการเสด็จพระราชดำเนินของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีลักษณะของการบันทึกประจำวันเช่นกัน เช่นใน “จดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินประพาศทวีปยุโรป ครั้งที่ 2 รัตนโกสินทร์ ศก 125-126” (นายพันเอกหม่อมมนเรนทรราชา (ม.ร.ว.สิทธิ สุทัศน์ บรรดาศักดิ์สุดท้ายเป็น พระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร วิชัยสงครามราชภัททิพริยาพาหะ เป็นผู้เรียบเรียง) เป็น การเสด็จพระราชดำเนินประพาศทวีปยุโรป ครั้งที่ 2 ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีลักษณะของการบันทึกประจำวันที่สามารถให้รายละเอียดในแต่ละวันอย่างละเอียด ดังตัวอย่างในตอน ที่ 24 ในเรืออัลเบียระหว่างกรุงโกเปนเฮเก้นถึงกรุงคริสติอาเนีย ดังข้อความ

“วันที่ 3 กรกฎาคม 126 เมื่อคืนนี้เรือพระที่นั่งแล่นผ่านเกาะซีลแลนด์ มา พอเช้าขึ้นแลเห็นฝั่งแหลมยุดแลนด์มัว ๆ แต่ไกล ฝนตกพรำอยู่เสมอ หมอกลงมากแลลมหนาวด้วย เวลาเช้า 4 โมง 30 นาที เรือเทียบท่าที่เมือง โอฮุส (ระยะทางจากกรุงโกเปนเฮเก็น 110 ไมล์) เป็นเมืองท่าใหญ่ในประเทศเดนมาร์กแห่งหนึ่ง มีพลเมืองประมาณ 60,000 มีบ้านเรือนสวนแลร้านพองดงาม แต่มาสูงใหญ่ น่าร้อนเปื้อที่สบายมีผู้คนมาพักมาก พวกราษฎรมีความสวามิภักดิ์เรียรายเงินสร้างวังถวาย.....เวลา 4 โมง 45 นาที พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินโดยรถม้าประพาศบ้านเมืองพร้อมด้วยเจ้านายแลราชการ ทอดพระเนตรวัดซานเคลมงซ์ เป็นวัดเก่าประมาณ 700 ร้อยปี แลนับว่าเป็นว่าใหญ่ที่สุดในประเทศเดนมาร์ก แต่ถ้าจะเทียบกับวัดในประเทศอิตาลี เยอรมัน หรือฝรั่งเศสแล้ว ก็เป็นเพียงขนาดกลางหรือค่อนข้างเล็ก.....”

(นเรนทรราชา (หม่อม), ม.ป.ป.)

จดหมายเหตุพระราชดำเนินประพาศทวีปยุโรป ครั้งที่ 2 ในการเสด็จพระราชดำเนินของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ถือเป็นการบันทึกเหตุการณ์ประจำวันที่มีการให้รายละเอียดพระราชกรณียกิจประจำวันอย่างชัดเจน ดังข้อความใน พระราชกระแสใน หนังสือจดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินประพาศยุโรป ครั้งที่ 2 เล่ม 1 รัตนโกสินทร์ศก 125-126 ที่ว่า

“ส่วนประโยชน์ที่ได้จากความคิดวางรูปแบบหนังสือที่หม่อมมนเรนทรได้ตั้งใจวางแบบลงนี้ คือทำได้เสมอไม่มีเวลาต้องคั่งค้าง ถึงไหนก็แล้วเสร็จที่นั่น แต่การที่จะทำให้สำเร็จลุล่วงเช่นนี้ ไม่ใช่เพราะวางแบบลงถูกต้องอย่างเดียว ต้องใช้คสามอุสาหเป็นอันมากทนเคียรทางพลางเขียนหนังสือพลาง เป็นความลำบากยิ่ง เพราะการเคียรทางในรถไฟก็เขียนหนังสือไม่ได้ ถ้ายังไปรถม้าวันยังค่ำก็จะต้องไปนั่งตั้งตาเขียนในเวลากลางคืนที่เหน็ดเหนื่อยมาก เพราะรุ่งเช้าจะต้องเดินทางต่อไปอีก ในเรือที่เป็นเวลาว่างควรจะได้เขียนได้มากก็ยังมีคลื่นลมรบกวน ซึ่งหม่อมมนเรนทรทำจดหมายระยะทางสำเร็จได้ตั้งแบบซึ่งได้วางไว้เช่นนี้ ควรสรรเสริญความเพียรของเขาทั้งเป็นเครื่องส่องให้เห็นความรู้แลความสังเกต ทั้งส่องให้เห็นน้ำใจที่เขามีความปรารถนาดีเพียงใด และมีความสามารถเพียงไร”

(นเรนทรราชา (หม่อม), ม.ป.ป.)

ในจดหมายเหตุพระราชดำเนนประพาสทวีปยุโรป ครั้งที่ 2 ถึงแม้ผู้บันทึกจะมีการค้นคว้าเพิ่มเติมอธิบายเพิ่มรายละเอียดบางส่วนนอกเหนือจากบันทึกพระราชกรณียกิจรายวัน ซึ่งอาจเป็นการเพิ่มเติมในภายหลังขณะเรียบเรียงใหม่ แต่อย่างไรก็ตามในจดหมายเหตุระยะทางก็แสดงให้เห็นถึงความเป็นบันทึกประจำวันอย่างชัดเจน

ส่วน “การบันทึกหลังจากเสร็จสิ้นการเดินทาง” วรรณกรรมการเดินทางตั้งแต่อดีตจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 การบันทึกหรือการสร้างสรรควรรณกรรมส่วนหนึ่งมีลักษณะการแต่งหรือการบันทึกในภายหลังจากการเสร็จสิ้นการเดินทางหรือเมื่อถึงเวลาที่เหมาะสมตามความสะดวกดังลักษณะของการสร้างสรรคนิราศการเดินทาง แต่บางทัศนะนิราศการเดินทางก็มีลักษณะของการบันทึกประจำวันอยู่บ้างดังที่ รื่นฤทัย สัจจพันธุ์ (2516) กล่าวถึงวรรณกรรมนิราศว่า นิราศเป็นวรรณคดีประเภทที่พรรณนาธรรมชาติเป็นส่วนประกอบสำคัญของเรื่อง นิราศคือวรรณคดีที่แต่งขึ้นเมื่อผู้แต่งต้องเดินทางจากบ้านจากคนรัก การเดินทางสมัยก่อนใช้เวลาเนิ่นนาน ผู้ที่แต่งหนังสือเป็นจึงคิดแต่งคำประพันธ์เพื่อบรรเทาความคิดถึงผู้ที่จากมาและบันทึกการเดินทางอันยาวนานนั้น กวีจึงมักใช้ธรรมชาติที่พบเห็นระหว่างการเดินทางเป็นกลอุกรณ์เพื่อพรรณนาความรู้สึกนึกคิดของตนจนทำให้กลายเป็นขนบอย่างหนึ่งในการแต่งนิราศที่นิยมสืบกันมา ทัศนะดังกล่าวอาจไม่ครอบคลุมหรือหมายรวมถึงนิราศทั้งหมดที่เป็นการแต่งเพื่อคลายหรือบรรเทาความคิดถึงผู้ที่จากมาและบันทึกการเดินทางอันยาวนานนั้น ซึ่งถ้าพิจารณาทุกครั้งการเดินทางที่ส่งผลให้เกิดบทประพันธ์นิราศ นิราศบางเรื่องก็การเดินทางไม่สู้ลำบากนักและระยะทางไม่ไกลเกินไปกวีผู้แต่งนิราศอาจสามารถแต่งนิราศขึ้นได้ในลักษณะรายวันได้ เช่น กาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร ที่พรรณนาถึงสิ่งต่าง ๆ ที่ได้พบเห็นในการเสด็จทางสถลมารคจากท่าเจ้าสนุกถึงธารทองแดงที่มีการกล่าวชมธรรมชาติ สัตว์และพันธุ์ไม้ต่าง ๆ ตลอดระยะทางแต่ถึงอย่างไรก็คงต้องมีการแก้ไขแต่งเพิ่มเพื่อให้รสวรรณศิลป์ชัดเจนยิ่งขึ้น การเดินทางที่ไม่สู้ลำบากนักส่วนใหญ่เป็นการเดินทางของเจ้านายในราชสำนักที่มีกำลังพลติดตามตลอดการเดินทาง ในแง่การแต่งวรรณกรรมนิราศการเดินทางที่เป็นประจำวันอาจเกิดขึ้นได้ ถึงแม้ในบางครั้งการแต่งนิราศอาจมีลักษณะของการบันทึกที่เป็นประจำวันบ้างแต่ท้ายที่สุดกวีที่ประพันธ์ประพันธ์เมื่อมีโอกาสที่เหมาะสม

แต่อย่างไรก็ตามนิราศใช้จะเป็นวรรณคดีที่สามารถบันทึกเป็นประจำวันได้ทั้งหมด ถ้าพิจารณาจากการเดินทางที่ยากลำบาก ระยะทางที่ไกล การผจญภัยอันตรายต่าง ๆ สิ่งเหล่านี้ย่อมทำให้กวีไม่สามารถแต่งหรือบันทึกการเดินทางให้เป็นประจำวันได้ เช่น ในนิราศของสุนทรภู่บางเรื่อง เช่น นิราศเมืองแกลง และโคลงนิราศสุพรรณ เป็นต้น ในนิราศเมืองแกลง สุนทรภู่แต่งเมื่อคราวเดินทางไปเยี่ยมบิดาที่บ้านกร่ำ อำเภอแกลง จังหวัดระยอง การเดินทางในครั้งนั้นมีผู้ร่วมเดินทางด้วย 3 คน คือน้อยกับพุ่ม และมีนายแสงเป็นผู้นำทาง การเดินทางมีทั้งทางเรือและเดินทางเท้า โดยเดินทางจากกรุงเทพฯ ทางเรือขึ้นท่าที่บางปลาสร้อยแล้วเดินเท้าไปถึงบ้านกร่ำ อำเภอแกลง

ตลอดระยะทางจะเห็นได้ว่าการเดินทางนั้นพบอุปสรรคต่าง ๆ เช่น เรือติดหล่มแถวบางพลีต้องจ้างคนเลี้ยงควายใช้ควายลากเรือ ล่องเรือผ่านฉะแวงเป็นช่วงที่มีระเซ้ซุ่ม ถึงคลองบางเหี้ยมีเหี้ยและยุ่งชุมพอเรือลงทะเลก็ถูกคลื่นลมซัดจนเกือบจมเรือเกือบล่ม ออกจากปากทุ่งพัทธาก็ต้องเดินลุยน้ำ ลุยปลิง ต่อด้วยการข้ามเขาที่ต้องไต่ต้องกระโดดต้องย่องท่ามกลางแดดร้อน ถึงห้วยพะยูงก็เจอแรด ผ่านป่ายางก็เป็นพื้นที่ที่มีทากชุม ถึงระยองนายแสงผู้นำทางก็หนีหาย การเดินทางครั้งนี้ของสุนทรภู่แสดงให้เห็นถึงความยากลำบาก ดังข้อความที่สุนทรภู่พรรณนาไว้ว่า

“ออกชะวากปากทุ่งพัทธา	นายแสงพาเลี้ยวหลงที่วงเวียน
บุกละแวกแฝกแฉมแอร่มรก	กั๊กอกสูงสูงเสมอเศียร
ด้วยน้ำฝนล้นลงหนทางเกวียน	ขึ้นโขดเตียนตอกรอกยอกระยำ
กลัวปลิงเกาะเลาะลัดขัดเขมร	ลงลุยเลนพรวดพลาตถล่ำ
ถึงแนวร่องย่องก้าวเอาเท้าคล่ำ	แต่ท่องน้ำอยู่จนเที่ยงจึงพบทาง
พอยกเท้าก้าวเดินบนเนินแห้ง	ทั้งขาแข้งเข้าข้อให้ขัดขวาง
เจ้าพระบรมมคหญาคาระคาง	ค่อยย่องย่างเหยียบฝุ่นให้รุ่งโง
	(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

ข้อความที่ยกมาเป็นช่วงที่นายแสงพาหลงทางแถวปากทุ่งพัทธาสุนทรภู่และพวกต้องเดินบุกป่าแฉมรก เดินลุยเลนจนถึงเที่ยง ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความยากลำบากในการเดินทาง และอีกข้อความที่ว่า

“ครั้นรุ่งเช้าเท้าบวมทั้งสองข้าง	จะย่องอย่างสุดแรงจะแข็งขึ้น
อยู่ระยองสองวันสู้กลิ่นกลิ่น	ค่อยแค้นขึ้นชวนกันว่าจะคลาไคล
นายแสงหนีลี้หลบไม่พบเห็น	ไอ้แสนเข็ญคิดน่าน้ำตาไหล
น้อยหรือเพื่อนเหมือนจะร่วมชีवालย์	มาสุญใจจำจากเมื่ออยากเย็น
จึงกรวดน้ำร่ำว่าต่ออาวาส	อันชายชาตินี้หนอไม่ขอเห็น
มาลวงกันปลิ้นปลอกหลอกทั้งเป็น	จะชี้เช่นชั่วช้าให้สาใจ”
	(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

ข้อความที่ยกมาเป็นช่วงที่สุนทรภู่พักเอาแรงที่ระยองสองวัน แต่พอจะเดินทางต่อนายแสงผู้นำทางกลับหนีหาย ซึ่งอาจเป็นเพราะความยากลำบากในการเดินทางจึงไม่ร่วมเดินทางต่อ จะเห็นได้ว่าตลอดระยะของการเดินทางค่อนข้างยากลำบากการที่สุนทรภู่จะบันทึกในแต่ละวันของการเดินทางนั้นย่อมเป็นไปได้ยาก

ความยากง่ายของคำประพันธ์ที่ใช้แต่ง เป็นอีกประการหนึ่งที่ผู้แต่งวรรณกรรมการเดินทางอาจแต่งเรื่องราวการเดินทางขึ้นในภายหลังการเดินทางครั้งนั้น ๆ ซึ่งอาจจะสังเกตได้ในโคลงนิราศสุพรรณ แต่งด้วยโคลงทั้งหมด 462 บท สุนทรภู่ใช้โคลงกลบทในการแต่งหลายรูปแบบ เป็นโคลงที่มีสัมผัสในเหมือนอย่างกลอน นอกจากนี้ยังพบว่าสุนทรภู่ใช้คำเอกโทษ โทโทษ จำนวนมากอาจเป็นเพราะต้องการให้ความหมายดังที่ต้องการส่วนการรักษารูปโคลงเป็นเพียงเรื่องรอง การเดินทางครั้งนี้เป็นเรื่องราวการออกเดินทางไปสุพรรณบุรี เพื่อหาแร่หรือที่ท่านเรียกว่าปรอท หรือปูนเพชร ซึ่งเชื่อว่าเป็นแร่ที่ทำให้กลายเป็นทองได้และมีอยู่ในจังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งถ้าพิจารณาถึงการแต่งหรือการบันทึกที่เป็นรายวันในขณะเดินทางหรือเป็นการบันทึกหลังจากเดินทาง คงอาจพอสันนิษฐานได้ว่า โคลงนิราศสุพรรณ สุนทรภู่น่าจะแต่งขึ้นหลังจากเสร็จสิ้นการเดินทางเพราะคำประพันธ์ประเภทโคลงแต่งยากกว่ากลอนนิราศหรือกลอนเพลงยาว และโคลงนิราศสุพรรณเป็นนิราศเพียงเรื่องเดียวที่ใช้โคลงในการแต่ง อาจกล่าวได้ว่าสุนทรภู่ชำนาญการแต่งกลอนเพลงยาวมากกว่าการแต่งโคลง ที่สำคัญอีกประการ การเดินทางของสุนทรภู่ครั้งนี้ยากลำบากนักจนเกือบเอาชีวิตไม่รอด จุดประสงค์และความมุ่งหวังหลักของการเดินทางอยู่ที่การค้นหามันเพชรและยาอายุวัฒนะไม่ใช่ออกเดินทางท่องเที่ยว และแต่งวรรณกรรมการเดินทางโดยตรง ดังนั้นเรื่องราวในโคลงนิราศสุพรรณจึงน่าจะแต่งขึ้นภายหลังจากเสร็จสิ้นการเดินทาง

นอกจากในนิราศของสุนทรภู่แล้ว ในนิราศลอนดอนของหม่อมราโชทัย ก็อาจเป็นการแต่งขึ้นหลังจากเสร็จสิ้นการเดินทาง เพราะนิราศลอนดอนปรากฏขึ้นหลังจากเดินทางกลับมาจากอังกฤษถึง 2 ปี ในครั้งเดินทางไปพร้อมกับคณะราชทูตไทยที่เชิญพระราชสาส์นและเครื่องมงคลราชบรรณาการ เดินทางไปถวายสมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรีย ในฐานะเป็นล่ามหลวงให้กับคณะทูตในการเดินทางครั้งนั้น นิราศลอนดอน และจดหมายเหตุราชทูตไทยไปอังกฤษมีส่วนที่แตกต่างกันอย่างชัดเจน คือ ความเป็นทางการและไม่เป็นทางการในการบันทึก ความเป็นประจำวันในการบันทึกและการบันทึกหรือการแต่งขึ้นหลังจากการเดินทาง ในด้านความแตกต่างของลักษณะคำประพันธ์ คือ นิราศลอนดอนแต่งด้วยกลอนนิราศ 2414 คำกลอน จบด้วยโคลงสี่สุภาพ 5 บท ส่วนจดหมายเหตุราชทูตไทยไปอังกฤษ แบ่งเป็นตอน ๆ มี 14 ตอน ส่วนเนื้อหาของนิราศลอนดอนคล้ายคลึงกับจดหมายเหตุราชทูตไทยไปอังกฤษ เนื้อหาเป็นการบันทึกเหตุการณ์ การพรรณนาสภาพบ้านเมือง การแสดงความคิดเห็นแทรกในเรื่องถือได้ว่าเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ชิ้นสำคัญ ด้วยความยาวของจำนวนกลอนในนิราศและคุณค่าทางวรรณศิลป์ นิราศลอนดอนจึงเป็นวรรณกรรมที่ต้องใช้เวลาในการแต่งพอสมควร ดังนั้นหม่อมราโชทัยน่าจะแต่งขึ้นหลังจากเสร็จสิ้นการเดินทางโดยมีจดหมายเหตุราชทูตไทยไปอังกฤษเป็นบันทึกที่ช่วยจดจำเรื่องราวการเดินทางในครั้งนี้

ข้อสังเกตอีกประการหนึ่งคือในนิราศมักไม่ได้รับวันที่ชัดเจนในลักษณะรายวันเหมือนจดหมายเหตุระยะทางต่าง ๆ นิราศบางเรื่องอาจมีการกล่าวถึงวันที่ออกเดินทาง และวันสิ้นสุดการเดินทางแต่ตลอดระยะทางส่วนใหญ่ไม่ได้รับวันที่อย่างชัดเจน ด้วยเหตุนี้จึงอาจสันนิษฐานได้ว่านิราศบางเรื่องไม่ได้แต่งเป็นประจำวัน กวีอาจมีการแต่งนิราศบ้างช่วงของการเดินทางในช่วงที่มีโอกาสได้พักผ่อนเป็นระยะเวลายาวนาน หรืออาจเป็นการแต่งหลังจากสิ้นสุดการเดินทางครั้งนั้นเมื่อมีโอกาสเหมาะสม

3.2.1.2 จุดมุ่งหมายของการเดินทางอาจมีหลายจุดประสงค์ ในวรรณกรรมการเดินทางไทยทั้งนิราศและจดหมายเหตุ การเดินทางที่ปรากฏในวรรณกรรมแต่ละครั้งผู้เดินทางย่อมแสดงให้เห็นถึงจุดประสงค์ในการเดินทางครั้งนั้น ๆ เช่น การเดินทางเพื่อกิจทางราชการ การเดินทางเพื่อแสวงบุญ การเดินทางเพื่อการค้า และการเดินทางเพื่อการท่องเที่ยวผจญภัย เป็นต้น แต่ในการเดินทางครั้งหนึ่ง ๆ มักจะมีจุดประสงค์หลักและจุดประสงค์รองของการเดินทางด้วยเสมอ จุดประสงค์รองในการเดินทางส่วนมากจะเป็นการท่องเที่ยวและการผจญภัยร่วมด้วยขณะเดินทางเพราะเส้นทางที่เดินทางผ่านย่อมเป็นการเปิดประสบการณ์ทางด้านสถานที่ใหม่ วัฒนธรรมใหม่ ผู้คน สภาพสังคมใหม่ ๆ ขณะการเดินทางผู้เดินทางก็ย่อมประสบอุปสรรคมีการผจญภัยบ้างในการเดินทางครั้งหนึ่ง ๆ ตัวอย่างเช่น

การเดินทางของหม่อมราชวงศ์ทัต (ม.ร.ว.กระต่าย อิศรางกูร ณ อยุธยา) ได้ร่วมไปในคณะราชทูตไทย เพื่อเจริญสัมพันธไมตรีกับประเทศอังกฤษ ในสมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. 2400 การเดินทางในครั้งนั้นหม่อมราชวงศ์ทัตได้บันทึกจดหมายเหตุเรื่องทูตไทยไปประเทศอังกฤษ และนิราศลอนดอน ในวรรณกรรมการเดินทางทั้งสองเรื่องนี้เป็นการบินเรื่องราวการเดินทางเพื่อกิจราชการโดยเดินทางในฐานะล่ามของคณะราชทูตไทย แต่เนื้อหาการเดินทางแสดงให้เห็นว่านอกจากการเดินทางเพื่อไปปฏิบัติกิจทางราชการแล้ว การเดินทางในครั้งนั้นยังถือว่าเป็นการเดินทางท่องเที่ยวของหม่อมราชวงศ์ทัตในต่างแดนจนจบจนถึงประเทศอังกฤษ การเดินทางทำให้ได้พบเห็นสิ่งต่าง ๆ ที่แปลกใหม่ตั้งแต่แรกเริ่มของการเดินทางที่โดยสารเรือรบ “เอนกวนเตอ” ซึ่งเป็นเรือรบที่ทันสมัยเป็นเรือกลไฟ มีลูกเรือถึง 186 คน เมื่อถึงสิงคโปร์ก็มีการต้อนรับอย่างเอิกเกริก มีการจัดงานบอลล์เลี้ยงส่ง มีการเต้นรำหรือคนไทยเรียกว่า “รำเท้า” จากนั้นเรือที่เดินทางได้แวะที่เมืองโกโซซึ่งเป็นเมืองขึ้นของตุรกี เจ้าเมืองทรงรับรองและพาชมเมือง ราชทูตไทยสังเกตเห็นว่าผู้ชายเมืองนี้มีคนตาบอดตาเจ็บมาก สอบดูจึงรู้ว่าคนจนในเมืองนี้ ถ้ามีลูกผู้ชายแล้วมักจะหาอะไรมาหยอดตาข้างขวาให้บอดเพื่อจะไม่ให้ถูกเกณฑ์ไปเป็นทหาร พอถึงเมืองสุเอซ รองกงสุลอังกฤษได้ส่งเรือเล็กมารับคณะราชทูตไทยพร้อมเครื่องราชบรรณาการขึ้นบก เพราะต้องเดินทางต่อโดยรถไฟ แต่ขณะนั้นทางรถไฟเพิ่งสร้างมาจากเมืองอเล็กซานเดรีย ยังห่างอยู่อีก 25 ไมล์ จึงต้องเดินทางด้วยขบวนรถม้า 6 คันไปขึ้นรถไฟ และต้องเปลี่ยนม้าทุกชั่วโมงหรือราว 5 ไมล์ ต้องใช้ม้า 5 ชุดจึงถึงไคโรประมาณ 5 ทุ่มเศษ เมื่อไปถึงไคโร

มะหะหมัด วาอิดปาซา เจ้าเมืองโคโรให้ขุนนางเอารถเทียมม้าคันละ 6 ตัวมารับไปชมวัด วัง และอุทยานที่พักผ่อนของเจ้าเมือง ตอนบ่ายจึงให้ไปเฝ้าที่วัง โดยจัดกองทหารเกียรติยศต้อนรับอย่างยิ่งใหญ่รุ่งขึ้นอีกวันจึงขึ้นรถไฟจากโคโรไปเมืองท่าอเล็กซานเดรีย ทางอังกฤษได้ส่งเรือมารับคณะราชทูตสยาม 2 ลำ ลำหนึ่งเป็นกำปั่นรบ อีกลำเป็นเรือยอร์ชสำหรับขุนนาง มีห้องพักตกแต่งไว้อย่างสวยงาม เรือได้แวะพักที่มอลต้าและยิบรอลต้า ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ และต้องหลบพายุเข้าพักที่เมืองไวโคของปอร์ตูกีส เมื่อเข้าจอดที่เมืองใดเจ้าเมืองรู้ว่ามามีคณะราชทูตไทยมา ก็จะมีสลุต 19 นัด บ้าง 21 นัดบ้าง และลงมาเยี่ยมถึงในเรือ พาขึ้นไปพักที่โฮเทลและพาชมเมือง การเดินทางใช้เวลาราว 3 เดือน เรือจึงมาถึงเมืองท่าปอร์ตสมัตของอังกฤษในเวลากลางคืน รุ่งเช้าทางอังกฤษจัดการต้อนรับอย่างสมพระเกียรติ คณะราชทูตไทยต้องต่อรถไฟขบวนพิเศษจากเมืองปอร์ตสมัตไปที่สถานีวอเตอร์ลู กรุงลอนดอน ซึ่งอยู่ห่างออกไป 94 ไมล์เศษ รถที่มารับมีรถม้าพิเศษ 2 คัน คันหนึ่งมีสีกลาดปักไหมทองเป็นตราพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ อีกคันปักไหมเงินคลุมหน้ารถ ที่ประตูรถเขียนเป็นธงช้างเผือก มีคนแต่งตัวใส่หมวกติดสายแถบทองยื่นท่ายรถ คันหนึ่งสำหรับราชทูตกับอุปทูต อีกคันสำหรับตรีทูตกับหม่อมราโชทัย นอกนั้นเป็นรถม้าธรรมดา พาไปพักที่โฮเทล ซึ่งโฮเทลที่ดีที่สุดในกรุงลอนดอน

ขณะที่คณะทูตอยู่ในประเทศอังกฤษข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของอังกฤษหลายคนก็เวียนมาเยี่ยมราชทูตถึงโฮเทล และพาไปเที่ยวชมสถานที่ต่าง ๆ ตกค่ำก็พาไปดูกายกรรมละครม้า ซึ่งเป็นที่ตื่นตาตื่นใจของคณะราชทูตอย่างมาก หม่อมราโชทัยได้บันทึกหลังจากที่ตระเวนดูเชอคัสมาหลายแห่งไว้ว่า

“...ที่ในเมืองเองแคลนด์มีละครอยู่หลายแห่ง ล้วนวิเศษต่างๆ กัน บางเรื่องมีผู้หญิงรูปร่างงาม แต่งตัวเป็นเทวดาฝรั่งเหาะเลื่อนลอยมา แต่ไม่เหน็ดเหนื่อยเดินสายใยนตที่คนจะอาไศรยได้ ดูเลื่อนลอยมาแต่กาย บางทีก็ออกมาจากภูเขา บางทีผุดขึ้นมาจากดิน บันดาคนที่แต่งเป็นเทวดาล้วนมีรัศมีออกจากกายทั้งสิ้นทั้งนั้น...”

(ราโชทัย (กระต่าย อิศรางกูร)ม หม่อมราชวงศ์, 2409)

นอกจากนี้คณะทูตยังได้เที่ยวชมสวนสัตว์ ชมการต่อเรือขนาดใหญ่ชื่อ “เกรทอิสเทิร์น” เป็นเรือเหล็กยาวถึง 691 ฟิต มีปล่องไฟ 5 ปล่อง เสากระโดง 6 เสา จุคนได้ราว 10,000 คน ซึ่งเป็นเรือสำหรับการท่องเที่ยว จากนั้นก็ไปดูอุโมงค์ลอดใต้แม่น้ำเทมส์ ยาว 2,000 ฟิต กว้างถึง 76 ฟิต มีทั้งทางรถและทางคนเดินหม่อมราโชทัยได้บันทึกว่า

“...ตามริมทางขายของเล่นของกินต่างๆ คุณสนุกนี้สว่างแจ่มด้วยแสงไฟแคศ
คนเดินไปมาได้ขาด อนึ่งเรือกลไฟที่ขึ้นล่องอยู่ตามแม่น้ำ ถ้ามาถึงตรงนั้น
คนที่อยู่ในอุโมงก็รู้ ด้วยจักรพัดน้ำดังได้ยินถนัด...”

(ราโชทัย (กระต่าย อิศรางกูร)ม หม่อมราชวงศ์, 2409)

หลังจากที่ราชทูตถวายพระราชสาส์น นำเครื่องมงคลราชบรรณาการจากพระเจ้ากรุง
สยามทั้งสองพระองค์ ออกมาเจริญพระราชไมตรีในพระเจ้ากรุงลอนดอนแล้ว สัปดาหฺต่อมากวีก็ได้
รับสั่งให้รับคณะราชทูตไทยไปพระราชทานเลี้ยงอาหารค่ำที่พระราชวังวินด์เซอร์ และได้เชิญให้ไป
ร่วมงานรื่นเริงสังสรรค์ในพระราชวังบั๊กกิงแฮม มีโอกาสได้เห็นควินเด็นรำกับพระญาติพระวงศ์ใกล้ชิด
แล้ว ยังได้รับเชิญไปในงานแต่งงานของเจ้าหญิงรอยัลกับเจ้าชายเฟรดดริก วิลเลียม ซึ่งต่อมาก็คือพระ
เจ้าไกเซอร์ที่ 1 แห่งเยอรมัน เป็นต้น

จะเห็นได้ว่าการเดินทางครั้งนี้ของหม่อมราโชทัย หม่อมราโชทัยได้มีโอกาสท่องเที่ยว
ตลอดเส้นทางและตลอดที่อยู่ในประเทศอังกฤษ การท่องเที่ยวต่างแดนครั้งนี้ถือได้ว่าเป็นการเปิดโลก
ใหม่ในสายตาของหม่อมราโชทัย เพราะได้พบเห็นสถานที่ ผู้คน บ้านเมือง ความทันสมัยของพาหนะ
ในการเดินทางทั้งเรือกลไฟ รถไฟที่สามารถเดินทางไปยังหัวเมืองต่าง ๆ ขนบธรรมเนียมประเพณีของ
ราชวงศ์อังกฤษ เป็นต้น

การเดินทางของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏเรื่องราวการเดินทาง
ในวรรณกรรมจดหมายเหตุ เช่น จดหมายเหตุรายวันพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประกอบด้วย จดหมายเหตุประพาสต้น จดหมายเหตุเสด็จประพาส
ต่างประเทศ ในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์ และเมืองเบตาเวียครั้งแรก แลเสด็จประพาส ประเทศ
อินเดีย (พ.ศ. 2413) จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสแหลม
มลายู คราว ร.ศ. 107 แล 108 (พ.ศ. 2431-2432) จดหมายเหตุ เสด็จพระราชดำเนินประพาสทวีป
ยุโรป ครั้งที่ 2 ร.ศ. 125-126 เล่ม 1 (พ.ศ. 2449-2450) จดหมายเหตุรายวันระยะทางเที่ยวชวากว่า
สองเดือน (พ.ศ. 2439) และจดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสชวากครั้งหลัง (พ.ศ. 2444)
จดหมายเหตุ เสด็จพระราชดำเนินประพาสทวีปยุโรป ครั้งที่ 2 ร.ศ. 125-126 เล่ม 2 (พ.ศ. 2449-
2450) และพระราชนิพนธ์ ไกลบ้าน ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้น จดหมายเหตุ
เหล่านี้ถือเป็นวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทจดหมายเหตุรายวัน เพราะเป็นจดหมายเหตุบันทึก
ภารกิจประจำวันครั้งเสด็จประพาสตามหัวเมืองต่าง ๆ เป็นบันทึกระยะทางเสด็จประพาสการเดินทาง
ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งในแต่ละครั้งมีจุดประสงค์การเดินทางหลาย
จุดประสงค์ เนื่องด้วยพระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ผู้นำพาประเทศให้รอดพ้นการตกเป็นเมืองขึ้นของ
ลัทธิล่าอาณานิคม การเดินทางในแต่ละครั้งจึงอาจเป็นทั้งการเดินทางเพื่อการศึกษาดูงาน

การเดินทางเพื่อสำรวจทรัพยากรของประเทศ การเดินทางเพื่อตรวจราชการบ้านเมือง และเป็นการเดินทางท่องเที่ยวในคราวเดียวกัน

3.2.1.3 *วรรณกรรมการเดินทางเป็นรูปแบบหรือหนทางในการค้นหาบางสิ่งบางอย่าง*
 วรรณกรรมการเดินทางผู้ที่เดินหรือผู้เล่าเรื่องต้องออกจากบ้านเพื่อค้นหาเป้าหมายที่เฉพาะเจาะจงบางอย่าง โดยทั่วไปมักเป็นแสวงหาบางสิ่งบางอย่างตามภารกิจหรือเป้าหมายที่ตั้งไว้ ดังที่ เจน บอร์ม (Jan Borm) (อ้างใน จิรัฏฐ์ เฉลิมแสบยากร, 2559) วิเคราะห์แนวคิดเรื่อง (genre) ของวรรณกรรมการเดินทางโดยมองว่างานเขียนที่พูดถึงการเดินทางทั้งที่บันทึกการเดินทางในลักษณะเชิงสารคดี (nonfiction) และวรรณกรรมการเดินทางในลักษณะของเรื่องแต่ง (fiction) อนุภาคของการเดินทางล้วนแต่นำเสนอลักษณะร่วมกันประการหนึ่ง คือ การให้การเดินทางเป็นรูปแบบหรือหนทางในการค้นหาบางสิ่งบางอย่าง ซึ่งในวรรณกรรมนิราศและจดหมายเหตุในช่วงที่ศึกษาปรากฏการออกจากบ้านเพื่อค้นหาบางสิ่งบางอย่าง ตัวอย่างเช่น

“*การเดินทางเพื่อค้นหาอายุวัฒนะและปรอท*” ในวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่ 2 เรื่อง คือ นิราศวัดเจ้าฟ้า และโคลงนิราศสุพรรณ การเดินทางในนิราศวัดเจ้าฟ้าสาเหตุที่สุนทรภู่เดินทางไปวัดเจ้าฟ้าในคราวนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กล่าวว่า

“...สาเหตุที่สุนทรภู่ไปกรุงศรีอยุธยาคราวนี้เป็นเพราะได้ลายแทงมาแต่เมืองเหนือว่ามียาอายุวัฒนะฝังไว้ที่วัดเจ้าฟ้าอากาศฯ จึงพยายามไปหาอายุวัฒนะแต่ไม่พบจึงเดินทางกลับ ส่วนในนิราศสุพรรณ เป็นการเดินทางครั้งที่ 2 ของสุนทรภู่ วัตถุประสงค์ก็เพื่อต้องการหาของวิเศษ คือ ต้องการเดินทางเพื่อค้นหาแร่ปรอท เหล็กไหลเพื่อที่จะเล่นแร่แปรธาตุให้เป็นทองคำและยาอายุวัฒนะ แต่ก็ล้มเหลวไม่ได้สิ่งใดกลับมา...”

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2543)

การแสวงหาสิ่งของวิเศษของสุนทรภู่ในวรรณกรรมนั้นสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อของผู้คนในยุคสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี สุนทรภู่เป็นถึงมหาดเล็กผู้รู้หนังสือแต่ก็มีความเชื่อเกี่ยวกับของวิเศษต่าง ๆ ดังนั้นความเชื่อเรื่องของวิเศษจึงน่าจะปรากฏให้เห็นทั่วไปในหมู่ไพร่ประชาชน ในส่วนของความเชื่อเรื่องยาอายุวัฒนะเพื่อการมีชีวิตที่ยืนยาวหรือเป็นอมตะถือเป็นความเชื่อที่ปรากฏให้เห็นในหลายชนชาติ เช่น ความปรารถนาต้องการมีชีวิตอมตะของจีนซีฮองเต้ โดยมีราชโองการให้ค้นหาอายุวัฒนะทั้งในและนอกอาณาจักร รวมถึงการสร้างสุสานเตรียมพร้อมสำหรับชีวิตหลังความตายหรือโลกหน้า เป็นต้น

สำหรับในสังคมไทยในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ปรากฏเรื่องราวการเดินทางค้นหา ยาอายุวัฒนะของสุนทรภู่ ซึ่งแสดงให้เห็นว่ามีความเชื่อเหล่านี้ปรากฏในสังคมในกลุ่มคนกลุ่มใดกลุ่ม หนึ่ง หรืออาจเป็นความพึงปรารถนาของผู้คนทั่วไปที่ต้องการมีชีวิตที่ยืนยาว ยาอายุวัฒนะถือเป็นของ วิเศษไม่สามารถพบเห็นได้ทั่วไป สำหรับยาอายุวัฒนะถือเป็นของลับเป็นสิ่งที่หาได้ยาก ด้วยความที่ เป็นสิ่งที่หายากและเป็นสิ่งที่ผู้คนเชื่อว่ามีอยู่จริงจึงมีความเชื่อว่าสิ่งวิเศษเหล่านี้มักถูกซ่อนไว้ตาม สถานที่ห่างไกลทุรกันดาร และมักมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่แ้ว เช่น มีวิญญูณศักดิ์สิทธิ์ หรือสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ คอย ปกป้องดูแลไม่ให้ใครสามารถเอาไปได้ ด้วยเหตุนี้จึงมักมีลายแทงสมบัติบันทึกเส้นทาง รวมทั้งปริศนา ต่าง ๆ ให้ตีความเส้นทาง สถานที่ที่อยู่ของของวิเศษนั้น

สถานที่เก็บของวิเศษและสมบัติล้ำค่าโบราณนั้น ผู้คนเชื่อว่ามีวิญญูณศักดิ์สิทธิ์ รวมทั้งสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ คอยปกป้องรักษาอยู่ ดังจะเห็นได้จากเรื่องราวการเดินทางเพื่อค้นหา ยาอายุวัฒนะและแร่ธาตุสำคัญของสุนทรภู่ เช่น ในนิราศวัดเจ้าฟ้า หรือนิราศวัดเจ้าฟ้าอากาศนาถ นรินทร์ สาเหตุที่สุนทรภู่ไปกรุงศรีอยุธยาในครั้งนั้น เพราะได้ล่ายแทงมาจากทางเมืองเหนือว่ามียา อายุวัฒนะฝังไว้ที่วัดเจ้าฟ้าอากาศนาถนรินทร์ เมื่อเดินทางถึงวัดเจ้าฟ้ากำลังจะทำพิธีชุกก็เกิด กัมปนาทหวาดไหวด้วยฤทธิ์ปีศาจ ไม่อาจชุกได้ ต้องพากันกลับมา และในโคลงนิราศสุพรรณ สุนทรภู่ ถูกโขลงช้างมาอาละวาดสกัดล้อมทำร้ายขณะที่พยายามจะเปิดพระเจดีย์ แม้จะมีการตั้งพิธีบวงสรวง สิ่งเวทย์แต่ก็ไม่สำเร็จ นอกจากนี้สุนทรภู่อยังฝันถึงพระมหากษัตริย์และนางพระยากับลูกเล็กผมจุก พระมหากษัตริย์ทรงเล่าให้สุนทรภู่ฟังว่าเดิมบริเวณนี้เคยเป็นบ้านเมืองมีปราสาทราชวัง แต่ถูกโรคทำ ระบาดจึงกลายเป็นเมืองร้างมีโขลงช้างคอยเฝ้าสมบัติมีค่า ในพระเจดีย์มีแร่ปรอทสำหรับแปรธาตุให้ เป็นทอง แต่พระองค์จะเก็บรักษาไว้ให้ลูก ๆ ที่ไว้จุกเมื่อเกิดมาจะได้ใช้สร้างปราสาททองต่อไป ส่วนเรื่องยาอายุวัฒนะนั้นไม่มีในโลก ขอให้สุนทรภู่อย่าหาเลย

เส้นทางการเดินทางค้นหายาอายุวัฒนะและของวิเศษของสุนทรภู่เส้นทางหนึ่งเป็น เส้นทางไปยังกรุงเก่าอยุธยา และเส้นทางที่สองไปสุพรรณบุรี ซึ่งเป็นที่ตั้งของเมืองเก่าเช่นกัน การเดินทางไปยังสถานที่เหล่านั้นต้องเดินทางผ่านเส้นทางทุรกันดาร มีการผจญภัย ฝ่าฟันอุปสรรค เพื่อที่จะพิชิตเส้นทางและธรรมชาติที่ยิ่งใหญ่ ด้วยความเป็นเมืองเก่าและสถานที่ลึกลับที่ไม่ค่อยเป็นที่ รู้จักของผู้คนจึงมักจะมีตำนานต่าง ๆ ปรากฏอยู่ รวมทั้งเรื่องเล่าของสมบัติโบราณ และของวิเศษตาม ป่าเขาลำเนาไพร เรื่องราวเหล่านี้จึงส่งผลให้ผู้คนที่มีความเชื่อดังกล่าวออกเดินทางค้นหาซึ่ง การเดินทางของสุนทรภู่ถือเป็นตัวอย่างหนึ่งของการเดินทางเพื่อหาอายุวัฒนะ ของวิเศษ และ สมบัติโบราณ และได้มีการบันทึกเรื่องราวการเดินทางดังกล่าวไว้ สำหรับไพร่ประชาชนทั่วไปที่ไม่รู้ หนังสือการเดินทางเพื่อค้นหาอายุวัฒนะและสิ่งของล้ำค่าต่าง ๆ อาจออกมาในรูปแบบของมุขปาฐะ เพียงเท่านั้นจึงไม่แพร่หลายอย่างเช่นการเดินทางของสุนทรภู่

ความเชื่อเรื่องยาอายุวัฒนะและการมีชีวิตที่ยืนยาวเป็นความเชื่อของผู้คน ซึ่งจะเห็นได้ว่าแม้แต่สุนทรภู่ หนึ่งในผู้คนที่มีการศึกษาทำงานในราชสำนักยังมีความเชื่อเรื่องของวิเศษและยาอายุวัฒนะ ซึ่งมีโน้ตศน์ด้านสุขภาพนี้เป็นความเชื่อก่อนที่จะมีการแพทย์ตะวันตกเข้ามาในราชสำนักสยาม การแพทย์ตะวันตกถือว่าส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงและมโนทัศน์ด้านสุขภาพและการรักษาแบบเดิมอย่างมาก

อีกตัวอย่างของการเดินทางค้นหาสิ่งของล้ำค่า คือ **“การเดินทางค้นหาเพชรเม็ดใหญ่ของพระราชสมบัตินี้”** ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 มีเรื่องราวเกี่ยวกับการค้นหาสิ่งของล้ำค่าในต่างแดน โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ให้พระราชสมบัตินี้ เป็นข้าหลวงออกไปซื้อเพชรพลอยที่เมืองกัลกัตตา ประเทศอินเดีย โดยทรงฝากให้เดินทางไปพร้อมกับพระยาไทรบุรี (อหมัด) ที่มาเข้าเฝ้าราชการและกำลังจะเดินทางกลับเมืองไทรบุรี เพื่อให้พระราชสมบัตินี้กับผู้ติดตามสองคน คือ บุตรคนโตและบ่าว ไปลงเรือเมล์ที่เกาะหมาก กลางทางเรือถนัดต้องแวะเมืองร่างกุ้ง ประเทศพม่า แล้วจึงไปถึงเมืองกัลกัตตา เมื่อเสร็จราชการแล้วได้เดินทางกลับมาขึ้นบกที่เกาะหมากเดินบกจากเมืองไทรบุรีมาถึงเมืองนครศรีธรรมราช เจ้าพระยานครฯ จัดเรือส่งเข้ามากรุงเทพฯ รวมเวลาเดินทางทั้งสิ้น 8 เดือน การไปแสวงหาสิ่งของล้ำค่าในครั้งนี้ได้เพชรพลอยคือ เพชรเม็ดใหญ่อันมีนามปรากฏต่อมาว่า พระมหาวชิษณมณี ซึ่งการเดินทางในครั้งนี้พระราชสมบัตินี้ได้แต่งนิราศเกาะแก้วกัลกัตตา เล่าเรื่องราวการเดินทาง

ในนิราศเกาะแก้ว สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร ทรงอธิบายเรื่องนิราศเกาะแก้วกัลกัตตา ไว้ในหนังสือกลอนนิราศเกาะแก้วกัลกัตตา (การเวก รัตนกุล (พระราชสมบัตินี้), 2463) ไว้ว่า

“...“เรื่องตำนานของหนังสือนิราศเรื่องนี้ เดิมเมื่อปีมะแม พ.ศ. 2402 ในสมัยรัชกาลที่ 4 เจ้าพระยาฤทธิสงครามฯ (อหมัด บิดาเจ้าพระยาไทร อุปดุลฮามิตเดี่ยวนั้น) ยังเป็นพระยาไทรบุรีเข้ามาเฝ้าฯ เมื่อกราบถวายบังคมลากลับไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงฝากพระราชสมบัตินี้ผู้แต่งหนังสือนี้ ซึ่งโปรดให้ไปหาซื้อเพชรพลอยที่เมืองกัลกัตตาในอินเดีย ให้พระยาไทรบุรีไปส่งลงเรือเมล์ที่เกาะหมาก แลบางทีจะได้โปรดให้เป็นธุระรับส่งตลอดทางทั้งขาไปขามาดด้วยก็ได้ พระราชสมบัตินี้จึงได้ไปในเรือกำปั่นไปกับพระยาไทร ตั้งแต่เมืองสมุทรปราการจนถึงเมืองสิงคโปร์ แล้วโดยสารเรือกำปั่นลำนั้นต่อไปจนถึงเมืองเกาะหมากแลเมืองไทรบุรี ไปคอยอยู่ที่เมืองไทรจนได้คราวเรือ จิงลงเรือเมล์กลับไปจากเกาะหมาก เรือเมล์เมื่อกระนั้นก็ยังใช้ไม่สะดวก ไปถึงกลางทางถนัดต้องแวะที่เมืองร่างกุ้ง พระราชสมบัตินี้เลยไปอันได้ไป

เมืองพม่าด้วยอีกแห่ง ๑ แล้วจึงไปถึงเมืองกาลกัตตา ครั้นเสร็จราชการแล้ว เมื่อก่อนจะกลับมา ได้ยินข่าวว่าไร่ปลูกฝิ่นอยู่ใกล้ ๆ นี้ก็อยากดูต้นเดิมของ ฝิ่นปนอย่างไร จึงโดยสารรถไฟไปถึงเมืองปัตนะ (ปาตะลีบุตร) ด้วยอีกแห่ง ๑ ขากลับพระราชสมบัติเดินบอกจากเมืองไทรมาถึงเมืองนครศรีธรรมราช เจ้าพระยานครฯ จัดเรือส่งเข้ามายังกรุงเทพฯ ได้เพชรพลอยคือเพชรเม็ดใหญ่ อันมีนามปรากฏต่อมาว่า พระมหาวิเชียรมณีนั้นเป็นต้น มาถวายตั้ง พระราชประสงค์ ว่าโดยทางตำนานมีเนื้อความดังกล่าวมานี้ ถ้าว่าโดย กระบวรกลอนหนังสือที่แต่ง ข้าพเจ้าเห็นว่านิราศเกาะแก้วกาลกัตตานี้ กระบวรกลอนพอทำเนา แต่กระบวรความนั้นแต่งดีหนักหนาทีเดียว ด้วย แต่งเล่าถึงความที่ได้ไปรู้เห็นเป็นสำคัญ ไม่หลับตาเพื่อครวญแต่สังวาส เหมือนอย่างนิราศของคนอื่น ๆ”.....”

(การเวก รัตนกุล (พระราชสมบัติ), 2463)

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ต้องการเพชรเม็ดใหญ่นั้นส่วนหนึ่งเป็นเพราะความต้องการที่จะยกฐานะของราชวงศ์ให้ทัดเทียมกับประเทศเจ้าอาณานิคมยุโรป เช่น ประเทศอังกฤษ ซึ่งในขณะนั้นทางราชวงศ์อังกฤษได้เพชรขนาดใหญ่ ถึง 186 กะรัต หรือที่เรียกกันว่า โคอินัวร์ มาประดับพระมหามงกุฏของกษัตริย์ราชวงศ์อังกฤษ ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระบรมราชโองการโปรดให้พระราชสมบัติ ค้นหาเพชรเม็ดใหญ่น้ำงามที่เมืองกาลกัตตา ประเทศอินเดีย จนได้เพชรเม็ดใหญ่ 40 กะรัต นำมาถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระองค์ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เจียรไนเพื่อนำมาประดับยอดพระมหาพิชัยมงกุฏ ซึ่งอิทธิพลของเจ้าอาณานิคมตะวันตกที่เริ่มเข้ามาปรากฏตัวอย่างชัดเจนในประเทศแถบนี้ ส่งผลต่อการเดินทางของผู้คนในราชสำนักที่หลากหลายขึ้นตามแบบตะวันตก เช่น การเดินทางเสาะแสวงหาเพชรเม็ดใหญ่มาประดับยอดมงกุฏเพื่อแสดงถึงความทัดเทียมอย่างชาติตะวันตก การเดินทางเพื่อพักผ่อนอริยบทและการตากอากาศอย่างชาติตะวันตก การเที่ยวเตร่รีดเตรในประเทศ รวมถึงการเดินทางท่องเที่ยวต่างแดน เป็นต้น

3.2.1.4 วรรณกรรมการเดินทางมักมีการให้รายละเอียดของการเดินทาง

ในวรรณกรรมการเดินทางมักปรากฏการให้รายละเอียด เส้นทาง พาหนะ แผนที่ และการดำรงชีวิตขณะเดินทาง ซึ่งอาจมีการแทรกภาพ ตารางและสัญลักษณ์ประกอบ เป็นต้น “การให้รายละเอียดเส้นทางในนิราศและจดหมายเหตุการเดินทาง” มีการกล่าวถึงสถานที่ต่าง ๆ ที่ผู้เดินทางเดินทางผ่านไปถึง ลักษณะเช่นนี้ถือได้ว่าเป็นการให้รายละเอียดเส้นทางได้เป็นอย่างดี ดังตัวอย่างที่ อภิรักษ์ เกษมผลกุล (2551) กล่าวถึงเส้นทางที่กวีเดินทางไปนครปฐมเพื่อสักการะ

พระปฐมเจดีย์ในวรรณกรรมนิราศ โดยศึกษาเส้นทางจากวรรณกรรมนิราศทั้งหมด 5 เรื่อง คือ นิราศพระประธมของหลวงจักรปาณี (ฤกษ์) นิราศพระปฐมเจดีย์ ของกวีหญิงวังหน้า นิราศเมืองนครไชยศรี (ไม่ปรากฏผู้แต่ง) โคลงนิราศพระประธม ของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท และนิราศพระประธมสำนวนของสุนทรภู่ ซึ่งพบว่าเส้นทางที่กวีล่องเรือผ่านจากพระนครไปยังพระปฐมเจดีย์สามารถแบ่งได้ 3 เส้นทางตามลักษณะการขุดคลองในสมัยรัชกาลที่ 4 เส้นทางแรก เป็นเส้นทางที่กรมหลวงวงษาธิราชสนิทและสุนทรภู่ใช้ในสมัยรัชกาลที่ 3 ถือเป็นเส้นทางก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) เป็นแม่กองขุดคลองมหาสวัสดิ์ เส้นทางที่ 2 เป็นเส้นทางที่ปรากฏในนิราศพระปฐมและนิราศพระปฐมเจดีย์ เป็นเส้นทางหลังจากขุดคลองมหาสวัสดิ์เสร็จสิ้นแล้ว (พ.ศ. 2403) และเส้นทางที่ 3 คือเดินทางล่องเรือมาทางแม่น้ำท่าจีน ซึ่งอาจเป็นไปได้ว่าออกมาจากคลองภาษีเจริญในพระนคร เป็นต้น

ส่วนการให้เส้นทางเกี่ยวกับการเดินทาง เช่น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงยกทัพไปรบกับพม่าที่ท่าดินแดง เมืองกาญจนบุรี เมื่อ พ.ศ. 2329 พระองค์ได้ทรงพระราชนิพนธ์นิราศรบพม่าที่ท่าดินแดง ในบทพระราชนิพนธ์แสดงให้เห็นถึงเส้นทางเดินทางคือเดินทางทางเรือจากคลองด่านไปมหาชัย สมุทรสาคร ราชบุรี ไทรโยค แล้วเสด็จทางบก จัดทัพที่ด่านท่าขนุนเพื่อตีข้าศึกที่ท่าดินแดง และอีกตัวอย่างในนิราศตั้งเกี้ยว ของนายแวง (บุตรขุนสารประเสริฐ ต่อมารับยศเป็นหลวงนเรนดีบัญชาภิจ) แต่งในสมัยรัชกาลที่ 5 คราวไปปราบกบฏฮ่อ มีการให้รายละเอียดเส้นทางในครั้งนั้นคือเดินทางจากพระนครโดยทางเรือ ผ่านเกาะสามมือ เกาะขาม เกาะล้าน เกาะรีน เกาะไผ่ เกาะคราม เกาะยอ เกาะพระ เกาะนมสาว เกาะกูด แล้วไปแวะที่เมืองกำปอด รุ่งขึ้นเดินทางต่อไปถึงไซ่ง่อน เป็นต้น

นอกจากนี้แล้ว “วรรณกรรมการเดินทางไทยทั้งนิราศและจดหมายเหตุยังมีการให้รายละเอียดพาหนะในการเดินทาง” ส่วนใหญ่การเดินทางในราชอาณาจักรจะเดินทางทางเรือ ส่วนทางบกจะเดินเท้า หรือมีพาหนะเป็นช้าง ม้า เป็นต้น เช่น ในนิราศพระบาท ของสุนทรภู่ แต่งในสมัยรัชกาลที่ 2 ประมาณ พ.ศ. 2350 คราวเมื่อสุนทรภู่เป็นมหาดเล็กตามเสด็จพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ พระโอรสในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ไปนมัสการรอยพระพุทธรูป สระบุรี โดยให้รายละเอียดเกี่ยวกับพาหนะที่ใช้ในการเดินทาง คือ เดินทางทางเรือ ออกจากท่าวัดระฆังโฆสิตาราม ไปตามแม่น้ำเจ้าพระยา ผ่านคลองบางจาก พระบรมมหาราชวัง สามเสน บางพลัด บางซื่อ บางซ้อ บ้านวัดโบสถ์ ตลาดแก้ว ตลาดขวัญ ปากเกร็ด บางพูด บางพังก วัดเทียนถวาย บ้านใหม่ บางหลวง บ้านกระแซง สามโคก ปทุมธานี วังตำหนัก (วัดตำหนัก) บ้านกระปือ เกาะราชคราม บางไทร บ้านสีกุก เกาะเกิด บางเกาะอิน เกาะพระ เกาะเรียน ท่าเสือ คลองตะเคียน วัดธารมาใหม่ คลองสระปทุม วัดแม่นางปลื้ม คลองหัวรอ ท่าศาลาเกวียน บ่อโพง ปากจั่น บางระกำ ปราสาทนครหลวง บ้านแม่ลา บ้านอรัญญิก บ้านตะเคียนดวน ศาลาลอย วังตะไล่ จากนั้นจึงเปลี่ยน

พาหนะเป็นช้าง เพื่อขึ้นฝั่งและเดินทางต่อทางบก ผ่านป่านาประโคน บางโขมด บ่อโศก หนองคนที่ ศาลเจ้าสามแฉกร เขาตก สระยอ จนถึงวัดพระพุทธรบาท เป็นต้น

ส่วนพาหนะที่ใช้ในการเดินทางไปต่างประเทศ เช่น ในการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในจดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปครั้งที่ 2 เล่มที่ 1 รัตนโกสินทร์ ศก 215-216 เรียบเรียงโดยหม่อมมนเรนทรราชา ซึ่งมีการให้รายละเอียดพาหนะในการเดินทางของทุก ๆ วันที่เสด็จพระราชดำเนินไปยังสถานที่ต่าง ๆ เช่น เรือพระที่นั่งมหาจักรี รถพระที่นั่งโมโตคาร์ รถไฟ รถม้า เรือกลไฟ เป็นต้น ตัวอย่างข้อความที่กล่าวถึงพาหนะในการเดินทาง เช่น ตอนที่ 8 ที่เมืองเยนัวแลจากเยนัวถึงซานเรโน ดังข้อความที่ว่า

“วันที่ 27 เมษายน 126 พอเรือพระที่นั่งมาเทียบท่าที่เมืองเยนัวแล้ว พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นราชบุรีดิออเรฤทธิ ซึ่งเสด็จล่องมาจากกรุงเทพฯ มาทรงจัดการโมโตคาร์ไว้เป็นรถพระที่นั่ง.....
วันที่ 28 เมษายน 126 เวลา 5 โมงเช้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินจากอิเค็นแปเลศโฮเตลพร้อมด้วยพระราชวงษานุวงศ์แลข้าราชการไปยังที่พักรถไฟ.....เวลา 5 โมง 20 นาที รถพระที่นั่งใช้จักรออกจากเมืองเยนัว รถไฟแล่นมาตามชายทะเลซึ่งเรียกว่า ริวีเอรา”

(นเรนทรราชา (หม่อม), ม.ป.ป.)

การเดินทางประพาสยุโรปครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและคณะผู้ติดตาม ทรงเดินทางทั้งทางทะเล ทางบกและทางน้ำ มีพาหนะในการเดินทางที่ทันสมัยและหลากหลายซึ่งต่อมาถูกนำมาใช้ในการเดินทางภายในประเทศอย่างหลากหลาย

นอกจากนี้แล้วในวรรณกรรมการเดินทางยังปรากฏ “การให้รายละเอียดการดำรงชีวิตขณะเดินทาง” นั้น ในวรรณกรรมการเดินทางทั้งในนิราศและจดหมายเหตุมีการให้รายละเอียดการดำรงชีวิตขณะเดินทาง ทั้งสถานที่ที่นอนการพักผ่อน การหุงหาอาหาร สภาพความเป็นอยู่ต่าง ๆ เช่น การให้รายละเอียดการดำรงชีวิตขณะเดินทางในนิราศพระบาทของสุนทรภู่ คราวเมื่อสุนทรภู่เป็นมหาดเล็กตามเสด็จพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ พระโอรสในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษเทเวศร์ กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ไปนมัสการรอยพระพุทธรบาท สระบุรี ดังข้อความที่ว่า

“สุริยนเย็นสนธยาย่า	ประทับลำเรือเรียงเคียงขนาน
เขาเรียกวัดแม่นางปลื้มลิ้มรำคาญ	ใครขนานซื้อหนอได้ต่อมา
ช่างแปลกโศกให้เราปลื้มพลีสมัคร	จะรู้จักคุณจริงไม่แก้งว่า
พลพายนายไพร่บรรดามา	หุงข้าวหาฟืนใส่ก่อไฟฮือ
พื้นนอกตกยากจากสถาน	เห็นอาหารหวนทอดใจใหญ่หือ

ค่อยขึ้นเคี้ยวข้าวคำสักกำมือ	พอกลิ้นครี้อคอแค้นดังขวากคม
จะเจื่อน้ำซ้าแสบในทรวงเสียว	ที่เค็มเปรี้ยวกล่ำกลืนก็ขึ้นขม
กินประทับแต่พอรับกับโรคลม	ครั้นคำพรมน้ำค้างอยู่พรางพราย
ก็แรมรอนนอนวัดแม่ นางปลื้ม	พี่ไม่ลืมอาลัยให้ใจหาย
ทั้งไพร่นายนอนกลาดบนหาดทราย	พงศ์นารายณ์รินทรวงศ์ที่ทรงญาณ
บรรทมเรือพระที่นั่งบังวิสูตร	เขารวบรวมรอบตีทั้งสี่ด้าน
ครั้นรุ่งเช้าราวโมงหนึ่งนานาน	จัดแจงมานให้เคลื่อนนาวาคลาฯ”

(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

การเดินทางครั้งนี้ สุนทรภู่ร่วมเดินทางร่วมไปเป็นหมู่คณะใหญ่ ถึงคำที่ตั้งที่ปักตามสถานที่ต่าง ๆ เช่น ในตัวอย่างที่ตั้งที่ปักแรมหน้าวัดนางปลื้ม ไพร่และเจ้านายนอนบนหาด ส่วนพระองค์เจ้าปฐมวงศ์บรรทมในเรือพระที่นั่ง เป็นต้น

การให้รายละเอียดการดำรงชีวิตขณะเดินทางไกลไปต่างประเทศ เช่น การเดินทางของคณะทูตไปเจริญสัมพันธไมตรีกับประเทศต่าง ๆ ในแถบยุโรป หรือการเดินทางเสด็จประพาสยุโรปของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งส่วนใหญ่ผู้เดินทางจะใช้ชีวิตบนเรือเดินทะเล ถึงสถานที่สำคัญหรือจุดพักแวะตามสถานที่สำคัญต่าง ๆ การพักอาศัยก็แล้วแต่เจ้าภาพ หรือผู้เป็นธุระจัดหา ณ สถานที่นั้น จะให้การต้อนรับซึ่งส่วนใหญ่เป็นโฮเต็ลชั้นดี มีการต้อนรับเป็นอย่างดี ตัวอย่างเช่น ในจดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปครั้งที่ 2 เล่มที่ 1 รัตนโกสินทร์ ศก 215-216 ตอนที่ 18 ที่เมืองบาเต็น บาเต็น ประพาสเมืองสตราสเบิร์ก ประพาสเมืองคาลสรูธ ประพาสเมืองแฟรงก์เฟด หน้า 12-13 ที่กล่าวถึงการใช้ชีวิตและสถานที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ดั่งบันทึกที่ว่า

“วันที่ 14 มิถุนายน 126 เวลาเช้าเสด็จพระราชดำเนินทรงแลมนอนน้ำแร่ เวลา 5 โมง 45 นาที พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินประพาสเมืองแฟรงก์เฟดโดยทางรถไฟ .....พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นราชบุรดิเรกฤทธิ ซึ่งเสด็จมาล่องน้ำมาโดยรถโมโตคาร์ ได้มาเฝ้าทูลลองงูฐิพระบาทที่สเตชัน แล้วเชิญเสด็จพระราชดำเนินประทับที่โฮเตล อิงลิเชอร์ฮอฟ เปนโฮเตลใหญ่ ตั้งอยู่ใกล้สเตชันรถไฟ ต้นถนนโกเชอร์ ซึ่งเปนถนนใหญ่ที่สุดในเมืองแฟรงก์เฟด โฮเตลนี้ได้เปิดเมื่อปี 1903 เปนที่สบายมีห้องกว้างขวางแลอาหารดี เปนที่ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินแลเจ้านายต่างประเทศมาประทับเปนอันมาก นับว่าเปนโฮเตลอย่างดีที่สุดในเมืองนี้”

(นเรนทรราชา (หม่อม), ม.ป.ป.)

วิถีชีวิตความเป็นอยู่ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และคณะผู้ติดตาม ในการเสด็จประพาสยุโรป ครั้งที่ 2 พระองค์และคณะได้รับการต้อนรับเป็นอย่างดีตลอดเส้นทางเสด็จ พระราชดำเนิน ความทันสมัยของยุโรปในขณะนั้นทำให้การเดินทางและการดำรงชีวิตไม่สู้ลำบากมากนัก ซึ่งอาจจะแตกต่างจากการดำรงชีวิตในการเดินทางภายในประเทศที่มีความยากลำบากมากกว่า เพราะความเจริญของประเทศด้อยกว่าประเทศทางแถบยุโรปเป็นอันมาก

ส่วน “การแทรกแซงที่ รูปภาพ ตารางและสัญลักษณ์” นั้น ในวรรณกรรมการเดินทางไทยตั้งแต่สุโขทัยจนถึงรัชกาลที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์ ทั้งในนิราศและจดหมายไม่ค่อยปรากฏการให้รายละเอียดแผนที่ รูปภาพ และตารางหรือสัญลักษณ์ ซึ่งอาจเป็นเพราะข้อจำกัดในการบันทึกหรือข้อจำกัดในการพิมพ์ในสมัยนั้น แต่ก็มีกรกล่าวถึงลติจจุด ลติจจุด อยู่บ้าง เช่น ในจดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปครั้งที่ 2 เล่มที่ 1 รัตนโกสินทร์ ศก 215-216 ตอนที่ 4 ระยะทางจาก โกลัมโบถึงเอเดิน หน้า 7 ดังข้อความที่ว่า

“เวลาเที่ยงวัดแดดเรือพระที่นั่งอยู่ในระหว่างลติจจุดเหนือ 13 ดีกรี 7 มิ นิต กับลติจจุดตะวันออก 51 ดีกรี 47 มิ นิต ตั้งแต่เที่ยงวานนี้ถึงเที่ยงวันนี้ เรือเดินได้ 331 ไมล์ คงเหลือระยะทางอีก 406 ไมล์จะถึงเอเดินตั้งแต่โกลัม โบมา ได้เดินเรือ 5 วันกับเศษ 3 ชั่วโมง เรือถึงตรงแหลมกาตะพุยข้างทิศใต้ แต่แหลมอยู่ไกลมากแลไม่เห็น เรือพระที่นั่งแล่นพันมหาสมุทรอินเดียเข้า อ่าวเอเดิน”

(นเรนทรราชา (หม่อม), ม.ป.ป.)

ในช่วงดังกล่าวจึงยังไม่ปรากฏการให้รายละเอียดเกี่ยวกับแผนที่ การแทรกรูปภาพ ตารางและสัญลักษณ์ชัดเจนนัก แต่ต่อมาเมื่อการพิมพ์และการถ่ายภาพเริ่มทันสมัยมากขึ้นวรรณกรรม การเดินทางไทยก็มักปรากฏการให้รายละเอียดดังกล่าวมาขึ้นเช่นกัน

3.2.1.5 วรรณกรรมการเดินทางมักเชื่อมโยงกับประเด็นการล่าอาณานิคม การพลัดถิ่น ลัทธิชาตินิยม ฯลฯ ในวรรณกรรมการเดินทางไทยปรากฏการเดินทางที่สัมพันธ์กับประเด็นการล่า อาณานิคม ดังตัวอย่างต่อไปนี้

“**อาณานิคมภายในกับการจัดการอาณานิคมของประเทศสยาม**” การศึกสงคราม ของไทยส่วนหนึ่งเกี่ยวข้องกับอาณานิคมภายใน (internal colonization) การจัดการอาณานิคมและ การล่าอาณานิคมมีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย จนถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้นถึงช่วงรัชกาลที่ 5 (ศึกษาถึงช่วงนี้ และการเข้ามาของเจ้าอาณานิคมชาติตะวันตกทำให้เกิดการแบ่งเขตแดนที่ชัดเจนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 การล่าอาณานิคมของสยามจึงไม่สามารถทำได้ด้วยกำลังทัพและยุทธโปกรณ์ที่ด้อยกว่าชาติ

ตะวันตก) แนวคิดการล่าอาณานิคมของสยามปรากฏชัดเจนในจดหมายเหตุเรื่องทัพเชียงตุง ซึ่งเกิดในช่วงปลายรัชกาลที่ 3 เนื่องจากทางเมืองลี่ อาณาเขตสิบสองปันนาเกิดการจลาจล พวกเจ้านายผู้ใหญ่เมืองเชียงรุ่งได้เข้ามาสวามิภักดิ์ต่อกรุงสยาม แต่แคว้นสิบสองปันนาอยู่ใกล้กับพม่า พม่ามีกำลังเมืองเชียงตุงช่วยดูแลสิบสองปันนา ซึ่งถ้าต้องการให้สิบสองปันนาเป็นเมืองขึ้นของสยามจำเป็นต้องตัดกำลังที่เมืองเชียงตุงก่อน จึงโปรดให้เกณฑ์ทัพเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูน ให้พระยาอุปราชนิมพิสาร เมืองเชียงใหม่เป็นแม่ทัพ ยกขึ้นไปตีเมืองเชียงตุง ตีเข้าถึงชานเมืองแต่เสียบึงและกระสุนดินดำหมดเสียก่อน ประจวบกับสิ้นรัชกาลที่ 3 จึงต้องถอยทัพเสียก่อน ต่อมาในรัชกาลที่ 4 ได้แต่งทัพจากกรุงเทพฯ ขึ้นไปกำกับโปรดให้เจ้าพระยายมราชเป็นแม่ทัพหน้า ให้กรมหลวงวงษานุรักษ์เป็นแม่ทัพหลวง เข้าตีเชียงตุงถึงสองครั้งแต่พม่าช่วยเหลืออย่างเข้มแข็ง อีกทั้งขาดเสบียงจึงต้องยกทัพกลับมา เหตุการณ์การเดินทางยกทัพครั้งนี้เป็นความต้องการล่าเมืองขึ้นของสยาม (หอพระสมุดวชิรญาณ, 2459) ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้กล่าวไว้ในคำนำหนังสือว่า

“...ว่าโดยเนื้อเรื่องของการทัพเชียงตุงนั้น คือเมื่อในปลายแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เกิดจลาจลในเมืองลี่ อาณาเขตสิบสองปันนา พวกเจ้านายผู้ใหญ่เมืองเชียงรุ่งเข้ามาสวามิภักดิ์ขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมากรุงสยาม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระดำริที่ว่า แคว้นสิบสองปันนาอยู่ติดต่อกับพระราชอาณาจักรข้างฝ่ายเหนือ ในเวลากรุงสยามมีอำนาจ เคยมาขึ้นอยู่แต่ก่อนหลายคราว ตั้งแต่ในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช และเมื่อในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็ได้แคว้นสิบสองปันนามาเป็นเมืองขึ้น แต่แคว้นสิบสองปันนาอยู่ใกล้แดนพม่า พม่าได้กำลังเมืองเชียงตุงดูแลสิบสองปันนาอยู่จึงเอาไว้ได้ ถ้าจะเอาสิบสองปันนามาเป็นเมืองขึ้นกรุงสยาม จะต้องตัดกำลังพม่าทางเมืองเชียงตุงเสียก่อน...”

(หอพระสมุดวชิรญาณ, 2459)

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ กล่าวถึงพระราชดำริพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังข้อความที่ยกมาเป็นตัวอย่าง ข้อความดังกล่าวแสดงในแนวคิดการล่าเมืองขึ้นอย่างชัดเจน ก่อนที่ชาติตะวันตกจะเข้ามาล่าอาณานิคมและมีอำนาจเหนือประเทศแวดล้อมสยาม การล่าเมืองขึ้นระหว่างพม่ากับสยามมีเรื่องมาหลายยุคสมัย เช่นเมืองล้านนาบางสมัยก็ตกเป็นเมืองขึ้นของพม่า บางสมัยก็ตกเป็นเมืองขึ้นของสยาม และบางสมัยก็มีเอกราชเป็นของตัวเอง การล่าอาณานิคม

ตะวันตกและการล่าอาณานิคมของสยามมีลักษณะที่คล้ายกันคือการแสวงหาผลประโยชน์และทรัพยากรจากเมืองใต้อาณานิคม

มโนทัศน์ของสยามที่มีต่ออาณานิคมภายในพอจะเห็นได้จากในลิลิตพาลัย ที่เป็นบันทึกการเดินทางเมื่อครั้งที่รัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินไปเปิดทางรถไฟที่ตำบลบ้านภาชี เมื่อ พ.ศ. 2448 โดยมีพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธตามเสด็จ จากนั้นพระบรมโอรสาธิราชฯ พร้อมด้วยขุนนางจำนวนหนึ่งเดินทางต่อไปยังมณฑลพายัพหรือล้านนา ซึ่งแสดงถึงมโนทัศน์ความเป็นเจ้าอาณานิคมที่ต้องการสร้างความเจริญให้แก่อาณานิคมด้วยความต้องการที่จะรวมมณฑลประเทศราชให้เป็นรัฐชาติ ตามอุดมการณ์ทางการเมืองที่ได้รับถ่ายทอดจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีพระประสงค์จะรวบรวมเมืองประเทศราชต่าง ๆ เข้ามาสู่ศูนย์กลางอำนาจสยาม และพยายามที่จะขยายความเจริญออกไปสู่หัวเมืองต่าง ๆ บทบาทและสถานะของเจ้านายและขุนนางสยามจึงเป็นผู้ที่เปี่ยมด้วยพระมหากรุณาธิคุณในการนำความเจริญของสยามความผาสุกสู่ล้านนา ในฐานะผู้ที่มีความเจริญก้าวหน้ากว่า มโนทัศน์เช่นนี้ไม่แตกต่างจากเจ้าอาณานิคมตะวันตกที่ใช้ในการเข้าครอบครองประเทศอาณานิคม ซึ่งทำให้เห็นถึงวิเทโศบายทางการเมืองการปกครองของชนชั้นนำสยามที่มุ่งแสวงหาผลประโยชน์จากอำนาจทางการเมืองการปกครองอย่างแนบเนียน ภายใต้การรวมอาณานิคมที่ชนชั้นนำสยามใช้ต่อสู้กับประเทศมหาอำนาจตะวันตกทั้งอังกฤษและฝรั่งเศส (ธีรพัฒน์ พูลทอง, 2558)

นอกจากที่กล่าวมาแล้วเรื่องราวการจัดการอาณานิคมภายใน ปรากฏให้เห็นอีกหลายเรื่องในวรรณกรรมการเดินทางประเภทวรรณกรรมนิราศและจดหมายเหตุ เรื่องอื่น ๆ เช่น โคลงนิราศเสด็จไปทัพบึงเจ้านันทน์ ของกรมพระยาเดชาดิศร คราวเป็นผู้ช่วยกรมพระราชวังบวรมหาดคีดิพลเสพลย์ไปปราบกบฏเวียงจันทน์ในสมัยรัชกาลที่ 3 ในนิราศหนองคายของหลวงพัฒนาพงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์) ที่กล่าวถึงการเดินทางไปกับกองทัพของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง เพื่อไปปราบกบฏฮ่อที่หนองคายในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยออกจากกรุงเทพฯ เดือน 10 พ.ศ. 2418 กลับ พ.ศ. 2419 ใช้เวลา 8 เดือนในนิราศตั้งเกี้ยวของหลวงนเรนดิบัญญัติ (แหว) เล่าถึงการเดินทางของข้าหลวงไทยไปร่วมกับกองทัพฝรั่งเศสเพื่อปราบปรามพวกฮ่อทางเมืองตั้งเกี้ยว (พระยาคำนวณคัคคานนต์ได้ร่วมเดินทางไปด้วยเมื่อยังเป็นหลวงคำนวณคัคคานนต์) ส่วนจดหมายเหตุ เช่น จดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์ (พ.ศ. 2370) จดหมายเหตุเรื่องทัพเชียงตุง (ปลายรัชกาลที่ 3) จดหมายเหตุเรื่องปราบฮ่อ (พ.ศ. 2418 ในสมัยรัชกาลที่ 5) และการเสด็จประพาสภายในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปยังมณฑลต่าง ๆ ที่ปรากฏในจดหมายเหตุ เป็นต้น วรรณกรรมการเดินทางที่กล่าวมานี้แสดงให้เห็นถึงการจัดการการบริหารและควบคุมอาณานิคมภายในที่เป็นเมืองขึ้นต่อรัฐไทย

ใน พ.ศ. 2370 ประเทศไทยจะได้ยกทัพไปปราบกบฏที่เวียงจันทน์ เรื่องราวถูกบันทึกในรูปแบบจดหมายเหตุเรื่องการปราบกบฏเวียงจันทน์ (พ.ศ. 2370) และในโคลงนิราศเสด็จไปทัพเวียงจันทน์ ของกรมพระยาเดชาดิศร คราวเป็นผู้ช่วยกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ไปปราบกบฏเวียงจันทน์ การจัดการอาณานิคมภายในครั้งนี้เป็นเรื่องราวการปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ เจ้าครองเมืองเวียงจันทน์ที่เป็นเมืองขึ้นของสยาม เจ้าอนุวงศ์เป็นบุตรของพระเจ้าสิริบุญสาร ถูกกวาดต้อนครัวลงมาเมื่อคราวสมัยกรุงธนบุรี ซึ่งพระเจ้าสิริบุญสารยกทัพตามตีพระวอถึงเมืองอุบลราชธานี ทางกรุงธนบุรีนำกองทัพโดยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ยกทัพไปปราบและตีเมืองทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงอาณาเขตของกรุงศรีสัตนาคณหุต ทำให้กรุงศรีสัตนาคณหุตตกเป็นเมืองขึ้นทมิฬอาณาเขตของกรุงสยาม พร้อมทั้งเชิญพระพุทธรูปปฏิมากรแก้วมรกตกับพระบางพร้อมทั้งกวาดต้อนครัวของเจ้าสิริบุญสารลงมากรุงธนบุรี ในสมัยรัชกาลที่ 2 เจ้าอนุวงศ์ บุตรของพระเจ้าสิริบุญสารได้รับพระราชทานให้กลับไปครองกรุงศรีสัตนาคณหุตด้วยความที่เจ้าอนุวงศ์มีความสามารถจึงเป็นที่โปรดปรานของรัชกาลที่ 2 และ 3 ในสมัยรัชกาลที่ 3 เจ้าอนุวงศ์ได้ยกทัพมาตีกรุงเทพฯ ยกทัพมาถึงนครราชสีมา สระบุรีแต่ต้องล่าถอยกลับเมืองเวียงจันทน์ซึ่งเป็นเมืองหลวง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้จัดกองทัพยกขึ้นไปเป็นสองกองทัพใหญ่ 2 ทัพ กองทัพน้อย 1 กองทัพใหญ่ที่ 1 จะให้ตรงไปตีเมืองเวียงจันทน์อันเป็นเมืองหลวงของข้าศึกโปรดฯ ให้กรมพระราชวังบวรฯ เป็นจอมทัพ กองทัพใหญ่ที่ 2 นั้นจะให้ไปปราบพวกขบถทางหัวเมืองฝ่ายตะวันออก (มณฑลอุบลและร้อยเอ็ด) แล้วขึ้นไปบรรจบกับกองทัพใหญ่ที่ 1 ที่เมืองเวียงจันทน์โปรดฯ ให้ตั้งกรมหมื่นสุรินทรรักษ์เป็นจอมทัพ ส่วนกองทัพน้อยนั้นจะให้ไปตีเมืองหล่มและหัวเมืองขึ้นของเวียงจันทน์ทางตะวันตกไปบรรจบกับกองทัพใหญ่ที่เวียงจันทน์ โปรดฯ ให้เจ้าพระยาอภัยภูธรเป็นแม่ทัพ แต่กองทัพใหญ่ที่ 2 ต้องเดินทางกลับเนื่องจากทางอังกฤษได้ส่งเฮนรีเบอร์นีเข้ามาเปลี่ยนหนังสือสัญญาที่ได้กระทำไว้กับไทย และอังกฤษได้เตรียมกองทัพเรือที่เกาะหมากจะยกไปที่ใดไม่ปรากฏ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยเกรงว่าจะมีเหตุเป็นอริกับอังกฤษเกิดขึ้น จึงโปรดฯ ให้เลิกกองทัพใหญ่ที่ 2 กลับมารักษาเมืองสมุทรปราการ การปราบกบฏที่เวียงจันทน์ครั้งนั้นสยามเป็นฝ่ายชนะปราบได้ทั้งเมืองจำปาศักดิ์ เมืองหล่ม และนครเวียงจันทน์ ส่วนเจ้าอนุวงศ์พาครัวหนีไปหลบอยู่แถวเขตแดนญวน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้รื้อถอนเมืองเวียงจันทน์เพื่อไม่ให้เป็นเยี่ยงอย่างต่อพวกเมืองขึ้นของสยาม แต่ครั้งนั้นรื้อถอนไม่เสร็จ และโปรดให้เจ้าพระยาราชสุภาวดีกลับขึ้นไปรื้อถอนใหม่เมื่อ ปี พ.ศ. 2317 เกิดการรบกับเจ้าอนุวงศ์อีกครั้ง ครั้งนี้สามารถจับเจ้าอนุวงศ์ได้และนำตัวกลับมายังกรุงเทพฯ

ส่วนการป้องกันการรุกรานอาณานิคมที่เป็นเมืองขึ้น เช่น การปราบกบฏฮ่อในสมัยรัชกาลที่ 5 ดังที่ปรากฏเรื่องราวการเดินทางครั้งนี้ในนิราศหนองคายของหลวงพัฒนาพงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์) ที่กล่าวถึงการเดินทางไปกับกองทัพของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง เพื่อไปปราบกบฏ

ฮ่อที่หนองคาย (ครั้งที่ 1) และในจดหมายเหตุเรื่องปราบฮ่อ (พ.ศ. 2418 ในสมัยรัชกาลที่ 5) เนื่องจากพวกฮ่อยกกำลังเข้ารุกรานปล้นสะดมทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงจึงมีการยกทัพไปปราบฮ่อถึงสี่ครั้ง ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2418 สามารถตีทัพฮ่อที่เวียงจันทน์ และหลวงพระบางแตกยับเยินสามารถขับไล่ฮ่อได้สำเร็จ ครั้งที่สอง เมื่อ พ.ศ. 2426 มีพวกฮ่อธงเหลืองมาตั้งค่ายอยู่ที่ทุ่งเชียงคำ ในแขวงเมืองพวนประมาณ 7 ปี ครั้นถึง พ.ศ. 2426 ฮ่อพวกนี้ได้ยกทัพไปตีเมืองในแดนหัวพันห้าทั้งหก ซึ่งขึ้นอยู่กับเมืองหลวงพระบาง เจ้านครหลวงพระบางบอกลงมายังกรุงเทพฯ จึงได้ยกทัพไปปราบฮ่อเป็นครั้งที่สอง ครั้งที่สาม เมื่อ พ.ศ. 2428 การปราบฮ่อครั้งที่สามนี้เป็นเรื่องสืบเนื่องมาแต่การปราบฮ่อครั้งที่สอง คือ เมื่อข่าวมาถึงกรุงเทพฯ ว่าพระยาราชวราณกุลแม่ทัพถูกอาวุธเข้าศึก กองทัพได้ล้อมฮ่ออยู่ที่ทุ่งเชียงคำ และมีใบบอกจากเมืองหลวงพระบางว่าพวกฮ่อยกทัพมาย้ายเมืองหัวพันห้าทั้งหกอีกสยามจึงจัดทัพไปปราบฮ่อ 2 ทัพนำทหารที่ได้รับการฝึกแบบยุโรปที่มีฝีมือดียกไปปราบฮ่อ เนื่องจากฮ่อมีหลายพวกการปราบฮ่อครั้งนี้กว่าจะเสร็จสิ้นก็ถึง พ.ศ. 2430 ถึงสองปี ส่วนการปราบฮ่อครั้งที่สี่ติดเนื่องจากการปราบฮ่อครั้งที่สามจึงถือเป็นการสิ้นสุดการปราบฮ่อในอาณาจักรสยามฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงในเขตเมืองหลวงพระบางและเมืองเวียงจันทน์

ส่วนทางด้านฝรั่งเศสมีความต้องการปราบปรามพวกฮ่อทางเมืองดงเกี้ยว (พ.ศ. 2430) การคาบเกี่ยวแก่พระราชอาณาเขต ในเวลานั้นรัฐบาลฝรั่งเศส ขอให้ข้าหลวงไทยไปกับกองทัพฝรั่งเศส เพื่อเป็นการสะดวกทั้งสองฝ่าย ไทยจึงส่งข้าหลวงกองหนึ่ง โดยมีพระไพรัชพากย์ภักดี (ทวน บุญภาค) กระทรวงต่างประเทศเป็นหัวหน้า หลวงคำณวนคัตนานต์ (ศรี ปายะนันต์) กรมแผนที่กับนายบรรหารภูมิสถิต (เผื่อน) กรมแผนที่ รวมเป็นข้าหลวง 3 นาย ขุนปรายชลไชย เป็นล่าม นายแหวกระทรวงต่างประเทศเป็นเลขานุการ รวมเป็น 5 นาย ส่วนนายแหว นั้นเป็นบุตรขุนสารประเสริฐ จินตกรวิที่มีชื่อเสียงในรัชกาลที่ 4 และมีความสามารถในการแต่งหนังสือหลายเรื่อง ไปราชการคราวนี้จึงได้แต่งนิราศดงเกี้ยว เพื่อบันทึกเหตุการณ์ในระหว่างการเดินทาง (องค์การคำของครุสภา, 2504) การเดินทางของข้าหลวงไทยไปกับฝรั่งเศสในครั้งนี้จากกล่าวได้ว่าไทยส่งข้าหลวงไทยไปในฐานะเจ้าอาณานิคมเช่นเดียวกับฝรั่งเศส

นอกจากการเดินทางเพื่อปราบกลุ่มขบถและผู้มารุกรานอาณานิคมของสยามแล้ว การเดินทางเพื่อตรวจราชการแผ่นดินของพระมหากษัตริย์ หรือการเดินทางของข้าหลวงต่างพระองค์ไปยังหัวเมืองต่าง ๆ ยังถือเป็นการจัดการควบคุมอาณานิคมภายในอาณาจักร เช่น การเสด็จพระราชดำเนินของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการเสด็จประพาสภายในประเทศทั้งโอกาสที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการไปยังหัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งเรื่องราวการเดินทางถูกบันทึกในรูปแบบจดหมายเหตุระยะทางลักษณะรายวัน หรือบันทึกในรูปแบบพระราชหัตถเลขาถึงขุนนางและเจ้านายในราชสำนัก เช่นในจดหมายเหตุเสด็จประพาสต้นครั้งที่ 1 และ 2 พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสจันทบุรี พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยค พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรีในปีระกา ร.ศ.128 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ในปีมะเมีย พ.ศ. 2425 กับปีมะแม พ.ศ. 2426 และปีวอก พ.ศ. 2427 รวม 3 คราว พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ ครั้งแรก ใน ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444) และพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีน เมื่อ ร.ศ. 127 (พ.ศ. 2451) เป็นต้น

ในวรรณกรรมการเดินทางเหล่านี้มีความเกี่ยวข้องกับการจัดการควบคุมอาณาปนิคมภายในอาณาจักร ตัวอย่างเช่น การเสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือครั้งแรกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใน พ.ศ. 2444 ถือเป็นการเดินทางเพื่อตรวจราชการแผ่นดินและการจัดการและควบคุมหัวเมืองต่าง ๆ ให้ชื่อตรงจงรักภักดีต่อพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ ดังตัวอย่างในอธิบายเรื่องมณฑลฝ่ายเหนือ เกี่ยวกับเรื่องราวการพระราชทานพระแสงราชวุธและพระราชทานแจกเสมาเงินเป็นลายรูปพระจุลมงกุฎ ดังข้อความที่ว่า

“..ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเมื่อปีชกาล ๓ กาลล่วงมาถึง 35 ปี พวกพศกนิกรชาวเมืองเหนือพึงได้มีโอกาสเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวของต่อนอีก สมควรสถาปนาสิ่งสำคัญพระราชทานไว้ตามหัวเมืองให้เป็นทีระลึกถึงการที่เสด็จเมืองเหนือครั้งนั้น ทำนองเดียวกับที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดฯ ให้สร้างศาลากลางพระราชทานแต่ก่อนมา แต่มาในขั้นนี้ได้สร้างศาลารัฐบาลประจำมณฑล ศาลากลางจังหวัด และที่ว่าการอำเภอตลอดจนที่อยู่ของข้าราชการเป็นของหลวงประจำมั่นคงแล้วได้ทรงทราบว่ามี การที่ยังไม่ลงระเบียบอยู่อย่างหนึ่ง คือในการพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาประจำปี จังหวัดที่อยู่ใกล้กรุงเทพฯ ต้องมารับน้ำพระพิพัฒน์สัตยาไปจากกรุงเทพฯ แต่จังหวัดที่ห่างออกไป แต่ก่อนมาเคยใช้กระบี่เครื่องยศที่พระราชทานผู้ว่าราชการเมืองชুব่น้ำพิพัฒน์สัตยาแทนพระแสงครั้นเลิกประเพณีการพระราชทานเครื่องยศประจำตำแหน่งเสียแล้วหัวเมืองยังมีพระแสงสำหรับชুব่น้ำพระพิพัฒน์สัตยาไม่ จึงโปรดฯ ให้สร้างพระแสงราชวุธขึ้น สำหรับพระราชทานไว้ประจำหัวเมืองจังหวัดละองค์ จังหวัดอันเป็นที่ตั้งการมณฑล เป็นพระแสงด้ามทองฝักทองลงยาราชาวดี จังหวัดนอกนั้นเป็นพระแสงด้ามทองฝักทองเมื่อเสด็จถึงเมืองไหนก็พระราชทานพระแสงสำหรับจังหวัดนั้นและมีพระราชกำหนดว่า ถ้าเสด็จไปประทับในจังหวัดใดเมื่อใด ให้ถวาย

พระแสงราชวุธสำหรับจังหวัดมาไว้ประจำพระองค์ตลอดเวลาที่เสด็จประทับในจังหวัดนั้นอย่างหนึ่ง และให้ขุนน้ำพระพิพัฒน์สัตยาด้วย พระแสงราชวุธนั้นด้วยอย่างหนึ่ง อีกประการหนึ่งมีพระราชประสงค์จะพระราชทานสิ่งของให้เป็นที่ระลึกแก่ตัวราษฎร จึงโปรดให้สร้างเสมาเงินเป็นลายรูปพระจุลมงกุฏ กับอักษรพระนามขึ้นด้วยอีกอย่างหนึ่ง สำหรับพระราชทานเด็กชายหญิงตามหัวเมืองที่เสด็จไปประพาศครั้งนั้น...

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2520)

จากข้อความที่ยกมาแสดงให้เห็นชัดเจนถึงความต้องการรักษาพระราชอำนาจให้ขุนนางประจำเมืองต่าง ๆ ซื่อสัตย์ต่อพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์โดยการพระราชทานพระแสงราชวุธไว้ประจำเมืองเพื่อประกอบพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา และพระราชทานแจกเสมาเงินเป็นลายรูปพระจุลมงกุฏให้ราษฎรเพื่อระลึกถึงพระมหากษัตริย์ และพึงระลึกว่าเป็นราษฎรในพระองค์ นอกจากการเสด็จครั้งนี้แล้วการเสด็จพระราชดำเนินไปยังหัวเมืองต่าง ๆ หนึ่งในวัตถุประสงค์ของการเสด็จก็ไม่แตกต่างจากการเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในครั้งนี้ การตรวจสอบพระราชอำนาจในหัวเมืองต่าง ๆ นั้นมีความใกล้ชิดกับลัทธิล่าอาณานิคมตะวันตก

“จักรวรรดินิยมกับการเดินทางทั้งในและต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”

ในสมัยรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า พระองค์ถือว่าเป็นกษัตริย์นักเดินทาง พระองค์เสด็จประพาสหัวเมืองต่าง ๆ ทั้งภาคกลาง ภาคเหนือ ชายทะเลตะวันออก และรอบแหลมมลายู การเสด็จประพาสหัวเมืองต่าง ๆ เหล่านี้ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบถึงสภาพบ้านเมืองที่ขึ้นต่อกรุงเทพฯ เห็นรายละเอียดของทรัพยากรของแต่ละพื้นที่ ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาประเทศและการหาแนวทางที่จะป้องกันการถูกล่าอาณานิคมจากชาติตะวันตกด้วย

การเสด็จประพาสหัวเมืองถือเป็นเส้นทางหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดที่จะเสด็จไปหลายครั้ง เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2415 ถึง พ.ศ. 2452 รวมทั้งหมด 19 ครั้ง ในทุกครั้งของการเดินทางพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงบุคคลต่าง ๆ ทั้งพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่รวมทั้งสิ้น 42 ฉบับ พระราชหัตถเลขาดังกล่าวเป็นเอกสารชั้นต้น ที่มีความสำคัญยิ่ง เพราะสะท้อนถึงแนวพระราชดำริในการพัฒนาประเทศทั้งด้านการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคม ที่สำคัญพระราชหัตถเลขาเหล่านี้ชี้ให้เห็นสภาพปัญหาของบ้านเมือง

ในด้านต่าง ๆ ผ่านทัศนคติของเจ้าเหนือหัวผู้ปกครอง ซึ่งส่งผลต่อให้เกิดการปฏิรูปการปกครองครั้งใหญ่ในรัชสมัยนี้

การเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือของพระมหากษัตริย์กรุงรัตนโกสินทร์ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้ทรงอธิบายเรื่องเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือใน “พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5 (วัดบวรนิเวศวิหาร: 2520) ทรงอธิบายเรื่องเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือไว้ว่า การเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือเป็นเรื่องที่ยากลำบากด้วยระยะทางไกลและเส้นทางที่ยากลำบากจึงไม่ค่อยมีกษัตริย์พระองค์ใดเสด็จไปจนถึงในสมัยรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบวชตลอดรัชกาลและได้ทรงจุดศรัทธาขึ้นไปเมืองเหนือเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. 2376 เสด็จไปถึงเมืองนครสวรรค์ เมืองพิจิตร เมืองพิษณุโลก เมืองสุโขทัย เมืองสวรรคโลก และเมืองอุดรดิษฐ์ การเสด็จไปครั้งนั้นเป็นหัวข้อสำคัญของในพงศาวดารของสยาม คือ เสด็จไปพบหลักศิลาจารึกและพระแท่นมณีศิลาของพ่อขุนรามคำแหง โปรดฯ ให้นำกลับมายังกรุงเทพฯ ทรงพิจารณาจนอ่านได้ อีกข้อหนึ่งได้ทรงทราบตระหนักแก่พระราชหฤทัยว่า การเสด็จไปประพาสถึงเมืองไกลเช่นนั้น ได้ทรงรอบรู้กิจสุขทุกข์ของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเป็นประโยชน์ในการปกครองพระราชอาณาจักรอย่างยิ่ง ด้วยเหตุนี้เมื่อได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติจึงทรงเอาเป็นธุระเสด็จประพาสตามหัวเมืองใหญ่น้อยตลอดรัชกาล ต่อมาเมื่อถึงรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นประโยชน์ในการเสด็จประพาสเหมือนอย่างพระบรมชนกนาถ จึงเสด็จประพาสตามหัวเมืองใหญ่น้อยในพระราชอาณาเขตที่สามารถจะเสด็จไปได้เนื่องนิตย์

การเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในพระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ ครั้งแรก ใน ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444) เป็นการเสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือครั้งแรกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์เสด็จโดยรถไฟพระที่นั่งไปถึงพระราชวังบางปะอิน แล้วทรงเรือพระที่นั่งแก่ง มีเรือกลไฟพ่วงไปตามแม่น้ำเจ้าพระยาจนถึงเมืองฝาง เหนือเมืองอุดรดิษฐ์ โปรดฯ ให้การเสด็จพระราชดำเนินเลียบมณฑลในทางราชการ เปิดโอกาสให้ราษฎรทางเมืองเหนือได้เข้าเฝ้าด้วยการเสด็จพระราชดำเนินในครั้งนี้พระองค์ได้ทรงพระราชนิพนธ์พระราชหัตถเลขาทั้งหมด 26 ฉบับ ฉบับแรกลงวันที่ 2 ตุลาคม ร.ศ. 120 และฉบับที่ 26 ลงวันที่ 5 พฤศจิกายน ร.ศ. 120 ทรงพระราชนิพนธ์เกือบทุกวันมีลักษณะคล้ายบันทึกประจำวันในการเสด็จประพาส พระองค์ทรงเล่าถึงพระราชกรณียกิจ ทรงบรรยายสภาพภูมิศาสตร์ บ้านเรือน ชีวิตของราษฎร ประวัติศาสตร์สถานที่ที่ทรงเสด็จผ่าน ตลอดจนทรัพยากรและสิ่งสำคัญต่าง ๆ ของบ้านเมือง เช่น การหล่อพระพุทธรูปที่พิษณุโลก ช่างตีเหล็กน้ำพี้ที่เมืองตรอนเก่า ช่างเหล็กหาดเสี้ยวที่เมืองดง เป็นต้น พระองค์ทรงตั้งข้อสังเกตเรื่องสายน้ำเจ้าพระยา การขุดคลองลัดและระบบเหมืองฝายมีอยู่เกือบทุกแห่งที่เสด็จประทับหรือผ่าน ช่วยให้รู้เรื่องราวเกี่ยวกับแม่น้ำเจ้าพระยาได้เป็นอย่างดี พระองค์ทรงกล่าวถึงเรื่องพระพุทธรูปต่าง ๆ เมืองไหน วัดไหน มีพระพุทธรูปสมัยไหน งามหรือไม่อย่างไร พระพุทธรูปที่วัดไหนบ้างที่โปรดเกล้าให้

เชิญมาประดิษฐานไว้ที่วัดเบญจมบพิตร และทรงเล่าถึงบานประตูพระวิหารหลวงที่เมืองฝาง เป็นลายสลักก้านขดหน้าสัตว์ต่าง ๆ ใช้ไม้ขุดลงไปให้ลายเด่นออกมา เช่น บานประตูที่วัดสุทัศน์แต่มีความเด่นกว่า เป็นต้น (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2520)

ตัวอย่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบรรยายสภาพภูมิศาสตร์บ้านเรือน ชีวิตของราษฎร และความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากร ในพระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ ฉบับที่ 14 เมืองพรหมพิราม วันที่ 20 ตุลาคม รัตนโกสินทรศก 120 ถึงกรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการ ในดังข้อความต่อไปนี้

เมืองพรหมพิรามนี้ ฉันไม่ได้นึกว่าจะเป้นดังนี้เลย เปนเมืองที่มีแผ่นดินอุดมดี ตามระยะทางขึ้นมาบ้านช่องผู้คนมีมาก ทำนาแลทำไร่อ้อยเวลาระดุกแล้งปลูกยาสูบตามริมแม่น้ำ การซึ่งเปลี่ยนวิธีเก็บค่าที่ปลูกยาสูบอย่างใหม่ เปนเครื่องชักนำให้ราษฎรปลูกยามากขึ้น จนเมื่อปีกลายนี้ยาเหลือคนใช้จำหน่ายไม่หมดราคาตกไปเปนอันมาก กลัวว่าบางทีปีนี้จะไม่ทำมากเช่นแต่ก่อน ตามบ้านเรือนเปนสวนผลไม้ทั่วทุกแห่งมีส้มเปนสำคัญ ต้นส้มโอสูงใหญ่เหมือนต้นมะม่วง เวลาที่มานี้เกินกำหนด แต่ยังมีที่เหลืออยู่บ้างต้นหนึ่งกว่า ๓๐๐ ผล มีราษฎรที่บริบูรณ์อันจะกินมาก

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2520)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าการเสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือในครั้งนั้นนอกจากจะเป็นการเดินทางเพื่อตรวจราชการแผ่นดินให้เกิดความสงบเรียบร้อยแล้ว พระราชหัตถเลขาที่ยกมาเป็นตัวอย่างข้างต้นยังแสดงให้เห็นถึงการบันทึกและสำรวจทรัพยากรของรัฐด้วย

นอกจากการเสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือแล้วตลอดรัชสมัยของรัชกาลที่ 5 มีการเสด็จประพาสพื้นที่ภายในราชอาณาจักรต่าง ๆ เช่น การเสด็จประพาสจันทบุรี พ.ศ. 2419 การเสด็จประพาสไทรโยค พ.ศ. 2420 การเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา พ.ศ. 2421 การเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก 3 ครั้ง ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2425 ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2426 และครั้งที่ 3 พ.ศ. 2427 การเสด็จประพาสต้นสองครั้ง ครั้งแรก พ.ศ. 2447 และครั้งที่ 2 พ.ศ. 2449 การเสด็จมณฑลปราจีนบุรี พ.ศ. 2451 การเสด็จมณฑลราชบุรี พ.ศ. 2452 การเสด็จประพาสแหลมมลายู 4 ครั้ง ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2432 ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2433 ครั้งที่ 3 พ.ศ. 2441 และครั้งที่ 4 พ.ศ. 2444 ซึ่งทุกครั้งที่การเดินทางจะมีการบันทึกเป็นวรรณกรรมการเดินทางรูปแบบต่าง ๆ ในบันทึกการเดินทางปรากฏการบันทึกรายละเอียดของทรัพยากรต่าง ๆ ของประเทศ เช่น ความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์

ทรัพยากรธรรมชาติ เช่น พรรณพืช พรรณสัตว์ และแร่ธาตุต่าง ๆ ตลอดจนศิลปวัฒนธรรมท้องถิ่น เป็นต้น

การเดินทางของผู้คนในราชสำนักตั้งแต่พระมหากษัตริย์ตลอดจนพระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนาง ที่มีการบันทึกการเดินทางซึ่งในบันทึกการเดินทางเหล่านั้นมักมีปรากฏรายละเอียดต่าง ๆ ที่ได้พบเห็นซึ่งให้รายละเอียดของทรัพยากรของประเทศได้เป็นอย่างดี (อีกนัยหนึ่งของการกล่าวถึงรายละเอียดทรัพยากรนั้นเป็นในลักษณะของรายงานการเดินทางและรายงานถึงทรัพยากรของรัฐด้วย) ความชัดเจนเรื่องอาณาเขตประเทศตามการแบ่งเส้นเขตแดนที่ชัดเจนของประเทศตะวันตก ส่งผลต่อการปฏิรูปการปกครองใหม่ในสมัยรัชการที่ 5 โดยยกเลิกธรรมเนียมการจัดเมืองที่จัดเป็นเมืองชั้นเอก ชั้นโท ชั้นตรี ตามความสำคัญของเมืองและยกเลิกระบบกินเมืองที่ให้เจ้าเมืองท้องถิ่นสืบเชื้อสายจากเจ้าเมืองคนเก่า นอกจากนี้มีการทำสำมะโนครัวตามแบบตะวันตกขึ้นเป็นครั้งแรก (แต่เดิมมีการสักเลกสำหรับไพร่ เพื่อจ่ายต่อการเกณฑ์ราชการ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ 1 และ 2 การสักเลขทั่วราชอาณาจักรมีการทำตลอดรัชการไม่เกินหนึ่งหรือสองครั้ง ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 มีประกาศให้มีการสักเลกในหัวเมืองลาวโดยมีเจ้าเมืองนครราชสีมาเป็นแม่กอง การสักเลกในครั้งนั้นก่อให้เกิดความขัดแย้งอย่างรุนแรงในพื้นที่ ไพร่ราษฎรอพยพข้ามฝั่งแม่น้ำโขงไปยังฝั่งลาว และลูกหลานจนเกิดเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ใน พ.ศ. 2369) มีการเก็บภาษีจากราษฎรในท้องถิ่นส่งเงินภาษีมายังรัฐราชสำนักส่วนกลาง เปลี่ยนการปกครองเป็นแบบเทศาภิบาลที่รวมหัวเมืองเข้าด้วยกันเป็นมณฑล โดยมีข้าหลวงจากส่วนกลางไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลทำหน้าที่บริหารราชการภายในมณฑล

การเกิดเสถียรภาพของรัฐที่รวมอำนาจไว้ส่วนกลางและความชัดเจนเรื่องอาณาเขตประเทศ ทำให้สมัยต่อมาได้มีการเดินทางมายังมณฑลที่มีความทุรกันดาร เช่น ลาวพวน (ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลอุดร) และมณฑลลาวกาว (ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลอิสาน) เช่น การเดินทางของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ที่เดินทางไปตรวจราชการที่มณฑลอุดร เดินทางไปเมืองหนองคาย เมืองนครพนม เมืองสกล เมืองมุกดาหาร เดินทางต่อไปยังมณฑลอิสาน ไปยังเมืองอุบล เมืองยโสธร เมืองเสลภูมิ เมืองร้อยเอ็ด และเมืองมหาสารคาม เป็นต้น และอาจกล่าวได้ว่าส่วนหนึ่งที่เป็นปัจจัยส่งผลต่อการเดินทางสำรวจทรัพยากรของรัฐ คือ ปัจจัยจากเจ้าอาณานิคมตะวันตกที่ส่งผลให้ต้องปฏิรูปการปกครองประเทศรวมทั้งการแบ่งเขตแดนที่ชัดเจนตามตะวันตกซึ่งเกี่ยวข้องกับการสัมปทานทรัพยากรของเจ้าอาณานิคม

ส่วนการเสด็จพระราชดำเนินไปยังต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เหตุผลหลักเป็นเพราะลัทธิจักรวรรดินิยมและการล่าอาณานิคมที่เป็นภัยคุกคามร้ายแรงสำหรับโลกตะวันออก จักรวรรดินิยมและเจ้าอาณานิคมที่มีผลกระทบต่อความมั่นคงของชาติในช่วง

รัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ที่สำคัญ คือ อังกฤษกับฝรั่งเศส ส่งผลให้เกิดสนธิสัญญาที่ทำให้สยามเสียเปรียบทางเศรษฐกิจ และการเมือง ทำให้สยามเสียแผ่นดินบางส่วนของประเทศในขณะนั้น

ลัทธิอาณานิคมไม่เพียงแต่ทำให้ประเทศเจ้าอาณานิคมใช้อำนาจที่เหนือกว่าของตนควบคุมวิถีชีวิตเศรษฐกิจและการเมืองของประเทศอาณานิคมเท่านั้น แต่ยังนำไปสู่การครอบงำทางวัฒนธรรม หรือมีอิทธิพลทางวัฒนธรรมอีกด้วย วิธีการครอบงำดังกล่าวอาจใช้วิธีการควบคุมบังคับ การดำรงรักษา การจัดการ การยกย้ายเปลี่ยนแปลง รวมถึงเข้าแทรกแซงและกำหนดกฎเกณฑ์ในเรื่องของระบบการศึกษา ภาษา การใช้ภาษา วรรณกรรม ศาสนาและสื่อต่าง ๆ ทั้งนี้ประเทศเจ้าอาณานิคมจะกระทำโดยการส่งผ่านอุดมคติ อุดมการณ์บางอย่างลงไปด้วย เช่น แบบของคุณค่า มุมมอง ท่าทีหรือทัศนคติ ความรู้สึกต่าง ๆ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้มันจึงมีอำนาจเหนือพื้นที่ทั้งหมดในความสัมพันธ์ของผู้คนในประเทศอาณานิคม และได้นำไปสู่การควบคุมปัจเจกแต่ละคน และภาพของตัวเองโดยรวมเกี่ยวกับชาติที่ถูกครอบงำและชนชั้นต่าง ๆ ตามลำดับ นอกจากนี้แล้วอัตลักษณ์อย่างหนึ่งของลัทธิอาณานิคมก็คือ การดำรงรักษาความแปลกแยกของคนในประเทศอาณานิคมเอาไว้ โดยการแสดงให้เห็นว่า “ความเป็นอื่น” เป็น “ความด้อย” (inferior) และแตกต่างอย่างถึงราก (ธัญญา สังขพันธานนท์, 2559)

อิทธิพลของจักรวรรดินิยมอังกฤษส่งผลให้ไทยต้องยอมทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีระหว่างอังกฤษแลประเทศสยาม ซึ่งเป็นสนธิสัญญาที่ไม่เป็นธรรมต่อประเทศสยาม หรือที่รู้จักกันในนาม “สนธิสัญญาเบาว์ริง” ต่อมาประเทศฝรั่งเศสส่งทูตมาชวนสยามทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีระหว่างฝรั่งเศสแลประเทศสยามเช่นกัน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 พระองค์ได้ทรงส่งราชทูตไทยไปอังกฤษและฝรั่งเศสเพื่อไปเจริญพระราชไมตรีตอบแทนเช่นเดียวกัน ดังที่ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงอธิบายถึงการส่งราชทูตไทยไปฝรั่งเศสและอังกฤษ ไว้ในประชุมพงศาวดารภาคที่ 30 จดหมายเหตุของพระณรงควิชีวิต (จอน บุนนาค) เรื่องราชทูตไทยไปประเทศฝรั่งเศสในสมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อปีระกา พุทธศักราช 2404 ความว่า หลังจากที่สยามได้ทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีอย่างเดียวกับอังกฤษ สมเด็จฯ พระเจ้า นโปเลียนที่ 3 เอมเปอเรอฝรั่งเศสแต่งตั้งให้นายมองติคินีเป็นราชทูต เข้ามาชวนทำหนังสือสัญญาเช่นเดียวกับอังกฤษ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงน่าจะมีปรารภกับทูตฝรั่งเศสถึงพระประสงค์ที่จะใคร่แต่งทูตไทยไปเจริญพระราชไมตรีตอบแทนถึงฝรั่งเศส ทางฝรั่งเศสจึงจะส่งเรือรบมารับและส่งราชทูตไทยเช่นเดียวกับครั้งพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 พระองค์จึงโปรดให้เสนาบดีบอกไปยังรัฐบาลอังกฤษว่า เดิมมีพระราชประสงค์จะแต่งทูตไทยไปเจริญทางพระราชไมตรียังประเทศอังกฤษ การขัดอยู่ด้วยเรื่องเรือที่ทูตไทยจะไปยังหาไม่ได้ บัดนี้ไทยได้ทำสัญญาทางพระราชไมตรีกับฝรั่งเศส ประเทศฝรั่งเศสจะให้เรือมารับราชทูตไทยไปเจริญพระราชไมตรีตอบแทน ถ้าหากทางรัฐบาลอังกฤษส่งเรือมารับราชทูตไทยเหมือนอย่างฝรั่งเศสก็จะทรงยินดีแต่งราชทูตไทยไปอังกฤษเช่นเดียวกัน ซึ่งทางอังกฤษได้ตอบมาว่า

สมเด็จพระราชินีวิกตอเรียทรงยินดีที่จะให้เรือรบมารับและส่งราชทูตไทย และจะต้อนรับราชทูตไทย ให้สมแก่พระเกียรติยศด้วยประการทั้งปวง ด้วยเหตุนี้จึงโปรดให้พระยามนตรีสุริวงค์เป็นราชทูต เจ้าหมื่นสรรเพ็ชรภักดีเป็นอุปทูต จมื่นมณฑิรพิทักษ์เป็นตรีทูต เชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการไปถวายสมเด็จพระราชินีวิกตอเรีย เจริญทางพระราชไมตรีตอบแทนอังกฤษ เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. 2400 ส่วนประเทศฝรั่งเศสในระยะนั้นพระเจ้าเนโปเลียนมีการสงคราม จึงต้องรอมัจนปีระกา พ.ศ. 2404 โปรดให้พระยาศรีพิพัฒน์เป็นราชทูต เจ้าหมื่นไวยวรนาถเป็นอุปทูต พระณรงควิชาติเป็นตรีทูต เชิญราชสาส์นและเครื่องบรรณาการไปถวายพระเจ้าเนโปเลียนที่ 3 เอมเปอเรอฝรั่งเศส เจริญพระราชไมตรีตอบแทน

อิทธิพลของจักรวรรดินิยมอังกฤษส่งผลต่อสังคมและวัฒนธรรม อังกฤษถือว่าตนเอง คือ “ศิวิไลซ์” (civilized) และนี่คือมาตรฐานสากล ถึงขนาดที่ว่ารัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงต้องคบหาสมาคมกับฝรั่งทรงต้องทำสนธิสัญญาเบาว์ริง (พ.ศ. 2398) ที่ไม่เสมอภาค สยามต้องเสียเปรียบ และทรงมีพระราชปรารภอย่างถ่อมพระองค์ไว้ว่าสยามยังเป็นเพียง “กึ่งศิวิไลซ์” และก็ทรงดำเนินการปฏิรูปที่ทั้งลอกเลียนแบบฝรั่งซึ่งก็ได้รับการสืบทอดโดยรัชกาลที่ 5 ในการลอกเลียนแบบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากอังกฤษในดินแดนอาณานิคมทั้งในสิงคโปร์ พม่าและอินเดีย การเสด็จพระราชดำเนิน ต่างแดนรอบ ๆ บ้านสยามในอาณานิคมของฮอลันดาและอังกฤษ คือ สิงคโปร์(ชวา พม่า) และอินเดีย มีความสำคัญยิ่งยวด รูปแบบของการปกครองของเจ้าอาณานิคม เป็นสิ่งที่รัชกาลที่ 5 รวมทั้งขุนนางสยามให้ความสนใจต้องการเรียนรู้และลอกเลียนแบบ เพราะเป็นเรื่องที่เห็นชัดใกล้ตัว มีผลกระทบต่อบ้านเมืองสยามโดยตรง ก่อนที่ชนชั้นนำไทยจะเดินทางไปไกลถึง ศูนย์กลางของมหาอำนาจใหม่อย่าง ที่ ณ กรุงลอนดอน กรุงปารีส กรุงเซนต์ปีเตอส์เบิร์ก หรือ บางเมืองหลวงของประเทศในยุโรปในอีกสามทศวรรษต่อมาจากต้นรัชกาลที่ 5 (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, 2559)

ใน “จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศ ในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์ และเมืองเบตาเวียครั้งแรก แลเสด็จประพาส ประเทศอินเดีย (พ.ศ. 2413) (รัชกาลที่ 5)” ถือเป็น การเดินทางเพื่อเยี่ยมขมอาณานิคมและเจ้าอาณานิคมตะวันตกที่ชัดเจนในสมัยพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่ง 5 ชาญวิทย์ เกษตรศิริ (2559) กล่าวว่าการเสด็จเมืองสิงคโปร์และเมือง เบตาเวียครั้งแรก แลเสด็จประพาส ประเทศอินเดีย เป็นช่วงสมัยของยุวกษัตริย์ ระหว่างพระชนมายุ 15-20 ปีภายหลังการราชาภิเษกครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2411 (1868) เมื่อ พ.ศ. 2413 รัชกาลที่ 5 ได้เสด็จ สิงคโปร์และชวาอย่างเป็นทางการ รวมระยะเวลาทั้งสิ้น 38 วัน ระหว่างวันที่ 9 มีนาคม ถึง 15 เมษายน มีผู้ติดตามทั้งสิ้น 208 ถือเป็น การเสด็จต่างประเทศเป็นครั้งแรกและถือเป็น “การศึกษาและ ดูงาน” ที่สำคัญ ทั้งนี้เพราะแสนยานุภาพและการปรากฏตัวของฝรั่งพร้อมด้วย “ลัทธิอาณานิคมล่า เมืองขึ้น” กำลังดำเนินไปอย่างเข้มข้นและสูงสุด ยุคสมัยของรัชกาลที่ 4 ต่อด้วยรัชกาลที่ 5 เป็น

height of colonialism and imperialism และอิทธิพลทางวัฒนธรรมที่เกือบไม่มีประเทศไหนพ้น การตกเป็นเมืองขึ้น แม้สยามโดยการนำของพระมหากษัตริย์และขุนนางที่ชาญฉลาดจะพาประเทศ รอดพ้นการเป็นอาณานิคมทางการเมืองมาได้ก็ตาม แต่สยามก็ต้องสูญเสียอธิปไตยทางเศรษฐกิจ และ ต้องรับนับถือวัฒนธรรมและระเบียบสังคมใหม่ของโลกตะวันตกเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตไทย 5 (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, 2559)

อังกฤษได้รับนามว่า “จักรวรรดินิยมการค้าเสรี” imperialism of free trade ที่มา พร้อมๆกับการ “ปฏิวัติขนส่งทางเรือ” shipping revolution และการสร้างรางและรถไฟ railway development รัชกาลที่ 5 ได้ทรงโดยสารเรือสมัยใหม่แบบของฝรั่ง และทรงโดยสารรถไฟของ อังกฤษซึ่งเป็นของแปลกใหม่ทันสมัยที่ยังไม่มีให้เห็นในสยามประเทศ เสด็จพระราชดำเนินทางไกล จากกัลกัตตาไปเดลี จนกระทั่งมุ่งมไปเข้าใจกันว่าการเสด็จพระราชดำเนินโดยรถไฟในอินเดียครั้งนั้น คงใช้เวลาเดินทางโดยรถไฟรวมแล้วถึง 200 ชั่วโมง ก่อนจะมีการสร้างรถไฟระยะสั้นสายแรกคือหัว ลำโพงถึงปากน้ำโดยเป็นสัมปทานของบริษัทเอกชนในปี 2436 ซึ่งจะเห็นได้ว่าการเดินทางเพื่อเยี่ยม ชมอาณานิคมและเจ้าอาณานิคมตะวันตกเพื่อศึกษาวิทยาการและความเป็นของเจ้าอาณานิคม ซึ่งส่งผลต่อการกำหนดนโยบายของประเทศทำให้ประเทศสยามรอดพ้นการตกเป็นเมืองขึ้นของลัทธิ อาณานิคมล่าเมืองขึ้นในขณะนั้น แต่ไทยได้สูญเสียอธิปไตยทางเศรษฐกิจให้กับประเทศเจ้าอาณานิคม เช่น อังกฤษ ฝรั่งเศส เป็นต้น 5 (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, 2559)

การเสด็จประพาสต่างประเทศของรัชกาลที่ 5 วางเว้นมาถึงสามทศวรรษ ส่วนหนึ่งอาจ เกี่ยวข้องกับการเมืองและความไม่สงบภายในประเทศ ในปี 2439 เสด็จสิงคโปร์และชวาครั้งที่ 2 เป็นการส่วนพระองค์ เมื่อวันที่ 9 พฤษภาคม ถึง 28 สิงหาคม ต่อมาในปี 2440 เสด็จประพาสยุโรป ครั้งแรกอย่างเป็นทางการ 9 เดือน ในปี 2444 เสด็จชวาเป็นครั้งที่สามเป็นการส่วนพระองค์ 80 วัน และการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 ซึ่งเป็นการเสด็จต่างประเทศเป็นครั้งสุดท้าย ในปี 2450 ระหว่าง วันที่ 27 มีนาคม 2449 และเสด็จกลับเมื่อวันที่ 17 พฤศจิกายน 2450 รวมระยะเวลาเกือบ 8 เดือน นับเป็นการสิ้นสุดการเสด็จประพาสต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5

การเสด็จประพาสยุโรปของรัชกาลที่ 5 ถือเป็นการคานอำนาจของเจ้าอาณานิคมที่ แวดล้อมสยามเช่นอังกฤษและฝรั่งเศส ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาส ยุโรปถึงสองครั้ง ครั้งที่ 1 เมื่อ พ.ศ. 2440 ปราบกบฏขึ้นที่การเดินทางในพระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จ พระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. 2440 ซึ่งเป็นพระราชหัตถเลขาที่พระองค์พระราชทานมาเป็นส่วน เฉพาะพระองค์สมเด็จพระบรมราชินีนาถ และการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่สองใน พ.ศ. 2450 ซึ่งปรากฏเรื่องราวการเดินทางในบทพระราชนิพนธ์เรื่องไกลบ้าน เป็นพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระ เจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้านิภานภดล กรมขุนอุทองเขตขัตติยนารี พระราชธิดาซึ่งทรงทำหน้าที่เป็นราช

เลขานุการณีนีจำนวนทั้งสิ้น 43 ฉบับ และในจดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินประพาสทวีปยุโรป ครั้งที่ 2 เล่มที่ 1 และเล่มที่ 2 หม่อมมนเรนทรราชา เป็นผู้บันทึกเรียบเรียง

การเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 ส่วนหนึ่งเป็นผลสืบเนื่องมาจากกรณีพิพาทกับฝรั่งเศส ร.ศ.112 ซึ่งปัญหาที่ลุกลามใหญ่โตในครั้งนีเกิดจากเรื่องความขัดแย้งทางเขตแดนระหว่างไทยกับฝรั่งเศสทางฝรั่งเศสมีความต้องการอยากได้ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเป็นของฝรั่งเศส ซึ่งการเมืองสยามในต้นรัชกาลที่ 5 อำนาจบริหารบ้านเมืองตกอยู่ในอำนาจของขุนนาง ส่วนการป้องกันประเทศจากเจ้าอาณานิคมตะวันตกทางสยามใช้มาตรการการทูตและทางทหารในการป้องกันเมืองประเทศราชของสยามและดินแดนในพระราชอำนาจ แต่มาตรการทางการทูตประสบความสำเร็จในการเจรจา ทางฝรั่งเศสจึงใช้การทหารเพื่อสร้างข้อได้เปรียบในการเจรจาทันที โดยส่งเรือรบเข้าทางปากแม่น้ำฝูแนวป้องกันตามลำน้ำจันทบุรีเรือรบมาจอดทอดสมออยู่ที่หน้าสถานทูตฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ เหตุการณ์ ร.ศ.112 ทำให้รัฐบาลสยามยอมลงนามในสนธิสัญญาสันติภาพ ในวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ.2436 โดยต้องยกดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศส พร้อมค่าสินไหมทดแทนและหลักประกันอื่น ๆ ซึ่งภายหลังทางฝรั่งเศสสร้างความกดดันทางการทหารอีกครั้งด้วยการปิดอ่าวสยาม เหตุการณ์ครั้งนี้ทางฝั่งอังกฤษก็ไม่ได้ช่วยเหลือทางสยามแต่อย่างไรแต่ขณะเดียวกันอังกฤษก็ฉวยโอกาสแบ่งเส้นเขตแดนทางพม่าเหตุการณ์ ร.ศ.112 ทำให้สยามตระหนักถึงนโยบายทางการทูตเพราะข้อเสียเปรียบทางการทหารที่ไม่อาจสู้เทคโนโลยีและการทหารของประเทศเจ้าอาณานิคมตะวันตกได้

ต่อมาในปี พ.ศ. 2440 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปครั้งที่ 1 โดยเสด็จประพาสผ่านเส้นทางประเทศ สวิตเซอร์แลนด์ อิตาลี สวิตเซอร์แลนด์ ออสเตรีย ฮังการี รัสเซีย สวีเดน เดนมาร์ก อังกฤษ เยอรมัน ฮอลันดา เบลเยียม ฝรั่งเศส สเปน โปรตุเกส ผ่านเมืองต่าง ๆ ได้แก่ คอล โกลิมโบ เอเดน แคนตี อิสไมเลีย ปอตเสด เวนิส เยนีวะเซ เวยิงเลซบัง เยนีวา ฟลอเรนซ์ กรุงโรม ตริน วิเออนนา บุดาเปสต์ ปีเตอร์โฮฟ วาซอ สต็อกโฮล์ม ฮัมเบิร์ก ลอนดอน เอสเซน เมกเลนเบิร์ก กรุงเฮก ปารีส ปารีส เซลส์ บาเดน มอนติกาโล และเสด็จกลับทางไคโร ซึ่งเรื่องการเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปในครั้งนี้ส่วนหนึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานมาเป็นส่วนพระองค์เฉพาะสมเด็จพระบรมราชินีนาถซึ่งสำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ ซึ่งต่อมารัชกาลที่ 6 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ครั้งแรกในงานพระราชทานเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ เมื่อ พ.ศ. 2463 ที่พิมพ์ในครั้งนั้น จำนวน 62 ฉบับ และสำเนาต่าง ๆ ที่อ้างถึงในพระราชหัตถเลขาอีก 5 ฉบับ รวมทั้งสิ้น 67 ฉบับ (พจนานุกรม ขาญศิริและบาหยัน อิมสำราญ, 2561) นอกจากนี้แล้วเรื่องการเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกยังมีการบันทึกในจดหมายเหตุโดยอาลักษณ์ผู้ตามเสด็จ คือ จดหมายเหตุเมื่อเสด็จยุโรปครั้งแรก ของพระยามหาอำมาตย์ (เสง วิริยศิริ) เมื่อครั้งยังเป็นพระยาสุโขทัย

การเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกนี้เป็นผลมาจากการรื้อฟื้นแผนการเสด็จมาทบทวนอีกครั้งหนึ่งในปลายปี พ.ศ. 2439 เนื่องจากมีคำสั่งที่ไปถึงทูตไทยที่ลอนดอนให้ทาบตามรัฐบาลอังกฤษเกี่ยวกับเรื่องการเสด็จพระราชดำเนินมายุโรปของรัชกาลที่ 5 เพื่อเยี่ยมพระราชโอรสและเสด็จราชสำนักต่าง ๆ ซึ่งเหล่านี้สะท้อนถึงอิทธิพลของอังกฤษที่มีต่อการดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทย และเงื่อนไขทางการเมืองระหว่างประเทศที่เกี่ยวข้องกับอังกฤษและไทยสองประการ คือ ประการแรก ไทยมีสถานะเป็นรัฐกึ่งชนระหว่างผลประโยชน์ของอังกฤษในพม่ากับฝรั่งเศสในอินโดจีน ประการที่สองรัฐบาลอังกฤษได้ทาบตามรัฐบาลไทยเพื่อเจรจาเป็นการลับในการประกันสิทธิและผลประโยชน์ร่วมกันของแต่ละฝ่ายในอาณาบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา นอกจากนี้ยังปรากฏข้อขัดแย้งทางการเมืองของไทยกับฝรั่งเศสสืบเนื่องจากวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 และสนธิสัญญาและอนุสัญญาที่เกี่ยวข้องรวมทั้งการแทรกแซงของรัสเซีย (พรรณราย ชาญหิรัญและบาหยัน อิมสำราญ, 2561)

นอกจากนี้แล้วการเสด็จไปยังประเทศต่าง ๆ ในยุโรปของรัชกาลที่ 5 ในครั้งที่ 1 นี้ยังเป็นการตรวจราชการทางการทูตต่างประเทศ และประเทศสยามยังได้ประโยชน์จากความสัมพันธ์ของพระองค์กับราชสำนักและขุนประเทศยุโรป ดังข้อความ ในพระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปครั้งแรก พ.ศ. 2440 เล่มที่ 2 ขณะประพาสยังเมืองเอสเซนของเยอรมัน ในพระราชหัตถเลขา ลงวันที่ 5 กันยายน ร.ศ. 116 ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระวินิจฉัยสภาพการณ์บ้านเมืองสยามกับประเทศเจ้าอาณานิคมที่แวดล้อมสยามว่า

“....คิด ๆ ดูการที่มาคราวนี้ เป็นการลับตามมาแท้ ๆ ไม่ลับตาแต่เราที่อยู่บางกอกเลย คนที่อยู่เมืองนอกบางทีก็ยิ่งไปกว่าเรา เสียตายความรู้ที่ควรจะได้ดีกว่า ต้องไปสังเวทความไม่รู้ของคนอื่นเสียเป็นอันมาก ฉะนั้น ๆ นอน ๆ พิจารณาดูประโยชน์ที่มา เห็นเป็นแต่นอนหลับฝันไปถึงบ่อเงินบ่อทองเท่านั้น ไม่แลเห็นทางว่าจะไปซูดเอาได้จริงไม่ ถ้าคิดอะไร ๆ ยังพอแลเห็นถ้านึกถึงคนแล้วเป็นสิ้นสติทีเดียว ราชการในยุโรปนี้ถ้าการทูตชดชริเศียรยังเป็นเช่นนี้ตราบไต่ เป็นนับว่าหาประโยชน์มิได้เลย การอะไร ๆ ที่ส่งออกมาขอให้เข้าใจได้ว่าไม่มีใครได้อ่าน ขอให้พึงรู้เถิดว่าอะไรที่ส่งออกมาที่ทูตนั้น คือโยนเข้าตู้หรือส่งวิมานพรหมอย่าได้พึงหมายว่าจะได้ทำอันใด การที่เป็นดังนี้เพราะไม่มีใครรับผิดชอบในหน้าที่ของตัวเลย ไม่ใช่จะเป็นเพราะไม่เอื้อเฟื้อของทูตอย่างเดียว เป็นเพราะความเขลาอย่างหนึ่ง ความกลัวผู้ที่มีมือไปพายเอาตีนรำน้าอย่างหนึ่ง เพราะคอเวอนเมนต์ต่างประเทศไม่เห็นเราเป็นสำคัญที่จะต้องโต้ตอบ หนึ่ง ๆ เสียก็แล้วกันอีกอย่างหนึ่ง

ทางที่จะแก้การภายนอกนี้ มีแต่จะต้องหาทูตที่รู้ราชการภายในแลที่มีหัวพอคิดอะไรได้ แลตั้งใจจะทำการจริง ๆ รวมความว่าถ้าได้กรมหลวงแลกรมดำรงออกมาเป็นทูตแล้วเป็นการตัดการข้างบน ๒ อย่างได้เว้นไว้แต่ข้อหลังต้องการการในเมืองของเราให้ดีขึ้น

ส่วนการเมืองในเมืองมนุษย์มันมีน้อย เอาคนเช่นนั้นมาเป็นทูตเสียแล้วจะเอาใครจัดการเล่า การที่เราจะหมายกำลังอุดหนุนจากประเทศอื่นนั้น ตามที่ฉันเข้าใจชัดจากที่ได้สนทนากันกับเอมเปอเรอออฟรัสเซียและเคาน์มูราเวียฟ หลอดสอสิสบูริมิสเตอร์เคอส์สัน เอมเปอเรอออฟเยอรมนี เห็นว่าไม่มีอะไรที่จะยึดหน่วงยิ่งกว่า ถ้าถึงจะทำลายเอกราชของเราแล้ว ท่านเหล่านั้นคงจะเข้าแซงแซงพุดจา ไม่เป็นการทำได้ตามสบายใจ หรือถ้าสมเหมาะถึงรบกันก็ได้ เว้นแต่การที่จะถึง เช่นนั้นไม่มี....”

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2501)

การตรวจราชการการทูตแสดงให้เห็นถึงความสามารถของทูตประจำต่างประเทศในยุโรปที่ขาดความสามารถไม่ก่อเกิดประโยชน์ที่ดีต่อราชสำนักประเทศสยาม ส่วนความสัมพันธ์กับราชสำนักและขุนนางในยุโรปดูเหมือนว่าจะเป็นที่ไว้วางพระทัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าจะทรงช่วยสยามหากมีภัยที่เกิดจากประเทศเจ้าอาณานิคมตะวันตก ซึ่งการเสด็จประพาสยุโรปของรัชกาลที่ 5 ในครั้งแรกนี้นั้นทำให้ชนชั้นนำสยามทราบถึงที่อยู่ที่ยืนของประเทศสยามในสายตาวาตะวันตก ซึ่งสยามเป็นเพียงประเทศเล็ก ๆ ที่ทำหน้าที่เป็นรัฐกันชนผลประโยชน์ของฝรั่งเศสและอังกฤษ ถึงแม้ในอาณาเขตประเทศสยามพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงมีพระราชอำนาจยิ่งใหญ่เหนือผู้ใดในเขตแดนสยาม แต่สำหรับพื้นที่โลกและพื้นที่ชาวประเทศอาณานิคมตะวันตกพระราชอำนาจที่พระองค์มีอยู่ไม่สามารถส่งผลทางการเมืองต่อประเทศมหาอำนาจตะวันตกได้เลย

การเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 ของรัชกาลที่ 5 ใน พ.ศ. 2440 ในถือเป็นครั้งสุดท้ายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการเสด็จพระราชดำเนินประพาสต่างประเทศ ส่วนเส้นทางในการเสด็จพระราชดำเนินไปประเทศต่าง ๆ ได้แก่ สิงคโปร์ อิตาลี สวิตเซอร์แลนด์ เยอรมนี ฝรั่งเศส อังกฤษ เบลเยียม เดนมาร์ก และประเทศนอร์เวย์ ซึ่งครั้งนี้พระองค์ได้พระราชนิพนธ์พระราชหัตถเลขา พระราชทานมายังสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้านิภานภดล กรมขุนอุทองเขตขัตติยนารี จำนวน 43 ฉบับ เนื้อหาเป็นการบรรยายการเดินทางเมื่อคราวเสด็จประพาสยุโรปครั้งหลังกล่าวถึงสภาพการเดินทาง ภูมิประเทศ วัฒนธรรมประเพณีของบ้านเมืองที่เสด็จผ่านโดยมีพระราชวินิจฉัยประกอบ ดังตัวอย่างในพระราชหัตถเลขาฉบับที่ 7 ความว่า

“...รถจ้างที่นี้สรวยดี ล้อทาแดงตัวดำ แต่เกวียนเทียมม้าสามตัว เครื่องม้า นั้นหุ้รุมมาก รถรางไฟฟ้าเดินต่อกันถึงสามหลังก็มี แต่มันเดินช้าๆ แลการหลีก รถได้อย่างยิ่ง ถนนโดยมากกว้างเท่าถนนบำรุงเมือง รถหลีกกันเกือบจุมกคน บนรถจะโดนกัน แต่ไม่มีเหตุการณั้อันใด ไม่เอะอะ ดูเหมือนมันรู้ในใจว่าเปน นาทที่จำจะต้องหลีกกัน ไม่อยากจะเถียงกันว่าใครเดินถูกเดินผิด คนเดินถู ออกแน่น ดูรถไม่ต้องหยุดว่ากลัวใครจะมาโดน คนเดินก็ไม่มีกิริยาว่ากลัวรถ จะมาโดน ด้วยมันชินมาเสียช้านาน ว่าถ้าโดนเข้าแล้วไม่มีผลดีอย่างใด ปลอดภัย ที่มีคนขอทานแต่คู่เดียว แต่โปลิศลับขึ้นรถไปสีกิลตามติดรถพอขึ้นไปสอง คนคอยไล่ อ้ายนี้ออกจะใช้ราชการได้ด้วย.....”

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2497)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าพระองค์กล่าวถึงสภาพบ้านเมืองและมีพระราชวินิจฉัยประกอบด้วยสิ่งที่ได้พบเห็น ความแตกต่างของวัฒนธรรมประเพณี ความทันสมัย วิถีผู้คน ตลอดจนการจัดระเบียบผู้คนในสังคม พระราชนิพนธ์เรื่องไกลบ้านจึงถือได้ว่าเป็นวรรณกรรมการเดินทางที่น่าสนใจยิ่ง เพราะเป็นบันทึกการเดินทางผ่านมุมมองของกษัตริย์ ทำให้เห็นถึงมโนทัศน์ของชนชั้นปกครองต่อประเทศและวัฒนธรรมใหม่ ๆ นอกจากบทพระราชนิพนธ์เรื่องไกลบ้านแล้วยังมีเอกลักษณ์ที่ตามเสด็จบันทึกเรื่องราวการเสด็จประพาสยุโรปในรูปแบบจดหมายเหตุ ใน “*จดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินประพาสทวีปยุโรปครั้งที่ ๒ รัตนโกสิน ศก ๑๒๕ - ๑๒๖*” ผู้บันทึกและเรียบเรียงคือ พระยาวิจิตรวงษุฒิกโร (ม.ร.ว.สิทธิ สุทัศน์) เมื่อครั้งยังเป็นหม่อมมณฑรรรราชา

การเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 ของรัชกาลที่ 5 นั้นนอกจากเป็นการเสด็จเพื่อพักผ่อนพระวรกาย ฟันฟูพระพลานามัยและช่วยบรรเทารักษาพระอาการประชวร ซึ่งเป็นผลมาจากตรากตรำพระราชหฤทัย และพระวรกายอันเป็นผลสืบเนื่องจากการบริหารราชการบ้านเมืองโดยสภาพแวดล้อมช่วงนั้นดินแดนยังคงอยู่ภายใต้ภัยคุกคามจากจักรวรรดินิยมตะวันตกอยู่ ซึ่งนอกจากเหตุผลนี้แล้ว นักประวัติศาสตร์ส่วนหนึ่งเชื่อว่ามีเรื่องเกี่ยวกับราชการอยู่ ซึ่ง ไกรฤกษ์ นานา (2551) คิดเห็นว่าอาจเป็นเพราะเหตุการณ์ที่อังกฤษกับฝรั่งเศสลงนามร่วมมือกันในความตกลงฉันมิตร (Anglo-French Entente, 1904) ใน พ.ศ. 2447 ก่อนการเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปครั้งที่ 2 ใน พ.ศ. 2450 จึงเป็นอีกเหตุผลหนึ่งของการตัดสินใจเสด็จไปรักษาพระองค์ในยุโรป ความตกลงฉันมิตร (Anglo-French Entente, 1904) เกิดขึ้นหลังจากทั้งสองมหาอำนาจเล็งเห็นว่าทั้งสองฝ่ายต้องสามัคคีกันเพื่อผลประโยชน์ของตนเองแทนที่จะเป็นคู่ตรงกันข้ามกัน และเป็นการรับรองให้ทั้งสองฝ่ายมีสิทธิและผลประโยชน์เท่าเทียมกัน ประนีประนอมเพื่อขจัดข้อพิพาทอันสืบเนื่องจากปัญหาในอาณานิคมของตน

ส่วนรายละเอียดของข้อตกลงมีเนื้อหาระบุว่า ให้ดินแดนในครอบครองของสยามทางภาคตะวันออกเฉียงใต้ของแม่น้ำเจ้าพระยาให้ถือว่าอยู่ใต้อิทธิพลฝรั่งเศส ส่วนภาคตะวันตกของแม่น้ำเดียวกันและของอ่าวไทยอยู่ใต้อิทธิพลอังกฤษ ซึ่งไกรฤกษ์ นานา มองข้อตกลงนี้ว่าเป็นการแบ่งสยามออกเป็น 3 เขต ใน 2 เขต คือที่กล่าวไปข้างต้น ส่วนภาคกลางให้เป็นเขตกลาง (Neutral Zone) อังกฤษและฝรั่งเศสสามารถกระทำการได้อย่างเสรีในเขตอิทธิพลที่กำหนดไว้ ซึ่งอย่างไรก็ตามความตกลงฉันทมิตรนี้ปรากฏอยู่ในหน้าประวัติศาสตร์ไทยน้อยมาก พงศาวดารไทยก็ตัดเรื่องนี้ออก จากนั้นกลับมีเรื่องสัญญาฝรั่งเศสไหล่ขึ้นมาซึ่งบังเอิญตกลงกันได้ในขณะที่รัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสกรุงปารีสพอดี และพอจะเห็นร่องรอยในจดหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ครั้งที่ 2 ของหม่อมมณเฑียรราชา ที่ได้บันทึกเล่าเหตุการณ์วันที่ 18 มิถุนายน ร.ศ. 126 ไว้ว่า รัชกาลที่ 5 เสด็จโดยรถไฟถึงปารีส วันรุ่งขึ้นเสด็จไปยังทำเนียบที่พำนัก ของมงสิเออฟาเลียร์ประธานาธิบดีฝรั่งเศส ซึ่งพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาจักรีบรมราชวงศ์ แต่ มงสิเออฟาเลียร์ วันที่ 20 มิถุนายนจึงมีงานเลี้ยงใหญ่ที่ทำเนียบอีกครั้ง เพื่อฉลองสนธิสัญญาฉบับใหม่และถวายต้อนรับการเสด็จฯ อย่างเป็นทางการซึ่งคณะรัฐบาลฝรั่งเศสเป็นเจ้าภาพ การต้อนรับอย่างเอิกเกริกนี้ สร้างความขัดแย้งกับพระราชปราชญ์แต่แรกที่จะมาแบบถูกต้องหรือประพาสต้นหรือแม้แต่การมารักษาพระองค์ ก็ไม่มีใครพูดถึงเลย (ไกรฤกษ์ นานา, 2551) นอกจากนี้การเสด็จพระราชดำเนิน ประพาสยุโรปครั้งหลังนี้มี การพบปะขุนนางและเจ้านายชั้นสูงของประเทศแถบยุโรปหลายประเทศ เช่น เจ้านายและขุนนาง อิตาลี เบลเยียม สวีเดน นอร์เวย์ อังกฤษ เนเธอร์แลนด์ และเยอรมนี เป็นต้น จึงมีความเป็นไปได้ อย่างมากกว่าการเสด็จพระราชดำเนินยุโรปครั้งหลังนอกจากจะเป็นการเสด็จเพื่อช่วยบรรเทารักษาอาการประชวรของพระองค์แล้ว ส่วนหนึ่งยังเป็นการเดินทางเพื่อกิจราชการด้วย

การเสด็จต่างประเทศของรัชกาลที่ 5 ทำให้ชนชั้นนำของสยามรับรู้ถึงความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาการของประเทศตะวันตก และสภาพของอาณานิคมตะวันตก ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินประพาสผ่านไปยังประเทศต่าง ๆ ทั้งประเทศที่อยู่ในฐานะประเทศอาณานิคมและเจ้าอาณานิคมตะวันตก ประเทศตะวันตกถือเป็นต้นแบบของความศิวิไลซ์ (civilize) ซึ่งตลอดรัชกาลที่ 5 พระองค์ทรงปรับประเทศสู่ความเป็นศิวิไลซ์หลายอย่าง เช่น การขยายสายโทรเลขไปยังภูมิภาคสำคัญทางการเมือง การขยายโทรเลขเพื่อเชื่อมต่อโทรเลขกับอังกฤษที่พม่า การสร้างเส้นทางรถไฟสายแรกกรุงเทพฯ - นครราชสีมา การปฏิรูปการเมืองการปกครอง การปฏิรูปการศึกษา การสำรวจสำมะโนครัว รวมทั้งการแบ่งเส้นเขตแดนที่ชัดเจนตามแบบตะวันตก เป็นต้น ซึ่งปฏิเสธไม่ได้ว่าการปรับประเทศสู่ความศิวิไลซ์นี้ล้วนเป็นเพราะความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์และอิทธิพลของเจ้าอาณานิคมที่ส่งผลต่อสยามทั้งทางตรงและทางอ้อม

หลังรัชกาลที่ 5 ชนชั้นนำสยามยังเดินทางไปต่างประเทศด้วยเหตุผลต่าง ๆ ทั้งเพื่อการศึกษาเล่าเรียน การเดินทางในกิจการเมือง รวมถึงการท่องเที่ยว ซึ่งมีโน้ตส์การเดินทางเปลี่ยนไปตามความทันสมัยของบ้านเมืองและวิทยาการของโลก

3.2.2 ด้านรูปแบบ

จากกรอบแนวคิดเกี่ยวกับวรรณกรรมการเดินทางที่กล่าวมาสามารถพิจารณาลักษณะสำคัญด้านรูปแบบของวรรณกรรมการเดินทางไทย ประเภทนิราศและจดหมายเหตุการเดินทางได้ ดังนี้คือ

3.2.2.1 การเขียนวรรณกรรมการเดินทางเป็นอัตวิสัย ในวรรณกรรมการเดินทางไทยทั้งนิราศและจดหมายเหตุส่วนใหญ่มีลักษณะส่วนบุคคล (บุรุษที่ 1) หรืออัตนัยของการเล่าเรื่องมักจะเด่นชัด เป็นการเล่าเรื่องผ่านสรรพนามบุรุษที่หนึ่ง หรือเป็นเรื่องเล่าของผู้บันทึกเอง เช่น ในวรรณกรรมนิราศ ในนิราศแท้หรือนิราศที่มีการเดินทางจริงทุก ๆ เรื่องเป็นเรื่องราวการเดินทางของผู้แต่งนิราศ เช่น การบันทึกการเดินทางของพระศรีมโหสถ ในโคลงนิราศนครสวรรค์ การบันทึกการเดินทางของเจ้าฟ้าอภัย พระราชโอรสของพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ในโคลงนิราศเจ้าฟ้าอภัย การบันทึกการเดินทางของพระมหานาควัดท่าทรายในโคลงนิราศพระบาท การบันทึกการเดินทางของพระยามหานุภาพในนิราศพระยามหานุภาพไปเมืองจีน การบันทึกการเดินทางของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าในนิราศรบพม่าที่ท่าดินแดง การบันทึกของพระยาตรังในนิราศของพระยาตรัง การบันทึกการเดินทางของนายรินทร์ธิเบศร์ในนิราศนรินทร์ การบันทึกการเดินทางครั้งต่าง ๆ ในนิราศของสุนทรภู่ การบันทึกการเดินทางของกรมพระยาเดชาดิศรในโคลงนิราศเสด็จไปทัพเวียงจันทน์ การบันทึกการเดินทางของกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ในโคลงนิราศพระประธม การเดินทางของนายมีในนิราศเรื่องต่าง ๆ ของนายมี การเดินทางของหลวงจักรปรารักษ์ในนิราศเรื่องต่าง ๆ ของหลวงจักรปรารักษ์ การเดินทางของหม่อมราชูทัยในนิราศลอนดอน การเดินทางของนายทิมสุขยางค์ในนิราศหนองคาย และการเดินทางของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในบทพระราชนิพนธ์ระยะทางต่าง ๆ เช่น พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู ร.ศ. 109 ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก และพระราชหัตถเลขาไกลบ้าน เป็นต้น อาจกล่าวได้ว่าในนิราศการเดินทางทุก ๆ เรื่องบันทึกส่วนใหญ่เป็นการเล่าเรื่องโดยสรรพนามบุรุษที่หนึ่งหรือผู้เดินทางเอง ส่วนในจดหมายเหตุการเดินทางมีทั้งการบันทึกการเดินทางของตนเองและการบันทึกการเดินทางของบุคคลอื่นแต่ผู้บันทึกก็เป็นผู้เดินทางร่วมด้วยมีความเป็นอัตนัยในการบันทึกเช่นเดียวกับนิราศ การบันทึกเรื่องราวการเดินทางของตนเองใน จดหมายเหตุการเดินทาง เช่น ในบทพระราชนิพนธ์เรื่อง “ไกลบ้าน” ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว “ไกลบ้าน” เป็นพระราชนิพนธ์ลายพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 เมื่อปี พ.ศ. 2450 พระราชทานแก่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

เจ้าฟ้านิภาภคกร กรมขุนอุทองเขตต์ตติยนาารี รวมจำนวน 43 ฉบับ ขณะที่เสด็จประพาสยุโรปเป็นระยะเวลา 225 วัน ไกลบ้านเป็นการเล่าทำนองจดบันทึก หรือรายงานประจำวันตั้งแต่เสด็จลงเรือพระที่นั่งมหาจักรีออกจากกรุงเทพมหานครผ่านประเทศต่าง ๆ โดยทางเรือและรถไฟตามลำดับ ในเนื้อหาในบทพระราชนิพนธ์เรื่องไกลบ้านมีเกร็ดความรู้เรื่องราวต่าง ๆ พร้อมทั้งเสนอแนวพระราชดำริ และพระราชวินิจฉัยส่วนพระองค์ต่อเหตุการณ์ต่าง ๆ สะท้อนให้เห็นทัศนคติ สภาพบ้านเมือง สังคม ชีวิตความเป็นอยู่ของบุคคลในแต่ละประเทศ หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จนิวัติพระนคร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นผู้อำนวยการจัดพิมพ์แล้วโปรดเรียกชื่อพระราชหัตถเลขาว่า "ไกลบ้าน" เพื่อจำหน่าย ในงานไหว้พระประจำปี วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม ในวันที่ 17 ธันวาคม พ.ศ. 2450 ให้ทันการ แต่ด้วยระยะเวลาไม่เพียงพอ จึงทำให้ต้องพิมพ์เป็นตอน ๆ พิมพ์ต่อเนื่องจนครบ 1,850 หน้า รวมพิมพ์เป็นสมุดใหญ่ 4 เล่ม

ตัวอย่างความเป็นอัตนัยในการเล่าเรื่อง ดังข้อความในพระราชหัตถเลขาฉบับที่ 24 คินที่ 84 สถานทูตเมืองปารีส วันอังคารที่ 18 มิถุนายน ร.ศก 126 (เล่ม 1 หน้า 349) ความว่า

“หญิงน้อย

วันนี้เวลาเข้าไปที่สเตชั่นพบแกรนด์ตุ๊กไปคอยอยู่แล้ว มีข้าราชการหลายคนไปส่ง ได้ลากันโดยไม่ตรี้อย่างยิ่ง ออกจากบาเดนบาเดนไปหยุดถอยนำถอยหลังที่ไอส์ซ่านานตามเคย แล้วรถมาตามทางเมืองสตราสเบิร์กที่ไปวันก่อน เขตแดนเยอรมันที่ต่อกับเมืองฝรั่งเศสในแถบนี้ดูไม่มีหลักอะไร น่าจะต่อกันที่เขาโวเดซานซึ่งเป็นเขาหมู่ใหญ่ขวางหน้าอยู่ ก็ไม่ยกต่อกันที่นั่น ในเขามีบ้านเรือนคนมาก มีตำบลใหญ่ที่รถหยุด เรียกว่าซาบาน ในหว่างเขานี้ได้ลงมือมีคลองอย่างแถบเมืองฝรั่งเศสเป็นต้นไป คลองนั้นคือลำธารเดิมมีอยู่ริมชายเนิน ถ้าจะแต่งลำธารนั้นจะลำบากกว่า เขาจึงขุดเสียใหม่บนเนินสูงกว่าลำธารขึ้นไปมากขุดเป็นลำคลองเรือเดินได้ ปิดทันทันน้ำที่จะตกลำธารเดินเสีย พอให้ต่ำกว่าฝั่งคลองสักนิดหนึ่ง น้ำคงเต็มฝั่งคลองอยู่เสมอ ถ้าน้ำมามากจนล้นคลองก็คงบ่าลงทางทำนบที่ต่ำกว่าคั่นคลองตกลงในลำธารเดิม...”

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2497)

จากพระราชหัตถเลขาจะเห็นได้ว่าเป็นการบันทึกโดยพระองค์เองซึ่งมีความเป็นอัตนัยในการบันทึกอย่างชัดเจน ใช้รูปแบบของจดหมายในการบันทึกถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าภคกร กรมขุนอุทองเขตต์ตติยนาารี บอกเล่าเรื่องราวตามระยะทางที่ได้พบเห็นในลักษณะจดหมายรายวันที่มีความละเอียดสูง ถือเป็นกรบันทึกเรื่องราวของผู้เดินทางเอง

นอกจากนี้แล้วยังปรากฏการบันทึกการเดินทางของผู้อื่นในฐานะผู้สังเกตการณ์ ซึ่งผู้บันทึกได้เดินทางร่วมไปด้วยในฐานะผู้สังเกตการณ์ เรื่องราวที่บันทึกจึงมีลักษณะความเป็นอัตนัยเช่นเดียวกัน การบันทึกในลักษณะนี้ส่วนใหญ่จะพบในจดหมายเหตุการเดินทางต่าง ๆ เช่น “จดหมายเหตุราชอาณาจักรไทยไปอังกฤษ” ของหม่อมราชวงศ์ทัช ครึ่งเดินทางร่วมกับคณะทูตเชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการไปถวายสมเด็จพระบรมราชินีนาถวิกตอเรียเมื่อปี พ.ศ. 2400 ใน “เสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ 5” ของสมเด็จพระยาตราชานุภาพ โดยพระนิพนธ์ในรูปแบบจดหมายจำนวน 8 ฉบับถึง นายประดิษฐ์ ซึ่งนายประดิษฐ์ ก็คือ เจ้าพระยาอมราช (ปั้น สุขุม) พระสหายสนิทของพระองค์ส่วนพระองค์ใช้พระนามแฝงว่า นายทรงอานุกาพ หุ้มแพร บันทึกคราวเสด็จตามพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คราวเสด็จประพาสครั้งที่ 1 เมื่อ ร.ศ.123 (พ.ศ. 2447) เสด็จไปเยี่ยมบ้านเกิดของท่านเจ้าพระยาอมราชที่ จ.สุพรรณบุรีและพระราชทานชื่อเล่นให้บ้านหลังนี้ว่า สุขุมาราม และ “จดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป ครั้งที่ 2 เล่มที่ 1 และ 2 รัตนโกสินทร์ศก 125-126” ของหม่อมมนเรนทรราชา คราวติดตามพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 เมื่อปี พ.ศ. 2450 เป็นต้น

ตัวอย่างการบันทึกเรื่องราวของบุคคลอื่นในฐานะผู้สังเกตการณ์ ในจดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป ครั้งที่ เล่มที่ 1 รัตนโกสินทร์ศก 125-126 ตอนที่ 19 จากเมืองบาเดินบาเดินถึงกรุงปารีส ดังข้อความที่บันทึกไว้ว่า

“วันที่ ๑๘ มิถุนายน ๑๒๖ เวลาเช้า ๓ โมง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินประทับที่สถานีรถไฟ พร้อมด้วยพระราชวงษานุวงศ์แลข้าราชการ แกรนด์ดุ๊กออฟบาเดินพร้อมด้วยองครักษ์แลเจ้าพนักงานกรมวังทั้งแม่ย์แลข้าราชการอื่นๆ กับราษฎรหญิงชายได้มาเฝ้าส่งเสด็จพระราชดำเนิน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสด้วยแกรนด์ดุ๊กแลข้าราชการด้วยความปรารถนา เวลา ๓ โมง ๑๗ นาทีเสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่ง รถไฟใช้จักรออกจากเมืองบาเดิน บาเดิน มากรุงปารีส พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์กับหม่อมเจ้าสมบุญศักดิ์ กราบถวายบังคมลาไปทรงศึกษาวิชาตามเดิม รถไปที่เสด็จพระราชดำเนินนี้เป็นรถเอ็กสเพรส เติร์เร็วไม่มีใครที่จะหยุดที่ตำบลต่าง ๆ ตามระยะทางเหมือนรถอย่างปรกติ .....ระยะทางที่เสด็จพระราชดำเนินในวันนี้ประมาณ 370 ไมล์ ภูมิประเทศระหว่างเมืองสตราสเบิร์กกับเมืองซาเบอร์นั้นเนินลาดๆ มีนาแลป่าเลมาะกับไร่ผักแลผลไม้เป็นอันมาก พอพ้นเมืองซาเบอร์ไปแล้ว รถเดินตามลุ่มน้ำซอนในหว่างภูเขาโวเกเซียน ซึ่งเป็นเขตรแดนระหว่างประเทศ

เยอรมันกับฝรั่งเศส แลจากเมืองซาเบอร์นเห็นภูเขาขวางทางอยู่
บนจอมเขามีหอระโບราณสูงใหญ่ ชื่อว่ากรีฟีนส์ไตนอยู่ข้างขวา แลชื่อโฮบาร์
ข้างซ้ายมือ ภูมิประเทศลุ่ม ๆ ดอน ๆ ลอดถ้ำหลายแห่ง ทางรถไฟเดิรขนาน
กันไปกับถนนใหญ่ลำห้วยซอนแลคลองไรนมาร์น คลองไรนมาร์นนี้
เปนคลองใหญ่ลึก ขุดตั้งแต่ลำน้ำมาร์นที่ตำบลวิตรี ในเขตแดนฝรั่งเศสข้าม
เขาโวกแซนไปจนถึงเมืองสตราสเบิร์ก ตกน้ำไรน ใช้เรือขนาดใหญ่ได้ตลอดทั้ง
ปี เว้นเสียชั่วแต่เวลาน้ำแข็ง ขุดเปนทางส่งสินค้าไปมาระหว่างตำบลต่างๆ
....”

(นเรนทรราชา (หม่อม), ม.ป.ป.)

การบันทึกของหม่อมนเรนทรราชาครั้งนี้ เป็นการบันทึกคร่าวติดตามพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 เมื่อปี พ.ศ. 2450 ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ก็ทรงบันทึกในรูปแบบจดหมายบอกเล่าเรื่องราวการเดินทางของพระองค์เช่นกัน การบันทึกของหม่อมนเรนทรราชาถึงแม้จะไม่ใช้การบันทึกเรื่องราวของตนเอง แต่การบันทึกก็แสดงให้เห็นถึงความเป็นอัตนัยของการบันทึกในฐานะผู้หนึ่งในขณะเดินทาง มีการสอดแทรกข้อคิดเห็นต่าง ๆ ต่อสิ่งที่ได้พบเห็นตลอดเส้นทางและการบันทึก

นอกจากนี้แล้วผู้เดินทางยังมีการแทรกทัศนะของผู้เดินทางต่อสภาพผู้คน สังคม วัฒนธรรม ประเพณี ในนิราศและจดหมายเหตุเกี่ยวกับการเดินทางปรากฏการแสดงทัศนะต่อสภาพผู้คน สังคม วัฒนธรรม ผ่านสายตาของนักเดินทาง ทัศนะดังกล่าวจึงเป็นแค่การนำเสนอตามความคิดเห็นของผู้เดินทางเพียงเท่านั้น ในวรรณกรรมการเดินทางไทยในช่วงที่ศึกษาพบว่าการแสดงความคิดเห็นของผู้เดินทางต่อสภาพผู้คน สังคม วัฒนธรรม ประเพณี เริ่มปรากฏชัดเจนในช่วงกรุงธนบุรี และต้นรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา เพราะในสมัยอยุธยาวิมุงการพรรณนาถึงคนรัก การแสดงข้อคิดเห็นต่าง ๆ ต่อสิ่งที่พบเห็นรวมทั้งการกล่าวรายละเอียดสิ่งที่ได้พบเห็นค่อนข้างน้อยหรือกล่าวได้ว่าการให้รายละเอียดต่อสภาพผู้คน สังคม วัฒนธรรม ประเพณี ค่อนข้างน้อยเมื่อเทียบกับวรรณกรรมเดินทางในสมัยต้นรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา การกล่าวถึงและแสดงทัศนะของผู้เดินทางต่อสภาพผู้คน สังคม วัฒนธรรม ประเพณี เริ่มเห็นได้วรรณกรรมการเดินทางของพระยามหานุภาพ (อัน) ในนิราศเมืองกวางตุ้งหรือนิราศพระยามหานุภาพไปเมืองจีน ในงานนิราศของสุนทรภู่ และในจดหมายเหตุระยะทางต่าง ๆ เป็นต้น

ในนิราศเมืองกวางตุ้งหรือนิราศพระยามหานุภาพไปเมืองจีน ปรากฏการบันทึกและ การทำศนะของผู้เดินทางต่อสภาพผู้คน สังคม วัฒนธรรม ประเพณี ของชาวจีน เมืองกวางตุ้ง ดัง ข้อความ

“ฝ่ายฝูงประชาชนชาติ	ก็เกลื่อนกลาดกลุ่มมาไม่นับได้
สพรั่งพร้อมล้อมพรมดูไทย	ทั้งชายหญิงวิ่งไขว่กันไปมา
บ้างลงเรือน้อยๆมาพลอยทัก	ยิ้มพยักด้วยไม่รู้ภาษา
บ้างลอยล้อมตอมรอบทั้งเกตรา	เอาผักปลามาจำหน่ายชายไทย
อันนารีเรือลากสำหรับจ้าง	นั้นรูปร่างหมดจดสดใส
นวลน้อมจิ้มลิ้มละไมใจ	เมื่อดูไกลเอ็กเอี่ยมลลอลตา
ครั้นเข้าไปใกล้ก็เห็นเลือดชายจะเผือดผาด	ด้วยการสวาทไม่หลีกเลือกภาษา
แขกฝรั่งอังกฤษวิลันดา	จะไปมาย่อมได้อาศัยกัน”

(พระยามหานุภาพ (อัน), 2553)

พระยามหานุภาพกล่าวถึงสภาพของผู้คนที่เมืองกวางตุ้งเมื่อคณะทูตเดินทางไปถึง มีการ ค้าขายทางเรือ และการค้าบริการ กิจการหญิงงามเมืองลอยน้ำ โดยที่ทางการจีนกวางตุ้งกำหนดให้ ลอยเรืออยู่ในน้ำเพื่อให้บริการกับชาวต่างชาติ “แขกฝรั่งอังกฤษวิลันดา” เป็นต้น

ในจดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปครั้งที่ 2 เล่มที่ 1 และ 2 รัตนโกสินทร์ ศก 215-216 เรียบเรียงโดยหม่อมมนเรนทรราชา ในจดหมายเหตุทั้งสองเล่มผู้เขียนได้แสดงทัศนคติต่อ สิ่งที่พบเห็นตลอดการเดินทาง ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานพระราช กระแสเนา ในหนังสือจดหมายเหตุว่า

“เราขอรับรองว่ารายงานซึ่งหม่อมมนเรนทรได้จดนี้ ได้จดลงโดยความ ถูกต้องเป็นอันมาก เว้นไว้แต่ธรรมดาคนที่มีความคิดความเห็นย่อมต่างกัน บ้าง ผู้ซึ่งเป็นคนอ่านหนังสือย่อมสังเกตอชยาไศรยของผู้แต่งหนังสือนั้นได้ อยู่เป็นธรรมดา เราไม่คิดเห็นว่าเป็นเหตุใดซึ่งจะต้องบังคับให้ผู้เขียน หนังสือเปลี่ยนจากความเห็นของเขา เมื่อความเห็นนั้นไม่ได้มีโทษและมี อันตรายแก่ผู้หนึ่งผู้ใดจึงขอแนะนำผู้อ่านทั้งปวงว่าหนังสือฉบับนี้ เป็นหนังสือ ที่ควรอ่าน”

(นเรนทรราชา (หม่อม), ม.ป.ป.)

จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริว่าจดหมายเหตุของ หม่อมมนเรนทรมีการสอดแทรกทัศนะของตัวหม่อมมนเรนทร แต่ก็ได้มิโทษและอันตรายต่อบุคคลอื่น ทัศนะดังกล่าวเป็นความคิดเห็นส่วนตัวของผู้บันทึกซึ่งส่วนหนึ่งอาจยึดสภาพสังคม ทัศนะแวดล้อมที่ ได้พบเห็นเป็นหลักคิดในการแสดงความคิดเห็นต่อสิ่งที่ได้พบเห็น ดังตัวอย่างในจดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปครั้งที่ 2 เล่มที่ 2 ตอนที่ 36 จากเมืองเบอร์น ถึง เซอรนบปีโอ ทเลสาบโกโม ประเทศอิตาลีเหนือ (หน้า 2-3) ดังข้อความที่ว่า

“ภูมิประเทศตามระยะทางวันหนึ่งงดงามมากก็จริง แต่ผิดกันกับในประเทศ นอร์เวย์หลายอย่างเพราะมีตำบลบ้านติดต่อกันเป็นระยะกันตลอดไปทุกหนทุก แห่งไม่มีที่เปลี่ยวเลย ภูเขานั้นถึงว่าสูงใหญ่ก็จริงแต่มีคนไปตากอากาศที่ใดทำไร เข้าโกชนไร่หญ้า แลทำสวนผลไม้เป็นหล่นลตตั้งแต่ชายน้ำตลอดขึ้นไปจน เกือบถึงยอดเขา ป่าตามเขาเขาแลโล่เขานั้นโปร่งมาก แลดูไม่ครึ้มทึบ เหมือนกับที่นอร์เวย์ น้ำพุน้ำตกก็ไม่ใคร่มีที่ มีอยู่ก็ไม่ไหลครึกโครมเท่าบน ยอดเขาที่สูง ๆ มีเกลเซีย (ก้อนน้ำแข็ง) อยู่บ้างก็จริง แต่ไม่มากแลหนา เหมือน ถ้าไม่เพ่งพินิจดูแล้วก็ไม่สามารถจะเห็นได้ มีโบสถ์บ้านศาล แลไฮเทล ใหญ่ ๆ ขึ้นไปตั้งอยู่บนยอดเขาสูงลิบ ๆ จนแลแทบไม่เห็นช่องหน้าต่าง จะแลไป ทางไหนเห็นการก่อสร้างทั่วทิศ มีรถรางหรือเกรินแลถนนหนทางเดินถึงกัน ได้ตลอด ดูเปนของเล่นไม่หมกจะเปรียบกับเขาซึ่งก่อเล่นในอ่างปลาก็ไม่ผิด อะไรกัน จะประดิษฐ์ก่อสร้างต่าง ๆ ขึ้นบนในอ่างปลาให้พิศดารไปสักเพียงใด ก็คงไม่พิศดารยิ่งไปกว่าภูมิประเทศตามทางเสด็จพระราชดำเนินในวันนี้ได้ ถ้าจะชมฝีมือการก่อสร้างดัดแปลงภูมิประเทศแล้ว ประเทศสวีตเซอร์แลนด์ ย่อมงามกว่าประเทศนอร์เวย์ แต่ถ้าจะชมภูมิประเทศซึ่งเป็นอยู่ตาม ธรรมชาติแล้ว นอร์เวย์ย่อมงามกว่าหลายเท่า”

(นเรนทรราชา (หม่อม), ม.ป.ป.)

หม่อมมนเรนทรได้แสดงความคิดเห็นต่อสภาพบ้านเมืองภูมิประเทศที่ได้พบเห็นในเชิง เปรียบเทียบระหว่างสองประเทศสวีตเซอร์แลนด์กับประเทศนอร์เวย์ว่า ถ้าจะชมฝีมือการก่อสร้าง ดัดแปลงภูมิประเทศแล้ว ประเทศสวีตเซอร์แลนด์ย่อมงามกว่าประเทศนอร์เวย์ แต่ถ้าจะชมภูมิ ประเทศซึ่งเป็นอยู่ตามธรรมชาติแล้ว นอร์เวย์ย่อมงามกว่าหลายเท่า ทัศนะดังกล่าวดูเหมือนว่า หม่อมมนเรนทรจะชื่นชอบความงามของธรรมชาติในประเทศนอร์เวย์มากกว่าประเทศสวีตเซอร์แลนด์ ซึ่งเมืองที่ได้พบเห็นในประเทศสวีตเซอร์แลนด์น่าจะอยู่ในช่วงของการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยที่มาก

ขึ้น ทักษะดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงความแตกต่างระหว่างสองประเทศซึ่งถือได้ว่าเป็นข้อมูลที่สำคัญอีกชุดหนึ่งในแง่ของการศึกษาประวัติศาสตร์ของการพัฒนาประเทศในแถบยุโรป

3.2.2.2 *วรรณกรรมการเดินทางมีรูปแบบการเขียนที่หลากหลาย* ลักษณะของวรรณกรรมการเดินทางเรื่องหนึ่งอาจมีลักษณะร่วมกันหลายลักษณะหรือมีการหยิบยืมรูปแบบต่าง ๆ มาใช้ในการเขียน เช่น มีความเป็นสารคดี (nonfiction) ประเภทบันทึกการเดินทาง (travelogue) บันทึกเหตุการณ์หรือประวัติการณ์ (chronicle) บันทึกความทรงจำ (memoirs) และเรื่องเล่าจากการเดินทาง (Travel narrative) เป็นต้น คำเหล่านี้แม้กระทั่งความหมายก็มีการนิยามความหมายที่คาบเกี่ยวกันไม่สามารถที่จะแยกออกจากกันได้อย่างชัดเจน เพราะในบันทึกการเดินทางบางครั้ง ก็ปรากฏการบันทึกเหตุการณ์หรือประวัติการณ์ มีลักษณะการบันทึกความทรงจำ และสามารถเป็นเรื่องเล่าจากการเดินทางในรูปแบบลายลักษณ์ได้เช่นกัน ลักษณะเช่นนี้ทำให้ยากที่จะจำแนกประเภทออกจากกันได้อย่างชัดเจน ดังตัวอย่างต่อไปนี้

“ความเป็นสารคดีประเภทบันทึกการเดินทาง (travelogue)” วรรณกรรมการเดินทางไทยทั้งนิราศและจดหมายเหตุมีความเป็นสารคดี (nonfiction) ประเภทบันทึกการเดินทาง ผู้เดินทางมีการบันทึกสิ่งที่ได้พบเห็น เช่น ภาพของท้องถิ่น สถานที่ ความเป็นอยู่ของผู้คน สภาพภูมิประเทศ ประวัติศาสตร์ โบราณคดี เป็นการให้ความรู้เชิงข้อเท็จจริง เช่น ในจดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป ครั้งที่ 2 เล่มที่ 1 รัตนโกสินทร์ศก 125-126 ซึ่งแบ่งเป็นตอนทั้งหมด 23 ตอน ดังนี้

ตอนที่ 1 พระราชพิธีสมโภชมณฑลภาค ในการเสด็จพระราชดำเนินและระยะทางจากกรุงเทพฯ ถึงสิงคโปร์

ตอนที่ 2 ที่เมืองสิงคโปร์

ตอนที่ 3 เรือพระที่นั่งสักเสน ระยะทางจากสิงคโปร์ถึงปีนัง ที่เมืองปีนัง และระยะทางจากเมืองปีนังถึงเมืองโกลัมโบ

ตอนที่ 4 ที่เมืองโกลัมโบ และระยะทางจากเมืองโกลัมโบถึงเมืองเอเต็น

ตอนที่ 5 ที่เอเต็นแลจากเอเต็นถึงเมืองสุเอส

ตอนที่ 6 เมืองสุเอส คลองสุเอส เมืองปอดซาอิด และระยะทางจากเมืองปอดซาอิดถึงเนปอสส์

ตอนที่ 7 ที่เมืองเนปอสส์ และระยะทางจากเนปอสส์ถึงเยนัว

ตอนที่ 8 ที่เมืองเยนัว แลจากเยนัวถึงซานเรโม

ตอนที่ 9 ที่เมืองซานเรโม

ตอนที่ 10 เมืองตุริน

ตอนที่ 11 จากเมืองตุริน ถึงเมืองเวนิส

ตอนที่ 12 ที่เมืองฟลอเรนซ์

ตอนที่ 13 จากฟลอเรนซ์ถึงมีลาโน

ตอนที่ 14 จากมีลาโนเขตรแดนอาตาลี ถึงเตริเตต์เขตรแดนสวิตเซอร์แลนด์

ตอนที่ 15 ไนน์พอล ที่ตำบลเนอเฮาเซน

ตอนที่ 16 จากเนอเฮาเซนประเทศสวิตเซอร์แลนด์ ถึงบาเดิน-บาเดิน ประเทศเยอรมันนี

ตอนที่ 17 ประพาศเมืองไฮเดลเบิร์กแลเมืองมานไฮม์

ตอนที่ 18 ที่เมืองบาเดิน-บาเดิน ประพาศเมืองแฟรงก์ฟอด

ตอนที่ 19 จากเมืองบาเดิน-บาเดินถึงกรุงปารีส และกรุงปารีส

ตอนที่ 20 จากกรุงปารีส กรุงลอนดอน พระราชวังวินด์เซอร์และกรุงลอนดอน

ตอนที่ 21 จากกรุงลอนดอนถึงเมืองออสเตนด์ ที่เมืองออสเตนด์

ตอนที่ 22 จากเมืองออสเตนด์ถึงเมืองแฮมเบิร์ก

ตอนที่ 23 จากเมืองแฮมเบิร์กถึงกรุงโคเปนเฮเก้น

ในจดหมายเหตุระยะทางทั้ง 23 ตอนนั้นมีการให้รายละเอียดเส้นทาง พาหนะในการเดินทาง สถานที่ที่เยี่ยมชม วิธีชีวิตผู้คน สภาพสังคม วัฒนธรรมประเพณี รวมทั้งประวัติศาสตร์ของสถานที่ที่ไปเยือน ดังในจดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินประพาศยุโรป ครั้งที่ 2 เล่มที่ 2 รัตนโกสินทร์ศก 125-126 ตอนที่ 40 ที่เมืองบาเดิน-บาเดิน ประพาศเมืองสตราสเบิร์ก ประพาศเมืองคาลสรูย์ ประพาศเมืองแฟรงก์ฟอด (หน้า 1) ดังข้อความที่บันทึกว่า

“วันที่ 9 ตุลาคม 126 เวลาโมงเช้า เรือพระที่นั่งทอดสมอในท่าเมืองปาเลอโรม เฟรเฟต์ แลเจ้าพนักงานเจ้าท่าลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่งตามธรรมเนียม เมืองปาเลอโรมนี้เป็นเมืองใหญ่แลเมืองหลวงของเกาะซิซิลี มีพลเมืองประมาณ 350,000 ท่าเรือมีเขื่อนศิลากันคลื่นกว้างขวาง มีสินค้าเข้าออกติดต่อกับประเทศต่าง ๆ เป็นอันมาก เรือเมล์ เรือไฟ เรือใบ เข้าออกแน่นอ่าวอยู่เสมอ สินค้าสำคัญในเมืองนี้มีกำถัน ่อ่งุ่น ส้ม กับมะนาวเป็นพื้น มีกองทัพบกทัพเรือประจำรักษาอย่างมั่นคง ทั้งมีมหาวิทยาลัยทั้งฝ่ายศาสนาแลคฤหัสถ์ด้วย เมืองนี้ได้รุ่งเรืองมั่งคั่งมาแต่ครั้งโบราณเกือบ 3,000 ปี เดิมชาวกรีก แลคาเธมาตั้งอยู่ เรียกเมืองว่าปาเลอโรมุส แลว่า เป็นอ่าวรอบตัว ภายหลังกองทัพโรมันมาตีได้ แล้วย้ายเสียแก่พวกคอร มาเมื่อคฤสศักราช 535 พวกโรมันตีคืนได้ อีกได้ปกครองอยู่ประมาณ 300 ปี กองทัพแขก ซาระเซน ซึ่งข้ามมาจากทวีปอาฟริกามาตีได้ เลยตั้งเป็นเมืองหลวง ทะนุบำรุงใหญ่โตเต็มที่มีพลเมืองไม่ต่ำกว่าสามแสน

ครั้งศักราช 1072 ตกเปนของชาตินอร์มัน ซึ่งลงมาจากทางเหนือ ต่อมาเป็นของเยอรมันแอมไพร์ขึ้นก่อนของสเปน แลฝรั่งเศสลำดับ จนกะริบัลดี แม่ทัพใหญ่อิตาลี มาได้จึงคงรวมอยู่ในอิตาลีตราบเท่าทุกวันนี้”

(นเรนทรราชา (หม่อม), ม.ป.ป.)

จากข้อความจะเห็นได้ว่า มีการระบุวันที่ชัดเจน มีการให้รายละเอียดข้อเท็จจริงเกี่ยวกับประวัติศาสตร์สถานที่ที่ไปเยือน การให้รายละเอียดในลักษณะความเป็นสารคดี (nonfiction) ถือเป็นอีกลักษณะหนึ่งที่ปรากฏในวรรณกรรมการเดินทางประเภทจดหมายเหตุ และในวรรณกรรมนิราศก็มีความเป็นสารคดีเช่นเดียวกัน แต่นิราศในสมัยอยุธยาอาจจะมีการให้รายละเอียดค่อนข้างน้อยเพราะมุ่งกล่าวรำพึงรำพันถึงนางผู้เป็นที่รักเปรียบเปรยกับสถานที่ที่เดินทางผ่านนิราศ ในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนิราศเริ่มมีการให้รายละเอียดของสถานที่ ผู้คน สภาพสังคมวัฒนธรรมประเพณีมากขึ้นเพราะผู้คนสมัยนั้นเริ่มหันมาเสพวรรณกรรมเชิงสังนียมมากขึ้นดังจะเห็นเด่นชัดในวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่ที่กล่าวถึงสถานที่ ผู้คน สภาพสังคมวัฒนธรรมประเพณีค่อนข้างชัดเจน ดังที่ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2555) กล่าวถึงลักษณะของนิราศใหม่ว่า ความสนใจต่อประสบการณ์ที่เป็นจริงในนิราศใหม่ได้รับความนิยมกว้างขวางขึ้นโดยเฉพาะจากการแพร่หลายของงานสุนทรภู่ นับเป็นส่วนหนึ่งของความสนใจต่อสังนียมที่ครอบงำวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์เพิ่มขึ้น ในขณะที่เดียวกันก็เกิดเนื่องจากการขยายตัวของขอบข่ายของชีวิตระกุ่มพีซึ่งทำให้รู้ว่ามีสถานที่ซึ่งมีจริงอยู่อีกมากมายที่ตนเคยได้ยินหรือได้ไปมาเกิดความอยากรู้อยากเห็นเกี่ยวกับสถานที่เหล่านั้นในเชิงเป็นจริง ไม่ใช่บรรยายถึงเป็นเชิงเปรียบด้วยวรรณศิลป์อย่างที่เคยทำในนิราศแบบเก่า

“ความเป็นบันทึกเหตุการณ์หรือประวัติการณ์ (chronicle)” ในวรรณกรรมการเดินทางไทยทั้งนิราศและจดหมายเหตุ ลักษณะเฉพาะอีกอย่างหนึ่งคือเป็นงานที่บันทึกเหตุการณ์หรือประวัติการณ์ที่สำคัญของชาติ เช่น เหตุการณ์การเดินทางไปรับช้างเผือกที่นครสวรรค์ ในโคลงนิราศนครสวรรค์ แต่งในสมัยพระนารายณ์เมื่อครั้งตามเสด็จไปรับช้างเผือกที่นครสวรรค์ เหตุการณ์เมื่อคราวพระยามหาอนุภาพเดินทางไปกับคณะทูตเพื่อรื้อฟื้นพระราชไมตรีกับฮ่องเต้เฉียนหลง ณ กรุงปักกิ่ง เมื่อ พ.ศ. 2324 ในนิราศพระยามหาอนุภาพไปเมืองจีน เหตุการณ์รบพม่าที่ท่าดินแดง ในบทพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ทรงนิพนธ์เมื่อครั้งเมื่อครั้งยกทัพไปรบกับพม่าที่ท่าดินแดง เหตุการณ์ปราบกบฏเวียงจันทน์ ในสมัยรัชกาลที่ 3 ในโคลงนิราศเสด็จไปทัพเวียงจันทน์ของกรมพระยาเดชาติศร คราวเป็นผู้ช่วยกรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์พลเสพยาไปปราบกบฏเวียงจันทน์ เหตุการณ์ราชทูตไทยไปอังกฤษในสมัยรัชกาลที่ 4 ในจดหมายเหตุราชทูตไทยไปอังกฤษ และในนิราศลอนดอนของหม่อมราชวงศ์ทัชครั้งเดินทางไปกับคณะทูตในฐานะล่ามภาษา เหตุการณ์เรือราชทูตไทยไปประเทศฝรั่งเศสในสมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อปี พ.ศ. 2404 ในจดหมายเหตุของพระณรงควิชีวิต

(จอห์น บุนนาค) เหตุการณ์เสด็จประพาสต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คราวเสด็จเมืองสิงคโปร์ และเมืองเบตาเวียครั้งแรก แลเสด็จประพาสประเทศอินเดีย ในปี พ.ศ. 2413 เหตุการณ์เสด็จประพาสแหลมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คราว ร.ศ.107 108 117 118 และ 119 เหตุการณ์ปราบกบฏฮ่อในนิราศหนองคายของนายทิม สุขยางค์และในจดหมายเหตุเรื่องปราบฮ่อในสมัยรัชการที่ 5 เหตุการณ์เสด็จพระราชดำเนินประพาสทวีปยุโรป ครั้งที่ 2 ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร.ศ.125-126 เป็นต้น นิราศและจดหมายเหตุที่กล่าวจึงมีความ มีเป็นบันทึกเหตุการณ์หรือประวัติการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในแต่ละยุคสมัย มีคุณค่าในฐานะหลักฐานทางประวัติศาสตร์ชาติ ส่วนในนิราศและจดหมายเหตุเรื่องอื่น ๆ ที่ไม่ได้กล่าวมาก็ถือว่าเป็นบันทึกเหตุการณ์หรือประวัติการณ์สำคัญของการเดินทางในครั้งหนึ่งของชีวิตของผู้ประพันธ์เช่นกัน

ตัวอย่างความเป็นบันทึกเหตุการณ์หรือประวัติการณ์ในการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในจดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินประพาสทวีปยุโรปครั้งที่ 2 รัตนโกสินทร์ศก 125 – 126 ตอนที่ 1 พระราชพิธีสมโภชมุรธาภิเศกในการเสด็จพระราชดำเนินแลระยะทางจากกรุงเทพฯถึงสิงคโปร์ ดังตัวอย่าง

“ในการเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป ครั้งที่ ๒ เดือนมีนาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๒๕ นั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลแลตั้งการพระราชพิธีสมโภชมุรธาภิเศก เพื่อเป็นศรีสวัสดิ์ในการเสด็จพระราชดำเนิน ดังนี้

วันที่ ๒๔ มีนาคม เปนวันพระราชพิธีสวดพระพุทธมนต์เสกน้ำพระปริตร สำหรับสมโภชมุรธาภิเศก มีพระครูปริตรไทย ๔ รูป รามัญ ๔ รูป สวดพระพุทธมนต์บนพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ในเวลาเย็นแล้วสวดต่อไปในวันที่ ๒๕ ที่ ๒๖ ด้วยเปน ๓ วัน

แลในวันที่ ๒๔ มีนาคม เวลาบ่าย ได้เสด็จพระราชดำเนินไปประทับในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหารทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ และเทียนทองเทียนเงินบูชาพระพุทธชินสีห์ทั้งพระศาสดา และพระอัฐิพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปวงวรวิยาลังกรณ์ แลแล้วเสด็จไปประทับ ณ พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร ทรงจุดเทียนทองเทียนเงินบูชาพระพุทธชินราชอีกแล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับสู่วังสวนดุสิต”

(นเรนทรราชา (หม่อม), ม.ป.ป.)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าในจดหมายเหตุเป็นบันทึกเหตุการณ์หรือประวัติการณ์ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลแลตั้งการพระราชพิธีสมรฐธาภิเศก เพื่อเป็นศรีสวัสดิ์ในการเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปครั้งที่ 2 ดังนั้นวรรณกรรมการเดินทางจึงมีลักษณะเฉพาะอีกอย่างหนึ่งคือเป็นงานที่บันทึกเหตุการณ์หรือประวัติการณ์ที่สำคัญของชาติ

“ความเป็นบันทึกความทรงจำ (memoirs)” วรรณกรรมการเดินทางไทยทั้งนิราศและจดหมายเหตุมีความเป็นบันทึกความทรงจำจากการเดินทาง มีการบอกถึงเวลา เหตุการณ์ และสถานที่ตลอดจนสิ่งที่ได้พบเห็นในการเดินทางครั้ง นั้น ๆ ในลักษณะของการบันทึกความทรงจำ เช่น ในจดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป ครั้งที่ 2 เล่มที่ 1 และเล่มที่ 2 รัตนโกสินทร์ศก 125-126 ถือได้ว่าเป็นบันทึกความทรงจำของหม่อมมเรนทรราชาครั้งเดินทางตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในครั้งเสด็จพระราชดำเนินประพาสทวีปยุโรป ครั้งที่ 2 ถึงแม้ในจดหมายเหตุจะกล่าวถึงพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แต่หม่อมมเรนทรราชาก็มีการแทรกข้อคิดเห็นต่าง ๆ ส่วนตัวกับสิ่งที่ได้พบเห็นตลอดเส้นทาง บันทึกความทรงจำนี้มีลักษณะเป็นรายวัน มีการลงวันที่ เวลา สถานที่ เหตุการณ์ต่าง ๆ อย่างชัดเจน อีกทั้งการสอดแทรกข้อคิดเห็นของผู้บันทึก ดังตัวอย่างการบันทึกในจดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป ครั้งที่ 2 เล่มที่ 1 รัตนโกสินทร์ศก 125-126 ตอนที่ 18 ที่เมืองบาเดิน-บาเดิน ประพาศเมืองสตราสเบิร์ก ประพาศเมืองคาลสธูร์ ประพาศเมืองแฟรงก์ฟอด (หน้า 1) ดังข้อความที่บันทึกว่า

“วันที่ 7 มิถุนายน 126 เวลาเช้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปเสวยน้ำแร่ที่ตรึงเกินฮาล แล้วเสด็จไปสรงแลรมไอน้ำ ตอนกลางวันประทับให้มีสเตอร์โนซีซังเขียนชาวอิตาลีวาดพระบรมรูปในห้องที่ประทับ บ่ายเสด็จประพาศบ้านเมืองค้ำทอดพระเนตรลครที่กาลสระรูเทินเตอร์เปนลครเต้นรำมีดนตรีประกอบอย่างกร่อย ๆ มีหญิงเต้นอยู่คนเดียว เพนท่าต่าง ๆ ตามเพลงหลายท่า ผู้เต้นรำนี้ชื่อว่าอิซาโดรา เด็งเกิน เปนผู้ชอบเต้นรำอย่างโบราณครั้งกรีกโนมัน ดูไม่รู้สีกตงามหรือขันอย่างไรนัก แต่ก็มีผู้ตบมือกราว ๆ เสมอ โรงลครที่เมืองบาเดิน บาเดินนี้ เปนโรงขนาดย่อม แต่มีสะตลแลบอกส์สำหรับผู้ตีดูได้มาก แต่ปิดซ้คือที่สำหรับคนสามัญเบียดกันดูนั้นน้อย โรงลครเปนรูปม้าคอนข้ามกลม การที่ประดับตกแต่งเพนพื้น ขาวลายทองอย่างเรียบ ๆ”

(นเรนทรราชา (หม่อม), ม.ป.ป.)

จากข้อความจะเห็นได้ว่า มีการระบุวันที่ชัดเจนมีการให้รายละเอียดข้อเท็จจริง แสดงให้เห็นถึงวัฒนธรรมประเพณีที่แตกต่าง ๆ อย่างชัดเจน เพราะผู้บันทึกไม่ได้รู้สึกได้รับความเพลิดเพลินจากการชมการแสดงละครผิดจากชาวเมืองพื้นถิ่นที่มีเสียงปรบมือ ในจดหมายเหตุที่ยกมานี้จึงมีความเป็นบันทึกความทรงจำ (memoirs) ด้วยอีกลักษณะหนึ่ง

“ความเป็นเรื่องเล่าจากการเดินทาง (Travel narrative)” การเดินทางที่ถูกบันทึกในการเดินทางครั้งหนึ่ง ๆ ในรูปแบบวรรณกรรมนั้น ถือได้ว่าเป็นเรื่องเล่าจากการเดินทางที่ผู้เดินทางเล่าเรื่องราวต่าง ๆ ให้ผู้อื่นรับรู้เรื่องราวจากการเดินทาง มีการเพิ่มเติมเสริมแต่งจากผู้เล่าเรื่องในเชิงกล่าวเกินจริง และอาจมีลักษณะรูปแบบของการเล่าเรื่องจากการเดินทางที่คล้ายกัน เช่น ผู้เล่าออกจากบ้านเพื่อค้นหาบางสิ่งบางอย่างหรือเดินทางเพื่อปฏิบัติภารกิจบางอย่าง การพบเจออุปสรรคระหว่างทางและการพิสูจน์ความอดทน การพบเจอสิ่งแปลกใหม่สถานที่ใหม่ ๆ การค้นพบเป้าหมายหรือการทำภารกิจสำเร็จลุล่วง และนำไปสู่การเดินทางกลับมายังบ้าน เป็นต้น ลักษณะเช่นนี้ก็ปรากฏในวรรณกรรมนิราศและจดหมายเหตุการเดินทางเช่นกัน เช่น การเดินทางของสุนทรภู่มีลักษณะดังที่กล่าวมา คือ

ผู้เล่าออกจากบ้านเพื่อค้นหาบางสิ่งบางอย่างหรือเดินทางเพื่อปฏิบัติภารกิจบางอย่าง . ในนิราศเมืองแกลง สุนทรภู่ออกเดินทางเพื่อไปเยี่ยมบิดา ในนิราศพระบาท สุนทรภู่ตามเสด็จพระองค์เจ้าปฐมวงศ์พระโอรสของกรมพระราชวังหลังไปนมัสการพระพุทธบาท ในนิราศภูเขาทองสุนทรภู่เดินทางไปนมัสการเจดีย์ภูเขาทองขณะนั้นบวชเป็นพระ ในนิราศวัดเจ้าฟ้าสุนทรภู่เดินทางเพื่อค้นหายาอายุวัฒนะที่วัดเจ้าฟ้าหลังจากได้ล่ายแหงมาจากทางภาคเหนือขณะนั้นบวชเป็นพระ ในโคลงนิราศสุพรรณสุนทรภู่เดินทางเพื่อค้นหาแร่หรือที่เรียกว่าปูนเพชรและยาอายุวัฒนะ ในนิราศพระปฐมสุนทรภู่เดินทางไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ และในนิราศเมืองเพชรสุนทรภู่อาสาไปหาสิ่งของต้องประสงค์ที่เมืองเพชรถวายพระปิ่นเกล้า

การพบเจออุปสรรคระหว่างทางและการพิสูจน์ความอดทน ในการเดินทางของสุนทรภู่นั้นมีการพบเจออุปสรรคระหว่างทาง ความยากลำบากของเส้นทาง การผจญภัยอันตรายต่าง ๆ เช่น ในนิราศเมืองแกลง ตลอดระยะทางจะเห็นได้ว่าการเดินทางนั้นพบอุปสรรคต่าง ๆ เช่น เรือติดหล่ม แถวบางพลีต้องจ้างคนเลี้ยงควายใช้ควายลากเรือ ล่องเรือผ่านฉะแวกเป็นช่วงที่มีจระเข้ชุม ถึงคลองบางเตี้ยมีเหยี่ยวและยุงชุม พอเรือลงทะเลก็ถูกคลื่นลมซัดจนเรือเกือบล่ม ออกจากปากทุ่งพัทธาก็ต้องเดินลุยน้ำ ลุยปลิง ต่อด้วยการข้ามเขาที่ต้องไต่ตอมุดตมต้องย่องท่ามกลางแดดร้อน ถึงห้วยพะยูนก็เจอแรด ผ่านป่ายางก็เป็นพื้นที่ที่มีทากชุม ถึงระยองนายแสงผู้นำทางก็หนีหายและในโคลงนิราศสุพรรณสุนทรภู่ค้างคืนในป่าว่านพิษแต่สุนทรภู่ได้ความรู้แก่พิษว่านไปจากสองตายาย คือดาทองกับยายนาถ คณะของท่านจึงไม่เป็นอันตราย และตอนที่พบพระเจดีย์ในป่าสุนทรภู่พยายามเปิดประตูแต่เปิดไม่ออก มีการทำพิธีบางสรวงสังเวชขอความสำเร็จในการค้นหาแร่ปูนเพชรแต่ไม่สำเร็จมีโขลงช้างมา

อละวาดสกัดล้อมไว้จะทำร้าย กะเหรี่ยงกับละว้าพาหนีขึ้นไปอยู่บนที่สูงจนถึงเวลาเที่ยงโขลงช้าง จึงล่าถอยไป เป็นต้น

การพบเจอสิ่งแปลกใหม่ สถานที่ใหม่ ๆ ในการเดินทางของสุนทรภู่ในแต่ละครั้งได้พบเจอสิ่งใหม่ ๆ ทั้งผู้คน วิถีความเป็นอยู่ และวัฒนธรรมที่แปลกใหม่ตลอดเส้นทาง เช่น ในนิราศเมืองแกลงสุนทรภู่ เมื่อถึงบางพลีพบเห็นวัดและบ้านเรือนอยู่กลางทุ่ง ในตอนนี้เรือติดหล่มจึงต้องจ้างควายลากไปซึ่งนี่เป็นทำเลหากินของพวกเลี้ยงควายไว้ลากเรือ และในโคลงนิราศสุพรรณ สุนทรภู่ได้เข้าไปในหมู่บ้านกะเหรี่ยง ชาวบ้านได้เลี้ยงข้าวปลาอาหาร สุนทรภู่ได้แจกลูกปัดให้แก่ชาวบ้านซึ่งเป็นทีพอใจของชาวบ้าน และชาวกระเหรี่ยงพาเดินทางต่อไปที่หมู่บ้านละว้า ซึ่งเป็นที่รู้จักนับถือกันอยู่พวกละว้าต้อนรับเลี้ยงข้าวปลาอาหารเป็นอันดี เป็นต้น

การค้นพบเป้าหมายหรือการทำภารกิจสำเร็จลุล่วงและการเดินทางกลับบ้าน ในการเดินทางของสุนทรภู่ เช่น การเดินทางเพื่อค้นหาอายุวัฒนะ และแร่สำคัญหรือที่เรียกว่าปูนเพชร ในนิราศวัดเจ้าฟ้า และโคลงนิราศสุพรรณ สุนทรภู่เดินทางไปถึงจุดหมายทั้งสองที่ ถึงแม้ไม่สามารถค้นพบสิ่งที่หา แต่สุนทรภู่ก็ค้นพบสิ่งจรรวมบางสิ่งบางอย่าง คือ ตอนที่สุนทรภู่ถอดใจจากการเปิดประตูพระเจดีย์แล้วเคลิ้มหลับฝันเห็นพระมหากษัตริย์และนางพระยากับลูกเล็ก ๆ ไว้ผมจุกมาปรากฏให้เห็น พร้อมตรัสให้ข้อคิดว่าอายุวัฒนะนั้นไม่มีในโลก เรื่องแรปรอทก็เป็นเรื่องบ้าเหลวไหลให้เลิกคิดแสวงหาเสีย ควรกลับไปมุ่งแสวงกุศลผลบุญจากสมณเพศดีกว่า จากนั้นสุนทรภู่จึงเดินทางกลับบ้าน

จะเห็นได้ว่าในวรรณกรรมการเดินทางนั้นมีความเป็นเรื่องเล่าจากการเดินทาง (Travel narrative) มีลักษณะรูปแบบของการเล่าเรื่องจากการเดินทางที่คล้ายกัน เช่น ผู้เล่าออกจากบ้านเพื่อค้นหาบางสิ่งบางอย่างหรือเดินทางเพื่อปฏิบัติภารกิจบางอย่าง การพบเจออุปสรรคระหว่างทางและการพิสูจน์ความอดทน การพบเจอสิ่งแปลกใหม่สถานที่ใหม่ ๆ การค้นพบเป้าหมายหรือการทำภารกิจสำเร็จลุล่วง และนำไปสู่การเดินทางกลับมายังบ้าน เป็นต้น

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าวรรณกรรมการเดินทางเรื่องหนึ่งอาจมีลักษณะร่วมกันหลายลักษณะหรือมีการหยิบยืมรูปแบบต่าง ๆ มาใช้ในการเขียน เช่น ความเป็นสารคดี (nonfiction) ประเภทบันทึกการเดินทาง (travelogue) บันทึกเหตุการณ์หรือประวัติการณ์ (chronicle) บันทึกความทรงจำ (memoirs) และเรื่องเล่าจากการเดินทาง (Travel narrative) เป็นต้น คำเหล่านี้แม้กระทั่งความหมายก็มีการนิยามความหมายที่คาบเกี่ยวกันไม่สามารถที่จะแยกออกจากกันได้อย่างชัดเจน เพราะในบันทึกการเดินทางบางครั้ง ก็ปรากฏการบันทึกเหตุการณ์หรือประวัติการณ์ มีลักษณะการบันทึกความทรงจำ และสามารถเป็นเรื่องเล่าจากการเดินทางในรูปแบบลายลักษณ์ได้เช่นกัน ลักษณะเช่นนี้ทำให้ยากที่จะจำแนกประเภทออกจากกันได้อย่างชัดเจน ซึ่งถือเป็นลักษณะเฉพาะของวรรณกรรมการเดินทาง

3.2.2.3 *วรรณกรรมการเดินทางนำเสนอทั้งในรูปเรื่องจริงและเรื่องแต่ง* ลักษณะของวรรณกรรมการเดินทางประการหนึ่งคือ วรรณกรรมการเดินทางปรากฏการนำเสนอทั้งในรูปเรื่องจริงและเรื่องแต่ง แต่วรรณกรรมการเดินทางนั้นต้องเกิดจากประสบการณ์การเดินทางที่แท้จริง การนำเสนอในรู้แบบเรื่องแต่งจึงยากที่จะชี้ชัดว่าเป็นวรรณกรรมที่เกิดจากประสบการณ์จริง แต่ในทัศนะของ Thompson (2011) เห็นคล้ายตาม Borm (อ้างถึงใน นัทธนี ประสานนาม, 2556) แต่เขามีข้อสังเกตที่สำคัญยิ่งว่า แม้วรรณกรรมการเดินทางจะอ้างอิงอยู่กับประสบการณ์การเดินทางที่เป็นความจริง แต่ความจริงที่ปรากฏในงานเขียนกลุ่มนี้ย่อมถูกคัดสรร (selective) และปั้นแต่ง (fictive) ในระดับหนึ่ง ผู้อ่านวรรณกรรมการเดินทางต้องตระหนักว่าความจริงแท้ในวรรณกรรมการเดินทางเป็นผลจากศิลปะการประพันธ์ ข้อเตือนใจอีกประการหนึ่ง คือ วรรณกรรมการเดินทางถูกประกอบสร้างมาไม่ต่างกับตัวบทอื่น ๆ ผู้อ่านจึงไม่ควรอ่านอย่างไร้เดียงสา

สำหรับวรรณกรรมการเดินทางไทยในช่วงที่ศึกษาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงรัชกาลที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์วรรณกรรมประเภทเรื่องแต่งที่ยึดโยงประสบการณ์การเดินทางจริงไม่ปรากฏ ลักษณะเรื่องแต่งในช่วงที่ศึกษา มีปรากฏเพียงการใช้รูปแบบวรรณกรรมนิราศแต่งนิราศ (นิราศเทียม) ที่ผู้แต่งไม่ได้เดินทางจริง การเดินทางเป็นเพียงการจินตนาการหรือการพรรณนาการเดินทางตามความรู้สึกและอารมณ์ของกวีเพียงเท่านั้น เช่น นิราศเดือน ของนายมีหรือหมื่นพรหมสมพัตร ซึ่งเนื้อเรื่องของนิราศเป็นการรำพันถึงความรัก กล่าวถึงประเพณี รวมทั้งเหตุการณ์ประจำเดือนหนึ่ง ๆ ในรอบปี ลักษณะเช่นเดียวกับโคลงทวาทศมาสในสมัยกรุงศรีอยุธยา เนื้อความจะพรรณนาเหตุการณ์ตั้งแต่เดือน 5 เป็นต้นไปจนครบทั้ง 12 เดือน มีประเพณีสำคัญคือ ประเพณีสงกรานต์ เป็นต้น

ส่วนในระยะหลังปรากฏงานแต่งประเภทไพรีชนิยาย หรือนิยายที่ใช้ฉากต่างประเทศ ซึ่งนิยายประเภทนี้เป็นการบอกเล่าเรื่องราวข้ามวัฒนธรรมผ่านสายตาของผู้เขียน ซึ่งมีลักษณะของความเป็นวรรณกรรมการเดินทางประเภทเรื่องแต่งแต่อาจจำเป็นต้องพิจารณาว่าเป็นเรื่องที่มาจากประสบการณ์จริงหรือไม่ หรือเป็นเพียงเรื่องแต่งที่จินตนาการขึ้นมาเองเท่านั้น

จากที่กล่าวมาทั้งหมดเกี่ยวกับ “มโนทัศน์และลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทางไทย” ในประเด็นเกี่ยวกับมโนทัศน์ที่ปรากฏในวรรณกรรมการเดินทางไทยทั้งนิราศและจดหมายเหตุการเดินทางนั้น ผู้เขียนวรรณกรรมการเดินทางได้สะท้อนถึงมโนทัศน์ที่มีต่อการเดินทางที่ชัดเจนทั้งหมด 7 มโนทัศน์ คือ *หนึ่ง* การเดินทางคือการแสวงหาความหลุดพ้น *สอง* การเดินทางคือการหาความหมาย *สาม* การเดินทางคือการเรียนรู้ *สี่* การเดินทางคือเยียวยาจิตใจ *ห้า* การเดินทางคือการหาความรื่นรมย์จากธรรมชาติ *หก* การเดินทางคือการพิสูจน์ตัวตน *และเจ็ด* การเดินทางคือหน้าที่ที่ต้องรับผิดชอบ มโนทัศน์ดังกล่าวเป็นสิ่งที่อยู่ในความคิดของผู้เดินทางที่มีต่อการเดินทาง นอกเหนือจากวัตถุประสงค์ของการเดินทางในแต่ละครั้ง

ส่วนลักษณะสำคัญของการเดินทางไทยซึ่งยึดตามมุมมองและการอภิปรายของ คาร์ล ทอมป์สัน (Carl Thompson) ที่อภิปรายไว้ในหนังสือ “Travel Writing” ของ Carl, Thompson (2011) สามารถพิจารณาแบ่งตามลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทางไทยได้อยู่ 2 ลักษณะ คือ *หนึ่งลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทางไทยด้านเนื้อหา* ซึ่ง วรรณกรรมการเดินทางไทยนั้นเป็นวรรณกรรมที่บันทึกจากประสบการณ์จริง, จุดมุ่งหมายของการเดินทางอาจมีหลายจุดประสงค์, วรรณกรรมการเดินทางเป็นรูปแบบหรือหนทางในการค้นหาบางสิ่งบางอย่าง, วรรณกรรมการเดินทางมักมีการให้รายละเอียดของการเดินทาง และวรรณกรรมการเดินทางมักเชื่อมโยงกับประเด็นการล่าอาณานิคม ลัทธิชาตินิยม ฯลฯ ส่วน *สองลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทางไทยด้านรูปแบบ* นั้น การเขียนวรรณกรรมการเดินทางไทยมีความเป็นอัตวิสัย และวรรณกรรมการเดินทางไทยมีรูปแบบการเขียนที่หลากหลาย ส่วนลักษณะของวรรณกรรมการเดินทางที่น่าเสนอทั้งในเรื่องจริงและเรื่องแต่งในช่วงที่ศึกษาไม่ปรากฏวรรณกรรมการเดินทางที่เป็นเรื่องแต่ง ส่วนในระยะหลังวรรณกรรมการเดินทางที่เป็นเรื่องแต่งปรากฏวรรณกรรมประเภทไซไฟนิยายแต่อาจจำเป็นต้องพิจารณาว่าเป็นเรื่องที่มาจากประสบการณ์จริงหรือไม่ หรือเป็นเพียงเรื่องแต่งที่จินตนาการขึ้นมาเองเท่านั้น

นอกจากนี้ทัศนคติและลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทางของไทยที่ได้กล่าวมาแล้วประเด็นหนึ่งที่สำคัญที่จำเป็นต้องศึกษา คือ การสืบสรรค่นิราศและจดหมายเหตุในฐานะวรรณกรรมการเดินทางของไทย ซึ่งจะช่วยให้เห็นถึงพัฒนาการของวรรณกรรมการเดินทางที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กันแสดงถึงรอยต่อและการเปลี่ยนแปลงด้านรูปแบบและเนื้อหาของการบันทึกการเดินทางของแต่ละยุคสมัย รวมทั้งสภาพสังคมวัฒนธรรมและความนิยมเสพวรรณกรรมการเดินทางรูปแบบต่าง ๆ ของผู้เสพที่ส่งผลโดยตรงกับผู้สร้างวรรณกรรมการเดินทาง ซึ่งผู้วิจัยจะกล่าวถึงรายละเอียดการศึกษาการสืบสรรค่นิราศและจดหมายเหตุในฐานะวรรณกรรมการเดินทางของไทย ในบทต่อไป

บทที่ 4

การสืบสรรค์นิราศและจดหมายเหตุในฐานะวรรณกรรมการเดินทางของไทย

คำว่า “การสืบสรรค์” ตรงกับคำในภาษาอังกฤษว่า “Creative Perpetuation” หมายถึง การทำให้เห็นผลวัตของการสืบทอด ซึ่งไม่ใช่เพียงการสืบทอดเท่านั้นแต่ได้นำมาสร้างใหม่ด้วย คำว่า “สืบทอด” ตัดคำมาจาก “สืบทอด” หมายถึง การรับมรดกมาจากอดีต หรือการรับช่วงต่อ ๆ กันมา ส่วน คำว่า “สรรค์” ตัดคำมาจาก “สร้างสรรค์” หมายถึงการสร้างสรรคในกระบวนการสืบทอดดังกล่าว (นิตยา แก้วคัลณนา, 2551) การศึกษาการสืบสรรค์นั้นต้องเข้าใจ “ขนบทางวรรณคดี” (literary convention) ที่หมายถึง แบบแผนที่ยึดถือปฏิบัติกันมาเสียก่อน เมื่อศึกษาขนบทางวรรณคดีแล้วถึงจะสามารถเปรียบเทียบให้เห็นถึง “นวัตกรรม” (Novelty Innovation) ที่หมายถึงการสร้างแบบแผนทางวรรณคดีชิ้นใหม่ที่เกิดจากรากฐานความคิดเดิมแล้วแปรรูปพัฒนาไปสู่ลักษณะใหม่ที่ดีกว่าเดิม หรืออาจจะเกิดจากจากความคิดสร้างสรรค์ใหม่ของผู้แต่งที่สรรค์สร้างขึ้นมาเอง นำไปสู่สิ่งที่เรียกว่า “การสืบสรรค์” (Creative Perpetuation) ซึ่งเป็นกระบวนการสืบทอดและสร้างสรรค์สิ่งใหม่ที่นำรากฐานเดิมมาถักทอเป็นตัวบทใหม่อย่างต่อเนื่องและมีความเป็นผลวัต (นิตยา แก้วคัลณนา, 2551)

การศึกษาขนบวรรณศิลป์กับการสืบสรรค์ นิตยา แก้วคัลณนา (2561) กล่าวว่า ในศึกษาศาสตร์ สืบสรรค์ขนบทางวรรณศิลป์จะพิจารณาเกี่ยวกับแบบแผนทางฉันทลักษณ์ และศิลปะการแต่งที่เป็น ส่วนประกอบสำคัญของการสร้างสรรค์กวีนิพนธ์ ได้แก่ บทพรรณนา และจินตภาพ ซึ่งจากแนวทางการศึกษาที่กล่าวมาผู้วิจัยจะนำปรับใช้เพื่อศึกษาศาสตร์สืบสรรค์นิราศและจดหมายเหตุในฐานะ วรรณกรรมการเดินทางของไทย โดยจะยึดหลักของการสืบสรรค์ความเป็นวรรณกรรมการเดินทางเป็นหลักในการศึกษาครั้งนี้เพื่อแสดงให้เห็นถึงขนบและนวัตกรรมที่มีการปรับเปลี่ยนตามยุคสมัยอย่างมีผลวัตของวรรณกรรมการเดินทางทั้งประเภทวรรณกรรมนิราศและจดหมายเหตุซึ่งจะแยกพิจารณาตามยุคสมัยของความนิยมด้านฉันทลักษณ์ที่นำมาแต่งและเนื้อหา สามารถแบ่งช่วงศึกษาวรรณกรรม การเดินทางได้เป็น 1) ขนบวรรณกรรมการเดินทางในยุคแรกเริ่มของไทย : วรรณกรรมแห่งการพลัดพราก 2) ขนบและนวัตกรรมของวรรณกรรมการเดินทางไทยในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ถึงรัชกาลที่ 5 : ความนิยมในวรรณกรรมสำนิมกับวรรณกรรมนิราศ และ 3) ขนบและนวัตกรรมของวรรณกรรม การเดินทางในช่วงรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 รัตนโกสินทร์ : อิทธิพลวรรณกรรมตะวันตกกับการเขียน การเดินทางไทยรูปแบบจดหมายเหตุ ดังผลการศึกษาดังต่อไปนี้

4.1 ขนบวรรณกรรมการเดินทางในยุคแรกเริ่มของไทย : วรรณกรรมแห่งการพลัดพราก

วรรณกรรมการเดินทางไทยในยุคแรกเริ่มนั้นถือได้ว่าเป็นวรรณกรรมแห่งการพลัดพราก ซึ่งผู้แต่งวรรณกรรมจะแต่งเมื่อต้องเดินทางไกล รูปแบบการแต่งโดยใช้รูปแบบโคลงนิราศ เนื้อหาในวรรณกรรมส่วนใหญ่เป็นการกล่าวถึงการพลัดพราก ร่ำพิงร่ำพันถึงนางผู้เป็นที่รัก กวีมักใช้ธรรมชาติที่พบเห็นระหว่างการเดินทางเป็นกลอุกรณ์เพื่อพรรณนาความรู้สึกของตนจนกลายเป็นขนบอย่างหนึ่งของการแต่งนิราศในยุคต่อ ๆ มา ส่วนสุนทรียะของการเดินทางในยุคแรกเริ่มนี้เป็นสุนทรียะที่เกิดจากการเสพสุนทรียรสของความเป็นวรรณกรรมการพลัดพรากและสุนทรียรสทางวรรณศิลป์ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

4.1.1 ด้านรูปแบบ

วรรณกรรมการเดินทางในยุคแรกของไทยจะใช้โคลงในการแต่งในรูปแบบโคลงนิราศ โคลงถือเป็นคำประพันธ์เก่าแก่ดั้งเดิม ถ้าพิจารณาจากวรรณกรรมลายลักษณ์ในสมัยอยุธยาตอนต้นนั้นจะเห็นถึงความนิยมของคำประพันธ์ประเภทโคลง ถึงแม้จะมีการใช้คำประพันธ์ประเภทร้อยแก้วร่วมด้วยก็เป็นส่วนน้อย ซึ่งร้อยแก้วถูกใช้ในโอกาสพิเศษ เช่น ในบทสวดวิญญู และคำปณามพจน์ก่อนเริ่มเรื่อง เช่น ในลิลิตพระลอ และลิลิตยวนพ่าย วรรณคดีบางเรื่องมีร้อยแก้วแทรกอยู่ในเรื่องเพียงสั้น ๆ เช่น ลิลิตยวนพ่าย บางเรื่องมีร้อยแก้วเป็นบทสวดตอนท้ายเรื่องด้วย เช่น ทวาทศมาส เป็นต้น อย่างไรก็ตามการเรียกหนังสือที่แต่งด้วยร้อยแก้วและโคลงว่าลิลิตนี้ไม่ปรากฏหลักฐานในสมัยอยุธยาตอนต้น แม้ในลิลิตพระลอเอง คำว่า “ลิลิต” น่าจะมาจากคำว่า “เข้าลิลิต” ซึ่งหมายถึงการแต่งให้มีสัมผัสติดต่อกันไปจนจบเรื่อง (ดวงมน จิตรจำนงค์, 2540) ลักษณะและรูปแบบของการแต่งโคลงในยุคนี้ถือเป็นขนบของการแต่งคำประพันธ์ประเภทโคลงในยุคต่อมา

โคลงนิราศถือได้ว่าเป็นวรรณกรรมเดินทางในยุคแรกเริ่ม ในยุคแรกเริ่มของวรรณกรรมการเดินทางปรากฏขึ้นครั้งแรกสมัยอยุธยาตอนต้นในรูปแบบของโคลงนิราศและได้รับความนิยมเรื่อยมาตลอดสมัยอยุธยา วรรณกรรมการเดินทางแทบทั้งหมดในสมัยนั้นใช้โคลงเป็นฉันทลักษณ์หลักในการแต่ง ดังจะเห็นได้จากวรรณกรรมการเดินทางที่เกิดขึ้น ได้แก่ โคลงนิราศทริภุญชัย (สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2) โคลงกำสรวล (สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ) โคลงมั่งทราตีเชียงใหม่ (สมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ) โคลงนิราศนครสวรรค์ (แต่งโดยพระศรีมโหสถ ในสมัยพระนารายณ์) โคลงนิราศดอยแก้ว (สมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 9) โคลงนิราศเจ้าฟ้าอภัย (แต่งโดยเจ้าฟ้าอภัยในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ) โคลงนิราศพระบาท (แต่งโดยพระมหานาควัดท่าทราย ในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ) และกาพย์ห่อโคลงนิราศธารทองแดง กาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก กาพย์เห่เรือ (พระราชนิพนธ์ของเจ้าธรรมธิเบศ ในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ)

โคลงนิราศเรื่องแรกที่ปรากฏ คือ โคลงนิราศหริภุญชัย (สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2) ถือได้ว่าเป็นต้นแบบในการแต่งวรรณกรรมการเดินทางประเภทนิราศจนกลายเป็นขนบในการแต่งโคลงนิราศการเดินทางซึ่งมีลักษณะร่วมที่เหมือนกันดังนี้

“การตั้งชื่อเรื่อง” ในโคลงนิราศในยุคนิยมโคลงหรือในสมัยอยุธยา พบว่ามีการตั้งชื่ออยู่ 3 ลักษณะ คือ **“ตั้งชื่อตามสถานที่ที่เดินทางไป”** เช่น โคลงนิราศหริภุญชัย (การเดินทางไปนมัสการพระธาตุหริภุญไชยที่ลำพูน) โคลงนิราศนครสวรรค์ (การเดินทางไปรับช้างเผือกที่นครสวรรค์) โคลงนิราศดอยเก็ง (การเดินทางไปนมัสการพระธาตุดอยเก็ง) และโคลงนิราศพระบาท เป็นต้น **“ตั้งชื่อตามนามผู้แต่ง”** เช่น โคลงกำสรวลศรีปราชญ์ (เดิมสันนิษฐานว่าศรีปราชญ์เป็นคนแต่งในสมัยพระนารายณ์) และโคลงนิราศเจ้าฟ้าอภัย (ผู้แต่งคือ เจ้าฟ้าอภัย พระราชโอรสของพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ) เป็นต้น และ **“การตั้งชื่อตามเหตุการณ์”** เช่น โคลงมั่งทราตีเชียงใหม่ เป็นต้น ซึ่งลักษณะการตั้งชื่อนี้ถือเป็นแบบขนบของการตั้งชื่อวรรณกรรมการเดินทางประเภทนิราศ ทั้งโคลงนิราศ และกลอนนิราศในยุคสมัยต่อ ๆ มา

“จุดประสงค์ในการเดินทาง” ในยุคนิยมโคลงหรือในสมัยอยุธยา พบว่า ผู้แต่งมีจุดประสงค์การเดินทางอยู่ 3 จุดประสงค์ คือ **การเดินทางท่องเที่ยวเพื่อแสวงบุญ** ในโคลงนิราศหริภุญชัยเป็นการเดินทางไปนมัสการพระธาตุหริภุญไชยที่ลำพูน โคลงนิราศดอยเก็งเป็นการเดินทางไปนมัสการพระธาตุดอยเก็ง และโคลงนิราศพระบาทเป็นการเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูปที่จังหวัดสระบุรี **การเดินทางเพื่อประโยชน์ทางการเมือง** ในโคลงนิราศนครสวรรค์เป็นการเดินทางไปรับช้างเผือกที่นครสวรรค์เมื่อ พ.ศ. 2201 และโคลงมั่งทราตีเชียงใหม่เป็นบันทึกเหตุการณ์ที่พม่าตีเมืองเชียงใหม่ **การเดินทางเพื่อท่องเที่ยวล่าสัตว์** ปรากฏในโคลงกำสรวลศรีปราชญ์ ซึ่งผู้แต่งน่าจะเป็นพระบรมราชาธิราชที่ 3 ทรงนิพนธ์เมื่อเสด็จไปวังช้าง ณ ตำบลไทรย้อยเมื่อ พ.ศ. 2026 ส่วนในโคลงเจ้าฟ้าอภัยไม่บอกถึงจุดประสงค์การเดินทางที่แน่ชัดกล่าวถึงการเดินทางจากอยุธยาไปลพบุรี ทุ่งสมอคอน วังวารี ซึ่งจุดประสงค์การเดินทางในโคลงนิราศผู้แต่งอาจไม่ได้กล่าวโดยตรงอย่างชัดเจน แต่สามารถพิจารณาได้จากชื่อเรื่อง บริบทการเดินทางและเหตุการณ์สำคัญ ๆ ในยุคสมัยนั้น ๆ ได้

“ลักษณะของการบันทึกในการแต่งโคลงนิราศ” โคลงนิราศถือเป็นวรรณกรรมที่แต่งยากเป็นวรรณกรรมที่ซับซ้อนมูลนายและผู้รู้หนังสือนิยมแต่งเมื่อเทียบกับวรรณกรรมชาวบ้าน ด้วยความที่มีฉันทลักษณ์การบังคับจำนวนคำ เสียงวรรณยุกต์เอกโท และสัมผัส ผู้แต่งจึงจำเป็นต้องใช้ความสามารถพอสมควรในการพรรณนาความ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการแต่งวรรณกรรมการเดินทาง เมื่อผู้เดินทางเดินทางไปยังสถานที่ที่ห่างไกลความเจริญและมีความยากลำบากในการเดินทาง ดังนั้นลักษณะของการบันทึกที่ว่า เป็นไปในลักษณะที่เป็นรายวันและการบันทึกหลังจากเสร็จสิ้นการเดินทางนั้นจำเป็นต้องพิจารณาจากบริบทของผู้ที่เดินทางด้วย ถ้าเป็นการเดินทางของพระมหากษัตริย์พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่การเดินทางครั้งนั้นมีพาหนะการเดินทางที่ดีการแต่งโคลงนิราศก็

อาจเป็นการแต่งเพื่อความบันเทิงผ่อนคลายความเมื่อยล้าขณะเดินทางการบันทึกหรือการแต่งก็เป็นไปในลักษณะที่เป็นประจำวันได้ แต่บางการเดินทางของผู้คนทั่วไปอาจมีการบันทึกที่เป็นประจำวันในวันที่การเดินทางไม่ยากลำบากมากนักและมีการแต่งเพิ่มเติมเมื่อมีโอกาสที่เหมาะสม เช่น เมื่อได้พักผ่อนหายเหนื่อยจากการเดินทางหรือเมื่อถึงจุดหมายปลายทางนั้น ๆ หรือเมื่อเสร็จสิ้นจากการเดินทาง

“ฉันทลักษณ์ในการแต่งโคลงนิราศ” ในยุคของความนิยมคำประพันธ์ประเภทโคลง ซึ่งตรงกับสมัยอยุธยา นั้น ปรากฏการใช้โคลงในการแต่งวรรณกรรมนิราศเป็นหลักถึงแม้จะมีการใช้คำประพันธ์ประเภทร้อยแปดร่วมด้วยก็เป็นส่วนน้อย ซึ่งร้อยแปดถูกใช้ในโอกาสพิเศษ เช่น ในบทสู่ขวัญ และคำปณามพจน์ก่อนเริ่มเรื่อง จึงอาจกล่าวได้ว่าการแต่งวรรณกรรมในยุคนี้เป็นยุคของความนิยมใช้คำประเภทโคลงในการแต่งคำประพันธ์ โคลงที่ใช้แต่งวรรณกรรมการเดินทางประเภทนิราศ เช่น โคลงสี่สุภาพ โคลงสี่ด้นบาทกฤษณร โคลงสี่ด้นวิวิธมาลี นิราศที่แต่งเป็นโคลงมักนิยมขึ้นต้นบทแรกด้วยร้อย ซึ่งเป็นขนบของคำประพันธ์ประเภทโคลง ชนิดของคำประพันธ์ที่ใช้ในการแต่งโคลงนิราศในยุคของความนิยมโคลง ปรากฏการใช้ชนิดของโคลงในการแต่ง ดังนี้

โคลงนิราศทริภุชชัย	แต่งด้วย	โคลงสี่สุภาพ
โคลงกำสรวล	แต่งด้วย	โคลงด้นบาทกฤษณร
โคลงมั่งทราตีเชียงใหม่	แต่งด้วย	โคลงสี่สุภาพ
โคลงนิราศนครสวรรค์	แต่งด้วย	โคลงสี่สุภาพ
โคลงนิราศดอยเก็ง	แต่งด้วย	โคลงสี่สุภาพ
โคลงนิราศเจ้าฟ้าอภัย	แต่งด้วย	โคลงสี่สุภาพ
โคลงนิราศพระบาท	แต่งด้วย	โคลงสี่สุภาพ

โคลงสี่สุภาพปรากฏในวรรณกรรมไทยในมหาชาติคำหลวงเป็นเรื่องแรก ส่วนการใช้โคลงสี่สุภาพในการแต่งวรรณกรรมการเดินทางไทยประเภทนิราศนั้นก็ปรากฏตั้งแต่ต้นสมัยอยุธยา เช่นกัน ได้แก่ โคลงนิราศทริภุชชัย และโคลงมั่งทราตีเชียงใหม่ ทั้งสองเรื่องนี้เป็นวรรณกรรมทางล้านนา ในโคลงนิราศทริภุชชัยเดิมแต่งเป็นภาษาล้านนาต่อมามีผู้นำมาแปลเป็นโคลงภาษาไทยกลางในราวสมัยพระเจ้าปราสาททอง หรืออาจในราวสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แต่งด้วยโคลงสุภาพทั้งหมดจำนวน 178 บท แต่ฉบับเชียงใหม่มี 180 บท ตัวอย่างฉันทลักษณ์

○○○ เอก โท	○ X (○○)
○ เอก ○ ○ X	เอก โท
○○ เอก ○ X	○ เอก (○○)
○ เอก ○ ○ โท	เอก โท ○ ○

ภาพประกอบที่ 1 ฉันทลักษณ์โคลงสี่สุภาพ

บทชมความงามของพระธาตุหริภุญไชย

มหาชินธาตุเจ้า	จอมจักร
เป็นปิ่นทศลักษณ์	เลิศล้ำ
เลงแลมิใครทัก	เทียมแทก ได้เลย
เทาดิวางห้วยฟ้า	ฟากด้าวดาวดึงส์
	(ประเสริฐ ณ นคร, 2516)

ฉันทลักษณ์โคลงสี่สุภาพบทหนึ่งมี 30 คำ แบ่งเป็น 4 บาท 3 บาทแรกบาทละ 7 คำ บาทที่สี่ 9 คำ แต่ละบาทแบ่งเป็น 2 วรรค วรรคแรก 5 คำ วรรคหลัง 2 คำ เว้นบาทสุดท้าย วรรคหลัง 4 คำ มีสร้อยได้ในบาทแรก บาทที่สาม และบาทที่สี่ ส่งสัมผัสจากคำที่ 7 บาทแรกไปยังคำที่ 5 ในบาทที่สองและสาม กับคำสุดท้ายวรรคที่สองไปยังคำที่ 5 บาทที่สี่ บังคับเอก 7 แห่ง โท 4 แห่ง

โคลงต้นบาทกฤษณเป็นฉันทลักษณ์หนึ่งที่ใช้ในการแต่งนิราศการเดินทาง นิราศที่ปรากฏการใช้โคลงต้นบาทกฤษณในการแต่ง คือ โคลงกำสรวลศรีปราชญ์ ซึ่งสมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ ได้อธิบายเกี่ยวกับโคลงกำสรวลเมื่อคราวพิมพ์หนังสือโคลงนิราศหริภุญไชย พ.ศ. 2476 ว่า มีนิราศเรื่องอื่นที่แต่งใกล้เคียงกัน คือ โคลงกำสรวล กับโคลงทวาทศมาส ดังนั้นตามความคิดเห็นของพระองค์ทรงเห็นว่า โคลงกำสรวลเป็นหนังสือที่แต่งในยุคเดียวกันกับโคลงนิราศหริภุญไชยและโคลงทวาทศมาส นักวรรณคดีสมัยหลังต่างมีความเห็นว่า โคลงกำสรวลเป็นหนังสือที่แต่งในสมัยอยุธยาตอนต้น และผู้แต่งไม่ใช่ศรีปราชญ์ เพราะสำนวนเก่าแก่มากกว่าอนุรักษคำฉันท์ซึ่งแต่งในสมัยพระนารายณ์มหาราช คำที่ใช้เป็นภาษาพูดเดียวกันกับมหาชาติคำหลวงและลิลิตยวนพ่าย จึงสันนิษฐานว่า อาจแต่งในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ ซึ่งตรงกับที่ สุณีัย ศรณรงค์ (2517) ได้ศึกษากำสรวลศรีปราชญ์ และสันนิษฐานว่า กำสรวลศรีปราชญ์แต่งในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ ซึ่งพระบรมราชาธิบตีที่ 3 ทรงพระราชินพนธ์เมื่อเสด็จไปวังช้าง ณ ตำบลไทรย้อยเมื่อ พ.ศ. 2026 แต่งก่อนสมัยพระนารายณ์ประมาณ 200 ปี

ตัวอย่างฉันทลักษณ์ในการแต่งกำสรวลศรีปราชญ์ ผู้แต่งขึ้นต้นด้วยบทประณามพจน์ด้วยรายต้น 1 บท แล้วตามด้วยโคลงต้นวิจิตรมาลีอีก 6 บท ดังตัวอย่าง

บทประณามพจน์ ร่ายดั้น 1 บท ดังนี้

“ศรีสิทธิวิวิธบรร นครควรรชม ไกรพรหมรงสรรค สวรรค์แต่งแต้ม แยมพื้นแผ่นดิน
พสุธา มหาติลภภาพ นพรัตน์ราชธานี บุรีรมย์เมืองมิ่งแล้วแฮ ราเมศรไท่ท้าวตั้ง แต่งเอง”

(ศรีปราชญ์, ม.ป.ป.)

ฉันทลักษณ์ร่ายดั้น

○○○○○ ○○○○○ ○○○○○ ○○○○○ ๗ลฯ
○○เอก ○○(○○) ○เอก ○โท โท(○○)

ภาพประกอบที่ 2 ฉันทลักษณ์ร่ายดั้น

ฉันทลักษณ์การแต่งร่ายดั้น ร่ายดั้นจะมีการแต่งเหมือนร่ายโบราณคือในบทหนึ่งๆ จะมีที่
วรรคก็ได้ มักจะมีตั้งแต่ 5 วรรคขึ้นไปวรรคหนึ่งใช้คำตั้งแต่ 3 - 8 คำ แต่ไม่เคร่งเรื่องการรับสัมผัส
ระหว่างชนิดคำ ส่วนการจบบท บังคับเอก โท ตามบาทที่ 3 และ 4 ของโคลงดั้นวิวิธมาลี ถ้าคำที่ส่ง
สัมผัสเป็นคำเป็น คำที่รับสัมผัสจะต้องเป็นคำเป็น แต่หากคำที่ส่งสัมผัสเป็นคำตาย คำที่รับสัมผัส
จะต้องเป็นคำตายด้วย และคำสุดท้ายของบทห้ามใช้คำตาย สามารถเติมคำสร้อยในตอนสุดท้ายของ
บทได้ 2 คำ หรือ จะเติมสร้อยระหว่างวรรคก็ได้

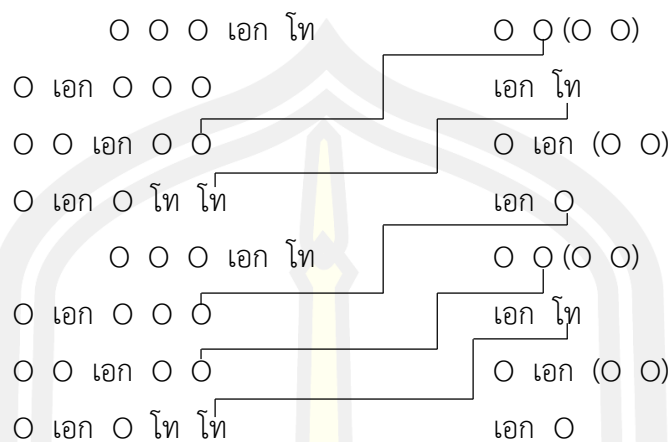
ร่ายมักถูกใช้ในบทสวดและใช้ขึ้นต้นบทประณามพจน์ซึ่งถ้าพิจารณาพอจะเห็นได้ว่าร่าย
น่าจะเป็นคำประพันธ์ที่ปรุงแต่งขึ้นมาจากการใช้คำและข้อความคล้องจองในภาษาซึ่งมีความใกล้เคียง
กับภาษาร้อยแก้วมาก แต่ตกแต่งให้มีความประสานของเสียงระหว่างวรรคอย่างสม่ำเสมอ ร่ายยาวมี
ลักษณะใกล้เคียงกับร้อยแก้วมากกว่าร้อยชนิดอื่น เนื่องจากร่ายมักใช้สวดในพิธีกรรม เช่น สู่ขวัญ จึง
เห็นได้ว่ามีความนิยมใช้ร่ายเป็นบทประณามพจน์และสวดดี และใช้ร่ายในการแปลคัมภีร์สำคัญทาง
ศาสนา เช่น มหาชาติคำหลวง กาพย์มหาชาติ และร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก เป็นต้น ส่วนโคลงนั้น
มักใช้ในการขับลำนำในโอกาสที่กว้างขวางกว่า ร่ายดั้นและร่ายสุภาพมีข้อบังคับด้วยโคลงแสดง
ว่าร่ายมีลักษณะเป็นร้อยกรองมากขึ้น และแตกต่างจากร้อยแก้วมากขึ้น นอกจากที่มีบังคับจำนวนคำ
ในวรรคการจบร่ายด้วยโคลงเป็นระเบียบที่ค่อย ๆ กำหนดขึ้น ในระยะแรกยังมาสม่าเสมอ เช่น
ในลิลิตยวนพ่าย และลิลิตพระลอ (อิราวดี ไต้ลังคะ, 2525)

โคลงต้นวิวิธมาลี 6 บท ในบทประณามพจนกัศรวลศรีปราชญ์ ดังนี้

อวยุยายศยั้งฟ้า	ลงดิน แลฤา
อำนาจบุญเพรงพระ	ก่อเกื้อ
เจดีย์ล่ออินทร	ปราสาท
ในทาบทองแล้วเนื้อ	นอกโสม
อวยุยายศโยคฟ้า	ฟากดิน
ผาดพิภพดยว	ดอกฟ้า
แสนโกฏิปยุลยิน	หยากเยื่อ
รายรัตนเรื่องรุ่งหล้า	หลากสวรรค
อวยุยาไฟโรจนใต้	ตรีบูร
ทวารรุจिरยงหอ	สรหล้าย
อวยุยายิ่งแมนสุร	สุรโลก รงงแฮ
ดุษสวรรคคาลัยคล้าย	แก้ตา
ยามพลบเสียงกึ่งก้อง	กาหล
สยงแฉ่งสยงสาวทรอ	ข้าวซู้
อวยุยายิ่งเมืองทล	มานอช กุเฮย
แต่รตรลบข้าวรู้	ข้าวยาม
พรายพรายพระธาตเจ้า	จयरจันทร แจ่มแฮ
ไทรโลกยเลงคือโคม	คำเช่า
พิหารระบยงบรรพ	รจเรช เรื่องแฮ
ทุกแห่งห้องพระเจ้า	น่งงเนื่อง
ศาลาอเนกสร้าง	แสนเสา โสดแล
ธรรมาสนจงใจเมือง	สุฟ้า
พิหารยอมฉลักฉลา	ฉลุแผ่น ไชร์น่า
พระมาศเหลื่อมเหลื่อม	หล่อแสง

(ศรีปราชญ์, ม.ป.ป.)

ฉันทลักษณ์โคลงต้นวีริษมาลี

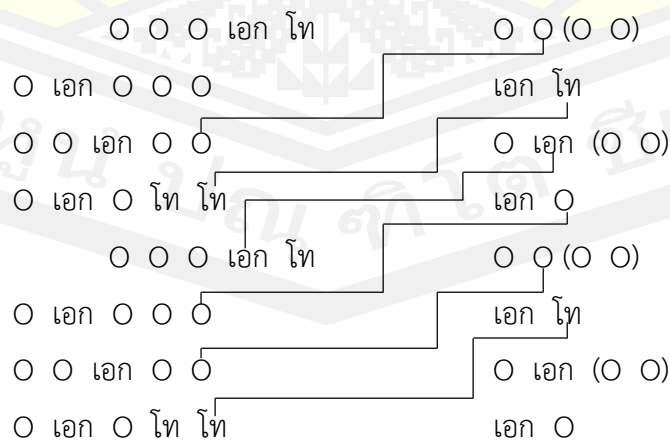

ภาพประกอบที่ 3 ฉันทลักษณ์โคลงต้นวีริษมาลี

ฉันทลักษณ์โคลงต้นวีริษมาลี โคลงต้นวีริษมาลีนี้ประกอบด้วย 4 บาท บาทแรกมี 7 คำ และคำสร้อยอีก 2 คำ บาทที่ 2 มี 7 คำ บาทที่ 3 มี 7 คำ และเพิ่มคำสร้อยได้อีก 2 คำ บาทที่ 4 มี 7 คำ รวมเป็นคณะหนึ่งหรือบทหนึ่งมี 32 คำ บังคับเอก 7 โท 4 การส่งสัมผัส คำสุดท้ายของบาทแรก ส่งสัมผัสไปยังคำที่ 5 ของบาทที่ 3 คำสุดท้ายของบาทที่ 2 ส่งสัมผัสไปยังคำที่ 5 ของบาทที่ 4 และคำสุดท้ายของบาทที่ 4 ส่งสัมผัสไปยังคำที่ 5 ของบาทที่ 2 ในบทต่อไป

ในโคลงกำสรวลศรีปราชญ์จะใช้โคลงต้นในการแต่งปรากฏโคลงต้นต้นวีริษมาลี และโคลงต้นบาทกฤษกร ในการแต่งซึ่งมีลักษณะฉันทลักษณ์ที่เหมือนกัน คือ โคลงต้นบาทกฤษกร มีจำนวนบาท จำนวนคำ และการวางเอกโทเหมือนกับโคลงต้นวีริษมาลีทุกอย่างการส่งสัมผัสก็เหมือนกับโคลงต้นวีริษมาลี แต่มีเพิ่มเติมสัมผัสอีกแห่งหนึ่ง คือ คำสุดท้ายของบาทที่ 3 ส่งสัมผัสมายังคำที่ 4 ของบาทแรกในบทต่อไป

ฉันทลักษณ์โคลงต้นบาทกฤษกร ดังนี้

ภาพประกอบที่ 4 ฉันทลักษณ์โคลงต้นบาทกฤษกร

ตัวอย่างในกำสรวลศรีปราชญ์

โฉมแม่จกผากฟ้า	เกรงอินทร์ หยอกนา
อินทรท่านเทอกเอา	สู้ฟ้า
โฉมนางจะผากดิน	ดินท่าน แล้วยแฮ
ดินท่านขดตเจ้าหล้า	สู้สี่สองสี่
โฉมแม่ผากน่านน้ำ	อรรณพ แลฤา
ยยวนาคเซอยซ์	พีใหม่
โฉมแม่รำพึงจบ	ไตรโลกย
โฉมแม่ไครสงวนได้	เท่าเจ้าสงวนเอง
	(ศรีปราชญ์, ม.ป.ป.)

จากโคลงกำสรวลศรีปราชญ์ที่ยกมาจะเห็นได้ว่ากวีมีการนำรายต้นมาแต่งบทประณามพจน์ และแต่งต่อด้วยโคลงต้นวิวิธมาลีและโคลงต้นบาทกฤษร การนำรายแต่งขึ้นต้นบทประณามพจน์เป็นขนบนิยมการแต่งโคลงในสมัยนั้น ซึ่งถูกนำมาใช้ในการแต่งโคลงนิราศการเดินทางเช่นกัน ซึ่งถ้าพิจารณาวรรณกรรมการเดินทางที่เก่าแก่ที่สุดคือโคลงนิราศหริภุญไชย โคลงนิราศหริภุญไชยนั้นใช้โคลงสี่สุภาพในการแต่งทั้งหมดไม่มีใช้ฉันทลักษณ์ประเภทอื่นนอกเหนือจากโคลงเข้ามาแต่งร่วมด้วย ดังนั้นในโคลงกำสรวลศรีปราชญ์จึงเป็นการแต่งวรรณกรรมนิราศโดยยึดขนบนิยมการแต่งโคลงในสมัยนั้นที่มีกวีนำรายมาแต่งขึ้นต้นบทประณามพจน์จนกลายเป็นขนบในการแต่งวรรณกรรมนิราศประเภทโคลงนิราศต่อ ๆ มา

ลักษณะการใช้ฉันทลักษณ์ประเภทอื่นแต่งร่วมกับโคลงมีการสืบสรรค์เรื่อยมา การนำรายแต่งสลับกับโคลงในภายหลังถูกเรียกว่า “ลิลิต” ส่วนในโคลงนิราศนิยมนำรายแต่งขึ้นต้น หรือใช้แต่งในบทท้ายของโคลงนิราศ การสืบสรรค์ทางฉันทลักษณ์ในลักษณะนี้กวีรุ่นต่อมามีการนำฉันทลักษณ์สองประเภทมาแต่งร่วมกันในการสร้างสรรค์วรรณกรรมการเดินทางประเภทนิราศ เช่น ในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ในบทพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศ เรื่องกาพย์ห่อโคลงนิราศธารทองแดง กาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก และกาพย์เห่เรือ มีการนำฉันทลักษณ์ประเภทกาพย์มาแต่งร่วมกับโคลงในกาพย์ห่อโคลงนิราศธารทองแดง และกาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก เกิดขนบฉันทลักษณ์ที่เรียกว่ากาพย์ห่อโคลงเป็นการใช้กาพย์ยานีแต่งสลับกับโคลงสี่สุภาพ เนื้อหาในกาพย์ยานีกับโคลงสี่สุภาพนั้นจะต้องมีความอย่างเดียวกัน คือให้วรรคที่หนึ่งของกาพย์ยานีกับบาทที่หนึ่งของโคลงสี่สุภาพบรรยายข้อความอย่างเดียวกัน หรือบางทีก็ให้คำต้นวรรคของกาพย์กับคำต้นบทของโคลงเป็นคำเหมือนกัน ส่วนฉันทลักษณ์หรือกฎข้อบังคับต่าง ๆ เหมือนกับฉันทลักษณ์ของการแต่งกาพย์ยานี และโคลงสี่สุภาพ ทั้งสิ้น ส่วนกาพย์เห่เรือของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศใช้โคลงสี่สุภาพแต่งขึ้นต้นบทแรกและใช้กาพย์

ยานี 11 บรรยายเรื่องราวต่อไป ภาพยนตร์เรื่องนี้เป็นบทประพันธ์ที่ใช้แต่งเพื่อให้จังหวะในการพายเรือ และยังเป็นเครื่องสร้างความรื่นเริงแก่เนื้อเรื่องให้กับฝีพาย ในภาพยนตร์เรื่องของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศมีการชม กระบวนเรือว่าด้วยชมปลา ชมไม้ ชมนก เป็นนิราศบทหนึ่งที่ทำให้รายละเอียดสภาพแวดล้อมและ ทรัพยากรสองฝั่งแม่น้ำเป็นอย่างดี

ข้อสังเกตหนึ่งที่น่าสนใจเกี่ยวกับฉันทลักษณ์ประเภทโคลงและร่าย ดังที่ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2555) ได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับฉันทลักษณ์ไว้คือ ในสมัยอยุธยาวรรณกรรมของทางราชสำนักหรือที่นิธิ เรียกว่าวรรณกรรมของชนชั้นมูลนายว่ารูปแบบฉันทลักษณ์จำนวนหนึ่งที่วรรณกรรม ราชสำนักนิยม ใช้ในระยะแรกมีกำเนิดในภาษาไทย เช่น โคลงชนิดต่าง ๆ และร่าย เป็นต้น แต่จะเห็นได้ว่าวรรณกรรม เหล่านี้ไม่ได้ถูกวรรณกรรมประชาชนของไพร่นำไปใช้เลย

“ธรรมเนียมนิยมในการแต่งโคลงนิราศ” ธรรมเนียมนิยม หรือ ขนบธรรมเนียมในการ แต่งนั้น ราชบัณฑิตยสถาน (ออนไลน์) กล่าวถึง ขนบ หมายถึง แบบแผนที่กระทำกันมา มักใช้ว่า ขนบธรรมเนียมประเพณี ซึ่งหมายถึง ทั้งธรรมเนียมและประเพณีที่ถือปฏิบัติตาม ๆ กันมาโดยทั่ว ๆ ไป ไม่ได้เจาะจงว่าเป็นอะไรแน่. ปัจจุบัน คำว่า ขนบ มักจะหมายถึงแบบแผนในการประพันธ์ เช่น ขนบในการแต่งนิราศ จะต้องกล่าวถึงการเดินทางไปยังสถานที่ใดที่หนึ่ง มักตั้งชื่อนิราศตามสถานที่ที่เป็น จุดหมาย เช่น นิราศภูเขาทอง นิราศพระบาท นิราศลอนดอน ระหว่างเดินทางเมื่อพบสถานที่ พรรณไม้ สัตว์ หรือสิ่งที่น่าสนใจ ผู้แต่งจะโยงชื่อสถานที่หรือสิ่งที่พบเห็นนั้นกับหญิงที่รัก เช่น เห็น ดอกนางแย้มก็นึกถึงการแย้มยิ้มของนาง. ขนบในวรรณคดีไทย ต้องเริ่มด้วย บทประณามพจน์ แปลว่า คำแสดงการน้อมไหว้ เป็นการสรรเสริญเทพยดา ครูผู้มีพระคุณ และพระมหากษัตริย์ส่วน ขนบ ที่ใช้คู่กับ คำว่า ธรรมเนียม และประเพณี เป็นขนบธรรมเนียม และขนบประเพณี นั้น ความหมายอยู่ที่คำว่า ธรรมเนียม และ ประเพณี เท่านั้น

ในงานศึกษานี้ผู้วิจัยจะใช้คำว่า “ธรรมเนียมนิยมในการแต่ง” ในความหมายเดียวกันกับ “ขนบธรรมเนียมในการแต่ง” ซึ่งจากการศึกษาพบว่าในยุคสมัยนิยมโคลงนิราศหรือในช่วงสมัย อยุธยาตอนต้นนั้นถือเป็นแบบอย่างของการแต่งโคลงนิราศการเดินทางจนกลายเป็นขนบธรรมเนียม ในการแต่งวรรณกรรมการเดินทางประเภทโคลงนิราศในสมัยต่อมา โคลงนิราศการเดินทางมีลักษณะเด่นอยู่ที่ การคร่ำครวญ อาลัยอาวรณ์ กวีจึงมีธรรมเนียมในการแต่งนิราศ ดังนี้

โคลงนิราศจะขึ้นต้นด้วยบทประณามพจน์ เป็นการไหว้ครู ชมบ้านชมเมือง ยอพระ เกียรติพระมหากษัตริย์ ในนิราศที่ค้นพบและถือได้ว่าเป็นนิราศเรื่องแรกของไทย คือ โคลงนิราศ ทริภุญไชยซึ่งแต่เดิมเป็นภาษาล้านนา ต่อมาผู้มีนามาแปลเป็นโคลงภาษาไทยในราวสมัยพระเจ้า ปราสาททอง หรืออาจในราวสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ซึ่งใช้โคลงในการแต่งทั้งหมด 178 บท แต่ฉบับเชียงใหม่มี 180 บท เนื้อเรื่องตอนต้นกล่าวบูชาพระรัตนตรัยแล้วบอกเวลาแต่งต่อจากนั้น กล่าวถึงการเดินทางไปนมัสการพระธาตุทริภุญไชยที่ลำพูน ในนิราศเรื่องนี้จะเห็นได้ว่าใช้โคลงใน

การแต่งทั้งหมด ต่อมาในโคลงนิราศเรื่องต่อ ๆ มา มักมีการขึ้นต้นบทประณามพจน์ด้วยคำประพันธ์ประเภทร่ายก่อนจึงแต่งต่อด้วยโคลง ร่ายนั้นเป็นฉันทลักษณ์ที่มักใช้สวดในพิธีกรรม เช่น สู่ขวัญ จึงเห็นได้ว่ามีความนิยมใช้ร่ายเป็นบทประณามพจน์และสวด และใช้ร่ายในการแปลคัมภีร์สำคัญทางศาสนา เช่น มหาชาติคำหลวง กาพย์มหาชาติ และร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก เป็นต้น ส่วนโคลงนั้นมักจะใช้ในการขับลำนำในโอกาสที่กว้างขวางกว่า ตัวอย่างบทประณามพจน์โคลงนิราศนครสวรรค์ ดังนี้

“ศรีสิทธิวิจิตรสกนธ์ พิมลพิมตประณตประนม บังคมอัญชลี ศรีนเรทพผู้
 หัวท้าวผู้หาญ เรื่องฤทธิชาญไชยเดช อันวิเศษวิศาล ถ้วนสบสถานตรศกดิ์ จง
 บริรักษ์ช่วยชี ทศทิศที่ทางใด ผิววงษ์ไซรัจจะให้เห็น ขอเป็นที่กางที่กัน กลฉตรตั้งร่ม
 เกษี ศัลยแสนทวิหมีนใหม่ จากอยุธยาให้ ที่พึ่งพูนเกษม”

ขอเป็นปราโมชถ้วน	หญิงชาย
เหลือแหล่เดินโดยสาย	น่านน้ำ
จรตามพระนารายณ์	จอมโลก
ทุกเทพจงชูค้ำ	ช่วยให้สถาพร
	(พระศรีมหาสมุทร, ม.ป.ป.)

บทประณามพจน์มักมีเนื้อหาเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ บุคคลที่ควรเคารพและผู้มีพระคุณ มีการกล่าวถึงการสร้างงานเพื่ออุทิศถวายให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ บุคคลที่ควรเคารพและผู้มีพระคุณ มีการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์และบุคคลที่ควรเคารพเพื่อเสริมสร้างพลังแรงใจในการเดินทาง ส่วนการกล่าวถึงพระมหากษัตริย์กล่าวถึงในฐานะเทวราชา พุทธราชา และธรรมราชา ซึ่งพระองค์อยู่ในสถานะที่สูงส่งเป็นที่พึ่งของแผ่นดิน พระมหากษัตริย์ในฐานะผู้ปราบยุคเข็ญ และพระมหากษัตริย์ในฐานะผู้นำความสุขและความเจริญมาสู่ประชาชนและบ้านเมือง ซึ่งแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ที่ส่งผลต่อความเชื่อของผู้คนและผู้แต่งวรรณกรรมการเดินทางในยุคนี้

โคลงนิราศจะบอกจุดมุ่งหมายในการแต่งหรือจุดมุ่งหมายในการเดินทาง โคลงนิราศจะบอกจุดมุ่งหมายในการแต่งหรือการเดินทางไว้บ้างแต่อาจไม่ได้ระบุชัดเจนมากนักว่าในแต่ละครั้งของการเดินทางมีวัตถุประสงค์ของการเดินทางอย่างไร แต่โดยปกติความเป็นมาของวรรณกรรมการเดินทางหรือสาเหตุการแต่งมักจะต้องเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์บ้านเมือง หรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับผู้แต่งหรือผู้เดินทางในช่วงระยะเวลาเวลานั้นถึงแม้ผู้แต่งโคลงนิราศไม่ได้บอกถึงจุดมุ่งหมายของการเดินทางอย่างชัดเจนแต่ผู้อ่านอาจสามารถสืบค้นเพิ่มเติมโดยพิจารณาเหตุการณ์บ้านเมืองในสมัยนั้น

จากประวัติและผลงานของผู้แต่ง และพิจารณาจากโคลงนิราศเรื่องนั้น ๆ ที่กล่าวถึงรายละเอียดต่าง ๆ และจุดหมายปลายทางของการเดินทางครั้งนั้น ๆ ได้

การกล่าวชมธรรมชาติที่ได้พบเห็นเปรียบเทียบกับอารมณ์กวีหรือนางผู้เป็นที่รัก ในโคลงนิราศมักมีการกล่าวชมธรรมชาติต่าง ๆ ที่ได้พบเห็นแล้วนำสิ่งเหล่านั้นมาเปรียบเทียบกับอารมณ์ของกวีเองหรือเปรียบเทียบกับนางผู้เป็นที่รัก ซึ่งมักจะมีบทพากนาง ผากรักสิ่งนาง และสิ่งทิวทัศน์ด้วย ตัวอย่างบทสิ่งทิวทัศน์ในโคลงนิราศหรืออุคยัย ได้ให้หนักเป็นทิวต ดังตัวอย่าง

นกเป่าจับป่าเป่า	เรเรน
ขวาแขกเขาบินบน	ร่ำร้อง
เรียนวานโผดผือดล	โดยพี พลันรา
บินบอกนุชเนื่อน้อง	พร่องเทอะทิตาดล

(ประเสริฐ ฐ นคร, 2516)

และตัวอย่างบทพากนางในกำสรวลศรีปราชญ์

โฉมแม่จกผากฟ้า	เกรงอินทร์ หยอกนา
อินทรท่านเทอกเอา	สู่ฟ้า
โฉมนางจะผากดิน	ดินท่าน แล้วแฮ
ดินท่านขดดเจ้าหล้า	สู่สี่สองสี่
โฉมแม่ผากน่านน้ำ	อรธณพ แลฤา
ยยวนาคเซอยซอก	พีไหม้
โฉมแม่รำพึงจบ	ไตรโลก
โฉมแม่ใครสงวนได้	เท่าเจ้าสงวนเอง

(ศรีปราชญ์, ม.ป.ป.)

บทพากนางดังกล่าวนี้ถือได้ว่าเป็นประดิษฐการเริ่มแรก (Originative Invention) ของการพากนางในยุคแรก ๆ ในวรรณกรรมประเภทโคลง และมีการนำลักษณะของการพากนางดังกล่าวมาปรับใช้ให้มีความสวยงาม ชัดเจน น่าอ่าน ตามยุคสมัย เช่น นายนรินทร์เลียนโวหารการพากนางของศรีปราชญ์ แต่แต่งได้ไพเราะและใช้คำนุ่มนวลกว่า หรือที่นายมีแตงนิราศเดือนตามแนวทวาทศมาส เป็นต้น

การนำความเศร้าเสียใจของกวีเปรียบกับการพลัดพรากจากกันของ พระ-นาง ในวรรณคดี ในโคลงนิราศมักมีการนำความเศร้าโศกเสียใจของกวีที่ต้องจากนางไปเปรียบเทียบกับการพลัดพรากจากกันของพระ-นาง ในวรรณคดี ตำนานหรือนิยายเก่า ๆ ที่มีมาก่อนและมักอ้างว่าความทุกข์ของตนที่ต้องจากนางนั้นมากกว่าใคร

ตัวอย่างการอ้างถึงตัวละครจากวรรณคดีในโคลงนิราศหรือกวี

กัซาลินีราศร้าง	รถเสน
วานหวั่นในดินแดน	ด่านน้ำ
นางยักษ์ผูกผูกพันเวร	มวนโมธู วันนา
อันพิ์พลัดน้องข้า	เร้งร้อนระหะหน
	(ประเสริฐ ณ นคร, 2516)

การแทรกความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมประเพณี ในโคลงนิราศการเดินทางบางเรื่องมีการแทรกความรู้เกี่ยวกับศาสนาประเพณีและวัฒนธรรมหรือตำนานสถานที่แต่รายละเอียดเหล่านี้ไม่ค่อยปรากฏการพรรณนาอย่างละเอียดมากนัก มีพบเห็นเด่นชัดที่สุดในโคลงนิราศหรือกวีที่มีการกล่าวชมพระธาตุหรือกวีให้ไว้พระธาตุ ชมการแสดงต่าง ๆ ในงานสมโภช เป็นต้น แต่ด้วยการใช้นัยลักษณ์ประเภทโคลงการพรรณนารายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนั้น ๆ จึงค่อนข้างน้อย

4.1.2 ด้านเนื้อหา

ยุคแรกเริ่มของวรรณกรรมการเดินทาง เนื้อหาและการพรรณนาการเดินทางมีลักษณะเด่นอยู่ที่การคร่ำครวญ อาลัยอาวรณ์ถึงผู้ที่จากมาซึ่งมีความเป็นวรรณกรรมแห่งการพลัดพราก ส่วนการแทรกทัศนคติต่อสภาพผู้คน สังคมและวัฒนธรรม การพรรณนารายละเอียดสถานที่ การกล่าวถึงสิ่งที่พบเห็นเชิงสำนึก ทั้งเส้นทาง ผู้คน ประเพณีวัฒนธรรมที่ได้พบเห็นก็ยิ่งให้รายละเอียดค่อนข้างน้อยซึ่งอาจเป็นข้อจำกัดของฉันทลักษณ์ เนื้อหาที่เป็นการผจญภัยในการเดินทางไม่ปรากฏเด่นชัด

โคลงนิราศในสมัยนิยมฉันทลักษณ์ประเภทโคลง เนื้อหาเป็นเรื่องราวการเดินทางเป็นการบันทึกเรื่องราวของตนเองไปยังสถานที่ต่าง ๆ การแทรกทัศนคติต่อสภาพผู้คน สังคมและวัฒนธรรมปรากฏค่อนข้างน้อย ซึ่งการแทรกทัศนคติเป็นไปในลักษณะการพรรณนาแบบสัมพันธ์ที่ทัศนะ (Relative Vision) คือการที่กวีได้เห็นสิ่งต่าง ๆ แล้วแสดงออกมาโดยถือตัวเองเป็นใหญ่มักเกี่ยวกับอารมณ์ นิสัยใจคอ สิ่งแวดล้อม ฐานะความเป็นอยู่และผลประโยชน์ของตนมีความจริงเฉพาะตนเท่านั้น หรือที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า การเขียนแบบจิตวิสัย (Subjective) ส่วนการพรรณนาแบบวิสุทธ์ที่ทัศนะ (Absolute Vision) ปรากฏค่อนข้างน้อยหรือแทบไม่ปรากฏ การพรรณนาแบบวิสุทธ์ที่ทัศนะ คือ การที่กวีมองเห็น

สิ่งต่าง ๆ แล้วแสดงออกถึงความจริงต่าง ๆ ของโลก ถือความจริงเป็นใหญ่อาจแฝงคติที่น่าสนใจไว้ ไม่ยึดถือตัวเองเป็นใหญ่และไม่นำตัวเองเข้าไปเกี่ยวข้องกับด้วย หรือที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า การเขียนแบบวัตถุวิสัย (Objective) ถือว่าไม่นิยมมากนักในยุคนี้ อาจเป็นเพราะผู้แต่งและผู้เสพวรรณกรรม การเดินทางในยุคนี้เสพความงามและรสทางวรรณศิลป์มากกว่าเนื้อหาเชิงสัจนิยม

ในวรรณกรรมการเดินทางในยุคโคลงนิราศปรากฏเนื้อหาที่มีการแทรกทัศน์ต่อสภาพผู้คน สังคมและวัฒนธรรมปรากฏให้เห็นอยู่บ้าง แต่ไม่ใช่ข้อเด่นชัดของวรรณกรรมในยุคนี้ ส่วนการกล่าวถึงนิทาน ตำนาน และประวัติสถานที่ต่าง ๆ มีปรากฏกล่าวถึงอยู่บ้างส่วนใหญ่เป็นการกล่าวถึงตำนานสถานที่ที่พบเห็นระหว่างเดินทางแต่ไม่ได้ให้รายละเอียดมากนัก ดังตัวอย่างในโคลงนิราศหริภุญชัย

“ มรรคาทวารทอดตั้ง	อาราม หนึ่งแม่
เป็นปิ่นบุรีนาม	พอนสร้อย
ดวงเดียวหนึ่งนิศยาม	สนิทเชษฐ์ ชิดแฮ
ปอมแปกนุชเนื่อน้อย	เลิศผู้ผิทองคำ”
	(ประเสริฐ ณ นคร, 2516)

จากตัวอย่างในโคลงนิราศหริภุญชัยได้กล่าวถึงสถานที่ว่าตามทางเดินมีอารามหนึ่งที่ตั้งอยู่ต่อกับประตู ชื่ออารามพอนสร้อยถือเป็นเครื่องประดับเมืองชั้นยอด มีพระพุทธรูปองค์หนึ่งซึ่งทำให้น้อมระลึกถึงพระพุทธเจ้า มีภาพนางเข้ามาปนอยู่ด้วยงามวิเศษกว่าผู้อื่นจากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าการให้รายละเอียดของตำนานสถานที่ไม่มากนัก อาจเป็นเพราะการบังคับคำและฉันทลักษณ์และกวีมุ่งที่จะกล่าวอ้างถึงนางผู้เป็นที่รักให้จบในบทเดียวเป็นลักษณะของโคลงที่กล่าวคำน้อยแต่กินความมากไม่เยิ่นเย้อ

ส่วนเนื้อหาของ การให้รายละเอียดต่าง ๆ ของการเดินทาง เช่น เส้นทาง พาหนะ การดำรงชีวิตขณะเดินทางในโคลงนิราศการเดินทางยุคนี้ปรากฏว่ามีการให้รายละเอียดเส้นทางพาหนะ แต่ไม่ได้ให้รายละเอียดโดยตรงและที่ชัดเจนมากนัก เพราะด้วยความเด่นอย่างหนึ่งของวรรณกรรมนิราศคือการหยิบเอาธรรมชาติแวดล้อมระหว่างเส้นทางทั้งบ้านเมือง ธรรมชาติตลอดเส้นทางเป็นวัสดุอุปกรณ์ในการแต่งพรรณนาถึงนางผู้เป็นที่รักจึงมีการกล่าวถึงสิ่งแวดล้อมตลอดเส้นทางรวมถึงสถานที่ต่าง ๆ ที่เดินทางผ่าน ซึ่งเมื่อกล่าวถึงสถานที่ที่มีการเดินทางผ่านถึงตามลำดับจะทราบเส้นทางของการเดินทางนั้น ๆ ถือเป็นการให้รายละเอียดเส้นทาง และพาหนะในการเดินทางเป็นอย่างดี เช่น ในโคลงนิราศดอยเก็งที่ให้รายละเอียดการเดินทางไปนมัสการพระธาตุดอยเก็งที่โดยเดินทางจากวัดสบแคว่ ตำบลบ้านเป้า อำเภอเมืองจังหวัดลำปางเดินทางไปยังพระธาตุดอยเก็งที่ตำบลซ่ง อำเภอดอยเต่า จังหวัดเชียงใหม่ เป็นการเดินทางทางบกเป็นเวลา 14 วัน เลียบฝั่งแม่น้ำปิง

ถึงห้วยแม่แพนน้อย บ้านโคก บ้านแวง และห้วยแสง เป็นต้น และในโคลงนิราศหรืออุโฆษก็มีกล่าวถึงสถานที่ที่พบเห็นตลอดเส้นทางเพื่อใช้เป็นวัสดุอุปกรณ์ในการกล่าวถึงนางผู้เป็นที่รัก ดังตัวอย่าง

พินังมงามเงื่อนไกล้	สุสาร
เรียมบังคมชิตมาร	เจื่องเจ้า
ทุรังสีนศิลป์บาล	บิไคร่ รักเออย
ก็ไซ่งจักเฝ้า	เทพท้าวเองอวร

(ประเสริฐ ณ นคร, 2516)

จากตัวอย่างกล่าวถึงเมื่อเดินทางถึงวัดพินังมซึ่งเป็นวัดที่สวยงามตั้งอยู่ใกล้กับป่าช้าผู้แต่งจึงไหว้พระพุทธรูปแต่ไม่หวังได้ทรัพย์สมบัติเครื่องบริโภคในภพหน้านอกจากจะตั้งปณิธานขอพบกับนางผู้เป็นที่รัก ซึ่งในโคลงนิราศหรืออุโฆษมีการกล่าวถึงสถานที่เพื่อเชื่อมโยงสู่นางผู้เป็นที่รักตลอดทั้งเรื่องทำให้ทราบเส้นทางและสถานที่ที่ผู้แต่งเดินทางผ่าน และอีกตัวอย่างที่พรรณนาถึงสถานที่ที่พบเห็น

ตัวอย่างการพรรณนาสถานที่ที่ได้พบเห็นในโคลงนิราศหรืออุโฆษ

ลูถึงเชียงใหม่หม้า	ทวารทอง
เวียงวาสปรการสอง	เขื่อนขัง
เหราเพื่อดพุดอง	คือค่าย งามเออย
หอลิศเลยต้ายตั้ง	ข้ามข้าศึกแสง

(ประเสริฐ ณ นคร, 2516)

จากตัวอย่างกล่าวถึงเมื่อเดินทางถึงประตูเมืองชื่อประตูเชียงใหม่ ผู้แต่งมีการพรรณนาถึงสภาพแวดล้อมที่เห็น มีเมืองบ้านเรือนและกำแพงเขื่อนกันสองชั้น มีระฆังพาดทางอยู่ในคูเมือง หอคอยเหนือเสาเขื่อนคงทนและทำให้ข้าศึกกลัว นอกจากนี้แล้วในโคลงนิราศยุคนี้ปรากฏการให้รายละเอียดธรรมชาติที่ได้พบเห็นระหว่างทางเป็นกลอุโฆษในการคร่ำครวญถึงนางผู้เป็นที่รัก ดังตัวอย่าง

ตัวอย่างการพรรณนาถึงธรรมชาติที่ได้พบเห็นระหว่างทางในโคลงนิราศนครสวรรค์

ลีลาจรล่าแล้ว	ถึงชลอน
พิศท่าทางพนจร	ร่มหรีน
อุทยานพิศาลสลอน	พฤษชาติ
ชลอนสลัมกันเป็นพื้น	ไร่สร้อยสวนศรีฯ

น้ำใสสุทธ์คล้ายเขียว	ชลปิง ปรีมา
เราะชอกธารบางบึง	หลังหล้า
ปลาเลาปลาหลดจิ่ง	ลอยล่อง
ซอนชวาทแขวงแสงผู้	พ่นน้ำขลุ่ยขจาย
เล็งแสงถึงโลดไม้	ไปมา
ฉวยฉีกใบพฤกษา	ยามย้า
ปักซี่ส่งเสียงหา	เมียม่าย กัณหา
คางแล่นเล็มกลืนกล้า	ลูกไม้พยายาม
ถึงทิวจิวเหง้าองอก	แถวทงัน อยู่นา
ป่าสังกัดเสียงสัตว์อัน	รื้อร้อง
ใจจรกรรมลศัลย์	ลิงโลด ใจนา
คิดคร่ำครวญขัดข้อง	ขุนแค่นิ่งใน
	(พระศรีมโหสถ, ม.ป.ป.)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าผู้แต่งกล่าวชมธรรมชาติที่พบเห็นระหว่างเดินทาง กล่าวถึง ป่าไม้ร่มรื่น น้ำใสเห็นตัวปลา พรรณนาถึงสัตว์ป่าที่ร่างคู่เชื่อมโยงธรรมชาติที่เปลี่ยนเป็นเจียบส่งคักกับ อารมณ์ของกวีที่คิดคร่ำครวญถึงนางผู้เป็นที่รัก เป็นการโยงธรรมชาติอย่างใกล้ชิดกับผู้แต่งเสมือนเป็น หนึ่งเดียวกัน ถือเป็นลักษณะเด่นในการกล่าวถึงธรรมชาติของวรรณกรรมนิราศ

จากที่กล่าวมาเกี่ยวกับเนื้อหาของวรรณกรรมการเดินทางในยุคแรกนั้นเนื้อหาของ วรรณกรรมการเดินทางส่วนใหญ่เป็นการคร่ำครวญถึงผู้ที่จากมา กวีมีการพรรณนาแบบสัมพันธ์ทัศนะ (Relative Vision) คือ การที่กวีได้เห็นสิ่งต่าง ๆ แล้วแสดงออกมาโดยถือตัวเองเป็นใหญ่มักเกี่ยวกับ อารมณ์ นิสัย ใจคอ สิ่งแวดล้อม ส่วนเนื้อหาที่กล่าวถึงผู้คน วัฒนธรรม ประเพณีที่พบเห็นมีเนื้อหา ค่อนข้างน้อย วรรณกรรมการเดินทางในยุคแรกจึงมีลักษณะสำคัญอยู่ที่การเป็นวรรณกรรมแห่ง การปลัดพราก กวีแสดงอารมณ์ความรู้สึกอาลัยอาวรณ์ต่อผู้ที่จากมา ซึ่งสุนทรียะของวรรณกรรม การเดินทางในยุคนี้เป็นสุนทรียะของความเป็นวรรณกรรมการปลัดพรากและสุนทรียะทาง วรรณศิลป์ ดังจะกล่าวในหัวข้อต่อไป

4.1.3 ด้านสุนทรียะของวรรณกรรม

สุนทรียะของวรรณกรรมการเดินทางประเภทโคลงในยุคนี้ผู้แต่งและผู้อ่านมักเสพ สุนทรียะด้านเสียง ความสะท้อนอารมณ์ของความรู้สึกปลัดพรากที่กวีต้องจากนางผู้เป็นที่รักมากกว่า เสพความเป็นสำนึกของการเดินทาง ดังนั้นวรรณกรรมการเดินทางประเภทโคลงในยุคนี้ถึงแม้มี การกล่าวถึงสถานที่และพรรณาสภาพแวดล้อมที่พบเห็น แต่ก็ไม่ได้เน้นถึงการนำเสนอสถานที่ใหม่

การผจญภัย การดำรงชีวิตขณะเดินทาง และการพิชิตจุดหมายปลายทางที่ตั้งไว้ ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็น การพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกพลัดพราก ความอาลัยอาวรณ์ต่อหญิงคนรัก พรรณนาความรักที่มีต่อ นาง ดังตัวอย่าง

ตัวอย่างการพรรณนาความรักในโคลงนิราศหริภุญชัย

ดวงเดียวดิซ่านไว้	หว่างวรรค
เขาะขอดหทัยลักษณ์	หล่อน้อง
หทัยยังมีงฝัก	ฝักพี่ ทิพเอย
เห็นแห่งอวโรนัยข้อง	ขอดผี้พัทมาร

(ประเสริฐ ณ นคร, 2516)

จากตัวอย่างเป็นการพรรณนาความรักที่มีต่อนางผู้เป็นที่รัก คือ ศรีทิพ ว่านางคือผู้ เป็นที่รักนางเดียวที่สมควรซ่อนไว้หว่างอก และทุ่มเทหวัใจรักอยู่ใกล้น้องและใจพี่ยังฝักใฝ่ฝักใจอยู่กับ ศรีทิพ ผูกพันใจคล้องอยู่กับนางที่อยู่ห่างไกลโน้น และผูกอยู่ทางนี้ นอกจากนี้ผู้แต่งมีการพรรณนา อารมณ์ของกวีเชื่อมโยงกับสถานที่และนางผู้เป็นที่รัก ดังตัวอย่าง

ตัวอย่างการพรรณนาอารมณ์กวีในโคลงนิราศหริภุญชัย

ลาถึงปราสาทสร้อย	สิงห์สอง
โอนต่ำลงทิพทอง	ที่อ้าง
เบญจจำเนียรปอง	ปดต่ำ งนรา
จากจำแลวแล้วร้าง	ราศนั้นฤาดี

(ประเสริฐ ณ นคร, 2547)

จากตัวอย่างกวีพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกที่ต้องจากสถานที่นั้นเชื่อมโยงกับความหวังใย ของกวีและความปรารถนาให้นางผู้เป็นที่รักมีความสุข จากตัวอย่างคือ การลาทิ้งปราสาทและสิงห์คู่ (ที่ประตูด) และขอให้โอนบุญที่กระทำไปบำรุงนางศรีทิพด้วย ปฏิบัติศีลห้ามานั่นนาน เพื่อจะปลด ความทุกข์ที่หวังใย การที่จำต้องเรีสร้างจากกันอย่างนี้หรือจะดี นอกจากนี้ยังมีการพรรณนาถึง ธรรมชาติที่ได้พบเห็นโดยนำธรรมชาติและสัตว์ป่าที่พบเห็นเป็นกลอุกรณ์ที่แสดงถึงการที่ต้องพลัด พรากนางผู้เป็นที่รักทำให้ร้างคู่เคียงกาย ดังตัวอย่าง

ตัวอย่างการพรรณนาถึงสัตว์ป่าที่ต่างก็มีอยู่ในโคลงนิราศนครสวรรค์

ยลยุงรำพ้อนคู่	เคียงสม อยู่เนา
แขกเต้าฟิงสุขรมณ์	ร่อนร้อง
เขาไฟคัลโลชม	เขยหมู่ กั้นแฮ
เอี้ยงแอนลมลมต๋อง	ต่อต้านท้าวหน ๗
	(พระศรีมหาสมุทร, ม.ป.ป.)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่ากวีมีการนำคู่สัตว์ป่า คือ นกยูง แขกเต้า เขาไฟ เอี้ยง ซึ่งสัตว์เหล่านี้ต่างอยู่เป็นคู่เคียงสมต่างจากผู้แต่งที่ต้องเดินทางร้างคู่จากนางผู้เป็นที่รัก

จากที่กล่าวมาสามารถตั้งข้อสังเกตสำคัญ คือ วรรณกรรมประเภทโคลงนิราศในสมัยแรกเริ่มของวรรณกรรมการเดินทางประเภทโคลงนิราศ ผู้แต่งให้ความสำคัญต่อการพรรณนาความรู้สึกอาลัยอาวรณ์ ความรู้สึกพลัดพรากที่กวีต้องจากนางผู้เป็นที่รัก ถึงแม้จะมีการพรรณนาถึงสถานที่ ธรรมชาติที่ผู้เดินทางได้พบเห็นแต่ไม่ได้กล่าวถึงโดยตรง เป็นการนำสถานที่ และธรรมชาติที่พบเห็นนำมาเชื่อมโยงกับอารมณ์ความรู้สึกที่อาลัยอาวรณ์ อารมณ์รัก อารมณ์ของการพลัดพรากของกวีเป็นสำคัญ ซึ่งไม่ปรากฏการพรรณนาที่แสดงให้เห็นถึงความต้องการที่จะเดินทาง ความต้องการผจญภัยและรสของการผจญภัย ความตื่นเต้นตื่นตาตื่นใจในการพบสถานที่ใหม่ ดังนั้นโคลงนิราศในยุคแรกเริ่มจึงเป็นวรรณกรรมการเดินทางที่มุ่งเน้นในแง่ศิลปะการแต่งวรรณกรรม มุ่งเสพสุนทรีย์ทางเสียงและอารมณ์เป็นสำคัญ มากกว่าการเป็นเรื่องเล่าของนักเดินทางหรือนักผจญภัยที่มุ่งเน้นเสนอสิ่งแปลกใหม่ที่ได้พบเห็น และรสของการผจญภัย ความยากลำบากของการเดินทาง การเอาตัวรอด การดำรงชีวิตขณะเดินทาง และการพิชิตจุดหมาย เป็นต้น

4.2 ขนบและนวลักษณ์ของวรรณกรรมการเดินทางไทยในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ถึงรัชกาลที่ 5 :

ความนิยมในวรรณกรรมสัจนิยมกับวรรณกรรมนิราศ

ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์เป็นต้นมาถึงรัชกาลที่ 5 วรรณกรรมการเดินทางมีการสืบทอดขนบของวรรณกรรมนิราศมาจากสมัยอยุธยา กล่าวคือมีการคร่ำครวญถึงนางผู้เป็นที่รักโดยนำธรรมชาติที่พบเห็นมาเป็นกลอุปราณีในการพรรณนา ส่วนการสร้างสรรคใหม่มีการสร้างสรรค์ทั้งรูปแบบและเนื้อหา ในด้านรูปแบบเกิดวรรณกรรมประเภทกลอนนิราศ เป็นการนำกลอนเพลงยาวแบบชาวบ้านมาแต่งในรูปแบบวรรณกรรมแห่งการพลัดพรากคร่ำครวญถึงนางผู้เป็นที่รัก ด้านเนื้อหามีความเป็นวรรณกรรมสัจนิยมมากขึ้น ผู้ให้ความสำคัญต่อประสบการณ์การเดินทาง การผจญภัย สถานที่ใหม่ที่มี

อยู่จริงที่ผู้เดินทางพบเห็น มีการให้รายละเอียดของการเดินทางทั้งเส้นทาง พาหนะ ความเป็นอยู่ ผู้คน ประเพณีวัฒนธรรมที่ผู้เดินทางได้พบเห็น ดังนั้นสุนทรียรสของวรรณกรรมการเดินทางในยุคนี้นอกจากผู้อ่านจะได้รับสุนทรียรสทางวรรณศิลป์แล้วผู้อ่านยังได้รับสุนทรียรสของความเป็นวรรณกรรมสัจนิยม รวมถึงรสของการผจญภัยระหว่างเส้นทาง ดังรายละเอียดต่อไปนี้

4.2.1 ด้านรูปแบบ

การสืบสรรค์วรรณกรรมการเดินทางในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ วรรณกรรมการเดินทางปรากฏอยู่สองรูปแบบคือ โคลงนิราศและกลอนนิราศ ซึ่งมีการรับขนบด้านรูปแบบมาจากวรรณกรรมนิราศในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นและมีการสร้างนวลักษณ์ใหม่ตามค่านิยมของการแต่งและการเสพวรรณกรรมของยุคสมัย ดังรายละเอียดต่อไปนี้

“ขนบและนวลักษณ์ด้านรูปแบบของโคลงนิราศ” วรรณกรรมการเดินทางประเภทโคลงนิราศในต้นรัตนโกสินทร์ ยังมีการสืบทอดลักษณะเฉพาะของการแต่งวรรณกรรมประเภทโคลงเรื่อยมา และมีการสร้างสรรค์และปรับปรุงการใช้ฉันทลักษณ์ตามความนิยมของผู้สร้างและผู้เสพวรรณกรรม เพื่อความเหมาะสมกับเนื้อหา สุนทรียะและการเสพรสของวรรณกรรมที่เปลี่ยนแปลงตามยุคสมัยซึ่งมีพัฒนาการมาตั้งแต่สมัยปลายกรุงศรีอยุธยาและต่อเนื่องจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์ (ในประเด็นนี้จะกล่าวถึงขนบและนวลักษณ์ด้านรูปแบบของโคลงนิราศตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยาถึงสมัยรัชกาลที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งมีพัฒนาการต่อเนื่องของขนบและนวลักษณ์) กล่าวคือ ข้อที่ 1. โคลงที่นิยมใช้แต่งวรรณกรรมส่วนใหญ่ยังเป็นโคลงสี่สุภาพ โคลงฉันท์บาทกฤษณและโคลงฉันท์วิวิธมาลี ข้อที่ 2. ยังมีการใช้ฉันทลักษณ์ประเภทร้อยแปดขึ้นต้นด้วยโคลงเหมือนในยุคที่ผ่านมา ดังเช่น

นิราศตามเสด็จทัพลำน้ำน้อย (พระยาตรัง) แต่งในสมัยรัชกาลที่ 1 แต่งด้วยโคลงฉันท์บาทกฤษณและโคลงฉันท์วิวิธมาลีมีร่ายต้นนำ 1 บท และร่ายแทรกอยู่ในเนื้อเรื่องอีก 2 บท

นิราศพระยาตรัง (พระยาตรัง) แต่งในสมัยรัชกาลที่ 2 แต่งด้วยโคลงสี่สุภาพ 126 บท ขึ้นต้นด้วยร่ายสุภาพ 1 บท

นิราศนครินทร์ (นายนครินทร์อิเบศ) แต่งในสมัยรัชกาลที่ 2 แต่งด้วยโคลงสี่สุภาพ 141 บท ขึ้นต้นด้วยร่ายสุภาพ 1 บท

นิราศพระประชม (กรมหลวงวงศาธิราชสนิท) แต่งในสมัยรัชกาลที่ 3 แต่งด้วยร่ายยาวและโคลงสี่สุภาพ 215 บท

นิราศกรุงเก่า (หลวงจักรปราณี (ฤกษ์)) แต่งในสมัยรัชกาลที่ 4 แต่งด้วยโคลงสี่สุภาพ จำนวน 243 บท มีร่ายนำ 1 บท

นิราศท้าวสุภักดีการภักดี (รัชกาลที่ 5 ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อ พ.ศ.2416 ในลักษณะจดหมายเหตุระยยะทางครึ่งเสด็จเมืองกาญจนบุรี) แต่งในสมัยรัชกาลที่ 5 แต่งด้วยโคลงสี่สุภาพ 124 บท มีรายนำเรื่อง

นิราศวัดรวก (หลวงธรรมาภิมณฑ์ (ถึก)) แต่งในสมัยรัชกาลที่ 5 แต่งด้วยโคลงสี่สุภาพ 252 บท มีรายสุภาพนำเรื่อง

แต่ก็มีโคลงนิราศบางเรื่องที่ไม่ได้แต่งนำด้วยราย โดยใช้โคลงในการแต่งทั้งหมด เช่น โคลงนิราศชุมพร ของพระพิพิธสาส์ แต่งด้วยโคลงสี่สุภาพ จำนวน 193 บท

นิราศสุพรรณ (สุนทรภู่) แต่งในสมัยรัชกาลที่ 3 แต่งด้วยโคลงสี่สุภาพ 462 บท

นิราศเวียงจันทน์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยาเดชาดิศร) แต่งในสมัยรัชกาลที่ 3 แต่งด้วยโคลงสี่สุภาพ 163 บท

นิราศฉะเชิงเทรา (กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์) แต่งในสมัยรัชกาลที่ 3 แต่งด้วยโคลงสี่สุภาพ เป็นต้น

ข้อที่ 3 คือมีการนำคำประพันธ์ประเภทอื่นมาแต่งร่วมกับโคลงซึ่งเป็นการสืบสรรค์ทางด้านฉันทลักษณ์ ดังที่กล่าวมาแล้วว่า ลักษณะการใช้ฉันทลักษณ์ประเภทอื่นแต่งร่วมกับโคลงมีการสืบสรรค์เรื่อยมา เช่น การนำรายแต่งสลับกับโคลงในภายหลังถูกเรียกว่า “ลิลิต” ส่วนในโคลงนิราศนิยมนำรายแต่งขึ้นต้น หรือใช้แต่งในบทท้ายของโคลงนิราศ นอกจากนี้แล้วมีการสืบสรรค์ทางด้านฉันทลักษณ์ในลักษณะนี้ คือ กวีรุ่นต่อมามีการนำฉันทลักษณ์มากกว่าหนึ่งประเภทมาแต่งร่วมกันในการสร้างสรรค์วรรณกรรมการเดินทางประเภทนิราศ ซึ่งมีพัฒนาการมาตั้งแต่สมัยปลายกรุงศรีอยุธยา เช่น ในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ในบทพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศ เรื่องกาพย์ห่อโคลงนิราศธารทองแดง กาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก และกาพย์เห่เรือ มีการนำฉันทลักษณ์ประเภทกาพย์มาแต่งร่วมกับโคลง

ในกาพย์ห่อโคลงนิราศธารทองแดง และกาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก เกิดชนบฉันทลักษณ์ที่เรียกว่า กาพย์ห่อโคลงเป็นการใช้กาพย์ยานีแต่งสลับกับโคลงสี่สุภาพ เนื้อหาในกาพย์ยานีกับโคลงสี่สุภาพนั้น จะต้องมีความอย่างเดียวกัน คือให้วรรคที่หนึ่งของกาพย์ยานีกับบาทที่หนึ่งของโคลงสี่สุภาพบรรยายข้อความอย่างเดียวกัน หรือบางทีก็ให้คำตันวรรคของกาพย์กับคำตันบทของโคลงเป็นคำเหมือนกัน ส่วนฉันทลักษณ์หรือกฎข้อบังคับต่าง ๆ เหมือนกับฉันทลักษณ์ของการแต่งกาพย์ยานี และโคลงสี่สุภาพ ทั้งสิ้น ส่วนกาพย์เห่เรือของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศใช้โคลงสี่สุภาพแต่งขึ้นต้นบทแรก และใช้กาพย์ยานี 11 บรรยายเรื่องราวต่อไป กาพย์เห่เรือเป็นบทประพันธ์ที่ใช้แต่งเพื่อให้จังหวะในการพายเรือและยังเป็นเครื่องสร้างความรื่นเริงแก่เหนื่อยให้กับฝีพาย ในกาพย์เห่เรือของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศ มีการชมกระบวนเรือว่าด้วยชมปลา ชมไม้ ชมนก เป็นนิราศบทเห่ที่ให้รายละเอียดสภาพแวดล้อมและทรัพยากรสองฝั่งแม่น้ำเป็นอย่างดี

ตัวอย่างอย่างกาพย์ห่อโคลงนิราศธารทองแดง

ฟังพलयหมู่หลายซ้อง	ในเถื่อนท้องร้องระงมตง
ธารน้ำคร่ำก้นลง	เล่นน้ำแน่นแต่รันชมกัน ฯ
ฝูงช้างสล้างใหญ่่น้อย	ฟังพलय
ทอกโทนพินายหลาย	สำถ้วน
ทองแดงเผือกเนียมราย	ในเหล่า
ลงทำน้ำดำป่วน	เล่นร้องฮูมแปร้น ฯ
กระป้อโคโหลร้องเที่ยว	เขาเสียมเสียวเสียวใจหาย
เลมหล้าอาหารชาย	ป่าริมทุ่งวังวงเขา ฯ
กระป้อโคโหลร้องเที่ยว	เหลือหลาย
เขาเสียมเสียวใจหาย	ขาดขัว
เลมหล้าอาหารชาย	ริมป่า
ลงล่องท่องท่องน้ำ	ปลักแฉ็กกลางตม ฯ

(เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์, 2446)

นอกจากนี้แล้วยังมีการแต่งโคลงนิราศแทรกในวรรณการเดินทางประเภทจดหมายเล่าเรื่องการเดินทางในพระราชนิพนธ์เรื่องไกลบ้าน ดังตัวอย่างพระราชหัตถเลขาฉบับที่ 1

“ คินที่ 3 เรือมหาจักรี วันศุกร์ ที่ 29 มีนาคม

วันนี้หมดทุนไม่มีอะไรจะจดจริง ๆ แต่เมื่อคินนี้ยังเกิดความไม่หาวนอน ร้ออ่านหนังสืออยู่จน 8 ทุ่มจึงนอน แต่นอนไม่หลับจนจวนสว่าง ครั้นเมื่อหลับแล้วก็ไม่ตื่นจนจวนเที่ยง กลัวจะคลาศเวลาเกินเข้า ถ้าเป็นในวังได้นอนเรื่อยไปจนเย็น ครั้นไปกินเช้าต่างคนก็ต่างใจทยักกันว่าไม่หลับเหมือนกัน หลับจวนสว่างด้วยกันสักสี่ห้าคน จะว่านี่กะอะไรมากก็จริง แต่เวลาจะหลับมันหายนี่อย่างไรไว้แต่ยงก็หลับ วันนี้เวลาบ่ายโมงหนึ่งเรือออกทะเลจีน แต่อากาศโปร่งใสดี กรมประจักษ์อยากให้ถ่ายรูปตกลงกัน แกขอให้แต่งพรอกโก้ตกำลังจะโก้ พวกกันจับคางลาหมด ตกลงเลยแต่ปู่ยู่ย่าตามปรกติ รูปพระที่นั่งอัมพรเลนซ์ส่งมาามจริง ๆ ตกลงเปนเก็บไปอวดพวกเมืองนอก ฟังรายงานทหารแล้วให้นายมุยลงมือระบายสีรูป ทำอะไรไม่สนัด เพราะรู้สึก่อากสองสามวันก็จะย้ายที่ จึงหมายจะรอไปทำงานที่เรือซึกเซนแต่เห็นป่วยการเวลาจึงลงมือไปเสียกลาง จดรายสิ่งของที่จะไปทำที่ยุโรป แต่ดูก็ยังไม่ยอมเปิดออฟฟิศเขียนอย่างว่าเก็บยากขนยาก ที่จริงมันรู้สึกอดใจถึงพอกก็เปน

อ้ายคนึงหายทุกซักร้อน บอกว่าอ่อนโยมาแต่วานนี้แล้ว กรมประจักษ์คลังลื้อ
คนเรื่องเมียๆ เขาพากันอาราธนาให้พ่อแต่งให้กรมประจักษ์บ้าง ฟังลงมือบัดนี้ได้ 3
บทแล้ว

แกลงปางบาราศแก้ว	กลอยใจ เรียมเอย
ตามเสด็จปิ่นไผท	สู้อ้าว
ยุรปรัตน์กรงไกร	เรียมมุ่ง ถึงแฮ
ชื่อรับดับบอกร้าว	ร้องรื้อรอยสมาน ฯ
จักนานจักเนิ่นพัน	จันทร์เพ็ญ พี่เอย
สู่เทศเขตรหนาวเย็น	ยอกข้า
แลนวนนุ่มบเห็น	หายแห่ง ไตฤ
เต็มแต่เต็มทุกซักล้า	กลัดกลุ้มเหลือกลืน ฯ
กลางคืนศุกรปักษ์เปลื้อง	เดือนฉาย
สุกสกาเวศหาย	ห่างหน้า
ทำเนานึกประกาย	พลอยเกลื่อน
ดาวดั่งดวงแก้วฟ้า	ชื่อพ้องพลอยสุญ ฯ

กรมประจักษ์เตรียมมาก จะแต่งนิราศสู่หม่อมราชโชนัย กำลังถามหาอะไรเก่า
ๆ ต่าง ๑ แลตื่นอะไรต่าง ๑ อืออยู่เสมอ”

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2497)

การนำคำประพันธ์ประเภทอื่นมาแต่งร่วมกับโคลงนั้นขึ้นอยู่กับความนิยมคำประพันธ์
ประเภทต่าง ๆ ในแต่ละยุคสมัย กล่าวคือถ้ายุคนั้นปรากฏการใช้วรรณกรรมประเภทกาพย์ใน
การประพันธ์วรรณกรรมก็มีการนำกาพย์มาแต่งร่วมกับวรรณกรรมประเภทโคลง ยุคที่มีการใช้
วรรณกรรมประเภทร้อยแก้วเพื่อใช้ในการบันทึกการเดินทางก็จะปรากฏการแต่งโคลงแทรกในร้อย
แก้ว เกิดการนำโคลงนิราศไปแต่งร่วมกับวรรณกรรมประเภทอื่นเพื่อให้เกิดสุนทรีย์ด้านเสียงและ
ความงามทางภาษาแทรกกับการนำเสนอความจริงเชิงสังขนิยมในรูปแบบวรรณกรรมที่สามารถ
บรรยายรายละเอียดเชิงสังขนิยมได้ดีกว่าวรรณกรรมประเภทโคลง

ข้อที่ 4 ฉันทลักษณ์วรรณกรรมประเภทโคลงเป็นฉันทลักษณ์ที่เน้นการบังคับทางเสียง
ของวรรณยุกต์ไม่นิยมบังคับสัมผัสของเสียงภายในวรรคหรือเล่นสัมผัสในในคำโคลง ซึ่งสัมผัสของเสียง
ภายในวรรคหรือเล่นสัมผัสในในคำโคลงนั้นเป็นสัมผัสและลีลาที่ไม่เหมาะสมกับโคลงมากนัก แต่ก็มี
ปรากฏการแต่งโคลงในลักษณะดังกล่าว เช่น ในนิราศสุพรรณของสุนทรภู่มีการเล่นสัมผัสภายในวรรค
ในคำโคลง และนิยมสัมผัสด้วยสัมผัสในระหว่างวรรคด้วย ดังตัวอย่างนิราศสุพรรณของสุนทรภู่ ดังนี้

ล่องยานบ้านวัดร้าง	เรือนโรง
ตกฟุ้งถึงคลองโยง	หย่อมไม้
วัดใหม่ธงทองโถงที่ติด	ตื่นแฮ
ควายลากฟากเชือกไขว้	เคลื่อนคล้อยลอยเลน ฯ
คนขี่ดีด้อนเร่ง	รันควาย
ถอนถีบกีบกอมตกาย	โก่งโก้
เหนือนักซึกเชือกหงาย	แหงนเบิ่ง เปือนแฮ
คนหวดปวดป่วนโื้อ	สอิกเต้นแผ่นโผน ฯ
ทุกใครในโลกลัน	ล้ำเหลือ
ไม่เท่าควายลากเรือ	รับจ้าง
หอบฮักจักขุเจือ	เจิงซุ่ม ชลเอย
มนุษย์จุดติดค่าง	เขี่ยนเร้าเอาเงิน ฯ

(สุนทรโวหาร (ภู่), 2510)

ข้อสังเกตที่สำคัญเกี่ยวกับฉันทลักษณ์และขนบนิยมการแต่งโคลงในนิราศสุพรรณของสุนทรภู่ในฐานะวรรณกรรมการเดินทาง คือ การเล่นสัมผัสภายในวรรคในคำโคลงซึ่งมีลีลาไม่เหมาะสมกับคำประพันธ์ประเภทโคลงมากนักเพราะโคลงนิราศ เป็นวรรณกรรมที่ขึ้นชั้นมูลนายและผู้รู้หนังสือนิยมแต่งถือเป็นวรรณกรรมที่แต่งยากเมื่อเทียบกับวรรณกรรมชาวบ้าน ด้วยความที่ฉันทลักษณ์การบังคับจำนวนคำ เสียงวรรณยุกต์เอกโท และสัมผัส ส่งผลต่อรสและการเสพวรรณกรรมที่เสพสุนทรียรสความไพเราะด้านเสียง แต่ในนิราศสุพรรณของสุนทรภู่ สุนทรภู่นิยมใช้สัมผัสภายในวรรคในคำโคลงและนิยมสัมผัสในระหว่างวรรค ซึ่งอาจดูดีเมื่อเทียบกับขนบของการแต่งโคลงและเทียบกับโคลงนิราศในยุคเดียวกันที่เน้นสุนทรียะทางเสียง แต่เมื่อพิจารณาในแง่ของความเป็นวรรณกรรมการเดินทางที่เน้นนำเสนอเนื้อเรื่องของการเดินทาง การผจญภัย รวมทั้งการบรรยายประสบการณ์ใหม่ ๆ ในสิ่งที่ได้พบเห็น ซึ่งคำประพันธ์ที่สามารถบรรยายเนื้อหาเหล่านี้ได้ค่อนข้างดีคือวรรณกรรมประเภทกลอนเพราะสามารถพรรณนาให้เกิดจินตภาพสามารถนำเสนอเรื่องราวการเดินทางและรายละเอียดได้ดีกว่าการใช้คำประพันธ์ประเภทโคลงเพราะการใช้โคลงในการแต่งมีข้อจำกัดในเรื่องของจำนวนคำในวรรคและการบังคับเอกโท ดังนั้นการที่สุนทรภู่เลือกใช้สัมผัสภายในวรรคในคำโคลงและสัมผัสในระหว่างวรรคอาจเป็นเพราะต้องการคลี่คลายข้อจำกัดของฉันทลักษณ์เพื่อพรรณนาการเดินทางที่เน้นความสนุกสนาน ความตื่นเต้นต่อประสบการณ์ใหม่ ๆ การผจญภัยรวมทั้งการนำเสนอทัศนะต่าง ๆ ของกวีที่พบเห็นระหว่างเดินทาง ซึ่งถือเป็นยุคที่รสนิยมของผู้เสพ

วรรณกรรมโดยเฉพาะไพร่ประชาชนที่พอรู้หนังสือนิยมเสพเนื้อหาและความเป็นสำนวนของวรรณกรรมมากขึ้น

ส่วน *ธรรมเนียมนิยมในยุคโคลงนิราศในยุคสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นถึงรัชกาลที่ 5 นั้น* พบว่า การขึ้นต้นโคลงนิราศด้วยบทประณามพจน์ เป็นการไหว้ครู ชมบ้านชมเมืองยอพระเกียรติพระมหากษัตริย์ ผู้แต่งโคลงนิราศส่วนใหญ่ยังรักษาขนบการขึ้นต้นโคลงนิราศด้วยบทประณามพจน์เรื่อยมา ถึงแม้โคลงนิราศบางเรื่องไม่มีร่ายนำเรื่องแต่ผู้แต่งก็ไม่ได้ละทิ้งการแต่งบทประณามพจน์ ซึ่งเป็นการไหว้ครู ชมบ้านชมเมือง ยอพระเกียรติพระมหากษัตริย์ ดังตัวอย่างในโคลงนิราศชุมพร ของพระพิพิธสาส์ ดังนี้

ศรีอยุธยาเนิเวศไต้	ทรงทศ ธรรมแฮ
ปราบอรินทร์ยาวยศ	ยิ่งหล้า
กฤษดาญสุดโสฬศ	เลื่องโลกย์
พระเกียรติขจรจบฟ้า	ฟากฟุ้งแดนดิน ฯ
วิษณุบรมเศไต้	ธราธาร ท่านฤ
พรหเมศรังสฤษติตาล	แหล่งหล้า
แมนสรวงสุรพิमान	เมรุมาศ
ไทรยเทพหากชลอฟ้า	เลื่อนให้ลงดิน ฯ
ปราการปรากฏเพียง	อำพน
ดุจศิขรมณฑล	เขื่อนชั้น
คูขอบพิศาลกล	อรรณเวศ
คูพิลึกเกือบกั้น	อยู่เพียงจักรพาฬ ฯ

(พระพิพิธสาส์, 2542)

จากตัวอย่างในโคลงนิราศชุมพร ของพระพิพิธสาส์ ถึงแม้จะไม่ได้แตงนำบทประณามพจน์ด้วยร่ายเหมือนโคลงนิราศส่วนใหญ่แต่ก็มิละทิ้งบทประณามพจน์ซึ่งถือได้ว่าเป็นบทไหว้ครูที่จำเป็นและขาดไม่ได้ตามธรรมเนียมการแต่ง แต่ก็มีโคลงนิราศบางเรื่องที่ไม่ปรากฏการแตงบทประณามพจน์ เช่น ในโคลงนิราศสุพรรณ ของสุนทรภู่ ที่สุนทรภู่ไม่ได้แตงบทประณามพจน์นำเรื่องในบทแรก แต่อย่างไรก็มีการกล่าวชมบ้านชมเมืองอยู่บ้างในเนื้อเรื่อง ดังตัวอย่างในนิราศสุพรรณของสุนทรภู่

เดือนช่วงดวงเด่นฟ้า	ดาดาว
จรรยาจรัดรัศมีพราว	พรางพร้อย
ยามดึกนิกหนาวหนาว	เขนยแนบ แอบเอย
เย็นฉ่ำน้ำค้างย้อย	เยือกฟ้าพาทหนาว ฯ
มหานากฉวางวุ้ง	คุ้งคลอง
ชุ่มชื่นรื่นรุกชีสอง	ฝิ่งน้ำ
คูกคิดมิศหมายครอง	สัจสวาติ ขาดเอย
กล้าตกรกเรือซ้า	โศกทิ้งหมางสมร ฯ
ขอฝากซากสวาติสร้อย	สุธรร
ไว้ที่ท่าสาคร	เขตนี
ศาลาน่าวัดภรพีฝาก	มากเอย
ใครที่พีเป็นผี	พีให้อโภยเจริญ ฯ
	(สุนทรโวหาร (ภู่), 2510)

จากตัวอย่างในนิราศสุนทรภู่บทขึ้นต้นเรื่องเป็นการพรรณนาบรรยากาศยามค่ำคืนกับอารมณ์ของกวี ไม่ได้แตงนำด้วยบทประณามพจน์เหมือนโคลงนิราศส่วนใหญ่ ซึ่งเมื่อพิจารณาเนื้อหาของนิราศสุนทรภู่จะเห็นได้ว่าสุนทรภู่ต้องการนำเสนอเรื่องราวของการเดินทาง ความยากลำบาก ฉากและสถานที่ใหม่ร่วมทั้งการผจญภัยและสังขรณ์ที่ได้จากการเดินทางในครั้งนี้อาจจะละเอียดของการแต่งโคลงนิราศไปบ้าง

ส่วนจุดมุ่งหมายการแต่งโคลงนิราศ ในช่วงเวลาปลายอยุธยาถึง ร.5 นั้นจุดมุ่งหมายในการแต่งนิราศเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงจากวรรณกรรมที่กวีมีจุดมุ่งหมายการแต่งเพื่อคลายความน่าเบื่อของการเดินทางเมื่อต้องเดินทางไกลอีกทั้งเป็นการแต่งเพื่อบรรเทาความคิดถึงผู้ที่จากมาและบันทึกการเดินทางอันยาวนานซึ่งกวีได้นำธรรมชาติที่พบเห็นระหว่างทางเป็นกลอุปรณ์เพื่อพรรณนาความรู้สึกของตน ซึ่งจุดมุ่งหมายในการแต่งวรรณกรรมนิราศเปลี่ยนไปสู่ความเป็นวรรณกรรมที่พรรณนารายละเอียดของการเดินทางมากขึ้น เป็นวรรณกรรมที่ให้ข้อมูลการเดินทาง สภาพแวดล้อมเส้นทางการเดินทางไปยังสถานที่ต่าง ๆ รวมถึงรสของการท่องเที่ยวผจญภัยมากขึ้นดังจะเห็นได้จากในสมัยอยุธยาตอนปลายโคลงนิราศกาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง พระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร เนื้อหากล่าวถึงขบวนพยุหยาตราทางสถลมารค เริ่มตั้งแต่ขึ้นจากท่าเจ้าสนุก เดินทางรอนแรมไปนป่า จนถึงธารทองแดง และตำหนักธารเกษม ซึ่งเป็นตำหนักที่ประทับที่บูรณะในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ระหว่างการเดินทางกวีพรรณนาถึงสัตว์ป่าชนิดต่าง ๆ เช่น ช้าง กระบือ กวาง กระตัง หมู เสือโคร่ง เสือเหลือง เสือดาว รมาด โคแดง โคเปลาะ ละมั่ง เลียงผา งูเหลือม ฯลฯ พรรณนาพืชพรรณธรรมชาติ เช่น พุทชชาติ

เพกา สาเก มะยม ไม้ดอก ไม้ผล และไม้ยืนต้น ฯลฯ ถือว่าเป็นวรรณกรรมที่ให้ความรู้เชิงธรรมชาติและนิเวศวิทยาเป็นอย่างดี

ในโคลงนิราศสุพรรณ ของสุนทรภู่ ช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 โคลงนิราศเรื่องนี้จุดประสงค์การเขียนเปลี่ยนเป็นวรรณกรรมที่เล่าเรื่องการเดินทาง ให้รายละเอียดเส้นทาง สภาพแวดล้อม สถานที่ใหม่ที่ชวนให้ผู้อ่านเพลิดเพลินกับเนื้อหาที่มีการกล่าวถึงสถานที่ใหม่ ๆ การผจญภัย การค้นหาสมบัติล้ำค่า โดยมีการนำขนบของโคลงนิราศในยุคต้นมาช่วยในการดำเนินเรื่องในการแต่งคือการหยิบยกธรรมชาติ สถานที่ที่เดินทางผ่านมากล่าวเปรียบเทียบกับหรือแสดงความอาลัยอาวรณ์ต่อผู้ที่จากมา ส่วนจุดมุ่งหมายในการเดินทางนั้นในโคลงนิราศจะบอกจุดมุ่งหมายของการเดินทางไว้บ้างเหมือนในยุคแรกเริ่มของโคลงนิราศ โดยในนิราศบางเรื่องมีการบอกจุดมุ่งหมายในการเดินทางอย่างชัดเจน แต่ในนิราศบางเรื่องอาจไม่ได้ระบุชัดเจนมากนักว่าในแต่ละครั้งของการเดินทางมีวัตถุประสงค์ของการเดินทางอย่างไร แต่โดยปกติความเป็นมาของวรรณกรรมการเดินทางหรือสาเหตุการแต่งมักจะต้องเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์บ้านเมือง หรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับผู้แต่งหรือผู้เดินทางในช่วงระยะเวลานั้นถึงแม้ผู้แต่งโคลงนิราศไม่ได้บอกถึงจุดหมายของการเดินทางอย่างชัดเจนแต่ผู้อ่านอาจสามารถสืบค้นเพิ่มเติมโดยพิจารณาเหตุการณ์บ้านเมืองในสมัยนั้น จากประวัติและผลงานของผู้แต่ง และพิจารณาจากโคลงนิราศเรื่องอื่น ๆ ที่กล่าวถึงรายละเอียดต่าง ๆ และจุดหมายปลายทางของการเดินทางครั้งนั้น ๆ ได้

ส่วนการกล่าวชมธรรมชาติที่ได้พบเห็นเปรียบเทียบกับอารมณ์กวีหรือนางผู้เป็นที่รัก ยังปรากฏในการแต่งลักษณะนี้ในโคลงนิราศยุคนี้ ซึ่งนิราศมักมีการกล่าวชมธรรมชาติต่าง ๆ ที่ได้พบเห็นแล้วนำสิ่งเหล่านั้นมาเปรียบเทียบกับอารมณ์ของกวีเองหรือเปรียบเทียบกับนางผู้เป็นที่รักซึ่งถือเป็นเทคนิคหนึ่งของการให้รายละเอียดธรรมชาติที่พบเห็นถือเป็นการให้ความรู้เชิงนิเวศวิทยาในพื้นที่ที่เดินทางผ่านได้ดี นอกจากนี้การกล่าวพรรณนาถึงสถานที่ที่เดินทางผ่านถือเป็นการให้รายละเอียดเส้นทางของการเดินทางและสถานที่สำคัญที่ต้องเดินทางผ่านได้ดี ดังตัวอย่างในโคลงนิราศสุพรรณ ของสุนทรภู่

จันทันผลห้ามให้	หวนหอม
แมลงภู่วิวเวียนตอม	ไต่เคล้า
เพียงพื้ที่สุดถนอม	เสนห์แจ่ม จรรเอย
พร้อมซื้อเรือเสียวเศร้า	โศกร้างห่างจรร ฯ
ล่องทางบางใหญ่บ้าน	ด่านคอย
เลี้ยวล่องคลองเล็กลอย	เลื่อนช้า
สองฝั่งพรั่งพฤษพลอย	เพลินชื่น ชมเอย

แลเหล่าชาวสวนหน้า	เสน่หน้องคลองสนอม ฯ
คลองคดลัดเลี้ยวล้วน	หลักตอ
เกาะกระเรื่อรอ	ร่องน้ำ
คดคลองช่องแคบพอ	พายถ่อ พ่อเอย
คนคดลัดเลี้ยวล้ำ	กว่าน้ำลำคลอง
	(สุนทรโวหาร (ภู่), 2510)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าสุนทรภู่มีกวีกล่าวชมธรรมชาติที่ได้พบเห็นเปรียบเทียบกับอารมณ์ กวีหรือนางผู้เป็นที่รัก และการกล่าวพรรณนาถึงสถานที่ที่เดินทางผ่านถือเป็นการให้รายละเอียด เส้นทางและสุนทรภู่มีกวีการนำธรรมชาติที่พบเห็นมากล่าวเปรียบเทียบเชิงคติธรรมด้วย

นอกจากนี้โคลงนิราศในยุคนี้ยังมีการสืบทอดขนบและสร้างนวลักษณ์ในลักษณะของการนำความเศร้าเสียใจของกวีเปรียบกับการพลัดพรากจากกันของ พระ-นาง หรือมีกล่าวถึงตำนาน หรือนิยายเก่า ๆ ที่มีมาก่อนและมักอ้างว่าความทุกข์ของตนที่ต้องจากนางนั้นมากกว่าใคร การพรรณนาในลักษณะนี้ถือเป็นการให้ความรู้เกี่ยวกับนิยายหรือตำนานเก่ารวมทั้งตำนานสถานที่เก่า ๆ การกล่าวเปรียบเทียบจึงเป็นการกล่าวถึงในเชิงความจริงและสัจธรรมของโลก ซึ่งนวลักษณ์ใหม่ยุคนี้ คือมีการพรรณนารายละเอียดดังกล่าวมากขึ้นกว่ายุคแรกของโคลงนิราศ ดังนั้นในวรรณกรรม การเดินทางนั้นจึงแสดงให้เห็นถึงการเดินทางเพื่อการค้นหาความรู้ ความจริงของสัจธรรมทำให้ผู้เดินทางเข้าใจสัจธรรมของชีวิตมากขึ้น ส่วนเนื้อหาที่มีการแทรกความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมประเพณี โคลงนิราศในยุคนี้มีการแทรกความรู้เกี่ยวกับสังคมวัฒนธรรมประเพณีที่พบเห็นมากขึ้นกว่าในยุคแรก ริ่มโคลงนิราศ

“ขนบและนวลักษณ์ด้านรูปแบบของกลอนนิราศ” วรรณกรรมการเดินทางที่นิยมใช้ กลอนนิราศในการแต่งมีพัฒนาการมาจากกลอนเพลงยาวในสมัยกรุงศรีอยุธยา กลอนเพลงยาวเป็น วรรณกรรมที่มีเนื้อความพรรณนาความในใจของหนุ่มสาวชายหญิงที่มีต่อกันเชิงจดหมายรัก เพลงยาว ในสมัยอยุธยาส่วนใหญ่มักจะแต่งเนื้อหาในทำนองสังวาส มีเพียงเรื่องเดียวเท่านั้นที่ไม่ได้แต่งทำนองนี้ คือเพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา นอกจากนี้แล้วคำประพันธ์ประเภทกลอนนิราศในสมัยแรกเป็นคำ ประพันธ์ที่จัดรวมอยู่กับกลอนเพลงยาว เช่น กลอนเพลงยาวรบพม่าที่ท่าดินแดงของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ซึ่งตรงกับที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงมีความเห็นว่านิราศคำกลอนมีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย เรื่องแรกคือนิราศเมือง เพชรบุรี ของหม่อมพิมเสน แต่ที่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดคือนิราศท่าดินแดงของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งเดิมเรียกว่าเพลงยาวรบพม่าที่ท่าดินแดง เพิ่งมาแยกเป็นนิราศในสมัยรัชกาลที่ 5 (รัตนโกสินทร์ 2528)

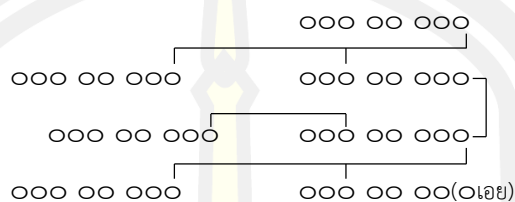
การเขียนกลอนเพลงยาวน่าจะมีเค้ามูลเดิมมาจากการที่หนุ่มสาวนำเอาความคิดในการเกี่ยวพาราสีจากเพลงพื้นเมืองที่ร้องตอบโต้กันในเชิงเกี่ยวพา นำไปเขียนเป็นจดหมายรักส่งให้กัน แทนที่จะร้องโต้ตอบกันเหมือนเดิม และการเขียนเป็นกลอนเกี่ยวส่งให้คู่รักของตนนั้นคงจะเขียนกันในสมัยที่ประชาชนได้รับการศึกษาพอสมควรหรืออาจเขียนในหมู่ชนชั้นสูงที่ได้รับการศึกษาในสมัยนั้น ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายว่า กระบวนการแต่งกลอนสำหรับเกี่ยวพา การสังวาสนั้นในสมัยเมื่อยังไม่ใช้จดเป็นตัวหนังสือคนที่มีความเชี่ยวชาญก็จะคิดกลอนสด คนที่ไม่ชำนาญก็ต้องอาศัยการท่องจำจึงแต่งเป็นบทสั้น ๆ เช่น ขนาดดอกสร้อย สักวา เพราะถ้ายาวก็ยากที่จะจำได้ ครั้นมาถึงสมัยเมื่อชอบใช้เขียนหนังสือ พวกกวีที่เป็นคนเจ้าชู้เอาคดีอันที่เคยเป็นกลอนเพลงขับเกี่ยวพานมาแต่งเป็นหนังสือกลอนเกี่ยวส่งไปให้กัน หนังสือเช่นนั้นจึงเรียกกันว่าเพลงยาว เพราะเอาอย่างเพลงเกี่ยวมาแต่งกล่าวยืดยาวออกไป ด้วยมูลเหตุดังกล่าวเมื่อกล่าวถึงเพลงยาวจึงมักหมายถึงการแต่งกลอนสำหรับเกี่ยวพานการสังวาสเป็นพื้น ส่วนเนื้อหาและรูปแบบฉันทลักษณ์ของกลอนเพลงยาวในสมัยกรุงศรีอยุธยา นั้น เพลงยาวหมายถึงกลอนที่เขียนเกี่ยวกับเรื่องพิศวาสักเป็นส่วนใหญ่ การเขียนเกี่ยวกับเรื่องอื่น เช่น บันทึกเหตุการณ์ สรรเสริญพระเกียรติ สั่งสอน หรือล้อเลียนผู้อื่นมีน้อยมาก เพลงยาวที่เขียนเป็นทำนองจดหมายเหตุ บันทึกเหตุการณ์สำคัญ ๆ ที่ปรากฏพบมีเพียงฉบับเดียวในสมัยนี้คือ เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา ซึ่งมีเนื้อเรื่องทำนายทำนายสภาพกรุงศรีอยุธยาว่าจะเกิดเหตุหน้าอัศจรรย์ 16 ประการ บ้านเมืองจะเข้าสู่ยุคเข็ญเพราะพระมหากษัตริย์ไม่ทรงอยู่ในทศพิธราชธรรม เป็นต้น (รัตนา โอษฐ์ยิ้มพราย, 2528)

ในสมัยอยุธยาตอนปลาย การเขียนกลอนเพลงยาวเริ่มนิยมเขียนกันมากในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เพลงยาวของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศถือว่าเป็นสำนวนที่แต่งได้ดีเด่นไพเราะทั้งกระบวนการและเนื้อความก็ดีด้วย ดังตัวอย่างเพลงยาวของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศ ความว่า

ดั่งหมายดวงหมายเดือนดารากร	“ปางพื้มาดสมานสุมาลย์สมร
แม่นพื้เหิรเดินได้ในเวหาส	อันลอนพื้ันอัมพรโพยมพราย
มิได้ชมก็พอได้ดำเนียรชาย	ถึงจะมาดก็ไม่เสียซึ่งแรงหมาย
นี้สุดหมายที่จะมาดสุมาลย์สมาน	เมียงหมายรัศมีพื้มานมอง
สุดคิดที่จะเข้าเคียงประคอง	สุดหาญที่จะเหิรเวหาศห้อง
	สุดสนองใจสนิทเสนห์กัน”
	(กรมศิลปากร, 2505)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าเพลงยาวของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศมีกระบวนการที่ไพเราะมีการเล่นสัมผัสนอกสัมผัสในตามความนิยมของการแต่งกลอน มีการใช้ความเปรียบที่ส่งผลต่ออารมณ์ความรู้สึกไม่สมหวังต่อความรัก ถือได้ว่าเป็นกลอนเพลงยาวที่ดีเด่นในสมัยนั้น

ส่วนฉันทลักษณ์ของกลอนเพลงยาวนั้นเป็นกลอนที่บังคับบทขึ้นต้นเพียง 3 วรรค เป็นกลอนขึ้นต้นไม่เต็มบท ขึ้นต้นด้วยวรรครับในบทแรก ส่วนบทต่อ ๆ ไป ยังคงมี 4 วรรคตลอด จำนวนคำในวรรคอยู่ระหว่าง 7-9 คำ ส่วนสัมผัสเป็นแบบกลอนสุภาพ ไม่จำกัดความยาวในการแต่ง แต่นิยมจบด้วยบาทคู่ และต้องลงด้วยคำว่าเอย ดังแผนผังดังนี้

ภาพประกอบที่ 5 ฉันทลักษณ์กลอนเพลงยาว

เมื่อพิจารณาลักษณะเด่นของเนื้อหาลีลาหรือทำนองเขียนของเพลงยาวเชิงสังวาส ลักษณะเด่นเพลงยาวมักจะขึ้นต้นด้วยการคร่ำครวญ ชมโฉม ตัดพ้อต่อว่า เกี้ยวพาราสี และจบด้วยการอ่อนวอนให้คนรักตอบจดหมาย ซึ่งถือเป็นขนบและลีลาของการแต่งเพลงยาวเชิงสังวาสในยุคต่อ ๆ มา

ส่วน **“นวลักษณ์ของกลอนเพลงยาว”** คือ การพัฒนาจากกลอนเพลงยาวสู่ความเป็นวรรณกรรมการเดินทางประเภทกลอนนิราศนั้นปรากฏมีการนำกลอนเพลงยาวมาแต่งนิราศสมัยอยุธยาตอนปลาย นิราศจึงถือได้ว่าเป็นวรรณกรรมในกลุ่มที่ใช้กลอนเพลงยาวในการแต่ง นิราศเรื่องแรกที่ปรากฏเป็นหลักฐานคือนิราศเมืองเพชร ของ หม่อมพิมเสน ซึ่ง นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2555) กล่าวว่า ในปลายสมัยอยุธยาเมื่อการแต่งเพลงยาวแพร่หลายขึ้นเพลงยาวได้พัฒนาจากการแต่งเพื่อฝากรักแบบประชาชนใช้ในเพลงไปสู่การใช้เพลงยาวเพื่อพรรณนาการเดินทาง เป็นจดหมายเหตุระยะทาง หรืออาจใช้เพลงยาวเป็นการเขียนจดหมายเหตุเหตุการณ์ที่สำคัญบางอย่างในชีวิตของผู้เขียน และด้วยเหตุที่เนื้อหาของเพลงยาวนี้อยู่ที่การเล่าประสบการณ์ที่เป็นจริงลักษณะเช่นนี้จึงทำให้เพลงยาวแตกต่างจากวรรณกรรมการปลัดพราภที่ไซโคลงในการแต่งที่มีอยู่เดิมในสมัยกรุงอยุธยา ในนิราศของหม่อมพิมเสนเริ่มมีการผสมผสานระหว่างวรรณกรรมการปลัดพราภกับขนบของการแต่งเพลงยาวกล่าวคือเอาเพลงยาวจดหมายเหตุไปพรรณนาความคิดถึงของกวีที่มีต่อหญิงคนรักในขณะเดียวกันประเพณีเพลงยาวแบบฝากรักก็ยังมีแฝงอยู่มีการฝากรักหรือรำลึกถึงความเก่าระหว่างตนกับคนรักเหมือนเพลงยาวทั่วไปตอนเริ่มต้นเรื่องจากนั้นก็รำพึงถึงความอาลัยของตนที่ต้องจากหญิงคนรักไปเพชรบุรี มีการบรรยายประสบการณ์ที่เป็นจริงในการเดินทางค่อนข้างน้อย

ในสมัยกรุงธนบุรีเกิด “**นวลักษณ์ใหม่ของกลอนนิราศที่มีความเป็นวรรณกรรม สัจนิยมมากกว่าการเป็นวรรณกรรมแห่งการพลัดพราก**” เห็นได้จากในกลอนนิราศของพระยา มหานุภาพ เรื่องนิราศกวาดตุงหรือนิราศพระยานุภาพไปเมืองจีนถือเป็นกลอนนิราศที่ให้รสของ วรรณกรรมการเดินทางมีการให้รายละเอียดต่าง ๆ ตั้งแต่ก่อนเดินทาง ระหว่างเดินทางจนถึงจุดหมาย ปลายทางที่เดินทางไปถึงมีการกล่าวถึงตำนาน พิธีกรรม สิ่งที่พบเห็นระหว่างเดินทาง การผจญภัยใน ทะเล รวมถึงสภาพความเป็นอยู่ของผู้คน วัฒนธรรมประเพณีที่ผู้เดินทางได้พบเห็นซึ่งถูกนำเสนอผ่าน สายตาของนักเดินทางในฐานะผู้มาเยือนสถานที่ที่แตกต่างทางวัฒนธรรมเดิม นิราศกวาดตุงหรือนิราศ พระยานุภาพไปเมืองจีนถือเป็นการเริ่มวรรณกรรมการเดินทางที่มีจุดประสงค์เพื่อบันทึกเรื่องราว การเดินทางที่แท้จริงเรื่องแรกของวรรณกรรมการเดินทางที่ใช้กลอนเพลงยาวในการแต่ง อีกทั้งยังเป็น ต้นแบบของการบันทึกการเดินทางในต่างแดนที่เป็นต้นแบบให้กับนิราศต่างแดนในยุคต่อ ๆ มา เช่น นิราศลอนดอน ของหม่อมราโชทัย

สำหรับนิราศกวาดตุงหรือนิราศพระยานุภาพไปเมืองจีนนี้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2555) ได้ตั้งข้อสังเกตที่น่าสนใจไว้ว่า ชื่อนิราศกวาดตุงมิใช่ชื่อของเดิมแต่น่าจะแต่งขึ้นในภายหลัง มีลักษณะ เป็นจดหมายเหตุแท้ ๆ มากกว่านิราศ และเมื่อเทียบกับนิราศของหม่อมพิเสนมิลักษณะที่ตรงกันข้าม กัน คือในนิราศกวาดตุงไม่มีการพรรณนาความรักความอาลัยอย่างใดทั้งสิ้น มีจุดหมายในการแต่ง เพื่อจะถวายสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี จากข้อสังเกตนี้จึงถือได้ว่านิราศกวาดตุงหรือนิราศพระยานุภาพ ไปเมืองจีนถือเป็นการเริ่มวรรณกรรมการเดินทางที่ใช้กลอนเพลงยาวในการแต่งเรื่องแรก ที่มี จุดประสงค์เพื่อบันทึกเรื่องราวการเดินทางที่แท้จริง

ส่วนความแตกต่างทางด้านฉันทลักษณ์ของวรรณกรรมนิราศกับกลอนเพลงยาวนั้น กลอนนิราศยังยึดขนบทางฉันทลักษณ์ของกลอนเพลงยาว กล่าวคือกลอนนิราศใช้รูปแบบฉันทลักษณ์ ของกลอนเพลงยาวเพราะถือเป็นประเภทหนึ่งของกลอนเพลงยาว คือ เป็นกลอนที่บังคับบทขึ้นต้น เพียง 3 วรรค เป็นกลอนขึ้นต้นไม่เต็มบท ขึ้นต้นด้วยวรรครับในบทแรก ส่วนบทต่อ ๆ ไป ยังคงมี 4 วรรคตลอด จำนวนคำในวรรคอยู่ระหว่าง 7-9 คำ ส่วนสัมผัสเป็นแบบกลอนสุภาพ ไม่จำกัดความยาว ในการแต่ง แต่นิยมจบด้วยบาทคู่ และต้องลงด้วยคำว่าเอย

ต่อมาในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นถือได้ว่าเป็นยุคสมัยที่นิยมนำกลอนเพลงยาวมาใช้แต่ง วรรณกรรมการเดินทางประเภทกลอนนิราศดังจะเห็นได้จากในยุคนี้มีผู้แต่งกลอนนิราศจำนวน มากกว่ายุคที่ผ่านมา อาทิ เช่น นิราศรบพม่าทำดินแดง พระราชนิพนธ์ของรัชกาลที่ 1 นิราศกรม พระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท (แต่งในสมัยรัชกาลที่ 1) นิราศเมืองแกลงและนิราศพระบาท ของ สุนทรภู่ (แต่งในสมัยรัชกาลที่ 1) นิราศภูเขาทอง นิราศวัดเจ้าฟ้า นิราศพระประธม นิราศเมืองเพชร ของสุนทรภู่ (แต่งในสมัยรัชกาลที่ 3) นิราศพระแท่นดงรัง ของสามเณรกลิ่น (แต่งในสมัยรัชกาลที่ 3) นิราศพระแท่นดงรัง นิราศสุพรรณค้ำกลอน และนิราศกลาง ของหมื่นพรหมสมพัตสร(มี) (แต่งในสมัย

รัชกาลที่ 3) เป็นต้น ต่อมาในช่วงสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 วรรณกรรมการเดินทางร้อยแก้วประเภทจดหมายเหตุนั้นเริ่มได้รับความนิยมในการแต่งซึ่งเป็นลักษณะวรรณกรรมที่เขียนขึ้นเพื่อบันทึกและรายงานการเดินทางในโอกาสต่าง ๆ แต่วรรณกรรมการเดินทางประเภทกลอนนิราศก็ยังคงได้รับความนิยมเรื่อยมาในฐานะของวรรณกรรมประชาชนและเป็นวรรณกรรมเพื่อความบันเทิงให้ประสบการณ์ใหม่ ๆ ในการเดินทางถึงแม้เรื่องราวการเดินทางจะเกี่ยวกับกิจราชการก็ตาม อาทิเช่น นิราศลอนดอน ของหม่อมราชวงศ์ทัต (แต่งในสมัยรัชกาลที่ 4 เนื้อหาเหมือนกับจดหมายเหตุของหม่อมราชวงศ์ทัตไปลอนดอน) นิราศพระปลิว นิราศทวารวดี และนิราศพระปฐม ของหลวงจักรปราณี (ฤกษ์) (แต่งในสมัยรัชกาลที่ 5) นิราศหนองคายของหลวงพัฒนพงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์) (แต่งในสมัยรัชกาลที่ 5) นิราศตั้งเกี้ยว ของหลวงนเรนดิปัญญาการ (แหว) (แต่งในสมัยรัชกาลที่ 5) นิราศจันทบุรี – กรุงเทพฯ ของหลวงบุรุษประชาภิรมณ์ (ก๊ บุนยัษฐิติ) (แต่งในสมัยรัชกาลที่ 5) และนิราศเมืองตราดของหลวงรามทิพรจน์ (เทียม รมยานนท์) (แต่งในสมัยรัชกาลที่ 5) เป็นต้น

การสืบสรรค์กลอนนิราศในยุคสมัยนิยมกลอนเพลงยาวนิราศนั้นถือได้ว่าเป็นการรับธรรมเนียมของเพลงยาวและวรรณกรรมการปลัดพรากประเภทนิราศ นำมาใช้ในการแต่งเพื่อบันทึกเรื่องราวของการเดินทาง กล่าวคือกลอนนิราศในยุคนิยมกลอนนิราศหรือในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ กลอนนิราศส่วนใหญ่มีลักษณะของวรรณกรรมที่บันทึกและเล่าเรื่องการเดินทาง เพียงแต่มีการคร่ำครวญถึงหญิงคนรักตามธรรมเนียมของเพลงยาวและนิราศ ผู้แต่งและผู้เสพกลอนนิราศนอกจากเสพรสเชิงสังวาสระหว่างชายหญิงและรสของการปลัดพรากคร่ำครวญถึงนางผู้เป็นที่รักแล้วนั้น รสของกลอนนิราศที่สำคัญในยุคนี้คือ รสของเนื้อหาที่เล่าเรื่องราวของการเดินทาง ความตื่นตาตื่นใจกับสถานที่ใหม่ ๆ การผจญภัย รายละเอียดเส้นทาง ประเพณีวัฒนธรรมที่ผู้เดินทางได้พบเห็นถือได้ว่ากลอนนิราศเป็นวรรณกรรมที่ช่วยกระตุ้นให้เกิดการเดินทางเพราะในกลอนนิราศได้ให้รายละเอียดในเชิงของการให้ความรู้พื้นฐานของการเดินทางไปยังสถานที่นั้น ๆ กระตุ้นให้ผู้ที่อ่านเกิดความสนใจและอาจเดินทางท่องเที่ยวเมื่อมีโอกาสที่พร้อม ซึ่งรายละเอียดของการสืบสรรค์กลอนนิราศในยุคสมัยนิยมกลอนเพลงยาว มีรายละเอียดที่น่าสนใจดังนี้

การตั้งชื่อเรื่องของกลอนนิราศ การตั้งชื่อยังมีลักษณะของการตั้งชื่อที่เหมือนกับ การตั้งชื่อนิราศในยุคสมัยที่ผ่านมา ซึ่งการตั้งชื่อกกลอนนิราศไม่ได้แตกต่างจากนิราศประเภทที่ใช้โคลงในการแต่ง การตั้งชื่อกกลอนนิราศในยุคนี้พบอยู่ 4 ลักษณะ คือ “การตั้งชื่อตามสถานที่ที่เดินทางไป” เช่น นิราศเมืองแกลง นิราศพระบาท นิราศภูเขาทอง นิราศพระประธม นิราศเมืองเพชร(สุนทรภู่) นิราศพระแท่นดงรัง (สามเณรกลั่น) นิราศพระแท่นดงรัง (หมื่นพรหมสมพัตสร (มี)) นิราศลอนดอน (หม่อมราชวงศ์ทัต) นิราศบางยี่ขัน (คุณพุ่ม) นิราศหนองคาย(หลวงพัฒนพงศ์ภักดี(ทิม สุขยางค์)) นิราศตั้งเกี้ยว (หลวงนเรนดิปัญญาการ(แหว)) เป็นต้น “การตั้งชื่อจากสถานที่เริ่มเดินทาง” เช่น นิราศจันทบุรี-กรุงเทพฯ (หลวงบุรุษประชาภิรมณ์ (ก๊ บุนยัษฐิติ)) ซึ่งนิราศเรื่องนี้กล่าวถึงการเดินเรือค้าขาย

ฝั่งตะวันออก จากจันทบุรีถึงกรุงเทพฯ เป็นต้น “การตั้งชื่อตามนามผู้แต่ง” เช่น นิราศกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เป็นต้น และ “การตั้งชื่อตามจุดประสงค์การเดินทาง” เช่น นิราศรพม่าที่ทำดินแดง พระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า เป็นต้น

ส่วน “จุดประสงค์ในการเดินทาง” ในยุคโคลงนิราศที่ปรากฏร่วมกันกับวรรณกรรม การเดินทางฉันทลักษณ์และรูปแบบอื่น ๆ พบว่า ผู้แต่งมีจุดประสงค์การเดินทางอยู่ 5 จุดประสงค์หลัก คือ การเดินทางเพื่อแสวงบุญ เช่น ในนิราศพระบาท ของสุนทรภู่ แต่งในสมัยรัชกาลที่ 1 เมื่อครั้งเดินทางในครั้งที่สุนทรภู่รับราชการเป็นมหาดเล็กในพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ พระโอรสในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระอนุรักษเทเวศร์ กรมพระราชวังบวรสถานพิมุขในรัชกาลที่ 1 ขณะนั้นพระองค์เจ้าปฐมวงศ์จำพรรษาอยู่ที่วัดระฆังโฆสิตารามมีพระประสงค์จะเดินทางไปนมัสการพระพุทธบาทสระบุรี สุนทรภู่จึงต้องได้ร่วมเดินทางไปพระพุทธบาทในครั้งนั้นด้วย ในนิราศพระประธม ของสุนทรภู่ และนิราศพระประธม ของหลวงจักรปาณี (มหาฤกษ์) เป็นการเดินทางท่องเที่ยวและเพื่อนมัสการพระปฐมเจดีย์ เป็นต้น ส่วน การเดินทางเพื่อการท่องเที่ยวและการผจญภัย ถือเป็นจุดประสงค์หนึ่งของการเดินทางในแต่ละครั้งแต่ละโอกาสเพราะขณะที่เดินทางเพื่อปฏิบัติภารกิจหลักนั้นมักจะได้อะไรหรือถือได้ว่าเป็นการท่องเที่ยวและอาจมีการผจญภัยเกิดขึ้นด้วยในขณะเดินทาง ดังนั้นการเดินทางในแต่ละครั้งจึงมีทั้งวัตถุประสงค์หลักและวัตถุประสงค์รอง ซึ่งวัตถุประสงค์รองมักมีการท่องเที่ยวผจญภัยด้วยเสมอ เช่นการเดินทางเพื่อแสวงบุญถือเป็นการเดินทางเพื่อการท่องเที่ยวเพื่อแสวงบุญด้วย การเดินทางเพื่อปฏิบัติภารกิจราชการ เช่น การเดินทางของหม่อมราโชทัยไปลอนดอน ประเทศอังกฤษ นอกจากเดินทางเพื่อปฏิบัติกิจทางราชการแล้วหม่อมราโชทัยยังได้ท่องเที่ยวเปิดโลกต่างแดนด้วย เป็นต้น

การเดินทางเพื่อการค้าขาย เช่น นิราศจันทบุรี-กรุงเทพฯ (หลวงบุรุษประชาภิรมณ์ (ก๊ บุษยชัยฤดี)) ผู้แต่งกล่าวถึงการเดินทางเมื่อครั้งต้องเดินทางไปค้าขายตามคำสั่งบิดา ซึ่งจำต้องจากภรรยาหลังจากแต่งงานได้ไม่นานจึงมีการคร่ำครวญคิดถึงภรรยาไว้ในนิราศ การเดินทางค้าขายครั้งนี้เริ่มออกเดินทางจากเมืองจันทบุรีในเดือนสี่ ผ่านบ้านเรือนริมน้ำ เช่น บ้านนายอากร ตึกพระพิพิธภักดีจางวาง ท่าน้ำโบสถ์คริสต์ ย่านคนจีน คนญวนซึ่งมีช่างตีเหล็ก ช่างทอง ช่างต่อเรือ สานเสื่อและเรือได้เรือแล่นผ่านสถานที่ต่าง ๆ เช่น คลองสระบาป คลองกุ่ม เกาะลอย คลองมอญ บางกะจะ หน้าอ่าวขุนไซ ยามค่ำหยุดพักทอดสมอที่ปากน้ำ รุ่งเช้าพวกด่านลงตรวจตรา เสร็จแล้วออกเดินทางต่อถึงแหลมสิงห์ ซึ่งมีหินขาวยาวใหญ่มีลักษณะคล้ายสิงโต จากนั้นเรือแล่นออกทะเล ผ่านเกาะนมสาว ช่องสะบ้า ทุ่งกะเบน เกาะมัน เป็นต้น ในนิราศเรื่องนี้ผู้แต่งพรรณนาได้อย่างละเอียดทั้งเส้นทาง การเดินเรือค้าขายชายฝั่งตะวันออก จากจันทบุรีถึงกรุงเทพฯ พรรณนาสภาพบ้านเมืองในจันทบุรี สถานที่หมู่บ้านตำบลระหว่างทางโดยเฉพาะอย่างยิ่งการพรรณนาสภาพบ้านเมืองกรุงเทพฯ ในสมัยต้นรัชกาลที่ 5 ซึ่งขณะนั้นถือได้ว่าเป็นเมืองที่สมบูรณ์รุ่งเรือง มีผู้คนหลากหลายชาติหลายภาษาทั้งไทย จีน ฝรั่งเศส ลาว

ชะวา ญวน พม่า ทวาย เป็นต้น นอกจากนี้ยังบรรยายถึงวัดวาอารามเวียงวัง ถนนหนทาง อาคาร บ้านเรือน ย่านการค้าในสมัยที่ชาวอาณาจักรมอญตะวันตกเริ่มมีบทบาทต่อสังคมไทย นิราศจันทบุรี-กรุงเทพฯ เรื่องนี้จึงถือได้ว่าเป็นบันทึกทางประวัติศาสตร์สังคมที่สำคัญเรื่องหนึ่งในยุคนั้น เป็นต้น

การเดินทางเพื่อประโยชน์ทางการเมือง เช่น ในนิราศรบพม่าที่ท่าดินแดง พระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งเป็นการเดินทางเพื่อการศึกษาสงครามในการปกป้องราชอาณาจักร ในนิราศลอนดอน ของหม่อมราชวงศ์โชติชัย ซึ่งเป็นการเดินทางร่วมกับคณะราชทูตไทยเพื่อเจริญสัมพันธไมตรีกับประเทศอังกฤษ ในสมัยรัชกาลที่ 4 พ.ศ.2400 และในนิราศหนองคาย ของหลวงพิพัฒน์พงศ์ภักดี ซึ่งเป็นการเดินทางร่วมไปกับกองทัพของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงเพื่อปราบกบฏฮ่อที่หนองคายในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้น

การเดินทางเพื่อการค้นหาสิ่งของล้ำค่าและการผจญภัย เช่น ในนิราศวัดเจ้าฟ้า ของสุนทรภู่ เป็นการเดินทางเพื่อค้นหาอายุวัฒนะ ในสมัยรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2375 ในนิราศเกาะแก้ว กาลกัตตา ของพระราชสมบัติ (การเวก รัตนกุล) ข้าหลวงในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการเดินทางเมื่อคราวได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยให้ไปหาซื้อเพชรพลอย ณ เมืองกาลกัตตา ประเทศอินเดียเมื่อ พ.ศ. 2402 เป็นต้น

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าการตั้งชื่อกลอนนิราศในยุคนี้นับอยู่ 4 ลักษณะ คือ “การตั้งชื่อตามสถานที่ที่เดินทางไป” “การตั้งชื่อจากสถานที่เริ่มเดินทาง” “การตั้งชื่อตามนามผู้แต่ง” และการตั้งชื่อตามจุดประสงค์การเดินทาง ส่วนจุดประสงค์ของการเดินทางพบมี 5 จุดประสงค์หลักในการเดินทาง คือ การเดินทางเพื่อแสวงบุญ การเดินทางเพื่อการท่องเที่ยวและการผจญภัย การเดินทางเพื่อการค้าขาย การเดินทางเพื่อประโยชน์ทางการเมือง และการเดินทางเพื่อการค้นหาสิ่งของล้ำค่าและการผจญภัย ซึ่งในการเดินทางครั้งหนึ่ง ๆ ผู้เดินทางอาจมีหลายจุดประสงค์ของการเดินทางในคราวเดียวกัน เช่น มีจุดประสงค์เพื่อการแสวงบุญและการท่องเที่ยวในเวลาเดียวกัน การเดินทางเพื่อประโยชน์ทางการเมือง อาจเป็นทั้งปฏิบัติกิจทางราชการ และถือโอกาสเพื่อการท่องเที่ยวหรือการศึกษาดูงานในโอกาสเดียวกัน

ลักษณะของการบันทึกและธรรมเนียมในการแต่งกลอนนิราศ ขนบและนวลักษณ์ของวรรณกรรมการเดินทางประเภทกลอนนิราศในยุคต้นรัตนโกสินทร์ถึงรัชกาลที่ 5 ลักษณะของการบันทึกมีลักษณะเช่นเดียวกับการบันทึกวรรณกรรมการเดินทางที่ใช้โคลงในการแต่ง ซึ่งบันทึก 2 ลักษณะ กล่าวคือ หนึ่ง การบันทึกยังมีลักษณะของการบันทึกที่เป็นรายวันที่เป็นการแต่งกลอนที่สมบูรณ์เล่าเหตุการณ์การเดินทางในวันนั้น ๆ และ สอง การบันทึกหรือแต่งกลอนนิราศขึ้นในภายหลังหลังจากเสร็จสิ้นการเดินทางจากการบันทึกช่วยจำหรือเป็นการแต่งเมื่อมีโอกาสที่เหมาะสม เช่น เมื่อว่างจากการเดินทาง ซึ่งลักษณะของการบันทึกทั้งสองแบบนี้จำเป็นต้องพิจารณาจากบริบทของการเดินทางซึ่งส่งผลต่อความเป็นรายวันของการบันทึกดังที่กล่าวมาแล้ว ยกตัวอย่างเช่น ในนิราศบาง

เรื่องของสุนทรภู่ เช่น ในนิราศเมืองแกลง สุนทรภู่แต่งเมื่อคราวเดินทางไปเยี่ยมบิดาที่บ้านกร่ำ เมืองแกลง จังหวัดระยอง การเดินทางครั้งนั้นมีผู้ร่วมเดินทาง 3 คน คือน้อยกับพุ่มและมีนายแสงเป็นผู้นำทาง การเดินทางครั้งนั้นถือว่ามีความยากลำบาก มีการเดินทางทั้งทางเรือและทางเท้า เริ่มต้นจากกรุงเทพฯ โดยขึ้นเรือที่บางปลาสร้อย แล้วเดินเท้าไปถึงบ้านกร่ำ ตลอดระยะทางของการเดินทางนั้น พบอุปสรรคต่าง ๆ นานา เช่น เรือติดหล่มแถวบางพลีต้องจ้างคนเลี้ยงควายใช้ควายลากเรือ ล่องเรือผ่านฉะแวงเป็นช่วงที่มีจระเข้ชุม ถึงคลองบางเหี้ยมีเหี้ยและยุงชุม พอเรือลงทะเลก็ถูกคลื่นลมซัดจนเรือเกือบล่ม ออกจากปากทุ่งพญาศรีก็ต้องเดินลุยน้ำ ลุยปลิงต่อด้วยการข้ามเขาที่ต้องไต่ต้องโดดต้องย่องท่ามกลางแดดร้อน ถึงห้วยพยุจนเจอแรด ผ่านป่ายางก็มีทากชุม ถึงระยองนายแสงผู้นำทางก็หนีหาย เป็นต้น ซึ่งจะเห็นได้ว่าการเดินทางครั้งนี้ของสุนทรภู่เป็นการเดินทางที่ยากลำบาก ดังข้อความในนิราศเมือง แกลง ที่สุนทรภู่ได้พรรณนาไว้ว่า

“ออกชะวากปากทุ่งพญา	นายแสงพาเลี้ยวหลงที่วงเวียน
บุกละแวกแฝกแซมแอร่มรก	กับกอกสูงสูงเสมอเศียร
ด้วยน้ำฝนล้นลงหนทางเกวียน	ขึ้นโขดเตียนตอกรอกยอกระยำ
กลัวปลิงเกาะเลาะลัดซัดเขมร	ลงลุยเลนพรวดพลาตถล่ำ
ถึงแนวนองย่องก้าวเอาเท้าคล้ำ	แต่ท่องน้ำอยู่จนเที่ยงจึงพบทาง
พอยกเท้าก้าวเดินบนเนินแห้ง	ทั้งขาแข้งเข้าข้อให้ซัดขวาง
เจ็บระบมคมหญ้าคาระคาง	ค่อยย่องย่างเหยียบฝุ่นให้รุ่งโงง

(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

ข้อความที่ยกมาเป็นช่วงที่นายแสงพาพาหลงทางแถวปากทุ่งพญาสุนทรภู่และพวกต้องเดินบุกป่าแอร่มรก เดินลุยเลนจนถึงเที่ยง ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความยากลำบากในการเดินทาง และอีกตัวอย่างกลอนในนิราศเมืองแกลง ดังข้อความว่า

“ครั้นรุ่งเช้าเท้าบวมทั้งสองข้าง	จะย่องอย่างสุดแรงจะแข็งขึ้น
อยู่ระยองสองวันสู้อันกลิ่น	ค่อยแค้นขึ้นชวนกันว่าจะคลาไคล
นายแสงหนีลี้หลบไม่พบเห็น	โธ่แสนเชียวคิดน่าน้ำตาไหล
น้อยหรือเพื่อนเหมือนจะร่วมชีवालย์	มาสุญใจจำจากเมื่ออยากเย็น
จึงกรวดน้ำรำว่าต่ออาวาส	อันชายชาตินี้ทนอไม่ขอเห็น
มาลวงกันปลิ้นปลอกหลอกทั้งเป็น	จะชี้เช่นชั่วช้าให้สาใจ”

(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

ข้อความที่ยกมาเป็นช่วงที่สุนทรภู่พักเอาแรงที่ระยองสองวัน แต่พอจะเดินทางต่อนายแสงผู้นำทางกลับหนีหาย ซึ่งอาจเป็นเพราะความยากลำบากในการเดินทางจึงไม่ร่วมเดินทางต่อ จะเห็นได้ว่าตลอดระยะเวลาของการเดินทางค่อนข้างยากลำบากการที่สุนทรภู่จะบันทึกในแต่ละวันของการเดินทางนั้นย่อมเป็นไปได้ยาก

ความยากง่ายของคำประพันธ์ที่ใช้แต่ง เป็นอีกประการหนึ่งที่ผู้แต่งวรรณกรรม การเดินทางอาจแต่งเรื่องราวการเดินทางขึ้นในภายหลังการเดินทางครั้งนั้น ๆ ซึ่งอาจจะสังเกตได้ชัดเจนจากคำประพันธ์ประเภทโคลง เช่น ในโคลงนิราศสุพรรณ แต่งด้วยโคลงทั้งหมด 462 บท สุนทรภู่ใช้โคลงกลบทในการแต่งหลายรูปแบบ เป็นโคลงที่มีสัมผัสในเหมือนอย่างกลอน นอกจากนี้ยังพบว่า สุนทรภู่ใช้คำเอกโทษ โทโทษ จำนวนมากอาจเป็นเพราะต้องการให้ได้ความหมายดังที่ต้องการ ส่วนการรักษารูปโคลงเป็นเพียงเรื่องรอง การเดินทางครั้งนี้เป็นเรื่องราวการออกเดินทางไปสุพรรณบุรี เพื่อหาแร่หรือที่ท่านเรียกว่าปรอท หรือปูนเพชร ซึ่งเชื่อว่าเป็นแร่ที่ทำให้กลายเป็นทองได้และมีอยู่ในจังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งถ้าพิจารณาถึงการแต่งหรือการบันทึกที่เป็นรายวันในขณะที่เดินทางหรือเป็นการบันทึกหลังจากเดินทาง คงอาจพอสันนิษฐานได้ว่าโคลงนิราศสุพรรณ สุนทรภู่ น่าจะแต่งขึ้นหลังจากเสร็จสิ้นการเดินทางเพราะคำประพันธ์ประเภทโคลงแต่งยากกว่ากลอนนิราศหรือกลอนเพลงยาว และโคลงนิราศสุพรรณเป็นนิราศเพียงเรื่องเดียวที่ใช้โคลงในการแต่ง อาจกล่าวได้ว่าสุนทรภู่ชำนาญการแต่งกลอนเพลงยาวมากกว่าการแต่งโคลง ที่สำคัญอีกประการ การเดินทางของสุนทรภู่ครั้งนี้ ยากลำบากนักจนเกือบเอาชีวิตไม่รอด จุดประสงค์และความมุ่งหวังหลักของการเดินทางอยู่ที่ การค้นหาปูนเพชรและยาอายุวัฒนะไม่ใช่การเดินทางท่องเที่ยวและแต่งวรรณกรรมการเดินทางโดยตรง ดังนั้นเรื่องราวในโคลงนิราศสุพรรณจึงน่าจะแต่งขึ้นภายหลังจากเสร็จสิ้นการเดินทาง ซึ่งจากที่กล่าวมาความยากง่ายของฉันทลักษณ์มีผลต่อความเป็นรายวันในการแต่ง

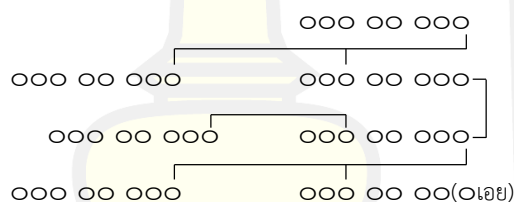
นอกจากกลอนนิราศของสุนทรภู่แล้ว ในนิราศลอนดอนของหม่อมราชวงศ์ทัฬหี ก้อาจเป็นการแต่งขึ้นหลังจากเสร็จสิ้นการเดินทาง เพราะนิราศลอนดอนปรากฏขึ้นหลังจากเดินทางกลับมาจากอังกฤษถึง 2 ปี ในครั้งเดินทางไปพร้อมกับคณะราชทูตไทยที่เชิญพระราชสาส์นและเครื่องมงคลราชบรรณาการ เดินทางไปถวายสมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรีย ในฐานะเป็นล่ามหลวงให้กับคณะทูต ในการเดินทางครั้งนั้น นิราศลอนดอน และจดหมายเหตุราชทูตไทยไปอังกฤษมีส่วนที่แตกต่างกันอย่างชัดเจน คือ ความเป็นทางการและไม่เป็นทางการในการบันทึก ความเป็นประจำวันในการบันทึก และการบันทึกหรือการแต่งขึ้นหลังจากการเดินทาง และในด้านความแตกต่างของลักษณะคำประพันธ์ คือ นิราศลอนดอนแต่งด้วยกลอนนิราศ 2414 คำกลอน จบด้วยโคลงสี่สุภาพ 5 บท ส่วนจดหมายเหตุราชทูตไทยไปอังกฤษ แบ่งเป็นตอนๆ มี 14 ตอน ส่วนเนื้อหาของนิราศลอนดอนคล้ายคลึงกับจดหมายเหตุราชทูตไทยไปอังกฤษ เนื้อหาเป็นการบันทึกเหตุการณ์ การพรรณนาสภาพบ้านเมือง การแสดงความคิดเห็นแทรกในเรื่องถือได้ว่าเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ชิ้นสำคัญ ด้วยความยาวของจำนวน

กลอนในนิราศและคุณค่าทางวรรณศิลป์ นิราศลอนดอนจึงเป็นวรรณกรรมที่ต้องใช้เวลาในการแต่งพอสมควร ซึ่งหม่อมราโชทัยน่าจะแต่งขึ้นหลังจากเสร็จสิ้นการเดินทางโดยมีจุดหมายเหตุราชทูตไทยไปอังกฤษเป็นบันทึกที่ช่วยจดจำเรื่องราวการเดินทางในครั้งนั้น

ข้อสังเกตอีกประการหนึ่ง คือในนิราศมักไม่ได้ระบุวันที่ชัดเจนในลักษณะรายวันเหมือนจดหมายเหตุระยะทางต่าง ๆ นิราศบางเรื่องอาจมีการกล่าวถึงวันที่ออกเดินทาง และวันสิ้นสุดการเดินทางแต่ตลอดระยะเวลาทางส่วนใหญ่ไม่ได้ระบุวันที่อย่างชัดเจน ด้วยเหตุนี้จึงอาจสันนิษฐานได้ว่านิราศบางเรื่องไม่ได้แต่งเป็นประจำวัน กวีอาจแต่งบ้างช่วงหลังจากการเดินทางในแต่ละช่วงที่มีโอกาสได้พักผ่อนเป็นระยะเวลายาวนาน หรืออาจแต่งหลังจากสิ้นสุดการเดินทางครั้งนั้น

ส่วนฉันทลักษณ์ในการแต่งกลอนนิราศการเดินทางในยุคที่นิยมใช้กลอนเพลงยาวในการแต่ง นั้น ยังมีการสืบทอดฉันทลักษณ์ของกลอนเพลงยาว กล่าวคือ กลอนบทแรกบังคับบทขึ้นต้นเพียง 3 วรรค เป็นกลอนขึ้นต้นไม่เต็มบท ขึ้นต้นด้วยวรรครับในบทแรก ส่วนบทต่อ ๆ ไป ยังคงมี 4 วรรคตลอด จำนวนคำในวรรคอยู่ระหว่าง 7-9 คำ ส่วนสัมผัสเป็นแบบกลอนสุภาพ ไม่จำกัดความยาวในการแต่ง แต่นิยมจบด้วยบาทคู่ และต้องลงด้วยคำว่าเอ๋ย ดังแผนผังดังนี้

ภาพประกอบที่ 6 ฉันทลักษณ์กลอนนิราศ

กลอนนิราศถือเป็นประเภทหนึ่งของกลอนเพลงยาวสืบทอดฉันทลักษณ์และธรรมเนียมการแต่งมาจากสมัยอยุธยาตอนปลาย นอกจากนี้เพลงยาวนิราศที่สืบทอดมาบางเรื่องมีลักษณะเป็นจดหมายเหตุบันทึกเหตุการณ์บ้านเมือง ดังที่ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2555) กล่าวว่า การเขียนเพลงยาวจดหมายเหตุเริ่มปรากฏประปรายในสมัยปลายอยุธยา เช่น เพลงยาวหม่อมพิมเสน และมีผู้สืบทอดแต่งเพลงยาวเช่นนี้ต่อมา เช่น เพลงยาวนิราศรบพม่าที่ท่าดินแดง เป็นต้น ธรรมเนียมการแต่งเพลงยาวจดหมายเหตุเช่นนี้ถูกนำมาผสมกับวรรณกรรมนิราศ จึงเกิดเอากลอนมาแต่งนิราศกันแพร่หลายและกลายเป็นแบบนิราศที่มีผู้นิยมอย่างกว้างขวาง ซึ่งเพลงยาวนิราศบทขึ้นต้นมักมีลักษณะของเพลงยาวจดหมายรักของหนุ่มสาวมักกล่าวถึงความรัก ความสัมพันธ์ในเชิงของจดหมายรักเป็นการผสมผสานระหว่างวรรณกรรมการพลัดพรากกับขนบของการแต่งเพลงยาวกล่าวคือเอาเพลงยาวจดหมายเหตุไปพรรณนาความคิดถึงของกวีที่มีต่อหญิงคนรักในขณะเดียวกันประเพณีเพลงยาวแบบฝากรักก็ยังมีแฝงอยู่มีการฝากรักหรือรำลึกถึงความเก่าระหว่างตนกับคนรักเหมือนเพลงยาวทั่วไปตอน

เริ่มต้นเรื่องจากนั้นก็รำพึงถึงความอาลัยของตนที่ต้องจากหญิงคนรักไป ดังตัวอย่างในเพลงยาวนิราศ
รบพม่าที่ท่าดินแดง บทพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ดังตัวอย่างบทขึ้นต้นดังนี้

ทุกอนงค์ทรงลักษณ์อันสุนทร	แสนรักสุดรักภริมย์สมร
ประกอบศักดิ์สมบุรณ์จำรูญเนตร	สถาวรพูนสวาศีสวัสดิ
แสนกระสันป่วนป่วนฤทธิวี	อักเรตงอนงามจำเรียวศรี
อันราศิมิให้เคื่องระคางข้อง	มีมโนเสนห็น้อมถนอมนวล
หวังสวาศีมีรู้ขาดอารมณ์ครวญ	ปองประคองนึ่มเนื่อถนอมถนอม
เกษมศุภภริมย์สมสมาน	เปนที่ชวนชูชื่นทุกอิริยา
ไม่นิราศขาดชมสักเวลา	เคยสำราญมิได้แรมนิราศ
	บำเรอล้อมพร้อมหน้าไม่ราวัน

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2464)

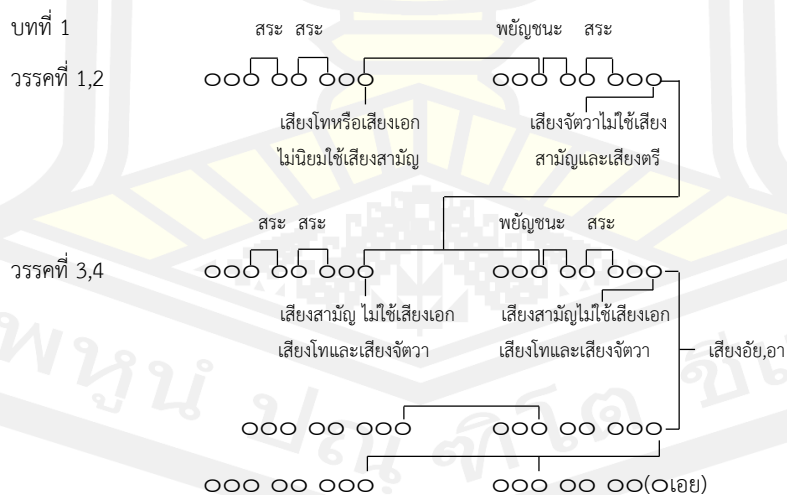
จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าบทขึ้นต้นเพลงยาวนิราศรบพม่าที่ท่าดินแดงนี้เป็นบทฝากรักตาม
ประเพณีการแต่งเพลงยาวเชิงสังวาสของหนุ่มสาว ซึ่งต่อจากบทนี้มีลักษณะของความเป็นนิราศ
จดหมายเหตุที่บอกสาเหตุของการต้องเดินทางพลัดพรากจากนางผู้เป็นที่รักเพื่อไปรบป้องกันอธิปไตย
ของประเทศ ดังตัวอย่าง

นิจาเอ๋ยไอ้กรรมจึงจำไกล	มาซ้ำให้ทุเรศร้างมไหสรวรย์
ก็เพราะมือริราชไภยัน	เข้าหักหันด่านแดนบุรีรมย์
จึงต้องกรูกริธาพลากร	มาจำจรจากศุขเกษมสม
สาระพัดสิ่งสวัสดิ์ที่เคยชม	ก็นิยมให้วิโยคด้วยจำเปน
เมื่อวันออกนาเวศทุเรศสถาน	แสนสงสารสุดอาลัยใครจะเห็น
ที่เคยทัศนเจ้าทุกเข้าเย็น	เพราะเกิดเชิญจึงต้องละสละมา

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2464)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าการแต่งในลักษณะที่กล่าวมานี้ถือเป็นการสืบสรรค์ความเป็น
กลอนเพลงยาวฝากรักหนุ่มสาวและวรรณกรรมของการพลัดพราก โดยมีการสร้างสรรค์เพิ่มเติม
ปรับเปลี่ยนสู่ความเป็นวรรณกรรมการเดินทางที่มีลักษณะของจดหมายเหตุการเดินทางเป็นบันทึก
เหตุการณ์ประเภทกลอนนิราศ ซึ่งเนื้อหาของเพลงยาวนี้มีการให้รายละเอียดของการเดินทาง เส้นทาง
การเดินทาง การจัดทัพ การวางแผนศึก ถือเป็นการจดหมายเหตุที่บันทึกเหตุการณ์การสงครามในสมัย
รัชกาลที่ 1 ระหว่างไทยกับพม่า

นอกจากนี้ในยุคที่นิยมใช้กลอนเพลงยาวแต่งนิราศหรือในช่วงต้นรัตนโกสินทร์นี้ ปรากฏมีการสร้างสรรค์ฉันทลักษณ์ของกลอนนิราศให้มีความไพเราะยิ่งขึ้นโดยเฉพาะกลอนของสุนทรภู่ นอกจากมีการสืบทอดฉันทลักษณ์ของกลอนเพลงยาวแล้ว สุนทรภู่มิมีการสร้างสรรค์ลักษณะกลอนที่มีความไพเราะยิ่งขึ้น กล่าวคือ ช่วงจังหวะของกลอนในแต่ละวรรคของสุนทรภู่มิมีความสม่ำเสมอ ช่วงจังหวะที่นิยมใช้ คือ ช่วงจังหวะแบบ 3/2/3/ วรรคละ 8 พยางค์และแบบ 3/3/3 วรรคละ 9 พยางค์ ลักษณะเด่นที่ทำให้กลอนของสุนทรภู่มิมีความไพเราะยิ่งขึ้นคือการเพิ่มสัมผัสในเข้าไปในกลอนโดยลักษณะสัมผัสในของกลอน สุนทรภู่มิเขียนกลอนวรรคที่ 1 และวรรคที่ 3 ให้มีสัมผัสในเสมอ และเป็นสัมผัสสระทั้งสองช่วง คือช่วงแรกและช่วงหลัง ส่วนสัมผัสในของกลอนวรรคที่ 2 และวรรคที่ 4 สุนทรภู่มิเขียนกลอนให้ช่วงแรกเป็นสัมผัสพยัญชนะ หรือไม่มีสัมผัสบ้างเล็กน้อย ส่วนกลอนช่วงหลังเป็นสัมผัสสระเสมอ ด้านการใช้เสียงวรรณยุกต์ของคำ สุนทรภู่มินิยมใช้เสียงโทกับเสียงเอก เป็นเสียงท้ายวรรคที่ 1 และนิยมใช้เสียงตรีกับเสียงจัตวาบ้างพอสมควรส่วนเสียงสามัญไม่นิยมใช้ คำท้ายวรรคที่ 2 สุนทรภู่มินิยมใช้ให้เป็นเสียงจัตวา และใช้เสียงเอกกับเสียงโทบ้างเป็นบางครั้ง คำท้ายวรรคที่ 3 สุนทรภู่มินิยมใช้เป็นเสียงสามัญ และใช้เสียงตรีเป็นเสียงคำท้ายวรรคที่ 3 บ้างเป็นบางครั้ง คำท้ายในวรรคที่ 4 สุนทรภู่มินิยมใช้เสียงสามัญ มีการใช้เสียงตรีบ้างเป็นบางครั้ง ลักษณะเด่นอีกอย่างหนึ่งคือ ใจความสำคัญภายในวรรค สุนทรภู่มิจะเขียนกลอนมีใจความสิ้นสุดภายในวรรคโดยไม่อาศัยข้อความในกลอนวรรคอื่นมาอธิบายความเสริม ดังนั้นกลอนของสุนทรภู่มิจึงมีความหมายทำให้เข้าใจได้ในกลอนวรรคนั้น ๆ ดังลักษณะของการสืบทอดฉันทลักษณ์ ดังนี้

ภาพประกอบที่ 7 ฉันทลักษณ์และขนบการแต่งกลอนเพลงยาว

ข้อสังเกตที่สำคัญเกี่ยวกับฉันทลักษณ์และขนบนิยมการแต่งกลอนเพลงยาว ฉันทลักษณ์ประเภทกลอนเพลงยาวเป็นฉันทลักษณ์ที่สามารถบรรยายเรื่องราวของการเดินทาง การผจญภัย รวมทั้งการบรรยายประสบการณ์ใหม่ ๆ ในสิ่งที่ได้พบเห็น ได้ค่อนข้างดี คือวรรณกรรมประเภทกลอนนั้นสามารถพรรณนาให้เกิดจินตภาพสามารถนำเสนอเรื่องราวการเดินทางและรายละเอียดได้ง่ายกว่าการใช้คำประพันธ์ประเภทโคลงในการแต่ง เพราะโคลงมีข้อจำกัดในเรื่องของจำนวนคำในวรรคและการบังคับเอกโท ดังนั้นกลอนเพลงยาวจึงสามารถพรรณนาการเดินทางให้เกิดความสนุกสนาน ความตื่นตันท่อประสบการณ์ใหม่ ๆ การผจญภัยรวมทั้งการนำเสนอทัศนะต่าง ๆ ของกวีที่พบเห็นระหว่างเดินทาง ซึ่งถือเป็นยุคที่รสนิยมของผู้เสพวรรณกรรมโดยเฉพาะไพร่ประชาชนที่พอรู้หนังสือนิยมเสพความเป็นสำนิยมของวรรณกรรมและการเดินทางมากขึ้น

ส่วนธรรมเนียมนิยมในการแต่งกลอนเพลงยาวในยุคนี้พบว่าการสืบสรรค์กลอนนิราศในยุคสมัยนิยมกลอนเพลงยาวนิราศนั้น ถือได้ว่าเป็นการรับธรรมเนียมของเพลงยาวและวรรณกรรมการพลัดพรากประเภทนิราศมาแต่งร่วมกันเพื่อบันทึกเรื่องราวการเดินทาง กล่าวคือกลอนนิราศในยุคนิยมกลอนนิราศหรือในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้กลอนนิราศส่วนใหญ่มีลักษณะของวรรณกรรมบันทึกและเล่าเรื่องการเดินทางแต่มีการคร่ำครวญถึงหญิงคนรักตามธรรมเนียมของเพลงยาวและนิราศ ผู้แต่งและผู้เสพกลอนนิราศนอกจากเสพรสเชิงสังวาสระหว่างชายหญิงและรสของการพลัดพรากคร่ำครวญถึงนางผู้เป็นที่รักแล้วนั้น รสของกลอนนิราศที่สำคัญในยุคนี้คือ รสของเรื่องเล่าจากการเดินทาง ความตื่นตาตื่นใจกับสถานที่ใหม่ ๆ การผจญภัย รายละเอียดเส้นทาง ประเพณีวัฒนธรรมที่ผู้เดินทางได้พบเห็น ดังตัวอย่างในนิราศเมืองแกลงของสุนทรภู่ ที่เริ่มเรื่องด้วยการพรรณนาความอาลัยต่อหญิงที่ตนรักตามขนบกลอนนิราศเดิม จากนั้นเป็นการพรรณารายละเอียดของการเดินทาง ดังนี้

จะมีคูมิได้อยู่ประคองเซย	ไอ้สังเวชวาศนานิจาเอ๋ย
ถึงทุกขีใครในโลกที่ไศกเศร้าย	ต้องละลายดวงใจไว้ไกลตา
จะพลัดพรากจากกันไม่ทันลา	ไม่เหมือนเราภุมรินถวิลหา
ไอ้จำใจไกลนุชสุดสวาดี	ใช้แต่ตาต่างถ้อยสุนทรวอน
ให้เห็นอกตกยากเมื่อจากจร	จึงนิราศเรื่องรักเปนนอักษร
กับศิษย์น้องสองนายล้วนชายหนุ่ม	ไปตงดอนแดนป่าพานาวัน
กับนายแสงแจ้งทางกลางอารัญ	น้อยกับพุ่มเพื่อนไร่ในไพร่สันต์
	จะพากันแรมทางไปต่างเมือง
	(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าสุนทรภู่แต่งเริ่มต้นเรื่องนิราศเมืองแกลงโดยการกล่าวถึงความทุกข์ที่ต้องพลัดพรากจากนางผู้เป็นที่รักเพื่อเดินทางไกลจึงได้แต่งวรรณกรรมนิราศเรื่องนี้ขึ้นมา ลักษณะเช่นนี้ถือเป็นการรักษาขนบของวรรณกรรมนิราศที่วรรณกรรมนิราศนั้นเป็นวรรณกรรมที่แต่งขึ้นเมื่อคราวต้องจากนางผู้เป็นที่รัก นอกจากนี้การนำสิ่งที่พบเห็น เช่น หมู่บ้านตำบลหรือสถานที่ที่เดินทางผ่านมาเป็นกลอุปกณ์ในการพรรณนาถึงนางที่จากมา ลักษณะเช่นนี้ยังปรากฏการสืบทอดและพรรณนาความเช่นนี้อยู่ ดังตัวอย่าง

ถึงย่านยาวดาวคนองคหนึ่งนึ่ง	ยิ่งดึกยิ่งเสียใจใครจะเหมือน
พระพายพานสำนเสียวทรวงสเทือน	จนเดือนเคลื่อนคล้อยดงลงไรไร
ไอ้ดูเดือนเหมือนดวงสุดาแม่	กระต่ายแลเหมือนฉันทพิศมัย
เห็นแสงจันทร์อันกระจ่างคอยสำอาง	เดือนครรโลลับตาแล้วอาวรณ์
ถึงอารามนามชื่อวัดดอกไม้	คิดถึงไปแนบทรวงดวงสมร
หอมสุคนธ์เคียงกายขจายจร	โอยยามนอนห่างนางระคางคาย
ถึงบางฝั่งฝั่งรังก็รั้งร้าง	พี่ร้างนางร้างรักสมัคหมาย
มาแสนยากฝากชีพกับเพื่อนชาย	แม่เพื่อนตายมิได้มาพยาบาล
	(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าสุนทรภู่มิการนำชื่อหมู่บ้าน ย่าน ตำบล มาเป็นกลอุปกณ์ในการการพรรณนาความอาลัยอาวรณ์ต่อนางผู้เป็นที่รัก โดยมีปรากฏการพรรณนาเช่นนี้แทรกในเนื้อเรื่องบ้างแต่ไม่ได้ยึดเป็นสาระสำคัญที่ต้องกล่าวถึงนางผู้เป็นที่รักทุกครั้งไปเมื่อผ่านสถานที่ต่าง ๆ การพรรณนาความรู้สึกอาลัยอาวรณ์เป็นไปในลักษณะของอารมณ์ที่เกิดขึ้นจริงจากสิ่งที่พบเห็น กระตุ้นให้เกิดการคิดถึงเมื่อเดินทางไกล ซึ่งโดยธรรมชาติของผู้เดินทางย่อมจำต้องคิดถึงอาลัยอาวรณ์สิ่งต่าง ๆ ยิ่งเมื่อถูกกระตุ้นจากสภาพแวดล้อมรอบข้าง อีกทั้งการเดินทางไกลเป็นการพลัดพรากจากสถานที่เดิม ๆ พบเจอสถานที่แตกต่างไม่คุ้นชิน พบเจอผู้คนวัฒนธรรมใหม่ย่อมเกิดความคิดถึงเป็นธรรมดา ดังนั้นการถูกกระตุ้นจากสิ่งที่พบเห็นและมีการนำสิ่งเหล่านั้นมาเป็นกลอุปกณ์ในการพรรณนาถึงนางผู้เป็นที่รักนั้นจึงเกิดขึ้นอย่างเป็นธรรมชาติ มากกว่าการยึดตามขนบการแต่งนิราศแบบเดิมที่มักนำชื่อหมู่บ้าน ตำบล หรือสิ่งที่พบเห็นมากล่าวเชื่อมโยงถึงนางผู้เป็นที่รักตลอดทั้งเรื่อง โดยไม่สามารถที่จะวิเคราะห์ได้ถึงอารมณ์ความรู้สึกว่าเป็นความรู้สึกอาลัยอาวรณ์ที่แท้จริงของผู้ที่เดินทาง

นอกจากนี้กลอนนิราศในยุคนี้เน้นการพรรณนารายละเอียด สภาพแวดล้อมที่เดินทางผ่าน ทั้งเส้นทาง ธรรมชาติสองข้างทาง ผู้คนวัฒนธรรมประเพณีที่ได้พบเห็น มีความเป็นวรรณกรรม การเดินทางมากกว่าวรรณกรรมการปลัดพรากที่เน้นแสดงความรู้สึกอาลัยถึงผู้ที่จากมา ดังตัวอย่าง

ถึงทับนางวางเวงฤไทยวัช	เห็นแต่ทับชวานาอยู่อาไศรย
นางชวานาก็ไม่น่าจะชื่นใจ	คราบซีไคคร่ำครำดังทากราม
อันนางในนี้คราถึงทาชี	ดีกว่านางทั้งนี้สักสองสาม
ไอ้ปลัดพรากจากบุรีนแล้วสิ้นงาม	ยิ่งคิดความขวัญหายเสียดายกรุง
ถึงบางพลีมีเรือนอารามพระ	ดูระกะตาชทางไปกลางทุ่ง
เปนเลนลุ่มลึกเหลวเพียงเอวพุง	ต้องลากจูงจ้ำจวนอยู่รายเรียง
ดูเรือแพแออัดอยู่ยัดเยียด	เข้าเบียดเสียดแทรกกันสนั่นเสียง
แจวตะกูดเกะกะปะกะเชียง	ข้างท่มเถียงโดนดุนกันวุ่นวาย

(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าสุนทรภู่มิการแสดงทัศนะต่อผู้คนที่ได้พบเห็นว่าหญิงชวานา ไม่สะอาดสะอ้านเหมือนนางใน ทำให้เกิดอารมณ์คิดอาลัยต่อสถานที่ที่จากมา นอกจากนี้จากตัวอย่าง ยังพรรณาสภาพวิถีชีวิตของผู้คน การสัญจรทางเรือ ถือเป็นการเล่นเรื่องการเดินทางที่ให้รายละเอียด อย่างชัดเจน เป็นแนวทางให้ผู้อ่านวรรณกรรมสามารถเดินทางไปยังสถานที่ดังกล่าวที่ปรากฏในเรื่อง ได้เมื่อมีโอกาสต้องเดินทาง

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าขนบและนวลักษณ์ด้านรูปแบบของกลอนนิราศ นั้นพัฒนามา จากกลอนเพลงยาวฝากรักของหนุ่มสาวซึ่งเป็นเพลงชาวบ้าน ส่วนธรรมเนียมในการแต่งกลอนเพลง ยาวนิราศในยุคนี้มีการสืบทอดลักษณะของกลอนเพลงยาวและวรรณกรรมนิราศผสมผสานกัน กล่าวคือ การนำประเพณีเพลงยาวแบบฝากรักก็ยังมีแฝงอยู่มีการฝากรักหรือรำลึกถึงความหลัง ระหว่างตนกับคนรักเหมือนเพลงยาวทั่วไปตอนเริ่มต้นเรื่องจากนั้นก็รำพึงถึงความอาลัยของตนที่ต้อง จากหญิงคนรักไปตามขนบของนิราศ นอกจากนี้ผู้แต่งยังมีการสร้างสรรค์ทั้งทางด้านฉันทลักษณ์และ เนื้อหากลายเป็นวรรณกรรมของการเดินทางที่มีจุดมุ่งหมายในการแต่งวรรณกรรมนิราศเปลี่ยนไปสู่ ความเป็นวรรณกรรมที่พรรณนารายละเอียดของการเดินทางมากขึ้น เป็นวรรณกรรมที่ให้ข้อมูลการ เดินทาง สภาพแวดล้อม เส้นทางการเดินทางไปยังสถานที่ต่าง ๆ รวมถึงรสของการท่องเที่ยวผจญภัย ทำให้กลอนนิราศมีลักษณะของบันทึกการเดินทาง จดหมายเหตุการเดินทาง เป็นวรรณกรรม เชิงสัจนิยมซึ่งถือว่าได้รับความนิยมในยุคนี้มากขึ้น

4.2.2 ด้านเนื้อหา

วรรณกรรมการเดินทางประเภทนิราศในต้นรัตนโกสินทร์ ต่อเนื่องจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์นั้น เนื้อหาของวรรณกรรมนิราศมีการยึดขนบของความเป็นวรรณกรรมแห่งการปลัดพราก มีร่ำพียงถึงความอาลัยของตนที่ต้องจากหญิงคนรักไปตามขนบของนิราศ ส่วนนวลักษณ์คือเนื้อหาที่ให้ความสำคัญกับการพรรณนารายละเอียดของการเดินทางมากขึ้น เป็นวรรณกรรมที่ให้ข้อมูลการเดินทาง สภาพแวดล้อม เส้นทางการเดินทางไปยังสถานที่ต่าง ๆ รวมถึงรสของการท่องเที่ยวผจญภัย ทำให้นิราศมีลักษณะของบันทึกการเดินทาง จดหมายเหตุการเดินทาง เป็นวรรณกรรมเชิงสังนิยมซึ่งถือว่าได้รับความนิยมในยุคนี้มากขึ้น ซึ่งมีรายละเอียดของธรรมเนียมและข้อจำกัดทางด้านฉันทลักษณ์ที่แตกต่างกันไปตามฉันทลักษณ์ที่ใช้ในการแต่งนิราศ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

“ขนบและนวลักษณ์ด้านเนื้อหาของโคลงนิราศ” เนื้อหาของโคลงนิราศในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ เนื้อหาของโคลงนิราศให้ความสำคัญกับการพรรณนารายละเอียดการเดินทางที่มากขึ้น เช่น พาหนะที่ใช้ในการเดินทาง เส้นทางที่เดินทางไปถึง สถานที่ใหม่ความน่าตื่นตาตื่นใจ การผจญภัย รวมถึงสภาพผู้คน สังคมและประเพณีวัฒนธรรมที่ได้พบเห็น โคลงนิราศในยุคนี้มีความเป็นวรรณกรรมเชิงสังนิยมมากขึ้น แต่การพรรณนารายละเอียดต่าง ๆ อาจพรรณนาได้ไม่ละเอียดเท่าวรรณกรรมการเดินทางประเภทกลอนนิราศ และจดหมายเหตุ ซึ่งอาจเป็นเพราะโคลงนิราศเป็นวรรณกรรมการเดินทางในยุคแรกๆ ที่ผู้แต่งต้องการแสดงอารมณ์การปลัดพรากและคร่ำครวญถึงนางผู้เป็นที่รักเมื่อต้องเดินทางไกล และอาจเป็นเพราะบังคับและฉันทลักษณ์ของวรรณกรรมประเภทโคลงไม่เอื้ออำนวยเหมือนกลอนนิราศและจดหมายเหตุการเดินทางที่สามารถพรรณนารายละเอียดของเนื้อหาต่าง ๆ ได้ง่ายกว่าฉันทลักษณ์ประเภทโคลง

เนื้อหาที่กล่าวถึงตำนานสถานที่ในยุคนี้มีการสืบทอดลักษณะของการพรรณนามาจากโคลงนิราศยุคที่ผ่านมา กล่าวคือมีการกล่าวถึงนิทาน ตำนาน และประวัติสถานที่ต่าง ๆ โดยกล่าวเชื่อมโยงถึงนางผู้เป็นที่รัก ดังตัวอย่างในโคลงนิราศชุมพร ของพระพิพิธสาส์

ถึงศาลเทเวศไหว้	พระแมดวง
ขอเผด็จทุกข์แวง	เท่าฟ้า
พระเอยสิทธิคุณแรง	เร็วช่วย
คืนควบปล้นเห็นหน้า	นิมน้องยาใจ ๆ
พระแมดวงผดุงประดิษฐ์ตั้ง	สารบาญ
เชิญช่วยจำจาดจาร	เทวษไว้
รายเรียงจากยุพมาลย์	มาโนช

บวกบอกบายชี้ได้

ทุกข้อย่อยรายทาง ฯ

(พระพิพิธสาส์น, 2563)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าผู้แต่งกล่าวถึงตำนานของศาลเจ้าพระแมตงซึ่งเป็นศาลที่มีความศักดิ์สิทธิ์เป็นที่เคารพบูชาของผู้คน ศาลเจ้าพระแมตงช่วยคลอบคลุมให้ผู้ที่มากราบไหว้สักการะบูชาสมความปรารถนาได้ ซึ่งมีการกล่าวเชื่อมโยงถึงนางผู้เป็นที่รักจากการขอพรให้ได้พบหน้านางผู้เป็นที่รักเร็วๆ ลักษณะของการกล่าวถึงนิทาน ตำนาน และประวัติสถานที่ต่าง เช่นนี้ถือเป็นลักษณะเด่นของวรรณกรรมนิราศประเภทโคลงรวมทั้งวรรณกรรมนิราศประเภทกลอนด้วย ลักษณะเช่นนี้ถือเป็นกลวิธีหนึ่งที่ทำให้การกล่าวถึงนิทาน ตำนาน สถานที่ มีความไพเราะช่วยเชื่อมโยงกันระหว่างนักเดินทางและการเล่าถึงตำนานต่าง ๆ ให้กลมกลืนกับอารมณ์ของกวีโดยที่ไม่ได้ละทิ้งความเป็นวรรณกรรมที่แสดงอารมณ์การพลัดพรากและคร่ำครวญถึงนางผู้เป็นที่รัก

ส่วนเนื้อหาที่กล่าวถึงรายละเอียดต่าง ๆ ของการเดินทาง เช่น เส้นทาง พาหนะ การดำรงชีวิตขณะเดินทางในโคลงนิราศการเดินทางยุคนี้ปรากฏการสืบทอดขนบการพรรณนาให้รายละเอียดต่าง ๆ มาจากโคลงนิราศยุคที่ผ่านมา ลักษณะของการสืบทอดขนบ คือ การหยิบเอาธรรมชาติแวดล้อมระหว่างเส้นทางทั้งบ้านเมือง ธรรมชาติป่าไม้ ตลอดเส้นทางเป็นวัสดุอุปกรณ์ในการแต่งพรรณนาถึงนางผู้เป็นที่รัก จึงขาดไม่ได้ที่จะต้องกล่าวถึงสิ่งแวดล้อมตลอดเส้นทางรวมถึงสถานที่ต่าง ๆ ที่เดินทางผ่าน ซึ่งเมื่อกล่าวถึงสถานที่ที่มีการเดินทางผ่านถึงตามลำดับจะทราบเส้นทางของการเดินทางนั้น ๆ ถือเป็นกาให้รายละเอียดเส้นทาง และพาหนะในการเดินทาง

ส่วนนวลักษณ์ใหม่ในยุคนี้ คือ โคลงนิราศหลายเรื่องมีเนื้อหาที่พรรณนาถึงนางผู้เป็นที่รักน้อยลง แต่เพิ่มเติมเนื้อหาที่เป็นรายละเอียดต่าง ๆ ของการเดินทางมากขึ้นกว่าเดิมในลักษณะการให้ประสบการณ์ของการเดินทางมากขึ้น โดยเฉพาะในโคลงนิราศสุพรรณของสุนทรภู่ ที่รสของวรรณกรรมอยู่ที่สาระการเดินทางและการผจญภัยตามหาสิ่งของล้ำค่า ดังตัวอย่างในโคลงนิราศสุพรรณของสุนทรภู่ ดังนี้

เนื้อหาการพรรณนาเส้นทางและสภาพแวดล้อมระหว่างเส้นทางที่เดินทางผ่านในโคลงนิราศสุพรรณของสุนทรภู่ ดังตัวอย่าง

ออกแควแม่น้ำปาก	คลองโยง
แดนด่านบ้านเรือนโรง	เรียดคั่ง
ชื่อลานตากฟ้าโถง	ทุ่งรอบ ขอบแฮ
เอนย่น้ำค้างฟุ้ง	ฟากฟ้าสากล ฯ

ชาวบ้านร้านเรือกตั้ง	ตากปลา
แต่ปากว่าตากฟ้า	เฟื่องฟุ้ง
กว้างขวางทรงวัดวาไฉ่ช่อง	คลองแฮ
ริมฝั่งพริ้งผัดบุง	ยอดแยมแซมไสว ฯ
	(สุนทรโวหาร (ภู่), 2510)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าสุนทรภู่บรรยายรายละเอียดสภาพแวดล้อมได้อย่างชัดเจน โดยเน้นนำเสนอรายละเอียดของการเดินทางมากกว่าการการคร่ำครวญถึงนางผู้เป็นที่รักเน้นการนำเสนอประสบการณ์ที่ได้อพบเห็นใหม่ ๆ ตลอดเส้นทาง ซึ่งถือเป็นโคลงนิราศที่เน้นการนำเสนอเนื้อหาที่เกิดจากประสบการณ์ที่ได้อพบเห็นใหม่ ๆ จากการเดินทางและการผจญภัยได้ชัดเจนที่สุดในวรรณกรรมการเดินทางประเภทโคลงนิราศในยุคต้นรัตนโกสินทร์ที่ประชาชนนิยมเนื้อหาของวรรณกรรมที่เป็นสัจนิยมมากขึ้น นอกจากนี้แล้วในนิราศสุพรรณของสุนทรภู่ ยังปรากฏเนื้อหาการดำรงชีวิตขณะเดินทางและเนื้อหาที่กล่าวถึงผู้คนต่างวัฒนธรรม ดังตัวอย่างในโคลงนิราศสุพรรณ ดังนี้

ลูกลาวสาวรุ่นร้อง	ทักทาย
เรือพีมี่สิ่งชาย	ค่อยไหว้
ลูกเราเหล่าหนุ่มอาย	แอบเด็ก เล็กแฮ
สอนกระสาบตาบให้	ว่าชื่อหญ่าจ่า ฯ
หนูพัตพลัดพลอดหื้อ	เลียนลาว
มีหมากหยากสู่สาว	ซิ่นแล้ว
บ้านเจ้าเค้าเหนียวขาว	ขายมั่ง กระมั่งแม่
ตาบยามถามหาแห้ว	แห่งนี้มีฤ ฯ
ลาวไปไทพื่อน้อง	มองเมียง
มีดคำทำร้ายเรียง	เราะร้าน
กลั่นซุบอุบอิบเอียง	กแอมแอบ แยบเอย
ขอหมากปากสันส้าน	ทดท่อย่อหญิง ฯ
ราตรีพื่อน้องอ่อน	เอนดู
ซิ่นใหญ่ใส่หมากพลู	นาบให้
แห้วเลือกเฟือกถั่วภู	พัตรับ กลับแฮ
จสั่งมั่งไม่ได้	เดียดหน้าดำตี ฯ

ดึกลาวสาวรุ่มเกล้า	มาเดี้ยว
ให้กระเข้าเข้าเหนียว	นั่งไก่อ๊
ถอยหลีกอีกบ่อเหลียว	เลยลูก กูเออย
กลั่นรับกลับจุดได้	ตอบโต้โมทนา ฯ

(สุนทรโวหาร (ภู่), 2510)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าสุนทรภู่บรรยายถึงการพบปะผู้คนต่างวัฒนธรรมคือหมู่บ้านลาวที่เดินทางผ่านและการดำรงชีวิตระหว่างเดินทาง การหาหมากพลูข้าวปลาอาหารจากคนพื้นถิ่นที่ค้างคืนพักแรมขณะเดินทางผ่าน ซึ่งเป็นการให้รายละเอียดอย่างละเอียดรวมถึงพฤติกรรมระหว่างผู้เดินทางและผู้คนพื้นถิ่นได้เป็นอย่างดี

นอกจากนี้วลักษณ์ด้านเนื้อหาที่สำคัญประการหนึ่งคือ ผู้แต่งมักเชื่อมโยงธรรมชาติที่พบเห็นกับหลักธรรม หลักคิด หรือเปรียบกับพฤติกรรมของผู้คนในสังคม ดังตัวอย่างในโคลงนิราศสุพรรณ ของสุนทรภู่ ดังนี้

กาน้ำดำแหวกห้วย	วาริน
คาบขอกขแยงกิน	เก่งแท้
เด็กโห่โผล่ผลุนบิน	ปเปียกปีกแฮ
ยางรอกดอกบัวแช่	สนั่นร้องซ้องเสียง ฯ
กาเหี่ยวเที่ยวว้าวอน	เวหา
ร่อนร้ายหมายมัจฉา	โฉบได้
ขุนนางอย่างเฉียวกา	กินสัตว์ สูเอย
โถมจับปรับไหมไซ้	เช่นข้าดำตี ฯ
ยางเจ้าเขาจับจ้อง	จิกปลา
กินเล่นเป็นพักสา	ศุขล้ำ
กระลาการท่านส้าทือสัต	ส่วดิแฮ
บนทรพกลลับกลิ้งเกล้า	กล่าวคล้ายฝ่ายยาง ฯ

(สุนทรโวหาร (ภู่), 2510)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าสุนทรภู่มีการพรรณนาธรรมชาติที่ได้พบเห็นเชื่อมโยงกับหลักธรรม หลักคิด หรือเปรียบกับพฤติกรรมของผู้คนในสังคม ถือได้ว่าความเข้าใจโลกที่สุนทรภู่เปรียบเทียบกับนี้เป็นผลจากการเดินทางพบเห็นสิ่งใหม่ ๆ สถานที่ใหม่ ๆ ซึ่งช่วยสร้างความรู้และประสบการณ์ทำให้เข้าใจธรรมชาติ ชีวิตและโลกที่กว้างและชัดเจนขึ้น

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าผู้แต่งโคลงนิราศในยุคนี้สืบทอดขนบการพรรณนาเนื้อหา มาจากยุคแรกเริ่มโคลงนิราศ กล่าวคือ เนื้อหาของโคลงนิราศ มีเนื้อหาที่กล่าวถึงผู้คน สังคมและวัฒนธรรม มีการกล่าวถึงนิทาน ตำนาน และประวัติสถานที่ต่าง ๆ มากขึ้น แต่โคลงนิราศยังยึดขนบเดิมคือ มีการหยิบเอาธรรมชาติแวดล้อมระหว่างเส้นทางทั้งบ้านเมือง แม่น้ำลำคลอง ป่าเขา ธรรมชาติตลอดเส้นทางเป็นวัสดุอุปกรณ์ในการแต่งพรรณนาโดยการเชื่อมโยงถึงนางผู้เป็นที่รัก ด้วยลักษณะเช่นนี้จึงขาดไม่ได้ที่จะต้องกล่าวถึงสิ่งแวดล้อมตลอดเส้นทางรวมถึงสถานที่ต่าง ๆ ที่เดินทางผ่าน ลักษณะนวลักษณ์ของเนื้อหาโคลงนิราศในยุคนี้คือมีเนื้อหาที่พรรณนารายละเอียดต่าง ๆ มากขึ้น โดยลดการพรรณนาการคร่ำครวญถึงนางผู้เป็นที่รักลงแต่ยังคงกล่าวถึงนางผู้เป็นที่รักตามขนบของวรรณกรรมนิราศ

“ขนบและนวลักษณ์ด้านเนื้อหาของกลอนนิราศ” พบว่านอกจากผู้ประพันธ์จะสืบทอดขนบของการพรรณนาเนื้อหาที่เกี่ยวกับการคร่ำครวญอาลัยอาวรณ์จากผู้ที่จากมาแล้วนั้น กลอนนิราศในยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์ถึงรัชกาลที่ 5 นี้ ผู้แต่งมีการสร้างสรรค์นวลักษณ์ด้านเนื้อหา คือ เนื้อหาของกลอนนิราศมีการให้รายละเอียดของการเดินทางมากขึ้น เช่น เนื้อหาที่กล่าวถึงพาหนะเดินทาง เส้นทางที่เดินทางไปถึง สถานที่ใหม่ ความน่าตื่นตาตื่นใจ การผจญภัย รวมถึงสภาพผู้คน สังคมและประเพณีวัฒนธรรมที่ได้พบเห็นผ่านสายตาของผู้เดินทางพรรณนาความจริงเป็นไปในลักษณะของความเป็นอัตวิสัย กลอนนิราศในยุคนี้ถือว่ามีความเป็นวรรณกรรมเชิงสังคมนิยมมากขึ้น มากกว่าการเป็นวรรณกรรมที่มุ่งแสดงความงามตามรสวรรณคดี

กลอนเพลงยานิราศในยุคนี้เป็นลักษณะของการบันทึกเรื่องราวของตนเองเดินทางไปยังสถานที่ต่าง ๆ ตามโอกาสและจุดประสงค์ที่ต่างกันไป ผู้เดินทางมีการแทรกทัศนระต่อสภาพผู้คน สังคมและวัฒนธรรมที่พบเห็น ซึ่งการแทรกทัศนระที่พบเห็นในขณะที่เดินทางมี 2 ลักษณะคือ การพรรณนาแบบสัมพัทธ์ทัศนระ (Relative Vision) คือ การที่กวีได้เห็นสิ่งต่าง ๆ แล้วแสดงออกมาโดยถือตัวเองเป็นใหญ่มักเกี่ยวกับอารมณ์ นิสัย ใจคอ สิ่งแวดล้อม ฐานะความเป็นอยู่และผลประโยชน์ของตนมีความจริงเฉพาะตนเท่านั้น หรือที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า การเขียนแบบจิตวิสัย (Subjective) และการพรรณนาแบบวิสุทธ์ทัศนระ (Absolute Vision) ซึ่งในยุคนี้ปรากฏการพรรณนาแบบวิสุทธ์ทัศนระมากขึ้น คือ การที่กวีมองเห็นสิ่งต่าง ๆ แล้วแสดงออกถึงความจริงต่าง ๆ ของโลก ถือความจริงเป็นใหญ่อาจแฝงคติที่น่าสนใจไว้ ไม่ยึดถือตัวเองเป็นใหญ่และไม่นำตัวเองเข้าไปเกี่ยวข้องด้วย หรือที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า การเขียนแบบวัตถุวิสัย (Objective) การพรรณนาลักษณะนี้ได้รับความนิยมมาก

ขึ้นอาจเป็นเพราะผู้แต่งและผู้เสพวรรณกรรมการเดินทางในยุคนี้เสพความเป็นสามัญชนของเนื้อหาจากการเดินทาง

เนื้อหาที่กล่าวถึงสภาพผู้คน สังคมและวัฒนธรรมที่พบเห็นเป็นเนื้อหาที่ปรากฏมากขึ้นในกลอนเพลงยาวนิราศในยุคนี้ โดยผู้แต่งมีการแทรกทัศนระต่อผู้คน สังคมวัฒนธรรมใหม่ที่ได้พบเห็นเป็นการแสดงทัศนะผ่านสายตาของนักเดินทางที่ไปเยือนสถานที่แปลกใหม่ที่ต่างผู้คนต่างวัฒนธรรม นอกจากนี้ยังมีการกล่าวถึงนิทาน ตำนาน และประวัติสถานที่ต่าง ๆ ที่พบเห็นระหว่างเดินทาง และด้วยลักษณะของกลอนเพลงยาวซึ่งเป็นวรรณกรรมของประชาชน การใช้สำนวนภาษารวมทั้งฉันทลักษณ์ประเภทกลอนเพลงยาว มีลักษณะของการบังคับทางฉันทลักษณ์ไม่ยากนักทำให้วรรณกรรมการเดินทางประเภทกลอนเพลงยาวนิราศสามารถพรรณนาเนื้อหาต่อสิ่งที่ได้พบเห็นได้ง่ายกว่าและละเอียดกว่าวรรณกรรมนิราศประเภทโคลงนิราศ

เนื้อหาที่กล่าวถึงตำนานสถานที่ที่มีการสืบทอดขนบการพรรณนาความที่เหมือนนิราศในอดีตที่ผู้เดินทางเมื่อเดินทางไปถึงสถานที่ใดที่หนึ่งที่มีนิทาน ตำนาน และประวัติศาสตร์สถานที่ ผู้แต่งมักกล่าวถึงรายละเอียดของสถานที่นั้นเป็นการให้ความรู้เกี่ยวกับสถานที่สำคัญ อาจมีการกล่าวเชื่อมโยงถึงนางผู้เป็นที่รักด้วย ซึ่งกลอนนิราศในยุคนี้บางสถานที่มีการกล่าวเชื่อมโยงถึงนางผู้เป็นที่รัก แต่บางสถานที่ก็ไม่ได้กล่าวไว้ ผู้แต่งให้ความสำคัญต่อเรื่องเล่าของตำนานสถานที่นั้น ๆ มากขึ้น ดังตัวอย่างในกลอนนิราศวัดเจ้าฟ้า ของสุนทรภู่ แต่งในสมัยรัชกาลที่ 3 ดังตัวอย่าง

พอเลยนาคบ่าข้ามถึงสามโคก	เปนคำโลกสมมุติสุดสงไสย
ถามบิดาว่าผู้เฒ่าท่านกล่าวไว้	ว่าท้าวไทพระอุทองเธอทองทรัพย์
หวังจะไว้ให้ประชาเป็นค่าจ้าง	ด้วยจะสร้างบ้านเมืองเครื่องประดับ
พอห่ากินสิ้นบุญไปสูญลับ	ทองก็กลับกลายเป็นดินแดง
จึงที่นี้มีนามชื่อสามโคก	เปนคำโลกสมมุติสุดแถลง
ครั้งพระโกษฐโปรดปรานประทานแปลง	ที่ตำแหน่งมอญมาสามภักดิ์
	(สุนทรโวหาร (ภู่), 2517)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าผู้แต่งกล่าวถึงตำนานของสามโคกที่มีตำนานว่าพระอุทองเอาทรัพย์สินมากองไว้สำหรับเป็นค่าจ้างเพื่อที่จะสร้างบ้านเมืองที่นี้แต่เกิดโรคห่าระบาดทองกลับกลายเป็นดินแดงจึงได้ชื่อว่าสามโคก ซึ่งลักษณะการกล่าวถึงนิทาน ตำนาน และประวัติสถานที่ต่าง ๆ เมื่อกวีเดินทางไปถึงนั้น ถือเป็นลักษณะเด่นของวรรณกรรมนิราศทั้งประเภทโคลงนิราศและกลอนนิราศ เป็นกลวิธีหนึ่งที่ทำให้การกล่าวถึงนิทาน ตำนาน สถานที่ มีความกลมกลืนช่วยเชื่อมโยงกันระหว่างนักเดินทางและการเล่าถึงตำนานต่าง ๆ ให้กลมกลืนกัน โดยบางครั้งก็มีการยกนิทาน เรื่องเล่า

ของพระนางในวรรณกรรมมาเชื่อมโยงกับการเล่านิทานตำนานสถานที่ที่ทำให้กลมกลืนกับอารมณ์ของ กวี โดยลักษณะเช่นที่กล่าวมายังคงสืบทอดและไม่ได้ละทิ้งความเป็นวรรณกรรมนิราศ

นอกจากนี้ในกลอนนิราศในยุคนี้ผู้เขียนยังมีการแสดงทัศนะต่อผู้คน วัฒนธรรมใหม่ที่ พบเห็นผ่านสายตานักเดินทาง มีการพรรณนาให้รายละเอียดได้อย่างชัดเจนถึงความแตกต่างและ ความหลากหลายของผู้คนต่างวัฒนธรรม ดังตัวอย่างในกลอนนิราศวัดเจ้าฟ้า ของสุนทรภู่ แต่งในสมัย รัชกาลที่ 3 ดังนี้

ได้รู้เรื่องเมืองประทุมค้อยชุ่มชื่น	ดูภูมิพื้นวัดบ้านขนานน่า
เห็นพวกชายฝ้ายมอญแต่ก่อนมา	ล้วนสักขาเขียนหมึกจารึกพง
ฝ้ายสาวสาวกล้ามวยสวยสะอาด	แต่ขยาดอยู่ว่านุ่งผ้าถุง
ทั้งหม่อมผ้าตาหรีเหมือนสีรุ้ง	ทั้งผ้าถุงนั้นก็อ้อมลงกรอมตีน
เมื่อยกเท้าก้าวอย่างสว่างแวบ	เหมือนฟ้าแลบแลผาดแทบขาดศีล
นี้หากเห็นแปนเด็กแมนแจ็กจิ้น	เจียนจะป็นชุ่มซำไปตามนาง
ชาวบ้านนั้นปั่นอี่เล็งใส่เพิงพะ	กระโถนกระทะอ่างโองกระโถงกระถาง
เขาวาน้องร้องถามไปตามทาง	ว่าบางขวางฤไม่ขวางพีนางมอญ
เขาเป็นหน้ำว่าไม่รู้ดูเกิดเจ้า	จงถามเขาคนข้างหลังที่นั่นสลอน
ไม่ตอบปากบากน่านาวจร	คารมมอญมิใช่เขาเหมือนชาวเมือง
	(สุนทรโวหาร (ภู่), 2517)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าสุนทรภู่กล่าวถึงชาวมอญที่มีวัฒนธรรมแตกต่างจากชาวกรุง เช่น สักขาเขียนหมึกจารึกพง การแต่งกายและกริยามารยาทของสาวชาวมอญ “ฝ้ายสาวสาวกล้ามวยสวยสะอาด แต่ขยาดอยู่ว่านุ่งผ้าถุง ทั้งหม่อมผ้าตาหรีเหมือนสีรุ้ง ทั้งผ้าถุงนั้นก็อ้อมลงกรอมตีน เมื่อยกเท้าก้าวอย่างสว่างแวบ เหมือนฟ้าแลบแลผาดแทบขาดศีล” เป็นต้น ซึ่งล้วนมีความแตกต่างจาก วัฒนธรรมของผู้เดินทาง การแสดงทัศนะจึงอาจแฝงไปด้วยอคติทางชาติพันธุ์ด้วย

ส่วนเนื้อหาที่กล่าวถึงรายละเอียดต่าง ๆ ของการเดินทาง เช่น เส้นทาง พาหนะ การดำรงชีวิตขณะเดินทางนั้น ในกลอนเพลงยาวนิราศการเดินทางยุคนี้ปรากฏการสืบสรรค์ การพรรณนาให้รายละเอียดต่าง ๆ ของการเดินทาง สืบสรรค์มาจากวรรณกรรมนิราศในยุคที่ผ่านมา ลักษณะของการสืบสรรค์ คือ การหยิบเอาธรรมชาติแวดล้อมระหว่างเส้นทางทั้งบ้านเมือง ธรรมชาติ ตลอดเส้นทางเป็นวัสดุอุปกรณ์ในการแต่งพรรณนาถึงนางผู้เป็นที่รัก จึงขาดไม่ได้ที่จะต้องกล่าวถึง สิ่งแวดล้อมตลอดเส้นทางรวมถึงสถานที่ต่าง ๆ ที่เดินทางผ่าน ซึ่งเมื่อกล่าวถึงสถานที่ที่มีการเดินทางผ่านถึงตามลำดับจะทราบเส้นทางของการเดินทางนั้น ๆ ถือเป็นกรให้รายละเอียดเส้นทางได้เป็นอย่างดี ส่วนพาหนะในการเดินทางผู้แต่งก็มีการให้รายละเอียดเช่นกัน ซึ่งในยุคนี้กลอนนิราศมี

การพรรณนาถึงนางผู้เป็นที่รักน้อยลงกว่าวรรณกรรมนิราศในสมัยอยุธยา แต่เพิ่มเติมรายละเอียดต่าง ๆ ของการเดินทางมากขึ้นกว่าเดิมในลักษณะการให้ประสบการณ์ของการเดินทางมากขึ้น ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ตัวอย่างเนื้อหาที่พรรณนาถึงพาหนะ เส้นทางและสภาพแวดล้อมระหว่างเส้นทางที่เดินทางผ่านในนิราศจันทบุรี-กรุงเทพฯ ของหลวงบรูษประชาภิรมย์ (กั บุณย์ชฐิติ) สมัยรัชกาลที่ 5 ดังนี้

ค่อยเหลือบแลแควล่างบางลำพู	เหนคนผู้เรือเรียงเคียงขนาน
พวกเรือฝ้ายฝ้ายเหนือเรือกระดาน	ริมสถานเขตรวัดอุ้อัดแอด
พี่ชมเขยเลยมาตามซาคะเรศ	เข้าขอบเขตรพระนครตอนกระแสะ
สนุกนี้สนานบ้านช่องทั้งห้องแคว	ห่างตึกแพไกล้น้ำนอกกำแพง
คูมั่งคั่งทั้งอาณาประชาราษ	ทาโอภาสพื้นที่ทาศรีแสง
เป็นชาวเคลือบเหลือบปนระคนแดง	ล้วนตักแต่งตั้งอวดประกวดกัน
ที่ใหญ่โตไพบุรณตระกุลทรัพย์	ทำห้องหับบ้านเรือนเหมือนสวรรค์
กระจกใหญ่ใ้รอบขอบสุวรรณ	มีแก๊งกันก่อประทบระยับยิบ
เหล่าเงินแจ็กเล็กใหญ่ที่ได้ผล	แต่ละคนค้บคั่งตักตั้งสิบ
ดูยี้ดยาราวระยะจิงหะลิบ	กระหนกขริบเส้นสายลวดลายคราม
	(บรูษประชาภิรมย์, 2417)

จากตัวอย่างจะเห็นได้หลวงบรูษประชาภิรมย์บรรยายรายละเอียดสภาพแวดล้อมขณะเดินเรือผ่านแควล่างบางลำพูตลอดจนเข้าเขตพระนครค่อนข้างละเอียดมีการให้รายละเอียดของวิถีชีวิตผู้คน การค้าขาย ความเจริญมั่งคั่งของผู้คนในพระนครถือเป็นบันทึกทางประวัติศาสตร์สังคมในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้เป็นอย่างดี

นอกจากนี้ลักษณะสำคัญประการหนึ่งในการสืบสรรคการพรรณนาธรรมชาติที่ไดพบเห็น คือผู้แต่งมักเชื่อมโยงธรรมชาติที่พบเห็นกับหลักธรรม สัจธรรมของชีวิต ดังตัวอย่างในนิราศภูเขาทอง ของสุนทรภู่ ดังนี้

มีห้องถ้ำสำหรับจุดเทียนถวาย	ด้วยพระพายพัดเวียนอยู่เหียนหัน
เปลมทักขินาวัตรนำ้อจรรย	แต่ทุกวันนี้ขราหนักหนานัก
ทั้งองค์ฐานรานร้าถึงแก้าแสะก	เปลอแยกยอดสุดก็หลุดหัก
ไอ้เจดีย์ที่สร้างยังร้างรัก	เสียดายนักนิกน่าน้ำตากระเด็น
กระเน็ญชื่อเสียงเกียรติยศ	จะมีหมดลวงนำพันตาเห็น
เปนผู้ตีมีมากแล้วยากเย็น	คิดก็เปนอนิจจิงเสียทั้งนั้น
	(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ผู้เดินทางมีการแทรกทศนะของตนต่อสถานที่ได้พบเห็นเป็นการอุปมาถึงสถานที่กับสังขรณ์ของชีวิตว่าชื่อเสียงเกียรติยศเป็นสิ่งที่ไม่ยั่งยืน ลักษณะของการพรรณนาธรรมชาติที่ได้พบเห็นเชื่อมโยงกับหลักธรรม หลักคิด หรือเปรียบกับพฤติกรรมของผู้คนในสังคม ถือได้ว่าเป็นความเข้าใจโลกของสุนทรภู่ซึ่งอาจเป็นผลจากการเดินทางพบไปเห็นสิ่งใหม่ ๆ สถานที่ใหม่ ๆ ช่วยสร้างความรู้และประสบการณ์ทำให้เข้าใจธรรมชาติ ชีวิตและโลกที่กว้างและชัดเจนขึ้น

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า ผู้แต่งกลอนเพลงยาวนิราศการเดินทางในยุคนี้มีการสืบทอดลักษณะการพรรณนาความมาจากวรรณกรรมนิราศและกลอนเพลงยาวในสมัยอยุธยา กล่าวคือเนื้อหามีการกล่าวถึงนิทาน ตำนาน และประวัติสถานที่ต่าง ๆ มีการหยิบเอาธรรมชาติแวดล้อมระหว่างเส้นทางทั้งบ้านเมือง แม่น้ำลำคลอง ป่าเขา ธรรมชาติตลอดเส้นทางเป็นวัสดุอุปกรณ์ในการแต่งพรรณนา โดยการเชื่อมโยงถึงนางผู้เป็นที่รัก ด้วยลักษณะเช่นนี้จึงขาดไม่ได้ที่จะต้องกล่าวถึงสิ่งแวดล้อมตลอดเส้นทางรวมถึงสถานที่ต่าง ๆ ที่เดินทางผ่าน ส่วนนวนิทัศน์สำคัญของกลอนนิราศในยุคนี้คือมีการพรรณนารายละเอียดของการเดินทางมากกว่าการพรรณนาคร่ำครวญถึงนางผู้เป็นที่รักแต่ยังคงกล่าวถึงนางผู้เป็นที่รักตามขนบของวรรณกรรมนิราศ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง คือให้ความสำคัญกับเรื่องราวการเดินทางมากกว่าการคร่ำครวญถึงนางผู้เป็นที่รัก ทำให้กลอนนิราศในยุคนี้มีความเป็นวรรณกรรมสังขนิยมที่ผู้แต่งและผู้เสพวรรณกรรมเสพรสของเรื่องราวการเดินทางจริง การรับรู้ถึงสถานที่จริง รวมถึงการมีอยู่ของผู้คน วัฒนธรรมที่แปลกใหม่ผ่านสายตาของผู้เดินทาง

4.2.3 ด้านสุนทรียะของวรรณกรรม

สุนทรียะของวรรณกรรมนิราศในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ถึงรัชกาลที่ 5 นั้นความนิยมในวรรณกรรมสังขนิยมทำให้วรรณกรรมนิราศดั้งเดิมที่ให้รสความงามทางวรรณศิลป์และรสของวรรณกรรมแห่งความปลัดพราง การคร่ำครวญถึงผู้ที่จากมา เกิดนวนิทัศน์ด้านสุนทรียรสคือรสของความเป็นวรรณกรรมสังขนิยมมากขึ้น ซึ่งมีข้อแตกต่างกันบางประการตามขนบ ธรรมเนียมนิยมและข้อจำกัดทางฉันทลักษณ์ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

“สุนทรียะของวรรณกรรมการเดินทางประเภทโคลงนิราศ” สุนทรียะของวรรณกรรมการเดินทางประเภทโคลงนิราศ เดิมทีในยุคนิยมโคลงนิราศนั้นผู้แต่งและผู้อ่านมักเสพสุนทรียะด้านเสียง ความสะเทือนอารมณ์ของความรู้สึกปลัดพรางที่กวีต้องจากนางผู้เป็นที่รักมากกว่าเสพความเป็นสังขนิยมของการเดินทาง ดังนั้นวรรณกรรมการเดินทางประเภทโคลงในยุคนี้ถึงแม้มีการกล่าวถึงสถานที่และพรรณนาสภาพแวดล้อมที่พบเห็น แต่ก็ไม่ได้เน้นถึงการนำเสนอสถานที่ใหม่ ๆ การผจญภัย การดำรงชีวิตขณะเดินทาง และการพิชิตจุดหมายปลายทางที่ตั้งไว้ ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นการพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกปลัดพราง ความอาลัยอาวรณ์ต่อหญิงคนรัก พรรณนาความรักที่มีต่อนาง แต่ในยุคที่

โคลงนิราศปรากฏร่วมกับวรรณกรรมการเดินทางประเภทอื่นนั้น สุนทรียะของวรรณกรรมการเดินทางเปลี่ยนไปสู่การเสพวรรณกรรมเชิงสัจนิยมมากขึ้น ผู้แต่งและผู้อ่านโคลงนิราศเสพเนื้อหาของการเดินทางมากขึ้น มีการให้รายละเอียดต่าง ๆ เช่น สถานที่ที่เดินทางไปถึง เส้นทางสภาพแวดล้อมระหว่างเส้นทางที่เดินทางผ่าน ชีวิตความเป็นอยู่ขณะเดินทาง การนำเสนอภาพของผู้คนที่ต่างวัฒนธรรมและวัฒนธรรมประเพณีที่พบเห็นผ่านมุมมองและสายตาของผู้ที่เดินทาง รายละเอียดเหล่านี้ถูกนำเสนอมากขึ้นในขณะเดียวกันก็ลดการพรรณนาการคร่ำครวญถึงนางผู้เป็นที่รักลงแต่ยังคงกล่าวถึงนางผู้เป็นที่รักตามขนบของวรรณกรรมนิราศอยู่

ในสมัยอยุธยาตอนปลายโคลงนิราศบางเรื่องมีการให้รายละเอียดสิ่งที่พบเห็นต่าง ๆ ระหว่างทางมากขึ้น เช่น ในกาพย์ห่อโคลงนิราศธารทองแดง งานพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศทรงพระนิพนธ์ขึ้นคราวตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศไปทรงนมัสการรอยพระพุทธรูปที่สระบุรี ซึ่งกาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดงนั้นกล่าวถึงขบวนพยุหยาตราทางสถลมารคการเดินทางเริ่มต้นจากท่าเจ้าสนุก เดินทางรอนแรมไปในป่าจนถึงธารทองแดง และตำหนักธารเกษม ซึ่งเป็นตำหนักที่ประทับมีการบูรณะในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ โดยระหว่างการเดินทางผู้แต่งได้พรรณนาให้รายละเอียดถึงสัตว์ป่าชนิดต่าง ๆ เช่น ช้าง กระบือ กวาง กระตัง หมู เสือโคร่ง เสือเหลือง เสือดาว ระมาด โคนแดง โคนเพลาะ ละมั่ง เลียงผา งูเหลือม เป็นต้น ส่วนการพรรณนาถึงพืชพรรณธรรมชาติ เช่น กล่าวถึงพุทธรักษา เพกา สาเก มะยม ไม้ดอก ไม้ผล และไม้ยืนต้น เป็นต้น นิราศเรื่องนี้ถือเป็นนิราศที่ให้รายละเอียดด้านนิเวศวิทยาระหว่างเส้นทางของการเดินทางได้เป็นอย่างดี

ส่วนการสืบสรรค์ขนบของวรรณกรรมนิราศแบบเดิมนั้นมีการสืบสรรค์เรื่อยมาดังจะเห็นได้จากในช่วงต้นของกรุงรัตนโกสินทร์สมัยรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 โคลงนิราศเกือบทุกเรื่องยังรักษาขนบและสืบสรรค์การแต่งมาจากยุคนิยมโคลงนิราศ ทั้งด้านของกระบวนการพรรณนาการใช้รายแตงนำเรื่อง บทประณามพจน์ การคร่ำครวญถึงนางผู้เป็นที่รัก การฝากนาง การชมธรรมชาติเชื่อมโยงกับนางผู้เป็นที่รัก เป็นต้น ลักษณะเหล่านี้ยังปรากฏในการแต่งในโคลงนิราศเรื่อยมาทำให้โคลงนิราศยังคงรสทางวรรณศิลป์และรสของการเป็นวรรณกรรมของการคร่ำครวญถึงผู้ที่จากมา แต่ผู้แต่งสร้างสรรค์เพิ่มเติมในส่วนของการให้รายละเอียดของการเดินทาง เพิ่มรสของวรรณกรรมการเดินทาง นำเสนอสถานที่ใหม่ ๆ ความน่าตื่นตาตื่นใจของการพบเห็นสิ่งต่าง ๆ ระหว่างเดินทาง ให้รายละเอียดรวมทั้งการแสดงทัศนคติต่อสิ่งที่ได้พบเห็นทั้งธรรมชาติ ผู้คน ประเพณี วัฒนธรรมมากขึ้น ลักษณะเช่นนี้ถูกสร้างสรรค์เรื่อยมา ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 โคลงนิราศเป็นวรรณกรรมที่ให้ข้อมูลด้านสังคม ความเชื่อ ภูมิศาสตร์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ให้รายละเอียดตามชื่อบ้าน เมือง สถานที่ และเรื่องเล่านิทานท้องถิ่น ยังมีการสืบสรรค์การกล่าวถึงนางผู้เป็นที่รักตามขนบของวรรณกรรมนิราศอยู่ ตัวอย่าง เช่น ในโคลงนิราศฉะเชิงเทรา ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าทินกร กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ทรงนิพนธ์เมื่อคราวเสด็จในการสงครามทัพ

เวียงจันทน์ ในปี พ.ศ. 2369 ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโคลงนิราศเรื่องนี้ยังสืบสรรคการพรรณนาคร่ำครวญถึงหญิงคนรักโดยเปรียบเทียบความกับชื่อสถานที่ต่างๆ ตามเส้นทาง มีการยกเรื่องราวในวรรณคดีขึ้นเปรียบกับระยะทางเสด็จ การพรรณนาคร่ำครวญถึงหญิงคนรักโดยเปรียบเทียบความกับชื่อสถานที่ทำให้ทราบเส้นทางของการเดินทางและพาหนะการเดินทางในครั้งนั้น กล่าวคือผู้แต่งเดินทางจากกรุงเทพฯไปฉะเชิงเทราโดยเรือชื่อทิวลมจากวังที่ประทับ ไปตามลำแม่น้ำเจ้าพระยาเดินทางผ่านพระฉนวน ป้อมจักรเพชร วัดบพิตรพิมุข สามปลื้ม สามเพ็ง วัดทอง คอกควาย (ยานนาวา) วัดเศวตฉัตร ดาวคะนอง คอกแหลม บางปะแก้ว วัดดอกไม้ บางขมิ้น ปากลัด เขื่อนชันท์ บางยอ (พระประแดง) พระชนง (พระโขนง) บางจ้ว บางกะบัว บางนา ผ่านคลองสำโรง สามสิบสองโคก ทับนาง ทับลาน บางพลี เศียรจระเข้ หอมสิน (หอมศิล) ปากตะครอง บ้านพร้าว บางฝั่ง ท่าสะพาน เขาดิน พุงโง่ สามภูตาศ บางตรุด บางพระ บางปรัง โสธร สำปะทวน สาวชะงอก สามร่มแปดริ้ว (ฉะเชิงเทรา) พญาพายเรือ บางขนาก ไทรมูล บางแตน สิ้นสุดเนื้อหากการพรรณนาที่แม่น้ำโยทะกา ซึ่งโคลงนิราศเรื่องนี้ให้ข้อมูลด้านสังคม ความเชื่อ ภูมิศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นตามชื่อบ้าน เมือง สถานที่ และเรื่องเล่านิทานท้องถิ่นได้เป็นอย่างดี

ส่วนโคลงนิราศที่ให้รสของวรรณกรรมการเดินทางเดินที่เด่นชัดที่สุด คือ โคลงนิราศสุพรรณ ของสุนทรภู่ ถือเป็นวรรณกรรมการเดินทางที่ให้รายละเอียดของการเดินทางได้เป็นอย่างดี ถือเป็นวรรณกรรมเชิงสำนึกให้รสของวรรณกรรมการเดินทาง มีการนำเสนอสถานที่ใหม่ ๆ ความน่าตื่นตาตื่นใจของการพบเห็นสิ่งต่าง ๆ ระหว่างเดินทาง มีการแสดงทัศนะต่อสิ่งที่ได้พบเห็นทั้งธรรมชาติ ผู้คน ประเพณีวัฒนธรรม รวมถึงรสของการผจญภัยและการค้นหาสิ่งของล้ำค่า ซึ่งเป็นเรื่องที่น่าตื่นตาตื่นใจของผู้แสวงหาวรรณกรรมการเดินทางผ่านประสบการณ์จากการอ่านวรรณกรรม เพราะผู้อ่านไม่สามารถหรือยังไม่มีโอกาสเอื้ออำนวยในการเดินทาง ซึ่งการอ่านวรรณกรรมการเดินทางดังกล่าวนี้ส่งผลให้เกิดการเดินทางท่องเที่ยวผจญภัยของผู้คนมากขึ้น ประกอบกับการเดินทางมีความสะดวกสบายมากขึ้นเพราะในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 มีการขุดและปฏิสังขรณ์คลองในภาคกลางกระจายจากปากแม่น้ำเจ้าพระยาออกไปในภาคกลางตอนใต้ กว้างขวางชอกซอนขึ้น ส่งผลให้ผู้คนเดินทางและสัญจรทางน้ำและการเดินทางค้าขายมากขึ้น

ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 5 โคลงนิราศถือเป็นบันทึกการเดินทางประเภทหนึ่ง แต่ยังมีคร่ำครวญถึงผู้ที่จากมาหรือนางผู้เป็นที่รักตามขนบของวรรณกรรมนิราศอยู่ เช่นในโคลงนิราศวัดรวก ของหลวงธรรมาภิรมย์ (เถิก จิตรกรเถิก) แต่งขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2428 บทประพันธ์นี้ขึ้นต้นด้วยร้ายสุภาพและต่อด้วยโคลงสี่สุภาพ จำนวน 252 บท เนื้อหาเริ่มพรรณนาการเดินทางจากวัดรวกไปยังพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี ซึ่งเมื่อพิจารณาจากเนื้อหากการพรรณนาจะเห็นได้ว่าการเดินทางของหลวงธรรมาภิรมย์ในครั้งนี้มีการให้รายละเอียดของการเดินทางทั้งการใช้เกวียนเป็นพาหนะโดยออกเดินทางในเวลาบ่าย มีการบันทึกสถานที่ที่มีการเดินทางผ่าน ได้แก่ ศาลาสระประโคน

บางโขมด บ่อโคก ศาลาเจ้าเณร ศาลาสิบบาท หนองคนที่ ทุ่งมรกฏ เขาคอก สระยอ สระสามเส้น จนกระทั่งถึงพระพุทธรูปบาทในเวลายามสอง นอกจากนี้ยังมีการพรรณนาลักษณะธรรมชาติและภูมิประเทศในเส้นทางที่เดินทางผ่าน มีการกล่าวถึงตำนานของสถานที่ต่าง ๆ ดังเช่น ผีบางโขมดที่ผู้คนรำลือว่ามีภูตผีดุร้ายอาศัยอยู่ เพราะคำว่า โขมดเป็นคำในภาษาเขมรหมายถึงภูตผีปีศาจนั่นเอง มีการกล่าวถึงตำนานของศาลาเจ้าเณรที่กล่าวว่ามีสามเณรรูปหนึ่งถูกเสือคาบไปเป็นเหยื่อในบริเวณนี้ กล่าวถึงตำนานของศาลาสิบบาทที่กล่าวไว้ว่าหญิงสาวผู้หนึ่งได้เอ่ยปากทำให้ชายชราปีนขึ้นไปยังยอดของต้นคาง เมื่อชายชราผู้นั้นปีนขึ้นไปถึงและกลับลงมาได้อย่างปลอดภัยหญิงสาวผู้นั้นจึงต้องเสียเงินจำนวนสิบบาทให้ชายชราตามคำทำ นอกจากนี้กล่าวถึงตำนานแล้วหลวงธรรมมาภิรมณ์มีการกล่าวถึงวัฒนธรรมการแต่งกายของหญิงสาวในสมัยนั้น ได้แก่ การท่มสไบและมักนำดอกไม้เครื่องหอมมาอบผ้าเพื่อให้มีกลิ่นหอมจูงใจ การใช้น้ำอบน้ำปรุงเพื่อให้ร่างกายมีกลิ่นหอม รวมถึงการใช้ผงแป้งหอมอย่างที่เรียกกันว่ากระแจะจันทร์ เป็นต้น

นอกจากโคลงนิราศวัดรวกแล้ว หลวงธรรมมาภิรมณ์ ยังได้แต่งโคลงนิราศวัดสมุหประดิษฐ์ แต่งด้วยโคลงต้นวิวิธมาลี จำนวน 206 บท มีรายต้นนำในตอนต้น 1 บท กล่าวถึงการเดินทางจากกรุงเทพฯ เพื่อไปตรวจการศึกษาที่โรงเรียนวัดสมุหประดิษฐาราม ในเขตอำเภอเสนาให้ จังหวัดสระบุรี โดยเริ่มพรรณนาการเดินทางตั้งแต่ออกจากบ้านบริเวณตลาดชิงช้า ผ่านวัดบวรนิเวศแล้วมาลงเรือออกปากคลองบางลำพู เข้าแม่น้ำเจ้าพระยา ผ่านจังหวัดนนทบุรีและจังหวัดปทุมธานีตามลำดับ แล้วแยกเข้าลำน้ำป่าสักที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เดินทางโดยเรือจนถึงวัดสมุหประดิษฐารามในคืนที่ 3 ของการเดินทาง ซึ่งโคลงนิราศวัดสมุหประดิษฐ์นี้มีลักษณะของบันทึกการเดินทางที่แสดงถึงสภาพบ้านเมืองและสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติในยุคสมัยที่แต่ง นอกจากนี้ยังสะท้อนให้เห็นถึงภารกิจของข้าราชการ ในกรมศึกษาธิการยุคแรกในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่ต้องเดินทางตระเวนไปตรวจโรงเรียนยังจังหวัดต่าง ๆ โดยปราศจากความสะดวกสบาย ดังตัวอย่างในโคลงที่หลวงธรรมมาภิรมณ์ พรรณนาว่า

นาฬิกาเกือบเข้า	ยามสาม แล้วเฮย
ดึกเจียบยากทางสั่ง	เกตได้
รอเรือพักจอดตาม	โดยฝั่ง
เห็นแต่ทิวต้นไม้	มั่วราย ๆ
ยามยลยามนิทรเพียง	เพียงฝัน เห็นแฮ
กำหนดเสน่ห็นาง	นีกเคลิ้ม
อยากเข้าชบกลอยมัน	มาตก ยากนา
อร่อยเมื่อทิวเต็มเริ่ม	รสมี่ ๆ

(ธรรมมาภิรมณ์, หลวง (ถึก จิตรกรถึก), 2545)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าเนื้อหาของโคลงสะท้อนให้เห็นถึงภารกิจของข้าราชการ ในกรมศึกษาธิการยุคแรกในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่ต้องเดินทางตระเวนไปตรวจโรงเรียนยังจังหวัดต่าง ๆ โดยปราศจากความสะดวกรสบาย ลักษณะการพรรณนาเนื้อหาเช่นนี้แสดงให้เห็นว่าโคลงนิราศในยุคนี้ ไม่ใช่แค่เพียงแค่วรรณกรรมที่คร่ำครวญถึงผู้ที่จากมาเพียงอย่างเดียว แต่โคลงนิราศกลายเป็น วรรณกรรมที่บันทึกการเดินทาง ให้รายละเอียดของการเดินทาง พาหนะ ความเป็นอยู่ขณะเดินทาง มีการแสดงทัศนคติต่าง ๆ กับสิ่งที่ได้พบเห็น มีการพรรณนารายละเอียดของสถานที่ใหม่วัฒนธรรมใหม่ ผ่านสายตาของนักเดินทาง กลายเป็นวรรณกรรมที่ผู้เขียนและผู้อ่านเสพรสของการเดินทาง และ ประสบการณ์จากการเดินทางมากขึ้น

“สุนทรียะของวรรณกรรมการเดินทางประเภทกลอนนิราศ” สุนทรียะของวรรณกรรม การเดินทางยุคสมัยนิยมกลอนเพลงยาวนิราศ (ในช่วงรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์) พบว่าสุนทรียะของกลอนเพลงยาวนิราศมีอยู่ 3 ลักษณะ คือสุนทรียะที่เกิดจากความเป็นเพลงยาว แบบฝากรักและวรรณกรรมการพลัดพราก สุนทรียะที่เกิดจากกระบวนกลอนและฉันทลักษณ์ประเภท กลอนเพลงยาว และสุนทรียะที่เกิดจากเรื่องราวของการเดินทาง กล่าวคือ เนื่องจากวรรณกรรมนิราศ ประเภทกลอนมีพัฒนาการมาจากกลอนเพลงยาวจึงมีการรับขนบของการฝากรักแบบกลอนเพลงยาว และความเป็นวรรณกรรมการพลัดพรากตามแบบวรรณกรรมนิราศ อีกทั้งกลอนเพลงยาวมีพัฒนาการ มาจากวรรณกรรมประชาชนกระบวนกลอนจึงเป็นที่คุ้นหูของประชาชนและการใช้ภาษา การใช้ คำศัพท์ไม่ยากมากนักจึงทำให้เกิดความเข้าใจความหมายและเกิดสุนทรียะได้ง่ายเพราะเป็น ฉันทลักษณ์ที่ประชาชนนิยม นอกจากนี้สุนทรียะที่สำคัญอีกประการหนึ่งของกลอนเพลงยาวนิราศใน ยุคนี้ คือ เนื้อหาสาระเรื่องราวของการเดินทางที่มาจากประสบการณ์จริง

สุนทรียะที่เกิดจากความ เป็นเพลงยาวแบบฝากรักและวรรณกรรมการพลัดพรากถือเป็นสุนทรียะหนึ่งของกลอนเพลงยาวนิราศเพราะกลอนนิราศมีพัฒนาการมาจากกลอนเพลงยาวและ วรรณกรรมนิราศ ผู้แต่งและผู้เสพรพรรณนอกจากจะสร้างและเสพเนื้อหาของการเดินทางแบบ วรรณกรรมการเดินทางแล้วก็ได้ละทิ้งความเป็นกลอนฝากรัก ด้วยเหตุนี้จึงปรากฏเนื้อหาของ การฝากรักแบบกลอนเพลงยาวและปรากฏเนื้อหาที่แสดงความอาลัยอาวรณ์ตามแบบวรรณกรรมนิราศ ดังตัวอย่างในนิราศพระบาทของสุนทรภู่ แต่งในสมัยรัชกาลที่ 2 ดังนี้

ดั่งศรศักดิ์ปักชำระกำทรวง	โ้ออาลัยใจหายเปนนท้วงหวง
เจ้าคุมแค้นแสนโกรธพิโรธพิ	เสียดายดวงจันทร์พางาม
จนพระหน่อสุริยวงศ์ทรงพระนาม	แต่เดือนยี่จนย่างเข้าเดือนสาม
ด้วยเรียมรองมุลิกาเปนข้าบาท	จากอารามแรมร้างทางกัณดาร
	จำนิราศร้างนุขสุดสงสาร

ตามเสด็จเสด็จโดยแดนกันดาร

นมัสการรอยบาทพระศาสดา

(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าการขึ้นต้นนิราศของสุนทรภู่มีลักษณะของกลอนฝากรักและแสดงความอาลัยอาวรณ์ที่ต้องจากนางผู้เป็นที่รักเดินทางไปพระพุทธรูปเพราะด้วยหน้าที่การงาน คือ การตามเสด็จพระองค์เจ้าปฐมวงศ์พระโอรสของกรมพระราชวังหลังไปนมัสการพระพุทธรูปในนิราศของสุนทรภู่ส่วนใหญ่ถึงแม้เนื้อหาของการเดินทางจะเด่นกว่ากลอนเพลงยาวฝากรักและความเป็นวรรณกรรมนิราศ แต่สุนทรภู่ไม่ได้ละทิ้งความเป็นกลอนฝากรักจึงปรากฏเนื้อหาของฝากรักแบบกลอนเพลงยาวและปรากฏเนื้อหาที่แสดงความอาลัยอาวรณ์ตามแบบวรรณกรรมนิราศ

สุนทรียะที่เกิดจากกระบวนการกลอนและฉันทลักษณ์ประเภทกลอนเพลงยาวนั้นถือเป็นฉันทลักษณ์ที่คุ้นหูของประชาชนทั่วไปเพราะกลอนเพลงยาวมีพัฒนาการมาจากเพลงชาวบ้าน บังคับทางฉันทลักษณ์จึงไม่มีบังคับที่ยากนักเน้นความคล้องจองลงจังหวะเหมือนเพลงอีกทั้งภาษาที่ใช้เป็นภาษาที่ใช้ศัพท์แสงไม่ยากนักประชาชนทั่วไปที่พอรู้หนังสือสามารถเข้าใจได้ โดยเฉพาะกลอนนิราศของสุนทรภู่มีการสืบสรรค์ฉันทลักษณ์ประเภทกลอนเพลงยาวนิราศจนเป็นแบบอย่างให้กับกลอนนิราศต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (วชิรญาณ, 2563: ออนไลน์) กล่าวไว้ในอธิบายนิราศไว้ว่า นิราศที่แต่งกันในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์นี้ แต่งทั้งเป็นโคลงและเป็นกลอนสุภาพ ดูเหมือนกวีที่แต่งนิราศในครั้งรัชกาลที่ 1 รัชกาลที่ 2 จะถือคติต่างกันเป็น 2 กลุ่ม กลุ่มหนึ่งถือคติเดิมว่า โคลงฉันทลักษณ์เป็นของสำคัญและแต่งยากกว่ากลอน กวีพวกนี้แต่งนิราศเป็นโคลงตามเยี่ยงอย่างศรีปราชญ์ทั้งนั้น กวีอีกกลุ่มหนึ่งชอบเพลงยาวอย่างเช่นเล่นกันเมื่อปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา กวีพวกนี้แต่งนิราศเป็นกลอนสุภาพทั้งนั้น ถ้าว่าเฉพาะที่เป็นกวีคนสำคัญในกลุ่มหลังนี้คือสุนทรภู่แต่งนิราศเป็นกลอนสุภาพมากกว่าใครทั้งหมด กลอนของสุนทรภู่คนชอบอ่านกันแพร่หลายและถือเอานิราศของสุนทรภู่เป็นแบบอย่างของการแต่งนิราศกันต่อมา ตั้งแต่รัชกาลที่ 3 จนถึงรัชกาลที่ 4

สุนทรียะที่เกิดจากเรื่องราวของการเดินทาง ถือเป็นลักษณะสำคัญของกลอนนิราศในยุคนี้เพราะเมื่อพิจารณาเนื้อหาของกลอนนิราศถึงแม้จะมีการฝากรักเหมือนกลอนเพลงยาวและคร่ำครวญถึงผู้ที่จากมาเหมือนในวรรณกรรมนิราศ แต่ไม่ใช่สาระสำคัญหลักเท่าเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับการเดินทาง การกล่าวถึงสิ่งที่พบเห็นตลอดเส้นทาง ในส่วนการแสดงอารมณ์และทัศนคติต่อสิ่งที่พบเห็นเป็นไปในลักษณะของการถูกกระตุ้นให้คิดโดยสภาพแวดล้อมที่แท้จริงทำให้ผู้เดินทางมีทัศนคติต่อสิ่งต่าง ๆ ต่อโลกที่กว้างขึ้น ไม่ได้สร้างหรือสมมติขึ้นมา เรื่องราวในกลอนนิราศจึงถือเป็นวรรณกรรมที่มุ่งให้เกิดสุนทรียะรสจากเรื่องราวของการเดินทาง การเปิดโลกกว้างทำให้ได้พบเห็นความแปลกใหม่ทั้งธรรมชาติ เส้นทาง การดำเนินชีวิตขณะเดินทาง ผู้คน วัฒนธรรมประเพณีที่แตกต่างส่งผลให้เกิด

มโนทัศน์ต่อสิ่งต่าง ๆ ที่กว้างขึ้น อีกทั้งยังเป็นข้อมูลสำคัญสำหรับผู้ที่ต้องเดินทางเมื่อมีโอกาสพร้อมในการเดินทาง ดังตัวอย่างในนิราศลอนดอน ของหม่อมราโชทัย

ขึ้นรถไฟไปเมืองลิเวอร์พูล	เที่ยวชมอุรัมกระแสดแลสลอน
กำปั่นพวกลูกค้าในสาคร	ได้พักผ่อนเฝียวยยาเพนท่าเรือ
บางอันนั้นมีหลังคาบังหาไม่	หลังคาใส่แก้วสว่างกระจ่างเหลือ
เหล็กทำเสาชี้ออกไถ่ไม่ไม่เจือ	ข้างอุ้ก่อก่อหินกันดินพัง
ครั้นกำปั่นเข้าอุ้ประตูปิด	ก็มีคชิตเหมือนใส่ไว้ในถัง
สูบน้ำออกแห่งสนิทด้วยปิดบัง	เรือก็นั่งอยู่กับหมอนไม้คลอนแคลง
คนทำการนั่งยืนกับพื้นหิน	ไม่มีดินโคลนดีด้วยที่แห่ง
ชาติอังกฤษติดฉลาดรู้จัดแจง	ในตำแหน่งลิเวอพูล์มีอุรัาย

(ราโชทัย, หม่อมราชวงศ์ (กระต่าย อิศรางกูร), 2510)

จากตัวอย่างในนิราศลอนดอนเป็นช่วงหนึ่งของการเดินทางต่างแดนในฐานะคณะทูตจากสยามไปชมอุ้ต่อเรือที่เมืองลิเวอร์พูล ประเทศอังกฤษซึ่งถือเป็นการเปิดโลกกว้างในต่างแดนยังชาติตะวันตก ในนิราศลอนดอนตลอดทั้งเรื่องเป็นการเล่าประสบการณ์จากการเดินทางทั้งเส้นทางการเดินเรือการแวะพักสถานที่ต่าง ๆ กิจกรรมขณะเดินทางและเมื่อเดินทางถึง ได้รับประสบการณ์ความแปลกใหม่ ความทันสมัย วัฒนธรรมของชาวตะวันตก นอกจากนี้ปรากฏข้อสังเกตประการหนึ่งคือกลอนนิราศลอนดอนนี้มีลักษณะของความเป็นบันทึกการเดินทาง ถือเป็นจดหมายเหตุระยะทางที่ให้รายละเอียดของการเดินทางทำให้กลอนนิราศเรื่องนี้มีความเป็นวรรณกรรมการเดินทางมากกว่าความเป็นจดหมายรักของหนุ่มสาวและมากกว่าการเป็นวรรณกรรมแห่งการพลัดพรากคร่ำครวญถึงนางตามแบบนิราศ และอีกตัวอย่างของกลอนนิราศที่มีลักษณะจดหมายเหตุ บันทึกเหตุการณ์ที่ต้องเดินทางตามกิจราชการในนิราศหนองคาย ของหลวงพัฒนพงศ์ภักดี (นายทิม สุขยางค์) ดังนี้

จะเริ่มเรื่องเมืองหนองคายจดหมายเหตุ	ในแดนเขตเขื่อนคังกรุงสยาม
บังเกิดพวกอ้ายฮ่อมาก่อความ	ทำสงครามกับลาวพวกชาวเวียง
ซึ่งเจ้าเมืองเขตซันต์ตะวันออก	ก็แต่งบอกเขียนหนังสือลงชื่อเสียด
ในเขตแดนหนองคายเมืองรายเรียง	เมืองใกล้เคียงบอกบันกระชั้นมา
ว่าล้วนพวกอ้ายฮ่อทรลักษณ์	ประมาณสักสามพันล้วนกลั่นกล้า
เที่ยวรบปล้นขนทรัพย์จับประชา	ลวระอาหมีได้อาจขาดกลัว
พวกชาวเวียงแสนฉลาดอนาถนึก	รู้ว่าศึกชนพองสองหัว

ยังมีทันจะได้พะปะพบตัว

เสียงร้องกลัวอกระอาทั่วหน้าไป

(หลวงพัฒนาพงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์), 2515)

จากตัวอย่างในนิราศหนองคายเป็นเรื่องราวการเดินทางเพื่อไปปราบกบฏฮ่อที่หนองคายในสมัยรัชการที่ 5 มีลักษณะเป็นจดหมายเหตุบันทึกเหตุการณ์การเดินทางเพื่อไปรบโดยใช้กลอนเพลงยาวนิราศในการแต่ง นอกจากนี้ราศหนองคายจะให้รายละเอียดการเดินทางที่พบแล้วยังมีความเป็นวรรณกรรมการเมืองมีการเสียดสีบุคคลกล่าวถึงความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในกองทัพจนทำให้หลวงพัฒนาพงศ์ภักดีถูกสั่งเขียนและถูกจำคุกถือเป็นนักโทษการเมืองคนแรกที่ถูกจำคุกเพราะการแต่งหนังสือ ซึ่งจากตัวอย่างที่กล่าวมาทั้งสองตัวอย่างนั้นแสดงให้เห็นว่าวรรณกรรมนิราศหลายเรื่องมีลักษณะของจดหมายเหตุบันทึกการเดินทางเนื้อหาที่มีความหลากหลายมากขึ้นตามแต่วัตถุประสงค์ในการเดินทางครั้งนั้น ๆ เพียงแต่หยิบยืมรูปแบบวรรณกรรมนิราศมาใช้ในการแต่ง สนุกที่ได้จากกลอนเพลงยาวนิราศจึงเป็นสุนทรียะที่เกิดจากเนื้อหาและเรื่องราวจากการเดินทางมากกว่าความเป็นจดหมายรักของหนุ่มสาวและมากกว่าการเป็นวรรณกรรมแห่งการปลัดพรากคร่ำครวญถึงนางตามแบบนิราศ

จากที่กล่าวมาเกี่ยวกับสุนทรียะของวรรณกรรมนิราศในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ถึงรัชกาลที่ 5 ความนิยมในวรรณกรรมสังขนิยมทำให้วรรณกรรมนิราศทั้งโคลงนิราศและกลอนนิราศมีเนื้อหาที่มีความเป็นวรรณกรรมสังขนิยมมากขึ้นสุนทรียะของวรรณกรรมนิราศนอกจากจะเป็นสุนทรียะทางวรรณศิลป์ตามแบบของนิราศบทร้อยกรองแล้ว นิราศในยุคที่ประชาชนนิยมวรรณกรรมสังขนิยมนี้ยังให้สุนทรียะจากร่องราวการเดินทาง การผจญภัย การเปิดโลกและประสบการณ์ถึงสถานที่ใหม่ ผู้คน วัฒนธรรมที่แตกต่าง ทำให้ผู้อ่านสนุกกับเนื้อหาของการเดินทางในวรรณกรรม อีกทั้งเป็นแนวทางการเดินทางไปยังสถานที่นั้น ๆ สำหรับผู้ที่สนใจเมื่อมีโอกาสที่พร้อม

จากที่กล่าวมาทั้งหมดเกี่ยวกับขอบและนวลักษณ์ของวรรณกรรมการเดินทางในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ถึงรัชกาลที่ 5 : ความนิยมในวรรณกรรมสังขนิยมส่งผลต่อขอบและนวลักษณ์ของวรรณกรรมการเดินทางประเภทนิราศ โดยวรรณกรรมนิราศในช่วงต้นรัตนโกสินทร์เป็นต้นมาถึงรัชกาลที่ 5 วรรณกรรมการเดินทางมีการสืบทอดขนบของวรรณกรรมนิราศมาจากสมัยอยุธยา กล่าวคือมีการคร่ำครวญถึงนางผู้เป็นที่รักโดยนำธรรมชาติที่พบเห็นมาเป็นกลอุกรณ์ในการพรรณนา ส่วนการสร้างสรรค์ใหม่มีการสร้างสรรค์ทั้งรูปแบบและเนื้อหา ในด้านรูปแบบนวลักษณ์ใหม่คือเกิดวรรณกรรมประเภทกลอนนิราศ เป็นการนำกลอนเพลงยาวแบบชาวบ้านมาแต่งในรูปแบบวรรณกรรมแห่งการปลัดพรากคร่ำครวญถึงนางผู้เป็นที่รัก ด้านเนื้อหาเกิดนวลักษณ์ใหม่คือมีความเป็นวรรณกรรมสังขนิยมมากขึ้น ผู้ให้ความสำคัญต่อประสบการณ์การเดินทาง การผจญภัย สถานที่ใหม่ที่มีอยู่จริงที่ผู้เดินทางพบเห็น มีการรายละเอียดของการเดินทางทั้งเส้นทาง พาหนะ ความเป็นอยู่ ผู้คน ประเพณี

วัฒนธรรมที่ผู้เดินทางได้พบเห็น ดังนั้นสุนทรียรสของวรรณกรรมการเดินทางในยุคนี้นอกจากผู้อ่านจะได้รับสุนทรียรสทางวรรณศิลป์แล้วผู้อ่านยังได้รับสุนทรียรสของความเป็นวรรณกรรมสมัยใหม่ที่ให้สุนทรียะจากเรื่องราวการเดินทาง การผจญภัย การเปิดโลกและประสบการณ์ถึงสถานที่ใหม่ ผู้คน วัฒนธรรมที่แตกต่าง ทำให้ผู้อ่านสนุกกับเนื้อหาของการเดินทางในวรรณกรรม

4.3 ขนบและนวลักษณ์ของวรรณกรรมการเดินทางในช่วงรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5

รัตนโกสินทร์ : อิทธิพลวรรณกรรมตะวันตกกับการเขียนการเดินทางไทยรูปแบบจดหมายเหตุ

จดหมายเหตุถือเป็นนวลักษณ์ใหม่ของการเขียนวรรณกรรมการเดินทาง ซึ่งได้รับอิทธิพลวรรณคดีตะวันตกและปรากฏให้เห็นชัดเจนในสมัยรัชกาลที่ 4 และได้รับความนิยมอย่างมากในสมัยรัชกาลที่ 5 ด้วยรูปแบบวรรณกรรมที่เป็นร้อยแก้ว จดหมายเหตุจึงเป็นวรรณกรรมการเดินทางที่เนื้อหาสามารถอ่านเข้าใจง่าย ให้รายละเอียดของการเดินทางทั้งพาหนะการเดินทาง ชีวิตความเป็นอยู่ ผู้คน วัฒนธรรมใหม่ที่ได้พบเห็นผ่านทัศนะของผู้เดินทาง ถือเป็นวรรณกรรมสมัยใหม่ที่เปิดประสบการณ์ใหม่ให้แก่ผู้อ่านได้เป็นอย่างดี ดังผลการศึกษาดังต่อไปนี้

4.3.1 ด้านรูปแบบ

จดหมายเหตุบันทึกการเดินทางหรือจดหมายเหตุระยะทางถือเป็นวรรณกรรมการเดินทางรูปแบบหนึ่งที่ได้รับอิทธิพลมาจากวรรณกรรมตะวันตก ซึ่งเมื่อกล่าวถึงการบันทึกการเดินทางในวรรณกรรมไทยนั้นลักษณะของการบันทึกการเดินทางแรกเริ่มเดิมทีในสมัยอยุธยาใช้การบันทึกการเดินทางในรูปแบบวรรณกรรมนิราศ คำประพันธ์ที่ใช้เป็นร้อยกรองประเภทโคลงใช้ในการบันทึกเรื่องราวการเดินทาง ส่วนใหญ่เป็นเรื่องราวของผู้คนในราชสำนักและผู้รู้หนังสือ การบันทึกที่เป็นลายลักษณ์ที่มีการเก็บต่อต้านฉบับที่สามารถสืบค้นได้ส่วนใหญ่เป็นวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับผู้คนในราชสำนัก เช่น โคลงนิราศหริภุญชัย โคลงกำสรวล โคลงมั่งทราตรีบเชียงใหม่ โคลงนิราศนครสวรรค์ โคลงนิราศดอยเก็ง เป็นต้น วรรณกรรมที่กล่าวมาเหล่านี้บางเรื่องมีลักษณะของจดหมายเหตุ คือ เป็นการบันทึกเรื่องราวเหตุการณ์ของการเดินทางหรือเหตุที่ต้องการเดินทาง มีการบันทึกเรื่องราวต่าง ๆ จดอ้าง ลำดับ วัน เดือน ปี เช่น ในโคลงมั่งทราตรีบเชียงใหม่ ที่เนื้อหาพูดถึงถึงเหตุการณ์พม่ายกกองทัพตีเมืองเชียงใหม่ จนกระทั่งล้านนาตกเป็นเมืองขึ้นของหงสาวดี การกวาดต้อนเชลยศึกไปยังเมืองหงสาวดี ซึ่งมีการลำดับเหตุการณ์เป็นไปอย่างถูกต้องตามหลักฐานที่ปรากฏในพงศาวดาร ตำนานและบันทึกประวัติศาสตร์ล้านนา ถือเป็นจดหมายเหตุที่บันทึกเหตุการณ์ครั้งนั้นอีกรูปแบบหนึ่งและอาจกล่าวได้ว่าเป็นวรรณกรรมนิราศในยุคแรกส่วนหนึ่งเป็นขนบของการบันทึกเหตุการณ์การเดินทางในยุคแรกเริ่มของงานประเภทจดหมายเหตุ

ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มีบันทึกเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ คือ การที่สมเด็จพระนารายณ์ส่งคณะทูตไทยไปฝรั่งเศส ซึ่งมีวาระครบรอบบันทึกทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการเดินทางครั้งนี้ที่น่าสนใจอยู่ 2 เรื่อง คือจดหมายเหตุส่งทูตไทยไปกรุงโรมในสมัยแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ และนิราศต้นทางฝรั่งเศส วรณกรรมทั้งสองฉบับนี้ถูกจัดเก็บที่ประเทศฝรั่งเศสไทยได้คัดลอกต้นฉบับมาในภายหลัง

จดหมายเหตุส่งทูตไทยไปกรุงโรมในสมัยแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์เป็นจดหมายเหตุที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้คัดมาเมื่อครั้งที่เสด็จประพาสยุโรป เมื่อ พ.ศ.2473 ซึ่งได้เสด็จเข้าเฝ้าโป๊ปปิอุสที่ 11 ที่กรุงโรม โป๊ปได้โปรดให้คัดจดหมายเหตุเรื่องส่งทูตไทยไปกรุงโรม ครั้งที่ 2 ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชถวาย ต้นหนังสือที่โป๊ปโปรดให้คัดถวายนั้นเป็นภาษาลาดินบ้าง ภาษาอิตาเลียนโบราณบ้าง สมเด็จพระกรมพระยาฯ ได้ทรงวานให้บาทหลวงที่เมืองไทยช่วยแปลเป็นภาษาอังกฤษ แล้วประทานไว้ในหอพระสมุดสำหรับพระนคร เมื่อจะพิมพ์เป็นหนังสืออนุสรณ์งานพระศพ สมเด็จพระกรมพระยาฯ ได้ตรัสขอให้ราชบัณฑิตยสภาเรียบเรียงเป็นภาษาไทยตามสำเนา ส่วนเนื้อหาในจดหมายเหตุว่าด้วยเรื่องอันเกี่ยวข้องกับเหรียญของโป๊ป, จดหมายเหตุลับในหอสมุดวังโป๊ปว่าด้วยหนังสือฟอลคอลลันทูลเรื่องคฤสศาสนาในสยามและประเทศใกล้เคียง, จดหมายเหตุเขียนที่กรุงโรมว่าด้วยความเป็นไปของราชการสยามหลังจากเฝ้าโป๊ป, ข้อความสั่งเขปภายหลังที่ข้าราชการสยามเฝ้าโป๊ป, จดหมายเหตุลับในหอสมุดวังโป๊ปว่าด้วยหนังสือของ ฟอลคอลลันทูลเรื่องคฤสศาสนาในสยาม และประเทศใกล้เคียง, จดหมายลับในหอสมุดวังโป๊ป ได้แก่ จดหมายโป๊ปถวายพระเจ้าแผ่นดินสยาม จดหมายโป๊ปถึงฟอลคอลลันทูล จดหมายโป๊ปถึงพวกคฤสศาสนิกชาวโคงกิง

ส่วนนิราศต้นทางฝรั่งเศส เป็นนิราศคำกาพย์ที่ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง แต่งด้วยคำประพันธ์ 3 ชนิด คือ กาพย์ยานี 11 จำนวน 54 บท กาพย์ฉกบัง 16 จำนวน 16 บท และกาพย์สุรางคนางค์ 28 จำนวน 131 บท นายปรีดี พิศุกุมิวิธิเป็นผู้พบต้นฉบับตัวเขียนเป็นสมุดไทยดำที่แผนกภาษาตะวันออก หอสมุดแห่งชาติกรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส ในเนื้อหาระบุว่าแต่งเมื่อ พ.ศ. 2229 ตรงกับปีที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงส่งคณะราชทูตไทยไปเจริญสัมพันธไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 ประเทศฝรั่งเศส จึงอาจสันนิษฐานได้ว่าผู้แต่งน่าจะเป็นผู้หนึ่งในคณะราชทูตที่เดินทางไปในครั้งนั้น ซึ่งประกอบด้วย พระวิสุตรสุนทรหรือโกษาปานเป็นราชทูต หลวงกัลยาราชไมตรีเป็นอุปทูต และขุนศรีวิสารวาจาเป็นตรีทูต ซึ่งในนิราศต้นทางฝรั่งเศสนี้ผู้แต่งมุ่งบันทึกสภาพเหตุการณ์และสิ่งที่พบเห็นระหว่างการเดินทางไปประเทศฝรั่งเศสในสมัยกรุงศรีอยุธยามากกว่าการพรรณนาถึงความคิดถึงบ้านและพี่น้องหรือการพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกที่มีต่อนางอันเป็นที่รักตามธรรมเนียมนิราศเหมือนนิราศเรื่องอื่นในสมัยอยุธยา ดังนั้นนิราศต้นทางฝรั่งเศสจึงมีคุณค่าเนื้อหาทางประวัติศาสตร์มากกว่าคุณค่าทางอารมณ์ ถือเป็นบันทึกทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญอีกเหตุการณ์หนึ่ง

การบันทึกประวัติศาสตร์การเดินทางในสมัยอยุธยาที่ปรากฏเป็นหลักฐานส่วนใหญ่ถูกบันทึกในรูปแบบของวรรณกรรมร้องกรองเรื่อยมาจนถึงต้นรัตนโกสินทร์ การบันทึกการเดินทางของพระยามานุภาพไปเมืองจีนในสมัยกรุงธนบุรีถือเป็นนิราศที่มีลักษณะของจดหมายเหตุระยะทางผู้แต่งแสดงวัตถุประสงค์ชัดเจนเพื่อแต่งถวายรายงานพระมหากษัตริย์ในโอกาสที่เดินทางทางราชการเพื่อถวายบรรณาการยังประเทศจีน ส่วนจดหมายเหตุการเดินทางที่เป็นร้อยแก้วส่วนใหญ่ในสมัยอยุธยาที่มีรวบรวมเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของไทยในรูปแบบจดหมายเหตุส่วนใหญ่เป็นจดหมายเหตุของชาวตะวันตกที่เดินทางมายังดินแดนสยามต่อมาได้มีการรวบรวมเรียบเรียงในลักษณะของประชุมพงศาวดารเพื่อเก็บเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ เช่น ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 49 เรื่องจดหมายเหตุของมองซิเออร์เซเบเรต์ ราชทูตฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีในกรุงสยาม ครั้งแผ่นดิน สมเด็จพระนารายณ์ มหาราช เนื้อหาส่วนหนึ่งเกี่ยวกับการรายงานของเมอสิเออร์เซเบเรต์จดไว้เมื่อเป็นทูตเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ ซึ่งบรรยายถึงบทบาทและการกระทำบางอย่างของเจ้าพระยาวิชเยนทร์ (พอลคอน) บาทหลวงตาซาต์ เมอสิเออร์เดอลาตูแบร์และเมอสิเออร์เซเบเรต์ รวมทั้งเรื่องราวและข้อขัดแย้งที่เกิดขึ้นระหว่างคนทั้งสอง และการเข้าเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เป็นต้น

ในประชุมพงศาวดารภาคที่ 36 มีเนื้อหาเกี่ยวกับจดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศส ซึ่งเข้ามาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาตอนแผ่นดินพระเพทราชา และประชุมพงศาวดารภาคที่ 37 เนื้อหาเกี่ยวกับจดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศส ซึ่งเข้ามาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาตอนแผ่นดินพระเจ้าเสือและพระเจ้าท้ายสระ เช่น ในภาค 4 เป็นจดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศสที่เดินทางเข้ามากรุงศรีอยุธยาในสมัยพระเจ้าเสือและพระเจ้าท้ายสระ เนื้อหาภาคนี้เกี่ยวกับการที่พระเพทราชาไม่ค้อยพพระทัยฝรั่งเศส การสวรรคตของพระองค์ การขึ้นครองราชย์ของพระเจ้าเสือและรัชสมัยของพระเจ้าเสือ เรื่องของฮอลันดาและอังกฤษในเมืองไทย ตลอดจนเรื่องการเผยแพร่ศาสนาในเมืองไทย

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นการบันทึกการเดินทางส่วนใหญ่ถูกบันทึกอยู่ในรูปแบบวรรณกรรมนิราศ นิราศหลายเรื่องมีลักษณะเป็นจดหมายเหตุที่บันทึกเหตุการณ์การเดินทางที่สำคัญถือเป็นบันทึกประวัติศาสตร์ทางสังคมด้วย เช่น เพลงยาวรบพม่าที่ท่าดินแดง พระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ทรงนิพนธ์เมื่อยกทัพไปรบกับพม่าที่ท่าดินแดง เมืองกาญจนบุรี พ.ศ. 2329 เนื้อหากล่าวถึงความอาลัยรักที่ต้องจากนางไปสงคราม มีบทชมนภกษมไม้ชมธรรมชาติโดยเปรียบเทียบถึงนาง กล่าวพรรณนาเส้นทางที่เรือผ่านตำบลต่าง ๆ จากคลองด่านไปมหาชัย สมุทรสาคร ราชบุรี ไทรโยค แล้วเสด็จทางบก จัดทัพที่ด่านท่าขนุนเพื่อตีข้าศึกที่ท่าดินแดง บรรยายการรบชนะศึกจนถึงเสด็จกรีธาทัพกลับพระนคร เป็นต้น นอกจากนี้การเดินทางในการศึกสงครามในสมัยรัชกาลที่ 1 มีผู้บันทึกไว้อีกเช่น พระยาตรัง แต่งนิราศตามเสด็จทัพลำน้ำน้อย แต่งใน

โอกาสตามเสด็จรัชกาลที่ 1 ไปตีเมืองทวายเมื่อ พ.ศ. 2330 และในโคลงนิราศพระยาตรัง (นิราศกลาง) แต่งเมื่อคราวไปทัพเพื่อรบกับพม่าที่เมืองชุมพรและกลาง พ.ศ. 2352 การบันทึกการเดินทางที่กล่าวมานี้ถึงแม้จะบันทึกในลักษณะของวรรณกรรมนิราศแต่ถือเป็นบันทึกประวัติศาสตร์การเดินทางเพื่อการศึกษาสงครามที่สำคัญไม่น้อย

การเดินทางของข้าราชการขุนนางเพื่อไปปฏิบัติราชการตามโอกาสต่าง ๆ นั้น ส่วนใหญ่มีการเขียนรายงานการปฏิบัติราชการต่อพระมหากษัตริย์ เช่น ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการเขียนคำให้การเกี่ยวกับกบฏเจ้าอนุวงศ์ และหนังสือรายงานการเดินทางเพื่อไปปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ที่ยกทัพมายึดได้ถึงเมืองนครราชสีมา ต่อมาจึงมีการรวบรวมเรียบเรียงเป็นจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์ (พ.ศ. 2370) ซึ่งถือเป็นการเรียบเรียงจากรายงานการเดินทางของบุคคลอื่นในวาระเดียวกันหรือเดินทางเพื่อจุดประสงค์เดียวกันในคราวเดียวกัน การรวบรวมนี้จึงเป็นอรรถนัยของการบันทึกของหลาย ๆ คน เพื่อประกอบการอธิบายเหตุการณ์หรืออธิบายการเดินทางครั้งนั้น ๆ ประกอบขึ้นเป็นเรื่องราวที่ให้รายละเอียดมากขึ้นกว่าเดิม ซึ่งการเรียบเรียงนี้ย่อมถูกคัดสรร (selective) และปั้นแต่ง (fictive) ในระดับหนึ่ง ลักษณะการเรียบเรียงเช่นนี้ เช่น จดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์ (พ.ศ. 2370) จดหมายเหตุเรื่องทัพเชียงตุง (ปลายรัชกาลที่ 3) และจดหมายเหตุเรื่องปราบฮ่อ (พ.ศ. 2418) (รัชกาลที่ 5) เป็นต้น

ในจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์ (พ.ศ. 2370) สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงเรียบเรียงไว้ ดังคำอธิบายที่ต้นหนังสือจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์ ที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงอธิบายไว้ว่า

“ในเหล่าหนังสือเก่าซึ่งหอพระสมุดสำหรับพระนครได้มาใน พ.ศ. 2468 นี้ มีหนังสือแปลกอยู่เรื่อง 1 เป็นใบบอกเรื่องกองทัพไทยขึ้นไปปราบเมืองเวียงจันทน์เมื่อเปนขบถในรัชกาลที่ 3 เมื่อปี กุญ พ.ศ. 2370 มีรายการเรื่องรบพุ่งครานั้นพิสดาร ยังไม่เคยพบในหนังสืออื่นที่มีเหมือนมาแต่ก่อน จึงเห็นว่าควรพิมพ์ให้อ่านเป็นเครื่องประดับสติปัญญาแลเปนความรู้ได้”

(สำนักหอสมุด, 2473)

ในจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์ (พ.ศ. 2370) สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้รวบรวมจากคำให้การของบุคคลต่าง ๆ เช่น ใบบอกพระยาจำแสนยากรฉบับที่ 1 คำให้การอ้ายพระยานรินทร คำให้การอ้ายเชียงยัน คำให้การ (ชื่อรบ) คำให้การอ้ายจันโคซ คำให้การอ้ายเชียงมัน ใบบอกพระยาจำแสนยากรฉบับที่ 2 คำให้การเสมียนตราเมืองโคราช

คำให้การรืองแพ่งเมืองสระบุรี คำให้การย้ายเชียงทัพ และระยะทางเสด็จพระราชดำเนินกองทัพหลวง ไปปราบเวียงจันทน์ เป็นต้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้รวบรวมเรียบเรียงจากข้อมูลดังกล่าวแบ่งเป็นข้ออธิบาย ดังนี้ คือ “เรื่องพงศาวดารเมืองเวียงจันทน์เมื่อก่อนเปนขบถ” “เหตุที่เกิดขบถเวียงจันทน์” “กองทัพที่ไปปราบขบถเวียงจันทน์” “การรบขบถเวียงจันทน์ระยะแรก” และ “การรบพวกขบถเวียงจันทน์ระยะหลัง” ลักษณะของจดหมายเหตุในลักษณะเช่นนี้จึงเป็นการรวบรวมอรรถนัยของการบันทึกของหลาย ๆ บุคคล เพื่อประกอบการอธิบายเหตุการณ์ ซึ่งในจดหมายเหตุเรื่องนี้เป็น การอธิบายการเดินทางเพื่อปราบกบฏเวียงจันทน์ (พ.ศ. 2370) ในครั้งนั้นเป็นต้น

การเขียนเรื่องราวการเดินทางในรูปแบบการเขียนจดหมายเหตุการเดินทางร้อยแก้วนั้น ได้รับอิทธิพลจากรูปแบบวรรณกรรมวรรณคดีตะวันตกเริ่มตั้งแต่ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 รัชกาลโกสินทร์ ซึ่ง รื่นฤทัย สัจจพันธุ์ (2516) กล่าวว่า การเข้ามาของอิทธิพลและรูปแบบวรรณคดีตะวันตกไม่ใช่เป็นความสัมพันธ์แบบลึกลับซึ่งทางด้านวัฒนธรรมและศาสนาเหมือนอย่างที่มีความสัมพันธ์กับประเทศเพื่อนบ้านทางตะวันออก หากแต่เป็นความสัมพันธ์เพื่อถ่ายทอดเอาวิทยาการและเทคโนโลยีใหม่ ๆ เข้ามา เมื่อกล่าวถึงความสัมพันธ์ของไทยกับชาติตะวันตกมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนกลาง ความสัมพันธ์นี้ได้เจริญก้าวหน้าขึ้นเป็นลำดับในสมัยรัตนโกสินทร์ การติดต่อกับประเทศตะวันตกในระยะนี้เนื่องด้วยเหตุผลทางนโยบายการเมืองและการปกป้องรักษาเอกราชของประเทศเป็นสำคัญ ซึ่งในช่วงเวลานี้ลัทธิล่าเมืองขึ้นของประเทศมหาอำนาจทางตะวันตกมีนโยบายแสวงหาอาณานิคมในทวีปเอเชียและอัฟริกาตั้งแต่เสร็จสิ้นสงครามนโปเลียนในยุโรป ในสมัยรัชกาลที่ 3 ประเทศที่แวดล้อมไทย เช่นพม่า อินเดีย เขมร ลาว กูยวนและบางส่วนของจีนตกเป็นเมืองขึ้นของชาติตะวันตก พระมหากษัตริย์ไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมาได้ตระหนักถึงภัยจากการล่าอาณานิคม และปรับนโยบายความสัมพันธ์กับชาติตะวันตกโดยการเปิดประตูรับการติดต่อกับชาวตะวันตกทุกชาติที่ต้องการเข้ามาเป็นไมตรีด้วยถือเป็นการถ่วงดุลย์อำนาจของชาติตะวันตกกันเอง ในสมัยรัชกาลที่ 4 มีการส่งทูตไทยไปอังกฤษและฝรั่งเศส ในสมัยรัชกาลที่ 5 เราเสียดินแดนส่วนหนึ่งให้กับชาติตะวันตกเป็นการโอนอ่อนเพื่อรักษาประเทศจากการตกเป็นเมืองขึ้น เช่น การยกเมืองประเทศราชมลายู 4 เมือง คือ กลันตัน ตรังกานู ไทรบุรี ปลิส ให้อังกฤษเพื่อแลกกับสิทธินอกอาณาเขตในสมัยรัชกาลที่ 5 และเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้ฝรั่งเศส

ส่วนนวลักษณ์ของการบันทึกจดหมายเหตุการเดินทางของไทย การบันทึกการเดินทางในรูปแบบจดหมายเหตุการเดินทางนั้นเริ่มปรากฏเห็นเป็นรูปเป็นร่างเด่นชัดในสมัยรัชกาลที่ 4 ถือเป็นส่วนนวลักษณ์ใหม่ของการบันทึกจดหมายเหตุการเดินทางของไทยที่ได้รับอิทธิพลมาจากวรรณคดีตะวันตก ซึ่งจดหมายเหตุการเดินทางนั้นเป็นการบันทึกการเดินทางตลอดระยะทางของการเดินทาง ในครั้งนั้นส่วนใหญ่เป็นงานเกี่ยวกับกิจการราชการ เช่น เพื่อถวายรายงานต่อพระเจ้าแผ่นดินในโอกาสที่ต้องเดินทางตามที่ได้รับมอบหมายตามโอกาสต่าง ๆ ซึ่งได้รับพระราชโองการให้บันทึกระยะทางตลอด

เส้นทาง และจดหมายเหตุการเดินทางนั้นอาจจะเป็นบันทึกระยะทางของผู้ที่เดินทางเองซึ่งผู้เดินทางนั้นเป็นทั้งพระเจ้าแผ่นดิน พระบรมวงศานุวงศ์ ตลอดจนขุนนางในราชสำนัก

จดหมายเหตุการเดินทางนี้ปรากฏอยู่ 2 รูปแบบหลักคือจดหมายเหตุระยะทาง และในรูปแบบของจดหมายถึงบุคคล ทั้งสองลักษณะต่างมีลักษณะร่วมกันคือ เป็นการบันทึกระยะทางที่เดินทางผ่าน มีการให้รายละเอียดต่าง ๆ ทั้งพาหนะ เส้นทาง ผู้คน วัฒนธรรม ทรัพยากรที่ได้พบเห็น มีการระบุวันที่ของการเดินทางไปยังสถานที่ต่าง ๆ ในแต่ละวันอย่างชัดเจน เพียงแต่ในรูปของจดหมายถึงบุคคลจะไม่ได้เขียนทุกวันของการเดินทางแต่จะเขียนเมื่อถึงสถานที่หรือมีเหตุการณ์สำคัญที่อยากจะบันทึกและเป็นการเขียนในรูปแบบจดหมายถึงบุคคลที่ระลึกถึง ซึ่งจดหมายเหตุการเดินทางในสมัยนี้ มีลักษณะสำคัญและการสืบสรรคความเป็นวรรณกรรมการเดินทางดังต่อไปนี้

การตั้งชื่อเรื่องและจุดประสงค์การเดินทาง การตั้งชื่อเรื่องของจดหมายเหตุ การเดินทางในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ปรากฏลักษณะของการตั้งชื่อเรื่องอยู่ 4 ลักษณะเด่น คือ ตั้งชื่อตามกิจและวัตถุประสงค์ของการเดินทาง ตั้งชื่อตามลักษณะของการบันทึกในรูปแบบจดหมาย ตั้งชื่อตามพาหนะและลักษณะของการเดินทาง และตั้งชื่อตามจุดหมายของการเดินทาง

การตั้งชื่อตามกิจและวัตถุประสงค์ของการเดินทาง เป็นการตั้งชื่อจดหมายเหตุบันทึกการเดินทางโดยการนำกิจธุระที่ต้องเดินทางหรือจุดประสงค์ของการเดินทางมาตั้งเป็นชื่อเรื่อง ซึ่งการตั้งชื่อเรื่องประเภทนี้ถือว่าได้รับความนิยมมากที่สุดเพราะชื่อเรื่องนั้นบอกวัตถุประสงค์ของการเดินทางซึ่งง่ายต่อการอ่านและการค้นคว้าเรื่องราวการเดินทางตามกิจราชการต่าง ๆ ของผู้คนในราชสำนักซึ่งถือเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์รูปแบบหนึ่ง ดังตัวอย่างของจดหมายเหตุการเดินทางที่มีการตั้งชื่อตามกิจและวัตถุประสงค์ของการเดินทาง เช่น

- หนังสือหม่อมราชวงศ์ทยักระต่ายได้รับพระราชทานจดหมายเรื่อง ตามระยะทางที่พวกราชทูตกราบถวายบังคมทูล ออกจากกรุงเทพมหานครไปเจริญทางพระราชไมตรีเมื่อจุลศักราชพันสองร้อยสิบเก้า (พ.ศ. 2400) (รัชกาลที่ 4)
- จดหมายเหตุเรื่องทูตไทยไปประเทศอังกฤษ เมื่อ พ.ศ. 2400 (รัชกาลที่ 4)
- ระยะทางราชทูตไปกรุงปักกิ่งประเทศจีน ตั้งแต่ ณ เดือน 8 ปีกุญ ตรีศก และปีชวด จัตวาศก ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
- จดหมายเหตุของพระณรงควิชาติ (จอน บุนนาค) เรื่องราชทูตไทยไปประเทศฝรั่งเศสในรัชกาลที่ 4 เมื่อปีระกา พุทธศักราช 2404 (รัชกาลที่ 4)
- เทียวเมืองเตอร์กี (พ.ศ. 2435) (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ)
- เทียวมณฑลเพชรบูรณ์ (พ.ศ. 2447) (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ)
- เทียวมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด (พ.ศ. 2461) (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ)

- จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศ ในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์ และเมืองเบตาเวียครั้งแรก แลเสด็จประพาส ประเทศอินเดีย (พ.ศ. 2413) (รัชกาลที่ 5)
  - จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. 107 แล 108 (พ.ศ. 2431-2432) (รัชกาลที่ 5)
  - ระยะเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือ รอบแหลมมลายู รัตนโกสินทรศก 109 (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)
  - ระยะเวลาที่ยวชวากว่าสองเดือน (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อรัตนโกสินทรศก 115)
  - พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสเกาะชวาคครั้งหลัง (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)
  - ระยะเวลาเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา เมื่อปีชกาล พ.ศ.2421 (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)
  - จดหมายเหตุระยะเวลาทาง เสด็จประพาศในรัชกาลที่ 5 เสด็จประพาศหัวเมืองในแหลมมลายู รัตนโกสินทรศก 117 118 119 รวม 3 คราว (พ.ศ. 2441, พ.ศ. 2442, พ.ศ. 2443) (รัชกาลที่ 5)
  - จดหมายเหตุ เสด็จพระราชดำเนินประพาศทวีปยุโรป ครั้งที่ 2 ร.ศ. 125-126 เล่ม 1 (พ.ศ. 2449-2450) (รัชกาลที่ 5)
  - จดหมายเหตุ เสด็จพระราชดำเนินประพาศทวีปยุโรป ครั้งที่ 2 ร.ศ. 125-126 เล่ม 2 (พ.ศ. 2449-2450) (รัชกาลที่ 5)
- การตั้งชื่อตามลักษณะของการบันทึกในรูปแบบจดหมาย เป็นการตั้งชื่อตามลักษณะของการบันทึกในรูปแบบของจดหมาย โดยผู้เขียนจะบันทึกเรื่องราวการเดินทางโดยใช้รูปแบบของจดหมายถึงบุคคลเพื่อเล่าเรื่องของการเดินทางที่น่าสนใจในการเดินทางครั้งนั้น ๆ ตัวอย่างการตั้งชื่อตั้งชื่อตามลักษณะของการบันทึกในรูปแบบจดหมาย เช่น
- พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า
  - พระราชหัตถเลขา คราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5 นับในหนังสือเรื่องเที่ยวที่ต่างๆ เปนภาคที่ 5 (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)
  - พระราชหัตถเลขา ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู เมื่อ รัตนโกสินทรศก 108, 109, 117, 120 รวม 4 คราว (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)

การตั้งชื่อตามพาหนะและลักษณะของการเดินทาง เป็นการตั้งชื่อที่ตั้งชื่อตามพาหนะ และลักษณะของการเดินทางในครั้งนั้น ๆ ซึ่งเป็นลักษณะเด่นและรูปแบบหลักในการเดินทางที่แสดงให้เห็นว่าการเดินทางครั้งนั้นใช้พาหนะและลักษณะของการเดินทางในรูปแบบใด ตัวอย่างการตั้งชื่อตั้งชื่อตามพาหนะและลักษณะของการเดินทาง เช่น

- จดหมายเหตุเรื่องเสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ 5 ครั้งแรกและครั้งที่ 2 (พ.ศ.2447, พ.ศ.2449) (รัชกาลที่ 5)

- โดยสารเรือเมล์ไปยุโรป (พ.ศ. 2435) (สมเด็จพระยามะยาดำรงราชานุภาพ)

การตั้งชื่อตามจุดหมายของการเดินทาง เป็นการตั้งชื่อตามจุดหมายปลายทางของการเดินทางที่จะเดินทางไป ตัวอย่างการตั้งชื่อตามจุดหมายของการเดินทาง เช่น

- ไปลังกาทวีป (พ.ศ. 2435) (สมเด็จพระยามะยาดำรงราชานุภาพ)

นอกจากนี้ยังมีการตั้งชื่อในลักษณะอื่น เช่น พระราชานิพนธ์ ไกลบ้าน ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นการตั้งชื่อที่สื่อถึงระยะทางของการเดินทางที่ห่างไกลจากบ้านเกิดเมืองนอน พระราชานิพนธ์เรื่องไกลบ้านถูกเขียนโดยใช้รูปแบบของพระราชานิพนธ์ลายพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 เมื่อปี พ.ศ. 2450 เพื่อพระราชทานแก่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้านิมิตร์ดิศล วัฒนประภาวดี กรมขุนอู่ทองเขตขัตติยนารี ผู้ซึ่งสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถในตำแหน่งราชเลขานุการณี ในรูปแบบพระราชหัตถเลขา รวมจำนวน 43 ฉบับ ในระยะเวลาที่พระองค์เสด็จประพาสยุโรป 225 วัน ซึ่งถึงแม้จะเป็นการนิพนธ์ในรูปแบบจดหมายแต่เนื้อหาที่ทรงพระราชนิพนธ์นั้นเกี่ยวกับพระราชภารกิจแต่ละวัน นับตั้งแต่เสด็จลง เรือพระที่นั่งมหาจักรี ออกจากกรุงเทพมหานคร ผ่านประเทศต่าง ๆ โดยทางเรือและรถไฟตามลำดับ ได้แก่ ประเทศสิงคโปร์ อิตาลี สวิตเซอร์แลนด์ เยอรมนี ฝรั่งเศส อังกฤษ เบลเยียม เดนมาร์ก และประเทศนอร์เวย์ เนื้อหาในจดหมายเป็นการเล่าทำนองการบันทึกจดหมายเหตุ หรือรายงานประจำวัน ซึ่งเต็มไปด้วยเกร็ดความรู้เรื่องราวต่าง ๆ ที่พระองค์ทรงพบเห็นในต่างแดน พร้อมทั้งเสนอแนวพระราชดำริและพระราชวินิจฉัยส่วนพระองค์ต่อเหตุการณ์ต่าง ๆ เฉพาะส่วนที่เกี่ยวข้องระหว่างเสด็จประพาส สะท้อนให้เห็นทัศนคติ สภาพบ้านเมือง สังคม ชีวิตความเป็นอยู่ของบุคคลในแต่ละประเทศ โดยเฉพาะทัศนียภาพ ภูมิประเทศ ภูมิอากาศ ธรรมชาติ ตลอดจนความเจริญทางวิทยาการของนานาอารยประเทศ

ลักษณะของการบันทึกและธรรมเนียมในการแต่งจดหมายเหตุการเดินทาง นั้น ในส่วนของรูปแบบของการบันทึก ปรากฏ 2 รูปแบบ คือ บันทึกการเดินทางในรูปแบบจดหมายถึงบุคคล และบันทึกการเดินทางในรูปแบบจดหมายเหตุระยะทาง ทั้งสองรูปแบบมีลักษณะที่แตกต่างกันคือการบันทึกในรูปแบบจดหมายถึงบุคคลมีลักษณะที่เป็นการบันทึกการเดินทางที่ไม่เป็นทางการมีความเป็นส่วนตัวของบุคคลในรูปแบบของจดหมายถึงบุคคลใดบุคคลหนึ่ง ส่วนการบันทึกในรูปแบบจดหมายเหตุ

ระยะทางนั้นมีความเป็นทางการเพราะเป็นการบันทึกการเดินทางเพื่อถวายรายงานต่อพระเจ้าแผ่นดิน ส่วนรายละเอียดต่าง ๆ ในการบันทึกทั้งสองประเภทนั้นมีการให้รายละเอียดที่คล้ายกัน คือเป็นการบอกเล่าเรื่องราวการเดินทาง มีการให้รายละเอียดพาหนะ สถานที่ที่พบเห็น ผู้คน วัฒนธรรม ประเพณี ผ่านสายตาของผู้เดินทางซึ่งย่อมแสดงให้เห็นถึงทัศนคติด้านต่าง ๆ ผ่านการบันทึกการเดินทาง

การบันทึกการเดินทางในรูปแบบจดหมายถึงบุคคล เช่น จดหมายเหตุเรื่องเสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ 5 ครั้งแรก ซึ่งการเสด็จประพาสของรัชกาลที่ 5 เริ่มมีครั้งแรกเมื่อ รศ.123 (พ.ศ.2447) การเสด็จครั้งนี้กรมฯพระยาดำรงราชานุภาพ ได้เขียนจดหมายเล่าเรื่องประพาสต้น โดยใช้ชื่อผู้เขียนจดหมาย คือ นายทรงอานุภาพ หุ้มแพร ส่วนเหตุที่เรียกว่าประพาสต้นนั้นสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายไว้ว่าเป็นเพราะการเสด็จประพาสในคราวนั้น ในหลวง ร.5 ไม่ต้องการให้ใครรู้ว่าพระองค์เสด็จไป โดยทรงเรือมาดเก๋งสี่แจว 1 ลำ เรือนั้นลำเดียวไม่พอบรรทุกเครื่องครัว จึงทรงซื้อเรือมาดประทุน 4 แจวที่แม่น้ำอ้อมแขวงจังหวัดราชบุรีลำ 1 โปรตให้เจ้าหมื่นเสมอใจราช เป็นผู้คุมเครื่องครัวไปในเรือนั้น เจ้าหมื่นเสมอใจราช ชื่ออัน จึงดำรัสเรียกเรือลำนั้นว่า “เรือตาอัน” เรียกเร็ว ๆ เสียงเป็น “เรือตัน” เหมือนในบทเห่ซึ่งว่า “พระเสด็จโดยแดนชล ทรงเรือตันงามเฉิดฉาย” ซึ่งฟังดูเพราะดี แต่เรือมาดประทุนลำนั้นใช้ไม่นาน จึงโปรดให้เรียกเรือมาดเก๋งสี่แจวที่เป็นเรือพระที่นั่งว่า เรือตัน ด้วยเหตุนี้เมื่อเสด็จประพาสโดยเรือมาดเก๋งสี่แจว โดยพระราชประสงค์จะมีให้ผู้ใดทราบว่าเป็นเรือเสด็จ จึงเรียกการเสด็จประพาสเช่นนั้นว่า “ประพาสตัน” คำว่า “ตัน” ยังอนุโลมต่อมาจนถึงเครื่องแต่งพระองค์ในเวลาทรงเครื่องอย่างสามัญชน ดำรัสเรียกว่า “ทรงเครื่องตัน” ต่อมาโปรดให้ปลูกเรือนฝากระดานอย่างไทย เช่นพลเรืออยู่กันอย่างสามัญขึ้นที่พระราชวังดุสิต ก็พระราชทานนามเรือนนั้นว่า “เรือตัน”

จดหมายเหตุเรื่องเสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ 5 ครั้งแรก ประกอบด้วยจดหมายจำนวน 8 ฉบับ ดังนี้

จดหมายฉบับที่ 1 บางปะอิน วันที่ 12 กรกฎาคม ร.ศ.123 เขียนถึงพ่อประดิษฐ์เล่าเหตุที่จะเสด็จประพาสต้น

จดหมายฉบับที่ 2 วัดโชติทายการาม คลองดำเนินสะดวก วันที่ 16 กรกฎาคม ร.ศ. 123 เขียนถึงพ่อประดิษฐ์ เล่าเรื่องเสด็จจากบางปะอินล่องลงมาตามลำแม่น้ำเจ้าพระยา เสด็จประทับวัดปรมัยยิกาวาส เสด็จประพาสสวนสะท้อนในแม่น้ำอ้อมเมืองนนทบุรี เสด็จประทับแรมที่หน้าวัดเขมาจากนั้นล่องเรือเข้าคลองบางกอกใหญ่และคลองภาษีเจริญ ประทับแรมหน้าวัดหนองแขม เสด็จต่อเข้าคลองดำเนินสะดวก หยุดประทับแรมที่หน้าวัดโชติทายการาม เสด็จเรือเล็กประพาสทุ่งที่น้ำท่วม

จดหมายฉบับที่ 3 เมืองราชบุรี วันที่ 20 กรกฎาคม ร.ศ.123 เขียนถึงพ่อประดิษฐ์เล่าเรื่องเสด็จจากวัดโชติทายการามถึงเมืองราชบุรี เสด็จรถไฟพิเศษไปประพาสเมืองเพชรบุรี เสด็จกลับประทับแรมเมืองราชบุรี เสด็จทอดพระเนตรแห่บวชนาคบุตรพระแสนท้องฟ้า เสด็จประพาสแม่น้ำอ้อม เสด็จกับประทับแรมเมืองราชบุรี เสด็จประพาสทุ่งทางฝั่งตะวันออก เสด็จรถไฟธรรมดาไปประพาสโพธาราม เสด็จกลับโดยทางชลมารคมาประทับแรมที่เมืองราชบุรี

จดหมายฉบับที่ 4 เมืองสมุทรสงคราม วันที่ 23 กรกฎาคม ร.ศ.123 เขียนถึงพ่อประดิษฐ์เล่าเรื่องเสด็จประพาสตลาดราชบุรี เสด็จจากเมืองราชบุรีทางแม่น้ำอ้อม แวะซื้อเสบียงอาหารที่ปากคลองวัดประดู่ เสด็จทอดพระเนตรละครชาตรีบ้านตาหมอสี เสด็จแวะทำครัวที่บ้านนายอำเภอ เสด็จประทับแรมเมืองสมุทรสงคราม เสด็จทอดพระเนตรวัดพวงมาลัย ตลาดคลองอำพาวัดดาวดึงส์ บ้านกำนันจัน เสด็จมาประทับแรมเมืองสมุทรสงคราม

จดหมายฉบับที่ 5 เมืองเพชรบุรี วันที่ 19 กรกฎาคม ร.ศ.123 เขียนถึงพ่อประดิษฐ์เล่าเรื่องเสด็จประทับเรือฉลอมไปทอดพระเนตรลุม ที่ปากอ่าวแม่กลอง เสด็จเลยไปถึงปากแม่น้ำเมืองเพชรบุรี เสด็จเรือกลไฟไปประทับแรมที่จวนเจ้าพระยาสุรพันธ์ เสด็จประพาสทางเหนือน้ำโดยทางชลมารค เสด็จประทับบางทะเลและประทับแรมที่นั่น เสด็จบางทะเลทางทะเลมาเข้าบ้านแหลมกลับมาประทับแรมเมืองเพชรบุรี เสด็จประพาสพระนครคีรี เสด็จประพาสวัดต่าง ๆ ในจังหวัดเพชรบุรี เสด็จไปประทับแรมที่บ้านแหลม

จดหมายฉบับที่ 6 บ้านปากไห้ วันที่ 6 สิงหาคม ร.ศ.123 เขียนถึงพ่อประดิษฐ์เล่าเรื่องเสด็จจากบ้านแหลมโดยทางทะเลถึงเมืองสมุทรสาคร เสด็จต่อไปประทับแรมที่จิวราย เสด็จโดยรถไฟพิเศษไปประพาสพระปฐมเจดีย์ เสด็จประพาสวัดพระประโทนโดยทางชลมารค ประทับเสวยเย็นที่บ้านพระยาเวียงไฉย เสด็จมาประทับแรมที่จิวราย เสด็จประพาสคลองภาษี เสด็จประทับแรมบ้านสองพี่น้อง เสด็จประพาสคลองสองพี่น้อง เสด็จประทับแรมที่วัดบางบัวทอง ถึงเมืองสุพรรณบุรี เสด็จประพาสทางเหนือน้ำ เสด็จทอดพระเนตรที่ว่าการเมือง วัดมหาธาตุ หลักเมือง วัดป่าเลไลเศ เสด็จกลับมาประทับแรมที่บางปลาหมอ เสด็จจากบางปลาหมอถึงบ้านผักไห้ เสด็จประพาสทางเหนือน้ำ เสด็จประทับแรมที่บ้านผักไห้

จดหมายฉบับที่ 7 บ้านถนนเจริญกรุง กรุงเทพฯ วันที่ 10 สิงหาคม ร.ศ.123 เขียนถึงพ่อประดิษฐ์ เล่าเรื่องเสด็จจากบ้านผักไห้ไปทางคลองบางโพงผาง คลองบางหลวงอ้ายเอียง เสด็จแวะทำครัวที่บ้านนายช่างอำแดงพลับ เสด็จถึงบางปะอิน เสด็จรถไฟพิเศษกลับกรุงเทพฯ

จดหมายฉบับที่ 8 บ้านถนนเจริญกรุง กรุงเทพฯ วันที่ 23 ตุลาคม ร.ศ.131 เขียนถึงพ่อประดิษฐ์ พรรณนาถึงผลในการเสด็จประพาสต้น

นอกจากเรื่องเสด็จประพาสต้นแล้วเอกสารที่ถือเป็นจดหมายเหตุบันทึกการเดินทางที่มีการบันทึกการเดินทางในรูปแบบจดหมายถึงบุคคลที่สำคัญอีกเรื่องคือ พระราชนิพนธ์เรื่องไกลบ้าน

พระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์เมื่อเสด็จไปยุโรป ครั้งหลัง (ร.ศ. 125-126) ซึ่งพระองค์ทรงพระราชนิพนธ์อย่างเคยทำมาเมื่อเสด็จประพาสทางไกล ในครั้งนี้ทรงพระราชนิพนธ์เป็นพระราชหัตถเลขาเพื่อพระราชทานมายังสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้า นิภานภดล ซึ่งสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถฯ เป็นตำแหน่งราชเลขาธิการฝ่ายในอยู่ในสมัยนั้น พระราชหัตถเลขามีทั้งหมด 43 ฉบับ จำนวน 1850 หน้า เนื้อหาที่มีความน่าสนใจอย่างมาก เพราะ นอกจากคำรัสเล่าความทุกข์สุขส่วนพระองค์ในการที่เสด็จไปครั้งนั้น ทรงพระราชนิพนธ์พรรณนาว่าด้วยถิ่นฐานบ้านเมือง บรรยายถึงขนบธรรมเนียมต่าง ๆ ของประเทศที่เสด็จไปเยือน นอกจากนี้พระองค์ยังมีกระแสพระราชดำริวิจารณ์อันสุขุม และมีเรื่องสนุกขบขันแทรกในเรื่อง ด้วยเหตุนี้จึงมีการจัดพิมพ์พระราชหัตถเลขาซึ่งพระองค์ทรงอนุญาตและให้ชื่อเรื่องว่า “ไกลบ้าน” พิมพ์จำหน่ายครั้งแรกที่ร้านหลวง ในงานไหว้พระประจำปี ณ วัดเบญจมบพิตร ตรงกับวันที่ 17 ธันวาคม พ.ศ. 2450 กรมพระยาดำรงราชานุภาพรับเป็นธุระจัดพิมพ์ในครั้งนั้น พิมพ์ออกมาเป็นตอนจนครบทั้ง 43 ฉบับ พระราชหัตถเลขาฉบับแรกพระราชนิพนธ์เมื่อวันพุธที่ 27 มีนาคม ร.ศ. 125 เสด็จพระราชดำเนินโดยเรือมหาจักรี เป็นบันทึกการเดินทางระหว่างคืนที่ 1 ตรงกับวันพุธที่ 27 มีนาคม ร.ศ. 125 ถึงคืนที่ 8 เรือมหาจักรีทอดที่ท่าโบนีเยวกัมปนีวอฟ ตรงกับวันพุธที่ 3 เมษายน พุทธที่ 27 มีนาคม ร.ศ. 125 พระราชหัตถเลขาฉบับที่หนึ่งนี้พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์นิราศรัตนะแทรกไว้ในฉบับด้วย ส่วนพระราชหัตถเลขาฉบับที่ 43 เป็นฉบับสุดท้าย เป็นบันทึกการเดินทางระหว่างคืนที่ 209 ตรงกับวันจันทร์ที่ 21 ตุลาคม ร.ศ. 126 ถึงคืนที่ 225 ตรงกับวันพุธที่ 6 พฤศจิกายน ร.ศ. 126 รวมระยะเวลาของการบันทึกทั้งหมด 225 วัน

ส่วนการบันทึกการเดินทางในรูปแบบจดหมายเหตุระยะทาง เช่น

- จดหมายเหตุเรือทูตไทยไปประเทศอังกฤษ เมื่อ พ.ศ. 2400 (รัชกาลที่ 4) หรือหนังสือหม่อมราชวงศ์ทยักระต่ายได้รับพระราชทานจดหมายเหตุ เรื่อง ตามระยะทางที่พวกราชทูตกราบถวายบังคมทูล ออกจากกรุงเทพมหานครไปเจริญทางพระราชไมตรีเมื่อจุลศักราชพันสองร้อยสิบเก้า (พ.ศ. 2400) (รัชกาลที่ 4)
- ระยะทางราชทูตไปกรุงปักกิ่งประเทศจีน ตั้งแต่ ณ เดือน 8 ปีกุญ ตรีศก และปีชวด จัตวาศก ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
- จดหมายเหตุของพระณรงควิชีวิต (จอน บุนนาค) เรื่องราชทูตไทยไปประเทศฝรั่งเศสในรัชกาลที่ 4 เมื่อปีระกา พุทธศักราช 2404 (รัชกาลที่ 4)
- - จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศ ในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์ และเมืองเบตาเวียครั้งแรก แลเสด็จประพาส ประเทศอินเดีย (พ.ศ. 2413) (รัชกาลที่ 5)
- จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. 107 แล 108 (พ.ศ. 2431-2432) (รัชกาลที่ 5)

- ระยะเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือ รอบแหลมมลายู รัตนโกสินทรศก 109 (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)
- ระยะเวลาเที่ยวชวากว่าสองเดือน (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อรัตนโกสินทรศก 115)
- พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อเสด็จประพาสเกาะชวาทั้ง (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)
- ระยะเวลาเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา เมื่อปีชกาล พ.ศ.2421 (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)
- จดหมายเหตุระยะทาง เสด็จประพาศในรัชกาลที่ 5 เสด็จประพาศหัวเมืองในแหลมมลายู รัตนโกสินทรศก 117 118 119 รวม 3 คราว (พ.ศ. 2441, พ.ศ. 2442, พ.ศ. 2443) (รัชกาลที่ 5)
- จดหมายเหตุ เสด็จพระราชดำเนินประพาศทวีปยุโรป ครั้งที่ 2 ร.ศ. 125-126 เล่ม 1 (พ.ศ. 2449-2450) (รัชกาลที่ 5)
- จดหมายเหตุ เสด็จพระราชดำเนินประพาศทวีปยุโรป ครั้งที่ 2 ร.ศ. 125-126 เล่ม 2 (พ.ศ. 2449-2450) (รัชกาลที่ 5) เป็นต้น

การบันทึกในรูปแบบบันทึกตามระยะทางที่เดินทางไปถึงนี้ มีการระบุวันที่ สถานที่ที่เดินทางไปถึงอย่างชัดเจน บรรยายถึงเรื่องราวการเดินทางตั้งแต่พาหนะ สถานที่ ผู้คนวัฒนธรรมที่พบเห็น ซึ่งบันทึกบางฉบับมีการแทรกทัศนคติต่อสิ่งที่พบเห็นด้วย ส่วนแบบฟอร์มของการบันทึกจะแตกต่างกันตามแต่ละผู้บันทึกจะใช้

ส่วนลักษณะของการบันทึก มีอยู่ 2 ลักษณะ คือ การบันทึกเรื่องราวการเดินทางของตนเองและการบันทึกเรื่องราวการเดินทางของบุคคลอื่นในฐานะผู้ติดตาม

การบันทึกเรื่องราวการเดินทางของตนเอง ในจดหมายเหตุการเดินทางส่วนใหญ่มีลักษณะส่วนบุคคล(บุรุษที่ 1) หรืออรรถนัยของการเล่าเรื่องมักจะเด่นชัด เป็นการเล่าเรื่องผ่านสรรพนามบุรุษที่หนึ่งหรือเป็นเรื่องเล่าของผู้บันทึกเอง การบันทึกเรื่องราวการเดินทางของตนเองนั้นผู้ที่บันทึกมีทั้งที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง รวมทั้งพระมหากษัตริย์ เช่น บทพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เรื่องไกลบ้าน, เสด็จประพาสต้นครั้งที่สอง, พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5 นับในหนังสือเรื่องเที่ยวที่ต่างๆ เปนภาคที่ 5, พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู เมื่อ รัตนโกสินทรศก 108, 109, 117, 120 รวม 4 คราว เป็นต้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถือว่าพระองค์เป็นผู้ที่เดินทางและมีบันทึกการเดินทางมากที่สุดของยุคสมัย บันทึกการเดินทางที่พระองค์ทรงบันทึกและที่ทรงโปรดให้ข้าราชการขุนนางบันทึกเมื่อมีโอกาสเดินทางครั้งสำคัญนั้น ถือเป็นบันทึกทาง

ประวัติศาสตร์ที่ทรงคุณค่าในการทำความเข้าใจสภาพบ้านเมืองในยุคสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี กรมฯ พระยาตำราพระราชานุกาภาพเป็นอีกบุคคลหนึ่งที่บันทึกการเดินทางในครั้งของการเดินทางในหลายโอกาส เช่น โดยสารเรือเมล์ไปยุโรป (พ.ศ. 2435) เที่ยวเมืองเตอร์กี (พ.ศ. 2435) เที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์ (พ.ศ. 2447) และเที่ยวมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด (พ.ศ. 2461) เป็นต้น

ตัวอย่างการบันทึกเรื่องราวการเดินทางของตนเอง เช่น บทพระราชนิพนธ์เรื่อง ไกลบ้าน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตัวอย่างบางส่วนในพระราชหัตถเลขาฉบับที่ 11 คืบที่ 37 ที่เมืองซันเรโม วันพฤหัสบดีที่ 2 พฤษภาคม ร.ศ. 126 ถึงสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าทิฆานภดล ดังตัวอย่าง

“หญิงน้อย

เมื่อคืนนี้พอส่งหนังสือตีสถาน ด้วยสับสนไม่ได้คิดว่าเมล์เขาจะออกเมื่อไร รีบส่งตามบุญตามกรรม ทั้งเวลาก็ตึกเหลือเกิน ง่วงนอนจึงรีบจบเสีย แต่ครั้งไปนอนนอนไม่หลับ ไม่ใช่จะเป็นเหตุเจ็บไข้อย่างหนึ่งอย่างใด ด้วยคิดถึงบ้านเรา นี้เอง ต้องไปตามชายบริพัตรลงมา เขาเอาหนังสือมาอ่านให้ฟัง เดิมอ่านอังกฤษไม่หลับ ฟังมากไป อ่านหนังสือเสภาประเดี๋ยวเดียวก็หลับ ตั้งแต่หลับไม่ตื่นอีก นอนได้ทอดเดียว วันนี้ไปรเฟสเซอร์ไฟลเนอมาลา หมอพิสเตอมา ทายาจมูลแลคอ กินเข้าเช้า แต่ที่จริงมันกลางวันแล้ว ได้ออกจากบ้านเกือบบ่ายโมงหนึ่ง วันนี้ไปรถโมเตอร์ ๒ คัน คันแรกมีแต่บริพัตรกับอรุณพงษ์ คันที่ ๒ มีเขนตราภกับหม่อมมเรนทร์ ไปตามทางเมื่อวานนี้ เจอะท่านพวกคนที่รู้จักกันใหม่มอม่ยมอม่ยม ต่อไปเป็นระยะบ้าน มีโรงเหล้ารายทางอย่างเช่นที่เล่าเมื่อวานนี้ แต่ในตอนข้างอิตาลี คูณเขาเป็นหินมาก ตัดทางไปบนไหล่เขา มีเขากำลังระเบิดศิลาต่อยเป็นก้อน ต่อเป็นเขื่อนกันริมทางทั้งข้างนอกข้างใน ศิลาที่ต่อยเป็นโพรงเข้าไปนั้นดูเป็นแท่งทึบไม่มีใครมีดิน ระยะเรือแลทับกระท่อมก็ห่างๆ แต่ไม่มีเปลี่ยว คงจะมีเกวียนแลรถเดินผ่านไปมาอยู่เสมอ เกวียนนั้นดูเป็นประทุทุกศิลาแลดินเป็นพื้นมากกว่าอื่น เทียมม้าเรียงหน้ากันสามตัวก็มีต่อๆ กันออกไปสามตัวก็มี แต่ถ้าหากกลับเกวียนเปล่าแล้ว เจ้าของมักนอนหงายกลางเกวียน ปล่อยให้ม้ามันเดินกลับมาบ้านเอง ใจคอมันเด็ดจริง ๆ...”

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2497)

พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถือเป็นบันทึกเรื่องราวการเดินทางต่างแดนในดินแดนของเจ้าอาณานิคมตะวันตก บอกเล่าถึงสภาพบ้านเมือง ความเป็นเมือง ความเป็นชนบทของชาติตะวันตก ถือเป็นเรื่องราวที่เปิดประสบการณ์ให้ผู้อ่านรับรู้ถึงสถานที่ใหม่ ผู้คนวัฒนธรรมที่แตกต่าง การพัฒนาประเทศทั้งในชนบทและเมืองใหญ่ ความทันสมัย ความศรัทธา ความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาของชาติตะวันตกในสมัยนั้น

ส่วนการบันทึกเรื่องราวการเดินทางของบุคคลอื่นในฐานะผู้ติดตาม เป็นการบันทึกการเดินทางของผู้ร่วมเดินทางไปกับคณะเดินทางในฐานะผู้สังเกตการณ์และผู้จัดบันทึกการเดินทาง ส่วนใหญ่จะเป็นขุนนางที่ตามเสด็จพระเจ้าอยู่หัวไปยังสถานที่ต่าง ๆ หรือมีพระราชโองการมอบหมายให้เดินทางไกลไปปฏิบัติหน้าที่ราชการตามกิจต่าง ๆ ซึ่งมีพระบรมราชโองการให้บุคคลใดบุคคลหนึ่งเป็นผู้บันทึกเรื่องราวการเดินทางตลอดระยะทาง การบันทึกในลักษณะนี้ส่วนใหญ่จะพบในจดหมายเหตุ การเดินทางต่าง ๆ เช่น “จดหมายเหตุราชอาณาจักรไทยไปอังกฤษ” ของหม่อมราชวงศ์ ครั้งเดินทางร่วมกับคณะทูตเชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการไปถวายสมเด็จพระบรมราชาธินาถ วิคตอเรียเมื่อปี พ.ศ. 2400 การบันทึกการเดินทาง “เสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ 5” ของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ โดยพระนิพนธ์ในรูปแบบ จดหมายจำนวน 8 ฉบับถึง นายประดิษฐ์ ซึ่งนายประดิษฐ์ ก็คือ เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) พระสหายสนิทของพระองค์ส่วนพระองค์ใช้พระนามแฝงว่า นายทรงอาณุภาพ หุ้มแพร บันทึกคราวเสด็จตามพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คราวเสด็จประพาสครั้งที่ 1 เมื่อ ร.ศ.123 (พ.ศ. 2447) เสด็จไปเยี่ยมบ้านเกิดของท่าน เจ้าพระยายมราชที่จังหวัดสุพรรณบุรีและพระราชทานชื่อเล่นให้บ้านหลังนี้ว่า สุขุมาราม และ “จดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป ครั้งที่ 2 เล่มที่ 1 และ 2 รัตนโกสินทร์ศก 125-126” ของหม่อมมนเรนทรราชา คราวติดตามพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 เมื่อปี พ.ศ. 2450 เป็นต้น

ตัวอย่างการบันทึกเรื่องราวของบุคคลอื่นในฐานะผู้สังเกตการณ์ ในจดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป ครั้งที่ 2 เล่มที่ 1 รัตนโกสินทร์ศก 125-126 ตอนที่ 12 ที่เมืองฟลอเรนซ์ (หน้า 1) ดังข้อความที่บันทึกว่า

“วันที่ ๑๙ พฤษภาคม ๑๒๖ เวลาบ่าย ๒ โมง ๔๐ นาที พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พร้อมด้วยพระราชวงษานุวงศ์แลข้าราชการ ที่โดยเสด็จพระราชดำเนิน เสด็จจากเมืองเวนิสโดยทางรถไฟประพาสเมืองฟลอเรนซ์ ระยะทางประมาณ ๑๘๐ ไมล์ ตามทางผ่านเมืองประโดวา บัตตาเลียส โรวีโก โปเลตตา แพรารา เวลาย่ำค่ำถึงเมืองบูลอนยา รถหยุดหนึ่งชั่วโมง เสด็จเสวยพระกระยาหารค่ำที่เรสเตอร์รองในสเตชันนั้น เวลา ๑ ทุ่มรถไฟใช้

จักร์ต่อไป ผ่านเมืองมาซาโบตโต เอรกาโต ปอร์เรตตา ปรักเคีย ปีสโตจา
ปราโต เวลา ๕ ทุ่มถึงเมืองฟลอเรนซ์ เคานต์ออฟตุริน พระราชวงศ์ของ
พระเจ้าแผ่นดินได้มารับเสด็จที่สเตชัน แล้วตามเสด็จไปจนถึงรถพระที่นั่งซึ่ง
หม่อมเจ้าจรรยาศักดิ์ล่องนำมาจัดไว้ เสด็จพระราชดำเนินไปประทับ ณ โฮเทล
ชาวอวย ที่สเตชันแลที่โฮเทล มีราษฎรพากันมาชมพระบารมี เบียดเสียด
สับสนกันเป็นอันมาก....”

(นเรนทรราชา (หม่อม), ม.ป.ป.)

การบันทึกของหม่อมมนเรนทรราชาครั้งนี้ เป็นการบันทึกคร่าวติดตามพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 เมื่อปี พ.ศ. 2450 ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ก็ทรงบันทึกในรูปแบบจดหมายบอกเล่าเรื่องราวการเดินทางของพระองค์เช่นกันในชื่อว่า “ไกลบ้าน” การบันทึกของหม่อมมนเรนทรราชาถือเป็นการบันทึกเรื่องราวของพระเจ้าอยู่หัวตามที่มีพระราชโองการให้เป็นผู้จดบันทึกการเดินทางรายวัน ถึงแม้จะไม่ใช่การบันทึกเรื่องราวของตนเอง แต่การบันทึกก็แสดงให้เห็นถึงความเป็นอัตนัยของการบันทึกในฐานะผู้หนึ่งในคณะเดินทาง ตลอดทั้งเรื่องมีการสอดแทรกทัศนคติต่อสิ่งที่พบเห็น ทั้งสถานที่ บ้านเมือง วัฒนธรรม วิถีชีวิตของผู้คนชาวตะวันตก ตลอดการเดินทาง

ส่วน *การเรียบเรียงเนื้อหา* จะเรียบเรียงตามปฏิทิน คือเรียบเรียงตามวันที่ไปเรื่อย ๆ ซึ่งในแต่ละวันก็จะกล่าวถึงสถานที่ที่เดินทางผ่านและจุดหมายที่เดินทางถึงในแต่ละวัน มีการแทรกรายละเอียดที่พบเห็นระหว่างเดินทาง เช่น ในจดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. 107 ซึ่งเส้นทางการเสด็จประพาสคราวนั้นทรงเสด็จออกจากกรุงเทพฯ เสด็จประทับแรมที่เกาะสีชัง เสด็จไปถึงเมืองปราณ เสด็จไปถึงเมืองชุมพร เสด็จถึงเกาะพังง์ เสด็จไปถึงเมืองสงขลา เสด็จไปถึงเมืองกลันตัน เสด็จไปถึงเมืองตรังگانู เสด็จถึงเกาะริรัง เสด็จกลับถึงเมืองตานี เสด็จถึงเมืองนครศรีธรรมราช และเสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ โดยเสด็จออกจากกรุงเทพฯ เมื่อวันที่อังคาร เดือน 9 ขึ้น 4 ค่ำ ปีชวด พ.ศ.2431 อยู่เกาะสีชัง 16 วัน ส่วนเหตุของการเสด็จนั้นด้วยสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถแต่ยังดำรงพระยศเป็นพระนางเจ้าพระวรราชเทวีทรงประชวร ครั้นอาการพระประชวรคลายแล้วจึงได้เสด็จไปประพาสหัวเมืองชายทะเลปักษ์ใต้ ตัวอย่างการบันทึกและเรียบเรียง ดังตัวอย่าง

“.....วันอังคาร เดือน ๙ แรม ๖ ค่ำ เวลา ๒ ยาม เสด็จพระราชดำเนินลงเรือ
อุบลบูรพทิศ เปนเรือพระที่นั่ง เรือเวสตราตรีเปนเรือพระที่นั่งรอง ที่เกาะสีชัง
เพราะเวลาหัวค่ำมัจฉันได้ใช้จักรออกเรือไปเวลา ๗ ทุ่ม ฝนตกมีคลื่นบ้าง

.....วันพุธ เดือน ๙ แรม ๗ ค่ำ เวลาเช้า ๔ โมง ๔๐ นาที ทอดหน้าเมือง
 ปรามบุรี น้ำ ๓ วาห่างฝั่ง ๔๐ เส้นเศษ เวลาเที่ยงเสด็จพระราชดำเนินลงประทับ
 เรือกระเชียง แล่นขึ้นไปจนพ้นหมู่บ้านปากน้ำ แล้วเสด็จกลับมาขึ้น
 ทอดพระเนตรที่ตึกหลวง เวลานั้นฝนตกพรำไปเนื่อง ๆ เวลาบ่าย ๓ โมงเสด็จ
 กลับลงเรือเวลาบ่าย ๔ โมง ออกเรือกระบวนจากเมืองปรามบุรี

.....วันพฤหัสบดี เดือน ๙ แรม ๘ ค่ำ เวลา ๔ โมงครึ่งหยุดเรือพระที่นั่ง
 ทอดสมอที่เมืองชุมพร น้ำ ๑๐ ศอกห่างฝั่ง ๖๐ เส้นเศษ เวลา ๕ โมงเศษเสด็จ
 โดยเรือเล็กขึ้นไปตามลำน้ำ แล้วเสด็จกลับมาขึ้นที่ตึกหลวง ตึกทั้งสองแห่ง
 ชำรุดชุกชอมมาก ที่เมืองปรามชำรุดด้วยทำไม่แน่นอนหนาเอง แต่ที่เมืองชุมพรนี้
 ชำรุดด้วยเก่าแลไม่ได้ซ่อมแซม แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปข้างหลังตึกจนถึง
 เขามัทรี และเสด็จประพาสไปตามหมู่บ้านราษฎร เวลาบ่ายโมงครึ่งเสด็จกลับลง
 เรือฝนตกมากไม่มีเวลาหยุดจนค่ำ ใช้จักรเรือออกจากเมืองชุมพรเวลา ๒ ยาม
 .....

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2467)

จากตัวอย่างจดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาส
 แหลมมลายู คราว ร.ศ. 107 การบันทึกเรื่องราวการเดินทางจะเรียงเรียงตามปฏิทิน คือเรียงเรียง
 ตามวันที่ไปเรื่อย ๆ ซึ่งในแต่ละวันก็จะกล่าวถึงสถานที่ที่เดินทางผ่านและจุดหมายที่เดินทางถึงในแต่ละ
 ละครวัน มีการแทรกรายละเอียดที่พบเห็นระหว่างเดินทาง รวมทั้งมีการแสดงทัศนะต่อสิ่งต่าง ๆ ที่ได้
 พบเห็น ซึ่งการเดินทางครั้งนั้นนอกจากจะเป็นการเดินทางท่องเที่ยวพักผ่อนอิริยาบถแล้ว ยังเป็น
 การเดินทางหลังจากอาการประชวรของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถอาการพระประชวร
 คลายแล้ว การเดินทางจึงมีผลต่อการรักษาอาการประชวรของพระองค์ด้วย นอกจากนี้ตลอด
 การเดินทางพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์มีการเยี่ยมชม และตรวจเยี่ยม
 บ้านเมืองที่เสด็จผ่านตลอดเส้นทางด้วย

4.3.2 ด้านเนื้อหา

ในจดหมายเหตุบันทึกการเดินทางนั้นเนื้อหามีการให้รายละเอียดของการเดินทางอย่าง
 ละเอียดยตั้งแต่พาหนะที่ใช้ในการเดินทาง เส้นทางที่เดินทางไปถึง สถานที่แปลกใหม่ ความน่าตื่นตาตื่น
 ใจ การผจญภัย รวมถึงสภาพผู้คน สังคม ประเพณีวัฒนธรรมที่ได้พบเห็น บอกเล่าผ่านสายตาของผู้
 ผู้เดินทาง ซึ่งได้รับอิทธิพลและขนบมาจากรูปแบบวรรณกรรมตะวันตก เนื้อหาที่กล่าวถึงพาหนะที่ใช้
 ในการเดินทาง เส้นทางที่เดินทางไปถึง สถานที่แปลกใหม่ ความน่าตื่นตาตื่นใจ การผจญภัย รวมถึง
 สภาพผู้คน สังคม ประเพณีวัฒนธรรมที่ได้พบเห็นปรากฏให้เห็นก่อนแล้วในวรรณกรรมการเดินทาง

ประเภทนิราศในยุคที่ผู้คนนิยมวรรณกรรมการเดินทางเชิงสำนึกคือในช่วงต้นรัตนโกสินทร์จวบจนถึงรัชกาลที่ 5 แต่ด้วยรูปแบบจดหมายเหตุที่เป็นวรรณกรรมร้อยแก้ว ทำให้จดหมายเหตุสามารถให้รายละเอียดของเนื้อหาของการเดินทางได้อย่างละเอียดและชัดเจนกว่างานประเภทร้อยกรอง

เนื้อหาเกี่ยวกับสภาพบ้านเมือง ผู้คนและวัฒนธรรมใหม่ที่พบเห็นถือเป็นหนึ่งในเนื้อหาและแนวการเขียนที่ผู้เขียนต้องการแสดงให้มีความแตกต่างทางวัฒนธรรม ความตื่นตาตื่นใจ ความแปลกใหม่ การเขียนเช่นนี้ทำให้ผู้อ่านได้ทราบว่ามิใช่คนและวัฒนธรรมเช่นนั้นอยู่ในโลกใบนี้ที่มีผู้เดินทางเดินทางไปพบเห็นและบอกเล่าเรื่องราวผ่านงานประเภทย่อยประเภทจดหมายเหตุ ดังตัวอย่างใน “จดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินประพาศทวีปยุโรปครั้งที่ ๒ เล่ม ๑ รัตนโกสินทร ศก ๑๒๕-๑๒๖” นายพันเอก หม่อมมน เรนทรราชา เรียบเรียง ดังตัวอย่างในตอนที่ ๙ ที่เมืองซานเรโม (หน้าที่ 4-5) ดังตัวอย่าง

“ผนยุโรปนั้นผิดกันกับผนทางประเทศอื่น เช่น ประเทศสยามมาก ผนยุโรปไม่ตลกหนักแลหนาเม็ดเหมือนในประเทศอื่น จะวิ่งออกอาบเล่นกลางหาวก็ไม่เปียกทั่วตัว น้ำตามชายคาก็ไม่ไหลซ่าเช่นโดยจะรองไว้ใช้ก็ไม่ได้ ตามท่อตามร่องริมถนนน้ำก็ไม่ทันไหลลงโดยแรงอย่างประเทศอื่น ผนนั้นมาเปนละอองตามอากาศไม่ใคร่เปนสาย แม้จะเป็นสายบ้างก็ไม่เชื่องกว่าเส้นใยแมงมุมและดูแทบไม่เห็นเปนเม็ดละเอียดเหลือเกินจนอาจจะเข้าไปตามลมหายใจได้ ผู้ที่ไม่เคยถูกผนชนิดนี้มักเปนหวัดง่าย แต่ถ้าชินกันเสียแล้วก็ไม่เป็นไร แต่ถึงจะตกน้อยอย่างไรก็ดีก็ยังไม่อาจทำให้ตื่นไม้ต่าง ๆ ชุ่มชื้นงดงามได้ดีกว่าตักน้ำรดมาก ผนยุโรปนั้นถ้าตกละอองแต่เพียงที่ไทยเรียกว่าผนตกพรวา ๆ ตั้งหลาย ๆ ชั่วโมงแล้ว เขาก็นับตกละอองและหนักเต็มที ที่จะตกลัก ๆ อย่างประเทศสยามนั้นไม่มีเลย เพราะฉะนั้นการก่อสร้างแลรักษาบ้านเรือนในประเทศยุโรปสะดวกกว่าในประเทศเช่น ประเทศสยามมาก หลังคาเรือนก็ไม่ต้องทำให้มันคงแลไม่ต้องตั้งอกไกให้สูงชันเท่ากัน เพราะผนไม่หนักถึงแก่จะชะอิฐปูนให้ซำรุดแลทำหลังคารั่วได้ อากาศก็แห้งไม่ชื้นปลูกตึกทำห้องงาม ๆ มีเครื่องเรือนอย่างดีเขียนลวดลายระบายสีต่าง ๆ ตามผนังแลเพดานได้ดินก็ได้ไม่เสียของ”

(นเรนทรราชา (หม่อม), ม.ป.ป.)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าหม่อมมนเรนทรราชาได้แทรกทัศนะเปรียบเทียบสภาพอากาศของยุโรปและประเทศสยามว่ามีความแตกต่างกันส่งผลต่อการปลูกสร้างอาคารบ้านเรือนที่อาคารบ้านเรือนทางยุโรปดูแลง่ายกว่าอาคารบ้านเรือนของสยามที่เป็นเมืองในเขตร้อน ทัศนะดังกล่าวเป็นการวินิจฉัยตามสภาพที่เห็นตามช่วงฤดูที่เดินทางถึงสถานที่นั้น ๆ จึงอาจมีส่วนที่ไม่ถูกต้องทั้งหมด

ส่วนเนื้อหาเกี่ยวกับรายละเอียดของการเดินทางในจดหมายเหตุการเดินทางมีให้รายละเอียดของการเดินทางที่มีความละเอียดสูง ทั้งการให้รายละเอียดเส้นทาง พาหนะและการดำรงชีวิต ถือเป็นข้อมูลที่เป็นประโยชน์สำหรับผู้ที่ต้องการเดินทางไปยังสถานที่ดังกล่าว ดังตัวอย่างใน “จดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินประพาศทวีปยุโรปครั้งที่ ๒ เล่ม ๒ รัตนโกสินทร ศก ๑๒๕-๑๒๖” นายพันเอก หม่อมมนเรนทรราชา เรียบเรียง ดังตัวอย่างใน “ตอนที่ ๓๒ จากเมืองบรันสวิกถึงกรุงปารีส เมืองโคลอนแลที่กรุงปารีส” (หน้า 1) ดังตัวอย่าง

“วันที่ ๑๓ สิงหาคม ๑๒๖ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องทวาร
 ครึ่งยศ ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ เวลาเช้า ๔ โมงครึ่ง ดุ๊กกริเอนด์แลดัชเชส
 ได้มาเฝ้า ณ ห้องที่ประทับเชิญเสด็จพระราชดำเนินไปปลุกต้อนไม้ในสวน สำหรับ
 เป็นที่ระลึกในการที่ได้เสด็จประพาศเมืองบรันสวิก ครั้นทรงปลุกต้อนไม้แล้ว เวลา ๔
 โมงมีพระราชดำรัสขอพบพระไทยแลทรงอำลาดัชเชสเสด็จจากวังไปเสด็จขึ้นรถไฟ
 ดุ๊กกริเอนด์แลเจ้าพนักงานผู้ใหญ่ผู้น้อยตามมาส่งเสด็จ เวลา ๕ โมง ๑๕ นาที รถพระ
 ที่นั่งใช้จักรออกจากเมืองบรันสวิกไปเมืองโคลอน ถึงโคลอนเวลาบ่าย ๕ โมง ๔๕
 นาที มีสเตอร์เกอเนียสซึ่งได้ลวงนำมาจากกรุงเบอร์ลิน ได้มาเฝ้าที่เสด็จแล้วเชิญ
 เสด็จโดยรถม้า มาประทับที่โฮเทลดุเนอร์ ระยะทางจากเมืองบรันสวิกถึงเมือง
 โกลอน ๓๕๐ กิโลเมตร ภูมิประเทศตามทางบริบูรณ์แลงดงาม มีเมืองใหญ่น้อย
 เนื่องกันตลอดทางไป”

(นเรนทรราชา (หม่อม), ม.ป.ป.)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าจดหมายเหตุที่หม่อมมนเรนทรราชาเป็นผู้บันทึกมีการให้
 รายละเอียดเส้นทาง พาหนะ การดำรงชีวิต ที่มีความละเอียดสูง แสดงให้เห็นถึงความยากง่ายของ
 การเดินทางและการใช้ชีวิตในขณะเดินทาง นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นถึงกิจวัตรประจำวัน ภาระกิจ
 ของการเดินทางได้อย่างดี

ส่วนเนื้อหาเกี่ยวกับสถานที่ นิทาน ตำนาน นั้น ในจดหมายเหตุบันทึกการเดินทางยังมี
 เนื้อหาที่ให้รายละเอียดเกี่ยวกับสถานที่ รวมถึงนิทาน ตำนานประจำสถานที่ที่สำคัญด้วย ดังตัวอย่าง
 ใน “พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า และพระราชกระแสเรื่องจัดการทหาร
 มณฑลกรุงเทพฯ” บทพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ตัวอย่างดังนี้

“บ้านกำมะเข็ญนี้ เดิมชื่อบ้านกำมะเขือด คนภายหลังเรียกเพี้ยนเป็นบ้านกำมะเข็ญและบ้านกำมะเข็ญนี้อยู่ฝั่งตะวันตกลำน้ำมะขามเฒ่าเดินไปจากที่ตั้งพลับพลาเดิมบางนี้สัก ๔๐ นาทีถึง มีแม่น้ำเก่าอยู่ที่นั่นเรียกว่าแม่น้ำกำมะเข็ญกว้างบางแห่ง ๑ เส้นเศษ บางแห่งแคบกว่านั้น ข้างเหนือขึ้นไปทางฉวางละหาน พระห้วยทราย ไปบรรจบแม่น้ำมะขามเฒ่าที่ปากคลองสะเดาหักได้วัดหันคา ข้างใต้ลำน้ำไปบรรจบลำน้ำกระเสียว ออกลำน้ำมามเฒ่าที่ได้นางบวช

กล่าวเรื่องนิทานต่อไปความว่า เมื่อนางงามมาอยู่ที่เขาก็บ้านกำมะเข็ญนั้น มีชายคน ๑ ชื่อศรีนันท ออกไปเห็นนางนั้นมีใจรักใคร่เวียนก้อยวน แต่ฝ่ายนางไม่มีความรัก เปื้อน่ายหนักเข้าจึงเชือดนมทิ้งเสียที่เขานมนาง แล้วจึงไปบวชเป็นช้อยู่ที่เขานมนาง แล้วจึงไปบวชเป็นช้อยู่ที่เขานางบวช จบเรื่องนิทานเท่านี้”

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2493)

ในพระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่าเมื่อ พ.ศ. 2451 นั้น ทรงพระราชนิพนธ์เป็นลักษณะรายงานที่พระราชทานมาซึ่งที่ประชุมผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร ซึ่งมีสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร คือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นประธาน สำหรับจะได้ประกาศข่าวที่เสด็จประพาสให้มหาชนทราบการเสด็จครั้งนี้ นับเป็นครั้งที่ 3 ในการเสด็จประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5 ซึ่งการเสด็จในครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. 2444 เสด็จโดยรถไฟไปถึงเพียงพระราชวังบางปะอิน จากนั้นทรงเรือพระที่นั่งแก่ง เรือกลไฟลากจูงขึ้นไปตามลำแม่น้ำจนถึงเมืองฝางเหนือเมืองอุดรดิศเป็นที่สุดทาง ครั้งที่ 2 เมื่อ พ.ศ. 2449 เสด็จโดยเรือยนต์พระที่นั่งใช้จักรขึ้นไปจนถึงปากน้ำโพ จากนั้นทรงเรือแม่ปะเป็นเรือพระที่นั่ง ถ่อขึ้นไปทางลำน้ำปิงจนถึงเมืองกำแพงเพชรเป็นที่สิ้นสุด ในพระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ทรงกล่าวถึงรายละเอียดของสถานที่ และแทรกนิทานตำนานประจำถิ่น ไว้ตลอดทั้งเรื่อง ถือเป็นการให้สาระความรู้เกี่ยวกับนิทาน ตำนานและประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นได้เป็นอย่างดี

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าเนื้อหาของจดหมายเหตุให้รายละเอียดต่าง ๆ ของการเดินทางอย่างชัดเจน เนื้อหาและการพรรณารายละเอียดของการเดินทางนั้นถูกนำเสนอผ่านมุมมองของนักเดินทาง มีการแสดงทัศนะต่าง ๆ ต่อผู้คน สังคมและวัฒนธรรมที่เดินไปถึงจึงมักเป็นการเปรียบเทียบกับวัฒนธรรมของผู้เดินทาง ส่วนเนื้อหาที่กล่าวถึงรายละเอียดของการเดินทางนั้น มีการให้รายละเอียดของการเดินทางอย่างละเอียดตั้งแต่พาหนะที่ใช้ในการเดินทาง เส้นทางที่ใช้ในการเดินทาง สถานที่แปลกใหม่ การกล่าวถึงนิทานตำนานประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ความน่าตื่นตาตื่นใจ

กับทัศนียภาพที่ไม่เคยพบเห็น การผจญภัย รวมถึงสภาพผู้คน สังคม ประเพณีและวัฒนธรรมที่ได้พบเห็นผ่านสายตาของนักเดินทาง

4.3.3 ด้านสุนทรียะของวรรณกรรม

จดหมายเหตุบันทึกการเดินทางเป็นงานเขียนประเภทร้อยแก้วที่ได้รับอิทธิพลมาจากวรรณกรรมตะวันตก จดหมายเหตุบันทึกการเดินทางถือเป็นจดหมายเหตุประเภทหนึ่งที่เขียนโดยบุคคล มักจะบันทึกเรื่องราวการเดินทางของตนเอง โดยผู้ที่บันทึกการเดินทางในรูปแบบจดหมายเหตุส่วนใหญ่จะเป็นบุคคลในราชสำนักทั้งพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ตลอดจนขุนนาง จดหมายเหตุบันทึกการเดินทางนี้จึงมีส่วนหนึ่งที่เป็นไปในลักษณะของการรายงานการเดินทาง รายงานการปฏิบัติหน้าที่ตามกิจราชการที่ได้รับมอบหมาย เป็นการบันทึกที่เป็นรายวันของการเดินทางหรือบันทึกเฉพาะวันที่สำคัญ มีการให้รายละเอียดการเดินทางที่มีความละเอียดสูง ทั้งพาหนะที่ใช้เดินทาง ชีวิตความเป็นอยู่ขณะเดินทาง การพบเห็นสภาพบ้านเมือง สภาพแวดล้อมที่น่าตื่นตาตื่นใจ การพบเจอผู้คนในวัฒนธรรมใหม่ ดังนั้นสุนทรียะของวรรณกรรมการเดินทางประเภทจดหมายเหตุการเดินทางจึงไม่ใช่สุนทรียะที่เกิดจากรสของเสียงที่เกิดจากฉันทลักษณ์ประเภทร้อยกรอง แต่สุนทรียะของวรรณกรรมการเดินทางประเภทจดหมายเหตุการเดินทางเป็นสุนทรียะที่เกิดจากเนื้อหาสาระและเรื่องราวของการเดินทาง มีความเป็นวรรณกรรมสำนึกที่มีความเป็นสารคดีคือให้ทั้งความรู้และความบันเทิงจากการอ่านเรื่องราวการเดินทาง ทำให้ผู้อ่านได้รับความรู้เกี่ยวกับการเดินทาง เป็นแนวทางสำหรับผู้ที่ต้องเดินทางไปยังสถานที่นั้น ๆ และทำให้รับรู้ถึงการมีซึ่งสถานที่ใหม่ ๆ รวมทั้งรสของการผจญภัยที่เกิดจากการเดินทาง ด้วยเหตุนี้สุนทรียะที่เกิดจากวรรณกรรมการเดินทางประเภทจดหมายเหตุจึงก่อให้เกิดสุนทรียะดังต่อไปนี้

“สุนทรียะที่เกิดจากเรื่องเล่าของการเดินทาง” เรื่องเล่าของการเดินทางในบันทึกการเดินทางประเภทจดหมายเหตุนั้นถือได้ว่าสร้างความเพลินเพลินให้กับผู้อ่านเพราะการเดินทางส่วนใหญ่จะเป็นการเดินทางไปยังสถานที่แปลกใหม่แตกต่างจากวัฒนธรรมเดิมของผู้เดินทาง ผู้เดินทางจะเล่าถึงสิ่งที่ได้พบเห็นทั้งทัศนียภาพ ผู้คน บ้านเมือง วิถีชีวิตวัฒนธรรมใหม่ ๆ ที่ได้พบเห็น และมีการแทรกทัศนคติต่อสิ่งที่พบเห็นที่มีความแตกต่างจากถิ่นที่ตนจากมาสิ่งที่พบเห็นจึงเป็นเรื่องที่แปลกประหลาดและคือความมหัศจรรย์ในสายตาของนักเดินทาง สุนทรียะที่เกิดจากเรื่องเล่าของการเดินทางจึงเป็นสิ่งที่ทำให้อ่านติดตามอ่านเรื่องราวจนจบอย่างเพลินเพลินเพราะเรื่องเล่าของการเดินทางกระตุ้นให้เกิดความอยากรู้อยากเห็นต่อสถานที่ใหม่ ๆ วัฒนธรรม ผู้คนที่แตกต่าง ส่งผลให้เกิดความต้องการที่จะเดินทางบ้าง ดังตัวอย่างในการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 นั้น เกิดวรรณกรรมการเดินทางอยู่ 2 เรื่อง คือ “จดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินประพาสทวีปยุโรป ครั้งที่ 2” หม่อมมนเรณูทราชา เป็นผู้บันทึกการเดินทางในครั้งนั้น ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า พระองค์ก็ทรงนิพนธ์พระราชหัตถเลขาพระราชทาน

แก่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้านิมิตร์ดิศล วัฒนประภาวดี กรมขุนอุทงเขตต์ตติยนาารี ผู้ซึ่งสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถในตำแหน่งราชเลขานุการนิรนามจำนวน 43 ฉบับ จากการเสด็จประพาสยุโรปเป็นระยะเวลา 225 วัน เนื้อหาที่พระองค์ทรงพระราชทานนั้นเกี่ยวกับพระราชภารกิจแต่ละวันนับตั้งแต่เสด็จลงเรือพระที่นั่งมหาจักรี ออกจากกรุงเทพมหานคร ผ่านประเทศต่าง ๆ โดยทางเรือและรถไฟตามลำดับ ได้แก่ ประเทศสิงคโปร์ อิตาลี สวิตเซอร์แลนด์ เยอรมนี ฝรั่งเศส อังกฤษ เบลเยียม เดนมาร์ก และประเทศนอร์เวย์ ซึ่งต่อมาพระราชหัตถเลขา จำนวน 43 ฉบับ ถูกพิมพ์ในชื่อเรื่อง “ไกลบ้าน” บันทึกการเดินทางทั้งสองฉบับถูกพิมพ์ขึ้นเพราะเป็นจดหมายเหตุระยะทางที่มีเรื่องราวการเดินทางที่น่าสนใจ เป็นการเดินทางไกลไปยังทวีปยุโรปที่น้อยคนจะมีโอกาสเดินทางไปในช่วงเวลานั้น เรื่องเล่าจากการเดินทางของบันทึกทั้งสองเรื่องนี้จึงเป็นการเปิดประสบการณ์ใหม่ ฉายภาพโลกที่กว้างขึ้น ทำให้รู้ได้เห็นถึงพื้นที่ สภาพอากาศสภาพบ้านเมือง ผู้คน วัฒนธรรมของชาวยุโรปชาติที่เป็นเจ้าอาณานิคมและแหล่งกำเนิดของลัทธิล่าเมืองขึ้น

“สุนทรียะของการเดินทางท่องเที่ยวและการผจญภัย” เรื่องราวของการผจญภัยถือเป็นสุนทรียะหนึ่งที่สามารถพบได้ในวรรณกรรมการเดินทาง การผจญภัยถือเป็นการพิสูจน์ศักยภาพของมนุษย์ที่ต้องการจะพิชิตธรรมชาติในสถานะต่าง ๆ ที่โหดร้าย ทั้งการเดินทางไกลในป่าลึก แม่น้ำลำธาร พื้นที่ทุรกันดาร รวมทั้งการเดินทางข้ามมหาสมุทรที่กว้างใหญ่ไปยังแผ่นดินอื่นอันไกลโพ้น ยิ่งถ้าเรื่องราวการเดินทางนั้นเป็นเรื่องราวการเดินทางของพระมหากษัตริย์ซึ่งมีฐานะเป็นสมมติเทพตามคติความเชื่อของสังคมไทยในขณะเวลานั้น การเดินทางจึงยิ่งแสดงให้เห็นถึงการพิสูจน์ศักยภาพในฐานะมหาบุรุษที่ยิ่งใหญ่เหนือกว่าบุคคลอื่น ที่สามารถฝ่าฟันอุปสรรคที่โหดร้ายจากการเดินทางเป็นการแสดงให้เห็นถึงความสามารถที่เอาชนะธรรมชาติได้

เรื่องราวการเดินทางของพระมหากษัตริย์ประเทศสยามที่มีการบันทึกในรูปแบบจดหมายเหตุที่มีทั้งการเดินทางในประเทศและต่างประเทศ ที่สำคัญยิ่ง คือการเดินทางของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 พระองค์ถือได้ว่าเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกที่เดินทางข้ามมหาสมุทรข้ามไปยังทวีปยุโรปถึงสองครั้ง บันทึกการเดินทางของพระองค์ถูกตีพิมพ์ในรูปแบบหนังสือจดหมายเหตุหลายฉบับ การเดินทางของพระองค์เป็นทั้งการเดินทางเพื่อตรวจเยี่ยมภายในอาณาจักร การเยี่ยมชมดูงานในประเทศที่เจริญ และเป็นการเดินทางท่องเที่ยวผจญภัยในคราวเดียวกัน

เนื้อหาในจดหมายเหตุบันทึกการเดินทางนั้นแสดงให้เห็นถึงจุดประสงค์อีกจุดประสงค์หนึ่งนอกจากการเดินทางตามกิจราชการ คือ เรื่องของการท่องเที่ยวและการผจญภัยในคราวเดียวกัน เนื้อหาในจดหมายเหตุการเดินทางจึงไม่ได้มีเฉพาะรายงานกิจราชการ แต่มีการบันทึกเรื่องราวของการท่องเที่ยวไปยังสถานที่แปลกใหม่ด้วย เช่น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ทรงเสด็จทางทะเลไปยังทวีปยุโรปถือเป็นการเดินทางท่องเที่ยวผจญภัย เพราะต้องต่อสู้ฝ่าฟันอุปสรรคที่

เกิดขึ้นจากการเดินทาง ต้องล่องเรือข้ามมหาสมุทรข้ามทวีป ฝ่าคลื่นทะเล อากาศที่พร้อมจะแปรปรวนได้เสมอ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 พระองค์เป็นกษัตริย์พระองค์แรกที่ทรงเรือพระที่นั่งออกมหาสมุทรอยู่บ่อยครั้งและข้ามไปถึงทวีปยุโรป การเดินทางทางเรือข้ามไปยังประเทศต่าง ๆ เช่น การเสด็จเมืองสิงคโปร์ เมืองเบตาเวีย และเสด็จประพาสประเทศอินเดีย ในปี พ.ศ.2413 ครั้งยังเป็น युวกษัตริย์ การเสด็จประพาสรอบแหลมมลายู คราว ร.ศ. 107 ร.ศ. 108 ร.ศ.109 ร.ศ.115 ร.ศ.117 ร.ศ.118 ร.ศ.119 และ ร.ศ.120 การเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่หนึ่ง พ.ศ. 2440 รวม 253 วัน การเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 พ.ศ.2450 รวม 225 วัน เป็นต้น

ตัวอย่างการเดินทางท่องเที่ยวผจญภัยในคราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อคราวประพาสยุโรปครั้งที่ 2 ใน “จดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินประพาสทวีปยุโรปครั้งที่ ๒ เล่ม ๒ รัตนโกสินทร ศก ๑๒๕-๑๒๖” นายพันเอก หม่อมมนเรนทรราชา เรียบเรียง ดังตัวอย่างใน “ตอนที่ ๒๗ ดยู่ปัวส” (หน้า 23-25) ดังตัวอย่าง

“...เวลา ๓ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพร้อมด้วย พระบาทสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิจ พระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนสมมตอมรินทร์ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอรุพงษ์รัชสมโภช พระยาชลยุทธโยธินทร์ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ เจ้าหมื่นเสมอใจราช หม่อมมนเรนทรราชา มีสเตอร์อัลเบิส แลหมอฟิสเตอร์ เสด็จพระราชดำเนินจากเรืออัลเบียน ประพาสโดยทางสถลมารค ส่วนข้าราชการนอกจากที่ออกนามแล้วนี้ โปรดเกล้าฯ ให้ไปกับเรืออัลเบียน รับเสด็จที่ตำบลวิสเนสในนอร์ดฟย็อด ทางเรือ ๑๖๐ ไมล์ ถึงฝั่งแล้วเสด็จพระราชดำเนินจากตำบลเมร์ร็อก โดยรถประทุนม้าคู่ ขึ้นเขาไปที่ตำบลดยู่ปัวส (น้ำลึก) ทางวกเวียนขึ้นไปตั้งแต่ฟย็อดจนถึงยอดเขาแระมาณ ๒๐ กิโลเมตร เขาสูง ๑๐๐๐ เมตรเศษ เมื่อเวลาที่แลจากฟย็อดนั้นดูภูเขาเปนศิลาสูงชัน มีเหวผาล้ำธารน้ำตกเป็นอันมาก เกือบจะนึกว่าจะทำทางขั้บรถขึ้นไปไม่ได้ ทางนั้นกว้างพอรถเฉียดกันได้พอดี ทบกันขึ้นไปบ้าง เลียบตามไหล่เขาบ้าง บางแห่งที่ชันมาก ต้องทำสะพานให้ทางวงเปนรูปห่วงขึ้นไป เวลารถลอดสะพานไปแล้วเวียนมาข้ามสะพานนั้นเองขึ้นไปบนเขาเหนือทางเดิม เมื่อขึ้นเขาไปสูงถึง ๓๐๐ เมตร พบโฮเทลอีกแห่งหนึ่ง ตั้งอยู่บนที่ราบชั้นที่ ๒ นับจากชั้นล่างขึ้นมาตามขอบถนนมีก้อนศิลาสูง ๆ ประมาณเมตร ๑ ปักเป็นระยะชิดกันเพื่อกันไม่ให้รถพลาดตก เพราะทางหมื่นแลชันมาก ข้างหนึ่งแลขึ้นไปเป็นเขาสูง มีน้ำพุ น้ำตก กระโจนลงมาเปนละอองเสียงอื้ออึง อีกข้างหนึ่งแลลงไปชันเปนเหว มีผาแลลำธารไหลลงไปสู่ลแวกเขาข้างล่าง ตามทางมีกระท่อมคนทำถนนตั้งอยู่เปนระยะห่าง ๆ กัน เปนโรง

ไม้ขนาดเล็ก หลังคาไม้ทั้งต้นปะด้วยดิน หญ้าขึ้นเต็มตามทางยิ่งสูงขึ้นไปยิ่งหนาวจัดตามลำดับ พอสูงประมาณ ๘๐๐ เมตร ถึงสโนแลนน้ำแข็ง (เกลเซีย) บางแห่งทางเคิร์ในซอกน้ำแข็งเป็นกำแพงอยู่ ๒ ข้าง สูงตั้งแต่ ๓-๔ ศอก บนยอดเขามีน้ำแข็งหุ้มขาวดาดไปทั้งสิ้น แลลงไปข้างล่างเห็นทางเป็นริ้ว ๆ ทบกันไปมาเหมือนงูเลื้อย พันกันกับสายน้ำต่าง ๆ ตลอดลงไปจนถึงพืด แต่พืดนั้นแลเห็นไม่ได้ทั่ว เพราะมีภูเขบัง ในแถบนี้ไม่มีใครมีน้ำตกจากหน้าผาอันสูงใหญ่ แต่ไหลเป็นลำธารมาตามใต้เกลเซียหลายทาง แหงนขึ้นไปข้างบนยังเป็นสูง ยอดหายไปไหนหมอก บางแห่งยอดเป็นลาดขาวดาดไปด้วยสโนติดกับท้องฟ้า พิจารณาไปทำให้รู้สึกไปว่าขึ้นสวรรค์ทั้งแปด เห็นสายน้ำตกแลลำธารอันใสบริสุทธิ์เป็นสพานแก้ว เห็นสโนที่ติดค้างตามที่ลาดลุ่มเป็นทางเงิน เห็นยอดเขาซึ่งคาดด้วยสโนแลน้ำแข็งไปจนติดท้องฟ้าเป็นซาลาหรือสนามเงิน เห็นยอดเขาซึ่งอยู่ในหมอก มีม่านผ้าโปร่งอย่างบางคลุมวิมานเทพารักษ์ ยังมีหน้าซำเมื่อขึ้นไปเกือบจะถึงยอดเขา มีลูกเห็บแลสโนตกลงมาขาวปนเข้าตอกดอกไม้ เต็มไปทั้งอากาศ เสียแต่ข้าวตอกนี้ละลายเป็นน้ำไปเท่านั้น แต่ว่าของทิพย์ของสวรรค์เช่นนี้ก็ไม่น่าจะคงอยู่น่าจะหายไปเหมือนกัน ....”

(นเรนทรราชา (หม่อม), 2450)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าการเดินทางไปยุโรปครั้งที่ 2 ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า พระองค์เสด็จไปพระราชกิจเรื่องของการรักษาพระวรกายแบบสปาบำบัดตามคำแนะนำของแพทย์ชาวต่างชาติส่วนพระองค์ ที่เมืองบาเดิน-บาเดินและบาทฮือมบวร์ค ประเทศเยอรมนี และพระองค์ยังมีพระราชกิจทางราชการการเมืองระหว่างประเทศ คือเสด็จประพาสยุโรปเพื่อทรงลงพระนามเป็นสัตยาบันในสนธิสัญญาฉบับ พ.ศ. 2450 กับฝรั่งเศสที่กรุงปารีสเมื่อวันที่ 21 มิถุนายน พ.ศ. 2450 เพื่อแลกเปลี่ยนดินแดนจันทบุรีและตราดกับพระตะบอง เสียมราฐและศรีโสภณ เพราะดินแดนที่ต้องเสียให้แก่ฝรั่งเศสไปนั้นเป็นดินแดนที่พระบาทสมเด็จพระสฤษดิ์ กษัตริย์กัมพูชาซึ่งทรงอยู่ภายใต้การปกครองของฝรั่งเศสมีพระประสงค์ให้มาขึ้นอยู่กับพระองค์ เนื่องจากเมืองดังกล่าวมีชาวเขมรอาศัยเป็นจำนวนมาก และเพื่อทรงติดต่อโรงหล่อซุสแฟร์เพื่อหล่อพระบรมรูปทรงม้า ต่อจากนั้นได้เสด็จประพาสอังกฤษในการเจรจาเรื่องการเงินเพื่อก่อสร้างทางรถไฟจากประจวบคีรีขันธ์ไปยังหัวเมืองมลายู นอกจากการเดินทางตามพระราชกิจดังที่กล่าวมา การเดินทางในครั้งนั้นยังถือเป็นการท่องเที่ยวผจญภัยตามเส้นทางไปยังเมืองต่าง ๆ ดังตัวอย่างที่ยกมาแสดงให้เห็นถึงเส้นทางที่ยากลำบากและน่าหวาดเสียว ภาพของถนนเล็ก ๆ ใต้ไปตามไหล่เขา ทัศนียภาพของประเทศทางยุโรปเป็นที่น่าตื่นตาตื่นใจ โดยเฉพาะภูเขาสูงที่มีหิมะปกคลุมเป็นสิ่งที่ไม่สามารถเห็นได้ในประเทศไทย

หม่อมมเรนทรราชาผู้บันทึกจดหมายเหตุได้บรรยายภาพของภูเขาที่มีหิมะปกคลุมและได้สัมผัสหิมะตกว่าไม่แตกต่างกับได้ขึ้นสวรรค์ทั้งที่ยังมีชีวิต นอกจากนี้พระองค์ยังเสด็จประพาสเพื่อเยี่ยมชมความเป็นอยู่ของชาวยุโรปและเพื่อทอดพระเนตรสถานที่สำคัญและศิลปวัฒนธรรมตลอดการเดินทาง เรื่องราวการบันทึกนี้ทำให้ผู้อ่านเกิดการจินตนาการ ติดตามเรื่องราวการเดินทางตลอดเรื่องเพราะอยาก رؤ้อยากเห็นถึงสถานที่ที่กำลังจะเดินทางต่อไป เนื้อหาของการท่องเที่ยวและการผจญภัยจึงสร้างสุนทรียะให้กับผู้อ่านและเสพวรรณกรรมการเดินทางประเภทจดหมายเหตุได้เป็นอย่างดี

สุนทรียะในความเป็นสารคดีที่ให้ความรู้เกี่ยวกับการเดินทาง จดหมายเหตุบันทึกการเดินทางถือเป็นหนังสือที่ให้ความรู้เกี่ยวกับการเดินทางไปยังสถานที่ต่าง ๆ ทั้งเส้นทาง พาหนะที่ใช้ในการเดินทาง ที่พักแรม อาหารการกิน ตลอดจนให้ความรู้เกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของสถานที่ที่ดำเนินบ้านเมือง วิถีผู้คน และวัฒนธรรมประเพณีของสถานที่เหล่านั้น ข้อมูลในจดหมายเหตุเป็นการให้ความรู้เชิงข้อเท็จจริง

จดหมายเหตุมักจะแบ่งเป็นเรื่องเป็นตอนบันทึกไปในลักษณะรายวันบอกถึงเส้นทางสถานที่ที่เดินทางผ่านในวันนั้น เช่น ในจดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป ครั้งที่ 2 เล่มที่ 2 รัตนโกสินทร์ศก 125-126 ซึ่งแบ่งเป็นตอนต่อจากเล่มที่ 1 เริ่มจากตอนที่ 24-47 ดังนี้

“ตอนที่ ๒๔ ในเรืออัลเบียระหว่างกรุงโกเปนเฮเก้นถึงกรุงคริสติอาเนีย

ตอนที่ ๒๕ กรุงคริสติอาเนีย

ตอนที่ ๒๖ จากกรุงคริสติอาเนีย ถึงเมืองทรอนเย็ม แลที่เมืองทรอนเย็ม

ตอนที่ ๒๗ ในเมืองนอร์เวพย้อด

ตอนที่ ๒๘ จากประเทศนอร์เว ถึงเมืองกิลประเทศเยอรมันนี เมืองกิล

ตอนที่ ๒๙ จากเมืองกิล ถึงกรุงเบอร์ลิน กรุงเบอร์ลิน

ตอนที่ ๓๐ จากกรุงเบอร์ลินถึงเมืองแคสเซล พระราชวังวิลเฮลมสสชือที่เมือง

แคสเซล

ตอนที่ ๓๑ นครบรันสวิก

ตอนที่ ๓๒ จากเมืองบรันสวิกถึงกรุงปารีส เมืองโคลอนแลที่กรุงปารีส

ตอนที่ ๓๓ ซาโตเดอรัมบูลเย

ตอนที่ ๓๔ จากกรุงปารีสถึงเมืองฮอมเบ็ค ที่เมืองฮอมเบ็ค

ตอนที่ ๓๕ เมืองลูเซอร์แลเมืองเบอร์นประเทศสวิตเซอร์แลนด์

ตอนที่ ๓๖ จากเมืองลูเซอร์นถึงเซอร์นบิโทเลสาบโกโม ประเทศอิตาลีเหนือ

ตอนที่ ๓๗ จากเมืองโกโมถึงกรุงโรม กรุงโรม

ตอนที่ ๓๘ จากกรุงโรมถึงเมืองเนปปลส์ ที่เมืองเนปปลส์

(ตอนเสด็จกลับ)

ตอนที่ ๓๙ เรือพระที่นั่ง “พม่า” เมืองเมสซีนา
 ตอนที่ ๔๐ เมืองปาเลอรโม
 ตอนที่ ๔๑ เมืองเมสซีนาแลเมืองเตารมีนา
 ตอนที่ ๔๒ เมืองซีราคูซา
 ตอนที่ ๔๓ เกาะมลตา
 ตอนที่ ๔๔ จากมลตาถึงปอตซาอิด
 ตอนที่ ๔๕ ในเรือสักแสน จากปอตซาอิดถึงปิ้ง
 ตอนที่ ๔๖ ที่เมืองปิ้ง (ตอนเสด็จกลับ) เมืองตราดเมืองจันทบุรี
 ตอนที่ ๔๗ การรับเสด็จที่เมืองสมุทรปราการ พระราชพิธีประเวศ พระราช
 มณเฑียร แลการรับเสด็จที่กรุงเทพมหานคร”

ในแต่ละตอนของจดหมายเหตุฉบับนี้ หม่อมนเรนทรราชา เรียบเรียงเรื่องราวการเดินทางอย่างละเอียด ให้ความรู้เกี่ยวกับการเดินทางไปยังประเทศยุโรปเป็นอย่างดี ทั้งพาหนะเส้นทาง สถานที่ท่องเที่ยวสำคัญของแต่ละประเทศ ประวัติศาสตร์บ้านเมือง ศิลปวัฒนธรรมของชาวยุโรป ดังตัวอย่างในตอน 37 จากเมืองโกโมถึงกรุงโรม กรุงโรม (หน้า 8-9) ดังตัวอย่าง

“...บ่าย ๓ เสด็จพระราชดำเนินโดยรถโมเตอร์คาร์ ทอดพระเนตรวังพระเจ้าฮาเดรียน ซึ่งขุดขึ้นบนเขาที่ตำบลติโวลี ทางจากกรุงโรมประมาณ ๓๕ กิโลเมตร รถเดินในเวลา ๑ ชั่วโมง อาณาเขตของวังนี้ใหญ่กว้างขวาง มีโรงละครอยู่ต้นทาง ทำเป็นสังเวียนกลม ๆ มีที่คนดูเป็นหลั่นลาดขึ้นไปหลายชั้น คล้ายโรงละครเซอรัคส์ทุกวันนี้ มีกำแพงสูงใหญ่โดยรอบ กว้างขนาดเมืองกำแพงเพชรที่ร้างภายในมีตึกห้องพระโรง สวน สระอาบน้ำใหญ่น้อยเป็นอันมาก ตามพระราชวังแต่ครั้งโบราณ มีสระหรืออ่างน้ำอย่างใหญ่เสมอ เพราะในประเทศอิตาลีข้างใต้ร้อนมาก ได้อาไศรยเล่นน้ำเป็นเครื่องสำราญ สังเกตดูรอยกำแพงฝาผนังเสาศิลารูปศิลปะที่หักพัง แลโมเซคที่ประดับพื้นเห็นได้ว่า แต่เดิมวังนี้เคยเป็นที่สนุกสนานระโหลานครีกครื้นครึก ฝีมือการก่อสร้างอย่างประณีต จะเปรียบกับการก่อสร้างในสมัยนี้ก็ไม่กะไรกันเป็นที่น่าดูน่าชม ครั้นทอดพระเนตรวังโบราณนี้แล้วเสด็จทอดพระเนตรน้ำตกที่เมืองติโวลี ทางจากวังประมาณ ๕ กิโลเมตร เมืองติโวลีนี้ เป็นเมืองเก่าคราวเดียวกับกรุงโรม ตึกบ้านปลูกติดกันถนนแคบอย่างสามเพ็ง ตั้งมาชายของตามริมทาง ทำให้ทางแคบเหลือช่องเฉพาะรถเดินได้ เดียวนี้มีพลเมืองประมาณ ๑๓๐๐๐ น้ำพุร้อนตกจากเนินซึ่งเนื่องมาจากเขาเยนาโร ในหมู่ภูเขาซาโบน...”

(นเรนทรราชา (หม่อม), 2450)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าจดหมายเหตุบันทึกการเดินทางของหม่อมมนเรนทรานานันท์ให้รายละเอียดพาหนะ เส้นทาง สถานที่ท่องเที่ยวสำคัญ ประวัติศาสตร์บ้านเมือง และศิลปวัฒนธรรมของชาวกรุงโรม ประเทศอิตาลีและชาวยุโรปได้เป็นอย่างดี งานจดหมายเหตุประเภทนี้ถือเป็นต้นเค้าของสารคดีท่องเที่ยวในยุคต่อมาถือเป็นหนังสือที่ให้ข้อมูลของการท่องเที่ยวสำหรับผู้ที่ต้องเดินทางท่องเที่ยวตามเส้นทางดังกล่าว

นอกจากนี้แล้วบันทึกการเดินทางประเภทจดหมายเหตุระยะทางถือเป็นบันทึกทางประวัติศาสตร์ของชาติที่แสดงให้เห็นถึงสภาพบ้านเมือง การเมืองการปกครอง การพัฒนาชาติสู่ความเป็นสมัยใหม่ การต่อสู้ต่อรองกับประเทศเจ้าอาณานิคม ผ่านการเดินทางของพระมหากษัตริย์และขุนนางกลุ่มชนชั้นปกครองอย่างเข้มข้นเริ่มตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 และเดินทางมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นแสนยานุภาพของประเทศเจ้าอาณานิคมในครั้งที่ยังเป็นยุวกษัตริย์ได้เสด็จเยี่ยมชมประเทศอาณานิคม เสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์ เมืองเวตาเวีย และเสด็จประพาสประเทศอินเดีย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าพระองค์ทรงใช้นโยบายต้นอ้อคู่ตามลมใช้การทูตและความสัมพันธ์ระหว่างประเทศแทนการใช้การทหารและกองทัพในการเผชิญภัยถึงแม้ไทยจะสูญเสียอิปไตยทางเศรษฐกิจก็ตาม ซึ่งจะเห็นได้ว่าจดหมายเหตุการเดินทางเป็นบันทึกทางประวัติศาสตร์ที่ทำให้เห็นการเดินทางของผู้คนในราชสำนักและสภาพสังคม การเมือง เศรษฐกิจในช่วงเวลานั้นเป็นอย่างดี

จากที่กล่าวมาทั้งหมดเกี่ยวกับการสืบสรรควรรณกรรมการเดินทางไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาถึง รัชกาลที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์ นั้นพบว่าในประเด็น “ชนวรรณกรรมการเดินทางในยุคแรกเริ่มของไทย : วรรณกรรมแห่งการพลัดพราก” นั้นวรรณกรรมการเดินทางไทยในยุคแรกเริ่มนั้นถือได้ว่าเป็นวรรณกรรมแห่งการพลัดพราก ซึ่งผู้แต่งวรรณกรรมจะแต่งเมื่อต้องเดินทางไกล ด้านขนบและธรรมเนียมในการแต่งผู้แต่งใช้ฉันทลักษณ์ประเภทโคลงในการแต่งนิราศ โดยโคลงนิราศจะขึ้นต้นด้วยบทประณามพจน์การบอกจุดมุ่งหมายในการแต่งหรือจุดมุ่งหมายในการเดินทางนั้น โคลงนิราศส่วนใหญ่ไม่ได้ระบุชัดเจนมากนักถึงจุดมุ่งหมายในการเดินทางต้องพิจารณาจากบริบทของเนื้อหาและ บริบททางประวัติศาสตร์ โคลงนิราศมีการกล่าวชมธรรมชาติที่ได้พบเห็นเปรียบเทียบกับอารมณ์กวีหรือนางผู้เป็นที่รักและในโคลงนิราศบางเรื่องมีการนำความเศร้าเสียใจของกวีเปรียบกับการพลัดพรากจากกันของพระนางในวรรณคดี ด้านเนื้อหาในวรรณกรรมส่วนใหญ่เป็นการกล่าวการพลัดพราก รำพึงรำพันถึงนางผู้เป็นที่รัก กวีมักใช้ธรรมชาติที่พบเห็นระหว่างการเดินทางเป็นกลอุบายเพื่อพรรณนาความรู้สึกของตนจนกลายเป็นขนบอย่างหนึ่งของการแต่งนิราศในยุคต่อ ๆ มา ส่วนสุนทรียะของการเดินทางในยุคแรกเริ่มนี้เป็นสุนทรียะที่เกิดจากการเสพสุนทรียรสของความเป็นวรรณกรรมการพลัดพรากและสุนทรียรสทางวรรณศิลป์

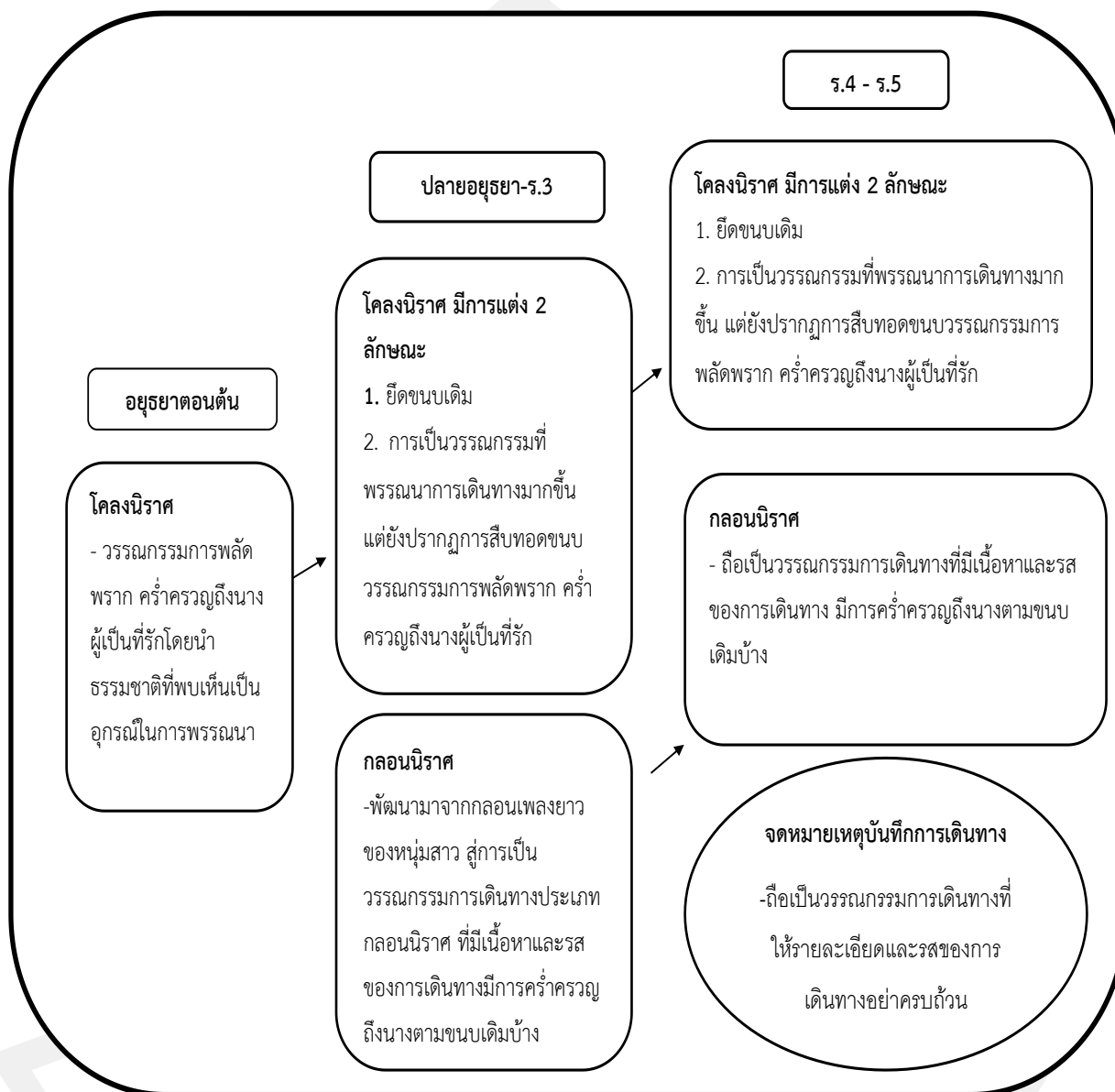

ส่วน “ชนบและนวลักษณ์ของวรรณกรรมการเดินทางไทยในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ถึงรัชกาลที่ 5 : ความนิยมในวรรณกรรมสำนิยมกับวรรณกรรมนิราศ” ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์เป็นต้นมาถึงรัชกาลที่ 5 วรรณกรรมการเดินทางมีการสืบทอดขนบของวรรณกรรมนิราศมาจากสมัยอยุธยา กล่าวคือผู้แต่งมีการคร่ำครวญถึงนางผู้เป็นที่รักโดยนำธรรมชาติที่พบเห็นมาเป็นกลอุกรณ์ในการพรรณนา ส่วนการสร้างสรรคใหม่มีการสร้างสรรค์ทั้งรูปแบบและเนื้อหา ในด้านรูปแบบเกิดวรรณกรรมประเภทกลอนนิราศ เป็นการนำกลอนเพลงยาวแบบชาวบ้านมาแต่งในรูปแบบวรรณกรรมแห่งการพลัดพรากคร่ำครวญถึงนางผู้เป็นที่รัก ด้านเนื้อหาวรรณกรรมนิราศทั้งโคลงนิราศและกลอนนิราศมีความเป็นวรรณกรรมสำนิยมมากขึ้นโดยเฉพาะกลอนนิราศ ความนิยมในวรรณกรรมสำนิยมทำให้ผู้แต่งวรรณกรรมให้ความสำคัญต่อประสบการณ์การเดินทาง การผจญภัย สถานที่ใหม่ที่มีอยู่จริงที่ผู้เดินทางพบเห็น ด้านเนื้อหามีการให้รายละเอียดของการเดินทางทั้งเส้นทาง พาหนะความเป็นอยู่ ผู้คน ประเพณีวัฒนธรรมที่ผู้เดินทางได้พบเห็น และด้านสุนทรียรสของวรรณกรรมการเดินทางในยุคนี้นอกจากผู้อ่านจะได้รับสุนทรียรสทางวรรณศิลป์แล้วผู้อ่านยังได้รับสุนทรียรสของความเป็นวรรณกรรมสำนิยมรวมถึงรสของการผจญภัยระหว่างเส้นทาง

ส่วน “ชนบและนวลักษณ์ของวรรณกรรมการเดินทางในช่วงรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 รัตนโกสินทร์ : อิทธิพลวรรณกรรมตะวันตกกับการเขียนการเดินทางไทยรูปแบบจดหมายเหตุ” จดหมายเหตุถือเป็นนวลักษณ์ใหม่ของการเขียนวรรณกรรมการเดินทาง ซึ่งได้รับอิทธิพลวรรณคดีตะวันตกและปรากฏให้เห็นชัดเจนในสมัยรัชกาลที่ 4 และได้รับความนิยมอย่างมากในสมัยรัชกาลที่ 5 ด้วยรูปแบบวรรณกรรมที่เป็นร้อยแก้ว ด้านเนื้อหาจดหมายเหตุจึงเป็นวรรณกรรมการเดินทางที่เนื้อหาสามารถอ่านเข้าใจง่าย เนื้อหามีการให้รายละเอียดของการเดินทางทั้งพาหนะการเดินทาง ชีวิตความเป็นอยู่ ผู้คน วัฒนธรรมใหม่ที่ได้พบเห็นผ่านทัศนะของผู้เดินทาง ถือเป็นวรรณกรรมสำนิยมที่เปิดประสบการณ์ใหม่ให้แก่ผู้อ่านได้เป็นอย่างดี ด้านสุนทรียะด้วยลักษณะของจดหมายเหตุการเดินทางที่กล่าวมานั้น สุนทรียะของวรรณกรรมการเดินทางประเภทนี้จึงไม่ใช่สุนทรียะที่เกิดจากรสของเสียงที่เกิดจากฉันทลักษณ์ประเภทร้อยกรอง แต่เป็นสุนทรียะที่เกิดจากเนื้อหาสาระ ความเป็นเรื่องเล่าของการเดินทาง การท่องเที่ยวผจญภัย และความเป็นวรรณกรรมสำนิยมที่มีความเป็นสารคดีคือให้ทั้งความรู้และความบันเทิงจากการอ่านเรื่องราวการเดินทาง ทำให้ผู้อ่านได้รับความรู้เกี่ยวกับเรื่องราวการเดินทางรับรู้ถึงการมีซึ่งสถานที่ใหม่ ๆ รวมทั้งรสของการผจญภัยที่เกิดจากการเดินทาง และสามารถเป็นแนวทางสำหรับผู้ที่ต้องเดินทางไปยังสถานที่นั้น ๆ

จากที่กล่าวมาทั้งหมดเกี่ยวกับวรรณกรรมการเดินทางทั้ง 3 รูปแบบ คือ โคลงนิราศ กลอนนิราศ และจดหมายเหตุการเดินทางนั้นจะเห็นได้ว่าวรรณกรรมการเดินทางทั้งสามรูปแบบมีพัฒนาการต่อเนื่องกันอย่างมีนัยยะสำคัญคือ วรรณกรรมการเดินทางทั้งสามประเภทต่างเป็น

วรรณกรรมการเดินทางที่บันทึกการเดินทางในครั้งนั้น ๆ ต่างกันเพียงแค่ความนิยมด้านคำประพันธ์ และเนื้อหาตามยุคสมัยที่แตกต่างกัน ดังแผนผังดังต่อไปนี้

ภาพประกอบที่ 8 แผนผังการสืบสืบทอดวรรณกรรมการเดินทางไทย ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ถึงรัชกาลที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์

จากแผนผังดังกล่าวสามารถอธิบายได้ว่าวรรณกรรมการเดินทางเริ่มต้นจากโคลงนิราศ ในสมัยอยุธยาตามความนิยมของคำประพันธ์ในสมัยนั้น ข้อสังเกตที่สำคัญ คือ ถ้ามองโคลงนิราศในฐานะความเป็นวรรณกรรมกวีนิพนธ์ และดูพัฒนาการต่อเนื่องมาจนถึง ร 5 ทำให้สังเกตเห็นว่า

โคลงนิราศในสมัยอยุธยารวมทั้งวรรณกรรมนิราศประเภทกลอนในยุคต่อมาอาจไม่ใช่วรรณกรรมที่มีแก่นเพื่อต้องการคร่ำครวญถึงผู้ที่จากมาโดยใช้ธรรมชาติที่พบเห็นเป็นกลอุปรณ์ในการพรรณนา แต่เป็นวรรณกรรมการเดินทางที่บอกถึงเส้นทางสถานที่ของการเดินทางโดยใช้การคร่ำครวญถึงนางเป็นกลอุปรณ์กล่าวถึงสถานที่และเส้นทางที่เดินทางผ่าน

ในสมัยปลายกรุงศรีอยุธยาคำประพันธ์ประเพณีเพลงยาวเริ่มได้รับความนิยมจึงเกิดวรรณกรรมการเดินทางประเภทกลอนนิราศ รับขนบของวรรณกรรมนิราศจากสมัยอยุธยาตอนต้นที่หยิบยกสภาพแวดล้อมระหว่างทางมาเป็นกลอุปรณ์ในการกล่าวถึงผู้ที่จากมาและขนบของเพลงยาว ผากรักแบบหนุ่มสาว กลอนนิราศเริ่มมีความเป็นวรรณกรรมที่ให้รายละเอียดการเดินทางมากขึ้น เริ่มตั้งแต่เรื่องแรกที่ปรากฏในสมัยกรุงธนบุรี คือ นิราศกวางตุ้ง ของพระยามหาอนุภาพ (อิน) ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นกลอนนิราศและโคลงนิราศเป็นที่นิยมแต่งยามเมื่อต้องเดินทาง โคลงนิราศมีการให้รายละเอียดการเดินทางมากขึ้นกว่าเดิม ส่วนกลอนนิราศกลายเป็นวรรณกรรมการเดินทางที่เล่าเรื่องการเดินทาง การผจญภัย สภาพแวดล้อม ผู้คนวัฒนธรรมประเพณี สถานที่ที่แปลกใหม่ได้อย่างน่าสนใจให้ทั้งรสความงามทางกระบวนกลอนและรสของเรื่องเล่าจากการเดินทาง

ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 4 นอกจากวรรณกรรมการเดินทางประเภทโคลงนิราศและกลอนนิราศ ยังเกิดรูปแบบบันทึกการเดินทางประเภทจดหมายเหตุบันทึกการเดินทางซึ่งได้รับอิทธิพลวรรณกรรมมาจากวรรณกรรมตะวันตก บันทึกการเดินทางที่น่าสนใจยุคนี้คือ เรื่องราวการเดินทางของหม่อมราโชทัย(กระต่าย)ที่เดินทางร่วมกันคณะราชทูตไทยเดินทางไปเจริญพระราชไมตรีที่ประเทศอังกฤษ เมื่อจุลศักราชพันสองร้อยสิบเก้า การเดินทางในครั้งนั้นหม่อมราโชทัยได้บันทึกการเดินทาง 2 รูปแบบ คือ จดหมายเหตุบันทึกเรื่องราวการเดินทางของราชทูตไทยไปอังกฤษเพื่อถวายรายงานแก่พระเจ้าแผ่นดินตามหน้าที่ที่ได้รับพระราชโองการให้เป็นผู้บันทึกเรื่องราวการเดินทางในครั้งนี้ และกลอนนิราศลอนดอน ซึ่งน่าจะแต่งภายหลังจากเสร็จสิ้นการเดินทางและน่าจะดูเนื้อหาช่วยจำจากจดหมายเหตุที่ถวายรายงานการเดินทาง วรรณกรรมการเดินทางทั้งสองประเภทต่างกันแต่รูปแบบและจุดประสงค์ในการแต่ง ส่วนโคลงนิราศในยุคนี้นิยมให้รายละเอียดของการเดินทางมากขึ้นแต่มีข้อจำกัดในการพรรณนาตรงที่ฉันทลักษณ์มีข้อจำกัดของคำ จำนวนคำและวรรณยุกต์ที่ค่อนข้างแต่งยากจึงยากที่จะบรรยายรายละเอียดของการเดินทางได้มากเท่ากลอนนิราศและจดหมายเหตุบันทึกการเดินทาง

ในสมัยรัชกาลที่ 5 บันทึกการเดินทางประเภทจดหมายเหตุถือว่าได้รับความนิยมไม่น้อยกว่าโคลงนิราศและกลอนนิราศ เรื่องราวการเดินทางของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทั้งในประเทศและนอกประเทศถูกบันทึกทั้งจากพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางที่ตามเสด็จ รวมทั้งที่พระองค์พระราชทานนิพนธ์ขึ้นเอง ด้วยความที่วิทยาการการพิมพ์ทันสมัยจดหมายเหตุและวรรณกรรม

การเดินทางประเภทโคลงนิราศ และกลอนนิราศถูกตีพิมพ์มีทั้งแจกในโอกาสต่าง ๆ และพิมพ์ขาย ส่วนสุนทรียะของวรรณกรรมการเดินทางในยุคนี้ส่วนใหญ่เด่นที่เนื้อหาของการเดินทาง

ในประเด็นการสืบสรรค์วรรณกรรมการเดินทางที่กล่าวมาแล้วนั้นทำให้เห็นถึงพัฒนาการของรูปแบบเนื้อหาของวรรณกรรมการเดินทางอย่างต่อเนื่องสัมพันธ์กัน ซึ่งการพัฒนารูปแบบและเนื้อหานั้นเป็นไปตามรสนิยมของผู้เสพวรรณกรรมแต่ละยุคสมัย นอกจากนี้การศึกษาวรรณกรรมการเดินทางไทย ประเด็นสำคัญประเด็นหนึ่งที่ไม่สามารถละเลยที่จะศึกษาได้ คือ ความสัมพันธ์ของวรรณกรรมการเดินทางกับบริบทสังคมและวัฒนธรรมไทยที่ส่งผลให้เกิดการเดินทางของผู้คนในแต่ละยุคแต่ละสมัย ซึ่งจะทำให้ทราบถึงค่านิยมการเดินทางในบริบทสังคมและวัฒนธรรมไทยที่สำคัญ ควบคู่กับพัฒนาการการสืบสรรค์ของรูปแบบเนื้อหาตั้งที่กล่าวมาแล้ว ดังรายละเอียดในบทต่อไปนี้

บทที่ 5

ความสัมพันธ์ของวรรณกรรมการเดินทางกับบริบทสังคมและวัฒนธรรมไทย

การเดินทางของผู้คนที่ปรากฏในวรรณกรรมการเดินทางทุกยุคสมัยล้วนเกิดขึ้นและเกี่ยวข้องกับบริบททางสังคมและวัฒนธรรมในช่วงยุคสมัยนั้น ๆ บริบททางสังคมและวัฒนธรรมนี้ส่งผลต่อมโนทัศน์ของผู้คนในสังคม ซึ่งมีส่วนกระตุ้นให้เกิดการเดินทางเพื่อวัตถุประสงค์ที่แตกต่างกันในแต่ละครั้งของการเดินทางและแตกต่างกันไปตามยุคสมัย บางบริบทของการเดินทางมีวัตถุประสงค์การเดินทางที่คล้ายคลึงกันมาตั้งแต่ในสมัยอยุธยาเรื่อยมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ เช่น การเดินทางทางศาสนา การเดินทางทางการเมืองและเศรษฐกิจ การเดินทางเพื่อสุขภาพ การเดินทางเพื่อค้นหาสิ่งของล้ำค่าและการเดินทางท่องเที่ยว เป็นต้น บริบทของการเดินทางเหล่านี้ล้วนสัมพันธ์กับค่านิยมทางสังคม และเกิดการปฏิสัมพันธ์ในหลายด้านจากการเดินทางสะท้อนถึงทัศนคติต่าง ๆ ของผู้เดินทาง ทั้งเรื่องเพศ ชนชั้นและชาติพันธุ์ เป็นต้น การปฏิสัมพันธ์เหล่านี้ที่ปรากฏในวรรณกรรมการเดินทางมีลักษณะเด่นชัดและแตกต่างกันไปตามอิทธิพลของยุคสมัย เช่น ในสมัยอยุธยาวรรณกรรมนิราศเป็นวรรณกรรมที่มีอุปลักษณะระหว่างธรรมชาติและเพศอย่างเด่นชัดซึ่งสะท้อนถึงแนวคิดและค่านิยมทางสังคมเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องเพศได้อย่างเด่นชัด ในสมัยรัตนโกสินทร์ค่านิยมในวรรณกรรมสัจนิยมของประชาชนสะท้อนถึงค่านิยมของการเดินทางของประชาชนทั่วไป ขณะเดียวกันวรรณกรรมการเดินทางของชนชั้นปกครองก็สะท้อนค่านิยมการเดินทางของชนชั้นปกครองเช่นเดียวกัน เป็นต้น

จากการศึกษาความสัมพันธ์ของวรรณกรรมการเดินทางกับบริบทสังคมและวัฒนธรรมไทย ปรากฏความสัมพันธ์ของวรรณกรรมการเดินทางกับบริบทสังคมวัฒนธรรมไทยในประเด็นสำคัญ ดังนี้ คือ วรรณกรรมการเดินทางกับเพศวิถี วรรณกรรมการเดินทางกับค่านิยมของสังคมไทย วรรณกรรมการเดินทางกับชนชั้นและชาติพันธุ์ วรรณกรรมการเดินทางกับการสร้างชาติ/อุดมการณ์ และ วรรณกรรมการเดินทางกับอิทธิพลทางวัฒนธรรมของประเทศตะวันตก ซึ่งปรากฏผลของการศึกษาต่อไปนี้

5.1 วรรณกรรมการเดินทางกับเพศวิถี

วรรณกรรมการเดินทางกับเพศวิถีเป็นอีกประเด็นหนึ่งที่ปรากฏในวรรณกรรมการเดินทาง โดยเฉพาะวรรณกรรมนิราศ นิราศเป็นวรรณกรรมที่มีการคร่ำครวญถึงนางผู้ที่จากมาซึ่งมีการใช้โวหารเปรียบเทียบและการอุปลักษณ์ธรรมชาติและผู้หญิงอย่างแนบชิด แสดงให้เห็นว่าผู้ชายมองผู้หญิงไม่แตกต่างจากธรรมชาติซึ่งด้านหนึ่งผู้หญิงและธรรมชาติเป็นเครื่องสร้างความรื่นรมย์ให้กับชาย แต่อีก

ด้านหนึ่งผู้หญิงเหมือนเปลี่ยนสถานะเป็นเพศศักดิ์สิทธิ์ที่ส่งผลต่อการเดินทางที่ผู้เดินทางต้องให้ความเคารพ นอกจากนี้แล้วในวรรณกรรมนิราศและจดหมายเหตุยังแสดงให้เห็นว่าการเดินทางเป็นเรื่องของผู้ชายส่วนผู้หญิงถูกจำกัดพื้นที่ให้อยู่ในพื้นที่เมืองและรับรู้เรื่องราวการเดินทางผ่านเรื่องเล่าของผู้ชาย ดังผลการศึกษาดังต่อไปนี้

5.1.1 ผู้หญิงกับธรรมชาติในวรรณกรรมนิราศ

การเดินทางของผู้คนในวัฒนธรรมไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ที่ปรากฏในวรรณกรรมนิราศถือเป็นวรรณกรรมที่แสดงให้เห็นถึงแนวคิดต่อการมองผู้หญิงและธรรมชาติที่มีความใกล้ชิดกันอย่างมาก ซึ่ง ธัญญา สังขพันธานนท์ (2556) กล่าวว่า วิธีคิดเช่นนี้มีพื้นฐานการมองธรรมชาติว่าเป็นสิ่งมีชีวิตตามกระบวนทัศน์จิตสำนึกเชิงนิเวศ ในทำนองเดียวกันกับการอุปมาว่าธรรมชาติคือมารดาผู้โอบอุ้ม เลี้ยงดู มีความเมตตากรุณาและมีฐานะเพศหญิง แต่ในอีกด้านหนึ่งมนุษย์ก็มีจินตภาพต่อธรรมชาติด้านร้ายเช่นกัน นั่นคือ การรับรู้ที่ธรรมชาติไม่สามารถควบคุมได้ (nature as disorder) ธรรมชาติก่อให้เกิดความรุนแรง (violence) ทุพภิกขภัย (drought) ความอลหม่าน วุ่นวาย (chaos) เป็นสถานที่ไม่ปลอดภัยสำหรับมนุษย์ การมองธรรมชาติเป็นสิ่งที่เหนือการควบคุม มีความลึกลับ ทำให้มนุษย์รู้สึกหวั่นไหว ไม่ไว้วางใจธรรมชาติ เกิดความกลัว ยำเกรง และมองธรรมชาติว่าเป็นอื่น (other) ในทางกลับกันการมองธรรมชาติว่ามีพลังอำนาจน่ากลัวทำให้มนุษย์มีความต้องการจะควบคุม ต้องการเอาชนะธรรมชาติในบางครั้ง

การมองธรรมชาติเปรียบเสมือนเพศหญิง หรือเพศแม่ผู้ให้กำเนิดมีมาแต่ชุมชนบรรพกาล การที่ตำนานปฐมมูลกล่าวถึงกำเนิดมนุษย์คนแรกกว่าเป็นผู้หญิงมีความสอดคล้องเป็นอย่างมากกับแนวคิดเรื่องเทพมารดาแห่งโลกที่เกิดขึ้นในระบบสังคมบุพกาลจากทุกวัฒนธรรมของโลก นางอิตถังเคยยสงคลี หรือย่าสังกะสี ในความเชื่อของล้านนาดั้งเดิมได้รับการกล่าวถึงในฐานะผู้สร้าง (creator) ในปฐมมูลฉบับหอสมุดแห่งชาติให้ความสำคัญกับบทบาทของนางอิตถังเคยยสงคลีในฐานะมนุษย์คนแรกที่อุบัติขึ้นในโลก เพื่อสร้างชีวิตอื่น ๆ ทั้งมนุษย์ พืชและสัตว์ ส่วนปู่สังกะสา หรือ ปุตุตเคยยสงคลี นั้นอุบัติขึ้นมาทีหลังในฐานะผู้ช่วยของนาง ซึ่งสะท้อนให้เห็นจิตสำนึกเชิงนิเวศแนวดั้งเดิมที่ให้ความสำคัญกับผู้หญิงและธรรมชาติว่า มีความเป็นหนึ่งเดียวกันในฐานะของความเป็นแม่ หรือผู้ให้กำเนิดชีวิต (ธัญญา สังขพันธานนท์, 2556) ซึ่งในวรรณกรรมการเดินทางประเภทนิราศในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ก็มีปรากฏร่องรอยของความคิดที่มองธรรมชาติเปรียบเสมือนเพศหญิงเช่นกัน แต่รูปแบบและแนวคิดการปกครองแบบทวาราชทำให้มุมมองธรรมชาติกับเพศหญิง คลี่คลายปรับเปลี่ยนเป็นไปในลักษณะของการมองเพศหญิงเปรียบเสมือนธรรมชาติที่มีการกล่าวถึงธรรมชาติอย่างแนบชิดกับความเป็นเพศหญิงผ่านการโวหารในลักษณะต่าง ๆ

การอุปลักษณะธรรมชาติกับนางผู้เป็นที่รัก รวมถึงการชมโฉมในบทชมโฉม เป็นการเชื่อมความงามของธรรมชาติที่พบเห็นระหว่างเดินทางกับนางผู้เป็นที่รักเป็นอีกวิธีหนึ่งที่กวีใช้กล่าวเปรียบถึงคนรัก ในวรรณกรรมไทยรวมถึงวรรณกรรมการเดินทางประเภทนิราศนิยมปรากฏลักษณะเช่นนี้ ดังตัวอย่างในโคลงนิราศท้าวสุภัตติการภักดี ดังนี้

“ดวงดาวราวเนตรน้อง	นงพะงา พี่เอย
ภักตร์เทียบดวงจันทร์	จิมลิ้ม
ขนงเปรียบอ่าวคงคา	กันเรียบ เสมอฤา
โฉมแม่งามย่ำยืม	ยิ่งแย้มอัปสร”

(หอพระสมุดวชิรญาณ)

การชมโฉมของสตรีมักมีการนำความงามของธรรมชาติมากล่าวเปรียบในลักษณะของความงามหนึ่งเดียวหรือความเป็นเพศเดียวกัน เช่น อุปลักษณะเพศหญิงกับพระจันทร์ ตรงข้ามกับเพศชายคือพระอาทิตย์ ซึ่งจะเห็นได้ว่าการอุปลักษณะเช่นนี้แสดงให้เห็นถึงความคิดที่ว่าเพศชายยอมมีพลังอำนาจมากกว่าเพศหญิง นอกจากนี้ธรรมชาติที่ได้พบเห็นยังมีผลในลักษณะของการกระตุ้นอารมณ์ให้เกิดความคิดถึงนางผู้เป็นที่รัก เช่นการเห็นภุมกับดอกไม้ การเห็นสัตว์เคล้าคลึงกัน ทำให้ผู้ที่พบเห็นเกิดการคิดถึงคู่รัก ซึ่งแสดงให้เห็นว่ามนุษย์ก็เป็นส่วนหนึ่งเช่นเดียวกับธรรมชาติที่มีอารมณ์ความรู้สึกไม่แตกต่างจากธรรมชาติที่ได้พบเห็นจึงเกิดการนำมาเปรียบเทียบถึงอารมณ์ความรู้สึกในขณะนั้นด้วย

ถึงแม้ทัศนคติต่อธรรมชาติที่มองธรรมชาติเปรียบเหมือนพระมารดาของโลกผู้สร้างสรรพสิ่ง แต่ในบางครั้งธรรมชาติก็ถูกมองในเชิงลักษณะของการเสพทางอารมณ์ มองเชิงพิศواسเป็นเครื่องบำเรอทางอารมณ์ไม่ต่างจากสตรีที่เป็นเครื่องเสพสมทางอารมณ์ของชาย ซึ่งการมองเช่นนี้น่าจะมาจากระบบคิดของระบอบการปกครองของชนชั้นกษัตริย์ตามแบบการปกครองแบบทวารวษที่พระมหากษัตริย์เป็นเจ้าของทุกสิ่งรวมทั้งทรัพยากรธรรมชาติด้วย ธรรมชาติจึงไม่แตกต่างจากสนมนางในเท่าไรนัก ดังตัวอย่างใน “นิราศรบพม่าที่ท่าดินแดง” บทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ 1 ดังข้อความว่า

“เป็นช่องชั้นเชิงผลลิลาลาด	รุกชาติรีนรอยสวดยสม
ไพโรจิตรพิศพรณอยู่น่าชม	ลมพัดพากลันสุมาสยมา
มีที่ธารน้ำพุตุตัน	ตลอดลั่นไหลลงแต่ยอดผา
เป็นโปลงปล่องช่องชั้นบรรพตา	เซ็นชาดั่งสายสุหร่ายริน
บ้างเป็นท่อแฉกทางหว่างบรรพต	เลี้ยวลดไหลมาไม่รู้สิ้น

น้ำใสไหลชอกศิขรินทร์	แสนถวิลถึงสวาทไม่คลาดคลา
เกษมสุขแสนสนานสำราญเริง	บันเทิงจิตพิศวงพรรษา
ชะลอได้ก็ใคร่ชะลอมมา	ให้เป็นผาสุกทุกนางใน”

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, 2464)

จากข้อความที่ว่า “เกษมสุขแสนสนานสำราญเริง บันเทิงจิตพิศวงพรรษา ชะลอได้ก็ใคร่ชะลอมมา ให้เป็นผาสุกทุกนางใน” แสดงให้เห็นถึงแนวคิดที่มองธรรมชาติเป็นสิ่งสร้างความบันเทิง เรืองรมย์ และเป็นทรัพยากรของพระมหากษัตริย์ซึ่งถ้าสามารถเคลื่อนย้ายได้พระองค์จะเคลื่อนย้ายมารวมไว้กับนางในในฐานะเครื่องสร้างเกษมสุขแสนสนานสำราญเริงบันเทิงจิต

ถึงอย่างไรยามเมื่อธรรมชาติแสดงถึงพลังอำนาจ ความแปรปรวนของธรรมชาติต่าง ๆ หรือเมื่อยามที่มนุษย์อ่อนแอจากการเดินทาง สิ้นหวังท้อถอย พบเจออุปสรรคจากธรรมชาติในการเดินทาง อุปสรรคจากธรรมชาติเหล่านั้นสามารถทำให้มนุษย์เปลี่ยนมุมมองต่อธรรมชาติในลักษณะของการสยบยอม อ่อนวอนขอ โดยเฉพาะในลักษณะการขอจากเพศแม่ผู้ให้กำเนิด เช่น พระแม่ธรณี เจ้าแม่ตะเคียนทอง และนางไม้ เป็นต้น ซึ่งผู้เดินทางต้องพบเจอธรรมชาติในลักษณะต่าง ๆ นี้ระหว่างเดินทาง ซึ่งความสำคัญยิ่งใหญ่ของผู้หญิงในฐานะผู้ให้กำเนิดและสัญลักษณ์ของธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ทำให้เพศแม่อยู่ในสถานะที่ไม่อาจล่วงเกินลบหลู่ได้ หรือไม่ระวังก็จะส่งผลให้เกิดความวิบัติฉิบหายทั้งแก่บุคคลผู้กระทำ ดังตัวอย่างในนิราศเมืองแกลงของสุนทรภู่ ดังข้อความต่อไปนี้

“ถึงหย่อมย่านบ้านระกาดต้องลงถ่อ	ค่อยล่อยรอเรียงลำตามน้ำไหล
จนล่วงเข้าหัวป่าพนาไลย	ล้วนเงาไม้มีดคล้ายในลำคลอง
ระวังตัวกลัวตตะเคียนขวาง	เปนเยี่ยงอย่างผู้เฝ้าเล่าสนอง
ว่าผีสาวสิงนางตะเคียนคนอง	ใครถูกต้องแตกตายลงหลายลำ
พอบอกกันยังมีทันจะขาดปาก	เห็นเรือจากแจวตรงหลงกลำ
กระทบผางตอนางตะเคียนดำ	ก็โคลงคว่ำลุ่มลงในคงคา
พวกเรือผีสี่คนขนสยอง	ก็เลยล่องหลีกทางไปข้างขวา
พันระวางนางรุกขฉายา	ต่างระอาเห็นฤทธิ์ประสิทธิ์จริง
ขอนางไม้ไพรพฤษ์เทพารักษ์	ขอฝากภักคินีน้อยแม่น้องหญิง
ใครสามารถชาติชายจะหมายชิง	ให้ตายกลิ้งลงเหมือนตอที่ดำเรือ”

(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่านางตะเคียนถือเป็นนางไม้ที่มีความศักดิ์สิทธิ์ ผู้ที่เดินทางผ่าน ถ้าผู้ใดเคารพและเชื่อในเรื่องเล่าของผู้เฒ่าผู้แก่และเดินทางหลีกเลี่ยงสถานที่อยู่ของนางตะเคียนก็จะสามารถเดินทางไปได้ด้วยดีแต่ผู้ที่ไม่เชื่อหรือเดินทางผ่านที่อยู่ของนางตะเคียนก็ต้องมีอันวิบัติต่อการเดินทาง ความเชื่อเรื่องนางไม้ที่มีสถานะเป็นเพศหญิงสะท้อนให้เห็นถึงอำนาจของเพศหญิงศักดิ์สิทธิ์ที่ส่งผลต่อการเดินทาง

จากที่กล่าวมาเกี่ยวกับผู้หญิงกับธรรมชาติในวรรณกรรมนิราศ ผู้หญิงถูกนำมาอุปโลกนัยกับธรรมชาติอย่างแนบชิด ผู้หญิงและธรรมชาติในบางครั้งเป็นสิ่งสร้างความบันเทิงเริงรมย์ ความสวยงามของผู้หญิงและธรรมชาติมักถูกนำมาพรรณนาซึ่งกันและกัน นอกจากนี้ด้วยความยิ่งใหญ่ของธรรมชาติและอารมณ์ของธรรมชาติเปรียบเสมือนเพศหญิง หรือเพศแม่ผู้ให้กำเนิดทำให้เพศหญิงมีสถานะที่ยิ่งใหญ่มีความศักดิ์สิทธิ์โดยเฉพาะการกลายสถานะเป็นสิ่งศักดิ์ตามธรรมชาติ ก็จะส่งผลและสามารถ ดลบันดาลให้การเดินทางประสบความสำเร็จ ปลอดภัย หรือล้มเหลวพบภัยอันตรายได้

5.1.2 วรรณกรรมการเดินทางของกวีชายและพื้นที่การรับรู้การเดินทางของผู้หญิง

จากการศึกษาวรรณกรรมการเดินทางตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาถึงสมัยรัชกาลที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์นั้น พบว่าเรื่องราวการเดินทางไกลที่ปรากฏในวรรณกรรมการเดินทางเป็นเรื่องราวการเดินทางของบุรุษแทบทั้งหมด ดังนั้นการเดินทางจึงเป็นเรื่องของบุรุษไม่ใช่เรื่องของสตรี ซึ่งจะเห็นได้ว่าในวรรณกรรมนิราศที่ปรากฏมาตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นต้นมาจนถึงรัชกาลที่ 5 ตามขนบนิราศนั้น ผู้เดินทางจะมีการคร่ำครวญถึงหญิงที่ตนรักที่จากมา โดยเปรียบเทียบอารมณ์ความรู้สึกกับสิ่งที่พบเห็นระหว่างเส้นทาง ซึ่งเส้นทางและการเดินทางมักเป็นเส้นทางที่ต้องเดินทางออกนอกเมืองที่มีความยากลำบากในการเดินทาง เนื้อหาเช่นนี้ทำให้เห็นทัศนะของชายที่มองว่าความยากลำบากของการเดินทางทำให้ผู้หญิงไม่สามารถร่วมเดินทางได้อย่างบุรุษ ผู้หญิงต้องได้รับการปกป้องจากความเป็นเมืองที่มีความปลอดภัยมากกว่านอกเมือง ส่งผลต่อการกำหนดบทบาทหน้าที่ของบุรุษและสตรีในราชสำนัก (ในช่วงที่ศึกษาวรรณกรรมการเดินทางส่วนใหญ่เป็นเรื่องราวการเดินทางของผู้คนที่เกี่ยวข้องในราชสำนัก)

การกล่าวถึงนางในฐานะผู้ที่จากมาเป็นตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าผู้หญิงถูกจำกัดพื้นที่ในพื้นที่เมืองเป็นเพียงผู้ที่ต้องดูแลรักษาร่างกายและจิตใจเพื่อรอคอยชายคนรักที่ต้องเดินทางไกล ซึ่งการพรรณนาในลักษณะนี้ถือเป็นคนหนึ่งของวรรณกรรมนิราศตั้งแต่ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเรื่อยมาถือเป็นการสะท้อนแนวคิดที่แสดงให้เห็นว่าการเดินทางเป็นกิจของชายเท่านั้น ดังตัวอย่าง

“ถึงวัดแจ้งแสงจันทร์จำรัสเรือง	แลข้าเลื่องเหลียวหลังหลังน้ำตา
เปนห่วงหนึ่งถึงชนกที่ปกเกล้า	จะแสนเศร้าครวญคอยละห้อยหา
ทั้งจากแดนแสนห่วงดวงกานดา	ไอ้อูรารุ่มร้อนอ่อนกำลัง

ถึงสามปลื้มพื่นี่ร่ำปล้ำแต่ทุกข์	สุดจะปลุกใจปลื้มให้ลืมหลัง
ขออารักษ์หลักประเทศนิเวศวัง	เทพทั้งเมืองฟ้าสุราไลย
ขอฝากน้องสองรามารดาด้วย	เอ็นดูช่วยปกครองให้ผ่องใส
ตัวข้าบาทจะนิราศออกแรมไพร	ให้พินไภยคลาสแคล้วอย่าแผ้วพาน
ถึงสำเพ็งแก่งตั้งริมฝั่งน้ำ	แพประจำจอดเรียงเคียงขนาน
มีซุ้มชอกตรอกนางจ้างประจານ	ยังสำราญร้องขับไม่หลับลง
ไฉ่ธานีศรีอยุธยาเอ๋ย	นีกจะเซยกก็ได้ชมสมประสงค์
จะลำบากยากแค้นไปแดนดง	เอาพุ่มพงเพิงเขาเปนเย่าเรือน”

(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าบทผากนางที่สุนทรภู่กล่าวถึงเป็นการผากนางผู้เป็นที่รักและมารดาไว้กับ “อารักษ์หลักประเทศนิเวศวัง” และ “เทพทั้งเมืองฟ้าสุราไลย” ซึ่งเป็นการผากนางไว้ในพื้นที่เมือง นอกจากนี้แล้วจากตัวอย่างที่ยกมา ยังแสดงให้เห็นว่าการเดินทางนั้นยากลำบาก มีภัยอันตราย ซึ่งบางครั้งต้องพักค้างแรมในป่า การเดินทางจึงไม่เหมาะกับผู้หญิง ซึ่งแสดงให้เห็นว่าผู้ชายมองผู้หญิงเป็นเพศที่อ่อนแอกว่าไม่เหมาะสมที่จะเดินทางร่วมกับชายจึงได้แต่ผากนางไว้ในพื้นที่เมืองซึ่งเป็นพื้นที่ที่ปลอดภัย

นอกจากนี้แล้วการเดินทางในวรรณกรรมการเดินทางยังแสดงให้เห็นว่าการเดินทางนั้นถือเป็นความต้องการที่จะพิสูจน์ความเป็นชายเพราะการประสบความยากลำบาก การผจญภัยอันตรายในการเดินทาง การฝ่าฟันอุปสรรคต่าง ๆ แสดงให้เห็นถึงการเป็นผู้พิชิตและความเป็นชายที่สมบูรณ์ ซึ่ง ทอดด์ ดับบลิว รีเซอร์ (Todd w. Reeser) (อ้างใน จิรัฏฐ์ เฉลิมแสนยการ, 2559) มองว่าความเป็นชายคืออุดมการณ์อย่างหนึ่งประกอบขึ้นจาก 4 องค์ประกอบหลักที่มีความเกี่ยวข้องและสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกัน ได้แก่ ภาพลักษณ์ (image) ตำนานหรือเรื่องเล่า (myth) วาทกรรม (discourse) และการนำไปใช้หรือนำไปปฏิบัติ (perform/act) ในส่วนของวรรณกรรมการเดินทางถือเป็นตำนานหรือเรื่องเล่า (myth) ที่สนับสนุนความเป็นชายผ่านเรื่องราวในวรรณกรรมการเดินทางที่ถูกบันทึกในครั้งของการเดินทางครั้งนั้น ๆ ซึ่งถูกรังสรรค์ขึ้นจากผู้เดินทางเอง และแน่นอนว่าวรรณกรรมการเดินทางย่อมมีการคัดสรร (selective) และปั้นแต่ง (fictive) ในระดับหนึ่ง เพื่อสร้างความเป็นชายให้สมบูรณ์ ดังตัวอย่างในเพลงยาวนิราศรบพม่าที่ท่าดินแดง บทพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ดังข้อความต่อไปนี้

“อันค่ายคูประตูหอรบ	ตบแต่งสาระพัดเปนมัน
ทั้งขวกหนามเขื่อนคูป้องกัน	เปนมัซซันอันดับมากมาย
ใช้ทหารเข้าหักโหมโรมรัน	สามวันพวกพม่าก็พังพ่าย
แตกยับกระจัดพลัดพราย	ทั้งค่ายคายน้อยใหญ่ไม่ต่อตี
ให้ติดตามไปจนแม่กษัตริ	เหล่าพม่ารีบรัดลัดหนี
บ้างก็ตายกายกองในปัดพิ	ด้วยเดชบารมีที่ทำมา”

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, 2464)

จากตัวอย่างแสดงให้เห็นถึงการเป็นพระมหากษัตริย์ผู้พิชิตข้าศึก ซึ่งส่วนหนึ่งของชัยชนะเป็นเพราะบุญบารมีของพระมหากษัตริย์ที่พระองค์ได้ทำมา ซึ่งแสดงให้เห็นถึงแนวความคิดแบบพระยาจักรพรรดิราช ที่ได้สั่งสมบุญญาบารมีไม่แตกต่างจากพระพุทธเจ้า

ส่วนเรื่องราวในวรรณกรรมการเดินทางที่มีปรากฏว่าสตรีได้ร่วมเดินทางกับชายด้วยนั้น ปรากฏในวรรณกรรมของชายเป็นผู้บันทึก สตรีที่ร่วมเดินทางอยู่ในฐานะผู้ติดตามโดยส่วนใหญ่จะติดตามเจ้านายในราชสำนักเดินทางท่องเที่ยวไปตามสถานที่ท่องเที่ยวต่าง ๆ เช่น ในนิราศพระบาทของสุนทรภู่ เมื่อคราวสุนทรภู่เป็นมหาดเล็กตามเสด็จพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ ไปนมัสการรอยพระพุทธรูปที่บึงพระบุรี ซึ่งการเสด็จพระองค์เจ้าปฐมวงศ์เป็นการเดินทางเพื่อนมัสการรอยพระพุทธรูปและเที่ยวงานเทศกาลงานสมโภชพระพุทธรูปประจำปี การเดินทางในครั้งนี้เดินทางเป็นหมู่คณะใหญ่ มีนางสนมนางในติดตามไปด้วย ดังตัวอย่าง

“สงสารนางสาวในทีไปด้วย	ทั้งไถ่ด้วยเครื่องแต่งแป้งขมิ้น
หวีกระจกตกแตกกระจายดิน	เจ้าของผืนหน้าหาน้ำตาคลอ
จะปิ่นขึ้นกุบช้างไม่กางขา	แต่โดยผ้ากรีดกรอมทำหอมช่อ
มือตะกายสายรัดสคนคอ	เห็นช้างองวงชนิดก็หวีดอึง
แต่ปิ่นไพล่เหนียวพลัดสุหรัชขาด	สองมือพลาดพลัดขว้าลงต่ำฝั่ง
กรมการบ้านป่าเขาฮาอึง	ทำโกรธซึ่งเรียกพวกผู้ชายเร็ว
บ้างขึ้นช้างพลางฉวยข้อมืออุด	ตั้งอุณรุทจับกิรที่ในเหว
ไม่นึกกายอัปปรมาณเปนาการเร็ว	บ้างโอบเอวอุ้มนางขึ้นช้างพัง
สุรแสงแจ่มแจ้งอร่ามโลกย์	บริโภคมอ้มเอิบอารมณ์หวัง
ขัตติวงศ์ทรงช้างกุบบัลลังก์	รับสั่งสั่งสารให้ใส่เดิน”

(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าผู้หญิงที่ร่วมเดินทางในฐานะผู้ติดตามที่มีไพร่พลชายคอยดูแล ซึ่งตัวอย่างยังแสดงให้เห็นว่าผู้หญิงไม่เหมาะกับการเดินทาง ถึงแม้จะมีชายคอยป้องกันความปลอดภัย และให้ความช่วยเหลือ

สำหรับการเปิดโลกและรับรู้ประสบการณ์การเดินทางไกลของสตรีในราชสำนักนั้น ส่วนใหญ่จะรับรู้เรื่องราวของการมีอยู่ของสถานที่แปลกใหม่ ผู้คนและวัฒนธรรมใหม่ ผ่านการเล่าเรื่อง และเรื่องเล่าที่ถูกบันทึกในวรรณกรรมการเดินทาง ส่วนโอกาสที่จะเป็นผู้เดินทางและเจ้าบ้านที่การเดินทางเกิดขึ้นได้ยาก ซึ่งจากการศึกษาวรรณกรรมการเดินทางตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงรัชกาลที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์ไม่ปรากฏวรรณกรรมการเดินทางไกลที่ผ่านเส้นทางยากลำบากและอันตรายของสตรีเลย ผู้หญิงจึงมีฐานะผู้อ่านแค่ผู้อ่านเรื่องเล่าการเดินทาง ไม่ได้มีโอกาสเป็นผู้สร้างวรรณกรรมการเดินทาง ตัวอย่าง การเล่าเรื่องราวการเดินทางแก่สตรี เช่น บทพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง “ไกลบ้าน” เป็นพระราชหัตถเลขาเมื่อครั้งเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 เมื่อปี พ.ศ. 2450 พระราชทานแก่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้านิภาณภดล ซึ่งสนองพระเดชพระคุณตำแหน่งราชเลขาธิการฝ่ายในสมัยนั้น ในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ทรงเล่าเรื่องราวการเดินทาง พรรณนาสิ่งที่ได้ทอดพระเนตรเห็น และกิจการที่ได้ทรงทราบตลอดจนกระแสพระราชดำริวินิจฉัยต่อเรื่องนั้น ๆ เป็นต้น และเมื่อเรื่องราวการเดินทางในวรรณกรรมการเดินทางเป็นของบุรุษทั้งหมด การเล่าเรื่องการเดินทางจึงเป็นการเล่าผ่านสายตาของความเป็นชาย ซึ่งสะท้อนถึงความสนใจต่อสิ่งแวดล้อม และการให้ความสำคัญต่อสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นลักษณะเฉพาะตามค่านิยมของความเป็นชาย และยอมมีการเน้นและให้ความสำคัญที่แตกต่างกันไป ระหว่างความเป็นชายความเป็นหญิง

จากที่กล่าวมาถึงความสัมพันธ์ของวรรณกรรมการเดินทางกับบริบททางเพศนั้นจะเห็นได้ว่าในวรรณกรรมการเดินทางในสมัยอยุธยาถึงสมัยรัชกาลที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์ การเดินทางและเรื่องราวการเดินทางยังจำกัดอยู่เฉพาะในพื้นที่ของบุรุษ ซึ่งสะท้อนถึงบทบาททางเพศได้เป็นอย่างดี การเดินทางจึงเป็นเรื่องของบุรุษ เล่าเรื่องราวและบันทึกการเดินทางจึงเป็นเรื่องเล่าที่ผ่านสายตาของความเป็นชาย ส่วนผู้หญิงถูกจำกัดเพียงแคในเมืองเพราะการเดินทางในความเป็นชายยังถือเป็นเรื่องที่ต้องฝ่าฟันอุปสรรคต่าง ๆ มีความอันตรายไม่เหมาะสมกับสตรี หรือถ้าสตรีได้ร่วมเดินทางส่วนใหญ่จะไปในฐานะของข้าราชการคอยติดตามรับใช้ และมีบุรุษคอยดูแลให้ความปลอดภัยในการเดินทาง ครั้งนั้น ๆ ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นการเดินทางท่องเที่ยวของผู้คนในราชสำนักตามสถานที่และโอกาสต่าง ๆ ดังนั้นการรับรู้ถึงการเดินทาง และการมีอยู่ของสถานที่ใหม่ ผู้คน วัฒนธรรมที่แตกต่างของสตรี จำเป็นการรับรู้ผ่านเรื่องเล่าและตัววรรณกรรมการเดินทางซึ่งย่อมมีการคัดสรร (selective) และปั้นแต่ง (fictive) อยู่ในระดับหนึ่ง

5.2 วรรณกรรมการเดินทางกับค่านิยมการเดินทางของสังคมไทย

วรรณกรรมการเดินทางสะท้อนให้เห็นค่านิยมการเดินทางของสังคมไทยทั้งค่านิยมการเดินทางของชนชั้นปกครอง/ชนชั้นเจ้านาย และค่านิยมการเดินทางของประชาชนทั่วไป สำหรับค่านิยมการเดินทางของชนชั้นปกครองที่ปรากฏในวรรณกรรมนั้นทำให้เห็นว่าชนชั้นปกครองจะเดินทางออกนอกพระนครอยู่ 3 วัตถุประสงค์หลัก คือ *หนึ่ง* การเดินทางไปเพียดยเพื่อคล้องช้าง *สอง* การไปสักการะพระพุทธรูปและสถานที่สำคัญทางศาสนา และ *สาม* การเดินทางเพื่อการศึกษาสงครามและการจัดการเมืองขึ้น ส่วนการเดินทางของประชาชนนั้นปรากฏค่านิยมเดินทางไกลอยู่ 3 ค่านิยมคือ การเดินทางท่องเที่ยวแสวงบุญ การเดินเพื่อเยี่ยมญาติ และการเดินทางเพื่อค้นหาของวิเศษ ดังผลการศึกษาดังต่อไปนี้

5.2.1 การเดินทางของชนชั้นปกครอง/ชนชั้นเจ้านาย

การเดินทางของพระมหากษัตริย์และผู้คนในราชสำนักนอกพระนครส่วนใหญ่มี 3 ค่านิยมหลักคือ คือ *หนึ่ง* การเดินทางไปเพียดยเพื่อคล้องช้าง *สอง* การไปสักการะพระพุทธรูปและสถานที่สำคัญทางศาสนา และ *สาม* การเดินทางเพื่อการศึกษาสงครามและการจัดการเมืองขึ้น ดังรายละเอียดต่อไปนี้

“การเดินทางไปเพียดยและความเชื่อเรื่องช้างเผือก” การเดินทางไปเพียดยนั้นเหตุผลส่วนหนึ่งมาจากความเชื่อเรื่องช้างคู่พระบารมี ซึ่งในดินแดนสุวรรณภูมิเมื่อสังคมมนุษย์มีความซับซ้อนมากขึ้นเกิดเป็นอาณาจักรต่าง มีระบบการปกครอง ความเชื่อศาสนา มีการศึกษาสงคราม ซึ่งความซับซ้อนของสังคมนั้นได้สร้างเงื่อนไขให้เกิดความต้องการช้างเมืองมากขึ้น เพื่อใช้ในการศึกษาสงคราม การเสริมบารมีของผู้ปกครอง ตลอดจนการสร้างบ้านเมือง ที่ต้องอาศัยสัญลักษณ์และกำลังของช้างในการขับเคลื่อนกระบวนการทางสังคม ส่วนหลักฐานการเลี้ยงช้างปรากฏขึ้นในดินแดนสุวรรณภูมิในสมัยทวารวดี ประมาณพุทธศตวรรษที่ 11-16 เป็นช่วงที่ศาสนาเข้ามามีอิทธิพลในดินแดนแถบนี้ การค้นพบเหรียญเงิน “ศรีวัดสะ” เมืองจากแหล่งโบราณคดีคอกช้างดิน เมืองอุทอง ที่ปรากฏรูปขอสับช้าง อายุประมาณหนึ่งพันหนึ่งร้อยปี (อมรา ศรีสุชาติ, 2550) เป็นหลักฐานสำคัญแสดงว่ามนุษย์มีการเลี้ยงช้างเพื่อใช้ในกิจกรรมต่าง ๆ

ในสมัยสุโขทัยช้างถือเป็นสัตว์สำคัญที่มีบทบาทต่อพระมหากษัตริย์และสังคมมากขึ้น ดังหลักฐานลายลักษณ์ในศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ 1 ด้านที่ 1 ที่บันทึกเรื่องราวการชนช้าง เมื่อครั้งพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ตั้งกรุงสุโขทัยเป็นรัฐอิสระราว พ.ศ. 1800 ขุนสามชนเจ้าเมืองฉอดยกทัพมาตี พ่อขุนรามคำแหงครั้งยังเป็นราชบุตร ชนษาได้ 19 ปี ได้ชนช้างกับขุนสามชนจนช้างของขุนสามชนแพ่พ่ายหนี และเป็นเหตุให้ต่อมากรุงสุโขทัยได้เมืองฉอดเป็นเมืองขึ้น และพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ปูนบำเหน็จราชบุตรและพระราชทานนามว่าพระรามคำแหง และในหลักฐานศิลาจารึกหลักเดียวกัน

ด้านที่ 3 ยังกล่าวถึงพ่อขุนรามคำแหงได้ให้แต่งช้างเผือกตัวโปรดชื่อจุจากรี ด้วยเครื่องคชาภรณ์ แล้วพระองค์ทรงประทับช้างนำราษฎรไปบำเพ็ญกุศลตามพระอารามในอรัญญิก (ปราชินทร์ เครือทอง, 2553)

ในสมัยกรุงศรีอยุธยาวัฒนธรรมพราหมณ์ฮินดูเข้ามามีอิทธิพลในราชสำนักควบคุมพุทธศาสนาที่มีมาแต่เดิม เริ่มตั้งแต่ในสมัยพระเจ้าอู่ทองซึ่งเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกของอาณาจักรและยังเข้มข้นเมื่อกรุงศรีอยุธยาตีเมืองนครธมของอาณาจักรขอม เพราะมีการนำพราหมณ์และขุนนางขอมเข้ารับมาใช้ในราชสำนัก รวมทั้งนำเอาระบบการปกครองของขอมเข้ามาใช้กับการปกครองในสมัยอยุธยา ซึ่งวัฒนธรรมแบบเถรวาทถูกปรับใช้สามารถเข้ากันได้ดีกับลัทธิเทวราชาตามคติฮินดู ความเชื่อสำคัญของทั้งสองศาสนาที่ส่งผลต่อความเชื่อเรื่องชาติกำเนิดพระมหากษัตริย์ คือ ความเชื่อเรื่องเทวราชา และธรรมราชา พระมหากษัตริย์ทรงเป็นสมมติเทพในศาสนาพราหมณ์ และมหาบุรุษผู้ทรงธรรมหรือโพธิสัตว์ในพุทธศาสนา มีฐานะเหนือมนุษย์และสัตว์ทั้งปวง ซึ่งแนวคิดที่กล่าวมาล้วนมาจากวัฒนธรรมอินเดีย

ในอินเดียยุคก่อนพุทธกาลแนวคิดเรื่องมหาบุรุษเป็นที่นิยมกันมาก มหาบุรุษคือ บุรุษผู้ยิ่งใหญ่เหนือบุคคลทั่วไป แนวคิดเรื่องมหาบุรุษแบ่งออกเป็น 2 แนวคิด คือ ทางด้านการเมือง ได้แก่ พระเจ้าจักรพรรดิ ทางด้านศาสนา ได้แก่ พระพุทธเจ้า (พัณณ์ เพ็งผลา, 2530) แนวคิดเรื่องมหาบุรุษมีที่มาจากคัมภีร์ทางพุทธศาสนาที่สำคัญ คือ พระไตรปิฎกและไตรภูมิกถา เพื่อนำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับบุคคลผู้สมบูรณ์แบบในสองสถานะ คือ พระยาจักรพรรดิราช และพระพุทธเจ้า มหาบุรุษนี้ถูกสร้างขึ้นมาบนพื้นฐานอุดมคติทางการเมืองของสุโขทัยที่มีการปกครองแบบเทวราชา อุดมคติแรกคือต้นแบบของกษัตริย์ผู้ดำรงธรรมอันยิ่งใหญ่ใช้หลักธรรมในการปกครอง ส่วนอุดมคติที่สองคือผู้ที่เปี่ยมด้วยปัญญาญาณอันยิ่งใหญ่เป็นผู้นำทางจิตวิญญาณเพื่อนำหมู่มสัตว์ก้าวพ้นวิญญูสงสาร ต่อมาเมื่อการสถาปนาระบบการปกครองแบบเทวราชเริ่มชัดเจนในสมัยอยุธยาทำให้สถานะกษัตริย์มีอำนาจเทียบเท่าเทพเจ้า ตามแนวคิดเทวภาพ (Divinity) ของฮินดู ซึ่งแม้ว่าอยุธยาจะรับเอาแนวคิดมาจากศาสนาฮินดูก็ตาม แต่เนื่องจากสังคมไทยเป็นสังคมพุทธศาสนามีความใกล้ชิดและได้รับอิทธิพลทางความคิดจากศาสนาพุทธมากกว่าศาสนาฮินดู กษัตริย์ของไทยจึงมีแนวโน้มยอมรับและเชื่อมโยงตนเองกับพระพุทธเจ้า และหลักธรรมคำสอนของพระองค์มากกว่าการอ้างเทวสิทธิ์หรือโองการจากสวรรค์ จึงอาจกล่าวได้ว่าในสมัยอยุธยานั้นอิทธิพลของแนวคิดเทวราชมีอยู่มาก แต่ความคิดแบบพุทธราชก็ยังคงมีอิทธิพลเช่นเดียวกัน (ธัญญา สังขพันธานนท์, 2556)

ด้วยความที่พระมหากษัตริย์เป็นผู้มีบุญญาธิการเหนือผู้คนทั้งปวง สิ่งที่คู่บารมีของกษัตริย์ต้องมีความยิ่งใหญ่เช่นเดียวกัน ช้างซึ่งเป็นสัตว์ใหญ่ มีพลังกำลังมหาศาล มีความน่าเกรงขาม จึงกลายเป็นสัตว์คู่พระบารมีที่แสดงให้เห็นถึงพระราชอำนาจและพระบารมีที่ยิ่งใหญ่ของพระมหากษัตริย์ ความเชื่อเรื่องช้างคู่พระบารมีของพระมหากษัตริย์ในฐานะพระโพธิสัตว์ เห็นได้จาก

ในเวสสันดรชาดก มหาชาติของพระโพธิสัตว์ก่อนเสวยชาติเป็นพระพุทธรเจ้า เพราะมหาเวสสันดรชาดก เป็นชาดกที่พระบารมีของพระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญบริบูรณ์ในพระชาติ ทั้ง 10 บารมี ได้แก่ ทานบารมี คือการให้ทาน ศีลบารมี คือการรักษาศีลอย่างเคร่งครัด ปัญญาบารมี คือการบำเพ็ญภาวนามัยปัญญา วิริยาบารมี คือการปฏิบัติมิได้ย่อหย่อน สัจจบารมี คือ การรักษาสัจจะ ขันติบารมี คือการอดทนต่อความยากลำบากต่าง ๆ เมตตาบารมี คือ การมีเมตตาต่อผู้อื่น อุเบกขา คือ การวางใจเป็นกลางในสุขในทุกข์ ไม่ยึดติดผูกพัน และอธิษฐานบารมี คือ การบำเพ็ญอธิษฐานเพื่อให้สำเร็จโพธิญาณเบื้องต้น ซึ่งในชาตินี้เองซึ่งปัจฉิมชาติหรือซึ่งปัจฉิมชาเคนทร์ ถือว่าเป็นซึ่งคู่พระบารมีของพระมหากษัตริย์เป็นซึ่งที่นำความอุดมสมบูรณ์มาสู่บ้านเมือง นอกจากนี้ในชาดกยังมีชาติที่พระโพธิสัตว์เสวยชาติเป็นพญาช้างฉันทันต์ และในสมัยพุทธกาลปรากฏเรื่องราวของช้างพระเศวตกฤษณ ซึ่งเป็นช้างในสุบินนิมิตของพระนางสิริมหามายา พระมเหสีของพระเจ้าสุทโธทนะแห่งเมืองกบิลพัสดุ์ ก่อนที่พระนางสิริมหามายาจะทรงพระครรภ์ ได้สุบินว่า พระเศวตกฤษณ (ช้างเผือกขาวเผือก) ได้มากระทำประทักษิณ (เวียนขวา) แสดงความเคารพพระนาง 3 รอบ แล้วจึงเข้าสู่พระครรภ์ของพระนางทางด้านซ้าย พระเศวตกฤษณนั้นคือพระโพธิสัตว์ที่ลงมาปฏิสนธิเป็นเจ้าชายสิทธัตถะและได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ในสมัยกรุงศรีอยุธยาการแสวงหาช้างเผือกมาประดับบารมีของกษัตริย์ ถือว่าเป็นจุดมุ่งหมายที่สำคัญที่สุด เพราะช้างเผือกเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงอำนาจและบุญบารมีของกษัตริย์ เป็นเหมือนแบบจำลองของ “ช้างแก้ว” หรือ “หัตถิรัตน” ที่เป็นเครื่องหมายแสดงสถานะของพระมหากษัตริย์พระองค์นั้นเอง กษัตริย์พระองค์ใดมีช้างเผือกเข้ามาสู่พระบารมีจำนวนมาก เป็นเครื่องยืนยันว่ากษัตริย์พระองค์นั้นมากด้วยบุญญาธิการ หรือกล่าวได้ว่าช้างเผือกนั้นจะเกิดได้ด้วยพระบารมีของพระมหากษัตริย์ ดังกรณีของสมเด็จพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาที่มีช้างเผือกคู่บารมีถึงเจ็ดเชือก อันเป็นชนวนเหตุนำไปสู่สงครามระหว่างไทยกับพม่าในที่สุด (ธัญญา สังขพันธานนท์, 2556)

ความเชื่อเรื่องช้างเผือกดังที่กล่าวมาส่งผลให้เกิดการเดินทางของผู้คนในราชสำนักเพื่อเสาะแสวงหาช้างคู่พระบารมีของพระมหากษัตริย์รวมทั้งช้างใช้ในการศึกและกิจการต่าง ๆ ที่ต้องใช้แรงงานหนัก ด้วยเหตุนี้จึงมีการตั้งกรมช้างหรือกรมพระคชบาล ซึ่งเป็นหน่วยงานในการจัดการดูแลเกี่ยวกับช้างคู่พระบารมีและช้างศึก ซึ่งกรมคชบาลนี้ตั้งขึ้นตั้งแต่สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) พระองค์ทรงยกทัพไปตีกรุงกัมพูชาได้ใน พ.ศ. 1937 ได้ตำราคชศาสตร์และพราหมณ์ผู้เชี่ยวชาญวิชาช้างเข้ามาจำนวนมาก ต่อมาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระองค์นับเป็นกษัตริย์ที่รอบรู้ในเรื่องคชลักษณ์เป็นอย่างดี พระองค์โปรดปราณคชกีฬาเป็นพิเศษทรงเสด็จประพาสป่าเพื่อจับช้างด้วยพระองค์เองเป็นประจำ และโปรดให้แต่งตำราช้างขึ้นใหม่ โดยบอกอธิบายวิธีการที่จะบังคับขี่ช้างที่มีนิสัยแตกต่างกัน ตำรานี้สมเด็จพระนารายณ์มหาราชโปรดให้ถือเป็นตำราลับ

สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ด้วยความที่พระองค์โปรดปรานช้างเป็นพิเศษส่งผลให้วรรณคดีบางเรื่องที่ตั้งขึ้นในสมัยพระองค์ได้กล่าวถึงการคล้องช้างอยู่เสมอ รวมทั้งเรื่องสมุทรโฆษคำฉันท์ มีเรื่องราวการคล้องช้างของพระสมุทรโฆษอันเป็นเหตุการณ์ต้นเรื่อง เมื่อพระสมุทรโฆษออกไปวังช้าง ขณะที่พระสมุทรโฆษประทับใต้ต้นโพธิ์แล้วบรรทมหลับไปเทพารักษ์ทรงเมตตาอุ้มไปสมนางพินทุมาตี ในสมุทรโฆษคำฉันท์กล่าวถึงพิธีการคล้องช้างอย่างละเอียดและให้ความสำคัญเป็นพิเศษในฐานะพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ โดยเริ่มตั้งแต่หมอบเฝ้าทำพิธีเบิกไพรวังช้าง การเข้าไปสำรวจจำนวนช้างป่าในบริเวณทำพิธี การให้ความรู้เรื่องช้างเป็นอย่างดี แล้วจึงส่งข่าวไปแจ้งแก่พระสมุทรโฆษให้เสด็จไปวังช้างหลังจากคล้องช้างเสร็จก็ทำพิธีลาไพร (ธัญญา สังขพันธานนท์, 2556) ส่วนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องของการเดินทางของผู้คนในราชสำนัก ในกิจที่เกี่ยวข้องกับช้างเผือกในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชปรากฏเรื่องราวการเดินทางไปรับช้างเผือกในโคลงนิราศนครสวรรค์ ของพระศรีมโหสถ แต่งเมื่อ พ.ศ. 2201 เมื่อครั้งตามเสด็จพระนารายณ์มหาราช เสด็จพระราชดำเนินโดยขบวนพยุหยาตราทางชลมารคไปเมืองนครสวรรค์เพื่อรับช้างเผือกต่อมาขึ้นระวางเป็นเจ้าพระยาบรมมหาราชวัง

ในสมัยกรุงธนบุรีเมื่อกู่บ้านเมืองสำเร็จเรียบร้อยพระเจ้าตากสินได้ตั้งกรมช้างขึ้นเช่นในสมัยอยุธยาและทรงทำนุบำรุง และต่อเนื่องมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 1 กรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 และพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 โปรดให้พระเจ้าลูกยาเธอทุกพระองค์ศึกษาวิชาคชกรรม พระเจ้าลูกยาเธอในสมัยรัชกาลที่ 1 พระองค์เจ้าอภัยทัต มีความรอบรู้และมีพระปรีชาสามารถจนได้ครอบเป็นหมอช้าง ทรงโปรดให้เสด็จขึ้นไปเป็นแม่กองปฏิสังขรณ์เพนียด และจัดบำรุงการจับช้างที่พระนครศรีอยุธยา ได้เป็นอธิบดีกรมพระคชบาลในสมัยรัชกาลที่ 2 และได้สถาปนาเป็น กรมหมื่นเทพพลภักดิ์ เลื่อนเป็นกรมหลวง ในสมัยรัชกาลที่ 3 (อารีย์ ทองแก้ว, 2538) เป็นที่น่าสังเกตว่าผู้ที่ดูแลกรมช้างมักเป็นผู้ที่มีความใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์ เช่น ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เจ้ากรมพระคชบาลในสมัยนั้น จะมีตำแหน่งเป็น “พระเพทราชา” ผู้ที่ได้รับตำแหน่งนี้ คือ สมเด็จพระเพทราชา (เดิมเป็นสามัญชนชื่อว่า ทองคำ) เนื่องจากพระมารดาของพระองค์เป็นพระนมโทะในสมเด็จพระนารายณ์ มีพระชนิษฐาคือท้าวศรีจุฬาลักษณ์ (แจ่ม) พระสนมเอกในสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ด้วยเหตุนี้พระเพทราชาจึงมีความใกล้ชิดกับสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ต่อมาได้รับราชการจนมีบรรดาศักดิ์เป็นพระเพทราชา ดำรงตำแหน่งเจ้ากรมพระคชบาล มีกำลังพลในสังกัดหลายพันคน

ส่วนในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น ตำแหน่งอธิบดีใหญ่ของกรมพระคชบาลนั้น ส่วนใหญ่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ของพระมหากษัตริย์ทั้งสิ้น ดังเช่น ในช่วงรัชกาลที่ 1 ผู้กำกับกรมพระคชบาลคือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอินทรพิพิธ พระราชโอรส รัชกาลที่ 2 ผู้กำกับกรมพระคชบาลคือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงเทพพลภักดิ์ พระราชอนุชา รัชกาลที่ 3 กำกับกรมพระคชบาลคือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงรักษัณเรศ ซึ่งมีฐานะเป็นพระปิตุลาที่ใกล้ชิด และจวบจนในรัชสมัย

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาเมลา กรมพระยาบวรราชปรีชา หรือเจ้าฟ้ากลางนั้น เป็นพระราชอนุชาที่สนิทสนมและไว้วางพระราชหฤทัยกันมาแต่ก่อนจะได้รับพระราชสมภพ จึงเป็นบุคคลหนึ่งที่มีความไว้วางใจให้ดำรงตำแหน่งสำคัญ ๆ หลายตำแหน่งในช่วงเวลานั้น รวมถึงตำแหน่งอธิบดีกรมพระศขบาลด้วย

กรมศขบาลสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ได้รับการทำนุบำรุงกิจการสืบมาเหมือนสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่ไม่สามารถนำช่างมารวมอยู่ที่เดียวกันได้เพราะสภาพพื้นที่ที่ไม่เอื้ออำนวย จึงแยกกรมช่างออกเป็น 2 ภาค เรียกว่า “กรมช่างต้น” ตั้งสำนักงานอยู่ในเขตกรุงเทพมหานคร สำหรับเลี้ยงช่างทรงกับฝึกหัดการจับช่างศึกและอำนวยพิธีการต่าง ๆ ส่วนอีกภาคหนึ่งเรียกว่า “กรมช่าง” ตั้งสำนักงานอยู่ที่ กรุงศรีอยุธยา และมีสาขาอยู่ที่ยะนยนายก สำหรับเลี้ยงช่างโหลงหลวงและช่างต่อกับทั้งอำนวยการจับช่างเถื่อนและฝึกหัดช่างที่จับได้ (อารีย์ ทองแก้ว, 2538) ส่วนการบูรณะซ่อมแซมเพนียดคล้องช้างสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดให้บูรณะซ่อมแซมเพนียดคล้องช้าง อยุธยาโดยตลอด และในรัชสมัยรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีการบูรณะเพนียดอีกหลายครั้ง ขณะที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหาเมลา กรมพระยาบวรราชปรีชา ทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมพระศขบาล พระองค์ทรงปฏิสังขรณ์วัดทุ่งทะเลหญ้าให้เป็นที่ทำบุญของเจ้าพนักงานในกรมพระศขบาล และได้รับพระราชทานนามใหม่ จากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “วัดบรมวงศ์อิศวราราม” และในส่วนที่เกี่ยวข้องกับวรรณกรรมการเดินทางของกรมพระยาบวรราชปรีชา กรมพระยาบวรราชปรีชาได้แต่งนิราศเพนียด สมัยรัชกาลที่ 3 ในรูปแบบโคลงนิราศ แสดงให้เห็นถึงการเดินทางของผู้คนในราชสำนักในกิจการเกี่ยวกับช่าง

เมื่อมีการแยกกรมทำให้กิจการของกรมช่างเปลี่ยนไปเป็นต้นว่า พระมหากษัตริย์เสด็จที่คล้องช้างในเพนียดก็ยกเลิกไป เพียงแต่เสด็จไปทอดพระเนตรบ้าง ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงสร้างวังจันทร์เกษมขึ้นใหม่ ถึงเวลาจับช่างที่เพนียดก็เสด็จขึ้นไปประทับแรมที่วังจันทร์เกษมเพื่อทอดพระเนตร ส่วนการเสด็จไปสถานที่ต่าง ๆ ใช้เรือมากขึ้น การใช้ช้างจึงลดน้อยลง เหลือช้างไม่กี่เชือกไว้ประดับบารมีเท่านั้น (อารีย์ ทองแก้ว, 2538) ส่วนในสมัยรัชกาลที่ 5 การเดินทางไปเพนียดเป็นการเดินทางเพื่อการท่องเที่ยวเยี่ยมชมการคล้องช้างเหมือนในรัชกาลที่ 4 ด้านการใช้ช้างในการศึกสงครามน้อยลง วิทยาการตะวันตกเข้ามามีบทบาทมากขึ้น อาวุธยุทโธปกรณ์ทันสมัยมากขึ้น ในการคมนาคมทางน้ำได้รับความนิยม มีรถไฟสายแรก กรุงเทพฯ-นครราชสีมา ทำให้ความต้องการใช้ช้างของราชสำนักลดลงเช่นกัน

จากที่กล่าวมาความเชื่อเรื่องช้างเผือกส่งผลให้เกิดการเดินทางของชนชั้นปกครองเพื่อไปเพนียดคล้องช้าง รวมทั้งเป็นคชกีฬา ในสมัยกรุงศรีอยุธยาการแสวงหาช้างเผือกมาประดับบารมีของกษัตริย์ ถือว่าเป็นจุดมุ่งหมายที่สำคัญที่สุด เพราะช้างเผือกเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงอำนาจและ

บุญบารมีของกษัตริย์ เป็นเหมือนแบบจำลองของ “ช่างแก้ว” หรือ “หัตถิรัตน์” ที่เป็นเครื่องหมายแสดงสถานะของพระจักรพรรดิราชพระองค์นั้นเอง กษัตริย์พระองค์ใดมีช่างเผือกเข้ามาสู่พระบารมีจำนวนมาก เป็นเครื่องยืนยันว่ากษัตริย์พระองค์นั้นมากด้วยบุญญาธิการ ด้วยเหตุนี้จึงมีการตั้งกรมช่างหรือกรมพระคชบาล เพื่อเป็นหน่วยงานในการจัดการดูแลเกี่ยวกับการฝึกหัดช่าง ดูแลจัดหาช่างคู่พระบารมีและช่างศึก เป็นต้น ซึ่งกรมคชบาลตั้งขึ้นตั้งแต่สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) พระองค์ทรงยกทัพไปตีกรุงกัมพูชาได้ใน พ.ศ. 1937 ได้ตำราคชศาสตร์และพราหมณ์ผู้เชี่ยวชาญวิชาช่างเข้ามาจำนวนมาก ต่อมาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระองค์นับเป็นกษัตริย์ที่รอบรู้ในเรื่องคชลักษณ์เป็นอย่างดี พระองค์โปรดปรานคชศึกษาเป็นพิเศษทรงเสด็จประพาสป่าเพื่อจับช้างด้วยพระองค์เองเป็นประจำ และโปรดให้แต่งตำราช้างขึ้นใหม่ โดยบอกอธิบายวิธีการที่จะบังคับขี่ช้างที่มีนิสัยแตกต่างกัน ตำรานี้สมเด็จพระนารายณ์มหาราชโปรดให้ถือเป็นตำราลับ ต่อมาในสมัยกรุงธนบุรีเมื่อกู้บ้านเมืองสำเร็จเรียบบร้อยพระเจ้าตากสินได้ตั้งกรมช่างขึ้นเช่นในสมัยอยุธยาและทรงทำนุบำรุงในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ มีการแยกกรมช่างออกเป็น 2 ภาค เรียกว่า “กรมช่างต้น” ตั้งสำนักงานอยู่ในเขตกรุงเทพมหานคร สำหรับเลี้ยงช้างทรงกับฝึกหัดการขี่ช้างศึกและอำนวยความสะดวกต่าง ๆ ส่วนอีกภาคหนึ่งเรียกว่า “กรมโฆลง” ตั้งสำนักงานอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา การแยกกรมทำให้กิจการของกรมช่างเปลี่ยนไปเป็นต้นว่า พระมหากษัตริย์เสด็จที่คล้องช้างในเพนียดก็ยกเลิกไป เพียงแต่เสด็จไปทอดพระเนตรบ้าง ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงสร้างวังจันทร์เกษมขึ้นใหม่ ถึงเวลาจับช้างที่เพนียดก็เสด็จขึ้นไปประทับแรมที่วังจันทร์เกษมเพื่อทอดพระเนตร ส่วนการเสด็จไปสถานที่ต่าง ๆ ใช้เรือมากขึ้น การใช้ช้างจึงลดน้อยลง เหลือช้างไม่กี่เชือกไว้ประดับบารมีเท่านั้น

ส่วน “การเดินทางไปพระบาทและสถานที่สำคัญทางศาสนา” นั้น การค้นพบรอยพระพุทธรูปในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ถือเป็นเหตุการณ์สำคัญทางศาสนาของกรุงศรีอยุธยา มีความเกี่ยวข้องกับตำนานพระเจ้าเลียบโลกทางล้านนาและตำนานอูรังคธาตุของทางล้านช้าง และก่อให้เกิดการเดินทางแสวงบุญของผู้คนทางศาสนา รอยพระพุทธรูปที่ค้นพบเชื่อว่าเป็นรอยพระพุทธรูปแห่งเขาสวรรณบรรพตหนึ่งในห้าร้อยพระพุทธรูปที่เกิดจากการประทับของพระพุทธเจ้าด้วยพระองค์เอง ส่วนมูลเหตุของการค้นพบรอยพระพุทธรูปบนเขาสวรรณบรรพต สมเด็จพระมหาราชานุภาพ (กรมศิลปากร, 2511) กล่าวว่าเหตุด้วยมีคณะสงฆ์ไทยเดินทางจากกรุงศรีอยุธยาไปยังลังกาเพื่อบูชารอยพระพุทธรูปบนยอดเขาสุมณภูเป็นเหตุให้พระสงฆ์ลังกาที่กว่าเหตุใดจึงไม่ไปสักการะเพื่อบูชารอยพระพุทธรูปบนยอดเขาสวรรณบรรพตที่อยู่ในกรุงศรีอยุธยา เมื่อพระสงฆ์ไทยกลับมาจึงนำเรื่องขึ้นกราบทูลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมจึงมีรับสั่งให้ค้นหารอยพระพุทธรูปดังกล่าวทั่วราชอาณาจักร จนมีผู้ค้นพบรอยพระพุทธรูปที่เมืองสระบุรี และด้วยความศรัทธาที่สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมมีต่อพระพุทธรูปสระบุรีทำให้เกิดการสถาปนาวัดพระพุทธรูป การสร้างมณฑปพระพุทธรูปและประเพณีไปพระบาท ที่จัดขึ้นเพื่อให้พุทธศาสนิกชนเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูป

กลางเดือน 3 เป็นประจําทุกปี สำหรับราชสำนักประเพณีดังกล่าวถือเป็นโบราณราชประเพณีที่พระมหากษัตริย์ทรงถือปฏิบัติสืบต่อกันมาแทบทุกพระองค์

คติการบูชาพระพุทธรูปในดินแดนสยามนั้นมีมาช้านานกว่าสมัยพระเจ้าทรงธรรม ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (กรมศิลปากร, 2511) กล่าวถึงว่า คติการบูชาพระพุทธรูปในดินแดนสยามแท้จริงแล้วรอยพระพุทธรูปอันเป็นที่มาหาชนบูชาในประเทศนี้มีมาก่อนสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมนานแล้วและมีอยู่หลายแห่ง ซึ่งการบูชาพระพุทธรูปในสมัยอยุธยาเป็นการสืบทอดคติการบูชาพระพุทธรูปที่จำลองมาจากเขาสุมณภูในลัทธิเทววิทยาเช่นเดียวกับอาณาจักรสุโขทัย และในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ได้มีการสร้างพระบาทคู่วังที่เมืองชัยนาท ต่อมาถึงสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมจึงมีการค้นพบรอยพระพุทธรูปสระบุรีและเกิดประเพณีไปพระบาทขึ้น

การเดินทางสักการะบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ตามสถานที่สำคัญต่าง ๆ เช่น พระพุทธรูปสระบุรีเจดีย์ภูเขาทอง พระปฐมเจดีย์ เป็นต้น ถือเป็นการเดินทางสักการะบูชา และไปร่วมงานบุญประเพณีที่มีการจัดขึ้นประจําทุกปี ผู้ที่เดินทางต่างได้อานิสงส์จากการเดินทางและการทำบุญตามความเชื่อทางศาสนา ดังจะเห็นได้จากความเชื่อเรื่องพระพุทธรูปสระบุรีทำให้เกิดประเพณีไปพระบาทขึ้น ปรากฏเรื่องราวการเดินทางในวรรณกรรมการเดินทาง เช่น โคลงนิราศพระบาท (พระมหานาค แต่งในสมัยสมัยอยุธยาตอนปลาย) นิราศพระบาท (ของสุนทรภู่ แต่งในสมัยรัชกาลที่ 1) โคลงนิราศวัดรวก (โคลงนิราศวัดรวก ของหลวงธรรมาภิมณฑ์) เป็นต้น นิราศพระบาทของสุนทรภู่เป็นเรื่องราวการเดินทางในครั้งที่สุนทรภู่รับราชการเป็นมหาดเล็กในพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ พระโอรสในสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระอนุรักษ์เทเวศร์ กรมพระราชวังบวรสถานพิมุขในรัชกาลที่ 1 ขณะนั้นพระองค์เจ้าปฐมวงศ์จำพรรษาอยู่ที่วัดระฆังโฆสิตารามมีพระประสงค์จะเดินทางไปนมัสการพระพุทธรูปสระบุรี ทำให้สุนทรภู่ได้ร่วมเดินทางไปพระพุทธรูปในครั้งนั้นด้วย ในนิราศของสุนทรภู่มีการพรรณานางนสมโภชพระพุทธรูปอย่างเด่นชัดกว่าในนิราศเรื่องอื่นๆ ดังตัวอย่าง

“ประจวบจนสุริยนเย็นยับ	ไม่ได้ศัพท์แข็งแช่ด้วยแดรสังข์
ปีระนาดฆ้องกลองประโคมดัง	ระฆังหึ่งหึ่งหึ่งห่างลงครางคริม
มโหรีปีโฉนจับใจแจ้ว	วิเวกแว่วกลองโยนตะโพนกระหิม
ทุกที่ทับสัปบุรุษก็พูดพึม	รูกชาครีมีครอบแสงพระจันทร์
เสนาะเสียงเทศนาบุจฉาถาม	ในสนามเสียงสนั่นเนินสิงขร
เป็นวันบัณรสีร์วิวาร	พระจันทร์ทรงกลดจรจนา
ไปตะเกียงเรียงรอบพระมณฑป	กระจ่างจับจันทร์แจ่มแอร่มผา
ดอกไม้พุ่มจูดงามอร่ามตา	จับศิลาแลเลื่อมเป็นลายลาย
พระจันทร์ส่องต้องยอดมณฑปสูง	ในหน้ามุกเงางามอร่ามฉาย

นกกบินกรวดพรวดพราดประกายพราย	พลุกกระจายช่อช่วงดั่งดวงเดือน
ดอกไม้ร้องป้องปืบสนั่นป่า	ในแหล่งหล้าใครไม่มีเสมอเหมือน
แต่คนเดินพัลวันออกฟื้นเพื่อน	จนจันทร์เคลื่อนนรกล้อยลับเมฆมา
สัจเสียงคนดังระฆังเงียบ	เย็นยะเยียบยามนอนริมเนินผา
เมื่อยามแกนแสนทุเรศเวทนา	ต้องไสยาอยู่กลางน้ำค้างพราว”
	(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

จากตัวอย่างแสดงให้เห็นถึงบรรยากาศที่ครึกครื้นของผู้คนที่ไปร่วมงาน เสียงระฆัง การตอบปัญหาธรรม แสง สี ดอกไม้ไฟนอกจากนี้ในงานยังมีทรมสสมโภชพระพุทธบาท ดังตัวอย่าง

“ละครหยุดดูตุลุดด้วยมวยปล้ำ	ยื่นประจําหมายสู้เป็นคู่ขัน
มวงคลใส่สวมหัวไม่กลัวกัน	ตั้งประจันจذبกระบี่ขยับมือ
ตีเข้าปับรับโปกสองมือปิด	ประจบติดตะผางหมัดขวางหัว
กระหวัดหวัดหวัดผวาเสียงฮาฮือ	คนดูอ้อเออเอาสนั่นอิง”
	(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

จากที่กล่าวมาแสดงให้เห็นถึงความนิยมในการไปนมัสการพระพุทธบาทในประเพณีไปพระบาทที่สืบทอดมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และในสมัยรัชกาลที่ 5 ประเพณีไปพระบาทยังมีการจัดสืบเนื่องมา ถ้าหากพระมหากษัตริย์ไม่ได้เดินทางไปสักการะพระพุทธบาทสระบุรีด้วยพระองค์เอง ก็มีการมอบหมายให้ขุนนางเป็นธรรมทูตอัญเชิญเครื่องพุทธบรรณาการไปบูชาพระพุทธบาท เช่น ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระยารธรรมปริชา (บุญ) เป็นธรรมทูตอัญเชิญเครื่องพุทธบรรณาการ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญไปบูชาพระพุทธบาท สระบุรี เป็นต้น

นอกจากการเดินทางไปนมัสการพระพุทธบาทที่สระบุรีแล้ว การเดินทางไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ ที่นครปฐมยังเป็นที่นิยม ดังที่ปรากฏในวรรณกรรมการเดินทางประเภทนิราศ เช่น โคลงนิราศพระประธม (ของกรมหลวงวงษาธิราช) นิราศพระประธม (ของสุนทรภู่) และนิราศพระปฐม (ของหลวงจักรปาณี (มหาฤกษ์)) เป็นต้น พระปฐมเจดีย์เป็นพระบรมธาตุเจดีย์ที่สร้างครอบพระสถูปเจดีย์องค์เดิม ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงค้นพบที่เมืองนครปฐมโบราณ โดยทรงสันนิษฐานว่าเป็นเจดีย์แห่งแรกของสยามประเทศและเป็นเจดีย์ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุตั้งแต่พระเจ้าอโศกมหาราชได้ส่งชุดเข้ามาเผยแพร่พุทธศาสนายังดินแดนสุวรรณภูมิ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ถึงเรื่องเที่ยวไวด่อนหนึ่งว่า “เมื่อได้กล่าวถึงลักษณะการเดินทางพอสมควรแล้ว จะลองกะทางที่ควรเที่ยวเตร่ได้ในเมืองไทย ลงไว้ดูเปนเค้า ทางที่จะเที่ยวได้ใน

พระราชอาณาเขตนี้มีเป็นอันมากมิใช่น้อย ที่จะกะนี้ต่างว่าผู้จะเที่ยวมีเวลาราวปีละ 3 เดือน 4 เดือน ตั้งใจจะเที่ยวดูภูมิประเทศในพระราชอาณาเขตให้ตลอด.....และเส้นทางหนึ่งทีควรเที่ยวเส้นทางนี้ เป็นเส้นทางที่ 5 เที่ยวทางลำน้ำท่าจีน จับแต่เมืองสาครบุรีขึ้นไปพระปฐมเจดีย์ สุพรรณบุรี จนออก เมืองไชนาต” (วรรณพร พงษ์เพ็ง, 2551) ซึ่งจะเห็นได้ว่าพระปฐมเจดีย์เป็นอีกเส้นทางหนึ่งที่นิยม เดินทางท่องเที่ยวของชนชั้นปกครอง

“การเดินทางไปศึกสงคราม” เป็นอีกกิจกรรมหนึ่งที่ทำให้พระมหากษัตริย์และผู้คนราชสำนักเดินทางออกนอกพระนคร ที่ปรากฏเป็นบันทึกกลายเป็นลักษณะของการเดินทางเพื่อการสงคราม ปรากฏในสมัยสุโขทัย ในศิลาจารึกหลักที่ 1 ที่กล่าวถึงการกระทำยุทธหัตถีของพ่อขุนรามคำแหงครั้ง เป็นราชบุตร กับขุนสามชน เมื่อครั้งขุนสามชนเจ้าเมืองฉอดมาตีเมืองตาก เป็นต้น ต่อมาในสมัยกรุง อยุธยาตอนต้นเป็นช่วงของการตั้งเมืองอยู่ ขณะนั้นสุโขทัยและล้านนายังมีความเจริญรุ่งเรืองอยู่ ในยุค นี้พระมหากษัตริย์อยุธยาจึงมุ่งที่จะสร้างความมั่นคงปีกแผ่นและขยายพระราชอำนาจและอาณาเขต ให้กว้างขึ้น โดยขยายไปทางตะวันออกคืออาณาจักรเขมร ทางทิศเหนืออาณาจักรสุโขทัยและล้านนา ด้วยเหตุนี้จึงเกิดสงครามระหว่างอาณาจักรกรุงศรีอยุธยากับทางกรุงสุโขทัยอยู่บ่อยครั้ง ในที่สุด สุโขทัยก็ตกเป็นเมืองขึ้นกรุงศรีอยุธยา ในปี พ.ศ. 1921 ส่วนทางด้านทิศตะวันออกอาณาจักรเขมร อยุธยาแผ่อำนาจออกไปตั้งแต่สมัยพระเจ้าอู่ทอง และเขมรตกเป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยาครั้งแรก ในสมัยพระรามาธิบดี และมีการทำสงครามกันเรื่อยมา (สิทธา พินิจภูวดล และปริยา หิรัญประดิษฐ์, 2554)

การศึกษาสงครามของพระมหากษัตริย์ทำให้เกิดการแต่งวรรณกรรมยอพระเกียรติ และ วรรณกรรมบันทึกเรื่องราวของการศึกสงคราม เช่น วรรณกรรมยอพระเกียรติเรื่องลิลิตยวนพ่าย เป็น วรรณกรรมยอพระเกียรติสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ และวรรณกรรมที่พม่ายกเข้าตีเชียงใหม่ เรื่อง โคลงมังทรารบเชียงใหม่ เป็นต้น ในหนังสือยวนพายนี้นี้ ไม่ปรากฏผู้แต่งและปี พ.ศ. ที่แต่ง ลิลิตยวน พายนี้นี้ผู้แต่งต้องเป็นผู้ที่มีความรู้เชี่ยวชาญทั้งในทางภาษาและแบบแผนขนบธรรมเนียมราชการคงเป็น กวีที่เป็นคนสำคัญในสมัย ถ้าพิจารณาจากสำนวนถือเป็นสำนวนเก่ามาก ทั้งความรู้เรื่องพงศาวดารใน ตอนที่ตั้งนั้น ก็มีความละเอียดกว่าที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารและหนังสือพงศาวดาร เชียงใหม่ เพราะฉะนั้นน่าจะแต่งในเวลาใกล้กับเหตุการณ์ที่กล่าวถึง ซึ่งน่าจะแต่งในรัชกาลสมเด็จพระ รามาธิบดีที่ 2 ซึ่งเป็น พระราชโอรสสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสวยราชย์ตั้งแต่ พ.ศ. 2032 ถึง พ.ศ. 2072 ลิลิตยวนพ่ายถึงแม้จะไม่ใช่วรรณกรรมการเดินทางเพื่อการศึกสงครามโดยตรงแต่ก็ ปรากฏการศึกษาสงคราม เช่น ตอนที่สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) เสด็จยกทัพไปตี เขมร เมืองนครธมซึ่งเป็นเมืองหลวง สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ทรงได้ชัยชนะตีเมืองเขมรได้แล้วก็ กวาดต้อนชาวเมืองเขมรมายังพระนครกรุงศรีอยุธยา ส่วนในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถก็ปรากฏ เรื่องราวการทำสงครามกับพระเจ้าติโลกราช แห่งเมืองนครเชียงใหม่อยู่หลายปี ต่อมาเมืองเชียงใหม่

ขอทำไมตรีด้วยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถก็ยอมรับ และไม่เกิดสงครามอีกตลอดสมัยของพระองค์ นานถึง 14 ปี (ลัคนา ศิริเจริญ, 2512) ส่วนโคลงมังทรารบเชียงใหม่ เป็นวรรณกรรมที่บันทึกเหตุการณ์ พม่ายกทัพตีเชียงใหม่ ระหว่าง พ.ศ. 2150 ถึง พ.ศ. 2151 ตรงกับสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ ในโคลงมังทรารบเชียงใหม่กล่าวถึง การสร้างบ้านเมืองของราชวงศ์มังราย เรื่องราวการสู้รบระหว่างล้านนากับพม่า จนกระทั่งล้านนาตกเป็นเมืองขึ้นของพม่าและถูกกวาดต้อนเชลยศึกไปยังหงสาวดี

การศึกษาสงครามและการขยายพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์นั้นส่วนหนึ่งเกิดจาก แนวคิดเรื่องจักรพรรดิราช ที่หมายถึง พระมหาจักรพรรดิผู้ยิ่งใหญ่เหนือมวลมหากษัตริย์ทั้งหลายใน สากลจักรวาล ในชาตกมีกรกล่าวถึงพระชาติสุดท้ายของผู้ที่สั่งสมบุญญาธิการมากพอสำหรับการบรรลุเป็นพระสัมมาสัมโพธิญาณ จะสามารถเลือกได้ว่าจะจะเป็นพระบรมศาสดาเอกของโลกผู้เป็น เลิศทางธรรม หรือพระจักรพรรดิราชผู้เป็นใหญ่ในทางโลก และในสมัยพุทธกาลปรากฏนิทานใน พระพุทธศาสนาเรื่องชมพูทวีต ที่เล่าถึงท้าวมหาชมพู ผู้ครองมหานครปัญจาละ พร้อมด้วยไปด้วย อีสริยยศและบริวารยศ หาผู้ใดในชมพูทวีปเสมอเหมือนไม่ได้ จึงสำคัญพระองค์ผิดว่าไม่มีใครสามารถ สู้รบกับพระองค์ อยู่มาวันหนึ่งพระองค์ทอดพระเนตรเห็นกรุงราชคฤห์เจริญรุ่งเรืองยิ่ง ก็หมายจะ สำแดงอิทธิฤทธิ์บังคับให้พระเจ้าพิมพิสารตกอยู่ใต้อำนาจของพระองค์ พระพุทธเจ้าทรงเห็นเหตุ ดังนั้น จึงเนรมิตพระองค์เป็น “พระจักรพรรดิราช” คือราชาเหนือราชาทั้งปวง เนรมิตวัดเวฬุวันวิหาร ให้เป็นพระนครหลวง ให้พระอินทร์จำแลงกายเป็นราชทูตไปทูลเชิญให้ท้าวชมพูตีมาเข้าเฝ้าเมื่อท้าว ชมพูตีได้ทอดพระเนตรเห็นนครของพระจักรพรรดิราชมั่งคั่งสมบูรณ์กว่า พระองค์ได้เข้าเฝ้าและ ทรงสดับพระราชบริหารต่าง ๆ ก็ละมิงฉาที่ชิวอมแพ้แก่ฤทธิ์ของพระจักรพรรดิราช จากนั้นพระพุทธ องค์จึงคลายฤทธิ์ให้ท้าวชมพูตีเห็นพระสรีระที่แท้จริงและแสดงธรรมเทศนาจนท้าวชมพูตีบรรลุ เป็นพระอรหันต์ (ศิริพจน์ เหล่ามานะเจริญ, 2559) จากที่กล่าวมาจะสังเกตได้ว่าพระจักรพรรดิราช นั้นมีสถานภาพไม่แตกต่างจากพระพุทธเจ้า คือต้องเป็นผู้สั่งสมบุญญาธิการสูงสุดก่อนที่จะมาเกิดเป็น พระพุทธเจ้า

ส่วนสัญลักษณ์แห่งพระจักรพรรดิราช ประกอบด้วยแก้ววิเศษทั้ง ๗ ประการ อันได้แก่ จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว แก้วมณีโชติ นางแก้ว ขุนคลังแก้ว และขุนพลแก้ว โดยแก้วแต่ละประการก็ มีคุณลักษณะวิเศษแตกต่างกันไป *จักรแก้ว ช้างแก้ว และม้าแก้ว* เป็นสัญลักษณ์ของพระราชพาหนะ ที่จะนำเสด็จองค์พระจักรพรรดิไปยังสถานที่ต่างๆ โดยรวดเร็วตามพระทัยปรารถนา *แก้วมณีโชติ* เป็น สัญลักษณ์แห่งการทำมาหากินของราษฎร *นางแก้ว* เป็นที่จำเริญพระทัย *ขุนคลังแก้ว* ทำให้เจริญพระ ราชทรัพย์ ส่วน *ขุนพลแก้ว* คือผู้ที่ทำให้สำเร็จซึ่งสรรพกิจทั้งปวง และไม่ใช่บุคคลที่ห่างไกลตัว พระมหากษัตริย์แต่อย่างใดต้องเป็น “ราชบุตรผู้ใหญ่แห่งสมเด็จพระบรมจักรพรรดิราช” นั่นเอง และกั ด้วยคุณลักษณะของแก้ววิเศษทั้ง 7 ประการนี้เอง ที่ทำให้พระจักรพรรดิราชบรรลุถึงชัยชนะในสกล แผ่นดินทั่วทั้งสิ้น (ศิริพจน์ เหล่ามานะเจริญ, 2559) และด้วยความเชื่อเรื่องจักรพรรดิราชนี้ส่งผลให้

เกิดการขยายพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ไปยังดินแดนอื่น ๆ เพื่อแสดงให้เห็นว่าพระองค์คือ พระจักรพรรดิราชเป็นราชาเหนือราชาทั้งปวง

วรรณกรรมการเดินทางที่เกี่ยวข้องกับการศึกสงคราม การปราบกบฏ และการป้องกันอาณาจักร ในสมัยอยุธยาและสมัยกรุงธนบุรีไม่ปรากฏมากนักปรากฏเพียงตำนาน พงศาวดารทางประวัติศาสตร์ จนถึงในสมัยรัชกาลที่ 1 กรุงรัตนโกสินทร์ เริ่มปรากฏวรรณกรรมการเดินทางที่เกี่ยวข้องกับการเดินทางเพื่อการศึกษาสงคราม แต่งในรูปแบบนิราศกลอนเพลงยาว และนิราศโคลงนิราศกลอนเพลงยาว เช่น รบพม่าที่ท่าดินแดง พระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อยกทัพไปรบกับพม่าที่ท่าดินแดง เมืองกาญจนบุรี เมื่อ พ.ศ. 2329 เนื้อเรื่อง กล่าวถึงความอาลัยรักที่ต้องจากนางไปสงคราม บทชมนกชมไม้ พรรณนาถึงตำบลต่าง ๆ ที่ผ่านไปทางเรือ การจัดทัพที่ด่านท่าขนุนเพื่อตีข้าศึกที่ท่าดินแดง สามสบ บรรยายการชนะศึก และเสด็จกรีธาทัพกลับพระนคร และโคลงนิราศตามเสด็จทัพลำนํ้าน้อย ของพระยาตรัง แต่งในโอกาสตามเสด็จรัชกาลที่ 1 ไปตีเมืองทวายเมื่อ พ.ศ. 2330 เนื้อหาเป็นการคร่ำครวญแสดงความอาลัยรักที่ต้องจากนาง เป็นต้น วรรณกรรมการเดินทางทั้งสองเรื่องนี้มี ความแตกต่างกันในด้านเนื้อหา กล่าวคือ กลอนเพลงยาวนิราศ พระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก นอกจากกล่าวคร่ำครวญถึงนางเพื่อบรรเทาความเบื่อหน่ายของการเดินทางแล้ว ยังเป็นการบันทึกเหตุการณ์ต่าง ๆ ขณะเดินทัพ ขณะที่โคลงนิราศตามเสด็จทัพลำนํ้าน้อย ของพระยาตรัง เป็นการคร่ำครวญแสดงความอาลัยรักที่ต้องจากนางเพียงอย่างเดียว

การขยายพระราชอำนาจของกษัตริย์ที่น่าสนใจอีกครั้งปรากฏบันทึกในจดหมายเหตุเรื่องทัพเชียงตุง (ปลายรัชกาลที่ 3) เป็นจดหมายเหตุการณ์สงคราม การเดินทางยกทัพ การจัดทัพ ฯลฯ เรื่องราวเกิดเมื่อครั้งปลายรัชกาลที่ 3 ได้เกิดเหตุจลาจลในเมืองลี่ อาณาเขตสิบสองปันนา พวกเจ้านายผู้ใหญ่เมืองเชียงรุ่งเข้ามาสวามิภักดิ์ต่อกรุงสยาม แต่แคว้นสิบสองปันนาอยู่ใกล้กับพม่าพม่ามีกำลังเมืองเชียงตุงช่วยดูแลสิบสองปันนา ซึ่งถ้าต้องการให้สิบสองปันนาเป็นเมืองขึ้นของสยาม จำเป็นต้องตัดกำลังที่เมืองเชียงตุงก่อน เหตุการณ์การเดินทางยกทัพครั้งนี้เป็นการขยายอาณาเขตของกรุงสยาม การเดินทางจึงเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับการศึกสงคราม มีการให้รายละเอียดของการศึกสงคราม การจัดทัพ เสบียงอาหาร และอาวุธยุทโธปกรณ์ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงมโนทัศน์ของการล่าเมืองขึ้นของสยามได้เป็นอย่างดี

นอกจากการศึกษาสงครามเพื่อขยายพระราชอำนาจแล้วการรักษาเมืองขึ้นยังเป็นภารกิจสำคัญของชนชั้นปกครอง ซึ่งเห็นได้จากวรรณกรรมนิราศและจดหมายเหตุเรื่องต่าง ๆ เช่น โคลงนิราศเสด็จไปทัพเวียงจันทน์ (รัชกาลที่ 3) ของกรมพระยาเดชาดิศร แต่งเมื่อคราวเป็นผู้ช่วยกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ ไปปราบกบฏเวียงจันทน์ จดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์ (ปลายรัชกาลที่ 3 พ.ศ.2370) เป็นจดหมายเหตุเกี่ยวกับเหตุการณ์การปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ที่ยก

ทัพมายึดได้ถึงเมืองนครราชสีมา ซึ่งในจดหมายเหตุนี้เป็นการบันทึกเรื่องราวในมุมมองของราชสำนักไทย แต่ในขณะที่เดียวกันทางภาคอีสานและลาว ก็เกิดวรรณกรรมเชิงประวัติศาสตร์เรื่องพื้นเวียงที่เล่าถึงเหตุการณ์ในครั้งเดียวกันในอีกแง่มุมหนึ่ง และอีกตัวอย่างในนิราศหนองคาย (รัชกาลที่ 5) ของนายทิม สุขยางค์ (หลวงพัฒนาพงศ์ภักดี) กล่าวถึงการเดินทางไปกับกองทัพของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง เพื่อปราบกบฏฮ่อที่หนองคายในสมัยรัชกาลที่ 5 ในนิราศเรื่องนี้ก็ได้บันทึกเหตุการณ์และแทรกทัศนะของกวีไว้เกี่ยวกับการศึกสงคราม เช่นทัศนะที่แสดงถึงการไม่ชอบการศึกสงครามดังข้อความ

“แสนอาลัยใจฝ่อกลัวฮ่อหนัก	อกทีกทักหัวฟองสยองขน
เจียนหัวใจจะครากไปจากตน	พิไรรำพรำบ่นด้วยอาลัย”
	(หลวงพัฒนาพงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์), 2515)

เรื่องราวปราบกบฏฮ่อในสมัยรัชกาลที่ 5 นอกจากปรากฏในรูปแบบนิราศแล้วยังมีบันทึกเรื่องราวในรูปจดหมายเหตุ คือ จดหมายเหตุปราบฮ่อ ซึ่งเนื้อหาเป็นการอธิบายว่าด้วยท้องที่ที่เกิดศึก อธิบายเกี่ยวกับพวกฮ่อ กล่าวถึงการปราบฮ่อครั้งแรก ครั้งที่ 2 และครั้งที่ 3 เป็นต้น

จากที่กล่าวมาทั้งหมดเกี่ยวกับค่านิยมการเดินทางของชนชั้นปกครองนั้น พระมหากษัตริย์และขุนนางในราชสำนักจะเดินทางออกนอกพระนครส่วนใหญ่มิ 3 วัตถุประสงค์หลัก คือ หนึ่ง การเดินทางไปเพียตเพื่อคล้องช้าง สอง การไปสักการะพระพุทธรูปและสถานที่สำคัญทางศาสนา และ สาม การเดินทางเพื่อการศึกษาสงครามและการจัดการเมืองขึ้น การเดินทางเหล่านี้ล้วนมีส่วนเกี่ยวข้องกับค่านิยม ความเชื่อ ที่สัมพันธ์กับพระราชอำนาจและความมั่นคงของรัฐ การเดินทางเหล่านี้จึงเป็นทั้งค่านิยมและภารกิจของชนชั้นปกครอง

5.2.2 การเดินทางของสามัญชน

ค่านิยมการเดินทางของสามัญชนที่พบในวรรณกรรมการเดินทางนั้น ประชาชนมีค่านิยมเดินทางไกล อยู่ 3 ค่านิยม คือ การเดินทางท่องเที่ยวแสวงบุญ การเดินเพื่อเยี่ยมญาติ และการเดินทางเพื่อค้นหาของวิเศษ สำหรับค่านิยม “การเดินทางท่องเที่ยวแสวงบุญ” นั้นค่านิยมการเดินทางท่องเที่ยวแสวงบุญมีมาตั้งแต่ยุคโบราณดังจะเห็นได้จากการเดินทางเพื่อนมัสการพระธาตุประจำวันเกิด ซึ่ง ธงชัย วินิจจะกุล (2546) กล่าวถึงงานศึกษาพระธาตุศักดิ์สิทธิ์ 12 แห่งของชาวล้านนาของ ชาร์ลส์ คายส์ (Charles Keyes) อย่างน่าสนใจว่าชาวล้านนามีความเชื่อกันว่าแต่ละพระธาตุมีอำนาจเหนือปีเกิดในรอบ 12 นักษัตร นั้นหมายความว่าดวงชะตาของคน ๆ หนึ่งอยู่ภายใต้อำนาจพระธาตุประจำปีเกิดของคน วงจร 12 นักษัตรนั้นคือ ระเบียบจักรวาลก่อนยุคการตะที่มีมาแต่โบราณในภูมิภาคนี้ก่อนที่จะเปลี่ยนเป็นระเบียบจักรวาลแบบพุทธศาสนาในเวลาต่อมา ฉะนั้นพระธาตุทั้ง 12 แห่งนี้จึงเข้าแทนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ดั้งเดิมของท้องถิ่น นอกจากนี้ยังถือกันว่าสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ทั้ง 12 แห่งนี้

รวมกันเป็นภูมิลักษณะของจักรวาลซึ่งผู้คนเดินทางแสวงบุญไปสักการะให้ครบหากไม่ใช่เพื่อไปทำบุญก็เพื่อเสริมดวงชะตาของคน และที่น่าสนใจคือภูมิลักษณะนี้ครอบคลุมพื้นที่บางส่วนของพม่า ลาว และภาคเหนือของไทย และเชื่อมโยงพื้นที่เหล่านี้เข้ากับต้นกำเนิดในอินเดียหนึ่งในพระธาตุอยู่ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ จึงต้องกำหนดวัดแห่งหนึ่งบนพื้นโลกเป็นสิ่งแทนเพื่อให้ผู้คนสักการะบูชา

ในนิราศภาคเหนือของไทยปรากฏค่านิยมเดินทางแสวงบุญของประชาชน เช่นในโคลงนิราศทริภุชชัยเป็นเรื่องราวการเดินทางไปนมัสการพระธาตุทริภุชชัยที่ลำพูน ในขณะที่เดินทางก็มีการรำพันถึงนางผู้เป็นที่รัก กล่าวถึงธรรมชาติที่ได้พบเห็นระหว่างทาง ตลอดจนสถานที่ต่าง ๆ จนถึงเมืองลำพูน กล่าวชมพระธาตุทริภุชชัยไหว้พระธาตุ ชมงานแสดงต่าง ๆ ในงานสมโภช เดินทางไปไหว้พระยืน ก่อนเดินทางกลับเชียงใหม่ และอีกเรื่องในโคลงนิราศดอยเก็ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง แต่งเมื่อจุลศักราช 1070 (พ.ศ. 2251) เป็นการเดินทางจากวัดสบแคร์ ตำบลบ้านเป้า อำเภอเมืองจังหวัดลำปาง เดินทางไปยังพระธาตุดอยเก็ง ที่ตำบลบ้านซ่ง อำเภอดอยเต่า จังหวัดเชียงใหม่ เป็นการเดินทางทางบกเป็นเวลา 14 วัน เลียบฝั่งแม่น้ำปิง ถึงห้วยแม่แบนน้อย บ้านโคก บ้านแวง ห้วยแสง และได้บรรยายถึงธรรมชาติป่าเขา สัตว์ต่าง ๆ ที่ได้พบเห็นควบคู่กับการรำพันถึงนางผู้เป็นที่รัก การเดินทางในครั้งนี้เพื่อไปสักการะบูชาพระเกศาธาตุของพระพุทธเจ้าครั้งเสด็จมาเยือนสถานที่นี้

เมื่อมีการค้นพบรอยพระพุทธรูปบาทในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ซึ่งถือเป็นเหตุการณ์สำคัญทางศาสนาของกรุงศรีอยุธยา มีความเกี่ยวข้องกับตำนานพระเจ้าเลียบโลกทางล้านนาและตำนานอูรังคราตุของทางล้านช้าง ก่อให้เกิดการเดินทางแสวงบุญของผู้คนทางศาสนา รอยพระพุทธรูปบาทที่ค้นพบเชื่อว่าเป็นรอยพระพุทธรูปบาทแห่งเขาสุวรรณบรรพตหนึ่งในห้ารอยพระพุทธรูปบาทที่เกิดจากการประทับของพระพุทธเจ้าด้วยพระองค์เอง และด้วยความศรัทธาที่สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมมีต่อพระพุทธรูปบาทสระบุรีทำให้เกิดการสถาปนาวัดพระพุทธรูปบาท การสร้างมณฑปพระพุทธรูปบาทและประเพณีไปพระบาท ที่จัดขึ้นเพื่อให้พุทธศาสนิกชนเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูปบาทกลางเดือน 3 เป็นประจำทุกปี ซึ่งประชาชนนิยมเดินทางไปร่วมงานอย่างคึกคัก ดังจะเห็นได้จากตัวอย่างในนิราศพระบาทของสุนทรภู่ ดังข้อความต่อไปนี้

“พอแรมค่ำหนึ่งวันนั้นท่านพระคลัง	หาบุญยังไปฉลองศาลาไลย
มีละครผู้คนอลหม่าน	กรับประสานสวสวส่งเสียงใส
สุพรรณหงษ์ทรงว่าวแต่เข้าไป	พี่เลี้ยงใส่หอกยนต์ไว้บนแกล
ตะวันบ่ายเข้าห้องก็ต้องหอก	ชาวบ้านนอกตกใจร้องไห้แสร้ง
บ้างฮาครืนยืนยัดอยู่อัดแอ	บ้างจ้อแจสุรเสียงที่เถียงกัน
ละครหยุดอุตุลุดด้วยมวยปล้ำ	ยืนประจำหมายสู้เป่นคู่ขึ้น
มงคลใส่สวมหัวไม่กลัวกัน	ตั้งประจันจذبกระบี่หยับมือ

ตีเข้าปับรีบโบกสองมือปิด	ประจบติดเตะผางหมัดคว่างหวี
กระหวัดหวิดหวิวผวาเสียงฮาฮือ	คนคู่อือเออเอาสนั่นอิง
ใครมีไชยได้เงินบำเหน็จมาก	จุมกปากบอบบวมอสิ่งฉิ่ง
แสนสนุกสุขล้ำล้ำมิ่ง	พระผู้ถึงนฤพานด้วยการเพียร”
	(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

จากตัวอย่างแสดงให้เห็นถึงบรรยากาศที่ครึกครื้นของผู้คนที่ไปร่วมงาน อีกทั้งในงานยังมีมหรสพสมโภชพระพุทธบาทซึ่งแสดงให้เห็นถึงความนิยมในการไปนมัสการพระพุทธบาทในประเพณีไปพระบาทของประชาชนและชนชั้นปกครองได้เป็นอย่างดี ประเพณีไปพระบาทยังมีการจัดสืบเนื่องมาเรื่อยมา ถ้าหากพระมหากษัตริย์ไม่ได้เดินทางไปสักการพระพุทธบาทสระบุรีด้วยพระองค์เอง ก็มีการมอบหมายให้ขุนนางเป็นธรรมทูตอัญเชิญเครื่องพุทธบรรณาการไปบูชาพระพุทธบาท เช่น ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระยารธรรมปริชา (บุญ) เป็นธรรมทูตอัญเชิญเครื่องพุทธบรรณาการ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญไปบูชาพระพุทธบาท สระบุรี เป็นต้น

สำหรับสถานที่ที่ผู้คนนิยมเดินทางท่องเที่ยวแสวงบุญถ้าพิจารณาในวรรณกรรมนิราศในสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 จะเห็นถึงความนิยมในการเดินทางท่องเที่ยวไปยังสถานที่สำคัญต่าง ๆ เช่น การเดินทางไปนมัสการพระพุทธบาทสระบุรี การเดินทางไปพระปฐมเจดีย์ และการเดินทางไปภูเขาทอง เป็นต้น สถานที่เหล่านี้ถือว่าได้รับความนิยมมากในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งเห็นได้จากในนิราศก็มีปรากฏถึงการบรรยายถึงบรรยากาศผู้คนที่เดินทางไปยังสถานที่เหล่านั้น ส่วนวิธีการเดินทางส่วนใหญ่จะเดินทางโดยทางเรือลัดเลาะไปตามคลองต่าง ๆ และขึ้นเดินทางบกต่อ ตัวอย่างการเดินทางไปพระปฐมเจดีย์ ซึ่ง อภิรักษ์ เกษมผลกุล (2551) ได้ศึกษาเส้นทางไปพระปฐมเจดีย์ในวรรณกรรมนิราศ พบว่าเส้นทางที่ใช้เดินทางจากพระนครไปยังพระปฐมเจดีย์นั้นปรากฏการใช้เส้นทางอยู่ 3 เส้นทาง ตามลักษณะการขุดคลองในสมัยรัชกาลที่ 4 *เส้นทางแรก* เป็นเส้นทางที่กรมหลวงวงษาธิราชสนิทและสุนทรภู่ใช้ในสมัยรัชกาลที่ 3 ถือเป็นเส้นทางก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บัญนาคน) เป็นแม่กองขุดคลองมหาสวัสดิ์ ส่วน*เส้นทางที่สอง* เป็นเส้นทางที่ปรากฏในนิราศพระปฐมและนิราศพระปฐมเจดีย์ เป็นเส้นทางหลังจากขุดคลองมหาสวัสดิ์เสร็จสิ้นแล้ว (พ.ศ. 2403) และ*เส้นทางที่สาม* คือ เดินทางโดยล่องเรือมาทางแม่น้ำท่าจีน ซึ่งอาจเป็นไปได้ว่าออกมาจากคลองภาษีเจริญในพระนคร

การเดินทางท่องเที่ยวไปยังพระปฐมเจดีย์ยังเป็นอีกหนึ่งเส้นทางที่ได้รับความนิยมเริ่มตั้งแต่ในช่วงรัชกาลที่ 3 มีผู้เดินทางไปสักการะและแต่งเรื่องราวการเดินทางในรูปแบบวรรณกรรมนิราศ เช่น นิราศพระปฐม (สุนทรภู่) แต่งในช่วงรัชกาลที่ 3 และนิราศพระปฐม (หลวงจักรปราณี ฤกษ์) แต่งในช่วงรัชกาลที่ 5 เป็นต้น พระปฐมเจดีย์เป็นพระบรมธาตุเจดีย์ที่สร้างครอบพระสถูปเจดีย์องค์เดิม ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงค้นพบที่เมืองนครปฐมโบราณ โดยสันนิษฐานว่าเป็นเจดีย์แห่งแรกของสยามประเทศ อีกทั้งเป็นเจดีย์ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ตั้งแต่ครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชได้ส่งสมณทูตมาเผยแพร่พระพุทธศาสนาถึงดินแดนสุวรรณภูมิ ดังจะเห็นได้จากหลักฐาน ศิลารูปธรรมจักรกับกวางหมอบ แทนสถูป อันเป็นที่เคารพบูชาเหมือนกับสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช และด้วยความสำคัญนี้เองพระมหากษัตริย์ไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึง รัชกาลที่ 7 จึงทรงได้บูรณปฏิสังขรณ์องค์พระปฐมเจดีย์อย่างต่อเนื่องตามพระราชศรัทธา รวมไปถึงไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินร่วมสมัยดังกล่าว (วรรณพร พงษ์เพ็ง, 2551) ด้วยความศรัทธาต่อองค์พระปฐมเจดีย์ทำให้ผู้คนทั่วไปเดินทางไปนมัสการองค์พระธาตุ ด้วยความเชื่อที่ว่าเป็นอาณิสย์ผลบุญจะช่วยให้ชีวิตหลุดพ้นจากความทุกข์ หรือผลบุญของการสักการะนั้นก็เพื่ออุทิศให้ผู้เป็นที่รักทั้งบิดามารดา ครูบาอาจารย์ รวมทั้งการคาดหวังจะได้ขึ้นสวรรค์ เป็นต้น และในช่วงรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ มีพระราชดำริสำคัญในการขุดคลองสำคัญหลายสายทำให้การเดินทางไปยังพระปฐมเจดีย์สะดวกขึ้น

“การเดินทางเพื่อเยี่ยมญาติ” เป็นอีกค่านิยมหนึ่งที่ปรากฏให้เห็นในวรรณกรรมการเดินทาง ดังจะเห็นได้จากในนิราศเมืองแกลงของสุนทรภู่ ที่สุนทรภู่เดินทางไปเยี่ยมบิดาที่บ้านกร่ำเมืองแกลง ดังตัวอย่าง

“ถึงหย่อมย่านบ้านกร่ำพอค่าพลบ	ประสพพบเฝ้าพงศ์พวงวงศา
ขึ้นกระฎี่ที่สถิตท่านบิดา	กลิ่นน้ำตาก็ไม่ฟังเฝ้าพรังพราย
ศิโรราบกราบเท้าให้เปล่าจิตจร	รำคาญคิดอาลัยมิใคร่หาย
ชะรอยกรรมทำสัตว์ให้พลัดพราย	จึงแยกย้ายบิดุราชญาตिका
มาพบพ่อท้อใจด้วยไกลแม่	ให้ตั้งแต่เศร้าน้ำร้อยละห้อยหา
ชนนีอยู่ศรีอยุธยา	บิดามาอ้างว่างอยู่กลางไพร
ภูเขาวางทางกันอรัญเวศ	ข้ามประเทศทุ่งท่าชลาไหล
เดินกันดารปานบั้นจะบรรลัย	จึงมาได้เห็นหน้าบิดาตัว
ท่านชูช่วยอวยพรให้ผ่องแผ้ว	ดังฉัตรแก้วกางกั้นไว้เหนือหัว
อุส่าห์ฝนไพลทารักษาตัว	ค่อยยังชั่วมีนเมื่อยที่เหน้อยกาย”

(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าสุนทรภู่ได้เดินทางไกลเพื่อไปเยี่ยมบิดาและญาติที่บ้านกร่ำ ซึ่งเส้นทางที่เดินทางเป็นเส้นทางที่ยาวไกลและยากลำบาก เนื่องจากบิดาและมารดาอาศัยอยู่คนละที่ การเดินทางเพื่อเยี่ยมญาติจึงเป็นอีกค่านิยมหนึ่งของประชาชนทั่วไปที่ส่งผลให้เกิดการเดินทางไกลของประชาชน

อีกค่านิยมหนึ่งที่ทำให้ประชาชนทั่วไปออกเดินทางไกลคือ “การเดินทางเพื่อหาของวิเศษ” ดังจะเห็นได้จากตัวอย่างในวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่ 2 เรื่อง คือ นิราศวัดเจ้าฟ้า และโคลงนิราศสุพรรณ ในนิราศวัดเจ้าฟ้าฯ สาเหตุที่สุนทรภู่เดินทางไปวัดเจ้าฟ้าในคราวนี้ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุกาฬ (2543) กล่าวว่า สาเหตุที่สุนทรภู่ไปกรุงศรีอยุธยาคราวนี้เป็นเพราะได้ล่ายแหงมาแต่เมืองเหนือว่ามีอายุวัฒนะฝังไว้ที่วัดเจ้าฟ้าอากาศฯ จึงพยายามไปหาอายุวัฒนะแต่ไม่พบจึงเดินทางกลับ ดังตัวอย่าง

“วัดเจ้าฟ้าอากาศนารณรินทร์	ให้ทราบสิ้นสืบสายเพราะล่ายแหง
เปนตำรามาแต่เหนือท่านเชื่อถือ	ดูหนังสือเสาะหาอุส่าห์แสวง
มาพบปะจะได้ซุดก็สุดแรง	ด้วยดินแวงเขาประมุลด้วยปูนเพ็ชร
ถึงสิ่วขวานผลาญพะเนินไม่เียนอยู่	เห็นเหลือรู้ที่จะทำให้สำเร็จ
แต่จะต้องลองตำราคาละเม็ด	เพื่อจะเสร็จสมถวิลได้กินยา”
	(สุนทรโวหาร (ภู่), 2481)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าสุนทรภู่มองมีความเชื่อเกี่ยวกับของวิเศษ จึงได้ออกเดินทางค้นหาเพราะได้ล่ายแหงมาจากเมืองเหนือ ซึ่งความเชื่อเรื่องของวิเศษและล่ายแหงนี้แสดงให้เห็นถึงความแพร่หลายของความเชื่อนี้ในหมู่ประชาชน จึงเกิดล่ายแหงและการเดินทางไกลเพื่อค้นหาของวิเศษส่วนในนิราศสุพรรณ เป็นการเดินทางครั้งที่ 2 ของสุนทรภู่ วัตถุประสงค์ก็เพื่อ ต้องการเดินทางเพื่อค้นหาแร่ปรอท เหล็กไหลเพื่อที่จะเล่นแร่แปรธาตุให้เป็นทองคำและยาอายุวัฒนะ แต่ก็ล้มเหลวไม่ได้สิ่งใดกลับมา ดังตัวอย่างในโคลงนิราศสุพรรณ ดังข้อความต่อไปนี้

“ไช่ยาอายุร้อย	แสนปี
ทั่วล่าหาห่อนมี	แมนแล้ว
ปรอดฟอตร์ศรี	เสมอเม็จ เพชเอย
ไช่พระปรอดแพรว	พระไหว้ไช่การ ฯ
.....	.....

ห้ามอย่าหาโปรดแห้ว	แซ่เขื่อน
สืบทรงทางบุญเบือน	แบ่งบ้าง
ยายื่นหมื่นปีเพื่อน	ฝ่ายว่า บ้าแฮ
อย่าอยู่จู่หนีข้าง	ช่วยให้ไปดี ๆ”

(สุนทรโวหาร (ภู่), 2510)

จากตัวอย่างเป็นตอนที่สุนทรภู่หลับฝันหลังจากเหนื่อยจากการหนีภัยข้างป่าและการพยายามเปิดเจดีย์เพื่อหาแร่หายากและยาอายุวัฒนะ ซึ่งสุนทรภู่หลับฝันเห็นกษัตริย์ พระนางและราชบุตร กษัตริย์ทรงกล่าวเตือนสติสุนทรภู่ว่ายาอายุวัฒนะไม่มีอยู่จริง ขออย่าให้ท่านสุนทรภู่หลงใฝ่หาเลย เรื่องแร่ปรอทก็เป็นเรื่องบ้าเหลวไหลให้เลิกคิดแสวงหาเสีย กลับไปมุ่งแสวงกุศลผลบุญจากสมณเพศดีกว่า และขอให้แบ่งบุญกุศลให้พระองค์บ้าง

ในชีวิตของสุนทรภู่นอกจากจะเป็นบรมครูทางกลอน สุนทรภู่ยังสนใจคิดค้นแสวงหาในเรื่องที่คนส่วนหนึ่งในสมัยนั้นเชื่อกันว่ามีอยู่จริง มี 5 อย่าง คือ เล่นแร่แปรธาตุให้เป็นทองคำ เหล็กไหล พระปรอท พระธาตุ และยาอายุวัฒนะ ซึ่งของวิเศษต่าง ๆ มีความเชื่อและความสำคัญดังนี้ *หนึ่ง* คือ การเล่นแร่แปรธาตุซึ่งจะเห็นได้จากการเดินทางเพื่อหาแร่ธาตุสำคัญเพื่อนำมาเล่นแร่แปรธาตุให้เป็นทองคำ *สอง* เหล็กไหล มีอยู่สองประเภท ประเภทที่หนึ่งเป็นแท่งหรือเกล็ดก้อน ใช้ฝังไว้ตามร่างกายและประเภทที่ 2 เป็นลักษณะนุ่มนิ่มย้อยยึดได้ เชื่อกันว่ามีก้อยู่ตามหลืบถ้ำใช้น้ำผึ้งประกอบคาถาอาคมเรียกให้ยึดออกมา แล้วใช้เส้นผมจรดประจำเดือนเด็กสาวคล้องตัดออกมา ซึ่งความนิยมแสวงหาเหล็กไหลพอจะเห็นได้จากในโคลงนิราศสุพรรณ สุนทรภู่ไปพบซากศพพระที่ตั้งเตาถลุงเหล็กไหลจนมรณภาพคาเตา แสดงว่าป่าแถบนี้มีคนนิยมขึ้นไปแสวงหาแร่เหล็กไหลกันมาก *สาม* พระปรอท พระปรอทเป็นธาตุกายสิทธิ์ ต่างจากแร่ปรอทตามสูตรเคมี พระปรอทเป็นธาตุบินมากินน้ำผึ้งได้จับไว้ได้แต่ก็มักจะหนีไปได้ ซึ่งสุนทรภู่เคยจับได้และบรรยายความไว้ในนิราศวัดเจ้าฟ้า และส่วนในโคลงนิราศสุพรรณ สุนทรภู่ไม่สามารถจับพระปรอทได้ *สี่* พระธาตุ เชื่อกันว่าเป็นพระอัฐิธาตุของพระพุทธเจ้าหรือพระอรหันตสาวก ซึ่งมักทำปาฏิหาริย์ลอยมาเป็นแสงสว่างได้ และมักจะหายไปหรืออาจเพิ่มจำนวนขึ้นได้สำหรับผู้ที่มีบุญ ลักษณะเป็นเม็ดเล็ก ๆ มีสีสันต่างกันไป ซึ่งสุนทรภู่ได้พระธาตุมาเมื่อครั้งเดินทางไปนมัสการภูเขาทอง พบในดอกบัว และ *ห้า* ยาอายุวัฒนะ คำที่สุนทรภู่และผู้คนสมัยนั้นเรียกว่าอายุวันชนะ เป็นยาที่มีลายแทงบอกว่ากินแล้วจะอายุยืน ซึ่งปรากฏในนิราศวัดเจ้าฟ้าที่สุนทรภู่ได้ลายแทงมาจากทางภาคเหนือและเดินทางเพื่อค้นหา ซึ่งนอกจากที่ลายแทงจะพูดถึงยา ค่านิยมเดินทางไกล อยู่ 3 ค่านิยม คือ การเดินทางท่องเที่ยวแสวงบุญ การเดินทางเพื่อเยี่ยมญาติ และการเดินทางเพื่อค้นหาของวิเศษ ค่านิยมเดินทางไกลเหล่านี้สะท้อนถึงคติความเชื่อพื้นฐานที่มาจากคติความเชื่อทางพุทธศาสนาเกี่ยวกับบุญจากการแสวงบุญ ความเชื่อเรื่องนรกสวรรค์ ความเชื่อ

เรื่องนิพพาน เป็นต้น ส่วนคติความเชื่อแบบชาวบ้านนั้นสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อเกี่ยวกับภูตผี วิญญาณของวิเศษ ยาอายุวัฒนะ เป็นต้น และแสดงให้เห็นถึงค่านิยมเกี่ยวกับความผูกพัน ทางสายเลือดของครอบครัวและญาติพี่น้องได้เป็นอย่างดี

5.3 วรรณกรรมการเดินทางกับชนชั้นและชาติพันธุ์

การเดินทางในวรรณกรรมการเดินทางในช่วงที่ศึกษา คือ สมัยอยุธยาถึงรัชกาลที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์ เรื่องราวการเดินทางส่วนใหญ่เป็นเรื่องราวของผู้คนในราชสำนัก เดินทางไปในพื้นที่ต่าง ๆ ทั้งในละแวกราชอาณาจักร สิ่งที่ผู้คนในราชสำนักพบเห็นจากการเดินทางถูกสะท้อนผ่านตัววรรณกรรมรวมทั้งทัศนะที่มีต่อกลุ่มชาติพันธุ์ที่แตกต่างกันไป และด้วยความที่วรรณกรรมการเดินทางในสมัยกรุงศรีอยุธยาส่วนใหญ่เป็นวรรณกรรมนิราศ ซึ่งนิราศในสมัยอยุธยานี้เน้นการบรรยายอารมณ์ความรู้สึก การคร่ำครวญถึงหญิงผู้เป็นที่รักมากกว่าการให้รายละเอียดต่อสิ่งที่พบเห็นระหว่างการเดินทางทั้งผู้คน วัฒนธรรมประเพณี ด้วยเหตุนี้วรรณกรรมการเดินทางในสมัยอยุธยาจึงปรากฏการแสดงทัศนะต่อชาติพันธุ์ค่อนข้างน้อย ต่างจากวรรณกรรมการเดินทางในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่ให้รายละเอียดสิ่งที่พบเห็นระหว่างการเดินทางทั้งผู้คน วัฒนธรรมประเพณีค่อนข้างมาก ทำให้เห็นทัศนะของชนชั้นปกครองที่มีต่อกลุ่มชาติพันธุ์ได้เป็นอย่างดี การปฏิสัมพันธ์ของชนชั้นปกครองที่มีต่อกลุ่มชาติพันธุ์มีทั้งการปฏิสัมพันธ์กับกลุ่มชาติพันธุ์ในสยาม และการปฏิสัมพันธ์กับประเทศเจ้าอาณานิคม ซึ่งชนชั้นนำของสยามแสดงทัศนะต่อกลุ่มชาติพันธุ์ที่แตกต่างกันไปอยู่ 2 ลักษณะใหญ่ คือ ทัศนะของชนชั้นปกครองที่มีต่อกลุ่มชาติพันธุ์ที่ด้อยกว่า และทัศนะของชนชั้นปกครองที่มีต่อกลุ่มชาติพันธุ์ที่สูงกว่า ดังรายละเอียดต่อไปนี้

5.3.1 การเดินทางของชนชั้นปกครอง “การปฏิสัมพันธ์กับกลุ่มชาติพันธุ์ในสยาม”

การปฏิสัมพันธ์กับกลุ่มชาติพันธุ์ของชนชั้นปกครองในสยามนั้นสะท้อนถึงทัศนะของชนชั้นปกครองที่มีต่อกลุ่มชาติพันธุ์ ซึ่งชนชั้นนำสยามมองกลุ่มชาติพันธุ์ในเขตพระราชอำนาจเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่ด้อยกว่า ทัศนะของชนชั้นปกครองที่มีต่อกลุ่มชาติพันธุ์ภายใต้การปกครองมักจะถูกมองในฐานะผู้มีวัฒนธรรมที่ด้อยกว่าโดยยึดราชสำนักส่วนกลางเป็นศูนย์กลาง โดยมีวัฒนธรรม ธรรมเนียมชาววังเป็นเกณฑ์มาตรฐานหลัก เปรียบเทียบความแตกต่างตั้งแต่ระดับชาวบ้านจนถึงกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ตัวอย่าง เช่น ในนิราศสุนทรภู่ หลายเรื่องมักนำวัฒนธรรมชาววังเปรียบกับวัฒนธรรมของชาวบ้าน รวมทั้งกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่เข้ามาอาศัยอยู่ในสยามในสมัยนั้น เช่น การแสดงทัศนะต่อหญิงชวานาสุนทรภู่ ในนิราศเมืองแกลง ดังข้อความที่ว่า

“ถึงทับนางวางเวงฤไทยวับ	เห็นแต่ทับชวานาอยู่อาไศรย
นางชวานากี่ไม่น่าจะขึ้นใจ	คราบซีไครร่ำคร่ำดั่งทาคราม
อันนางในนัคราถึงทาซี	ดีกว่านางทั้งนี้สักสองสาม
ไอ้พลัดพรากจากบุรินแล้วสิ้นงาม	ยิ่งคิดความขวัญหายเสียดายกรุง”

(สุนทรโวหาร (ภู่), 2554)

จากตัวอย่างนั้นสะท้อนให้เห็นถึงทัศนคติของสุนทรภู่ที่มีต่อหญิงชวานา และความเป็นชนบท ที่แตกต่างไปจากหญิงในรั้วในวังและความเจริญที่แตกต่างไปจากเมืองกรุง ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการยึดวิถีชีวิตวัฒนธรรมชาววัง และความเป็นเมืองกรุงเป็นวัฒนธรรมกระแสหลัก ใช้เป็นคู่เปรียบกับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมชาวบ้านที่มีความด้อยกว่า ในลักษณะของผู้ที่มีวัฒนธรรมสูงกว่า เป็นต้น

ในพระราชนิพนธ์ *ระยะทางเสด็จประพาสสมณทลอยุธยา* ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงทัศนคติของชนชั้นปกครองที่มีต่อกลุ่มชาติพันธุ์ ซึ่งมักเป็นการมองว่ากลุ่มชาติพันธุ์นั้นเป็นผู้ที่ด้อยวัฒนธรรม ดังตัวอย่าง

“เขาว่าทาง ๖๐ เส้นถึงบ้านลาวท่าแค...เรื่อนนั้นไม่ประหลาดเหมือนลาว
ทรงดำเมืองเพชรบุรี ดูเหมือนเรื่อนไทย ๆ เรามีเครื่องทำมาหากินแอก ไถ ก็
ทอ หูก แลอื่น ๆ เต่าไฟ อยู่ในคร้วเรื่อน กางมุ้งเรียงกันเป็นแถว ทั้งพ่อตาแม่
ยายลูกชายลูกสาวอยู่ในเรื่อนหลังเดียวกัน ดูโสโครกเปื้อนเปรอะมาก ”

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2514)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าในสายตาของชนชั้นปกครองกลุ่มของชาติพันธุ์ลาวยังเป็นกลุ่มที่ด้อยวัฒนธรรม วิถีชีวิตความเป็นอยู่ดูโสโครก ดังที่กล่าวไปแล้วว่าเป็นการมองและนำมาเปรียบเทียบกับวัฒนธรรมของชนชั้นปกครอง ซึ่งขาดความเข้าใจในเรื่องเศรษฐกิจ วัฒนธรรมประเพณี วิถีชีวิตของชาวกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีความแตกต่างกันไปตามบริบทแวดล้อม หรือกล่าวได้ว่าเป็นการขาดความเข้าใจในเรื่องความแตกต่างทางวัฒนธรรมของแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ ทัศนคติเช่นนี้ส่งผลต่อนโยบายการพัฒนาประเทศที่ยึดโยงกับวัฒนธรรมของส่วนกลางเป็นศูนย์กลางทั้งการปฏิรูปการเมืองการปกครอง การปฏิรูปการศึกษายึดความรู้ที่ศูนย์กลางเห็นว่าดีเป็นสำคัญ เป็นต้น

ในส่วนของกลุ่มชาติพันธุ์ในภาคกลางและภาคตะวันออก มีหลายกลุ่ม เช่น ชาวจีนในหัวเมืองต่าง ๆ ชาวแขกที่บางกอก ชาวลาวที่ลพบุรี ปราจีนบุรี เพชรบุรี กำแพงเพชร ชาวนวนที่จันทบุรี ชาวกะเหรี่ยงไทรโยค นอกจากนี้ยังพบละว้า ข่า สูด และพม่าตองซู่ ที่กาญจนบุรี เป็นต้น ซึ่งการเสด็จประพาสในพระราชาอาณาเขตของชนชั้นนำสยามทำให้พบเห็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่หลากหลายกระจายอยู่ตามท้องถิ่นต่าง ๆ ในสยาม การเก็บข้อมูลเกี่ยวกับกลุ่มชาติพันธุ์ของชนชั้นนำสยามเป็น

การเก็บจากมุมมองของตน มุ่งบันทึกลักษณะที่แตกต่างไปจากกลุ่มตน นอกจากนี้แล้วการเก็บข้อมูลยังเป็นไปในลักษณะของการสำรวจสามโนคร้ว เช่น *การเสด็จประพาสจันทบุรี* ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บันทึกว่าพระองค์ทรงคัดข้อมูลมาจากเอกสารของท่านกรมท่า ที่บันทึกถึงจำนวนประชากรของตำบลอ่างศิลา แขวงเมืองชลบุรี โดยมีบ้านราษฎร 189 หลังคาเรือน ราษฎรที่เป็นไทย 180 คนเศษ ราษฎรจีนที่มาจากเมืองจีนและเกิดที่เมืองไทย 560 คนเศษ รวมราษฎรไทยจีนชายหญิงบ้านอ่างศิลา 740 คนเศษ เป็นต้น การจดบันทึกสามโนคร้วปรากฏให้เห็นอยู่เสมอ ในการเดินทางของชนชั้นนำสยาม ซึ่งนำไปสู่การบริหารจัดการท้องถิ่นต่อไป (พรรณราย ชาญศิริณ, 2563)

การบันทึกการเดินทางที่เกี่ยวข้องกับกลุ่มชาติพันธุ์ในสยามส่งผลต่อมโนทัศน์และจินตนาการที่มีต่อกลุ่มชาติพันธุ์ ดังที่ เบน แอนเดอร์สัน (2560) กล่าวว่าบันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขตมีการบันทึกและสำรวจกลุ่มชาติพันธุ์ที่อาศัยอยู่ในดินแดนสยาม ทำให้ผู้ปกครองทราบจำนวนและเชื้อชาติของทรัพยากรบุคคลในแต่ละพื้นที่ สามโนประชากร แผนที่ และพิพิธภัณฑสถานี่ต่างมีส่วนอย่างลึกซึ้งในการปั้นแต่งจินตนาการที่รัฐอาณานิคมมีต่ออาณาจักรของตนเอง ทั้งในแง่คุณลักษณะของมนุษย์ที่อยู่ใต้การปกครอง ภูมิศาสตร์ของอาณาเขต และความชอบธรรมของการสืบทอดจากบรรพบุรุษ

นอกจากนี้แล้วความเป็นชนชั้นยังเป็นส่วนหนึ่งที่จำแนกความแตกต่างระหว่างบุคคล แนวความคิดเรื่องชนชั้นและศักดิ์นาของไทย ตลอดจนวัฒนธรรมของชนชั้นศักดิ์นา ถือได้ว่าเป็นฐานคิดที่ส่งผลต่อการจำแนกความแตกต่างระหว่างบุคคล โดยการยึดวิถีชีวิต และวัฒนธรรมของตนเองเป็นศูนย์กลางในการเปรียบเทียบความแตกต่าง ตัวอย่างเช่น ในพระราชหัตถเลขา *ไกลบ้าน* ขณะที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสเมืองฮอมเบ็ค ประเทศเยอรมนี เมื่อวันศุกร์ที่ 6 กันยายน ร.ศ. 126 พระองค์ได้แสดงทัศนคติต่อชาวเมืองฮอมเบ็ค ดังตัวอย่างต่อไปนี้

“น่าสงสัยว่าคนที่ไม่ได้มา ฟังแต่เขาเล่า จะมินีกว่าฝรั่งมันแต่งตัวอย่างมึสเดอะไรหรุ ๆ ในเมืองเราฤา ที่จริงนั้นเขาแต่งไปออกหน้าออกตา เพราะเปนคนค้าขาย ถ้าคนพลเมืองแล้วไม่มีอะไรแต่ง มีแต่เสื้อเช็ดกางเกง... ยิ่งเด็กแล้วยิ่งคะยู่คะยี่เต็มที ทั้งผู้หญิงผู้ชาย การแต่งตัวไม่มีแต่งให้งามเลย แต่งกันร้อนกันเย็นเท่านั้นจริง ๆ ไม่ผิดอะไรกันกับเจ๊กทำงาน ต่างแต่เพียงเจ๊กทำงานในเมืองเรามันเปนเมืองร้อน ถอดเสื้อผ้าเสียบ้าง ถ้าหากเมืองฝรั่งร้อนเหมือนเมืองเรา ชั้นพลเมืองก็เห็นจะใส่น้อย คนเราที่มาเที่ยว มักมาเที่ยวกันแต่ในเมืองหลวง แลมักจะถูกจะพูดถึงแต่ชั้นผู้ดี ไม่เห็นฤาไม่ใคร่ดูแลพูดถึงคนชั้นเลว เสียงมันจึงได้ดังหรุมากไป สังเกตได้ว่า แต่คนที่มามา

ด้วยกันยังไม่มีใครสังเกตเห็นใช้ว่าจะไม่เห็น เวลามาทามทางรถไฟก็เห็น แต่
มันผ่านเร็ว ๆ แลไม่มีใครสังเกตเองเท่านั้น”

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2497)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกล่าวถึงพลเมืองชั้น
เลวของประเทศเจ้าอาณานิคม ว่าไม่ได้มีความแตกต่างจากกลุ่มชาติพันธุ์จีนที่เข้ามาทำงานใช้แรงงาน
ในประเทศสยาม ทั้งในเรื่องการแต่งกาย วิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชาวชนบท ไม่ได้ดูศิวิไลซ์เหมือน
อย่างชาวเมืองหลวง ทักษะดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงการจำแนกชนชั้น การเปรียบเทียบเชิงชาติพันธุ์
การจำแนกความแตกต่างระหว่างเมืองและชนบทได้เป็นอย่างดี ซึ่งความเป็นชนชั้น ความเป็นเมือง
และความเป็นชนบทไม่ได้มีเฉพาะประเทศสยาม แต่ประเทศเจ้าอาณานิคมก็มีความเป็นชนชั้นเช่นกัน
และเป็นเรื่องที่น่าจะมีในทุกประเทศ

5.3.2 การเดินทางของชนชั้นปกครอง “การปฏิสัมพันธ์กับประเทศเจ้าอาณานิคม”

การปฏิสัมพันธ์กับประเทศเจ้าอาณานิคมของชนชั้นปกครองเริ่มปรากฏชัดเจนในสมัย
รัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีโอกาสได้ติดต่อคบหากับชาวตะวันตกที่เข้า
มาสอนศาสนาและค้าขายในประเทศไทยตั้งแต่พระองค์ยังไม่ได้เสด็จขึ้นครองราช ขณะที่พระองค์
ทรงบวชพระองค์ทรงแลกเปลี่ยนความคิดเห็นในเรื่องต่าง ๆ กับชาวตะวันตกรวมทั้งการศึกษา
วิทยาการด้านต่าง ๆ จากมิชชันนารีหรือหมอสอนศาสนาที่เข้ามาในช่วงรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ทรงเรียนภาษาอังกฤษ ภาษาละติน ประวัติศาสตร์ วรรณคดี
การเมือง การค้าและวิทยาศาสตร์ของชาวตะวันตก แสดงให้เห็นถึงการเริ่มยอมรับวัฒนธรรมและ
วิทยาการของชาวตะวันตกในกลุ่มของชนชั้นปกครอง

เจ้าอาณานิคมตะวันตกได้รุกคืบเข้าประชิดสยามในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยอังกฤษมีชัยใน
สงครามเหนืงพม่าทำให้ประเทศพม่าตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ ในระยะเวลาที่เองอังกฤษได้ส่งทูต
เข้ามายังกรุงเทพฯ เพื่อเจรจาขอทำหนังสือทางการค้า ซึ่งสยามเห็นแสนยานุภาพของอังกฤษทำให้
สยามตระหนักถึงเรื่องนี้และยอมทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการพาณิชย์ ในปี 2369 ถือเป็น
สนธิสัญญาระดับแรกที่ทางสยามทำกับชาติตะวันตก สนธิสัญญาระดับนี้รู้จักกันนามเบอร์นี สนธิสัญญาระดับนี้
ทำให้พ่อค้าอังกฤษเข้ามาค้าขายในประทศได้อย่างเสรีและมีอัตราภาษีที่แน่นอน และต่อมาใน พ.ศ.
2375 สยามได้ลงนามสนธิทางไมตรีและพาณิชย์กับสหรัฐอเมริกา ถือเป็นสนธิสัญญาเป็นฉบับแรกที่ทาง
สหรัฐอเมริกาทำกับประเทศตะวันออก ซึ่งเนื้อหาสาระคล้ายคลึงกับสนธิสัญญาเบอร์นี

ในสมัยรัชกาลที่ 4 อิทธิพลของจักรวรรดินิยมอังกฤษส่งผลให้ไทยต้องยอมทำหนังสือ
สัญญาทางพระราชไมตรีระหว่างอังกฤษและประเทศสยาม ซึ่งเป็นสนธิสัญญาที่ไม่เป็นธรรมต่อ
ประเทศสยาม หรือที่รู้จักกันในนาม “สนธิสัญญาเบาว์ริง” ต่อมาประเทศฝรั่งเศสส่งทูตมาชวนสยาม

ทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีระหว่างฝรั่งเศสแลประเทศสยามเช่นกัน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 พระองค์ได้ทรงส่งราชทูตไทยไปอังกฤษและฝรั่งเศสเพื่อไปเจริญพระราชไมตรีตอบแทนเช่นเดียวกัน และด้วยเหตุผลทางการเมือง และเศรษฐกิจ ทำให้ชนชั้นนำสยามต้องปฏิสัมพันธ์กับชาติตะวันตกในหลายด้านในสมัยรัชกาลที่ 4 เรื่อยมาถึงสมัยรัชกาลที่ 5 และด้วยความเข้มข้นของการล่าอาณานิคมที่ประชิดสยามในสมัยรัชกาลที่ 5 ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินข้ามทวีปไปไกลถึงประเทศยุโรป ทำให้พระองค์พบเห็นและปฏิสัมพันธ์กับผู้คน สังคมวัฒนธรรมประเพณีของชาวยุโรปด้วยพระองค์เอง

การปฏิสัมพันธ์กับประเทศเจ้าอาณานิคมดังที่กล่าวมาได้สะท้อนให้เห็นถึงทัศนะของชนชั้นปกครองสยามที่มีต่อชาติตะวันตก ซึ่งเป็นประเทศที่มีความก้าวหน้าทางด้านวิทยาการสมัยใหม่ ในสมัยรัชกาลที่ 4 สยามได้ส่งคณะทูตไทยไปอังกฤษ กับฝรั่งเศส ซึ่งมีการบันทึกการเดินทางครั้งนั้นในรูปแบบจดหมายเหตุเพื่อถวายรายงานต่อพระเจ้าแผ่นดิน ได้แก่ จดหมายเหตุตามคณะทูตไทยไปอังกฤษเมื่อจุลศักราชพันสองร้อยสิบเก้า (พ.ศ. 2400) ของหม่อมราชูทยัย (กระต่าย) และจดหมายเหตุของพระณรงควิชาติ (จอน บุนนาค) เรื่องทูตไทยไปประเทศฝรั่งเศส เมื่อปีระกา พ.ศ. 2404 และนอกจากจดหมายเหตุทั้งสองฉบับนี้แล้ว หม่อมราชูทยัยได้แต่งนิราศลอนดอน เป็นบันทึกการเดินทางในครั้งเดินทางร่วมกับคณะทูตไทยไปอังกฤษ ซึ่งในนิราศลอนดอนมีเนื้อหาเดียวกันกับจดหมายเหตุตามคณะทูตไทยไปอังกฤษ จากการเดินทางทั้งสองครั้งนี้ทำให้ชนชั้นนำสยามรับรู้ถึงความเจริญก้าวหน้าของความคิดวิไลซ์ของประเทศเจ้าอาณานิคมตะวันตก และในขณะเดียวกันการเมืองและลัทธิล่าอาณานิคมบีบให้สยามต้องเปิดประเทศเพื่อติดต่อสัมพันธ์กับชาติตะวันตกในกิจการด้านต่าง ๆ ทั้งการเมือง การค้า เศรษฐกิจ เป็นต้น

ด้วยเหตุนี้ทำให้ทัศนะของชนชั้นปกครองที่มีต่อชาติเจ้าอาณานิคมตะวันตก เป็นไปในลักษณะของการมองประเทศเจ้าอาณานิคมอย่างผู้ที่มีวัฒนธรรมและความเจริญก้าวหน้ากว่าสยาม เช่น ในนิราศลอนดอน และจดหมายเหตุของหม่อมราชูทยัย ที่หม่อมราชูทยัยกล่าวถึงประเทศอังกฤษอย่างประเทศที่มีความเจริญก้าวหน้าของวิทยาการสมัย และเป็นประเทศที่มีความคิดวิไลซ์ ดังตัวอย่างใน “หนังสือหม่อมราชูทยัยกระต่ายได้รับพระราชทานจดหมายรายเรื่อง ตามระยะทางที่พวกราชทูตกราบถวายบังคมลา ออกจากกรุงเทพมหานคร ไปเจริญทางพระราชไมตรี เมื่อจุลศักราชพันสองร้อยสิบเก้า ปีมเสง นพศกนั้นทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย” ของหม่อมราชูทยัย “บท 4 ว่าด้วยราชทูตไปจากเมืองปอร์ตสมัทถึงเมืองลอนดอน ดูการเล่นต่าง ๆ”

“...วันอังคารเดือนสิบสองแรมสองค่ำ พวกราชทูตไปคูเรือกลไฟต่อด้วยเหล็กฟั้งจะแล้ว เรือลำนี้ใหญ่โตนัก ยาวหกร้อยเก้าสิบเอ็ดฟิต คือห้าเส้นหกวาสี่สามนิ้วกับสามกเบียด กว้างร้อยสิบแปดฟิต คือสิบแปดวาสี่กับสองกเบียด มีท่อ

ไฟฟ้าท่อ เสากระโดงทกเสา มีทั้งจักรทำยจักรข้าง ในลำนี้กันเป็นห้องเล็กห้องใหญ่ มีอุโมงค์เดินไปแต่ท้ายตลอด ดาดฟ้าสี่ชั้นทำด้วยเหล็ก แล้วเอาไม้ทาบข้างบน เจ้าของเรือบอกว่า จะบรรทุกคนได้สักหมื่นหนึ่ง พร้อมทั้งเสียบียงอาหารด้วย แต่กำปั่นลำนี้มีใช้กำปั่นรบ ต่อไว้รับจ้างคนที่จะไปถูระแลเที่ยวเล่นต่างบ้านต่างเมือง เปนกำปั่นกุ่มปนี

ราชทูตดูกำปั่นแล้ว มีศเตอเฟาล์ก็นำไปดูอุโมงค์ได้น้ำ ในอุโมงค์นั้นยาวสอง พันฟิต คือสิบห้าเส้นเจ็ดวาสองกับสี่นิ้ว กว้างสี่สิบฟิต คือหกวากับสิบสี่นิ้ว ฤก แต่ปากอุโมงค์จนถึงพื้นล่างเจ็ดสิบหกฟิต คือสิเอ็ดวาสองศอกกับห้านิ้ว ทำเปนสอง ทาง ๆ หนึ่งเปนทางรถ อีกทางหนึ่งเปนทางคนเดิน ตามริมทางขายของเล่นของกน ต่างๆ ตูสนุกนี้สว่างแจ้งด้วยแสงไฟแคศ คนเดินไปมิได้ขาด อนึ่งเรือกลไฟที่ขึ้นล่อง อยู่ในลำแม่น้ำ ถ้ามาถึงตรงนั้น คนที่อยู่ในอุโมงค์ก็รู้ ด้วยจักรพัดน้ำดังตยีนถนัด พวกราชทูตเที่ยวซื้อของเล่นอยู่ในอุโมงค์จนเย็น แล้วกลับมาสำนักัน...”

(ราโชทัย (กระต่าย อิศรางกูร) หม่อมราชวงศ์, 2409)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าความทันสมัยในประเทศตะวันตกเช่นอังกฤษถือเป็นความอัศจรรย์แปลกใหม่สำหรับคณะทูตไทย เมืองลอนดอน ประเทศอังกฤษเป็นเมืองที่มีความศรัทธาในทันสมัยกว่าประเทศสยาม เรื่องราวเหล่านี้ถือเป็นสิ่งที่กระตุ้นให้ประเทศสยามเกิดการพัฒนาประเทศสู่ความศรัทธาตามแบบประเทศตะวันตก ซึ่งจะเห็นได้ว่าหม่อมราโชทัยเลือกที่จะบันทึกถึงแต่ความศรัทธาโดยปราศจากภาพที่สะท้อนถึงด้านลบ เช่น มลภาวะ ที่ประเทศอังกฤษกำลังเผชิญในช่วงเวลานั้น หรืออาจเป็นไปได้ที่ทางอังกฤษเลือกที่จะเสนอแต่เพียงด้านที่ดีโดยการนำคณะทูตไปชมแต่ความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยี วัฒนธรรมที่เก่าแก่ของราชวงศ์อังกฤษและความทันสมัยของประเทศก็อาจเป็นไปได้ หม่อมราโชทัยจึงไม่ได้บันทึกไว้ในจดหมายเหตุในครั้งนั้น ดังที่ (ธงรบ รื่นบันเทิง, 2560) ได้ศึกษานิราศลอนดอนของหม่อมราโชทัย และพบว่าตัวบทของนิราศลอนดอนแสดงให้เห็นถึงการสร้างภาพอัสตงค์ตนิยมว่าทันสมัย มีอารยะ มีความก้าวหน้าทางด้านวิชาการ โดยนำเสนอผ่านการใช้ภาษาเปรียบเทียบเกินจริง ที่แสดงถึงความสูงส่งของเทคโนโลยีและอารยะธรรมอันรุ่งเรืองของชาติตะวันตก โดยละเว้นการกล่าวถึงความเสื่อมทรามในแง่ลบ การชื่นชมการแสดงละครที่แฝงนัยเรื่องความเจริญของชาติตะวันตกที่มากกว่าชาติตะวันออก การนำเสนอถึงธรรมเนียมปฏิบัติที่ดีอย่างผู้เจริญในการเข้าเฝ้าสมเด็จพระราชินีอังกฤษ เป็นต้น

การเสด็จพระราชดำเนินต่างประเทศ รวมถึงการเสด็จประพาสยุโรปถึงสองครั้งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้จะเป็นการเสด็จพระราชดำเนินด้วยกิจการทางการเมือง เยี่ยมนักเรียนนอก และการรักษาพระวรกาย แต่การเสด็จต่างประเทศของพระองค์ก็ยังถือเป็น

การศึกษาดูงานวิทยาการ สถาปัตยกรรมของชาวตะวันตก ซึ่งพระองค์ได้แสดงทัศนะต่าง ๆ ต่อสิ่งที่พบเห็นผ่านบทพระราชนิพนธ์เรื่องไกลบ้าน ทัศนะดังกล่าวเป็นการเปรียบเทียบความเจริญก้าวหน้าของประเทศตะวันตกกับสยาม ซึ่งมีทั้งสิ่งที่เจริญกว่าสยามเช่นวิทยาการ สิ่งที่ยุโรปทัดเทียมกับยุโรป และสิ่งที่สยามเหนือกว่าประเทศทางยุโรป ส่วนสิ่งที่ยุโรปเจริญกว่าสยาม เช่น วิทยาการ เทคโนโลยีที่ทันสมัย เช่น เรือกลไฟในกิจการต่าง ๆ รถไฟในยุโรป รถโมเตออร์ ความคิดวิไลซ์ของเมืองใหญ่ เป็นต้น นอกจากนี้แล้วการแบ่งเขตการปกครองแบบตะวันตก การศึกษาตามแบบตะวันตก พระองค์ก็ทรงโปรดให้ศึกษาแนวทางเพื่อนำมาพัฒนาประเทศสยามให้เกิดความทัดเทียมประเทศตะวันตก

ส่วนในทัศนะที่สยามทัดเทียมกับชาวตะวันตก รวมทัศนะที่สยามมีความเหนือกว่าชาวตะวันตก มักจะเป็นการเปรียบเทียบเกี่ยวกับวัฒนธรรมประเพณีบางประการ เช่น ในเรื่องของอาหาร และศิลปวัฒนธรรม เป็นต้น ดังตัวอย่างในบทพระราชนิพนธ์เรื่องไกลบ้าน คินที่ 32 ที่เมืองเยนัว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกล่าวถึงอาหารที่กลางวันไฮเตล ดังตัวอย่าง

“มากินข้าวที่ไฮเตล มันเดินโต๊ะชานำรำคาญ กับข้าวก็อย่างนั้นเอง ไม่วิเศษอะไร” และการกล่าวถึงเครื่องเงินที่พระองค์ได้เสด็จประพาสว่า “ของที่จำเพาะสำหรับเมืองนี้คือกระบวนกลางแหง พาเข้าไปดูแห่งหนึ่ง ซึ่งมีแต่ของเครื่องเงินแลเครื่องกำไหล่เงินลายแหงมันซี้ดำ กำไหล่ก็จะลอก จึงไม่ซื้อ เซตโยกงสุลจตซื้อร้านให้ใหม่ หมายถึงมันอยู่ในนั้น...ถึงร้านที่อยู่ใกล้ ๆ สะแควร์นั้นเองข้างถนนใหญ่ ได้ซื้อของเครื่องลายแหงแลเครื่องถ้วยสาแหงกลายแหงบ้าง ของออกจะหายาก มันชวนจะจืดอย่างลูกดุมนมหมา ที่ทำกันอยู่ในบางกอก”

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2497)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ทรงแสดงทัศนะต่อเครื่องหัตถกรรมของชาวยุโรปเมืองเล็ก ๆ วางตามสี่ของประเทศสยามไม่ได้และมีเครื่องหัตถกรรมบางอย่างไม่แตกต่างจากของประชาชนในประเทศสยาม ซึ่งการเปรียบดังกล่าวเป็นการเปรียบเทียบกับหัตถกรรมของราชสำนักสยามที่ย่อมมีความปราณีตเป็นพิเศษ

จากที่กล่าวมาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของวรรณกรรมการเดินทางกับบริบททางชนชั้นและชาติพันธุ์นั้นผู้ที่เดินทางส่วนใหญ่จะเป็นชนชั้นปกครองและผู้คนในราชสำนักเดินทางไปยังพื้นที่ต่าง ๆ ทั้งในราชอาณาจักรและนอกอาณาจักร การเดินทางออกนอกพระนครไปยังพื้นที่ต่าง ๆ เหล่านี้ทำให้ชนชั้นปกครองเกิดพบเห็นและปฏิสัมพันธ์กับกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่อาศัยอยู่ภายในราชอาณาจักร ซึ่งชนชั้นปกครองได้มีการแสดงทัศนะต่อการพบเห็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่ด้อยกว่าใน

ลักษณะของผู้ที่มีอารยธรรมสูงกว่าโดยนำมาเปรียบเทียบกับวัฒนธรรมในวังและเมืองหลวงเป็นคู่เปรียบเทียบ โดยแสดงให้เห็นถึงความเป็นเมืองที่มีความเจริญและวัฒนธรรมที่ดั่งงาม แตกต่างจากกลุ่มชาติพันธุ์ที่เปรียบเหมือนคนป่าผู้ด้อยวัฒนธรรม ส่วนการเดินทางไปยังประเทศเจ้าอาณานิคมตะวันตก ทักษะของชนชั้นปกครองสยามมองประเทศตะวันตกในฐานะประเทศที่มีความศิวิไลซ์ มีความก้าวหน้าทางวิทยาการกว่าประเทศทางตะวันออกแทบทุกด้าน เป็นประเทศต้นแบบที่ชนชั้นนำสยามเดินทางเพื่อไปศึกษาดูงานเพื่อนำแนวทางอย่างตะวันตกกลับมาพัฒนาประเทศ โดยเฉพาะการเสด็จพระราชดำเนินประพาสประเทศอาณานิคมและประเทศเจ้าอาณานิคมตะวันตก ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่บางทักษะของพระองค์ได้วิพากษ์วิจารณ์ว่าประเทศสยามก็มีดีไม่แพ้ชาติตะวันตก เช่น ในเรื่องของอาหาร และวัฒนธรรมประเพณีของชนชั้นนำสยาม เป็นไปในลักษณะของการตอบโต้ชาติตะวันตกที่มองประเทศตะวันออกและประเทศสยามในฐานะของผู้ด้อยวัฒนธรรมและวิทยาการกว่าประเทศเจ้าอาณานิคมตะวันตก

5.4 วรรณกรรมการเดินทางกับอุดมการณ์ของรัฐและการสร้างความเป็นชาติ

วรรณกรรมการเดินทางประเภทจดหมายเหตุในช่วงสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 สะท้อนให้เห็นถึงอุดมการณ์ของรัฐอย่างเห็นได้ชัด อิทธิพลของจักรวรรดินิยมอังกฤษและฝรั่งเศสส่งผลต่อสังคมวัฒนธรรมรวมถึงอุดมการณ์ของรัฐ ซึ่งอุดมการณ์หลักของรัฐในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 คือการนำพาประเทศให้รอดพ้นจากการตกเป็นเมืองขึ้นของลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก และการพัฒนาประเทศสู่ความเป็นศิวิไลซ์ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ชนชั้นปกครองออกเดินทางทั้งในและนอกประเทศ เกิดบันทึกการเดินทางในรูปแบบจดหมายเหตุจำนวนมาก ซึ่งในจดหมายเหตุระยะทางและพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบรมวงศานุวงศ์ ถือได้ว่าเป็นวรรณกรรมการเดินทางที่สะท้อนถึงความต้องการสร้างชาติให้มีความศิวิไลซ์ตามแบบเจ้าอาณานิคมตะวันตกอย่างชัดเจน โดยในจดหมายเหตุบันทึกการเดินทางทั้งในและนอกประเทศนั้นเป็นการเดินทางเพื่อจัดการความสงบเรียบร้อยภายในประเทศ เป็นการสำรวจทรัพยากรและสภาพภายในประเทศ และศึกษาความเจริญก้าวหน้าของวิทยาการตะวันตกยังต่างประเทศ แสดงให้เห็นถึงความพยายามทำความเข้าใจสภาพภายในประเทศและความเจริญก้าวหน้าต่าง ๆ ของตะวันตกเพื่อนำมาพัฒนาประเทศให้ทันสมัย และส่วนสำคัญของวรรณกรรมการเดินทางประเภทจดหมายเหตุดังกล่าวมีส่วนทำให้ขุนนางเข้าใจสภาพการณ์ของประเทศผ่านจดหมายเหตุ ซึ่งมีส่วนต่อการตอบสนองนโยบายการพัฒนาประเทศของพระเจ้าอยู่หัวได้เป็นอย่างดี ดังผลการศึกษาต่อไปนี้

5.4.1 ลัทธิจักรวรรดินิยมกับอุดมการณ์ของรัฐ

ในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 วรรณกรรมการเดินทางประเภทจดหมายเหตุสะท้อนให้เห็นถึงอุดมการณ์ของรัฐอย่างเห็นได้ชัด อิทธิพลของจักรวรรดินิยมอังกฤษและฝรั่งเศสส่งผลต่อสังคมวัฒนธรรมรวมถึงอุดมการณ์ของรัฐ ซึ่งอุดมการณ์หลักของรัฐในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 คือการนำพาประเทศให้รอดพ้นจากการตกเป็นเมืองขึ้นของลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก และการพัฒนาประเทศสู่ความเป็นศิวิไลซ์ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ชนชั้นปกครองออกเดินทางทั้งในและนอกประเทศ เกิดบันทึกการเดินทางในรูปแบบจดหมายเหตุจำนวนมาก

การติดต่อกับชาติตะวันตกในช่วงรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 เจ้าอาณานิคมตะวันตกเริ่มขยายอำนาจมาทางเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทำให้ในสมัยรัชกาลที่ 3 คนในราชสำนักตื่นตัวที่จะรับวิทยาการและความรู้แบบชาวตะวันตก ทำให้ขุนนางในราชสำนักแบ่งออกเป็นสองพวก คือ พวกหนึ่งไม่นิยมตะวันตกเพราะเห็นว่าตะวันตกมารุกรานล่าเมืองขึ้น ส่วนอีกพวกหนึ่งเห็นว่าวิทยาการทางฝ่ายตะวันตกนี้ดี ถ้าได้ติดต่อกับค้าสมาคม และได้เล่าเรียนวิทยาการตะวันตก น่าจะทำให้เกิดประโยชน์ต่อบ้านเมืองในภายหน้า อีกทั้งปลายสมัยรัชกาลที่ 3 เจ้าอาณานิคมตะวันตกได้ขยายอำนาจเข้าใกล้สยาม จำเป็นต้องคบค้าสมาคมกับชาวตะวันตกเพื่อที่จะรู้เท่าทันเหตุการณ์ นอกจากนี้การคบค้าสมาคมยังเป็นการฝึกพูดภาษาอังกฤษไปในตัวซึ่งเป็นการเปิดโลกสู่วิทยาการของชาวตะวันตก ข้าราชการที่คบค้าสมาคมกับชาวตะวันตกในครั้งนั้น เช่น สมเด็จเจ้าฟ้าจุฑามณี (พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) กรมหมื่นวงศาธิราชสนิท พระยากระสาปนภิกโกศล(โหมต อมาตกุล) หม่อม ราชโชทัย (ม.ร.ว. กระจ่าง อิศรางกูร ณ อยุธยา) เป็นต้น นอกจากนี้เจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งกำลังผนวชอยู่ที่สนพระทัยในการคบค้าสมาคมกับชาวต่างชาติอย่างมาก ได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษจนแตกฉาน และวิทยาการอื่น ๆ ตามแบบตะวันตก (สุวิชัย โกศลยะวัฒน์, 2549)

ในสมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงต้องคบหาสมาคมกับฝรั่งทำให้ทรงต้องทำสนธิสัญญาเบาว์ริง (พ.ศ.2398) ที่ไม่เสมอภาค สยามต้องเสียเปรียบ และทรงมีพระราชปรารภอย่างถ่อมพระองค์ไว้ว่าสยามยังเป็นเพียง “กึ่งศิวิไลซ์” และที่ทรงดำเนินการปฏิรูปที่ทั้งลอกเลียนแบบฝรั่งซึ่งก็ได้รับการสืบทอดโดยรัชกาลที่ 5 ในการลอกเลียนแบบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากอังกฤษในดินแดนอาณานิคมทั้งในสิงคโปร์ พม่าและอินเดีย การเสด็จพระราชดำเนิน ต่างแดนรอบ ๆ บ้านสยามในอาณานิคมของฮอลันดาและอังกฤษ คือ สิงคโปร์(ชวา พม่า) และอินเดีย มีความสำคัญยิ่งยวด รูปแบบของการปกครองของเจ้าอาณานิคมเป็นสิ่งที่รัชกาลที่ 5 รวมทั้งขุนนางสยามให้ความสนใจต้องการเรียนรู้และลอกเลียนแบบ เพราะเป็นเรื่องที่เห็นชัดใกล้ตัว มีผลกระทบต่อบ้านเมืองสยามโดยตรง ก่อนที่ชนชั้นนำไทยจะเดินทางไปไกลถึงศูนย์กลางของมหาอำนาจใหม่อย่างจีน กรุงลอนดอน กรุงปารีส กรุงเซนต์ปีเตอส์เบิร์ก หรือบางเมืองหลวงของประเทศในยุโรปในอีกสามทศวรรษต่อมาจากต้นรัชกาลที่ 5 (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, 2559)

การกำหนดนโยบายในการปกป้องประเทศให้รอดพ้นจากการตกเป็นเมืองขึ้นของสยาม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งยังเป็นยุวกษัตริย์ได้เห็นแสนยานุภาพทางการทหารของ อังกฤษ เมื่อครั้งในปี พ.ศ. 2414 เป็นการเสด็จครั้งที่สองไปอินเดียและพม่า ทรงเสด็จเข้ายังอ่าวเมือง กัลกัตตา แล้วเดินทางโดยรถไฟไป เดลี บอมเบย์ พาราณสีและสารนาถ แต่มิได้เสด็จเมืองพุทธคยา ซึ่งตอนนั้นยังมิได้รับการขุดค้นและบูรณะทางโบราณคดี การเดินทางส่วนใหญ่ในอินเดียใช้รถไฟ ซึ่ง ไม่มีพระมหากษัตริย์ไทยพระองค์ใดหรือแม้แต่คนไทยโดยทั่วไปจะเคยทำมาก่อน หรือแม้จะมาในยุค สมัยหลังของการท่องเที่ยวแบบผจญภัยหรือแบบวัฒนธรรมก็ตาม สิ่งที่ยุวกษัตริย์ได้พบเห็นที่สำคัญยิ่ง คือ การล้อมรบใหญ่ของอังกฤษที่ทำให้เห็นถึงแสนยานุภาพของมหาอำนาจโลกครั้งนี้ และการแฉกสถานที่ ทางประวัติศาสตร์ “บ่อน้ำสังหาร” ของ “กบฏอินเดีย” Indian Munity 1857 ที่เมืองลัคเนา การล้อม รบใหญ่ที่นิวเดลี การแฉกสถานที่ทางประวัติศาสตร์ของ Indian Mutiny ทำให้ผู้นำของสยามเห็น แสนยานุภาพทางการทหาร ทำให้ต้องตระหนักยอมอ่อนผ่อนตามและมีนโยบาย เช่น “ต้นอ่อนลู่ ตามลม” ใช้การทูตและความสัมพันธ์ระหว่างประเทศแทนการใช้การทหารและกองทัพในการเผชิญ ภัย (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, 2559)

วรรณกรรมการเดินทางประเภทจดหมายเหตุการเดินทางถือเป็นบันทึกที่แสดงให้เห็น *อุดมการณ์ของรัฐที่ต้องการนำพาประเทศให้รอดพ้นจากการเป็นเมืองขึ้น* ดังตัวอย่างใน พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปครั้งแรก พ.ศ. 2440 เล่มที่ 2 ขณะประพาส ยังเมืองเอสเซนของเยอรมัน ในพระราชหัตถเลขาลงวันที่ 5 กันยายน ร.ศ. 116 ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ จุฬจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระวินิจฉัยสภาพการณ์บ้านเมืองสยามกับประเทศเจ้าอาณานิคมที่ แวดล้อมสยามว่า

“....คิด ๆ ดูการที่มาราวนี้ เป็นการหลับตามาแท้ ๆ ไม่หลับตาแต่เราที่ อยู่บางกอกเลย คนที่อยู่เมืองนอกบางทีก็ยิ่งไปกว่าเรา เสียตายความรู้ที่ควร จะได้ดีกว่า ต้องไปสังเวทความไม่รู้ของคนอื่นเสียเป็นอันมาก ฉะนั้น ๆ นอน ๆ พิจารณาดูประโยชน์ที่มา เห็นเป็นแต่นอนหลับฝันไปถึงบ่อเงินบ่อทองเท่านั้น ไม่แลเห็นทางว่าจะไปขุดเอาได้จริงไม่ ถ้าคิดอะไร ๆ ยังพอแลเห็นถ้านึกถึง คนแล้วเป็นสันสติทีเดียว ราชการในยุโรปนี้ถ้าการทูตชดเชยเสียยังเป็น เช่นนี้ตราบใด เป็นนับว่าหาประโยชน์มิได้เลย การอะไร ๆ ที่ส่งออกมาขอให้ เข้าใจได้ว่าไม่มีใครได้อ่าน ขอให้พึงรู้เถิดว่าจะอะไรที่ส่งออกมาที่ทูตนั้น คือโยน เข้าตู้หรือส่งวิมานพรหมอย่าได้พึงหมายว่าจะได้ทำอันใด การที่เป็นดังนี้ เพราะไม่มีใครรับผิดชอบในหน้าที่ของตัวเอง ไม่ใช่จะเป็นเพราะไม่เอื้อเพื่อ ของทูตอย่างเดียว เป็นเพราะความเขลาอย่างหนึ่ง ความกลัวผู้ที่มีมือไปพาย

เอาตีนราน้ำอย่างหนึ่ง เพราะคอเวอนเมนต์ต่างประเทศไม่เห็นเราเป็นสำคัญที่จะต้องโต้ตอบ หนึ่ง ๆ เสียก็แล้วกันอีกอย่างหนึ่ง

ทางที่จะแก้การภายนอกนี้ มีแต่จะต้องหาทูตที่รู้ราชการภายในแลที่มีหัวพอคิดอะไรได้ แลตั้งใจจะทำการจริง ๆ รวมความว่าถ้าได้กรมหลวงแลกรมดำรงออกมาเป็นทูตแล้วเป็นการตัดการข้างบน ๒ อย่างได้เว้นไว้แต่ข้อหลังต้องการการในเมืองของเราให้ดีขึ้น

ส่วนการเมืองในเมืองมนุษย์มันมีน้อย เอาคนเช่นนั้นมาเป็นทูตเสียแล้วจะเอาใครจัดการเล่า การที่เราจะหมายกำลังอุดหนุนจากประเทศอื่นนั้น ตามที่ฉันเข้าใจชัดจากที่ได้สนทนากันกับเอมเปอเรอออฟรัสเซียและเคาน์มูราเวียฟ หลอดสอสิสบูร์มิสเตอร์เคอส์สัน เอมเปอเรอออฟเยอรมนี เห็นว่าไม่มีอะไรที่จะยึดเหนี่ยวยิ่งกว่าถ้าถึงจะทำลายเอกราชของเราแล้ว ท่านเหล่านั้นคงจะเข้าแทรกแซงพุดจา ไม่เป็นการทำได้ตามสบายใจ หรือถ้าสมเหมาะถึงรบกันก็ได้ เว้นแต่การที่จะถึงเช่นนั้นไม่มี....”

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2501)

การตรวจราชการการทูตแสดงให้เห็นถึงความสามารถของทูตประจำต่างประเทศในยุโรปที่ขาดความสามารถ ไม่เป็นประโยชน์ต่อราชสำนักประเทศสยาม ส่วนความสัมพันธ์กับราชสำนักและขุนนางในยุโรปนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดูเหมือนว่าจะไว้วางพระทัยว่าจะทรงช่วยสยามหากมีภัยที่เกิดจากประเทศเจ้าอาณานิคมตะวันตก ซึ่งการเสด็จประพาสยุโรปของรัชกาลที่ 5 ในครั้งแรกนั้นทำให้ชนชั้นนำสยามทราบถึงสภาพการณ์ของประเทศสยามในสายตาชาวตะวันตก ซึ่งสยามเป็นเพียงประเทศเล็ก ๆ ที่ทำหน้าที่เป็นรัฐกันชนผลประโยชน์ของฝรั่งเศสและอังกฤษเท่านั้น

ส่วน “อุดมการณ์การสร้างประเทศมีความเป็นศิวิไลซ์” นั้น ชนชั้นนำสยามพยายามทำความเข้าใจบริบทภายในประเทศและการศึกษาลอกเลียนแบบความเป็นศิวิไลซ์อย่างเจ้าอาณานิคมตะวันตก ดังจะเห็นได้จากการเสด็จพระราชดำเนินไปยังสถานที่ต่าง ๆ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งในและนอกประเทศ ซึ่งพระองค์ได้ทรงศึกษาวิทยาการสมัยใหม่ของชาวตะวันตก เช่น การศึกษาในระดับมหาวิทยาลัย ดังตัวอย่างในพระราชนิพนธ์ไกลบ้าน เล่มที่ 2 การเสด็จพระราชดำเนินยังมหาวิทยาลัยที่เก่าแก่สุดในเมืองไฮเดลแบ็ก ประเทศเยอรมัน ดังตัวอย่าง

“การเรียนยูนิเวอซิตีนั้น ไม่ใช่เรียนหนังสือ การที่จะอ่านหนังสือนั้นเป็นส่วนของตัวเองที่จะอ่าน ชั่วแต่ต้องไปฟังเล็กเซอ เล็กเซอนั้นเรื่องต่างๆ ห้องต่างๆ ตามแต่จะเลือกฟัง แล้วกำหนดจดจำไว้ มาเรียนด้วยหนังสือต่อในของตัวเอง...ยูนิเวอซิตีเช่นนี้ผู้มีบรรดาศักดิ์ตั้งแต่ลูกเอมเปอโรไปก็ต้องเข้าผู้มีบรรดาศักดิ์มาก่อนๆ ก็เป็นพวกยูนิเวอซิตีทั้งนั้น แต่มีหลาย”

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2497)

จากตัวอย่างที่ยกมาแสดงให้เห็นถึงการไปศึกษาคุณงานด้านการศึกษาในระดับมหาวิทยาลัยซึ่งประเทศสยามยังไม่มีการจัดการศึกษาในระดับมหาวิทยาลัยในขณะนั้น การเสด็จประพาสยุโรปทั้งสองครั้งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแสดงให้เห็นถึงความต้องการพัฒนาประเทศสู่ความเป็นศิวิไลซ์อย่างจริงจัง ซึ่งมีผลต่อการกำหนดนโยบายของประเทศ การได้เห็นวิทยาการสมัยของตะวันตกทำให้สยามเห็นว่าสยามยังล้าหลังและยากที่จะต่อสู้ด้วยการทหารเพราะเทคโนโลยีชาติตะวันตกมีความทันสมัยกว่า ดังตัวอย่างในพระราชานิพนธ์ไกลบ้าน เล่ม 2 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินเยือนบริษัทแอสเธอร์กรุ๊ป เมืองกิล ดังตัวอย่าง

“เวลากินเข้าแล้ว แอดมิราลพอล พรिटต์ วิตสอุนด์ กาฟพรอนซึ่งเป็นผู้บังคับการที่นี้แต่งเต็มยศมาเยี่ยม เขาว่าเปนคนโปรดของเอมเปอโร ได้ให้เจ้าพระยาสุรวงศ์ไปเยี่ยมตอบ แล้วอ่านหนังสือต่อไป จนเวลาบ่าย ๔ โมง จึงได้ไปลงเรือพร้อมด้วยพวกไคเรกเตอของกรุป ไปดูโรงงานอุ้งของเขา ได้เห็นเรือไอรอนแคลดกำลังติดเหล็กกล้า ๑ ช่างในเปนไม้สักข้างนอกเปนเหล็ก แล้วจึงขึ้นไปดูโรงงานบนบกซึ่งเป็นที่ต่อเรือ ปลุกโรงโครงเหล็กหลังใหญ่ต่อในร่ม ถ้าจะเล่าเรื่องที่ได้ดูงานนี้จะเปนเรื่องที่เล่าให้ถ้วนถึยาก แลถึงโดยจะเล่าก็คงจะออกห่างๆ ไม่สนุกอันใด อยากรจะรวมเล่าว่า การที่ทำทั้งปวงนั้นใช้กำลังสามอย่าง คือกำลังไฟฟ้า ใช้ในบรรดาเครื่องที่จะต้องยกเคลื่อนขึ้นสูงไปวางที่ แทนรอกแทนกว้าน แผ่นเหล็กโตๆ เทาฝาผนังก็ยกขึ้นลอยลิวไปได้ด้วยกำลังไฟฟ้า การที่จะใช้รอกคนหันกว้าน ฤใช้สตีมแทนกว้านเปนไม่มีเล็กลมดไม่มีเสียงเฮลเฮลา ไม่มีเสียงสู้อ้า ไม่ต้องใช้คนมาก มีคนอยู่บนชั้นจั้น เมื่อเกี่ยวสิ่งของเข้ากับสายโซ่แล้วกดตุ้มไฟฟ้านี้เดียว ของเหล่านั้นก็เลื่อนขึ้นไป หันหมุนไปได้ทุกทิศทุกทางเหมือนอย่างของเบาๆ นี้เปนอย่างใหม่ที่ได้เห็นว่าใช้กำลังไฟฟ้ามากขึ้น ตัดแรงคนลงไปหมด ส่วนที่ยังใช้สตีมอยู่นั้นคือเครื่องเจาะเหล็กตัดเหล็กที่หนาๆ เทาฝามือเปนต้น เจาะแลตัดเย็นๆ ไม่ต้องเข้าไฟ ส่วนที่ยังใช้กำลังคนอยู่นั้น คือตักแต่งเหล็กให้เกลี้ยงเกลา

แล้วตั้งกระสวนปากเรือ เป่าเล่นต่อเหล็ก การเป่าเล่นต่อเหล็กนี้ ต่อง่าย ๆ เหมือนต่อตักวี่ คือมีลวดเหล็กถือนือหนึ่ง ถือนือที่เป่าไฟอย่างแรงพ่นพู่ นือหนึ่ง เอาจ่อเข้าไปที่ตรงไหนเหล็กก็แดงละลายที่ตรงนั้น เขาว่าสิ่งนี้ เปนเครื่องมือของขโมยที่จะลักเปิดตู้เหล็ก ได้อาไปใช้แล้ว รวมความว่าได้ เห็นการทำเหล่านี้หมดทั่วตลอดแล้ว จึงไปกินน้ำชาที่ที่พักไต่แรกเตอ แล้ว ลงมาดูเรือดำน้ำสองลำเปนของรัสเซีย ยังไม่แล้ว ลำเล็ก แต่ราคาถึงล้าน มากเศษ มีเรือตอปีโตของเตอร์กีสองลำ ลำละสองล้านห้าแสนมาก”

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2497)

จากตัวอย่างแสดงให้เห็นถึงวิทยาการการต่อเรือสมัยใหม่ที่ทันสมัย โดยการใช้เครื่องจักร กำลังไฟฟ้าต่อเรือเหล็กใช้แรงคนในการต่อเรือน้อยลง นอกจากนี้แล้วยังทอดพระเนตรเรือดำน้ำ วิทยาการทางการแพทย์ที่ทันสมัย ซึ่งทางสยามได้มีการส่งนักเรียนทหารเพื่อเล่าเรียนวิชาทหารแบบ ตะวันตกด้วย ซึ่งนายจรัส ผู้เป็นนักเรียนทหารก็ได้มาต้อนรับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวที่เมืองกิลนั้ด้วย

ในตลอดรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอุดมการณ์หลักของรัฐคือการนำพาประเทศให้รอดจากการตกเป็นเมืองขึ้น และการพัฒนาประเทศสู่ความเป็นศิวิไลซ์ แม้สยาม โดยการนำของพระมหากษัตริย์และขุนนางที่ชาญฉลาดจะพาประเทศรอดพ้นการเป็นอาณานิคมทางการเมืองมาได้ก็ตาม แต่สยามก็ต้องสูญเสียอิปไตยทางเศรษฐกิจ และต้องรับนับถือวัฒนธรรมและระเบียบสังคมใหม่ของโลกตะวันตกเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตไทย

5.4.2 วรรณกรรมการเดินทางกับการสร้างชาติตามแบบตะวันตก

วรรณกรรมการเดินทางประเภทจดหมายเหตุในสมัยรัชกาลที่ 5 ถือได้ว่าเป็นบันทึก การเดินทางที่สะท้อนถึงความต้องการสร้างชาติให้มีความศิวิไลซ์ตามแบบเจ้าอาณานิคมตะวันตก จดหมายเหตุบันทึกการเดินทางทั้งในและนอกประเทศถือเป็นการเดินทางเพื่อสำรวจสภาพประเทศ และความเจริญก้าวหน้าของวิทยาการตะวันตก ดังจะเห็นได้จากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปยังสถานที่ต่าง ๆ พระองค์ทรงโปรดเกล้าให้มีการบันทึกเรื่องราวใน รูปแบบจดหมายเหตุ และพระราชหัตถเลขาของพระองค์เองถึงบุคคลต่าง ๆ ซึ่งในบันทึกเหล่านั้นเป็น บันทึกเรื่องราวสภาพบ้านเมืองที่พระองค์ได้พบเห็น แสดงให้เห็นถึงความพยายามทำความเข้าใจ สภาพภายในประเทศและความเจริญก้าวหน้าต่าง ๆ ของตะวันตกเพื่อนำมาพัฒนาประเทศให้ทันสมัย

การเสด็จพระราชดำเนินเพื่อศึกษาบริบทบ้านเมืองภายในพระราชอาณาเขต เช่น ในพระราชหัตถเลขา คราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ ในสมัยรัชกาลที่ 5 ฉบับที่ 6 เมืองนครสวรรค์ วันที่ 10 ตุลาคม รัตนโกสินทรศก 120 ถึงกรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ ดังตัวอย่างพระราชหัตถเลขา ต่อไปนี้

“ เมืองนครสวรรค์
วันที่ ๑๐ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐
ถึงกรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ

อนุสนธิรายงานซึ่งได้บอกมาแต่ก่อน เมื่อเวลาวานนี้เวลาเช้า ๓ โมง ออกจากพลับพลา ไปด้วยเรือกลไฟองครักษ์ ล่องน้ำลงไปเข้าคลองโกรกกราก ที่ปากคลองนั้นตื้นปนคั้น ช่องข้างเหนือเข้าไม่ได้ เข้าได้แต่ช่องข้างใต้ ถัดปากคลองเข้าไปหน่อยหนึ่ง มีบ้านเรือนแลแพอยู่บ้าง เป็นที่ลุ่มจนถึงพรมแดนเมืองอุไทยธานี ต่อเข้าไปจึงปนที่ตอน ปนคั้นสูงบ้างต่ำบ้าง พากข้างขวามือ เป็นป่ายางโดยมาก ทางในลำคลองประมาณชั่วโมงเศษ รวมทั้งที่ล่องน้ำ ๒ ชั่วโมงจึงถึงเมืองอุไทยธานี ตั้งพลับพลาที่ท้ายเมืองใกล้ที่ว่าการซึ่งปลูกขึ้นใหม่ ทำการพิธีให้พระแสงตามเช่นเคยให้ในเมืองอื่น แลแจกเครื่องราชอิศริยาภรณ์ แจกเสมา แล้วกินกลางวันในที่นั้น เวลาบ่ายลงเรือแจวมีเรือไฟเล็ก ลากไปตามลำคลอง ถนนมีแต่ร้อนนัก จึงไม่ได้เห็นบ้านเรือนตอนข้างบกซึ่งซ้อนกันอยู่เป็นสองชั้น เห็นแต่ข้างหลังบ้าน ไปขึ้นที่ท่าตลาดใต้วัดชีวิต ตลาดนั้นมีผู้คนแน่นหนา แต่ถนนยังเป็นทรายอ่อนแลรางน้ำมักจะเต็ม ไม่ปนถนนที่ได้ทำ เป็นแต่ทางคนเดิน ได้เห็นบ้านเรือนแน่นหนา ราษฎรเป็นคนบริบูรณ์โดยมาก ความบริบูรณ์ของเมืองนี้อาไศรยการค้าเข้าอย่างเดียว เพราะเหตุที่แผ่นดินนอกคลองนั้นออกไปเป็นที่พื้นราบมาก มีลำห้วยซึ่งมีน้ำแต่ระดูฝน ราษฎรเข้าใจไปเองในวิธีซึ่งจะปิดขังน้ำไว้เลี้ยงต้นเข้าเหมือนอย่างอิริเคชั่น เข้าไม่มีเสียจึงเป็นที่นาอุดมดีกว่าตอนข้างริมน้ำซึ่งอาไศรยน้ำท่า เมื่อน้ำมากเกินไปเข้าก็เสีย แลยังมีที่ซึ่งลุ่มเกินไปจนทำนาไม่ได้เสียเลยก็มีโดยมาก เมืองอุไทยธานีเก่าตั้งอยู่ในที่ซึ่งเป็นที่ตอน ห่างจากคลองสะแกกรังประมาณ ๕๐๐ เส้น ใต้ถ้ำไม่ค่อยได้ความ แต่สังเกตโดยพระพุทธรูปซึ่งมีผู้นำมาให้ เห็นว่าเป็นเมืองเก่ามาก คงจะเป็นชั้นเมืองกำแพงเพชร แต่เห็นจะได้ตั้งโทรมเสียแต่เมื่อครั้งกรุงเสียนั้นแล้ว เพราะฉนั้นเมื่อพม่าเผาครั้งหลังที่สุด จึงได้เผา แต่บ้านอุไทยหาได้เผาเมืองอุไทยไม่ แต่นั้นมาจึงได้ย้ายเมืองมาตั้งคลอง

สะแกกรัง พร้อมกับกับยกเมืองกาญจนบุรีจากเขาชนไก่มาตั้งปากแพรกเป็น
ต้น หลบเข้ามาอยู่ฝั่งตะวันออกทั้งสิ้น เพราะฉะนั้นเมืองอุไทยธานีเดี๋ยวนี้อยู่
ในเขตแขวงเมืองไชยนาท เป็นเมืองที่ตั้งอยู่ห่างด้านที่สุด เมื่อมีราชการข้าง
ปลายด้านจึงเบนความลำบากที่จะต้องเดินฝ่าป่าไม้เตงรังไม้ยางป่าไม้ขอนสัก
ซึ่งในระคุฝนเดินไม่ได้มีไข้ชุมมาก แต่บัดนี้ได้แก้ไขในการป้องกันรักษาโจร
ผู้ร้ายปลายแดน คือตั้งตำรวจภูธรขึ้นไว้ก่อนแล้วทั้ง ๒ อำเภอ ความผู้ร้าย
ปลายแดนเป็นการสงบเรียบร้อยอยู่

กลับจากตลาดแควที่วัดอุโบสถาราม อยู่ตรงกันข้าม พระครูอุไทยธรรม
นิเทศ ๑ ทำแพช่อฟ้าจอดที่หน้าวัด แล้วเชิญพระพุทธรูปหล่อด้วยเงิน ๒ องค์ๆ
หนึ่งหนัก ๗๐ ชั่ง องค์หนึ่งหนัก ๕๐ ชั่งมาตั้งไว้ให้ดูแลบอกให้ด้วย เห็น
ว่าเป็นพระซึ่งราษฎรได้มีใจศรัทธาหล่อขึ้นควรจะคงไว้ให้เขาได้สักการบูชา
จึงไม่ได้รับ แลพระ ๒ องค์นั้นองค์ที่หนัก ๕๐ ชั่งห่มผ้ามีกลีบจีวรหล่อด้วย
เงินไม่ได้ผสม แต่รูปร่างไม่งามเลย อีกองค์หนึ่งผสมทองแดง เจ้าของว่าเพื่อ
จะให้เงาๆ เป็นพระอย่างแม่ลูกอิน แต่ดูค่อยดูได้หน่อยหนึ่ง

ออกจากวัดมาตามลำคลองสะแกกรังแล้วลัดออกทางคลองสำเหล้ามา
ออกหนองชุมสุนัขแล้วออกคลองปากบาง คลองทั้ง ๒ นี้เป็นคลองแคบ แต่
คลองหลังน้ำเซียวจัด ต้องขึ้นเดินเลียบบคลองมาลงแม่น้ำ ออกที่เกาะเทโพแล
เห็นพลับพลาทำฉนวน กลับขึ้นมาถึงพลับพลาบาย ๔ โมงเศษ ที่พลับพลา
ร้อนจัดต้องขึ้นไปนั่งอยู่บนบก เวลาค่ำฝนตกหนัก แล้วตกมากบ้างน้อยบ้าง
ไปตลอดคืนยังรุ่ง ยุงชุม

วันนี้เวลาเช้าโมงหนึ่งตรงได้ออกเรือ พระยาประธานนครไทรไทยได้ลงเรือ
มาด้วยจนถึงพรหมแดนเมืองพยุหะคีรี พระจาร์มัยบริรักษ์๒ปลัดมณฑลมารับ
แลเปลี่ยนลงเรือต่อมา เวลาอำคำจึงถึงพลับพลาเมืองนครสวรรค์ ตาม
ระยะทางในแขวงเมืองพยุหะคีรีได้เห็นป่าไม้ยางข้างฝั่งตะวันตก ข้างฝั่งตะวันออกเป
นทุ่ง มาในแดนเมืองนครสวรรค์เป็นภูเขาเทือกยาวตลอดจนถึงน้ำที่ว่าการไม่
สู้ห่างฝั่ง แต่ข้างตะวันตกซึ่งมีเขาเทือกยาวเหมือนกันแต่ห่างฝั่ง ทาง ๒ วันใน
ระหว่างแม่น้ำกับเขานั้นเป็นป่าไม้เบญจพรรณ บ้านเรือนริมฝั่งน้ำห่าง
เพราะเป็นที่ลุ่ม ที่ว่าการเลื่อนขึ้นไปจากเมืองเดิมตั้งตรงหัวเกาะเห็น ได้เห็น
เรือนข้าหลวงต่าง ๆ สร้างขึ้นแล้วหลายหลัง แลที่โรงตำรวจภูธรทำ ๓ หลัง
ใหญ่โต ถนนริมน้ำแข่งดีพอใช้ มีทางที่เดินไปได้ถึง ๑๔๐ เส้น เขาได้จัดรถมา
ให้ขึ้นเป็นฤกษ์ใช้ได้โดยสะดวก การพิธีได้ไปตั้งที่ว่าการมณฑลมิให้พระแสง

ตามเคยแล้วจึงถือน้ำ มีข้าราชการแลฝรั่งเงินพ่อกำมาก เวลา ๒ ทุ่มจึงได้
เสรีจการ เมื่อมาถึงเป็นเวลาค่าจึงไม่ได้เห็นอะไรทั่วไป มีความสบายดีทุก
อย่าง เว้นไว้แต่ยุงที่จะมากขึ้นกว่าที่ท่าฉนวน

หนังสือฉบับเล็กซึ่งเธอมีมาลงวันที่ ๖ นั้นได้รับเมื่อวานนี้ที่ท่าฉนวน

สยามินทร์”

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2520)

จากตัวอย่างพระราชหัตถเลขา ฉบับที่ 6 เมืองนครสวรรค์ วันที่ 10 ตุลาคม รัตนโกสินทร
ศก 120 ถึงกรมหลวงเทเวศวงษ์โรประการ จะเห็นได้ว่าการเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือที่พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ทรงเสด็จเพื่อตรวจเยี่ยมบ้านเมือง ในพระราชหัตถเลขาพระองค์ทรง
บรรยายสภาพภูมิประเทศ สภาพบ้านเมืองที่พบเห็นอย่างละเอียด มีการสำรวจทรัพยากรของรัฐเช่น
พระพุทธรูปสำคัญตามเมืองที่เสด็จผ่าน นอกจากนี้เมื่อพระองค์เสด็จผ่านเมืองต่าง ๆ จะมีการทำพิธีให้
พระแสง และแจกเครื่องราชอิสริยาภรณ์ แจกเสมา ซึ่งถือเป็นการตรวจสอบความเรียบร้อยและความ
จงรักภักดีของขุนนางท้องถิ่น

ส่วนการเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ถึงสองครั้งนั้น พระองค์ทรงมีพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ทั้งสองครั้ง การเสด็จพระราช
ดำเนินประพาสยุโรปครั้งที่ 1 พระองค์ทรงมีพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์พระราชทานแต่สมเด็จพระ
พระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระพันปีหลวง ในเวลาที่ทรงสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์เมื่อ
เสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป ซึ่งมีผลโดยตรงต่อการดำเนินนโยบายการบริหารราชการแผ่นดิน
ของผู้สำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ ดังจะเห็นได้จาก คำนำ พิมพ์ครั้งที่ 1 ของสมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ในหนังสือพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์พระราชทาน
แต่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระพันปีหลวง ดังข้อความต่อไปนี้

“ด้วยพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎ
เกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรารถนาที่จะให้พิมพ์สมุดหนังสือไว้เป็นที่ระลึกในงานพระ
บรมศพสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พระพันปี
หลวงนั้นแล้ว ทรงพระราชดำริเห็นว่า ควรจะพิมพ์พระราชหัตถเลขาของ
พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ซึ่งได้ทรงมีพระราชทานมาเป็นส่วน
เฉพาะพระองค์สมเด็จพระบรมราชินีนาถ ซึ่งสำเร็จราชการแผ่นดินเวลา
เสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปครั้งแรก ในพุทธศักราช ๒๔๔๐ พระ

ราชทัณฑ์เหล่านี้เป็นส่วนพิเศษต่างหากนอกจากที่ได้ทรงมีมาทางราชการและเป็นกระแสพระราชดำริ ในการที่ได้ทรงสังเกตเห็นการในบ้านเมืองและบุคคลต่าง ๆ อย่างคนที่ได้ไปเที่ยวเตร่แล้ว มีหนังสือเล่าความตามที่ได้สังเกตเห็นนั้น

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คัดข้อความในพระราชทัณฑ์เหล่านี้ ซึ่งกล่าวมาแล้วนี้ ลงพิมพ์แต่เพียงที่มีความสมควรจะพิมพ์ขึ้นได้ในเวลาปัจจุบันนี้ ส่วนซึ่งมีความกล่าวถึงข้อราชการบ้านเมืองบางอย่างที่มีอยู่บ้างในพระราชทัณฑ์เหล่านี้ ก็ให้คงอยู่บ้าง ให้คงเสียบ้างตามที่ยังเป็นความลับของแผ่นดินอยู่ หรือที่เป็นข้อความจะเสียหายมากมายแก่ใครได้”

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2501)

จากคำนำ พิมพ์ครั้งที่ 1 ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ จะเห็นได้ว่า เนื้อความในจดหมายที่นำมาตีพิมพ์ถูกพิจารณาแล้วว่าจะไม่กระทบต่อข้อราชการบ้านเมือง ซึ่งในพระราชทัณฑ์เหล่านี้ นอกจากเนื้อหาจะเป็นการเล่าประสบการณ์การเดินทาง สภาพบ้านเมือง สังคมวัฒนธรรมที่ได้พบเห็นแล้วนั้นยังมีข้อราชการส่วนพระองค์ที่มีต่อสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระพันปีหลวง ที่ทรงสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ในเวลานั้นด้วย

การเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 ส่งผลต่อนโยบายพัฒนาประเทศในหลายด้าน เช่น การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 นอกจากกิจการเมืองและความสัมพันธ์กับประเทศตะวันตก พระองค์ยังได้ตรวจเยี่ยมนักเรียนที่ส่งไปศึกษาต่างประเทศในยุโรป ซึ่งระหว่างที่พระองค์ประทับอยู่ยุโรปทรงเห็นว่านักเรียนที่ส่งมาเรียนใช้เวลาศึกษาเล่าเรียนมาก ทั้งบางคนก็เรียนไม่สำเร็จทำให้สิ้นเปลืองพระราชทรัพย์จึงทรงให้อัครราชทูตไทยประจำประเทศอังกฤษ และฝรั่งเศสทำแบบแผนการศึกษาของทั้งสองประเทศ เรียบเรียงเพื่อถวายบังคมทูล ซึ่งต่อมากลายเป็นร่างโครงการแผนการศึกษาในกรุงเทพฯ ออกเมื่อวันที่ 19 มิถุนายน พ.ศ. 2441 และมีความเห็นเรื่องการจัดการศึกษาออกมาอีกหลายฉบับ เช่น ความเห็นเรื่องการจัดการเล่าเรียนตามหัวเมือง ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นต้น (วรัญญา หุ่นเจริญ, 2545)

การปฏิรูปการศึกษาในสมัยรัชกาลที่ 5 ส่งผลให้เกิดการเดินทางตรวจเยี่ยมโรงเรียนของข้าราชการการศึกษา ซึ่งมีบันทึกเรื่องราวการเดินทางในรูปแบบนิราศ คือ โคลงนิราศวัดสมุหประดิษฐ์ของหลวงธรรมมาภิรมย์ (ถึก จิตรถึก) ซึ่งเป็นเรื่องราวการเดินทางจากกรุงเทพฯ เพื่อไปตรวจการศึกษาที่โรงเรียนวัดสมุหประดิษฐาราม ในเขตอำเภอเสาไห้ จังหวัดสระบุรี เนื้อหาสะท้อนให้เห็นถึงภารกิจของข้าราชการ ในกรมศึกษาธิการยุคแรกในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่ต้องเดินทางตระเวนไปตรวจโรงเรียนยังจังหวัดต่าง ๆ ในพื้นที่ที่ห่างไกล

ส่วนการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 เมื่อปี พ.ศ. 2450 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงมีพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์พระราชทานแก่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้านิภาภรณ์ วิมลประภาวดี กรมขุนอุทงเขตชัตติยานารี ผู้ซึ่งสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถในตำแหน่งราชเลขานุการณี รวมจำนวน 43 ฉบับ พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์เกี่ยวกับพระราชภารกิจแต่ละวันนับตั้งแต่เสด็จลงเรือพระที่นั่งมหาจักรี ออกจากกรุงเทพมหานคร ผ่านประเทศต่าง ๆ โดยทางเรือและรถไฟตามลำดับ ได้แก่ ประเทศสิงคโปร์ อิตาลี สวิตเซอร์แลนด์ เยอรมนี ฝรั่งเศส อังกฤษ เบลเยียม เดนมาร์ก และประเทศนอร์เวย์ ซึ่งเนื้อหาเป็นการเล่าทำนองการบันทึกจดหมายเหตุ หรือรายงานประจำวัน อีกทั้งมีเกร็ดความรู้เรื่องราวต่าง ๆ พร้อมทั้งเสนอแนวพระราชดำริและพระราชวินิจฉัยส่วนพระองค์ต่อเหตุการณ์ต่าง ๆ เฉพาะส่วนที่เกี่ยวข้องระหว่างเสด็จประพาส สะท้อนให้เห็นทัศนคติ สภาพบ้านเมือง สังคม ชีวิตความเป็นอยู่ของบุคคลในแต่ละประเทศ โดยเฉพาะทัศนียภาพ ภูมิประเทศ ภูมิอากาศ ธรรมชาติ ตลอดจนความเจริญของบ้านเมืองและวิทยาการของประเทศตะวันตก ซึ่งส่งผลต่อค่านิยมและการพัฒนาประเทศสยามต่อมาตามลำดับ ตัวอย่างการกล่าวถึงความทันสมัย ความเจริญของบ้านเมืองและวิทยาการของประเทศตะวันตก ในบทพระราชนิพนธ์เรื่องไกลบ้าน เล่มที่ 2 “พระราชหัตถเลขา ฉบับที่ ๓๔ เสด็จพระราชดำเนินเยือนตุรเคพล คีนที่ ๑๔๒ วันพฤหัสบดีที่ ๑๕ สิงหาคม ร.ศก ๑๒๖” ดังตัวอย่าง

“เวลาเย็นเห็นรถโมเตออร์อย่างใหญ่ที่นั่ง ๖ แถว กลับมาแต่เวอไซด์เพนหลายรถ ความต้องการแลจำเป็นของฝรั่งที่จะต้องไปป่าก ไม่ใช่แต่ผู้ดีที่อยากไปเที่ยวขี่รถม้า ฤหหนุ่มสาวที่จะไปเกี่ยวไปกรอกัน ถึงคนชั้นกลางแลคนชั้นสามัญต้องออกไปทั้งนั้น ไปด้วยความจำเป็นยิ่งกว่าที่ตัวเขาจะรู้สึก ฤยิ่งกว่าเราจะคิดเห็น ตามที่เล่าๆ กันมาแลคิดเห็นกันมาว่า “เขาทำไว้ให้เพนที่ไปขี่รถขี่ม้าเล่นเพนการสนุกสนาน” ฤว่า “ให้เพนที่ครีกครั้นแก่บ้านเมือง” ฤที่เรียกตามภาษาอย่างเก่าว่า “ไปกินอากาศตากอากาศ” แต่ตามที่เล่าๆ พูดยๆ กันมาดูไม่สู้เพนการจำเป็น เพราะคิดไม่เห็นว่าที่ว่าจะอยู่ในเรือนอย่างฝรั่ง ซึ่งไม่มีขานแลไม่มีลานบ้านเพนอันต้องอุดอยู่ในตู้กระจกมันเหลือที่จะอยู่ได้ ถ้าเหมือนอย่างเรา เรามีนอกขาน มีลานบ้าน เพียงลงไปนั่งที่แคร่ฤที่ม้าฤกักรก ดูเด็กๆ มันวิ่งเล่นฤไปนั่งดินท่า ดูเขาพายเรือไปเรือมาก็พอ แต่เมืองฝรั่งไม่มีที่เช่นนั้นสำหรับบ้านทุกๆ บ้าน จึงต้องมีที่กลางสำหรับเล่นในหว่างหมู่บ้านบ้าง เพนป่ากใหญ่บ้างเล็กบ้าง ไซ้แต่เท่านั้น”

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2497)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ได้ทอดพระเนตรวิถีชีวิตและค่านิยมของประชาชนเมืองปารีส ประเทศฝรั่งเศส ที่นิยมไปสวนสาธารณะเพื่อพักผ่อนตากอากาศ ซึ่งนอกจากวิทยาการตะวันตกที่สยามนำมาพัฒนาประเทศ ค่านิยมตามแบบตะวันตกหลายอย่างได้รับความนิยมและแพร่หลายในสยามเช่นเดียวกัน เช่น การเที่ยวชมเมืองและการตากอากาศ ที่เริ่มได้รับความนิยมในหมู่ชนชั้นสูงของสยามมาตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้น

นอกจากนี้แล้วจดหมายเหตุบันทึกการเดินทางของพระบรมวงศานุวงศ์ในการเดินทางไปปฏิบัติหน้าที่ตามกิจที่ได้รับมอบหมายนั้นเป็นการบันทึกเพื่อรายงานสภาพบ้านเมืองต่อพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งมีส่วนสำคัญในการกำหนดนโยบายต่าง ๆ ของประเทศเช่นเดียวกัน ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ถือเป็นบุคคลหนึ่งที่มีการเขียนบันทึกการเดินทางในรูปแบบจดหมายเหตุรายวันหรือจดหมายเหตุระยะทางเมื่อพระองค์มีการเดินทางท่องเที่ยวและปฏิบัติกิจการตามที่พระเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการ เช่น เรื่องเที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์ ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งมูลเหตุของการเดินทางไปมณฑลเพชรบูรณ์นั้นจากหนังสือโบราณคดี ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ มีความตอนหนึ่งบันทึกว่า เมื่อ พ.ศ. 2445 ขณะที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระยาเพชรรัตนสงคราม สมุหเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์ได้ปรารภกับพระองค์ว่าการปกครองที่มณฑลเพชรบูรณ์ไม่สู้ยากนัก เพราะราษฎรเป็นคนเกิดในมณฑลแทบทั้งสิ้น ชอบทำมาหากิน มิใคร่เป็นโจรผู้ร้าย บังคับบัญชาว่าง่าย เพียงแต่คนในท้องถิ่นการศึกษายังอ่อนอยู่ คนมณฑลอื่นก็ไม่กล้ามามณฑลเพชรบูรณ์ด้วยความกลัวไข้ที่เมืองเพชรด้วยเหตุนี้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพจึงทรงคิดอุบายเพื่อระงับความกลัวไข้เมืองเพชรบูรณ์ พระองค์จึงเดินทางไปเมืองเพชรบูรณ์สักครั้งหนึ่งเพื่อให้คนหายกลัวไข้เมืองเพชรบูรณ์ (เอกรินทร์ พิงประชา, 2555)

ในเล่าเรื่องเที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์ ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ มีความเป็นจดหมายเหตุระยะทางที่มีการบันทึกเรื่องราวรายวัน ซึ่งมีการให้รายละเอียดต่าง ๆ ที่ได้พบเห็นรวมทั้งพระวินิจฉัยต่อสิ่งที่พบเห็นได้อย่างน่าสนใจ ซึ่งเป็นประโยชน์การเข้าใจสภาพบ้านเมืองเพชรบูรณ์ได้เป็นอย่างดี ดังตัวอย่าง

“ทำเลท้องที่เมืองเพชรบูรณ์บอกสัญญาณได้ไม่ยากนัก คือ ลำน้ำสักไหลแต่เหนือลงมาได้ ทั้งสองข้างลำน้ำสักมีภูเขาสูงเป็นเทือกลงมาตามแนวลำน้ำ ข้างตะวันออกเขาต่อแดนมณฑลนครราชสีมา ข้างตะวันตกเขาต่อแดนมณฑลพิษณุโลก เทือกเขาทั้งสองข้างนี้ตอนเหนือสออบ ตอนใต้ผายออกไปโดยลำดับ ทำนองสัญญาณกรวย เมืองหล่มสักอยู่เหนือที่สุดในลำน้ำสัก ต่อลงมาถึงเมืองเพชรบูรณ์ แลดูที่เมืองเพชรบูรณ์เทือกเขาทั้งสองฟาก

ห่างลำน้ำประมาณไม่เกิน ๕๐๐-๖๐๐ เส้นทั้งสองฝ่าย พื้นที่เมืองเพชรบูรณ์ ตอนริมน้ำสักเป็นที่ลุ่ม ฤดูน้ำ ๆ ท่วมแทบทุกแห่ง ถัดขึ้นไประหว่างที่ลุ่มกับเชิงเขาบรรทัดเป็นโคกสลับแฉ่งเป็นหย่อม ๆ ทั่วไป บนโคกเป็นป่าไม้เต็งรัง ทำการเพราะปลูกอย่างอื่นไม่ได้ ในที่แฉ่งเป็นที่น้ำซับทำไร่นาเรียกสวนเพาะปลูกองกามดี เมืองเพชรบูรณ์ตั้งอยู่ที่ลุ่ม ได้อาศัยน้ำห้วยทำเป็นเหมืองไข่น้ำเข้าเรียกสวนไร่นาได้สะดวก จึงบริบูรณ์ด้วยพืชพันธุ์ธัญญาหารคล้ายกับเมืองลับแลยิ่งกว่าที่อื่น”

(สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ, 2510)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ได้กล่าวถึงสภาพภูมิประเทศทรัพยากร ของเมืองเพชรบูรณ์ ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อภาครัฐในการจัดเก็บทรัพยากรและการบริหารงานแผ่นดินของรัฐส่วนกลาง

จากที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นได้ว่าเจตนาหมายเหตุระยะทางและพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบรมวงศานุวงศ์ตลอดจนขุนนาง ถือได้ว่าเป็นวรรณกรรมการเดินทางที่สะท้อนถึงความต้องการสร้างชาติให้มีความศิวิไลซ์ตามแบบเจ้าอาณานิคมตะวันตก ในเจตนาเหตุบันทึกการเดินทางทั้งในและนอกประเทศนั้นถือเป็นการเดินทางเพื่อจัดการความเรียบร้อยภายในประเทศ เป็นการสำรวจสภาพภายในประเทศ และศึกษาความเจริญก้าวหน้าของวิทยาการตะวันตกยังต่างประเทศ ดังจะเห็นได้จากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปยังสถานที่ต่าง ๆ พระองค์ทรงโปรดเกล้าให้มีการบันทึกเรื่องราวในรูปแบบเจตนาเหตุ และพระราชหัตถเลขาของพระองค์เองถึงบุคคลต่าง ๆ ซึ่งในบันทึกเหล่านั้นเป็นทิวเรื่องราวสภาพบ้านเมืองที่พระองค์ได้พบเห็น แสดงให้เห็นถึงความพยายามทำความเข้าใจสภาพภายในประเทศและความเจริญก้าวหน้าต่าง ๆ ของตะวันตกเพื่อในมาพัฒนาประเทศให้ทันสมัย และทำให้ขุนนางเข้าใจสภาพการณ์ของประเทศผ่านเจตนาเหตุ ซึ่งมีส่วนต่อการตอบสนองนโยบายการพัฒนาประเทศของพระเจ้าอยู่หัวได้เป็นอย่างดี

5.5 วรรณกรรมการเดินทางกับอิทธิพลทางวัฒนธรรมของประเทศตะวันตก

อิทธิพลทางวัฒนธรรมของประเทศตะวันตกถือได้ว่ามีอิทธิพลต่อวรรณกรรมการเดินทางและการท่องเที่ยว การพักผ่อนแบบตะวันตก อิทธิพลทางวัฒนธรรมประเทศตะวันตกเริ่มเข้ามาในสยามในช่วงปลายรัชกาลที่ 3 โดยคณะมิชชันนารีได้นำวิทยาการและวัฒนธรรมต่าง ๆ เข้ามาด้วย และชัดเจนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อสยามเปิดประเทศต้อนรับชาวตะวันตกด้วยอิทธิพลทางการเมือง

และเศรษฐกิจของประเทศเจ้าอาณานิคมตะวันตก การปฏิสัมพันธ์กับชาติตะวันตกในกิจกรรมต่าง ๆ ทำให้กลุ่มชนชั้นนำในสยามรับธรรมเนียมค่านิยมแบบตะวันตกหลายอย่างรวมทั้งวัฒนธรรมการท่องเที่ยว นอกจากนี้การเข้ามาของวิทยาการการพิมพ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการพัฒนาและเจริญรุ่งเรืองต่อเนื่องเรื่อยมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ส่งผลให้เกิดการพิมพ์หนังสือประเภทต่าง ๆ ที่หลากหลายมากขึ้น ในสมัยรัชกาลที่ 5 ชนชั้นปกครองนิยมบันทึกการเดินทางในรูปแบบจดหมายเหตุระยะทางเมื่อเดินทางไปกิจการและการท่องเที่ยว ในสมัยนี้การพิมพ์หนังสือวรรณกรรมการเดินทางประเภทนิราศและจดหมายเหตุการเดินทางมีการจัดพิมพ์ขึ้นในโอกาสต่าง ๆ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความนิยมอ่านวรรณกรรมการเดินทางที่มากขึ้นด้วย ดังผลการศึกษาดังต่อไปนี้

5.5.1 การขยายตัวของการเดินทางท่องเที่ยวและการพักผ่อนแบบตะวันตก

การขยายตัวของการเดินทางท่องเที่ยวและการพักผ่อนแบบตะวันตกเริ่มปรากฏชัดเจนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งได้รับอิทธิพลและมโนทัศน์การท่องเที่ยวพักผ่อนหย่อนใจ และเดินทางท่องเที่ยวเพื่อดูโลกกว้างอย่างประเทศตะวันตก การเข้ามาของเจ้าอาณานิคมผ่านการค้าขาย การเมืองการปกครอง ทำให้เกิดการปฏิสัมพันธ์กับชาติตะวันตกกันอย่างมากในหมู่ราชสำนักชนชั้นสูงและผู้มีอำนาจทางเศรษฐกิจในเวลานั้น การทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ทำให้สยามต้องเปิดประเทศมีชาวตะวันตกเข้ามาอาศัยในพระนครมากขึ้น ด้วยการปฏิสัมพันธ์กับชาติตะวันตกในกิจกรรมต่าง ๆ ทำให้กลุ่มชนชั้นนำในสยามรับธรรมเนียมค่านิยมแบบตะวันตกหลายอย่าง หนึ่งในนั้นคือ ธรรมเนียมการท่องเที่ยวพักผ่อนหย่อนใจ การท่องเที่ยวชมเมือง รวมทั้งการเดินทางเพื่อรักษาสุขภาพตามคำแนะนำของมิชชันนารีเพื่อเปลี่ยนอากาศไปยังสถานที่อื่นที่มีอากาศบริสุทธิ์และสภาพแวดล้อมที่สวยงามทางธรรมชาติตามแบบการรักษาสมัยใหม่ของชาวตะวันตก

ความนิยมในการเดินทางท่องเที่ยวพักผ่อนหย่อนใจพอจะเห็นได้จากความนิยมของพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ตลอดจนขุนนาง ที่ให้ความสำคัญกับการท่องเที่ยวเพื่อพักผ่อนและฟื้นฟูสุขภาพหลังอาการเจ็บป่วยหรือจากการตรากตรำทำงานหนัก เช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสอ่างศิลา เกาะสีชัง และต่อมารัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์โปรดเกล้าให้ก่อสร้างพระราชอุทยานจันทบุรีเพื่อเป็นพระราชฐานที่ประทับเพื่อตากอากาศบนเกาะสีชัง ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ 5 นี้กลุ่มคนชั้นสูงนิยมเดินทางเพื่อตากอากาศเพื่อรักษาอาการเจ็บป่วย และเพื่อพักผ่อนหลังจากทำงานหนักซึ่งอย่างน้อยปีละหนึ่งครั้งตามคำแนะนำของแพทย์ชาวตะวันตก (วีรยุทธ สุวรรณกิจ, 2550)

การเดินทางท่องเที่ยวและพักผ่อนหย่อนใจตามแบบตะวันตกปรากฏให้เห็นในบันทึกการเดินทางหลายเรื่อง ซึ่งบันทึกเหล่านั้นเป็นบันทึกของกลุ่มคนในราชสำนักตั้งแต่พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ตลอดจนขุนนางในราชสำนัก เรื่องราวการเดินทางท่องเที่ยวที่มีการบันทึกการเดินทางเริ่มปรากฏให้เห็นในสมัยรัชกาลที่ 4 ในบันทึกการเดินทางต่างแดนของหม่อมราโชทัย

(กระต่าย) ในนิราศลอนดอน และจดหมายเหตุราชทูตไทยไปอังกฤษ ถึงแม้การเดินทางนั้นจะเป็นการเดินทางในกิจการราชการ แต่เนื้อหาก็ก็นำมาแสดงการเดินทางท่องเที่ยวเปิดโลกกว้าง การเที่ยวชมบ้านเมืองในอังกฤษ การร่วมงานสังสรรค์กับราชวงศ์อังกฤษ เป็นต้น

ในสมัยรัชกาลที่ 5 ปรากฏเรื่องราวการเดินทางท่องเที่ยวพักผ่อนหย่อนใจของผู้คนในราชสำนักจำนวนมาก เช่น การเดินทางเที่ยวเตร็ดเตร่ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น เรื่องราวการเสด็จประพาสต้น การเสด็จประพาสหัวเมืองต่าง ๆ นอกจากนี้แล้วพระองค์ยังเสด็จท่องเที่ยวเพื่อศึกษาดูงานในครั้งที่เสด็จประพาสแหลมมลายู เมืองสิงคโปร์ เมืองเบตาเวีย และประเทศอินเดีย การท่องเที่ยวรอบแหลมมลายู การท่องเที่ยวชวา และการเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป เป็นต้น ส่วนการเดินทางท่องเที่ยวของพระบรมวงศานุวงศ์ที่น่าสนใจ เช่น การเดินทางท่องเที่ยวของ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ มีการเดินทางท่องเที่ยวไปยังสถานที่ต่าง ๆ เช่น โดยสารเรือเมล์ไปยุโรป ไปลังกาทวีป เที่ยวเมืองเตอร์กี เที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์ เที่ยวมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด เป็นต้น

สำหรับการเดินทางของผู้คนในราชสำนักการเดินทางในแต่ละครั้งการเดินทางอาจไม่ได้มีแค่วัตถุประสงค์เดียว เช่น การเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปครั้งแรกที่เป็นผลมาจากการรื้อฟื้นแผนการเสด็จมาทบทวนอีกครั้งหนึ่งในปลายปี พ.ศ. 2439 เนื่องจากมีคำสั่งที่ไปถึงทูตไทยที่ลอนดอนให้ทบทวนรัฐบาลอังกฤษเกี่ยวกับเรื่องการเสด็จพระราชดำเนินมายุโรปของรัชกาลที่ 5 เพื่อเยี่ยมพระราชโอรสและเสด็จราชสำนักต่าง ๆ แต่ในขณะเดียวกันพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและขุนนางที่ติดตามก็ได้ท่องเที่ยวเยี่ยมชมบ้านเมือง ได้เห็นผู้คน วัฒนธรรมประเพณีของประเทศยุโรป ส่วนการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่สองที่พระองค์มีพระประสงค์เพื่อพักผ่อนพระวรกาย ฟื้นฟูพระพลานามัยและช่วยบรรเทาโรคพระอาการประชวร แต่ในขณะเดียวกันพระองค์ก็มีกิจการเจรจาทางการเมืองกับประเทศฝรั่งเศส เป็นต้น การเดินทางท่องเที่ยวชมบ้านเมืองยังต่างแดนในบางครั้งจึงไม่สามารถแยกการเดินทางท่องเที่ยวเพื่อชมบ้านเมืองกับกิจการราชการออกจากกันได้ เพราะการปฏิสัมพันธ์ของคนในราชสำนักกับชนชั้นสูงต่างประเทศก็ย่อมมีการพูดคุยเจรจาในเรื่องกิจการราชด้วยเช่นกัน

การเข้ามาของหมอสอนศาสนาและนักธุรกิจชาวต่างชาตินั้นเป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนทั่วไปได้มีโอกาสเดินทางไปยังต่างประเทศ แต่การไปเที่ยวดังกล่าวนี้ อาจถือได้ว่าเป็นการไปทำธุระหรือไปราชการงานเมืองเป็นหลักมากกว่าการไปเที่ยวเพื่อความสำราญใจหรือเพื่อไปพักผ่อนอย่างที่เราคุ้นเคยกันในสมัยต่อมา ประชาชนที่ได้เดินทางไปต่างประเทศ เช่น นายศรีโหม้ จากเมืองเชียงใหม่ได้เดินทางไปสหรัฐอเมริกากับหมอสอนศาสนาคริสเตียน และ ก.ส.ร.กุหลาบ ทำหน้าที่เป็นเสมียนห้างฝรั่งในสมัยรัชกาลที่ 4 อยู่ 15 ปี ระหว่างทำงานที่ห้างฝรั่ง ก.ส.ร.กุหลาบ เขียนในอัตชีวประวัติว่า “นายห้าง พาไปเที่ยวตรวจสินค้าจะนำมาขาย” ยังต่างประเทศ ได้ไปสิงคโปร์ ปีนัง

สุมาตรา มานีลา ปัตเตเวีย มะกาว ฮ่องกง กาละ กะตะ อินเดีย รวมทั้งประเทศยุโรปด้วย และในสมัยรัชกาลที่ 5 ก.ศ.ร. กุหลาบไปเป็นล่ามให้หลวงนายสิทธิ (จุ) ไปซื้อของยังเมืองจีนเพื่อมาทำเมรุพระศพ พระนางเจ้าสุนันทา เป็นต้น (ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ, 2534)

ความก้าวหน้าวิทยาการสมัยใหม่ที่มาพร้อมเจ้าอาณานิคมและชาวยุโรปที่เข้ามาค้าขายทำธุรกิจ ในสยามที่เริ่มปรากฏชัดเจนเด่นชัดในสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งเป็นผลจากสนธิสัญญาเบาว์ริงมีส่วนทำให้การเดินทางและรูปแบบของบันทึกการเดินทางปรับเปลี่ยนไปจากเดิม ซึ่งโดยหลัก ๆ มีอยู่ 2 ประการ คือ *หนึ่ง* ความก้าวหน้าของพาหนะที่ใช้ในการเดินทางทำให้รูปแบบและมโนทัศน์ของการเดินทางเปลี่ยนแปลงไป และ *สอง* การรับรูปแบบวรรณกรรมตะวันตกเข้าใช้ในการบันทึกการเดินทาง ในส่วนความก้าวหน้าของพาหนะที่ใช้ในการเดินทางของชาวต่างชาติตะวันตกในช่วงเวลานั้นการเดินทางค้าขายระหว่างประเทศมีเรือกลไฟที่ทันสมัยขึ้น รวมทั้งมีเรือโดยสารระหว่างประเทศ สำหรับในประเทศไทยก็มีการนำเรือกลไฟมาใช้ในการลากจูงเรือในกรณีล่องเรือทวนกระแสน้ำ และการลากจูงเรือสินค้า เป็นต้น

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 มีการตัดถนนและบูรณะถนนสายต่าง ๆ ในพระนคร เช่น โปรดเกล้าฯ ให้ตัดถนนราชดำเนิน และถนนยาวราช บูรณะถนนสายต่าง ๆ เช่น ถนนวังบูรพา ถนนบำรุงเมือง ถนนจักรพงษ์ ถนนเจริญกรุง ถนนจักรเพชร ถนนสี่พระยา และถนนมหาชัย เป็นต้น นอกจากนี้ยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างสะพานเชื่อมคลอง เช่น สะพานมฆวานรังสรรค์ และสะพานผ่านฟ้าลีลาศ เป็นต้น นอกจากนี้ยังพระราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์จากเงินพระคลังข้างที่ ให้จัดสร้างสะพานเพื่อสาธารณะประโยชน์เป็นประจำทุกปีในวันเฉลิมพระชนมพรรษาโดยพระราชทานนามสะพานขึ้นต้นด้วยคำว่า “เฉลิม” และต่อท้ายด้วยพระชนมพรรษา เช่น “สะพานเฉลิมสวรรค์ ๕๘” เป็นต้น รวมสะพานที่โปรดฯ ให้สร้างทั้งหมด 17 สะพาน นอกจากการสร้างสะพานข้ามคลองแล้ว พระองค์ยังโปรดให้ขุดและบูรณะคลองหลายสาย กล่าวได้ว่าการคมนาคมในพระนครมีความสะดวกสบายมากขึ้นซึ่งรองรับการใช้งานสัญจรของประชาชน พ่อค้านักธุรกิจทั้งคนไทยและต่างชาติ

ในด้านการคมนาคมระหว่างเมืองและส่วนภูมิภาคพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงโปรดให้สร้างทางรถไฟสายยุทธศาสตร์ระหว่างกรุงเทพถึงนครราชสีมา นับเป็นการสร้างทางรถไฟครั้งแรกในสยาม โดยเริ่มสร้างในปี พ.ศ. 2433 แล้วเสร็จตลอดสายในปี 2444 ในช่วงแรกเปิดให้บริการระหว่างกรุงเทพฯ ถึงอยุธยา ต่อมาในปี พ.ศ. 2446 โปรดเกล้าฯ ให้สร้างทางรถไฟสายใต้ เส้นทางระหว่างกรุงเทพฯ ไปเพชรบุรี และในปี 2450 โปรดเกล้าฯ ให้สร้างรถไฟสายตะวันออก เส้นทางระหว่างกรุงเทพฯ ไปฉะเชิงเทรา นับเป็นเส้นทางรถไฟสายหลวง ในส่วนของเอกชนและชาวต่างชาติได้รับพระราชทานสัมปทานการสร้างรถไฟสายอื่น ๆ ทำให้เกิดความความสะดวกสบายในการเดินทางมากขึ้น ซึ่งนับได้ว่าการสร้างทางรถไฟนี้เป็นจุดเปลี่ยนของการเดินทางของประชาชนสู่ความเป็นสมัยใหม่ที่ทันสมัยมากขึ้นซึ่งส่งผลต่อมโนทัศน์การเดินทางที่เปลี่ยนไปในสมัยต่อมา

ความก้าวหน้าของวิทยาการการเดินทาง และการปรับปรุงแบบวรรณกรรมตะวันตกที่เข้ามาพร้อมกับเจ้าอาณานิคมตะวันตกส่งผลต่อมนทัศน์การเดินทางอย่างมาก การเดินทางท่องเที่ยวพักผ่อนหาความสำราญอย่างประเทศตะวันตกเริ่มได้รับความนิยมในหมู่ชนชั้นปกครอง ในสมัยรัชกาลที่ 5 การท่องเที่ยวพักผ่อนหาความสำราญปรากฏให้เห็นชัดเจนขึ้น ดังจะเห็นจากการที่ สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพได้ “อธิบายการไปเที่ยว” ตีพิมพ์ในวชิรญาณ ของหอพระสมุดวชิรญาณ ฉบับเดือนตุลาคม ร.ศ. 113 ซึ่งประเด็นที่น่าสนใจ คือ ประการแรกการไปเที่ยวไม่ใช่สิ่งเลวร้ายและไร้ประโยชน์ดังที่ผู้ปกครองมักกล่าวตักเตือนลูกหลาน หากแต่การไปเที่ยวเตร่นั้นมีประโยชน์ 2 ประการ คือ ได้ความสุขสำราญ และได้ความรู้อีกประการหนึ่ง ความรู้ในที่นี้ของสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ นั้นเป็นความรู้ที่ได้มาจากการแสวงหา และปฏิบัติด้วยตัวเองมากกว่ามาจากการบอกเล่าหรือจากความรู้สึกของผู้อื่น ความรู้ดังกล่าวมานี้จัดอยู่ในสำนักความรู้เชิงประจักษ์ได้ (Empiricism) (ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ, 2534)

ส่วนเส้นทางของการเที่ยวใน “พระราชอาณาเขต” ของสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ มีทั้งหมดถึง 15 เส้นทาง ดังนี้ “*ทางที่ 1* เที่ยวทางชายทะเลตะวันออก จัปเดตั้งแต่เมืองชลบุรี ลงไปถึงเมืองปัจจันตคีรีเขต *ทางที่ 2* เที่ยวทางชายทะเลปากซีใต้ จัปเดตั้งแต่เมืองเพชรบุรีลงไปจนเมืองตรังกานู *ทางที่ 3* เที่ยวทางชายทะเลตะวันตก จัปเดตั้งแต่เมืองกระบี่ลงไปจนเมืองไทรบุรี *ทางที่ 4* เที่ยวทางลำน้ำแม่กลอง จัปเดตั้งแต่เมืองสมุทรสงครามขึ้นไปจนไทรโยกแลศรีสวัสดิ์ *ทางที่ 5* เที่ยวทางลำน้ำท่าจีน จัปเดตั้งแต่เมืองสาครบุรี ขึ้นไปพระประธมเจดีย์ สุพรรณบุรี จนออกเมืองไชยนาท *ทางที่ 6* เที่ยวลำน้ำเจ้าพระยาจัปเดตั้งแต่กรุงเทพ ขึ้นไปทางแควใหญ่จนเมืองฝาง แล้วเดินบกมา สวรรคโลก สุขทัย แล้วข้ามไปลงเรือล่องกลับ ลงจากเมืองตาก *ทางที่ 7* เที่ยวลำน้ำสัก จัปเดตั้งแต่กรุงเก่า ขึ้นไปพระบาทพระฉาย จนเมืองหล่มสักดี *ทางที่ 8* เที่ยวลำน้ำบางปะกง จัปเดตั้งแต่เมืองตราไปจนนครนายกปราจีนบุรี *ทางที่ 9* เที่ยวนครราชสีมา ขึ้นทางสระบุรี ลงช่องตะโก *ทางที่ 10* เที่ยวหัวเมืองลาวเฉียง จัปเดตั้งแต่เมืองตากขึ้นไป กลับมาลงเมืองน่าน *ทางที่ 11* เที่ยวหัวเมืองลาวพุงขาว จัปเดตั้งแต่อุดรดิฐไปปากลาย แล้วลงน้ำโขงลงมา จนหนองคาย *ทางที่ 12* เที่ยวหัวเมืองในเพชรลาวพวน *ทางที่ 13* เที่ยวหัวเมืองในเขตรลาวกาว *ทางที่ 14* เที่ยวหัวเมืองเขมร ขึ้นเดินแต่ปราจีน แล้วกลับลงเรือที่จันทบุรี *ทางที่ 15* เที่ยวในกรุงเทพฯ ที่นับกรุงเทพฯไว้เป็นทาง 1 ด้วยดังนี้ เพราะเชื่อได้ว่า ในบันดาท่านผู้อ่าน ที่ใครจะได้เที่ยวในกรุงเทพฯ นี้ทั่วเห็นจะไม่มีเลยก็ว่าได้” (ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ, 2534)

การที่สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ได้ทรงอธิบายเรื่องการไปเที่ยว และกล่าวถึงเส้นทางท่องเที่ยวในพระราชอาณาเขต ที่มากถึง 15 เส้นทาง แสดงให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงของมนทัศน์การเดินทางท่องเที่ยว สู่การเดินทางท่องเที่ยวแบบสมัยใหม่ที่มากกว่าการเดินทางท่องเที่ยวแสวงบุญไปยังสถานที่สำคัญทางศาสนา แต่เป็นการเดินทางท่องเที่ยวเพื่อหาความเพลิดเพลิน ชมธรรมชาติ ชมบ้านเมือง ผู้คนต่างวัฒนธรรม และเรียนรู้จากประสบการณ์การเดินทาง การที่สมเด็จพระ

ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กล่าวว่า “การไปเที่ยวไม่ใช่สิ่งเลวร้ายและไร้ประโยชน์ดังที่ผู้ปกครองมักกล่าวตักเตือนลูกหลาน หากแต่การไปเที่ยวเตร่นั้นมีประโยชน์ 2 ประการ คือ ได้ความสุขสำราญ และได้ความรู้อีกประการหนึ่ง” แสดงให้เห็นถึงความคิดเก่าที่เห็นว่าการเดินทางท่องเที่ยวเตรเป็นเรื่องที่ไม่ไร้ประโยชน์ไม่สนับสนุน ซึ่งการอธิบายนี้จะทำให้เห็นว่าในช่วงสมัยนี้เป็นช่วงเวลาของการเปลี่ยนผ่านมโนทัศน์ของการเดินทางท่องเที่ยวในสังคมไทยโดยเริ่มต้นจากกลุ่มชั้นนำของประเทศก่อนแล้วค่อยลงมาสู่กลุ่มประชาชนทั่วไปในสมัยต่อมา

5.5.2 การขยายตัวของวรรณกรรมการเดินทางกับการเข้าสู่ความทันสมัยของประเทศ

การเข้ามาของกิจการการพิมพ์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ทำให้เกิดกิจการหนังสือพิมพ์ในประเทศไทยซึ่งมีพัฒนาการเรื่อยมาจนถึงมีการรวบรวมจดหมายเหตุตีพิมพ์เป็นเล่มในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่ง รัตนฤทัย สัจจพันธุ์ (2550) กล่าวถึงกิจการการพิมพ์และอิทธิพลของการพิมพ์หนังสือพิมพ์ไว้ว่า การดำเนินการออกหนังสือพิมพ์ตอนแรกเป็นของพวกมิชชันนารีทั้งหมด ต่อมาจึงมีคนไทยเริ่มออกหนังสือพิมพ์เอง ฉะนั้นการเดินทางเข้ามาเผยแผ่ศาสนาของนักสอนศาสนาชาวตะวันตกถือว่ามีส่วนสำคัญต่อวรรณกรรมไทย แต่ไม่ใช่ความเชื่อทางศาสนาเหมือนอย่างที่เราได้รับมาจากอินเดีย แต่เป็นเรื่องความเจริญทางวิทยาการต่าง ๆ เช่น การแพทย์ วิทยาศาสตร์ การศึกษา และส่วนที่เกี่ยวข้องกับวรรณกรรมโดยอ้อม คือ การพิมพ์ และหนังสือพิมพ์ ซึ่งในปี พ.ศ. 2387 หมอบรัดเลย์ออกหนังสือพิมพ์เล่มแรกชื่อ บางกอก รีคอร์ดเดอร์ (Bangkok Recorder) เพื่อให้ชาวอเมริกันและฝรั่งชาติอื่น ๆ ที่เข้ามาอยู่ในไทยได้ทราบข่าวความเคลื่อนไหว และเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในในต่างประเทศและประเทศของตน หนังสือบางกอก รีคอร์ดเดอร์ มีทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ ออกจำหน่ายเดือนละครั้ง เรื่องที่พิมพ์จะเป็นข่าว สารคดีน่ารู้ บอกเหตุการณ์ทั่วไปทั้งภายในและภายนอกประเทศ ข่าวราชการ ข่าวการค้า บอกราคาสินค้า เวลาเรือออก ข่าวเบ็ดเตล็ด แจกความ เป็นต้น

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 กิจการการพิมพ์รุ่งเรืองขึ้นมาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นคนไทยคนแรกที่ริเริ่มพิมพ์หนังสือพิมพ์ของไทยขึ้นเพื่อส่งเสริมการเผยแผ่คำสอนของพุทธศาสนาเช่นเดียวกับพวกมิชชันนารีที่ได้โอกาสในการใช้การพิมพ์ในการเผยแผ่คำสอนของคริสต์ศาสนา พระองค์ทรงตั้งโรงพิมพ์หลวงชื่อว่า โรงพิมพ์อักษรพิมพ์การ ขึ้นที่วัดบวรนิเวศวิหาร โปรดให้สั่งเครื่องพิมพ์ภาษาไทยเข้ามาเป็นครั้งแรก มีการส่งขุนมหาสิทธิโวหารไปหัดพิมพ์ในต่างประเทศนอกจากนี้ยังมีการจ้างชาวต่างประเทศเข้ามาทำงานด้วย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 กิจการหนังสือพิมพ์เจริญรุ่งเรืองมากมีหนังสือพิมพ์ออกมากถึง 54 ฉบับ มีทั้งที่เป็นหนังสือพิมพ์รายวัน ราย 3 วัน รายสัปดาห์ รายปักษ์ รายเดือน และรายสามเดือน มีทั้งการพิมพ์ที่เป็นภาษาอังกฤษ ภาษาไทยและภาษาจีน ซึ่งหนังสือพิมพ์ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีส่วนสำคัญในการส่งเสริมอิทธิพลจากวรรณกรรมตะวันตกเป็นอย่างมาก นอกจากข่าวยังมีสารคดี

บทความ และยังลงพิมพ์บนเทปคดี่ทั้งที่เป็นนิทาน เรื่องแปลทั้งนวนิยาย และเรื่องสั้น ฯลฯ (รื่นฤทัย สัจจพันธุ์, 2550)

ส่วนด้านการผลิตหนังสือในสมัยรัชกาลที่ 5 มีการผลิตหนังสือในสาขาวิชาต่าง ๆ มากขึ้นเช่นกัน ไม่จำกัดเฉพาะหนังสือโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน หรือตำราเรียนเท่านั้น มีหนังสือประเภทอื่น ๆ เช่น ศาสนา สังคมศาสตร์ ภาษาศาสตร์ วิทยาศาสตร์ประยุกต์ ศิลปกรรมและการบันเทิง วรรณกรรม ประวัติศาสตร์ กฎหมาย เพราะนอกจากโรงพิมพ์หลวง ยังมีโรงพิมพ์ของข้าราชการและเอกชนอีกเป็นจำนวนมากที่รู้จักกันดี เช่น โรงพิมพ์อักษรนิติ โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร เป็นต้น ความก้าวหน้าของกิจการการพิมพ์ส่งผลให้เกิดการรวบรวมและจัดพิมพ์จดหมายเหตุที่บันทึกการเดินทาง มีทั้งเพื่อจำหน่ายและเพื่อพิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพบุคคลสำคัญเพื่อเป็นการกุศล สาธารณประโยชน์ การพิมพ์หนังสือประวัติทั้งจดหมายเหตุและพงศาวดารเพื่อพิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพบุคคลสำคัญนั้นหน่วยงานที่รับผิดชอบหลักคือหอพระพระสมุทวชิรญาณ (ปัจจุบันคือสำนักหอสมุดแห่งชาติ) ผู้รับผิดชอบหลักคือสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ

ส่วนการขยายตัวของวรรณกรรมการเดินทางสะท้อนให้เห็นถึงความต้องการจัดระเบียบประเทศ และความต้องการพัฒนาประเทศสู่ความทันสมัย ซึ่งเห็นเด่นชัดในสมัยรัชกาลที่ 5 เกิดวรรณกรรมการเดินทางจำนวนมากทั้งประเภทนิราศและจดหมายเหตุ เช่น วรรณกรรมประเภทนิราศ เช่น นิราศพระปลิว ของหลวงจักรปราณี (ฤกษ์) นิราศทวารวดี ของหลวงจักรปราณี (ฤกษ์) นิราศพระปฐม ของหลวงจักรปราณี (ฤกษ์) นิราศหนองคาย ของหลวงพัฒนพงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์) นิราศดงเกี้ยว ของหลวงนเรดิบัญชาการ (แหว) นิราศจันทบุรี – กรุงเทพฯของหลวงบุรุษประชาภิรมณ์ (กี บุญยัษฐิติ) และนิราศวัดสมุหประดิษฐ์ ของหลวงธรรมิภิรมณ์ (ถึก จิตรภักดี) เป็นต้น นิราศที่ยกมานี้หลายเรื่องแสดงให้เห็นถึงความนิยมเดินทางท่องเที่ยวแสวงบุญไปยังสถานที่สำคัญทางศาสนาต่าง ๆ และบางเรื่องแสดงให้เห็นถึงการจัดระเบียบประเทศและเมืองขึ้นของสยาม เช่น ในนิราศหนองคาย และนิราศดงเกี้ยว เป็นต้น ส่วนนิราศจันทบุรี นิราศเรื่องนี้บรรยายและพรรณนาสภาพสังคมและเศรษฐกิจของยุคสมัยอย่างละเอียด ทั้งเส้นทางการเดินเรือค้าขายฝั่งตะวันออก จากจันทบุรีถึงกรุงเทพฯ สภาพบ้านเมืองในจันทบุรี สถานที่ หมู่บ้านตำบลระหว่างทาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการพรรณนาสภาพบ้านเมืองกรุงเทพฯ สมัยต้นรัชกาลที่ 5 ว่าเป็นเมืองที่สมบูรณ์รุ่งเรือง มีผู้คนหลากหลายชาติหลายภาษา ดังตัวอย่าง

“ขอกล่าวกลับจับเรื่องในเมืองหลวง	ชนทั้งปวงมากมายหลายภาษา
ไทยจีนทั้งฝรั่งลาวชาวชวา	ญวนพม่ามอญภูคามพราหมณทวาย
อยู่รายรอบขอบกำแพงทุกแห่งหน	เขตรตำบลตั้งสถิตตามจิตรหมาย
ปลูกตึกบ้านสถานเคียงกันเรียงราย	สองฟากฝ่ายฝั่งกระแสร่วนแพเรือ

อันกรุงไกรใหญ่กว้างกอบข้างม้า พลโยธาเชี่ยวชาญทหารเสือ
 บังเกิดมูลพูนเขาทั้งเข้าเกลือ ดูเหลือเฟือยิ่งกว่าทุกธานี”
 (กรมศิลปากร, 2514)

นอกจากตัวอย่างที่ยกมาแล้วนิราศจันทบุรี ยังบรรยายถึงวัดวาอารามเวียงวัง ถนนหนทาง อาคารบ้านเรือน ย่านการค้า ในสมัยที่อิทธิพลตะวันตกเริ่มมีบทบาทต่อสังคมไทย นับเป็นบันทึกทางประวัติศาสตร์สังคมที่ทรงคุณค่าเรื่องหนึ่ง

ส่วนนิราศวัดสมุหประดิษฐ์ ของหลวงธรรมิภิรมณ์ (ถึก จิตรกรถึก) แสดงให้เห็นถึงนโยบายปฏิรูปการศึกษาในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งเป็นพื้นฐานของการพัฒนาประเทศสู่ความเป็นสมัยใหม่ โคลงนิราศวัดสมุหประดิษฐ์ เป็นเรื่องราวการเดินทางจากกรุงเทพฯ เพื่อไปตรวจการศึกษาที่โรงเรียนวัดสมุหประดิษฐาราม ในเขตอำเภอเสนาให้ จังหวัดสระบุรี เนื้อหาสะท้อนให้เห็นถึงภารกิจของข้าราชการ ในกรมศึกษาธิการยุคแรกในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่ต้องเดินทางตระเวนไปตรวจโรงเรียนยังจังหวัดต่าง ๆ ในพื้นที่ที่ห่างไกล ดังตัวอย่าง

นาฬิกาเกือบเช้า	ยามสาม แล้วเฮย
ดึกเจียบยากทางสัง	เกตได้
รอเรือพักจอดตาม	โดยฝั่ง
เห็นแต่ทิวต้นไม้	มั่วราย ๆ
ยามยลยามนิทรเพียง	เพียงฝัน เห็นแฮ
กำหนดเสน่หานาง	นึกเคลิ้ม
อยากเข้าชบกลอยมัน	มาตก ยากนา
อร่อยเมื่อทิวเต็มเริ่ม	รสมี่ ๆ

(ธรรมภิรมณ์, หลวง (ถึก จิตรกรถึก), 2545)

จากตัวอย่างจะเห็นว่าเนื้อหาของโคลงสะท้อนให้เห็นถึงภารกิจของข้าราชการ ในกรมศึกษาธิการยุคแรกในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่ต้องเดินทางตระเวนไปตรวจโรงเรียนยังจังหวัดต่าง ๆ โดยปราศจากความสะดวกสบาย

ความต้องการปรับประเทศให้เกิดความทันสมัยกระตุ้นให้เกิดการเดินทางของชนชั้นปกครองและเกิดวรรณกรรมการเดินทางประเภทจดหมายเหตุจำนวนมากในสมัย เช่น การเสด็จพระราชดำเนินของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปยังสถานที่ต่าง ๆ เช่น

- จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. 107 แล 108 (พ.ศ. 2431-2432) (รัชกาลที่ 5)

- ระยะเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือ รอบแหลมมลายู รัตนโกสินทรศก 109 (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)
  - ระยะเวลาเที่ยวชวากว่าสองเดือน (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อรัตนโกสินทรศก 115)
  - พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสเกาะชวากครั้งหลัง (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)
  - ระยะเวลาเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา เมื่อปีชวด พ.ศ. 2421 (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)
  - พระราชหัตถเลขา คราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5 นับในหนังสือเรื่องเที่ยวที่ต่างๆ เปนภาคที่ 5 (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)
  - จดหมายเหตุระยะทาง เสด็จประพาศในรัชกาลที่ 5 เสด็จประพาศหัวเมืองในแหลมมลายู รัตนโกสินทรศก 117 118 119 รวม 3 คราว (พ.ศ. 2441, พ.ศ. 2442, พ.ศ. 2443) (รัชกาลที่ 5)
  - พระราชหัตถเลขา ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู เมื่อ รัตนโกสินทรศก 108, 109, 117, 120 รวม 4 คราว (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)
  - จดหมายเหตุเรื่องเสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ 5 ครั้งแรกและครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2447, พ.ศ.2449) (รัชกาลที่ 5)
  - จดหมายเหตุ เสด็จพระราชดำเนินประพาสทวีปยุโรป ครั้งที่ 2 ร.ศ. 125-126 (พ.ศ. 2449-2450) (รัชกาลที่ 5)
  - พระราชนิพนธ์ ไกลบ้าน ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้น จากตัวอย่างวรรณกรรมการเดินทางที่ยกมานั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเสด็จพระราชดำเนินประพาสทั้งภายในอาณาเขตพระราชอำนาจ เมืองอาณานิคม ตะวันตกในเอเชีย และประเทศเจ้าอาณานิคมตะวันตก ด้วยความที่พระองค์ตระหนักถึงภัยคุกคามจากลัทธิล่าอาณานิคม ซึ่งการศึกษาดูงานวิทยาการต่าง ๆ ของประเทศเจ้าอาณานิคมตะวันตก ซึ่งส่งผลให้เกิดการปฏิรูปบ้านเมืองครั้งใหญ่ในทุก ๆ ด้าน เช่น การปฏิรูปการปกครองตามแบบตะวันตก มีการตั้งกระทรวงขึ้นเพื่อรับผิดชอบงานด้านต่าง ๆ ในส่วนภูมิภาคได้ยกเลิกการจัดเมืองเป็นเมืองชั้นเอก โท ตรี จัตวา เปลี่ยนเป็นการปกครองเทศาภิบาล รวมหัวเมืองเข้าด้วยกันเป็นมณฑล โดยมีข้าหลวงเทศาภิบาลจากส่วนกลางเป็นผู้ปกครอง เป็นต้น
- จากที่กล่าวมาเกี่ยวกับการขยายตัวของวรรณกรรมการเดินทางกับการเข้าสู่ความทันสมัยของประเทศ จะเห็นได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 เป็นรัชกาลที่มีการปฏิรูปประเทศ

สู่ความเป็นศิวิไลซ์ตามแบบประเทศทางตะวันตก ชนชั้นปกครองตลอดจนขุนนางในราชสำนักมีการเดินทางด้วยกิจการต่าง ๆ ทั้งในและนอกประเทศเพื่อเรียนรู้บริบทบ้านเมือง เศรษฐกิจการเมือง และในขณะเดียวกันวิทยาการการพิมพ์ที่ทันสมัยและอิทธิพลวรรณกรรมตะวันตกส่งผลให้เกิดการเขียนและการพิมพ์วรรณกรรมการเดินทางทั้งที่เป็นนิราศและจดหมายเหตุการเดินทางในโอกาสต่าง ๆ วรรณกรรมการเดินทางหลายเรื่องสะท้อนถึงความเปลี่ยนแปลงทางสังคมสู่ความเป็นสมัยใหม่ทั้งสภาพสังคมวัฒนธรรม การเมือง และเศรษฐกิจของยุคสมัยได้เป็นอย่างดี

จากที่กล่าวมาทั้งหมดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของวรรณกรรมการเดินทางกับบริบทสังคมและวัฒนธรรมไทย จะเห็นได้ว่าการเดินทางของผู้คนในวรรณกรรมล้วนสัมพันธ์กับสภาพสังคม วัฒนธรรม คติความเชื่อ ค่านิยม ร่วมยุคสมัยนั้น ซึ่งมีประเด็นที่น่าสนใจดังนี้ คือ หนึ่ง ความสัมพันธ์ของวรรณกรรมการเดินทางกับบริบททางเพศ จะเห็นได้ว่านิราศเป็นวรรณกรรมแห่งการพลัดพรากที่มีการคร่ำครวญถึงนางผู้เป็นที่รักที่จากมาซึ่งมีการใช้โวหารเปรียบเทียบและการอุปมาอุปสมอด และผู้หญิงอย่างแนบชิด แสดงให้เห็นว่าผู้ชายมองผู้หญิงไม่แตกต่างจากธรรมชาติซึ่งด้านหนึ่งผู้หญิงและธรรมชาติเป็นเครื่องสร้างความรื่นรมย์ให้กับชาย แต่อีกด้านหนึ่งเมื่อผู้หญิงเปลี่ยนสถานะเป็นเพศศักดิ์สิทธิ์ก็ส่งผลต่อการเดินทางที่ผู้เดินทางต้องให้ความเคารพ นอกจากนี้แล้วในวรรณกรรมการเดินทางในสมัยอยุธยาถึงสมัยรัชการที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์ การเดินทางและเรื่องราวการเดินทางยังจำกัดอยู่เฉพาะในพื้นที่ของบุรุษ เรื่องเล่าการเดินทางจึงเป็นเรื่องเล่าที่ผ่านสายตาของความเป็นชาย ส่วนผู้หญิงถูกจำกัดเพียงแค่นี้ในเมืองเพราะการเดินทาง ยังถูกจำกัดเฉพาะในพื้นที่ความเป็นชายเท่านั้น นอกจากนี้การเดินทางยังถือเป็นเรื่องที่ต้องฝ่าฟันอุปสรรคต่าง ๆ มีความอันตรายไม่เหมาะสมกับสตรี หรือถ้าสตรีได้ร่วมเดินทางส่วนใหญ่จะไปในฐานะของข้าราชการคอยติดตามรับใช้ และมีบุรุษคอยดูแลให้ความปลอดภัยในการเดินทางครั้งนั้น ดังนั้นการรับรู้ถึงเรื่องราวการมีอยู่ของสถานที่ใหม่ ผู้คน วัฒนธรรมที่แตกต่างของสตรี จึงเป็นการรับรู้ผ่านเรื่องเล่าของความเป็นชาย

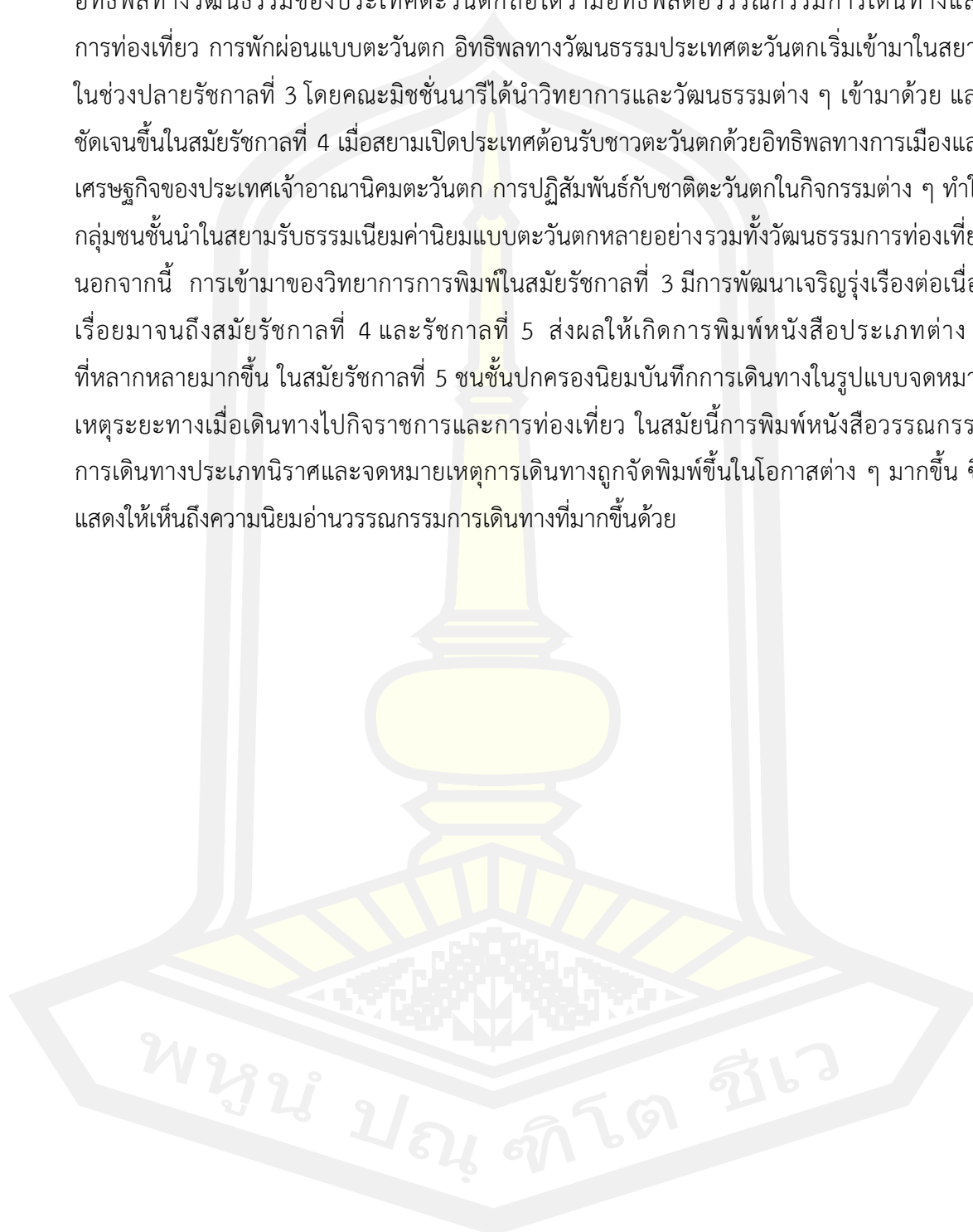
สอง วรรณกรรมการเดินทางกับค่านิยมการเดินทางของสังคมไทย พบว่า ค่านิยมการเดินทางของชนชั้นปกครองที่ปรากฏในวรรณกรรมนั้นทำให้เห็นว่าชนชั้นปกครองจะเดินทางออกนอกพระนครอยู่ 3 วัตถุประสงค์หลัก คือ หนึ่ง การเดินทางไปเพินียดเพื่อคล้องช้าง สอง การไปสักการะพระพุทธรูปและสถานที่สำคัญทางศาสนา และ สาม การเดินทางเพื่อการศึกษาสงครามและการจัดการเมืองขึ้น การเดินทางเหล่านี้ล้วนมีส่วนเกี่ยวข้องกับค่านิยม ความเชื่อ ที่สัมพันธ์กับพระราชอำนาจและความมั่นคงของรัฐ การเดินทางเหล่านี้จึงเป็นทั้งค่านิยมและภารกิจของชนชั้นปกครอง ส่วนค่านิยมการเดินทางของประชาชนทั่วไปนั้น ประชาชนมีค่านิยมเดินทางไกล อยู่ 3 ค่านิยม คือ การเดินทางท่องเที่ยวแสวงบุญ การเดินทางเพื่อเยี่ยมญาติ และการเดินทางเพื่อค้นหาของวิเศษ ค่านิยมการเดินทางท่องเที่ยวแสวงบุญนั้นสะท้อนถึงคติความเชื่อพื้นฐานที่มาจากคติความเชื่อทางพุทธศาสนาเกี่ยวกับบุญจากการแสวงบุญ ความเชื่อเรื่องนรกสวรรค์ ความเชื่อเรื่องนิพพาน เป็นต้น

ส่วนค่านิยมการเดินทางเพื่อค้นหาของวิเศษสะท้อนถึงคติความเชื่อแบบชาวบ้านเกี่ยวกับภูตผีวิญญานของวิเศษ ยาอายุวัฒนะ เป็นต้น และค่านิยมการเดินทางเพื่อเยี่ยมญาติ แสดงให้เห็นถึงค่านิยมเกี่ยวกับความผูกพันทางสายเลือดของครอบครัวและญาติพี่น้องได้เป็นอย่างดี

สาม วรรณกรรมการเดินทางกับชนชั้นและชาติพันธุ์ พบว่า ผู้ที่เดินทางส่วนใหญ่จะเป็นชนชั้นปกครองและผู้คนในราชสำนักเดินทางไปยังพื้นที่ต่าง ๆ ทั้งในราชอาณาจักรและนอกอาณาจักร การเดินทางออกนอกพระนครไปยังพื้นที่ต่าง ๆ เหล่านี้ทำให้ชนชั้นปกครองเกิดพบเห็นและปฏิสัมพันธ์กับกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่อาศัยภายในราชอาณาจักร ซึ่งชนชั้นปกครองได้มีการแสดงทัศนะต่อการพบเห็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่ด้อยกว่าในลักษณะของผู้ที่มีอารยธรรมสูงกว่าโดยนำมาเปรียบเทียบกับวัฒนธรรมในวังและเมืองหลวงเป็นคู่เปรียบเทียบ โดยแสดงให้เห็นถึงความเป็นเมืองที่มีความเจริญและวัฒนธรรมที่ดีงาม แตกต่างจากกลุ่มชาติพันธุ์ที่เปรียบเหมือนคนป่าผู้ด้อยวัฒนธรรม ส่วนการเดินทางไปยังประเทศเจ้าอาณานิคมตะวันตกที่ศนะของชนชั้นปกครองสยามมองประเทศตะวันตกในฐานะประเทศที่มีความศิวิไลซ์ มีความก้าวหน้าทางวิทยาการกว่าประเทศทางตะวันออกแทบทุกด้าน เป็นประเทศต้นแบบที่ชนชั้นนำสยามเดินทางเพื่อไปศึกษาดูงานเพื่อนำแนวทางอย่างตะวันตกกลับมาพัฒนาประเทศ

สี่ วรรณกรรมการเดินทางกับอุดมการณ์ของรัฐและการสร้างชาติ พบว่า วรรณกรรมเดินทางประเภทจดหมายเหตุในช่วงสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 สะท้อนให้เห็นถึงอุดมการณ์ของรัฐอย่างเห็นได้ชัด อิทธิพลของจักรวรรดินิยมอังกฤษและฝรั่งเศสส่งผลต่อสังคมวัฒนธรรมรวมถึงอุดมการณ์ของรัฐ ซึ่งอุดมการณ์หลักของรัฐในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 คือการนำพาประเทศให้รอดพ้นจากการตกเป็นเมืองขึ้นของลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก และการพัฒนาประเทศสู่ความเป็นศิวิไลซ์ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ชนชั้นปกครองออกเดินทางทั้งในและนอกประเทศ เกิดบันทึกการเดินทางในรูปแบบจดหมายเหตุจำนวนมาก ซึ่งในจดหมายเหตุระยะทางและพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบรมวงศานุวงศ์ ถือได้ว่าเป็นวรรณกรรมการเดินทางที่สะท้อนถึงความต้องการสร้างชาติให้มีความศิวิไลซ์ตามแบบเจ้าอาณานิคมตะวันตกอย่างชัดเจน โดยในจดหมายเหตุบันทึกการเดินทางทั้งในและนอกประเทศนั้นเป็นการเดินทางเพื่อจัดการความสงบเรียบร้อยภายในประเทศ เป็นการสำรวจทรัพยากรและสภาพภายในประเทศ และศึกษาความเจริญก้าวหน้าของวิทยาการตะวันตกยังต่างประเทศ แสดงให้เห็นถึงความพยายามทำความเข้าใจสภาพภายในประเทศและความเจริญก้าวหน้าต่าง ๆ ของชาติตะวันตกเพื่อนำมาพัฒนาประเทศให้ทันสมัย และส่วนสำคัญของวรรณกรรมการเดินทางประเภทจดหมายเหตุดังกล่าวมีส่วนทำให้ขุนนางเข้าใจสภาพการณ์ของประเทศผ่านจดหมายเหตุ ซึ่งมีส่วนต่อการตอบสนองนโยบายการพัฒนาประเทศของพระเจ้าอยู่หัวได้เป็นอย่างดี

ท้าว วรรณกรรมการเดินทางกับอิทธิพลทางวัฒนธรรมของประเทศตะวันตก พบว่า อิทธิพลทางวัฒนธรรมของประเทศตะวันตกถือได้ว่ามีอิทธิพลต่อวรรณกรรมการเดินทางและการท่องเที่ยว การพักผ่อนแบบตะวันตก อิทธิพลทางวัฒนธรรมประเทศตะวันตกเริ่มเข้ามาในสยามในช่วงปลายรัชกาลที่ 3 โดยคณะมิชชันนารีได้นำวิทยาการและวัฒนธรรมต่าง ๆ เข้ามาด้วย และชัดเจนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อสยามเปิดประเทศต้อนรับชาวตะวันตกด้วยอิทธิพลทางการเมืองและเศรษฐกิจของประเทศเจ้าอาณานิคมตะวันตก การปฏิสัมพันธ์กับชาติตะวันตกในกิจกรรมต่าง ๆ ทำให้กลุ่มชนชั้นนำในสยามรับธรรมเนียมค่านิยมแบบตะวันตกหลายอย่างรวมทั้งวัฒนธรรมการท่องเที่ยว นอกจากนี้ การเข้ามาของวิทยาการการพิมพ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการพัฒนาเจริญรุ่งเรืองต่อเนื่องเรื่อยมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ส่งผลให้เกิดการพิมพ์หนังสือประเภทต่าง ๆ ที่หลากหลายมากขึ้น ในสมัยรัชกาลที่ 5 ชนชั้นปกครองนิยมบันทึกการเดินทางในรูปแบบจดหมายเหตุนั้นๆ เมื่อเดินทางไปกิจราชการและการท่องเที่ยว ในสมัยนี้การพิมพ์หนังสือวรรณกรรมการเดินทางประเภทนิราศและจดหมายเหตุการณ์เดินทางถูกจัดพิมพ์ขึ้นในโอกาสต่าง ๆ มากขึ้น ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความนิยมอ่านวรรณกรรมการเดินทางที่มากขึ้นด้วย

บทที่ 6

สรุปผล อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

วิทยานิพนธ์เรื่อง *วรรณกรรมการเดินทาง : มโนทัศน์และการสืบสรรคในบริบทสังคมไทย* มีความมุ่งหมายของการวิจัย 3 ข้อ คือ 1. เพื่อศึกษามโนทัศน์และลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทางของไทย 2. เพื่อศึกษาการสืบสรรคนิราศและจดหมายเหตุในฐานะวรรณกรรมการเดินทางของไทย และ 3. เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ของวรรณกรรมการเดินทางกับบริบทสังคมไทย ซึ่งจะใช้ตัวบทวรรณกรรมนิราศและจดหมายเหตุการเดินทางตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาถึงรัชกาลที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์ ที่เด่นชัดและสอดคล้องกับประเด็นหลักในการศึกษาเป็นสำคัญในการศึกษาวิเคราะห์ จากผลการศึกษาสามารถสรุปผลอภิปรายผล และข้อเสนอแนะ ดังต่อไปนี้

6.1 สรุปผลการศึกษา

จากการศึกษาวิจัยวิทยานิพนธ์เรื่อง “*วรรณกรรมการเดินทาง : มโนทัศน์และการสืบสรรคในบริบทสังคมไทย*” มีความมุ่งหมายของการวิจัย 3 ข้อ คือ 1. เพื่อศึกษามโนทัศน์และลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทางของไทย 2. เพื่อศึกษาการสืบสรรคนิราศและจดหมายเหตุในฐานะวรรณกรรมการเดินทางของไทย และ 3. เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ของวรรณกรรมการเดินทางกับบริบทสังคมไทย สามารถสรุปผลการศึกษาดังต่อไปนี้

6.1.1 *มโนทัศน์และลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทาง* จากการศึกษาพบว่า ประเด็นเกี่ยวกับ “*มโนทัศน์และลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทางไทย*” ในวรรณกรรมการเดินทางไทยทั้งนิราศและจดหมายเหตุการเดินทางนั้น ผู้เขียนวรรณกรรมการเดินทางได้สะท้อนถึงมโนทัศน์ที่มีต่อการเดินทางอย่างชัดเจนมีทั้งหมด 7 มโนทัศน์ คือ *หนึ่ง* การเดินทางคือการแสวงหาความหลุดพ้น *สอง* การเดินทางคือการหาความหมาย *สาม* การเดินทางคือการเรียนรู้ *สี่* การเดินทางคือเยียวยาจิตใจ *ห้า* การเดินทางคือการหาความรื่นรมย์จากธรรมชาติ *หก* การเดินทางคือการพิสูจน์ตัวตน และ *เจ็ด* การเดินทางคือหน้าที่ที่ต้องรับผิดชอบ มโนทัศน์ดังกล่าวเป็นสิ่งที่อยู่ในความคิดของผู้เดินทางที่มีต่อการเดินทางนอกเหนือจากวัตถุประสงค์ของการเดินทางในแต่ละครั้ง

ส่วนลักษณะสำคัญของการเดินทางไทยซึ่งยึดตามตามมุมมองและการอภิปรายของ คาร์ล ทอมป์สัน (Carl Thompson) ที่อภิปรายไว้ในหนังสือ “*Travel Writing*” ของ Carl Thompson (2011) สามารถพิจารณาแบ่งตามลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทางไทยได้อยู่ 2 ลักษณะ คือ *หนึ่ง* ลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทางไทยด้านเนื้อหา พบว่าวรรณกรรมการเดินทางไทยนั้น

เป็นวรรณกรรมที่บันทึกจากประสบการณ์จริง, จุดมุ่งหมายของการเดินทางอาจมีหลายจุดประสงค์, วรรณกรรมการเดินทางเป็นรูปแบบหรือหนทางในการค้นหาบางสิ่งบางอย่าง, วรรณกรรมการเดินทางมักมีการให้รายละเอียดของการเดินทาง และวรรณกรรมการเดินทางมักเชื่อมโยงกับประเด็นการล่าอาณานิคม ลัทธิชาตินิยม ฯลฯ สอง ลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทางไทยด้านรูปแบบพบว่า การเขียนวรรณกรรมการเดินทางไทยมีความเป็นอัตวิสัย และวรรณกรรมการเดินทางไทยมีรูปแบบการเขียนที่หลากหลาย ส่วนลักษณะของวรรณกรรมการเดินทางที่นำเสนอทั้งในรูปเรื่องจริงและเรื่องแต่งในช่วงที่ศึกษาไม่ปรากฏวรรณกรรมการเดินทางที่เป็นเรื่องแต่ง ส่วนในระยะหลังวรรณกรรมการเดินทางที่เป็นเรื่องแต่งปรากฏวรรณกรรมประเภทไพรัชนิยายแต่อาจจำต้องพิจารณาว่าเป็นเรื่องที่มาจากประสบการณ์จริงหรือไม่ หรือเป็นเพียงเรื่องแต่งที่จินตนาการขึ้นมาเองเท่านั้น

6.1.2 การสืบสรรค์นิราศและจดหมายเหตุในฐานะวรรณกรรมการเดินทางของไทยจากการศึกษาพบว่าในประเด็น “ชนวรรณกรรมการเดินทางในยุคแรกเริ่มของไทย : วรรณกรรมแห่งการพลัดพราก” นั้นวรรณกรรมการเดินทางไทยในยุคแรกเริ่มนั้นเป็นวรรณกรรมที่มีเนื้อหาพรรณนาการพลัดพราก ซึ่งผู้แต่งวรรณกรรมจะแต่งเมื่อต้องเดินทางไกล ด้านขนบและธรรมเนียมในการแต่งผู้แต่งใช้ฉันทลักษณ์ประเภทโคลงในการแต่งนิราศ โดยโคลงนิราศจะขึ้นต้นด้วยบทประณามพจน์ ส่วนการบอกจุดมุ่งหมายในการแต่งหรือจุดมุ่งหมายในการเดินทางนั้นโคลงนิราศส่วนใหญ่ไม่ได้ระบุชัดเจนมากนักถึงจุดมุ่งหมายในการเดินทางต้องพิจารณาจากบริบทของเนื้อหาและบริบททางประวัติศาสตร์ โคลงนิราศมีการกล่าวชมธรรมชาติที่ได้เห็นเปรียบเทียบกับอารมณ์กวีหรือนางผู้เป็นที่รักและในโคลงนิราศบางเรื่องมีการนำความเศร้าเสียใจของกวีเปรียบกับการพลัดพรากจากกันของ พระ-นาง ในวรรณคดี ด้านเนื้อหาในวรรณกรรมส่วนใหญ่เป็นการกล่าวการพลัดพราก รำพึงรำพันถึงนางผู้เป็นที่รัก กวีมักใช้ธรรมชาติที่พบเห็นระหว่างการเดินทางเป็นกลอุบายเพื่อพรรณนาความรู้สึกของตนจนกลายเป็นขนบนิยมอย่างหนึ่งของการแต่งนิราศในยุคต่อ ๆ มา ส่วนสุนทรียะของการเดินทางในยุคแรกเริ่มนี้เป็นสุนทรียะที่เกิดจากสุนทรียรสของความเป็นวรรณกรรมการพลัดพรากและสุนทรียรสทางวรรณศิลป์

ส่วน “ขนบและนวลักษณ์ของวรรณกรรมการเดินทางไทยในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ถึงรัชกาลที่ 5 : ความนิยมในวรรณกรรมสัจนิยมกับวรรณกรรมนิราศ” พบว่า ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์มาถึงรัชกาลที่ 5 วรรณกรรมการเดินทางมีการสืบทอดขนบของวรรณกรรมนิราศมาจากสมัยอยุธยา กล่าวคือมีการคร่ำครวญถึงนางผู้เป็นที่รักโดยนำธรรมชาติที่พบเห็นมาเป็นกลอุบายในการพรรณนา ส่วนการสร้างสรรคใหม่มีการสร้างสรรค์ทั้งรูปแบบและเนื้อหา ในด้านรูปแบบเกิดวรรณกรรมประเภทกลอนนิราศ เป็นการนำกลอนเพลงยาวแบบชาวบ้านมาแต่งในรูปแบบวรรณกรรมแห่งการพลัดพรากมีการคร่ำครวญถึงนางผู้เป็นที่รัก ด้านเนื้อหาวรรณกรรมนิราศทั้งโคลงนิราศและกลอนนิราศมีความเป็นวรรณกรรมสัจนิยมมากขึ้นโดยเฉพาะกลอนนิราศ ความนิยมในวรรณกรรมสัจนิยมทำให้แต่ง

วรรณกรรมให้ความสำคัญต่อประสบการณ์การเดินทาง การผจญภัย สถานที่ใหม่ที่มีอยู่จริงที่ผู้เดินทางพบเห็น ด้านเนื้อหาให้การให้รายละเอียดของการเดินทางทั้งเส้นทาง พาหนะ ความเป็นอยู่ ผู้คน ประเพณีวัฒนธรรมที่ผู้เดินทางได้พบเห็น และด้านสุนทรียรสของวรรณกรรมการเดินทางในยุคนี้ นอกจากผู้อ่านจะได้รับสุนทรียรสทางวรรณศิลป์แล้วผู้อ่านยังได้รับสุนทรียรสของความเป็นวรรณกรรมสังนียมรวมถึงรสของการผจญภัยระหว่างเส้นทาง

ส่วน “ชนบและนวลักษณ์ของวรรณกรรมการเดินทางในช่วงรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 รัตนโกสินทร์ : อิทธิพลวรรณกรรมตะวันตกกับการเขียนการเดินทางไทยรูปแบบจดหมายเหตุ” จากการศึกษาพบว่า จดหมายเหตุถือเป็นนวลักษณ์ใหม่ของการเขียนวรรณกรรมการเดินทาง ซึ่งได้รับอิทธิพลวรรณคดีตะวันตกและปรากฏให้เห็นชัดเจนในสมัยรัชกาลที่ 4 และได้รับความนิยมอย่างมากในสมัยรัชกาลที่ 5 ด้วยรูปแบบวรรณกรรมที่เป็นร้อยแก้วด้านเนื้อหาของจดหมายเหตุจึงเป็นวรรณกรรมการเดินทางที่เนื้อหาสามารถอ่านเข้าใจง่าย เนื้อหาให้การให้รายละเอียดของการเดินทางอย่างละเอียด ทั้งพาหนะการเดินทาง ชีวิตความเป็นอยู่ การพบปะผู้คนต่างวัฒนธรรม การพบเห็นวัฒนธรรมใหม่ผ่านทัศนะของผู้เดินทาง ถือเป็นวรรณกรรมสังนียมที่เปิดโลกใหม่ให้แก่ผู้อ่านได้เป็นอย่างดี ส่วนในด้านสุนทรียสนั้นด้วยลักษณะของจดหมายเหตุบันทึกการเดินทางดังที่กล่าวมา สุนทรียสนของวรรณกรรมการเดินทางประเภทจดหมายเหตุจึงไม่ใช่สุนทรียสนที่เกิดจากรสของเสียงที่เกิดจากฉันทลักษณ์ประเภทร้อยกรอง แต่เป็นสุนทรียสนที่เกิดจากเนื้อหาสาระ ความเรื่อเล่าของการเดินทาง การท่องเที่ยวผจญภัย และความเป็นวรรณกรรมสังนียมที่มีความเป็นสารคดีคือให้ทั้งความรู้และความบันเทิงจากการอ่านเรื่องราวการเดินทาง ทำให้ผู้อ่านได้รับความรู้เกี่ยวกับเรื่องราวการเดินทางรับรู้ถึงการมีซึ่งสถานที่ใหม่ ๆ รวมทั้งรสของการผจญภัยที่เกิดจากการเดินทาง

6.1.3 ความสัมพันธ์ของวรรณกรรมการเดินทางกับบริบทสังคมไทย จากการศึกษาพบว่าในประเด็น “ความสัมพันธ์ของวรรณกรรมการเดินทางกับบริบททางเพศ” พบว่า นิราศเป็นวรรณกรรมที่มีการคร่ำครวญถึงนางผู้ที่จากมาซึ่งมีการใช้โวหารเปรียบเทียบและการอุปลักษณ์ธรรมชาติกับผู้หญิงอย่างแนบชิด แสดงให้เห็นว่าผู้ชายมองผู้หญิงไม่แตกต่างจากธรรมชาติซึ่งด้านหนึ่งผู้หญิงและธรรมชาติเป็นเครื่องสร้างความรื่นรมณ์ให้กับชาย แต่อีกด้านหนึ่งผู้หญิงเมื่อมีการเปลี่ยนสถานะเป็นเพศศักดิ์สิทธิ์ก็ส่งผลต่อการเดินทางที่ผู้เดินทางต้องให้ความเคารพ นอกจากนี้แล้วในวรรณกรรมนิราศและจดหมายเหตุยังแสดงให้เห็นว่าการเดินทางเป็นเรื่องของผู้ชายส่วนผู้หญิงถูกจำกัดพื้นที่ให้อยู่ในพื้นที่เมืองและรับรู้เรื่องราวการเดินทางผ่านเรื่องเล่าของผู้ชาย

ส่วนประเด็น “วรรณกรรมการเดินทางกับค่านิยมการเดินทางของสังคมไทย” พบว่า *ค่านิยมการเดินทางของชนชั้นปกครอง* ที่ปรากฏในวรรณกรรมการเดินทางนั้น ชนชั้นปกครองมีค่านิยมเดินทางออกนอกพระนครอยู่ 3 ค่านิยม คือ *หนึ่ง* การเดินไปเพนียดเพื่อคล้องช้าง *สอง* การไปสักการะพระพุทธรูปและสถานที่สำคัญทางศาสนา และ *สาม* การเดินทางเพื่อการศึกษา

สงครามและการจัดการเมืองขึ้น การเดินทางเหล่านี้ล้วนมีส่วนเกี่ยวข้องกับค่านิยม ความเชื่อที่สัมพันธ์กับพระราชอำนาจและความมั่นคงของรัฐ ส่วนค่านิยมการเดินทางของประชาชนทั่วไปนั้นประชาชนมีค่านิยมเดินทางไกล อยู่ 3 ค่านิยม คือ การเดินทางท่องเที่ยวแสวงบุญ การเดินเพื่อเยี่ยมญาติ และการเดินทางเพื่อค้นหาของวิเศษ

ในประเด็น “วรรณกรรมการเดินทางกับชนชั้นและชาติพันธุ์” พบว่า ผู้ที่เดินทางส่วนใหญ่จะเป็นชนชั้นปกครองและผู้คนในราชสำนัก เดินทางไปยังพื้นที่ต่าง ๆ ทั้งในราชอาณาจักรและนอกอาณาจักร ในส่วนของการเดินทางออกนอกพระนครไปยังพื้นที่ต่าง ๆ ทำให้ชนชั้นปกครองเกิดการพบเห็นและปฏิสัมพันธ์กับกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่อาศัยอยู่ภายในราชอาณาจักร ซึ่งชนชั้นปกครองได้มีการแสดงทัศนคติต่อการพบเห็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่ด้อยกว่าในลักษณะของผู้ที่มีอารยธรรมสูงกว่าโดยนำมาเปรียบเทียบกับวัฒนธรรมในวังและเมืองหลวงเป็นคู่เปรียบเทียบ โดยแสดงให้เห็นถึงความเป็นเมืองที่มีความเจริญและวัฒนธรรมที่ดงาม แตกต่างจากกลุ่มชาติพันธุ์ที่เปรียบเหมือนคนป่าผู้ด้อยวัฒนธรรม ส่วนการเดินทางไปยังประเทศเจ้าอาณานิคมตะวันตกที่ตนของชนชั้นปกครองสยาม ที่มีต่อประเทศตะวันตกนั้นชนชั้นนำสยามมองประเทศตะวันตกในฐานะประเทศที่มีความศิวิไลซ์ มีความก้าวหน้าทางวิทยาการกว่าประเทศทางตะวันออกแทบทุกด้าน เป็นประเทศต้นแบบที่ชนชั้นนำสยามเดินทางเพื่อไปศึกษาดูงานเพื่อเป็นแนวทางในการพัฒนาประเทศ

ส่วนในประเด็น “วรรณกรรมการเดินทางกับอุดมการณ์ของรัฐและการสร้างชาติ” พบว่าวรรณกรรมการเดินทางประเภทจดหมายเหตุในช่วงสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 สะท้อนให้เห็นถึงอุดมการณ์ของรัฐอย่างเห็นได้ชัด อิทธิพลของจักรวรรดินิยมอังกฤษและฝรั่งเศสส่งผลต่อสังคมวัฒนธรรมรวมถึงอุดมการณ์ของรัฐ ซึ่งอุดมการณ์หลักของรัฐในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 คือการนำพาประเทศให้รอดพ้นจากการตกเป็นเมืองขึ้นของลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก และการพัฒนาประเทศสู่ความเป็นศิวิไลซ์ ซึ่งในจดหมายเหตุระยะทางและพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบรมวงศานุวงศ์ สะท้อนถึงให้เห็นถึงความต้องการที่จะสร้างชาติให้มีความศิวิไลซ์ตามแบบเจ้าอาณานิคมตะวันตกอย่างชัดเจน โดยในจดหมายเหตุบันทึกการเดินทางทั้งในและนอกประเทศ แสดงให้เห็นถึงความพยายามทำความเข้าใจสภาพการณ์ภายในประเทศและความเจริญก้าวหน้าต่าง ๆ ของตะวันตกเพื่อนำมาพัฒนาประเทศให้ทันสมัย และส่วนสำคัญของวรรณกรรมการเดินทางประเภทจดหมายเหตุที่มีส่วนในการสร้างชาติ คือวรรณกรรมการเดินทางดังกล่าวมีส่วนทำให้ผู้มีส่วนในการบริหารแผ่นดินข้าราชการขุนนางเข้าใจสภาพการณ์ของประเทศผ่านจดหมายเหตุ ซึ่งมีส่วนต่อการตอบสนองนโยบายการพัฒนาประเทศของพระเจ้าอยู่หัวได้เป็นอย่างดี

ในประเด็น “วรรณกรรมการเดินทางกับอิทธิพลทางวัฒนธรรมของประเทศตะวันตก” พบว่า อิทธิพลทางวัฒนธรรมของประเทศตะวันตกถือได้ว่ามีอิทธิพลต่อวรรณกรรมการเดินทางและการท่องเที่ยวพักผ่อนแบบตะวันตก อิทธิพลทางวัฒนธรรมประเทศตะวันตกเริ่มเข้ามาในสยามในช่วงปลายรัชกาลที่ 3 โดยคณะมิชชันนารีได้นำวิทยาการและวัฒนธรรมต่าง ๆ เข้ามาด้วย และชัดเจนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อสยามเปิดประเทศต้อนรับชาวตะวันตกด้วยอิทธิพลทางการเมืองและเศรษฐกิจของประเทศเจ้าอาณานิคมตะวันตก การปฏิสัมพันธ์กับชาติตะวันตกในกิจกรรมต่าง ๆ ทำให้กลุ่มชนชั้นนำในสยามรับธรรมเนียมค่านิยมแบบตะวันตกหลายอย่างรวมทั้งวัฒนธรรมการท่องเที่ยว นอกจากนี้การเข้ามาของวิทยาการการพิมพ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งมีการพัฒนาเจริญรุ่งเรืองต่อเนื่องเรื่อยมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ส่งผลให้เกิดการพิมพ์หนังสือประเภทต่าง ๆ มีความหลากหลายมากขึ้น ในสมัยรัชกาลที่ 5 ชนชั้นปกครองนิยมบันทึกการเดินทางในรูปแบบจดหมายเหตุระยะทางเมื่อเดินทางไปกิจราชการและการท่องเที่ยว ในสมัยนี้มีการพิมพ์หนังสือวรรณกรรมการเดินทางประเภทนิราศและจดหมายเหตุการเดินทาง โดยจัดพิมพ์ขึ้นในโอกาสต่าง ๆ จำนวนมาก ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความนิยมในวรรณกรรมการเดินทางที่มากขึ้นด้วย

6.2 อภิปรายผล

การศึกษาวรรณกรรมประเภทวรรณกรรมการเดินทางถือได้ว่ายังมีผู้ที่ศึกษาน้อยอยู่ เนื่องจากการจัดประเภทวรรณกรรมวรรณคดีไทยไม่ได้จัดประเภทวรรณกรรมการเดินทางเป็นประเภทหนึ่งของวรรณกรรมอย่างชัดเจน ดังนั้นการจัดประเภทวรรณกรรมการเดินทางขึ้นใหม่และการศึกษาวรรณกรรมประเภทวรรณกรรมการเดินทางถือได้ว่าเป็นทางเลือกใหม่ในการศึกษาวรรณกรรมไทยอีกแนวทางหนึ่ง ซึ่งเมื่อกล่าวถึงวรรณกรรมการเดินทางในยุคแรกของไทย วรรณกรรมนิราศถือเป็นวรรณกรรมการเดินทางรูปแบบแรกและต่อมาจึงเกิดวรรณกรรมการเดินทางในรูปแบบจดหมายเหตุ ดังนั้นผู้วิจัยจึงได้ศึกษาวรรณกรรมนิราศและจดหมายเหตุการเดินทางตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์ในฐานะประเภทวรรณกรรมการเดินทางโดยไม่ได้ยึดตามรูปแบบอันทลักษณ์ในการประพันธ์ แต่การศึกษาจะยึดประเภทของวรรณกรรมการเดินทางเป็นหลักใหญ่ซึ่งจะทำให้การศึกษาวรรณกรรมในกลุ่มนี้มีความต่อเนื่อง ทำให้เห็นพัฒนาการของรูปแบบวรรณกรรมที่หลากหลายที่ใช้ในการเขียนวรรณกรรมการเดินทาง และความหลากหลายของเนื้อหาวรรณกรรมการเดินทางไทย ซึ่งถ้าพิจารณาวรรณกรรมไทยในกลุ่มวรรณกรรมการเดินทางยุคแรก ๆ วรรณกรรมประเภทนิราศแท้ถือเป็นรูปแบบวรรณกรรมการเดินทางยุคแรกของไทยและค่อยเกิดรูปแบบของจดหมายเหตุบันทึกการเดินทางขึ้นในยุคต่อมา และขยายสู่วรรณกรรมรูปแบบสารคดีและบันทึกการเดินทางในรูปแบบต่าง ๆ เกิดขึ้นในยุคหลังของการศึกษาวิจัย

การศึกษาครั้งนี้มีข้อค้นพบสำคัญที่น่าสนใจที่จะนำมาอภิปรายอยู่สองประเด็นใหญ่ คือ หนึ่งลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทางและวรรณกรรมการเดินทางไทย และ สอง รูปแบบขนบพัฒนาการและความสัมพันธ์ของวรรณกรรมการเดินทางกับบริบทสังคมวัฒนธรรมไทย ดังนี้

หนึ่ง “ลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทางและวรรณกรรมการเดินทางไทย” วรรณกรรมการเดินทางถือเป็นวรรณกรรมประเภทหนึ่งที่มีลักษณะเฉพาะและมีความน่าสนใจอย่างมาก ในกลุ่มนักวรรณคดีตะวันตกมีการอภิปรายถึงงานประเภทนี้อย่างน่าสนใจ ซึ่ง Carl Thompson (2011) ได้กล่าวถึง มุมมองของนักวรรณคดีตะวันตกที่กล่าวถึงประเภท และรูปแบบ เนื้อหาในงานในกลุ่มนี้ ซึ่งแสดงให้เห็นว่างานในกลุ่ม “Travel writing” เป็นงานเขียนที่มีการผสมผสานรูปแบบและองค์ประกอบของงานเขียนหลายประเภทเข้าด้วยกัน สามารถนำเสนอในรูปแบบวรรณกรรมได้หลากหลายรูปแบบ เช่น สารคดี จดหมาย นวนิยาย บทกวีเกี่ยวกับการเดินทาง ฯลฯ ผู้เขียนมีอิสระในการนำเสนองานได้อย่างอิสระ หากพิจารณาด้านเนื้อหาในวรรณกรรมการเดินทางจะพบเนื้อหาที่มีลักษณะร่วมกัน คือ เป็นเรื่องเล่าจากการเดินทาง ผู้เล่าเรื่องออกจากบ้านหรือค้นหาเป้าหมายที่เฉพาะเจาะจงบางอย่างหรืออื่น ๆ โดยทั่วไปมักเป็นแสวงหาบางสิ่งบางอย่าง เช่น การเดินทางแสวงบุญ การผจญภัย การเปิดประสบการณ์ใหม่ ๆ การท่องเที่ยวโลกกว้าง การสำรวจ และการตรวจเยี่ยมอาณานิคม อาจมีการให้รายละเอียดเส้นทาง แผนที่ ผู้คน วัฒนธรรมประเพณี และมีการแทรกภาพตารางและสัญลักษณ์ เป็นต้น นอกจากนี้แล้ววรรณกรรมการเดินทางยังมีความใกล้ชิดกับเรื่องของอัตลักษณ์วัฒนธรรมของผู้คน ชาติพันธุ์ เพศ ชนชั้น ลัทธิอาณานิคม ความคิดของศูนย์กลางและความเป็นชายขอบ ซึ่งถูกนำเสนอผ่านสายตาของนักเดินทางที่ย่อมถูกคัดสรร (selective) และปั้นแต่ง (fictive) ในระดับหนึ่ง

จากแนวคิดดังกล่าวมา และจากการอภิปรายในหนังสือ “Travel Writing” ของ Carl Thompson (2011) และหนังสือเรื่อง “The Norton Book of Travel” ของ Fussell Paul (1987) และ “Tourists with Typewriters: Critical Reflection on Contemporary Travel Writing” ของ Pattick Hollan and Graham Huggan (1998) รวมทั้งความหมายของวรรณกรรมการเดินทางในทัศนะนักวิชาการต่างชาติและนักวิชาการไทย อาจสามารถสรุปลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทาง ออกเป็น 2 ลักษณะใหญ่ คือ ลักษณะด้านเนื้อหา และลักษณะด้านรูปแบบคือ **ลักษณะด้านเนื้อหาของวรรณกรรมการเดินทาง** มีลักษณะสำคัญด้านเนื้อหา คือ วรรณกรรมการเดินทางเป็นบันทึกจากประสบการณ์จริง, จุดมุ่งหมายของการเดินทางอาจมีหลายจุดประสงค์, วรรณกรรมการเดินทางเป็นรูปแบบหรือหนทางในการค้นหาบางสิ่งบางอย่าง, วรรณกรรมการเดินทางมักมีการให้รายละเอียดของการเดินทาง และวรรณกรรมการเดินทางมักเชื่อมโยงกับประเด็นการล่าอาณานิคม การพลัดถิ่น ลัทธิชาตินิยม ฯลฯ ส่วน **ลักษณะสำคัญด้านรูปแบบของวรรณกรรมการเดินทาง** มีลักษณะสำคัญ คือ

การเขียนวรรณกรรมการเดินทางเป็นอัตวิสัย, วรรณกรรมการเดินทางมีรูปแบบการเขียนที่หลากหลาย , วรรณกรรมการเดินทางนำเสนอทั้งในรูปเรื่องจริงและเรื่องแต่ง

จากแนวคิดเกี่ยวกับลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทางดังกล่าวเมื่อนำวรรณกรรมนิราศและจดหมายเหตุการเดินทางของไทยมาเปรียบเทียบจะเห็นว่า มีลักษณะสำคัญตรงกับลักษณะสำคัญของวรรณกรรมการเดินทางเพียงแต่ในส่วนของลักษณะของวรรณกรรมการเดินทางที่นำเสนอทั้งในรูปเรื่องจริงและเรื่องแต่งในช่วงที่ศึกษาไม่ปรากฏวรรณกรรมการเดินทางที่เป็นเรื่องแต่ง ส่วนในระยะหลังวรรณกรรมการเดินทางที่เป็นเรื่องแต่งปรากฏวรรณกรรมประเภทไพรีขนิยายแต่อาจจำต้องพิจารณาว่าเป็นเรื่องที่มาจากประสบการณ์จริงหรือไม่ หรือเป็นเพียงเรื่องแต่งที่จินตนาการขึ้นมาเองเท่านั้น ดังนั้นวรรณกรรมนิราศของไทยจึงถือได้ว่าเป็นวรรณกรรมการเดินทางรูปแบบแรกของวรรณกรรมการเดินทางไทยและเกิดรูปแบบวรรณกรรมการเดินทางประเภทจดหมายเหตุเกิดขึ้นตามมาในยุคต่อมา ซึ่งวรรณกรรมการเดินทางทั้งนิราศและจดหมายเหตุในช่วงที่ศึกษาสะท้อนให้เห็นถึงมโนทัศน์ของผู้แต่งหรือผู้เดินทางมีต่อการเดินทาง โดยมีมโนทัศน์ต่าง ๆ แตกแตกต่างกันไป คือ การเดินทางคือการแสวงหาความหลุดพ้น การเดินทางคือการหาความหมาย การเดินทางคือการเรียนรู้ การเดินทางคือการเยียวยาจิตใจ การเดินทางคือการหาความรื่นรมย์จากธรรมชาติ การเดินทางคือการพิสูจน์ตัวตน และการเดินทางคือหน้าที่ที่ต้องรับผิดชอบ มโนทัศน์ดังกล่าวเป็นสิ่งที่อยู่ในความคิดของผู้เดินทางที่มีต่อการเดินทางนอกเหนือจากวัตถุประสงค์ของการเดินทางในแต่ละครั้ง

ลักษณะสำคัญด้านเนื้อหาของวรรณกรรมการเดินทางประเด็นหนึ่งที่น่าสนใจ คือ วรรณกรรมการเดินทางที่มักเชื่อมโยงกับประเด็นการล่าอาณานิคม การปลัดถิ่น ลัทธิชาตินิยม ฯลฯ ปรากฏให้เห็นเด่นชัดในวรรณกรรมการเดินทางประเภทจดหมายเหตุของไทย ซึ่งจักรวรรดินิยมตะวันตกและอิทธิพลทางวัฒนธรรมส่งผลให้เกิดวรรณกรรมการเดินทางประเภทจดหมายเหตุและส่งผลให้ชนชั้นปกครองต้องเดินทางทั้งภายในราชอาณาจักร และต้องเดินไกลข้ามทวีปไปถึงศูนย์กลางประเทศมหาอำนาจตะวันตก โดยเฉพาะการเดินทางของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์เดินทางทั้งในและนอกประเทศตลอดรัชกาล ซึ่งถือว่าพระองค์เป็นผู้นำพาประเทศให้รอดพ้นจากการล่าอาณานิคม นอกจากนี้การเดินทางของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบรมวงศานุวงศ์ตลอดจนขุนนางที่เชื่อมโยงกับการล่าอาณานิคมยังส่งผลให้เกิดวรรณกรรมการเดินทางในรูปแบบจดหมายเหตุจำนวนมากหรืออาจกล่าวได้ว่าเป็นรัชสมัยที่เกิดวรรณกรรมการเดินทางประเภทจดหมายเหตุการเดินทางมากที่สุดเท่าที่เคยมีมาและได้รับความนิยมนิยามตีพิมพ์เป็นรูปเล่มหนังสือในช่วงเวลาต่อมา

นอกจากนี้แล้วลักษณะเฉพาะประการหนึ่งของวรรณกรรมการเดินทางไทยในช่วงที่ศึกษา คือ เรื่องราวการเดินทางส่วนใหญ่อยู่ในโลกและเรื่องเล่าของความเป็นชาย อีกทั้งการเดินทางในสมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังเป็นเรื่องที่มีความยากลำบาก ต้องเดินทางฝ่าเผชิญธรรมชาติที่ยิ่งใหญ่ การเดินทางจึงเป็นเรื่องที่ทำลายต่อความเป็นชาย ถือเป็นกาพิสูจน์ความเป็นชาย เป็นการพิสูจน์ศักยภาพ รวมถึงการเป็นผู้พิชิตธรรมชาติที่ยิ่งใหญ่ ซึ่งทออดด์ ดับบลิว รีเซอร์ (Todd w. Reeser) (อ้างอิงมาจาก จิรัฏฐ์ เฉลิมแสนยากร, 2559) มองว่าความเป็นชายคืออุดมการณ์อย่างหนึ่ง ประกอบขึ้นจาก 4 องค์ประกอบหลักที่มีความเกี่ยวข้องและสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกัน ได้แก่ ภาพลักษณ์ (image) คือภาพภายนอก ลักษณะทางกายภาพของผู้ชายทั้งเรือนร่างและการแต่งกาย เป็นต้น สอง ตำนานหรือเรื่องเล่า (myth) ที่มาสนับสนุนภาพลักษณ์ซึ่งถูกสร้างขึ้นจนทำให้ความเป็นชายมีลักษณะสากล เช่น ความเป็นชายในฐานะนักรบ เป็นต้น สาม คือ วาทกรรม (discourse) ที่ผลิตซ้ำจากทั้งสถาบันในสังคมและในระดับปัจเจกบุคคล ทั้งภาษาพูดและภาษาเขียน ดังเช่น วาทกรรมความเป็นชายที่ถูกผลิตสร้างจากรัฐผ่านแบบเรียนที่วางรูปแบบวิถีทางของเพศชายที่จะต้องมีความเข้มแข็ง เพื่อเป็นกำลังหลักของครอบครัวหรือของชาติ วาทกรรมดังกล่าวจะเกิดผลสัมฤทธิ์ได้ต้องเกิดจากองค์ประกอบที่ สี่ คือ การนำไปใช้หรือนำไปปฏิบัติ (perform/act) เพราะผู้ชายที่ต้องการความเป็นชายต้องแสดงออกตามภาพลักษณ์หรือวาทกรรมที่ถูกสร้างขึ้นมา

สอง “พัฒนาการและความสัมพันธ์ของวรรณกรรมการเดินทางกับบริบทสังคมวัฒนธรรมไทย” วรรณกรรมการเดินทางไทยปรากฏเด่นชัดในสมัยกรุงศรีอยุธยาและมีการสืบสรรค์เรื่อยมาตามลำดับในยุคต่อมา คำว่า “การสืบสรรค์” ตรงกับคำในภาษาอังกฤษว่า “Creative Perpetuation” หมายถึง การทำให้เห็นผลวัตของการสืบทอด ซึ่งไม่ใช่เพียงการสืบทอดเท่านั้นแต่ได้นำมาสร้างใหม่ด้วย คำว่า “สืบ” ตัดคำมาจาก “สืบทอด” หมายถึง การรับมรดกมาจากอดีต หรือการรับช่วงต่อ ๆ กันมา ส่วนคำว่า “สรรค์” ตัดคำมาจาก “สร้างสรรค์” หมายถึงการสร้างสรรค์ในกระบวนการสืบทอดดังกล่าว (นิตยา แก้วคัลณนา, 2551) การศึกษาการสืบสรรค์นั้นต้องเข้าใจ “ขนบทางวรรณคดี” (literary convention) ที่หมายถึง แบบแผนที่ยึดถือปฏิบัติกันมาเสียก่อน เมื่อศึกษาขนบทางวรรณคดีแล้วถึงจะสามารถเปรียบเทียบให้เห็นถึง “นวลักษณ์” (Novelty Innovation) ที่หมายถึงการสร้างแบบแผนทางวรรณคดีขึ้นใหม่ที่เกิดจากรากฐานความคิดเดิมแล้วแปรรูปพัฒนาไปสู่ลักษณะใหม่ที่ดีกว่าเดิม หรืออาจจะเกิดจากจากความคิดสร้างสรรค์ใหม่ของผู้แต่งที่สรรค์สร้างขึ้นเอง นำไปสู่สิ่งที่เรียกว่า “การสืบสรรค์” (Creative Perpetuation) ซึ่งเป็นกระบวนการสืบทอดและสร้างสรรค์สิ่งใหม่ที่นำรากฐานเดิมมาถักทอเป็นตัวบทใหม่อย่างต่อเนื่องและมีความเป็นพลวัต (นิตยา แก้วคัลณนา, 2551)

ยุคแรกของวรรณกรรมการเดินทางเป็นวรรณกรรมประเภทนิราศ เกิดขึ้นในสมัยอยุธยา นิราศในยุคแรกใช้ฉันทลักษณ์ประเภทโคลงในการแต่ง เป็นวรรณกรรมการเดินทางที่มุ่งเน้นในแง่ ศิลปะการแต่งวรรณกรรม มุ่งเสพสุนทรียะทางเสียงและอารมณ์เป็นสำคัญมากกว่าการเป็นเรื่องเล่า ของนักเดินทางหรือนักผจญภัยเชิงสังคมนิยม การพรรณนารายละเอียดของการเดินทางนั้นเนื้อหาและ การพรรณนาการเดินทางมีลักษณะเด่นอยู่ที่การคร่ำครวญ การอาลัยอาวรณ์ถึงผู้ที่จากมา ส่วนการให้ รายละเอียดต่าง ๆ ของการเดินทาง เช่น เส้นทาง พาหนะ การดำรงชีวิตขณะเดินทาง รวมถึงการ แทรกทัศนะนั้นในโคลงนิราศการเดินทางยุคนี้ปรากฏว่ามีการให้รายละเอียดเส้นทาง พาหนะอยู่บ้าง แต่ไม่ได้ให้รายละเอียดโดยตรงและชัดเจนมากนัก

การแต่งวรรณกรรมนิราศปรากฏการใช้โคลงเป็นหลักในการแต่งเรื่อยมาตลอดสมัยกรุง ศรีอยุธยา จนมาถึงในช่วงปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาปรากฏว่ามีการนำฉันทลักษณ์กลอนเพลงยาวที่เป็น ฉันทลักษณ์แบบชาวบ้านมาใช้ในการแต่งนิราศทำให้เกิดการผสมกันระหว่างธรรมเนียมการแต่งโคลง นิราศในยุคแรกผสมผสานกับธรรมเนียมของกลอนเพลงยาว กล่าวคือ เกิดการผสมผสานกันระหว่าง การพรรณนาการพลัดพรากความอาลัยอาวรณ์ที่มีต่อผู้ที่จากมาซึ่งรับขนบนี้มาจากวรรณกรรมนิราศ ประเภทโคลงในสมัยกรุงศรีอยุธยาผสมผสานกับวรรณกรรมชาวบ้านหรือวรรณกรรมประชาชน ประเภทกลอนเพลงยาวเชิงสังวาส เนื้อหาการพรรณนาจึงมีลักษณะของการพรรณนาความคิดถึงของ กวีที่มีต่อหญิงคนรักในขณะเดียวกันก็รับประเพณีเพลงยาวแบบฝากรักแฝงอยู่ โดยมีการฝากรักหรือ รำลึกถึงความเก๋าระหว่างตนกับคนรักเหมือนเพลงยาวทั่วไปในตอนเริ่มต้นเรื่อง ดังที่ นิธิ เอียวศรีวงศ์ กล่าวว่าในปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาเมื่อการแต่งเพลงยาวแพร่หลายขึ้นเพลงยาวได้พัฒนาการแต่งเพื่อ ฝากรักแบบประชาชนใช้ในเพลงไปสู่การใช้เพลงยาวเพื่อพรรณนาการเดินทาง เป็นจดหมายเหตุ ระยะทาง หรืออาจใช้กลอนเพลงยาวในการเขียนจดหมายเหตุเหตุการณ์ที่สำคัญบางอย่างในชีวิต ผู้เขียน ซึ่งการรับเอาฉันทลักษณ์ประเภทกลอนเพลงยาวมาใช้ในการแต่งนิราศทำให้เกิดการ เปลี่ยนแปลงในด้านรูปแบบและเนื้อหาในวรรณกรรมนิราศในยุคต่อมา

ด้วยความที่วรรณกรรมนิราศเป็นวรรณกรรมที่คร่ำครวญถึงนางผู้เป็นที่รัก ความสัมพันธ์ ของวรรณกรรมกับบริบททางเพศจึงเด่นชัด จะเห็นได้ว่านิราศเป็นวรรณกรรมที่มีการคร่ำครวญถึง นางผู้ที่จากมาซึ่งมีการใช้โวหารเปรียบเทียบและการอุปลักษณ์ธรรมชาติและผู้หญิงอย่างแนบชิด แสดงให้เห็นว่าผู้ชายมองผู้หญิงไม่แตกต่างจากธรรมชาติซึ่งด้านหนึ่งผู้หญิงและธรรมชาติเป็นเครื่อง สร้างความรื่นรมย์ให้กับชาย แต่อีกด้านหนึ่งผู้หญิงเมื่อผู้หญิงเปลี่ยนสถานะเป็นเพศศักดิ์สิทธิ์ก็ส่งผล ต่อการเดินทางที่ผู้เดินทางต้องให้ความเคารพ นอกจากนี้แล้วในวรรณกรรมการเดินทางในสมัยอยุธยา ถึงสมัยรัชการที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์ การเดินทางและเรื่องราวการเดินทางยังจำกัดอยู่เฉพาะในพื้นที่ ของบุรุษ ซึ่งสะท้อนถึงบทบาททางเพศได้เป็นอย่างดี การเดินทางจึงเป็นเฉพาะเรื่องของบุรุษเพียง เท่านั้น ดังนั้นเรื่องเล่าจากการเดินทางจึงเป็นเรื่องเล่าที่ผ่านสายตาของความเป็นชาย ส่วนผู้หญิงถูก

จำกัดเพียงแคในพื้นที่เมืองเพราะการเดินทางในความเป็นชายยังถือเป็นเรื่องที่ต้องฝ่าฟันอุปสรรคต่าง ๆ มีความอันตรายไม่เหมาะสมกับสตรี หรือถ้าสตรีได้ร่วมเดินทางส่วนใหญ่จะไปในฐานะของข้าราชการบริวารคอยติดตามรับใช้ และมีบุรุษคอยดูแลให้ความปลอดภัยในการเดินทางครั้งนั้น ๆ ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นการเดินทางท่องเที่ยวของชนชั้นปกครองตามสถานที่และโอกาสต่าง ๆ ดังนั้นการรับรู้ถึงการเดินทาง และการมีอยู่ของสถานที่ใหม่ ผู้คน วัฒนธรรมที่แตกต่างของสตรี จึงเป็นการรับรู้ผ่านเรื่องเล่าของความเป็นชายซึ่งตัววรรณกรรมการเดินทางซึ่งย่อมมีการคัดสรร (selective) และปั้นแต่ง (fictive) อยู่ในระดับหนึ่งเพื่อสนับสนุนความเป็นชายที่สมบูรณ์แบบตามค่านิยมของไทย

ในสมัยกรุงธนบุรีกลอนนิราศกวางตุ้งหรือนิราศพระยานุกภาพไปเมืองจีนถือเป็นกลอนนิราศเรื่องแรกที่เป็นเรื่องเล่าของนักเดินทางหรือนักผจญภัยเชิงสัจนิยม เนื้อหามีการพรรณนารายละเอียดต่าง ๆ ของการเดินทาง ตั้งแต่ก่อนเดินทาง ระหว่างเดินทางจนถึงจุดหมายปลายทางที่เดินทางไปถึง มีการกล่าวถึงตำนาน พิธีกรรม สิ่งที่พบเห็นระหว่างเดินทาง การผจญภัยในทะเล รวมถึงสภาพความเป็นอยู่ของผู้คน ซึ่งวัฒนธรรมประเพณีที่ผู้เดินทางได้พบเห็นนั้นได้ถูกนำเสนอผ่านสายตาของนักเดินทางในฐานะผู้มาเยือนสถานที่ที่แตกต่างจากวัฒนธรรมเดิม นิราศกวางตุ้งจึงถือเป็นการเริ่มต้นวรรณกรรมการเดินทางที่มีจุดประสงค์เพื่อบันทึกเรื่องราวการเดินทางที่แท้จริงเรื่องแรกของวรรณกรรมการเดินทางที่ใช้กลอนเพลงยาวในการแต่ง นอกจากนี้แล้วกลอนนิราศกวางตุ้งยังมีลักษณะของจดหมายเหตุระยะทาง ดังที่ ยูพร แสงทักษิณ (2554) กล่าวว่านิราศกวางตุ้งเป็นจดหมายเหตุที่เหลือเพียงฉบับเดียวที่กล่าวถึงทูตไทยไปเมืองจีน นิราศเรื่องนี้มีลักษณะพิเศษแตกต่างจากนิราศที่แต่งกันมาก่อนหน้านี้ เน้นการให้ข้อเท็จจริงของการเดินทางมากกว่าจินตนาการคร่ำครวญถึงนางดังขนบของวรรณกรรมนิราศที่ผ่านมา แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการของการแต่งนิราศและได้มีกวีอื่นได้ยึดถือเป็นแบบอย่าง เช่น หม่อมราชวงศ์ยี่แย่งนิราศลอนดอน และจากที่กล่าวมาอาจกล่าวได้ว่ากลอนนิราศกวางตุ้งได้สืบสรรค์การแต่งนิราศที่พัฒนามาจากนิราศกลอนเพลงยาวและโคลงนิราศที่เป็นวรรณกรรมที่ใช้แต่งเมื่อมีการเดินทาง แต่ในขณะเดียวกันก็มีการสร้างสรรค์เนื้อหาใหม่ในลักษณะของความเป็นจดหมายเหตุระยะทาง ความเป็นสัจนิยมของเนื้อหามากกว่าการจินตนาการคร่ำครวญถึงนางดังนิราศที่ผ่านมา

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นวรรณกรรมการเดินทางประเภทนิราศได้รับความนิยมในการแต่งวรรณกรรมเมื่อมีการเดินทาง ซึ่งฉันทลักษณ์ในการแต่งมีปรากฏทั้งโคลงนิราศและกลอนนิราศ ในส่วนโคลงนิราศนั้นปรากฏว่าโคลงนิราศยังรักษาขนบธรรมเนียมในการแต่งวรรณกรรมการเดินทางประเภทโคลงนิราศสืบต่อมา กล่าวคือ มีการคร่ำครวญ อาลัยอาวรณ์ถึงคนรัก เชื้อมโยงสถานที่หรือสภาพแวดล้อมที่พบเห็นนำมาเปรียบเทียบและอ้างอิงกล่าวถึงนางผู้เป็นที่รักตามขนบการแต่งนิราศแบบเดิม แต่สิ่งที่กวีสร้างสรรค์มากขึ้น คือ มีโคลงนิราศหลายเรื่องที่มีการพรรณนารายละเอียดของการเดินทางที่บรรยายรายละเอียดมากขึ้น ตามรสนิยมของผู้เสพวรรณกรรม

การเดินทางที่เปลี่ยนไปสู่การเสพรสการเดินทางท่องเที่ยวผจญภัย ความต้องการรับรู้ถึงสถานที่ วัฒนธรรมใหม่ ซึ่งตัวอย่างโคลงนิราศที่เห็นได้อย่างชัดเจนที่ให้รสของการเดินทางผจญภัย คือ โคลงนิราศสุพรรณ ของสุนทรภู่ แต่งในสมัยรัชกาลที่ 3 (แต่โคลงนิราศบางเรื่องก็ยังมียึดขนบการแต่งโคลงนิราศแบบเดิมอยู่ เช่น การแต่งโคลงนิราศ ของ นายนริทรธิเบศร์ เป็นต้น)

ส่วนกลอนเพลงยาวนิราศในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้นถือว่าได้รับความนิยมในหมู่ประชาชน กลุ่มชนชั้นกษัตริย์ ตลอดจนราชสำนัก กลอนเพลงยาวนิราศในยุคนี้มีการสืบทอดลักษณะของกลอนเพลงยาวและความเป็นวรรณกรรมนิราศแบบเดิม คือ มีการนำประเพณีเพลงยาวแบบฝากรักมีการฝากรักหรือรำลึกถึงความเก๋าระหว่างตนกับคนรักเหมือนเพลงยาวทั่วไปในตอนเริ่มต้นเรื่อง จากนั้นก็รำพึงถึงความอาลัยของตนที่ต้องจากหญิงคนรักไปตามชนบของนิราศแบบเดิม มีการนำธรรมชาติตลอดเส้นทางที่พบเห็นเป็นวัสดุอุปกรณ์ในการแต่งพรรณนาโดยการเชื่อมโยงถึงนางผู้เป็นที่รักบ้างในบางโอกาส ด้วยลักษณะเช่นนี้จึงขาดไม่ได้ที่จะต้องกล่าวถึงสิ่งแวดล้อมตลอดเส้นทาง รวมถึงสถานที่ต่าง ๆ ที่เดินทางผ่านถือเป็นการให้รายละเอียดสภาพแวดล้อมของเส้นทางได้เป็นอย่างดี แต่ลักษณะสำคัญของกลอนเพลงยาวในยุคนี้ คือ มีการพรรณนารายละเอียดของการเดินทางมากกว่าการพรรณนาคำครวญถึงนางผู้เป็นที่รักแต่ยังคงกล่าวถึงนางผู้เป็นที่รักตามขนบของวรรณกรรมนิราศทำให้กลอนนิราศมีลักษณะของบันทึกรการเดินทางที่เป็นวรรณกรรมเชิงสำนึกนิยมที่ได้รับความนิยมในยุคนี้ ซึ่งกลอนนิราศของสุนทรภู่ เป็นตัวอย่างที่ชัดเจนที่ได้รับความนิยมและมีความเด่นชัดถึงความเป็นวรรณกรรมการท่องเที่ยวผจญภัยเชิงสำนึกนิยม ดังที่ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2555) ได้ให้ข้อคิดเห็นว่า ต้นรัตนโกสินทร์ได้ผลิตรวมวรรณกรรมที่มีลักษณะเพื่อการอ่านอย่างมาก จะเห็นได้ว่าวรรณกรรมในต้นรัตนโกสินทร์เป็นวรรณกรรมที่ง่ายต่อการอ่านของคนทั่วไปที่มีความรู้หนังสือไม่มาก มีความง่ายทั้งคำศัพท์ที่ใช้และรูปแบบคำประพันธ์ นิราศกึ่งเพลงยาวจำนวนมากที่แต่งในยุคนี้เล่าเรื่องการเดินทางที่ง่ายแก่การเข้าใจ มีเกร็ดของการเดินทางและมุกตลกต่าง ๆ ให้แก่ผู้อ่านได้สนุกสนาน วรรณกรรมการเดินทางของสุนทรภู่ จึงได้รับความนิยมในการอ่านเพื่อเปิดประสบการณ์ในการเดินทางของผู้คนที่ต้องการเดินทางและผู้คนที่ไม่สามารถเดินทางให้รับรู้เรื่องราวและประสบการณ์การเดินทางมากขึ้น โดยนิราศสมัยใหม่สนใจประสบการณ์ที่เป็นจริงไม่น้อยกว่าการแสดงกวีโวหารรำพันความรัก ในขณะที่นิราศแบบเก่าเกือบไม่ให้ความสำคัญกับประสบการณ์จริงเช่นนี้เลย

นอกจากนี้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2555) กล่าวถึงลักษณะของนิราศใหม่ว่า ความสนใจต่อประสบการณ์ที่เป็นจริงในนิราศใหม่ได้รับความนิยมกว้างขวางขึ้นโดยเฉพาะจากการแพร่หลายของงานสุนทรภู่ นับเป็นส่วนหนึ่งของความสนใจต่อสำนึกนิยมที่ครอบงำวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์เพิ่มขึ้น ในขณะเดียวกันก็เกิดเนื่องจากการขยายตัวของขอบข่ายของชีวิตกระฎุมพีซึ่งทำให้รู้ว่ามิมีสถานที่ซึ่งมีอยู่จริงอีกมากมายที่ตนเคยได้ยินหรือได้ไปมา เกิดความอยากรู้อยากเห็นเกี่ยวกับสถานที่เหล่านั้นใน

เชิงเป็นจริง ไม่ใช่บรรยายถึงเป็นเชิงเปรียบด้วยวรรณศิลป์อย่างที่เคยทำในนิราศแบบเก่า ด้วยเหตุนี้สุนทรียะของวรรณกรรมการเดินทางประเภทโคลงนิราศและกลอนนิราศในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นถึงรัชกาลที่ 5 จึงมีลักษณะที่เปลี่ยนแปลงไปสู่วรรณกรรมที่ให้สุนทรียะแก่ผู้เสพวรรณกรรมอยู่ 2 ลักษณะ คือสุนทรียะที่เกิดจากความเป็นวรรณกรรมการพลัดพรากและความเป็นเพลงยาวแบบฝากรักที่มุ่งเน้นรสของอารมณ์ความรู้สึก และสุนทรียะที่เกิดจากเรื่องราวของการเดินทาง มีความเป็นวรรณกรรมเชิงสัจนิยมมากขึ้นผู้อ่านได้รับสุนทรียรสจากการอ่านเนื้อหาที่เป็นเรื่องเล่าจากการเดินทางที่เล่าถึงประสบการณ์ที่แปลกใหม่ที่ไม่เคยพบเห็น ซึ่งมีส่วนกระตุ้นให้เกิดการเดินทางเมื่อถึงเวลาและโอกาสที่พร้อม

ข้อสังเกตสำคัญประการหนึ่งเกี่ยวกับฉันทลักษณ์และการใช้ภาษา คือ ฉันทลักษณ์ประเภทกลอนมีบังคับฉันทลักษณ์ที่ไม่ซับซ้อนเท่าฉันทลักษณ์ประเภทโคลง ทำให้กวีสามารถเล่าเรื่องบรรยายรายละเอียดต่าง ๆ ของการเดินทางรวมถึงการแทรกทัศนะต่อสิ่งที่พบเห็น รวมถึงการสร้างสรรค์กระบวนการกลอนให้เกิดความน่าตื่นตึ่ง ให้รสของการเดินทางท่องเที่ยวผจญภัยได้ง่ายกว่าฉันทลักษณ์ประเภทโคลง นอกจากนี้แล้วการใช้ภาษาในวรรณกรรมประเภทกลอนเป็นภาษาที่เข้าใจง่ายมีศัพท์แสงที่ไม่ยากต่อการเข้าใจซึ่งผู้อ่านสามารถเข้าใจความหมายได้ง่ายกว่าวรรณกรรมประเภทโคลงที่มีการใช้ศัพท์แสงที่ยากแก่การเข้าใจของประชาชนทั่วไป ดังที่ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2555) ได้ให้ข้อคิดเห็นว่า ต้นรัตนโกสินทร์ได้ผลิตวรรณกรรมที่มีลักษณะเพื่อการอ่านอย่างมาก จะเห็นได้ว่าวรรณกรรมในต้นรัตนโกสินทร์เป็นวรรณกรรมที่ง่ายต่อการอ่านของคนทั่วไปที่มีความรู้หนังสือไม่มากมีความง่ายทั้งคำศัพท์ที่ใช้และรูปแบบคำประพันธ์ นิราศกึ่งเพลงยาวจำนวนมากที่แต่งในยุคนี้เล่าเรื่องการเดินทางที่ง่ายแก่การเข้าใจ มีเกร็ดของการเดินทางและมุกตลกต่าง ๆ ให้แก่ผู้อ่านได้สนุกสนานโดยเฉพาะนิราศของสุนทรภู่ ที่ได้รับความนิยมในการอ่านเพื่อเปิดประสบการณ์ในการเดินทางของผู้คน ซึ่งนิราศสมัยใหม่สนใจประสบการณ์ที่เป็นจริงไม่น้อยกว่าการแสดงกวีโวหารรำพันความรัก ในขณะที่นิราศแบบเก่าเกือบไม่ให้ความสำคัญกับประสบการณ์จริงเช่นนี้เลย

ส่วนค่านิยมการเดินทางของสังคมไทย ซึ่งถ้าพิจารณาวรรณกรรมการเดินทางในช่วงที่ศึกษาจะพบค่านิยมการเดินทางของผู้คน 2 กลุ่ม คือ ชั้นชนปกครองและประชาชนทั่วไป ค่านิยมการเดินทางของชนชั้นปกครองที่ปรากฏในวรรณกรรมนั้นทำให้เห็นว่าชนชั้นปกครองจะเดินทางออกนอกพระนครอยู่ 3 ค่านิยมหลัก คือ หนึ่ง การเดินทางไปเพินียดเพื่อคล้องช้าง สอง การไปสักการะพระพุทธรูปที่สระบุรีและสถานที่สำคัญทางศาสนา และ สาม การเดินทางเพื่อการศึกษาสงครามและการจัดการเมืองขึ้น การเดินทางเหล่านี้ล้วนมีส่วนเกี่ยวข้องกับค่านิยม ความเชื่อ ที่สัมพันธ์กับพระราชอำนาจและความมั่นคงของรัฐ การเดินทางเหล่านี้จึงเป็นทั้งค่านิยมและภารกิจของชนชั้นปกครอง ส่วนค่านิยมการเดินทางของประชาชนทั่วไปนั้น ประชาชนมีค่านิยมเดินทางไกล อยู่ 3 ค่านิยม คือ การเดินทางท่องเที่ยวแสวงบุญ การเดินทางเพื่อเยี่ยมญาติ และการเดินทางเพื่อค้นหาของวิเศษ ค่านิยม

เดินทางไกลเหล่านี้สะท้อนถึงคติความเชื่อพื้นฐานที่มาจากคติความเชื่อทางพุทธศาสนาเกี่ยวกับบุญจากการแสวงบุญ ความเชื่อเรื่องนรกสวรรค์ ความเชื่อเรื่องนิพพาน เป็นต้น ส่วนคติความเชื่อแบบชาวบ้านนั้นสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อเกี่ยวกับภูตผีวิญญาณของวิเศษ ยาอายุวัฒนะ เป็นต้น และแสดงให้เห็นถึงค่านิยมเกี่ยวกับความผูกพันทางสายเลือดของครอบครัวและญาติพี่น้อง

สำหรับวรรณกรรมประเภทจดหมายเหตุการเดินทางนั้น ก่อนสมัยรัชกาลที่ 4 การเดินทางของข้าราชการขุนนางเพื่อไปปฏิบัติกิจการตามโอกาสต่าง ๆ นั้น ส่วนใหญ่มีการเขียนรายงานการปฏิบัติราชการต่อพระมหากษัตริย์ เช่น ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการเขียนคำให้การเกี่ยวกับกบฏเจ้าอนุวงศ์ และหนังสือรายงานการเดินทางเพื่อไปปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ที่ยกทัพมายึดได้ถึงเมืองนครราชสีมา ต่อมาจึงมีการรวบรวมเรียบเรียงเป็นจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์ (พ.ศ. 2370) ซึ่งถือเป็นการเรียบเรียงจากรายงานการเดินทางของบุคคลอื่นในวาระเดียวกันหรือเดินทางเพื่อจุดประสงค์เดียวกันในคราวเดียวกัน การรวบรวมนี้จึงเป็นอัตนัยของการบันทึกของหลาย ๆ คน เพื่อประกอบการอธิบายเหตุการณ์หรืออธิบายการเดินทางครั้งนั้น ๆ ประกอบขึ้นเป็นเรื่องราวที่ให้รายละเอียดมากขึ้นกว่าเดิม

วรรณกรรมการเดินทางประเภทจดหมายเหตุระยะทาง ได้รับความนิยมาจากราชสำนักมาก ในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งปรากฏลักษณะของจดหมายเหตุบันทึกการเดินทางรูปแบบต่าง ๆ เช่น จดหมายเหตุระยะทาง และ รูปแบบของจดหมายถึงบุคคล ทั้งสองลักษณะต่างมีลักษณะร่วมกันคือ เป็นการบันทึกระยะทางที่เดินทางผ่าน มีการให้รายละเอียดต่าง ๆ ทั้งพาหนะ เส้นทาง ผู้คน วัฒนธรรม ทรัพยากรที่ได้พบเห็น มีการระบุวันที่ของการเดินทางไปยังสถานที่ต่าง ๆ ในแต่ละวันอย่างชัดเจน เพียงแต่ในรูปของจดหมายถึงบุคคลอาจจะไม่ได้เขียนทุกวันของการเดินทางแต่จะเขียนเมื่อถึงสถานที่หรือมีเหตุการณ์สำคัญที่อยากจะบันทึกและเป็นการเขียนในรูปแบบจดหมายถึงบุคคลที่ระลึกถึง ส่วนสุนทรียะของวรรณกรรมการเดินทางประเภทนี้จึงไม่ใช่สุนทรียะที่เกิดจากรสของเสียงที่เกิดจากฉันทลักษณ์ประเภทร้อยกรอง แต่สุนทรียะของวรรณกรรมการเดินทางประเภทจดหมายเหตุเป็นสุนทรียะที่เกิดจากเนื้อหาสาระและเรื่องราวของการเดินทาง มีความเป็นวรรณกรรมสำนึกที่มีความเป็นสารคดีคือให้ทั้งความรู้และความบันเทิงจากการอ่านเรื่องราวการเดินทาง ทำให้ผู้อ่านได้รับความรู้เกี่ยวกับเรื่องราวการเดินทางรับรู้ถึงการมีซึ่งสถานที่ใหม่ ๆ รวมทั้งรสของการผจญภัยที่เกิดจากการเดินทาง และสามารถเป็นแนวทางสำหรับผู้ที่ต้องเดินทางไปยังสถานที่นั้น ๆ

การเขียนจดหมายเหตุการเดินทางนั้นได้รับอิทธิพลทางวรรณกรรมมาจากประเทศตะวันตก การเข้ามาของวิทยาการการพิมพ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการพัฒนาและเจริญรุ่งเรืองต่อเนื่องเรื่อยมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ส่งผลให้เกิดการพิมพ์หนังสือประเภทต่าง ๆ ที่หลากหลายมากขึ้น ในสมัยรัชกาลที่ 5 ชนชั้นปกครองนิยมบันทึกการเดินทางในรูปแบบจดหมายเหตุระยะทางเมื่อเดินทางไปกิจการและการท่องเที่ยว ในสมัยนี้การพิมพ์หนังสือวรรณกรรมการเดินทางประเภท

นิราศและจดหมายเหตุการเดินทางถูกจัดพิมพ์ขึ้นในโอกาสต่าง ๆ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความนิยมอ่านวรรณกรรมการเดินทางที่มากขึ้นด้วย นอกจากนี้แล้วอิทธิพลทางวัฒนธรรมของประเทศตะวันตกยังส่งผลต่อค่านิยมการเดินทางและการท่องเที่ยวพักผ่อนหย่อนใจแบบตะวันตกของชนชั้นนำสยามในสมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อสยามเปิดประเทศต้อนรับชาวตะวันตกด้วยอิทธิพลทางการเมืองและเศรษฐกิจของประเทศเจ้าอาณานิคมตะวันตก ทำให้ชนชั้นนำสยามเกิดการปฏิสัมพันธ์กับชาติตะวันตกในกิจกรรมต่าง ๆ ซึ่งทำให้กลุ่มชนชั้นนำในสยามรับธรรมเนียมค่านิยมแบบตะวันตกหลายอย่างรวมทั้งวัฒนธรรมการท่องเที่ยวด้วย

ในช่วงรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ลัทธิจักรวรรดินิยมและการล่าอาณานิคมถือเป็นภัยคุกคามที่ร้ายแรงสำหรับโลกตะวันออก จักรวรรดินิยมและเจ้าอาณานิคมที่มีผลกระทบต่อความมั่นคงของชาติที่สำคัญ คือ อังกฤษกับฝรั่งเศส ส่งผลให้เกิดสนธิสัญญาที่ทำให้สยามเสียเปรียบทางเศรษฐกิจและการเมือง ทำให้สยามเสียแผ่นดินบางส่วนของประเทศในขณะนั้น และด้วยเหตุนี้จึงทำให้เกิดการเดินทางเพื่อเจรจาทางการทูตไปยังประเทศแถบยุโรปของผู้คนในราชสำนักหลายครั้ง ในสมัยรัชกาลที่ 5 ชนชั้นนำของสยามรับรู้ถึงแสนยานุภาพ และความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาการของประเทศตะวันตกจากการเดินทางไปดินแดนอาณานิคม และประเทศเจ้าอาณานิคมตะวันตก ทำให้เกิดการปรับประเทศ ให้เป็นตามแบบประเทศตะวันตกที่มีความศิวิไลซ์ (civilize) หลายอย่าง เช่น การขยายสายโทรเลขไปยังภูมิภาคสำคัญทางการเมือง การขยายโทรเลขเพื่อเชื่อมต่อโทรเลขกับอังกฤษที่พม่า การสร้างเส้นทางรถไฟสายแรกกรุงเทพฯ - นครราชสีมา การปฏิรูปการเมืองการปกครอง การปฏิรูปการศึกษา การสำรวจสามโนคร้ว รวมทั้งการแบ่งเส้นเขตแดนที่ชัดเจนตามแบบตะวันตก เป็นต้น

ความต้องการปรับประเทศให้ทันสมัยส่งผลให้ชนชั้นปกครองเกิดการเดินทางทั้งในและนอกราชอาณาจักร การเดินทางของชนชั้นปกครองไทยจึงมีความใกล้ชิดกับเรื่องบริบททางชนชั้นและชาติพันธุ์อย่างมาก เนื่องจากผู้ที่เดินทางส่วนใหญ่เป็นการเดินทางของชนชั้นปกครองและผู้คนในราชสำนักทำให้เกิดการพบเห็นและปฏิสัมพันธ์กับกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ สำหรับการเดินทางภายในอาณาจักรชาติพันธุ์ที่กลุ่มชนชั้นปกครองพบเห็นนั้นเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีความด้อยวัฒนธรรมกว่าในสายตาของชนชั้นปกครอง โดยที่ชนชั้นปกครองยึดความเป็นศูนย์กลางของวัฒนธรรมชาววัง วัฒนธรรมเมืองหลวง เป็นหลักในการเปรียบเทียบกับวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ ดังที่ ธงชัย วินิจจะกุล (2546) กล่าวไว้อย่างน่าสนใจในงาน “ภาวะอย่างไรหนอที่เรียกว่าศิวิไลซ์ เมื่อชนชั้นนำสยามสมัยรัชกาลที่ 5 แสวงหาสถานะของตนเอง ผ่านการเดินทางและพิพิธภัณฑทั้งในและนอกประเทศ” ซึ่ง ธงชัยเสนอว่าชนชั้นนำสยามนิยมความเป็นคนอื่นในรัฐชาติสยามโดยใช้สิ่งที่ธงชัยเรียกว่า “ภูมิอารยธรรม” (siwilai space) กล่าวคือ แทนที่จะใช้ลักษณะทางชาติพันธุ์ เชื้อชาติ หรือศาสนาเป็นตัวกำหนดอัตลักษณ์ ชนชั้นนำสยามกลับใช้มนคติเรื่องพื้นภูมิและระดับชั้นของความศิวิไลซ์เป็นตัวกำหนดเพื่อ

สร้างอัตลักษณ์ให้กับคนในพื้นที่นั้น ๆ โดยมีกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลาง ภูมิภาคอารยธรรมตามมโนทัศน์ของชนชั้นนำสยามจึงถือเอาว่า กรุงหรือเมืองคือพื้นภูมิของผู้เจริญแล้ว มีการศึกษา ทนสมัย ชนบทและหัวเมืองท้องถิ่นคือพื้นภูมิของ “คนบ้านนอก” ที่ล่าหลัง ด้อยความเจริญและจงรักภักดีต่อเจ้านายชาวกอง และพื้นที่ป่าเขาตลอดจนบริเวณชายแดนรัฐสยามคือพื้นภูมิของ “คนป่า” ที่ไม่สามารถจะพัฒนาให้เป็นผู้เจริญได้

แต่เมื่อชนชั้นปกครองและผู้คนในราชสำนักเดินทางไปดินแดนของเจ้าอาณานิคมกลับแสดงทัศนะของคู่ตรงกันข้ามกับกลุ่มชาติพันธุ์ภายใต้การปกครองของสยาม ซึ่งทัศนะที่ชนชั้นปกครองและขุนนางสยามแสดงออกมานั้นเป็นทัศนะที่ชื่นชมถึงความเป็นศิวิไลซ์ของประเทศอาณานิคมตะวันตก เป็นประเทศที่มีความก้าวหน้าทางวิทยาการกว่าประเทศทางโลกตะวันออกแทบทุกด้าน และเป็นประเทศต้นแบบที่ชนชั้นนำสยามนำมาเป็นแนวทางพัฒนาประเทศสู่ความศิวิไลซ์เฉกเช่นประเทศตะวันตก ความต้องการพัฒนาประเทศสู่ความเป็นศิวิไลซ์ ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 สะท้อนให้เห็นถึงอุดมการณ์ของรัฐอย่างเห็นได้ชัด อิทธิพลของจักรวรรดินิยมอังกฤษและฝรั่งเศส ส่งผลต่อสังคมวัฒนธรรมรวมถึงอุดมการณ์ของรัฐ ซึ่งอุดมการณ์หลักของรัฐในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 คือการนำพาประเทศให้รอดพ้นจากการตกเป็นเมืองขึ้นของลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก และการพัฒนาประเทศสู่ความศิวิไลซ์ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ชนชั้นปกครองออกเดินทางทั้งในและนอกประเทศ เกิดบันทึกการเดินทางในรูปแบบจดหมายเหตุจำนวนมาก ซึ่งในจดหมายเหตุระยะทางและพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบรมวงศานุวงศ์ ถือได้ว่าเป็นวรรณกรรมการเดินทางที่สะท้อนถึงความต้องการสร้างชาติให้มีความศิวิไลซ์ตามแบบเจ้าอาณานิคมตะวันตกอย่างชัดเจน โดยในจดหมายเหตุบันทึกการเดินทางภายในเขตพระราชอำนาจนั้นเป็นการเดินทางเพื่อจัดการความสงบเรียบร้อยภายในประเทศ การสำรวจทรัพยากรของรัฐ และทำความเข้าใจบริบทสภาพบ้านเมือง ส่วนการเดินทางไปยังต่างประเทศเป็นการเดินทางเพื่อกิจการเมืองและเพื่อศึกษาความเจริญก้าวหน้าของวิทยาการตะวันตกเพื่อนำมาพัฒนาประเทศให้ทันสมัย และส่วนสำคัญของวรรณกรรมการเดินทางประเภทจดหมายเหตุที่มีส่วนต่อการสร้างชาตินั้น คือ จดหมายเหตุเป็นบันทึกการเดินทางที่มีส่วนทำให้ผู้ที่มีส่วนในการบริหารประเทศเข้าใจสภาพการณ์ของประเทศผ่านการอ่านจดหมายเหตุระยะทาง ซึ่งมีส่วนต่อการตอบสนองนโยบายการพัฒนาประเทศของพระเจ้าอยู่หัวได้เป็นอย่างดี

จากการอภิปรายผลเกี่ยวกับ “วรรณกรรมการเดินทาง : มโนทัศน์และการสืบสรรค์ในบริบทสังคมไทย” ผู้วิจัยหวังว่าผู้ที่สนใจจะให้เห็นความสำคัญของการจัดประเภทวรรณกรรม ในกลุ่มประเภทวรรณกรรมการเดินทาง ซึ่งเป็นการเปิดแนวทางการศึกษาวรรณกรรมประเภทใหม่ที่ทำให้เห็นถึงพัฒนาการของวรรณกรรมการเดินทาง ทั้งในด้านพัฒนาการทางด้านรูปแบบ ฉันทลักษณ์ และเนื้อหาที่เปลี่ยนแปลงตามรสนิยมและอิทธิพลของวรรณกรรมของยุคสมัย รวมทั้งพัฒนาการของ

วรรณกรรมที่สัมพันธ์กับบริบทสังคมและวัฒนธรรมไทยที่ส่งผลให้เกิดการเดินทางที่แตกต่างกับไปตามความเปลี่ยนแปลงของบริบทบ้านเมืองในยุคสมัยนั้น ๆ ผู้วิจัยหวังเป็นอย่างยิ่งว่าจะเป็นประโยชน์สำหรับผู้ที่ต้องการศึกษาวรรณกรรมประเภทวรรณกรรมการเดินทางในมิติและประเด็นต่าง ๆ ต่อไป

6.3 ข้อเสนอแนะ

6.3.1 ควรมีการศึกษามโนทัศน์ของการเดินทางหลังสมัยรัชกาลที่ 5 เพราะรูปแบบของการเดินทางน่าจะเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย ซึ่งสามารถแบ่งศึกษาได้หลายช่วงสมัยจนถึงปัจจุบัน

6.3.2 ควรมีการศึกษาพัฒนาการ รูปแบบ และเนื้อหา ของวรรณกรรมการเดินทางร่วมสมัย ซึ่งจะให้เห็นพัฒนาการของรูปแบบวรรณกรรมการเดินทาง เนื้อหาที่แสดงถึงวัตถุประสงค์ของการเดินทางของผู้คนในปัจจุบัน

6.3.3 ตัวบทวรรณกรรมการเดินทางในสื่อออนไลน์รูปแบบต่าง ๆ เช่น วรรณกรรมในเว็บไซต์, เรื่องราวการเดินทางของนักสารคดีในรูปแบบภาพยนตร์สารคดี, คลิปวิดีโอการเดินทางในสื่อออนไลน์, เรื่องราวการเดินทางผจญภัยและการท่องเที่ยวของยูทูบเบอร์ เป็นต้น ถือเป็นตัวบทวรรณกรรมการเดินทางที่เข้าถึงผู้คนได้ง่ายและเป็นตัวบทที่ได้รับความนิยมในปัจจุบัน และถือเป็นอีกตัวบทของการเดินทางหนึ่งที่น่านำมาศึกษาวิจัย เพราะจะทำให้เห็นถึงมโนทัศน์ของการเดินทางและการเปลี่ยนแปลงจากตัวบทวรรณกรรมการเดินทางสู่การนำเสนอเรื่องเล่าการเดินทางผ่านภาพและเสียง เช่น คลิปวิดีโอ และภาพยนตร์สารคดี เป็นต้น

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. (2483). *อุรังคธาตุ (ตำนานพระธาตุพนม)*. ม.ป.ท. :ม.ป.พ.
- กรมศิลปากร. (2505). *เจ้าฟ้าธรรมธิเบศ พระประวดี และ บทร้อยกรอง*. พิมพ์ในการพระราชทานเพลิงศพ พระยาเลขวินิจฉัยธรรมวิทักษ์ฯ (เยี่ยม เลขะวณิช) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 29 มีนาคม พ.ศ. 2505.
- กรมศิลปากร. (2511). *ตำนานพระพุทธบาท อธิบายเรื่องพระบาท นิราศพระบาทและลิลิตทศพร (จาต)*. พระนคร: กรมศิลปากร.
- กรมศิลปากร. (2514). *ชุมนุมเรื่องจันทบุรี*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- กรมศิลปากร. (2537). *อุรังคธาตุ (ตำนานพระธาตุพนม)*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- กรมศิลปากร. (2556). *ประชุมวรรณคดีเรื่อง พระพุทธบาท*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- กรมศิลปากร. (2558). *นิราศวัดเจ้าฟ้า (ฉบับตรวจสอบชำระ)*. *ประชุมวรรณคดีเรื่อง พระพุทธบาท*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- กรมศิลปากร. (2559). *นิราศหนองคาย หลวงพิพัฒน์พงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์)*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- การเวก รัตนกุล (พระราชสมบัติน). (2463). *กลอนนิราศเกาะแก้วกาลกัตดา*. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.
- กิตติศักดิ์ หารดี. (2542). *กลวิธีเสนอมุมมองเกี่ยวกับธรรมชาติของกวีในวรรณกรรมนิราศสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1 ถึง รัชกาลที่ 3)*. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- กุหลาบ มัลลิกะมาส. (2518). *แนะนำแนวทางการศึกษาวิชาวรรณคดี*. กรุงเทพฯ: บัณฑิตการพิมพ์.
- กุหลาบ มัลลิกะมาส. (2525). *ความรู้ทั่วไปทางวรรณคดีไทย*. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์.
- ไกรฤกษ์ นานา. (2551). *การเมือง “นอกพงศาวดาร” รัชกาลที่ 5 เบื้องหลังพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสยุโรป*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- โชมศรี แสนจิตต์. (2552). *เมืองโบราณทริภุญไชย จากหลักฐานโบราณคดี*. วิทยานิพนธ์ปริญญาตรีบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ ภาควิชาโบราณคดี บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (2535). *อารยธรรมสมัยโบราณ-สมัยกลาง*. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (2540). *อารยธรรมสมัยใหม่-ปัจจุบัน*. พิมพ์ครั้งที่ 7
กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เครือวัลย์ ศรีรัตนลิม. (2535). *คุณค่าและหลักพุทธธรรมที่ปรากฏในวรรณกรรมของสุนทรภู่ :
กรณีศึกษา นิราศภูเขาทองและนิราศเมืองเพชร*. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- จักรปาณี, หลวง. (2478). *โคลงนิราศกรุงเก่า*. พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ.
- จักรปาณี, หลวง. (2512). *นิราศทวารวดี*. พิมพ์ครั้งที่ 3. ม.ป.ท.: ม.ป.พ.
- จักรปาณี, หลวง. (2513). *นิราศพระปฐม นิราศทวารวดี นิราศปถวิ โคลงรามเกียรติ์ ฉันทกล่อ
มพระมหารพีพรรณคชพงษ์*. กรุงเทพฯ: ม.ป.พ.
- จันจิรา ธรรมยา. (2553). *ภาพตัวแทนของผู้หญิงในวรรณกรรมล้านนา : กรณีศึกษาเปรียบเทียบ
วรรณกรรมสามสมัยเรื่องคำขอลเจ้าสุวัตร นางบัวคำ บทละครขอมเรื่องน้อยใจยา นางแว่น
แก้ว นวนิยายเรื่องดงคนตีบ*. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวัฒนธรรม
ศึกษา มหาวิทยาลัยแม่ฟ้าหลวง.
- จันท์ศิริ แทนมณี. (2544). *การศึกษาเปรียบเทียบโคลงนิราศนรินทร์กับโคลงนิราศสุพรรณของ
สุนทรภู่ในด้านการใช้ศัพท์ วรรณรส และสารัตถะ (งานวิจัย)*. เพชรบุรี: สถาบันราชภัฏ
เพชรบุรี.
- จารุวรรณ ธรรมวัตร. (2552). *มโนทัศน์ในนิทานสำนวนอีสาน*. วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- จิตร ภูมิศักดิ์. (2518). *นิราศหนองคายวรรณคดีที่ถูกสั่งเผา*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: เจริญวิทย์
การพิมพ์.
- จิรัสสา คชาชีวะ. (2557). *ประติมานวิทยาของพระศรีอารียเมตไตรยะ จากอินเดียสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้*. *ดำรงวิชาการ*, 1(1), 43-62.
- จิรัฏฐ์ เฉลิมแสยยากร. (2559). *การสร้างอัตลักษณ์ในไพรชนิยายไทยระหว่าง พ.ศ. 2484-2489*.
วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวรรณคดีเปรียบเทียบ คณะอักษรศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์. (2446). *กาพย์ห่อโคลงประพาศธารทองแดง พระนิพนธ์ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์*.
แจกในงานกฐินพระราชทาน มหาอำมาตย์โท พระยาอัครพันธุโสภณ ปลัดทูลฉลอง
กระทรวงยุติธรรม ณ วัดเวฬุราชิม พระพุทธศักราช 2446.
- ชลดา เรื่องรักลีลิต. (2546). *ใครแต่งนิราศวัดเจ้าฟ้า*. *วรรณลลิต*. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่
ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- ชลดา เรืองรักษ์ลิขิต. (2547). *อ่านโองการแข่งน้ำ : ฉบับวิเคราะห์และถอดความ*. พิมพ์ครั้งที่ 2.
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. (2559). *รัชกาลที่ 5 กับการเสด็จอินเดีย พ.ศ. 2414 และความเข้าใจต่อการปฏิรูปแห่งรัชสมัย*. เอกสารประกอบการสัมมนาวิชาการประจำปี 2559. มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย.
- ชูสิทธิ์ ชูชาติ. (2546). *อุตสาหกรรมท่องเที่ยว*. พิมพ์ครั้งที่ 4. เชียงใหม่: ลานนาการพิมพ์.
- ไชยนาทนเรนทร, พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น. (2459). *จดหมายเหตุเรื่องทัพเชียงตุง*. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์ไทย ถนนรองเมือง.
- ซี. วอร์เรน โฮลลิสเตอร์ เซียน วไล ฌ ป้อมเพชร แบล. (2524). *รากฐานวัฒนธรรมตะวันตก*.
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เทพประทานพร.
- ญาดา อารัมภีร์. (2550). *วรรณกรรมของกวีหญิงสมัยรัตนโกสินทร์ : ศึกษาด้านมโนทัศน์ กลวิธี การนำเสนอและอัตลักษณ์*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาศึกษาวรรณคดีไทย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- จิรัชญา มณีเนตร. (2552). *ไทยศึกษาเพื่อการท่องเที่ยว*. คณะวิทยาการจัดการมหาวิทยาลัยขอนแก่น.
ขอนแก่น: คลังน่านาวิทยา.
- ณัฐกาญจน์ นาคนวน. (2547). *นิราศสมัยใหม่ในกวีนิพนธ์ของอังคาร กัลยาณพงศ์และไพโรจน์ทร์ ขาวววม*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ณัฐวุฒิ คล้ายสุวรรณ. (2557). *วรรณกรรมนิราศเมืองเพชรบุรี : การศึกษาเชิงวิเคราะห์*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาไทยศึกษา มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. (2510). *นิราศเพนียด ใน อนุสรณ์ นางประพัฒน์*. ม.ป.ท.: ม.พ.ป.
- ดวงมน จิตรจำนงค์. (2540). *คุณค่าและลักษณะเด่นของวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น*.
กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ดวงมน จิตรจำนงค์. (2555). *การวิจารณ์บนเส้นทางวรรณคดีศึกษา*. มหาสารคาม: อินทนิล.
- ดาวิง เยอร์เกิน เมลเลอร์. (2544). *ทัศนคติของไทยเกี่ยวกับเวียดนามที่ปรากฏในงานเขียนเชิงท่องเที่ยวร่วมสมัย*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา (สหสาขาวิชา) บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ทองใบ แท่นมณี. (2558). *สุนทรภู่กับการเล่นแร่แปรธาตุ คิดค้นแสวงหา เหล็กไหล พระปรอท พระธาตุ ยาอายุวัฒนะ*. *วารสารศิลปวัฒนธรรม*. 36(8), 28 – 33.
- ธงชัย วินิจจะกุล. (2546). *ภาวะอย่างไรหนอที่เรียกว่าศิวิไลซ์: เมื่อชนชั้นนำสยามสมัยรัชกาลที่ 5 แสวงหา สถานะของตนเอง ผ่านการเดินทางและพิพิธภัณฑสถานทั้งในและนอกประเทศ*. *รัฐศาสตร์สาร*, 24(2), 1-66.

- ธงชัย วินิจจะกุล. (2556). *กำเนิดสยามจากแผนที่ : ประวัติศาสตร์ภูมิกายาของชาติ*. กรุงเทพฯ: เคล็ดไทย.
- ธงรบ รื่นบันเทิง. (2560). “นิราศลอนดอน : การสร้างวาทกรรมอัสตงคตนิยมยุคสยามใหม่” ใน *“เรื่องเล่าเรื่องเล่า”*. กรุงเทพฯ: คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- ชนกฤต สังขเฉย. (2550). *อุตสาหกรรมการท่องเที่ยวและการบริการ*. เพชรบุรี: คณะวิทยาการจัดการ มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตสารสนเทศเพชรบุรี.
- ชนาकर จันทิมา. (2554). *วรรณกรรมบันทึกการเดินทางของ เสกสรรค์ ประเสริฐกุล ในฐานะนิราศสมัยใหม่ : จากการคร่ำครวญสู่การใคร่ครวญและปัญญา*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชญ ศรีทอง, บรรจบ โสดาดี และบูรกรณ์ บริบูรณ์. (2559). *รายงานวิจัยย่อเรื่องที่ 4 เรื่อง ภูมิศาสตร์วัฒนธรรม : ประวัติศาสตร์เส้นทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาและหลักพุทธธรรมในสมัยอยุธยา*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ชเนศ วงศ์ยานนาวา. (2553). *ความรัก ความรู้ ความตาย*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม.
- ชเนศ อารมณ์สุวรรณ. (2534). คนไทยเริ่มออกเดินทางท่องเที่ยวตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5. *วารสารศิลปวัฒนธรรม*, 12(3), 40-45.
- ธรรมาภิมณฑ์, หลวง (ถึก จิตรถึก). (2545). *โคลงนิราศวัดรวกและโคลงนิราศวัดสมุหประดิษฐ์*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ธัญญา สังขพันธานนท์. (2552). *วิจารณ์เชิงนิเวศ : วาทกรรมธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในวรรณกรรมไทย*. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยนเรศวร.
- ธัญญา สังขพันธานนท์. (2556). *วรรณคดีสีเขียว กระบวนทัศน์และวาทกรรมธรรมชาติในวรรณคดีไทย*. กรุงเทพฯ: นาคร.
- ธัญญา สังขพันธานนท์. (2559). *แฉกวรรณคดีทฤษฎีร่วมสมัย*. ปทุมธานี: สำนักพิมพ์นาคร.
- ธิดา โมสิกรัตน์. (2554). “วรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2394-2475” ในหนังสือเอกสารการสอนชุดวิชาวรรณคดีไทย สาขาวิชาศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช. นนทบุรี: สำนักพิมพ์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- ธีรพัฒน์ พูลทอง. (2558). วาทกรรมอาณานิคมของสยามในลิลิตพายัพ. *วารสารมนุษยศาสตร์*. 22(2), 115-138.
- นรงค์วิจิต (จอณ บุนนาค),พระ. (2471). *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 30 จดหมายเหตุของพระณรงศ์วิจิต (จอณ บุนนาค) เรื่องราชทูตไทยไปประเทศฝรั่งเศสในรัชกาลที่ 4 เมื่อปีระกาพุทธศักราช 2404 (รัชกาลที่ 4)*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.

- นเรนตีบัญญัติ, หลวง. (2504). *นิราศตั้งเกีย*. ม.ป.ท. องค์การค้าคุรุสภา ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์.
- นรินทร์ ธิเบศร์ (ทองอิน). (ม.ป.ป.). *โคลงนิราศนรินทร์*. พิมพ์ครั้งที่ 3. ม.ป.ท. โรงพิมพ์อักษรนิดี.
- นเรนทรราชา (หม่อม). (ม.ป.ป.). *จดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินประพาศ ทวีปยุโรป ครั้งที่ 2 เล่มที่ 1 รัตนโกสินทร์ ศก 125-126*. ม.ป.ท.: ม.ป.พ.
- นเรนทรราชา (หม่อม). (2450). *จดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินประพาศ ทวีปยุโรป ครั้งที่ 2 เล่มที่ 2 รัตนโกสินทร์ ศก 125-126*. ม.ป.ท. ม.ป.พ.
- นพพร ประชากุล. *ยกอักษรร ย้อนความคิด เล่ม 2 ว่าด้วยสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์*.
กรุงเทพฯ: เคล็ดไทย, 2552.
- นัทธนี ประสานนาม. (2551). *โดยนัยนี้อีกนัยหนึ่ง*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- นัทธนี ประสานนาม. (2556ก). “*ตะวันออก*” ใน *นวนิยายของหลวงวิจิตรวาทการ*. รายงานการวิจัย.
กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- นัทธนี ประสานนาม. (2556ข). *นิยายแห่งนิยามเรื่องเล่าสมัยใหม่ในปริทัศน์การเมืองวัฒนธรรม*.
กรุงเทพฯ: จรัสสินทวงศ์การพิมพ์.
- น้ำเพชร จินเลิศ และสุภาพร พลอยเหล็ก. (2553). การศึกษาอุปลักษณ์เชิงมโนทัศน์เกี่ยวกับผู้หญิงในวรรณกรรมนิราศ. *วารสารศิลปศาสตร์*, 10(1).
- นิจจิรันตร์ แจ่มสมบุรณ์. (2546). *วิเคราะห์ภาพสะท้อนทางสังคมในวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่*.
สารนิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- นิตยา แก้วคัลณนา. (2551). *การสืบสรรค์จินตภาพในกวีนิพนธ์ไทย*. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- นิตยา แก้วคัลณนา. (2561). *การสืบสรรค์ในกวีนิพนธ์ไทย*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- นิตี เอียวศรีวงศ์. (2549). *การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์*. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: มติชน.
- นิตี เอียวศรีวงศ์. (2555). *ปากไก่และใบเรือ*. พิมพ์ครั้งที่ 4. นนทบุรี : ฟ้าเดียวกัน.
- บุญยงค์ เกศเทศ. (2525). *วรรณกรรมวิเคราะห์*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์.
- บุญเหลือ เทพยสุวรรณ . (2518). *แนะแนวทางการศึกษาวิชาวรรณคดี*. กรุงเทพฯ: บัณฑิตการ พิมพ์.
- บุรุษประชาภิรมย์, หลวง (กั บุนยัษฐิติ). (2417). *นิราศจันทบุรี-กรุงเทพฯ*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ ที่สุดถนนเจริญกรุงใกล้ประตูใหญ่วัดสเกษ.
- บุหลง ศรีกนก. (2546). *รายงานการวิจัยเรื่องประมวลจดหมายเหตุพระราชพิธีในรัชกาลปัจจุบัน : การศึกษาเชิงพัฒนาการและความเปลี่ยนแปลง*. ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).

- เบญจภรณ์ อ่อนประเสริฐ. (2533). *คำยืมภาษาอังกฤษในจดหมายเหตุไทยสมัยรัชกาลที่ 3-5*.
วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- เบน แอนเดอร์สัน. (2560). *ชุมชนจินตกรรม บทสะท้อนว่าด้วยกำเนิดและการแพร่ขยายของ
ชาตินิยม*. พิมพ์ครั้งที่ 4 แปลโดยชาลวิทย์ เกษตรศิริ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำรา
สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- ประจวบ ภาณุ. (2549). *ความสำเร็จและความล้มเหลวของการเผยแผ่ศาสนาคริสต์ของคณะ
มิชชันนารี*. สารนิพนธ์ ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ.
- ประทีป ชุมพล. (2545). ความเหมือนในความต่าง : “นิราศพระธาตุเมืองย่างกุ้ง” และ “นิราศต้น
ทางฝรั่งเศส”. *วารสารดำรงวิชาการ*, 1(2), มิ.ย. - ธ.ค. .
- ประสิทธิ์ กาย์กลอน. (ม.ป.ป.). *วรรณกรรมประวัติศาสตร์*. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัย
รามคำแหง.
- ประเสริฐ ณ นคร. (2516). *โคลงนิราศทริภุญชัย ศาสตราจารย์ประเสริฐ ณ นคร สอบกับต้นฉบับ
เชียงใหม่*. กรุงเทพฯ: พระจันทร์.
- ประเสริฐ ณ นคร. (2547). *โคลงนิราศทริภุญชัย*. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.
- ปรามินทร์ เครือทอง. (2544). *เปิดปุม นักเรียนนอกกรุงพระเจ้าเหา. ศิลปวัฒนธรรม*.
22(8), หน้า 71-78.
- ปรามินทร์ เครือทอง. (2553). *ข้างเล่มหนึ่ง*. กรุงเทพฯ: สถาบันพิพิธภัณฑการเรียนรู้แห่งชาติ.
- ปรียา หิรัญประดิษฐ์. (2554). *วรรณคดีสมัยอยุธยา พ.ศ. 2172-2310 ใน หนังสือ เอกสารการสอน
ชุดวิชาวรรณคดีไทย สาขาวิชาศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช*. นนทบุรี:
สำนักพิมพ์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- ปัญญา วิวัฒนานันท์. (2558ก). *ประวัติศาสตร์เติร์กจากชนเผ่าเร่ร่อนถึงมหาจักรวรรดิออตโตมัน*.
กรุงเทพฯ: ยิปซี กรุ๊ป.
- ปัญญา วิวัฒนานันท์. (2558ข). *ประวัติศาสตร์ยิวชาติพันธุ์แห่งการอพยพที่ทรงปัญญา*. กรุงเทพฯ:
ยิปซี กรุ๊ป.
- ปัญญา วิวัฒนานันท์. (2558ค). *เหตุการณ์สำคัญเปลี่ยนแปลงโลก*. กรุงเทพฯ: ยิปซี กรุ๊ป.
- พรชัย นาคสีทอง. (2548). *การศึกษาค้นคว้าเหตุผลวงอุดมสมบัติในฐานะที่เป็นเอกสารทาง
ประวัติศาสตร์*. ปริญญาโทศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ไทย
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

- พรเทพ โตขยางกูร. (2553). *การอ้างอิงในนิราศสมัยใหม่ : กลวิธีการสื่อสารและการสร้างอารมณ์สะท้อนใจ*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พรรณทิภา ชื่นชาติ. (2550). *วรรณกรรมของกวีหญิงสมัยรัตนโกสินทร์ : ศึกษาด้านมโนทัศน์ กลวิธี การนำเสนอและอัตลักษณ์*. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวรรณคดีไทย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- พรรณราย ชาญหิรัญ. (2563). *พระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2419-2425) : วรรณคดีกับโลกสันนิบาต*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- พรรณราย ชาญหิรัญและบาทยัน อิมสำราญ. (2561). “สามัญชน” ใน พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. 2440 ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. *Veridian E-Journal, Silpakorn University ฉบับภาษาไทย สาขามนุษยศาสตร์*.
- พรรำไพ แจ่มจำรัส. (2544). *การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการใช้ภาษา โลกทัศน์ และบุคลิกภาพของผู้ประพันธ์ในวรรณกรรมนิราศสุนทรภู่*. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- พรสวรรค์ สุวรรณธาดา. (2552). *มโนทัศน์สตรีนิยม: ความเสมอภาคหญิงชายในนวนิยายไทย*. *วารสารมนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์*. 26(3), กันยายน-ธันวาคม.
- พระธรรมปิฎก. (ประยูร ปยุตโต). 2543. *พระพุทธศาสนาในอาเซียน*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ธรรมสภา.
- พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2450). *จดหมายเหตุ เสด็จพระราชดำเนินประพาสทวีปยุโรป ครั้งที่ 2 ร.ศ. 125-126 เล่ม 1 (พ.ศ. 2449-2450) (รัชกาลที่ 5)*. พระนคร: โรงพิมพ์ไท.
- พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2450). *จดหมายเหตุ เสด็จพระราชดำเนินประพาสทวีปยุโรป ครั้งที่ 2 ร.ศ. 125-126 เล่ม 1 (พ.ศ. 2449-2450) (รัชกาลที่ 5)*. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ.
- พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2450). *พระราชนิพนธ์เรื่องไกลบ้าน*. พิมพ์ครั้งแรกในงานไหว้พระประจำปีของวัดเบญจมบพิตรเมื่อวันที่ 17 ธันวาคม พ.ศ. 2450.
- พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2464). *จดหมายเหตุระยะทาง เสด็จประพาสในรัชกาล ที่ 5 เสด็จประพาสหัวเมืองในแหลมมลายู รัตนโกสินทรศก 117 118 119 รวม 3 คราว (พ.ศ. 2441, พ.ศ. 2442, พ.ศ. 2443) (รัชกาลที่ 5)*. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2465). *โคลงนิราศท้าวสุภัตติการภักดี*. พระนคร:

โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2466). *พระราชหัตถเลขา คราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5* นับในหนังสือเรื่องเที่ยวที่ต่างๆ เป็นภาคที่ 5. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไท.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2466). *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อเสด็จประพาสเกาะชวาคั้งหลัง*. พระนคร: โรงพิมพ์ไท.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2467). *จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสแหลม มลายู คราว ร.ศ. 107 แล 108*. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2468). *พระราชหัตถเลขา ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู เมื่อ รัตนโกสินทรศก 108, 109, 117, 120 รวม 4 คราว / พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. พระนคร: โรงพิมพ์ไท.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2468). *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน / พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อรัตนโกสินทรศก 115*. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2468). *จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศ ในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์ แลเมืองเบตาเวียครั้งแรก แลเสด็จประพาสอินเดีย*. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2470ก). *นิราศรัตน*. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2470ข). *ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา เมื่อปีชกาล พ.ศ.2421 / พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2475). *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือ รอบแหลมมลายู รัตนโกสินทรศก 109 / พระราชนิพนธ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.

- พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2493). พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จลำน้ํามะขามเฒ่า และ พระราชกระแสเรื่องจัดการ ทหารมณฑลกรุงเทพฯ. สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ณ พระเมรุท้องสนามหลวง พุทธศักราช.
- พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2497). ไกลบ้าน เล่ม ๑-๒ พระราชนิพนธ์ใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2501). พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ สมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราลงกรณ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชทานแต่สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระพันปีหลวง ในเวลาที่ทรงสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. 2440 ภาค 1. พระนคร:.
- พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2514). ระยะเวลาเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา จดหมายเหตุประพาสแหลมมลายูและ เสด็จประพาสต้น ในรัชกาลที่ 5. พระนคร: พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางกิมลี ศรีสมบุรณ์ ณ เมรุวัดธาตุทอง พระโขนง วันที่ 17 มิถุนายน พุทธศักราช 2514.
- พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2520). พระราชหัตถเลขา คราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ ในสมัยรัชกาลที่ 5. พิมพ์เป็นบรรณาการในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันอังคารที่ 15 มีนาคม พุทธศักราช 2520.
- พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก. (2464). พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 1 กลอนเพลงยาวนิราศเรื่องรบพม่าที่ท่าดินแดง. หลวงโสภณอักษรกิจ พิมพ์สนองพระคุณ ท่านเจ้าพระยารามราฆพ ฯ ในงานฉลองสุพรรณบัฏ วันที่ 10 ธันวาคม พ.ศ.2464.
- พระประชิด ธมมาโว. (2548). มโนทัศน์เรื่องญาณในคำสอนพระพุทธศาสนาเถรวาท : การศึกษาเชิงวิเคราะห์. วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต สาขาพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย.
- พระพิพิธสาลี. (2542). โคลงนิราศพระพิพิธสาลี. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- พระมหาสิงขร ปรียติเมธี. (2559). พระพุทธศาสนาในรัชสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช. วารสารพุทธมัตต์. 1(1), มกราคม – มิถุนายน.
- พระยามหานุภาพ (อัน). (2553). นิราศเมืองกวางตุ้งหรือนิราศพระยามหานุภาพ. การประชุมสัมมนาวิชาการ เรื่อง จดหมายเหตุสยาม : จากกรุงธนบุรีศรีมหาสมุทรถึงเมืองจันทบูร. สมาคม จดหมายเหตุ.
- พระศรีมโหสถ. (ม.ป.ป.). โคลงนิราศนครสวรรค์. ม.ป.ท.: ม.ป.พ.

- พระอารดินทร์ เขมธมโม. (2549). *การศึกษามโนทัศน์เรื่องความตายของกฤษณมูรติ*. วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสนมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พัฒน์ เฟื่องผลา. (2530). *รายงานการวิจัย เรื่องการวิเคราะห์การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในนิบาตชาดก*. ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- ภัชราพร ช่างแก้ว. (2530). “*พุทธศาสนากับการก่อตัวของรัฐไทยแบบใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๕ และรัชกาลที่ ๖*”. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ภัทรา ลือชัย. (2549). *นิราศเมืองเพชรฉบับชำระใหม่ : วิเคราะห์ตามแนวสุนทรียภาพ*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยนเรศวร.
- ภานุพันธุ์จรูญศวรเดช, เจ้าฟ้าฯ กรมพระยา. (2469). *จดหมายเหตุเรื่องปราบขบถเวียงจันทน์*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒนาการ.
- ภาสพันธ์ ปานสีดา. (2563). *ครูเสดมหาสงครามแผ่นดินศักดิ์สิทธิ์ : The Crusades*. กรุงเทพฯ: ยิปซี. ภาวนตรนรินทรฤทธิ, กรมหลวง. (ม.ป.ป.) *โคลงนิราศฉะเชิงเทรา*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ปรเมษฐ์การพิมพ์.
- มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์. (2547). *มณีปิ่นนิพนธ์ : รวมบทความด้านภาษา วรรณคดีและวัฒนธรรมไทย*. กรุงเทพฯ: คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์. (2551). *ประวัติวรรณคดีสันสกฤต*. นครปฐม: ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- มนต์ ทองซั. (2527). *แหล่งกำเนิดอารยธรรมยุคแรกของโลก*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- มิรินดา บุรรุ่งโรจน์. (2548). *อุปถัมภ์เชิงมโนทัศน์เกี่ยวกับผู้หญิงในบทเพลงลูกทุ่งไทย*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาภาษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ยิ่งยง พิลาท. (2544). *โลกทัศน์ของกวีที่ปรากฏในวรรณกรรมนิราศต่างแดนในช่วง พ.ศ. 2492-2535*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- ยุพร แสงทักษิณ. (2554). “*วรรณคดีสมัยกรุงธนบุรี-กรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2394*” ในหนังสือ *เอกสาร การสอนชุดวิชาวรรณคดีไทย สาขาวิชาศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช*. นนทบุรี: สำนักพิมพ์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- ยศ สันตสมบัติ. (2537). *มนุษย์กับวัฒนธรรม*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2537.
- ยุวดี ดำรงพันธ์. (2537). *โวหารภาพพจน์ในนิราศสุนทรภู่*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.

- รวีวงศ์ ศรีทองรุ่ง. (2528). *วิเคราะห์วรรณกรรมนิราศภาคเหนือ*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- รัตนา ศาลิก. (2554). *วิเคราะห์โคลงนิราศสุพรรณของสุนทรภู่*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาไทยศึกษา มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- รัตนา โอษฐ์ยิ้มพราย. (2528). *นิราศคำกลอนสมัยรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 5 ถึง รัชกาลปัจจุบัน : การศึกษาเชิงวิเคราะห์*. วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2475). *จดหมายเหตุเรื่องส่งทูตไทยไปกรุงโรมครั้งที่ 2 ในแผ่นดิน สมเด็จพระนารายณ์มหาราช*. พระนคร: โรงพิมพ์สยามพาณิชย์การ.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2532). *พจนานุกรมศัพท์ปรัชญาอังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน*. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2549). *พจนานุกรมศัพท์สังคมวิทยา อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน*. พิมพ์ ครั้งที่ 3 . กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2552). *พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน*. พิมพ์. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2554). *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554*. พิมพ์ครั้งที่ 2 . กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2556). *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554*. พิมพ์ครั้งที่ 2 . กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2476). *ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๙ อธิบายเรื่องราชทูตไทยไปยุโรป ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กับจดหมายเหตุของหม่อมราชโชทัย (ม.ร.ว. กระจ่าง) เรื่องราชทูตไทยไปประเทศอังกฤษในรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๑. ขุนนันทเขตต์อำรุง พิมพ์เป็นที่ระลึกในวง*.
- รามทิพรจน์ (เหี่ยม รมยานนท์), หลวง. (2513). *นิราศพระประธม*. พิมพ์ครั้งที่ 4. ธนบุรี: กรมศิลปากร.
- ราโชทัย (กระจ่าง อิศรางกูร) หม่อมราชวงศ์. (2409). *หนังสือหม่อมราชโชทัย กระจ่างได้รับพระราชทาน จดหมายรายเรื่อง ตามระยะทางที่พวกราชทูตกราบถวายบังคมลา ออกจากกรุงเทพมหานคร ไปเจริญทางพระราชไมตรี เมื่อจุลศักราชพันสองร้อยสิบเก้า ปีเมเสง นพ ศก นั้น ทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย*. กรุงเทพฯ : อเมริกัน มิซซันนารี แอสโซซิเอ.
- ราโชทัย (กระจ่าง อิศรางกูร) หม่อมราชวงศ์. (2505). *นิราศลอนดอน*. พระนคร: รุ่งเรืองธรรม.

- ราโชทัย (กระต่าย อิศรางกูร) หม่อมราชวงศ์. (2510). *นิราศลอนดอน ของหม่อมราชโชทัย*. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพนางศิลปิน วีรานุกัตต์ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 14 มีนาคม พุทธศักราช 2510.
- รินฤทัย สัจจพันธุ์. (2550). *อิทธิพลวรรณกรรมต่างประเทศที่มีต่อวรรณกรรมไทย*. กรุงเทพฯ : ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- รินฤทัย สัจจพันธุ์. (2516). *นิราศคำโคลง : การศึกษาวิเคราะห์และเปรียบเทียบกับนิราศชนิดอื่น*. วิทยานิพนธ์ปริญญาครุศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย.
- ลมุล จันทน์หอม. (2532). *โคลงนิราศหรืออุโฆษ : วิจัยต้นฉบับ*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาภาษาและวรรณกรรมล้านนา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- ลัลลนา ศิริเจริญ. (2512). *คู่มือลิลิตยวนพ่าย*. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา.
- ลำยอง สำเร็จดี. (2529). *วิเคราะห์ท่วงทำนองการประพันธ์ของสุนทรภู่เพื่อสืบค้นผู้แต่งนิราศอิเหนา และสุภาสิตสอนหญิง*. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย มหาวิทยาลัย ศรีนครินทรวิโรฒ พิษณุโลก.
- วงศาธิราชสนิท, พ. (2513). *นิราศพระประธม*. พิมพ์ครั้งที่ 4. ธนบุรี: ม.ป.พ.
- วรนุช วิณะสนธิ. (2557). “รู้จัก” จดหมายเหตุ ในเว็บไซต์ของสำนักงานจดหมายเหตุ. เผยแพร่วันที่ 30 มีนาคม 2557 สืบค้นจาก <http://web.nat.go.th/nat/index.php/%E0%B9%81%>. สืบค้นเมื่อ 21 พ.ย. 2560.
- วรรณพร พงษ์เพ็ง. (2551). “การล้อมโน้ตค้นเรื่องความศรัทธาในนิราศลายลักษณ์” ในพระนครปฐมใน นิราศบันทึกประวัติศาสตร์ผ่านสายตากวี. นครปฐม: สาขาวิชาภาษาไทย ร่วมกับ คณะกรรมการการเผยแพร่ผลงานทางวิชาการ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล.
- วรรณวิวัฒน์ รัตนลัมภ์. (2556). *คติความเชื่อเรื่องพระพุทธบาทสระบุรีและประเพณี “ไปพระบาท”*. การสร้างสรรค์วรรณคดีไทย. วิทยานิพนธ์ปริญญา อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วรรณศิริ ตั้งพงศ์ธิต. (2544). *พระนิพนธ์ประเภทสารคดีท่องเที่ยวของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ*. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วรฎฐยา พุ่มเจริญ. (2545). *โรงเรียนในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2411 - 2468)*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ. (2560). *ประวัติศาสตร์สมัยอยุธยา*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สารคดี.

- วันชนะ ทองคำเกา. (2550). *ภาพตัวแทนของสมเด็จพระมหาธรรมราชาในวรรณกรรมไทย*.
 วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วิราวรรณ นฤปิติ. (2560). *การเมืองเรื่องพระพุทธรูป*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- วิราวรรณ นฤปิติ. (2557). การเมืองเรื่องจำนวน : การรวบรวม ทำบัญชี วัดขนาด และจำแนก
 พระพุทธรูปจากหัวเมืองเหนือในช่วงสร้างกรุงเทพฯ. *ดำรงวิชาการ*. 13(2), กรกฎาคม –
 ธันวาคม.
- วีรยุทธ สุวรรณกิจ. (2550). *การพักผ่อนหย่อนใจแบบตะวันตกของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2445-
 2475*. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
 จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย.
- วีรยุทธ สุวรรณกิจ. (2559). ส่องการพักผ่อนแบบชนชั้นสูงสยาม อิทธิพลจากฝรั่ง ดยุคเริ่มยอม
 ถ่ายรูป สู้ฮิตพักตากอากาศ. *วารสารศิลปวัฒนธรรม*. [ออนไลน์] ได้จาก
https://www.silpa-mag.com/history/article_29754. [สืบค้นเมื่อวันที่ 17 มีนาคม
 2564].
- ศรัญญา วรากุลวิทย์. (2546). *ปฐมนิเทศอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว*. กรุงเทพฯ: เพ็ญฟ้าปริ้นติ้ง.
 ศรีปราชนธ์. (ม.ป.ป.). *โคลงกำสรวลศรีปราชนธ์*. ม.ป.ท.: ม.ป.พ.
- ศรีสุรางค์ พูลทรัพย์. (2539). อารยธรรมตะวันออก. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ :
 มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ศิริพจน์ เหล่ามานะเจริญ. (2559). ความหมายของ จักรพรรดิราช พิธีกรรมและสัญลักษณ์ที่สำคัญ.
ศิลปวัฒนธรรม, ธันวาคม 2559.
- ศุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล และวิพุธ โสภวงศ์. (2537). ภาพชีวิตเศรษฐกิจไทยนิราศสมัยรัตนโกสินทร์
 ตอนต้น. *วารสารสุขโขทัยธรรมาธิราช*. 7(2), พฤษภาคม – สิงหาคม.
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2461). *เรื่องเที่ยวต่าง ๆ ภาค ๑*.
 พิมพ์แจกในงานศพ รongอำมาตย์โท หลวงวิชิตสุรไกร ปีมเมีย พ.ศ. 2461.
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2461). *พงษาวดารเรื่องเรารบพม่า
 ครั้งกรุงธน ฯ แลกรุงเทพ ฯ*. พระนคร: พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไทยถนนรองเมือง, พิมพ์ครั้งแรกใน
 งานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าหญิงปลื้มจิตร ปวอก พ.ศ. ๒๔๖๑.
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2465). *ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 24
 จดหมายเหตุเรื่องปราบฮ่อ*. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2496). *จดหมายเหตุเก่าเรื่องพระเจ้าแผ่นดินกรุง
 ศรีอยุธยาแต่งทูตไทย ไปมณัสการพระ มาลัยเจดีย์เมืองหงสาวดี (รัชสมัยสมเด็จพระบรมไตร
 โลภนาถ ในระหว่างช่วง พ.ศ.1991- พ.ศ.2031)*. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.

- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2470). *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 45 รวมจดหมายเหตุเรื่องทูตไทยไปประเทศอังกฤษ เมื่อ พ.ศ. 2400 (รัชกาลที่ 4)*. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2480). *เล่าเรื่องไปชะวากรั้งที่ 3 : นับเป็นประชุมพงศาวดารภาคที่ 67 / สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์*. พระนคร: กรมศิลปากร.
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2510). *เที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ ๓ เล่าเรื่องเที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์ พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ*. อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพรองอำมาตย์ตรี ขุนไมตรีประศาสน์ (มี มัยลาภ) ณ ฌาปนสถานกองทัพบก วัดโสมนัสวิหาร วันที่ 28 เมษายน 2510.
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2561). *เรื่องเที่ยวต่าง ๆ ภาค ๑*. พิมพ์ แจกในงานศพ รองอำมาตย์โท หลวงวิจิตรสุโร ปีมเมีย พ.ศ. 2461.
- สมบูรณ ธรรมครองอาตน์. (2519). *ประวัติศาสตร์อารยธรรมโลก 2*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทวณิช. (2523). *ความคิดทางการเมือง*. กรุงเทพฯ : บรรณกิจ.
- สรตรี ปรีชาปัญญากุล. (2551). *จดหมายเหตุรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว: ต้นเค้าการเขียนสารคดีท่องเที่ยวยุคแรกของไทย*. *วารสารมนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์*, 25 (กันยายน - ธันวาคม), 1-21.
- สรตี ใจสะอาด. (2542). *จดหมายเหตุรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว : ต้นเค้าการเขียนสารคดีท่องเที่ยวยุคแรกของไทย*. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สรตี ปรีชาปัญญากุล. (2551). *จดหมายเหตุรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว: ต้นเค้าการเขียนสารคดีท่องเที่ยวยุคแรกของไทย*. *วารสารมนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์*, 25(กันยายน - ธันวาคม), 1-21.
- สากลกิจประมวญ, อำมาตย์โท พระยา. *ประชุมจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์*. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.
- สาทิต แทนบุญ. (2542). *อัตลักษณ์ในวรรณกรรมนิราศของหมื่นพรหมสมพัตสร (นายมี)*. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- สายฝน รุ่งประเสริฐ วรรณสินธพ และสุรภาพร รังสีอุทัย. (2553ก). *ประวัติศาสตร์จีนยุคก่อนประวัติศาสตร์*. กรุงเทพฯ: เพชรกะรัต.

สายฝน รุ่งประเสริฐ วรรณสินธ์ และสุรภาพร รังสีอุทัย. (2553ข). *ประวัติศาสตร์จีนยุคราชวงศ์*.
กรุงเทพฯ: เพชรกระรัต.

สารภากรณ์, พระยา. (ม.ป.ป.). *ระยะทางราชทูตไปกรุงปักกิ่งประเทศจีน ตั้งแต่ ณ เดือน 8 ปีกุญ
ตรีศก และปีชวด จัตวาศก ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. พระนคร:
ราชนาวิกสภา.

สิงฆะ วรรณสัย. (2522). *โคลงเรื่องมั่งทรงราชเชียงใหม่*. เชียงใหม่: ศูนย์หนังสือเชียงใหม่.

สำนักหอสมุด. (2473). *ประชุมจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์*. อำมาตย์โท พระยาสาภกกิจ
ประมวล (ม.ล. แปลก ปาลกะวงศ์) พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมมารดา หม่อม
ราชวงศ์แสง รัชกาลที่ ๔ ณ เมรุวัดเบญจมบพิตร เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. 2473.

สิทธิ พิณภูวดล และปรียา หิรัญประดิษฐ์. (2554). *วรรณคดีสมัยสุโขทัย-อยุธยา พ.ศ. 2172 ใน
หนังสือ เอกสารการสอนชุดวิชาวรรณคดีไทย สาขาวิชาศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัย สุโขทัย
ธรรมาธิราช*. นนทบุรี: สำนักพิมพ์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.

สุกิจ มะลิผล. (2545). *ศึกษานิราศของหลวงจักรปาณี (มหาฤกษ์)*. วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษา
มหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย มหาวิทยาลัยทักษิณ.

สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา. (2538). *ม้าก้านกล้วย : นิราศแรมร้างจากฝัน*. *วารสารภาษาและวรรณคดี
ไทย*. 12(1-2), 75-86.

สุนทรเทพกิจจารักษ์, พระยา.(2446). *ระยะทางไปมณฑล ภาคพายัพ พระพุทธศักราช 2465*.
พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.

สุนทรโวหาร (ภู่),พระ. (2465). *ประชุมกลอนนิราศต่าง ๆ ภาคที่ 1 นิราศสุนทรภู์ 4 เรื่อง*. ม.ป.ท.:
โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร พิมพ์ในโอกาส พระยาศิววงศ์วุฒิไกร (ม.ร.ว.สิทธิ สุกข์
ณกรุงเทพ) ปช, ปม, รว, ทจว, มร, วัลภากรณ์, รัตน จปร ๓, วปร ๒, รดม, เข้มศิลป,
ราชองครักษ์ ผู้บัญชาการมณฑลทหารบกกรุงเทพฯ พิมพ์เมื่อเป็นพระยาเย็นชิงช้า ปิจอ พ.ศ.
๒๔๖๕.

สุนทรโวหาร (ภู่), พระ. (2481). *ประชุมกลอนนิราศต่าง ๆ ภาคที่ ๑ นิราศ สุนทรภู์ ๔ เรื่อง*. พิมพ์เป็น
อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระราชวิทย์พายัพเทศ และนางราชวิตรีพายัพเทศ
ณ วัดนรนาถสุนทริการาม วันที่ 12 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2481.

สุนทรโวหาร (ภู่), พระ. (2508). *ประชุมนิราศสุนทรภู์*. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
รอง อำมาตย์เอก หลวงสารกิจวิจารณ์ (อุ้น อัครพันธ์) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริย์าราม วัน
พฤหัสบดี ที่ 2 ธันวาคม 2508.

สุนทรโวหาร (ภู่), พระ. (2510). *โคลงนิราศสุพรรณสุนทรภู์ ฉบับสมบูรณ์*. กรมศิลปากร.
จัดพิมพ์เนื่องใน อภิลักขิตสมัยคล้ายวันเกิดสุนทรภู์ วันที่ 26 มิถุนายน 2510.

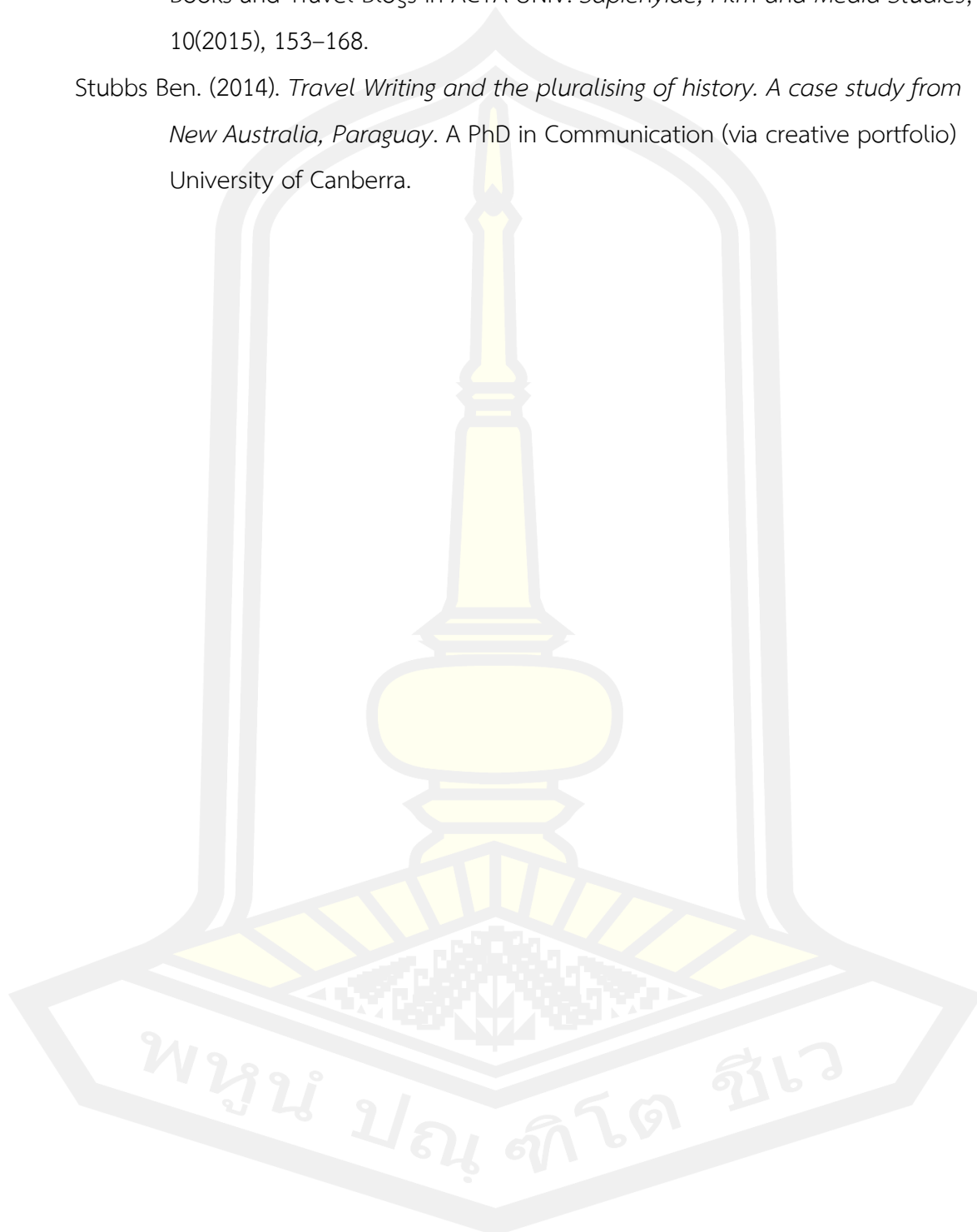
- สุนทรโวหาร (ภู่), พระ. (2517). *ประชุมนิราศสุนทรภู่*. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายวีกรณ วีรานวัตต์ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 22 ตุลาคม พุทธศักราช 2517.
- สุนทรโวหาร (ภู่), พระ. (2554). *ประชุมนิราศสุนทรภู่*. นนทบุรี: วิสตอม.
- สุรเดช โชติอุดมพันธ์. (2551). *วารสารอักษรศาสตร์ ฉบับวาทกรรม ภาพแทน อัตลักษณ์*. 37(1), มกราคม-มิถุนายน.
- สุรเดช โชติอุดมพันธ์. (2559). *ทฤษฎีวรรณคดีวิจารณ์ตะวันตกในคริสต์ศตวรรษที่ 20*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุนีย์ ธรณรงค์. (2517). *การวิเคราะห์วรรณคดีเรื่องกำสรวลศรีปราชญ์*. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท การศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยการศึกษาประสานมิตร.
- สุภาณี พัดทอง. (2552). *เรือในวรรณคดีนิราศ : มโนทัศน์กับการสร้างวรรณศิลป์*. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุภาพร พลาลัย. (2541). *นิราศสมัยรัตนโกสินทร์ : การสืบทอดขนบวรรณศิลป์จากพระนิพนธ์เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร*. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุวิชัย โกศัยยะวัฒน์. (2549). *การพัฒนาการศึกษาในราชสำนักก่อนสมัยปฏิรูปในสมัยรัชกาลที่ 5 : การวางรากฐานการศึกษาแบบเป็นทางการและเป็นสากลของไทย*. *วารสารศึกษาศาสตร์*. 17(2), 7.
- หลวงพัฒนพงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์). (2515). *นิราศหนองคาย*. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉาปนกิจศพ นายสมพัฒน์ สุขยางค์ ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 4 เมษายน พุทธศักราช 2515.
- หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. (2477). *จดหมายเหตุเรื่องเสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ 5 ครั้งแรก และครั้งที่ 2*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.
- หอพระสมุดวชิรญาณ. (2459). *จดหมายเหตุเรื่องทัพเชียงตุง*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทย.
- หอพระสมุดวชิรญาณ. (2465). *โคลงนิราศท้าวสุภัตติการภักดี*. ม.ป.ท.: สำนักหอสมุดแห่งชาติ.
- องค์การค้ำของครุสภา. (2504). *นิราศตั้งเกี้ยวของหลวงนเรนดีปัญชาภิกิจ นิราศพระอภัยมณี และนิราศอนุสาวรีย์สุนทรภู่ของนายฉันท ขาววิไล*. กรุงเทพฯ: ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์.
- อนันตชัย จินดาวัฒน์. (2553). *ตามรอยอารยธรรม ตอน ยุคล่าอาณานิคมกับโจรสลัด*. กรุงเทพฯ: ยิปซี กรู๊ป.
- อนันตชัย จินดาวัฒน์. (2555). *ประวัติศาสตร์ยุโรป*. กรุงเทพฯ: ยิปซี กรู๊ป.
- อนันตชัย จินดาวัฒน์. (2556). *ประวัติศาสตร์โลก (ฉบับสมบูรณ์)*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: ยิปซี กรู๊ป.

- อนุวัฒน์ การถัก. (2554). พระธาตุพนม : พัฒนาการด้านประวัติศาสตร์ สังคม วัฒนธรรม เมืองและชุมชน. *วารสารลุ่มน้ำโขง*. 7(2), 89-107.
- อภิรักษ์ เกษมผลกุล. (2551). *พระนครปฐมในนิราศบันทึกประวัติศาสตร์ผ่านสายตากวี*. นครปฐม: สาขาวิชาภาษาไทย ร่วมกับคณะกรรมการการเผยแพร่ผลงานทางวิชาการ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล.
- อมรา ศรีสุชาติ. (2550). *ช่างในพุทธวรรณกรรมและพุทธศิลปกรรม*. กรุงเทพฯ: สำนัก พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร.
- อรรถพร ดีที่สุด. (2559). นิราศหนองคายฉบับสมุดฝรั่ง: ประเด็นวิพากษ์บุคคลและเหตุการณ์ที่ไม่ปรากฏในฉบับพิมพ์. *วารสารดำรงวิชาการ*, 15(2), มิ.ย. - ธ.ค.
- อรพินท์ พงษ์ภักดี และคณะ. (ม.ป.ป.). *อารยธรรมตะวันออก*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- อรรวรรณ ศรีฟ้า. (2521). *วรรณคดีนิราศ*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์เนศ.
- อัจฉรา กาญจนมัย. (2532). *การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 – 2394)*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อัจฉรากร กัลยาจิตรโกศล. (2543). *ลักษณะการเชื่อมโยงความในกลอนนิราศของสุนทรภู่*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาภาษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- อัยยา โกมลกาญจน, คณาธิป ชันธพิน และ ชัยวัฒน์ ถาวรธนาสาร. (2522). *อารยธรรมตะวันตก*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- อารีย์ ทองแก้ว. (2538). *ช่าง*. สุรินทร์: ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ สถาบันราชภัฏสุรินทร์.
- อิรวดี ไตลังคะ. (2525). *การศึกษาเชิงวิเคราะห์คำสอนพระยามังราย*. วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อุมารินทร์ ตูลารักษ์. (2548). *วรรณกรรมปฏิวัติลาว : มโนทัศน์และพัฒนาการ*. *วารสารมนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์*. 23(1), ตุลาคม-ธันวาคม.
- อุศนา นาศรีเคน. (2548). *อีสานในการรับรู้และทัศนะของผู้ปกครองกรุงเทพฯตั้งแต่หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 ถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- เอกรินทร์ พึ่งประชา. (2555). เล่าเรื่องเที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์ ชาติพันธุ์วรรณนาในพระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาพรตเจ้าราชานุภาพ. *วารสารดำรงวิชาการ*. 11(พิเศษ), 129 – 151.

- Adriana Dana. (2014). Romania in English Travel Literature from a Winter in the City of Plesure to the way of the Crosses. *Journal of Romanian Literary Studies*. 5(2014).
- Brennan Rosamund Elaine. (2006). *European Representations of the New World in Travel Narratives and Literature, Late-Fifteenth to Mid-Seventeenth Centuries*. PhD. Cardiff University.
- Carl, Thompson. (2011). *Travel Writing*. New York: Routledge.
- Carrabetta Anna. (2018). Interpreting texts: travel writing. *The "Letter" of W.S. Maugham. Riv. Geogr. Ital.* 115 (2008). (online).
- Coltman, M. (1989). *Tourism Marketing*. New York: Van Nostrand Reinhold.
- Djockoua Manyaka Toko. (2014). V Travel Writing and Representation: Africa in William J. Hemminger's African Son. *Athens Journal of Philology*. 1(3), September.
- Euben Roxanne. (2008). *Journeys to the other shore Muslim and Western travelers in search of Knowledge, Princeton*. NJ: Princeton University Press.
- Fussell Paul. (1987). *The Norton Book of Travel*. New York: w.w. Norton & co.
- Hodkinson James. (2009). *Orientalisms and Cosmopolitanisms: Perspectives on the Islamic World in German-Language Travel Writing by Women in the Long Nineteenth Century*. New York: Camden House, Dec 2009. (online).
- Jan, B. (2004). *Defining Travel: on the travel Book, Travel Writing and Terminogy*. Perspective on Travel Writing, eds. Glenn Hooper and Tim Youngs. Aldershot: Ashgate.
- Justin D. Edwards and Rune Graulund. (2011). Postcolonial Travel Writing: Critical Explorations. *Postcolonial Text*, 6(2).
- Moffat Rachel Heidi. (2009). *Perspectives on Africa in Travel Writing: Representations of Ethiopia, Kenya, Republic of Congo and South Africa, 1930–2000*. the Degree of PhD English Literature Faculty of Arts University of Glasgow.
- Pattick Hollan and Graham Huggan. (1998). *Tourists with Typewriters: Critical Reflection on Contemporary Travel Writing*. Ann Arbor: University of Michihan Press.
- Posti, P. K. (2014). Concurrences in Contemporary Travel Writing. *Culture Unbound*, 6(2014), 1319–1345. <http://www.cultureunbound.ep.liu.se>.

Stefano Calzati. (2015). Travel Writing on the Edge: An Intermedial Approach to Travel Books and Travel Blogs in ACTA UNIV. *Sapienylae, Film and Media Studies*, 10(2015), 153–168.

Stubbs Ben. (2014). *Travel Writing and the pluralising of history. A case study from New Australia, Paraguay*. A PhD in Communication (via creative portfolio) University of Canberra.

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ	นายกิติราช พงษ์เฉลียว
วันเกิด	วันที่ 27 เดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2527
สถานที่เกิด	จังหวัดอุบลราชธานี
สถานที่อยู่ปัจจุบัน	เลขที่ 461 หมู่ที่ 12 บ้านโนนหงษ์ทอง ตำบลไร่น้อย อำเภอเมืองอุบลราชธานี จังหวัดอุบลราชธานี รหัสไปรษณีย์ 34000
ตำแหน่งหน้าที่การงาน	อาจารย์ประจำสาขาวิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานี
สถานที่ทำงานปัจจุบัน	สาขาวิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานี อำเภอเมืองอุบลราชธานี จังหวัดอุบลราชธานี รหัสไปรษณีย์ 34000
ประวัติการศึกษา	พ.ศ. 2549 ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต (ศศ.บ.) สาขาวิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานี พ.ศ. 2552 ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ศศ.ม.) สาขาวิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม พ.ศ. 2565 ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต (ปร.ด.) สาขาวิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
ทุนวิจัย	ได้รับการสนับสนุนทุนการวิจัยจากมหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานี ในโครงการสนับสนุนการทำวิทยานิพนธ์ของอาจารย์ พ.ศ. 2559
ผลงานวิจัย	1.กิติราช พงษ์เฉลียว. (2557). บทสู่ขวัญ : กรณีศึกษาหนังสือก้อมสำนวน วัดศรีสุริยาป่ายาง จังหวัดร้อยเอ็ด. วารสารวารสารงานวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยราชภัฏศรีสะเกษ. 1(1), มกราคม – มิถุนายน. 2.กิติราช พงษ์เฉลียว.(2558). การประกอบสร้างอัตลักษณ์ความเป็น อุบลราชธานีผ่านบทเพลงลูกทุ่ง. วารสารวารสารงานวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยราชภัฏศรีสะเกษ. 2(1), มกราคม – มิถุนายน. 3.เอี้ยวปอ รสจันทร์ และกิติราช พงษ์เฉลียว. (2560). กลวิธีการใช้ภาษา และการสร้างอัตลักษณ์ความเป็นอีสานในนวนิยาย เรื่องคำอ้าย ของยงค์ ยโสธร. วารสารใบลาน มหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานี. 1(2), มกราคม – มิถุนายน.

4. เกตุศิณี แก้วน้อย และกิติราช พงษ์เฉลียว.(2560). การศึกษา
สุนทรียภาพที่ปรากฏในวรรณกรรมท้องถิ่นอีสานเรื่อง ท้าวสีหน นาง
มโนราห์ สำนักวัดธัมมปติฐาราม บ้านหนองเต่า อำเภอตระการพืชผล
จังหวัดอุบลราชธานี. วารสารใบลาน มหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานี.
2(1), มกราคม – มิถุนายน.
4. กิติราช พงษ์เฉลียว. (2560). การศึกษาปรีวรรตวรรณกรรมอีสานเรื่อง คำ
กลอนพุทธทำนาย สำนักวัดสุปัฏนารามวรวิหาร จังหวัดอุบลราชธานี.
วารสารใบลาน มหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานี. 2(1), มกราคม –
มิถุนายน.
5. กิติราช พงษ์เฉลียว. (2560). ความหลากหลายทางวัฒนธรรมด้านภูมิ
ปัญญาการรักษาโรคของชุมชนชาวบรูบ้านท่าลั้งและบ้านเวินบึก อำเภอโขง
เจียม จังหวัดอุบลราชธานี. วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานี. 8(2), กรกฎาคม-ธันวาคม.
6. กิติราช พงษ์เฉลียว.(2562). กลวิธีการนำเสนอคำสอนในวรรณกรรมคำ
สอนอีสาน” ในวารสารวิชาการ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยราชภัฏนครสวรรค์. 6(1), มกราคม-มิถุนายน.
7. กิติราช พงษ์เฉลียว. (2562). การเมืองกับการเดินทางในวรรณกรรมการ
เดินทางไทยตั้งแต่สมัยอยุธยา-รัชกาลที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์. วารสารภาษา
ศาสนาและวัฒนธรรม. 8(2), กรกฎาคม – ธันวาคม.
8. กิติราช พงษ์เฉลียว. (2563). มโนทัศน์การเดินทางกับการมองธรรมชาติ
ในวรรณกรรมการเดินทางไทย ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา-รัชกาลที่ 5 กรุง
รัตนโกสินทร์. วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์ มจร. 8(6), พฤศจิกายน-
ธันวาคม.